

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

FUNDAMENTAL, HUMANİTAR
VƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ SERİYASI

www.gdu.edu.az

1

GƏNCƏ - 2023

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI
№ 1

GƏNCƏ – 2023

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof. XəlilYusifli
prof. Şahin Tağıyev, prof. Vaqif Novruzov,
prof. Mübariz Yusifov, prof. Sevda Qurbanəliyeva
prof. Telman Quliyev, prof. Muğan Quliyev,
dos. İldırım Qasımov, dos. Bayram Apoyev,
dos.İ.C.Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 19 yanvar 2023 –cü il tarixli (protokol № 04) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

ELMİ XƏBƏRLƏR – Gəncə, 2023, № 1

MÜNDƏRİCAT RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

Abbasov Z.D. Sonlu sayda nöqtələrindən sağa dartılmış bircins olmayan elastiki çubuğun yerdəyişməsi.....	13
Babayeva Ş.M. Tkinter. pythonda gui-nin proqramlaşdırması.....	16
Qənbərova S.İ., Əsgərova T.Ə. Python proqramlaşdırma dilində geotəbiiqlərin emal edilməsi.....	23
Babayeva Ş.M., Əsgərova T.Ə. Pyhon dilinin numpy kitabxanası.....	27
Yusifov M.Q., Cavadov E.M., Verdiyeva T.Z., Xəlilova A.M. Respublikanın ərzaq proqramının həllində örtülü əkin sahələrinin (istixana - parnik) mühüm əhəmiyyəti.....	33
Yusifov M.Q., Cavadov E.M., Tağıyeva S.A., Xəlilova A.M. Cavan və bərpaolunmuş meyvə bağlarının cərgəaralarında bostan – tərəvəz bitkilərinin qarışıq və kombinə edilmiş şəkildə açıq və örtük altında yetişdirilməsinin ərzaq proqramının həllində rolu.....	38

KİMYA ELMLƏRİ

Əliyeva N.T., Məmmədova R.İ., İbadova S.Y., Abdullayeva K.S. Abşeron Yarımadasının Xəzər sahilinin şorlu torpaqlarının kation-anon tərkibinin ödənilməsi.....	42
Səlimova N.Ə., Əliyeva A.C. Yanacaq və yağların tullantısı olan turş qudrunun təkrarı.....	50
Məmmədova R.İ. Sorbent kimi findıq qabıqlarının istifadəsi.....	54
Cəlilova Ə.C. Neft torpaqların müasir üsullarla bərpasının seçilməsi.....	61
Abbasov E.M., Sadıqova Ü.E., Əsgərova Z.A., Həsənova R.B. Kimyanın tədrisində məsələ həllinin tədrisi üsullarının tədqiqi.....	66
Abdullayeva K. S., Ələkbərova G.Ə. Metal tərkibli seolit katalizatorların iştirakı ilə metanın oksidləşdirici olmayan aromatik karbohidrogenlərə çevrilməsinin tədqiqi.....	68
Qurbanov Q.B., Namazova Z.N., Qurbanova E.Q., Həsənova R.B. Pirazolinin və pirrolun 1-funksional əvəzli törəmələrinin sintezi və tədqiqi.....	74
Abdullayeva K.S., Nəbiyev H.Z. Fişer-trops üsulu ilə karbohidrogenlərin sintezi üçün dəmir tərkibli katalizatorların tədqiqi.....	78
Xələfova İ. A., Fətəliyeva S.R., Məmmədova Z.E. Maqnit sahəsinin təsiri altında katalitik krekinq prosesinin intensivləşdirilməsi.....	83
Hüseynova M.A., Abdullayeva K.S. Pirokondensatdan termiki hidrodəalkilləşmə ilə benzolun alınması prosesinin təhlili.....	92
Məmmədova R.İ. Heydərzadə G.F. Qaz qarışıqlarından hidrogen sulfidin təmizlənməsi üçün müasir texnologiyalar.....	97
Cəfərov E.F., Hüseynova F.V., Zeynalova A.E., Əlizadə F.A., Həsənova R.B. MoO_4^{2-} ionları iştirakında hidrogen peroksidin katalitik parçalanmasına polietilenin təsiri.....	102

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

Şeyxzamanlı A.B., Babarabova E.S. Tut ipəkqurdunun xəstəlikləri və ona qarşı mübarizə tədbirləri.....	106
Ramazanova G.A., Allahyarova S.İ., Məmmədova A.S. Gəncə şəhərində findıq ağaclarında unlu şəh xəstəliyinin yayılma intensivliyinin müəyyənəşdirilməsi.....	109
Qurbanov F. H., Əşrəfova X. Ə., Allazov Ş. M. Taxılın becərilməsində bəzi aqrotexniki tədbirlər.....	113

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Həsənov E.L. Gəncə şəhərinin yerdəyişmələri tarixinin tədqiqi.....	117
Məmmədova N.V. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin aparıcı qərb dövlətlərinin iqtisadi və siyasi maraq dairələrində (fransız alimlərinin tədqiqatlarından).....	126
Namazova E.M. Gədəbəy bölgəsinin bəzi orta əsr müdafiə qalaları.....	136
Veysəlova V.R. Xaç yürüşlərinin səbəbləri və nəticələri.....	141
Əliyeva G.Ə. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında xalq maarif	

<i>sisteminin maddi təminatı.....</i>	<i>147</i>
Həsənova N.R. <i>Gəncə-Qazax bölgəsində miqrasiyanın etnomədəni xüsusiyyətlərə təsiri....</i>	<i>152</i>
Səlimov M.M. <i>Mədəniyyət və dünyagörüşü.....</i>	<i>156</i>
Əhmədova Y.M. <i>XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan bölgələrinin sosial strukturuna dair (İrəvan, Naxçıvan, Şamaxı və Quba bölgələri üzrə).....</i>	<i>161</i>
Veyisov A.H., Bədəlova T.S., Veyisova M.A. <i>30-cu illərin faciəsi.....</i>	<i>166</i>
Bəxtiyarlı H.Ə. <i>Lindon Consonun hakimiyyətinin ilk illərində ABŞ-In LatIn Amerikas regionunda siyasəti.....</i>	<i>173</i>
Həsənov H.N. <i>Şimali Azərbaycanda çar hakimiyyət orqanlarının müstəmləkəçilik siyasətinin bəzi məqamları haqqında (XIX əsrin 20-30-cu illərində).....</i>	<i>178</i>
Gülalhyev E.G. <i>XX əsrdə nadir və qiymətli kitabların elektron kataloqunun yaradılması prosesi.....</i>	<i>181</i>

PEDAQOGIKA

Aslanova N.Ş. <i>Elektron təlimdə ortoqonallaşdırma prosesi mövzusunun tədrisinin elmi-tədqiqat xarakterli məsələləri.....</i>	<i>187</i>
Bayramova Z.V., Beydullayeva L.D. <i>Məktəblilərə pedaqoji dəstəyin reallaşdırılmasının forma və növləri.....</i>	<i>190</i>
Babayeva Z.Y. <i>Biologiya tədrisində innovasiyalardan istifadə imkanları.....</i>	<i>195</i>
Salamlı S.M. <i>Ali məktəb kitabxanalarında avtomatlaşdırılmış kitabxana informasiya sistemlərinin tədris prosesinin formalaşmasına təsiri.....</i>	<i>199</i>
Cəlilova İ.C. <i>Təhsilin dünya modellərinə integrasiyasının yolları (təbiət fənlərin nümunəsində).....</i>	<i>204</i>
Piriyeva T.Z. <i>İşəgötürənlərlə əməkdaşlıq “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsil və təliminə dair strateji yol xəritəsi”nin mühüm istiqamətlərindən biri kimi.....</i>	<i>209</i>
Əliyeva T.Ə. <i>Tapşırıqlar vasitəsilə kiçikyaşlılarda nəzarət və özünə nəzarətin formalaşdırılması.....</i>	<i>221</i>
Bayramova Z.V., Salahova K.Z. <i>Müasir təhsildə pedaqoji diaqnostikanın mahiyyəti, məqsədləri və istiqamətləri.....</i>	<i>221</i>
Məmmədova A.R. <i>Azərbaycanın ali təhsil sistemində struktur dəyişiklikləri.....</i>	<i>225</i>

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

Həsənova L.A. <i>Təhsildə keyfiyyət dəyişmələrinin formalaşmasında innovasiyalarIn rolunun psixopedaqoji istiqamətləri.....</i>	<i>231</i>
İbrahimov C.H. <i>İntellektual inkişaf və tədrisin keyfiyyətinin əsas prioritetləri.....</i>	<i>234</i>
Ömərova Ə.V. <i>Aşlıq Şəmsir və Səməd Vurğun dostluğu.....</i>	<i>238</i>
Əliyev S.M. <i>Şuşa Azərbaycanın tarix, mədəniyyət tolerantlıq və multikulturalizm mərkəzidir.....</i>	<i>242</i>
Abdullayeva G.V. <i>Saz-söz ustadı - böyük sənətkar – Dədə-Şəmsir.....</i>	<i>251</i>

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Əliyeva G.M. <i>Anadolu türk aşiq şeirlərində məcazlar sistemində dünyəvi sevgi.....</i>	<i>256</i>
Hüseynova A.M. <i>İntegrasiya və diferensiallaşma dillərin tarixi inkişafın əsas prosesləri kimi.....</i>	<i>260</i>
Abdinova S.S., Şirinova E.M. <i>Gəncə ədəbi-mədəni mühitində “Molla Nəsrəddin” jurnalının rolu.....</i>	<i>264</i>
Nuriyeva N.M. <i>Edgar Allan pomun “Teymurləng” və “İsrafil” şeirlərində oryentalizmin bədii təəcəssümü.....</i>	<i>268</i>
İsayeva N.Ş. <i>Rus və Azərbaycan frazeologiyasının müqayisəli təhlilinin nəzəri şərtləri.....</i>	<i>275</i>
Talıbova A.N. <i>Dilin tədrisində yanaşma və metodlar – effektivlik və zəifliyi.....</i>	<i>279</i>
Qocayeva L.E. <i>Eliza Orjeşkova və Stefan Jeromskiy yaradıcılığının</i>	

<i>polşa ədəbiyyatında mövqeyi.....</i>	284
Məhərrəmov S.A. <i>Rus dilində termin yaradıcılığında «qırmızı» koloroniminin söz yaratma potensialı.....</i>	287
Abdullayeva S.Ə., Məmmədova G.Q. <i>Lüğət ilə işin təkmil edilməsi metodologiyası haqqında.....</i>	292
Mirzəyeva Ü.A. <i>Azərbaycan, rus və ingilis dillərində tibb dilində say komponent kimi olan terminlər.....</i>	296
Qasımova-Mustafayeva A.F. <i>Aqlütinasiya və poetika.....</i>	302
Əliyeva K.R. <i>Frazeologizmlərin semantik quruluşundakı komponent iyerarxiyası haqqında.....</i>	310
Məmmədova S.M. <i>Leksik üslub vasitələrinin xüsusiyyətləri.....</i>	315
Məmmədova G.İ., Muxtarova V.Z. <i>Xarici dilin tədrisinin səmərəliliyinə insanın fərdi-psixoloji keyfiyyətlərinin təsiri.....</i>	320
İbrahimova N.N. <i>Avropa və rus tənqidi-estetik fikrinin xüsusiyyətlərinin M.F.Axundzadə tərəfindən qavrayışı.....</i>	324
İsmayilova G.N. <i>Dramanın dili.....</i>	328
Tanrıverdiyeva A.İ. <i>Sosial şəbəkələrin xarici dilin tədrisinə təsiri.....</i>	331
Həmzəyeva T.S. <i>İngilis dilindən azərbaycan dilinə alınan beynəlmiləl terminlər.....</i>	335
Hüseynova T.E. <i>İngilis dilində şəkil kateqoriyası modallığının ifadə vasitəsi kimi.....</i>	343
Əliyeva G.Ş. <i>Neft və qaz sənayesinin ingilis terminologiyasının koqnitiv-semantik xüsusiyyətləri.....</i>	350

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

Abdullayeva S.Ə., Məmmədova G.Q. <i>Lüğət ilə işin təkmil edilməsi metodologiyası haqqında.....</i>	355
Abdullayeva V.C., Əlizadə T.Y. <i>Azərbaycan və Litvan mədəniyyətində atalar sözü və məsəllələr.....</i>	359
Mahmudov A.M., Mahmudova L.M. <i>Azərbaycan - Gürcüstan arasında mehriban qonşuluq və strateji tərəfdaşlıq siyasətində Heydər Əliyev fenomeni.....</i>	363
Bayramova Ü.Y., İbrahimova N.F. <i>İngilis dilində cerundun funksiyaları.....</i>	365
Əliyev T.B., Əliyev O.T. <i>Boks bölmələrində işin təşkili ali məktəblərdə və kolleclərdə boks üzrə işlərin xüsusiyyətləri.....</i>	370
Hüseynov F.B., Babayeva N.B., İbrahimova İ.A. <i>Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələrində hərbi hüququn sosial rolu.....</i>	374
Adıgözəlova N.N., Məmmədova N.E., Əliyeva N.E. <i>Müxtəlif yaş kateqoriyaları üçün ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisinin metodları.....</i>	377
Hüseynova Ş.Ə. <i>Müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlər.....</i>	381
Quliyeva T.A. <i>Dil təlimi prosesində kommunikativ, linqvistik, kulturoloji bacarıqların formalaşdırılması.....</i>	384
Musayeva K.R. <i>Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yaradıcılığında millətin formalaşmasına münasibət.....</i>	389
Babayeva N.İ., Əliyeva A.İ. <i>Azərbaycanın potensialının güclənməsi əhalinin rifahının yüksəlməsinin əsas şərtlərindən biridir.....</i>	394
Məmmədova G.S. <i>Leksik ifadə vasitələri və üslubi qurgu.....</i>	397
Rzayeva M.Ə., Ağayev İ.M. <i>Dözümlüynin tərbiyə prosesində həll olunan vəzifələri.....</i>	400
Əlizadə Ü.H., Ağayev İ.M., Həsənov E.F. <i>İnsan orqanizmində sidik ifrazı üzvləri və böyrək daşı xəstəliklərində müalicə bədən tərbiyəsi.....</i>	406
Abbasov E.M., Sadıqova Ü.E., Əsgərova Z.A. <i>Kimya tədrisində fəal oxu üsulları.....</i>	408

СОДЕРЖАНИЕ

МАТЕМАТИКА И МЕХАНИКА

Аббасов З.Д. смещение неоднородного упругого стержня вытянутого вправо из конечного числа точки.....	13
Бабаева Ш.М. Tkinter. программирование gui на python.....	16
Аскерова Т.А., Канбарова С.И. Обработка геоприложений на языке программирования python.....	23
Бабаева Ш.М., Аскерова Т.А. Библиотека питру языка python.....	27
Юсифов М.К., Джавадов Э.М., Вердиева Т.З., Халилова А.М. Важное значение крытых полей (теплиц) в решении продовольственной программы республики.....	33
Юсифов М.К., Джавадов Э.М., Тагиева С.А., Халилова А.М. Текст научной работы на тему «роль смешанного и комбинированного открытого и закрытого выращивания бахчевых и овощных культур в рядах молодых и возобновленных садов предгорных и равнинных экономических районов республики в решении продовольственной программы.....	38

ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Алиева Н.Т., Мамедова Р.И., Ибадова С.Я., Абдуллаева К.С. Исследование катионно-анионного состава засоленных почв прикаспийского побережья апшеронского полуострова.....	42
Салимова Н.А., Алиева А.Д. Переработка кислого гудрона, являющегося отходом топлива и масел.....	50
Мамедова Р.И. Использование скорлупы фундука в качестве сорбента.....	54
Джалилова А.Д. Выбор современных методов восстановления нефтяных земель.....	61
Аббасов Е.М., Садыгова У.Э., Аскерова З.А., Гасанова Р.Б. Исследование методов обучения решению задач в преподавании химии.....	66
Абдуллаева К.С., Алекбарова Г.А. Исследование конверсии метана в неокисляющие ароматические углеводороды с участием металлсодержащих цеолитных катализаторов.....	68
Гурбанов Г.Б., Намазова З.Н., Гурбанова Е.Г., Гасанова Р.Б. Синтез и исследование 1-функциональных замещенных производных пиразола и пиррола.....	74
Абдуллаева К.С., Набиев Х.З. Исследование железосодержащих катализаторов синтеза углеводородов методом фишера-тропша.....	78
Халафова И.А., Фаталиева С.Р., Мамедова З.Э. Интенсификация процесса каталитического крекинга под воздействием магнитного поля.....	83
Гусейнова М.А., Абдуллаева К.С. Анализ процесса извлечения бензола из пироконденсата методом термического гидродеалкилирования.....	92
Мамедова Р.И., Гейдарзада Г.Ф. Современные технологии очистки Сероводорода.....	97
Джафаров Э.Ф., Гусейнова Ф.В., Зейналова А.Е., Ализаде Ф.А., Гасанова Р.Б. Влияние полиэтилена на каталитическое разложение пероксида водорода в присутствии ионов MOO_4^{2-}	102

БИОЛОГИЯ И АГРАРНЫЕ НАУКИ

Шейхзаманлы А.Б., Бабарабова Е.С. Болезни тутового шелкопряда и меры борьбы с ними.....	106
Рамазанова Г.А., Аллахярова С.И., Мамедова А.С. Определение интенсивности распространения болезни мучнистая роса на лещинных орехах в городе Гяндже.....	109

Курбанов Ф.Г., Ашрафова Х.А., Аллазов Ш.М. Некоторые агротехнические мероприятия при выращивании зерновых культур.....	113

ИСТОРИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Гасанов Э.Л. Исследование истории переселения города Гянджи.....	117
Мамедова Н.В. Азербайджанское государство сефевидов в экономических и политических интересах ведущих западноевропейских государств (по материалам работ французских исследователей).....	126
Намазова Э.М. Некоторые средневековые оборонительные крепости Кедабекского района.....	136
Вейсалова В.Р. Причины и последствия крестовых походов.....	141
Алиева Г.А. Материальное обеспечение системы народного образования в Азербайджанской Республики 1918-1920-ом годах.....	147
Гасанова Н.Р. Действие миграционных процессов в Гянджа-Казахском регионе на этнокультурные особенности.....	152
Салимов М.М. Культура и мировоззрение.....	156
Ахмедова Е.М. О социальной структуре регионов Северного Азербайджана в начале XIX века (по Иреванской, Нахичеванской, Шемахинской и Губинской областям).....	161
Вейсов А.Г., Бадалова Т.С., Вейсова М.А. Трагедия 30-х годов.....	166
Бахтиярлы Г.А. В первые годы правления Линдона Джонсона политика США в Латиноамериканском регионе.....	173
Гасанов Г.Н. О некоторых моментах колониальной политики царских властей в северном Азербайджане (20-30-е гг. XIX в.).....	178
Гулалиев Э.Г. Процесс создания электронного каталога редких и ценных книг в XX веке	181

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Асланова Н.Ш. Научно-исследовательский аспект преподавания темы ортогонализации в электронном обучении.....	187
Байрамова З. В., Бейдуллаева Л.Д. Реализация форм и видов педагогической поддержки школьников.....	190
Бабаева З.Я. Возможности использования инноваций при преподавании биологии.....	195
Саламли С.М. Влияние автоматизированных библиотечно-информационных систем на формирование учебного процесса в библиотеках вузов.....	199
Джалилова И.Д. Пути интеграции образования в мировые модели (на примере естественных наук).....	204
Пириева Т.З. Сотрудничество с работодателями как одно из важных направлений «стратегической дорожной карты по профессиональному образованию и подготовке в Азербайджанской Республике».....	209
Алиева Т.А. Формирование контроля и самоконтроля у малолетних через задания.....	215
Байрамова З.В., Салахова К.З. Сущность, цели и направления педагогической диагностики в современном образовании.....	221
Мамедова А.Р. Структурные изменения в системе высшего образования Азербайджана.....	225

ФИЛОСОФИЯ, СОЦИОЛОГИЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Гасанова Л.А. Психолого-педагогические аспекты роли инноваций в формировании качественных изменений в образовании.....	231

Ибрагимов Д.Г. Интеллектуальное развитие и основные приоритеты качества преподавания.....	234
Омарова А.В. Дружба ашуга Шамиша и Самедом Вургуном.....	238
Алиев С.М. Шуша-центр истории, культуры, толерантности и мультикультурализма Азербайджана.....	242
Абдуллаева Г.В. Великий творец – Дада Шамиш.....	251

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Алиева Г.М. Земная любовь в системе метафоров в стихах Анадолу турецких ашугов.....	256
Гусейнова А.М. Интеграция и дифференциация как основные процессы исторического развития языков.....	260
Абдинова С.С., Ширинова Е.М. Журнал «Молла Насреддин» в Гянджинской литературно культурной среде.....	264
Нуриева Н.М. Художественное представление ориентализма в поэмах Эдгара Аллана по «Тамерлан» и «Исрафил».....	268
Исаева Н.Ш. Теоретические предпосылки сопоставительного анализа русской и азербайджанской фразеологии.....	275
Талыбова А.Н. Подходы и методы обучения языку — эффективность и слабость.....	279
Годжаева Л.Э. Креативность Элизы Оржешко и Стефана Жеромский в польской литературе.....	284
Магеррамова С.А. Словообразовательный потенциал колоронима «красный» в терминологическом образовании в русском языке.....	287
Абдуллаева С. А., Мамедова Г.Г. О методике совершенствования работы со словарем.....	292
Мирзоева У.А. Термины с компонентом-числом в языке медицины в азербайджанском, русском и английском языках.....	296
Касумова-Мустафаева А.Ф. Агглютинация и поэтика.....	302
Алиева К.Р. Об иерархии компонентов в семантической структуре фразеологизмов.....	310
Мамедова С.М. Стилистические особенности лексико-стилистических средств.....	315
Мамедова Г.И., Мухтарова В.З. Влияние индивидуально – психологических качеств личности на эффективность обучения иностранных языков.....	320
Ибрагимова Н.Н. Восприятие особенностей европейской и русской критико- эстетической мысли в воззрениях М.Ф.Ахундаде.....	324
Исмайлова Г.Н. Язык драмы.....	328
Танривердиева А.И. Влияние социальных сетей на обучение иностранному языку...331	
Гамзаева Т.С. Международные термины пришедшие с английского на азербайджанский язык.....	335
Гусейнова Т.Е. Категория наклонения как выражение модальности в английском языке.....	343
Алиева Г.Ш. Когнитивно-семантические особенности английской терминологии нефтегазовой промышленности.....	350

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Абдуллаева С.А., Мамедова Г.Г. О методике совершенствования работы со словарем.....	355
Абдуллаева В.Ч., Ализаде Т.Ю. Азербайджанском и Литовском культуре пословицы и поговорки.....	359
Махмудов А.М., Махмудова Л.М. Феномен Гейдара Алиева в политике добрососедства и стратегического партнерства между Азербайджаном и Грузией.....	363
Байрамова У.Ю., Ибрагимова Н.Ф. Функции герундия в английском языке.....	365
Алийев Т.Б., Алийев О.Т. Организация работы в боксерских отделениях характеристики курсов по боксу вузов и колледжей.....	370
Гусейнов Ф.Б., Бабаева Н.Б., Ибрагимова И.А. Социальная роль военного права в вооруженных силах Азербайджанской Республики.....	374
Адыгозалова N.N., Mammadova N.E., Aliyeva N.E. Методика обучения английскому языку как иностранному для разных возрастных категорий.....	377
Гусейнова Ш.А. Глагольные фразеологические единицы в современном английском языке.....	381
Кулиева Т.А. Формирование коммуникативных, языковых, культурологических навыков в процессе языковой подготовки.....	384
Мусаева К.Р. Взгляды Махамед Ами Расулзаде по концепциям нация и национальность.....	389
Бабаева Н.И., Алиева А.И. Укрепление потенциала Азербайджана один из важных условий улучшения благоприятной жизни народа.....	394
Мамедова Г.С. Лексические средства выражения и стилистический прием.....	397
Рзаева М.А., Агаев И.М. Задачи, решаемые в процессе воспитания выносливости.....	400
Ализаде У.Х., Агайев И.М., Гасанов Э.Ф. Лечение заболеваний мочеполовых органов и камней в почках в организме человека, физкультура.....	406
Аббасов Э.М., Садыгова У.Э., Аскерова З.А. Активные методы чтения в преподавании химии.....	408

CONTAINS

MATHEMATICS AND MECHANICS

Abbasov Z.D. Displacement of an inhomogeneous elastic rod stretched to the right from a finite number of points.....	13
Babayeva Sh.M. Tkinter. python gui programming.....	16
Asgarova T.A., Qanbarova S.İ. Processing geoapplications in the python programming language.....	23
Babayeva Sh.M., Asgerova T.A. Python numpy library.....	27
Yusifov M.K., Javadov E.M., Verdieva T.Z., Khalilova A.M. The importance of covered fields (greenhouses) in solving the food program of the republic.....	33
Yusifov M.K., Javadov E.M., Tagiyeva S. A., Khalilova A.M. The role of mixed and combined open and closed cultivation of melons and vegetables in the ranks of young and renewed orchards of the foothill and plain economic regions of the republic in solving the food program.....	38

CHEMISTRY

Alieva N.T., Mammadova R.I., Ibadova S.Y., Abdullayeva K.S. Study of the cation-anion composition of salted soils of the caspian coast of the apsheron peninsula.....	42
Salimova N.A., Aliyeva A.J. Recycling of sour tar, which is a waste of fuel and oil.....	50
Mammadova R.I. Use of hazelnut shells as a sorbent.....	54
Jamilova A.J. The choice of modern methods restoration oil lands.....	61
Abbasov E.M., Askerova Z.A., Sadikova U.E., Qasanova R.B. Research of problem solving teaching methods in teaching chemistry.....	66
Abdullayeva K.S., Alakbarova G.A. Study of the conversion of methane to non-oxidizing aromatic hydrocarbons with the participation of metal-containing zeolite catalysts.....	68
Kurbanov K.B., Namazova Z.N., Kurbanova E.K., Hesenova R.B. Synthesis and study of 1-functional substituted derivatives of pyrazole and pyrrole.....	74
Abdullayeva K.S., Nabyev H.Z. Study of iron-containing catalysts for the synthesis of carbohydrogens using the fischer-tropsch method.....	78
Khalafova I.A., Fataliyeva S.R., Mammadova Z.E. Intensification of the catalytic cracking process under the influence of a magnetic field.....	83
Huseynova M.A., Abdullaeva K.S. Analysis of the process of extraction of benzene from pyrocondensate by thermal hydrodealkylation method.....	92
Mammadova R.I., Heydarzada G.F. Modern technologies for the cleaning of hydrogen sulfide.....	97
Ceferov E.F., Huseynova F.V., Zeynalova A.E., Alizade F.A., Qasanova R.B. MoO_4^{2-} ionları iştirakində hidrogen peroksidin katalitik parçalanmasına polietilenin təsiri.....	102

BIOLOGICAL AND AGRARIAN

Sheyxzamanli A.B., Babarabova E.S. Mulberry silkworm diseases and control measures.....	106
Ramazanova G.A., Allahyarova S.İ., Memmedova A.S. Identifying the disease severity of powdery mildew on hazelnut tree in ganja city.....	109
Qurbanov F.H., Ashrafova X.A., Allazov Sh.M. Agrotechnical measures in the cultivation of cereals.....	113

HISTORY, ANTHROPOLOGY AND POLITICAL SCIENCES

Hasanov E.L. Research of history of ganja city relocations.....	117
Mammadova N.V. Azerbaijani state of the safavid in economic and political interests of the leading western european countries (based on the works of french researchers).....	126
Namazova E.M. Some medieval defense fortresses of gadabay region.....	136
Veysalova V.R. Causes and consequences of crusades.....	141

Aliyeva G.A. <i>Financial provision of people's teaching system in the Azerbaijani Republic in the years 1918-1920</i>	147
Hasanova N.R. <i>The impact of migration on ethnocultural characteristics in the Ganja-Gazakh region</i>	152
Salimov M.M. <i>Culture and worldview</i>	156
Ahmadova Y.M. <i>About the social structure in the regions of northern Azerbaijan at the beginning of 19 century (about Nakhchivan, Shamakhi, and Kuba regions)</i>	161
Veyisov A.H., Badalova T.S., Veyisova M.A. <i>30^s tragedy of the years</i>	166
Bakhtiyarlı H.A. <i>In the early years of Lyndon Johnson's rule, the United States politics in the Latin American region</i>	173
Hasanov H.N. <i>The chief of department "history of northern Azerbaijan of the 19th-early 20th centuries" of institute of history named after A.A.Bakikhanov</i>	178
Gulaliyev E.G. <i>The process of creation of electronic catalogues rare and valuable books in XX century</i>	181

PEDAQOJY

Aslanova N.Sh. <i>Scientific-research aspect for the teaching of the theme orthogonalization in e-learning</i>	187
Bayramova Z.V., Beydullaeva L.D. <i>Implementation of forms and types of pedagogical support for schoolchildren</i>	190
Babayeva Z.Y. <i>Opportunities for using innovations in teaching biology</i>	195
Salamli S.M. <i>The impact of automated library information systems on the formation of the educational process in higher school libraries</i>	199
Jalilova I.J. <i>Ways of integration of education into world models (on the example of natural sciences)</i>	204
Piriyeva T.Z. <i>Cooperation with employers as one of the important directions of the "strategic road map on vocational education and training in the republic of Azerbaijan"</i>	209
Aliyeva T.A. <i>Formation of control and self-control in younger through tasks</i>	215
Bayramova Z.V., Salakhova K.Z. <i>The essence, goals and directions of pedagogical diagnostics in modern education</i>	221
Mamedova A.R. <i>Structural changes in the higher education system of Azerbaijan</i>	225

FILOSOFIYA, SOSIOLOGIYA AND PSIXOLOGIYA

Gasanova L.A. <i>Psychological and pedagogical aspects of the role of innovations in the formation of qualitative changes in education</i>	231
Ibrahimov C.H. <i>Intellectual development and the main priorities of the quality of teaching</i>	234
Omarova A.V. <i>Friendship between ashig Shamshir and Samed Vurgun</i>	238
Aliyev S.M. <i>Shusha-Azerbaijan's history and culture tolerance and multiculturalism center</i>	242
Abdullayeva G.V. <i>The grand creator-dede shemshir</i>	251

PHILOLOJY

Aliyeva G.M. <i>Earthly love in the system of metaphors in the Anadolu verses of the Turkish ashugs</i>	256
Huseynova A.M. <i>Integration and differentiation as the main processes of the historical development of languages</i>	260
Abdinova S. S., Shirinova E.M. <i>The role of Molla Nasreddin magazine in Ganja's literary and cultural environment</i>	264
Nuriyeva N.M. <i>Artistic representation of orientalism in Edgar Allan Poe's poems "Tamerlane" and "Israfel"</i>	268

Isaeva N.Sh. Theoretical prerequisites for a comparative analysis of russian and Azerbaijani phraseology.....	275
Talibova A.N. The approaches and methods in teaching the language--effectiveness and weakness.....	279
Gojaeva L.E. In polish literature.....	284
Maharramova S.A. The word-formation potential of the coloronym "red" in term formation in the russian language.....	287
Abdullayeva S.A., Mammadova G.G. On the methodology for improving work with the dictionary.....	292
Mirzoeva U.A. Terms with a component-number in the language of medicine in azerbaijani, russian and English.....	296
Gasimova-Mustafaeva A.F. Agglutination and poetics.....	302
Aliyeva K.R. About the component hierarchy in the semantic structure.....	310
Məmmədova S.M. The stylistic peculiarities of lexical stylistic devices.....	315
Mammadova G.I., Mukhtarova V.Z. The influence of individual – psychological qualities of a person on the effectiveness of teaching a foreign language.....	320
Ibrahimova N.N. Perception of the features of european and russian critical and aesthetic thought in the views of M.F. Akhundzade.....	324
Ismayilova G.N. Language of the drama.....	328
Tanriverdiyeva A.I. Impact of social networks on teaching a foreign language.....	331
Hamzayeva T.S. International terms that came from english into azerbaijani.....	335
Huseynova T.E. The category of mood as an expression of modality in english.....	343
Aliyeva G.Sh. Cognitive-semantic features of the english terminology of the oil and gas industry.....	350

THE THEORY AND PRACTICE OF BEHAVIOR AND EDUCATION

Abdullayeva S.A., Mammadova G.G. On the methodology for improving work with the dictionary.....	355
Abdullayeva V.Ç., Əlizadə T.Y. Proverbs and sayings: Azerbaijan and lithuanian culture.....	359
Makhmudov A.M., Makhmudova L.M. The phenomenon of heydar aliyev in politics and strategical partnershipbetween Azerbaijan and Georgia.....	363
Bayramova U.Y., Ibrahimova N.F. Functions of gerund in english language.....	365
Aliyev T.B., Aliyev O.T. Organization of work in boxing divisions characteristics of courses in boxing universities and colleges.....	370
Huseynov F.B., Babayeva N.B., Ibrahimova I.A. Social role of military law in the armed forces of the Republic of Azerbaijan.....	374
Adigozalova N.N., Mammadova N.E., Aliyeva N.I. The metchods of teaching esl for different age categories.....	377
Huseynova Sh.A. Verbal phraseological units in the modern english language.....	381
Guliyeva T.A. Formation of communicative, linguistic, cultural skills in the process of language training.....	384
Musayeva K.R. The attitude to the formation of the nation in the creation of M.A. Rasulzade.....	389
Babayeva N.I., Aliyeva A.I. Strengthen potensial of Azerbaijan is the important conditions for improvement standart of living population.....	394
Mammadova G.S. Lexical expressive means and stylistic devices.....	397
Rzayeva M.A., Aghayev I.M. Tasks solved in the process of education ofendurance.....	400
Alizada U.H., Ağayev İ.M., Gasanov E.F. Treatment of diseases of the urinary organs and kidney stones in the human body physical education.....	406
Abbasov E.M., Sadikova U.E., Askerova Z.A. Active reading methods in teaching chemistry.....	408

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

UOT 517.946

SONLU SAYDA NÖQTƏLƏRİNDƏN SAĞA DARTILMIŞ
BİRCİNS OLMAYAN ELASTİKİ ÇUBUĞUN YERDƏYİŞMƏSİ

Abbasov Zəfər Duman oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
dumanli.zefer@mail.ru

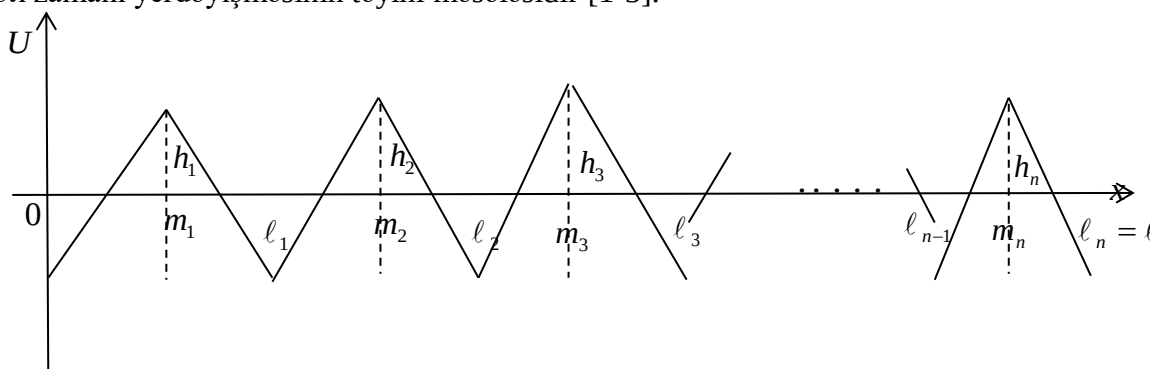
Xülasə: Hiperbolik tipli tənliklərə gətirilən ən sadə məsələlər qrupuna simin və ya elastiki çubuğun eninə rəqsi hərəkətlərini misal göstərmək olar. Bu hadisələrdən ən maraqlısı ucları Ox oxuna bağlanmış sonlu simin və elastiki çubuğun rəqsi hərəkətinin öyrənilməsidir. Rəqsi prosesi birqiymətli müəyyən etmək üçün qəbul edilmiş sərhəd şərtlərini ödəyən trivial olmayan həllin tapılması belə məsələlərin əhəmiyyətli olmasını meydana çıxarır.

Açar sözlər: çubuq, rəqs, bircins, tənlik, sıra, qüvvə, başlanğıc sürət.

Ключевые слова: стержень, колебания, однородных, уравнения, ряд, сила, начальное скорость.

Key words: stick, oscillation, same sex, equation, series, force, beginning, gear.

Baxılan iş n sayda bircins çubuğun birləşməsindən ibarət, Ox oxu boyunca uclarından bağlanmış, ℓ uzunluqlu bircins olmayan çubuğun mərkəzləşmiş qüvvənin təsiri altında rəqsi hərəkəti zamanı yerdəyişməsinin təyini məsələsidir [1-3].

Uzunluğu ℓ olan bircins olmayan elastiki çubuq Ox oxu boyunca sağa başlanğıc $x = 0$ nöqtəsində bağlanmış, $x = m_1$ nöqtəsindən h_1 qədər yana, $x = m_2$ nöqtəsindən h_2 qədər yana, nəhayət $x = m_n$ nöqtəsindən h_n qədər yana dartılmış, son ucu $x = \ell$ nöqtəsinə bərkidiliş bircins n sayda çubuğun birləşməsindən ibarət olub, başlanğıc anında bütün nöqtələrinin sürəti sıfır bərabər, mərkəzləşmiş qüvvənin təsiri altında rəqsi hərəkət edir.

Məlumdur ki, $[0, \ell_1, \ell_2, \ell_3, \dots, \ell_n = \ell]$ düyü n nöqtələrindən ibarət elastiki çubuğun belə rəqsi hərəkəti durğun dalğaların superpozisiyası prinsipinə əsaslanır.

Yəni $m_1, m_2, m_3, \dots, m_n$ nöqtələrindən $h_1, h_2, h_3, \dots, h_n$ məsafəsi qədər yanlara (sağa) dartılmış elastiki çubuğun uyğun $U_1, U_2, U_3, \dots, U_k$ yerdəyişmələrinin hər biri $L[U] = 0$ xətti diferensial tənliyin həlli olur, burada $L[U]$ xətti diferensial operatorudur.

Uclarından bağlanmış simin rəqsi haqqında məsələnin həllinə uyğun baxılan məsələnin də həlli Furiye metoduna əsaslanır [4,5,7].

Belə ki, durğun dalğaların xüsusi həllərinin varlığı, eninə rəqsi hərəkət edən elastiki çubuğun yerdəyişmələrinin bu dalğaların sonsuz cəmi şəklində formal həllinin qurulmasına əsaslanır. Deməli, axtarılan həlli Furiye metoduna uyğun xüsusi həllərdən düzəldilmiş

$$U = \sum_{k=1}^n A_k U_k(x, t)$$

sırası şəkildə seçirik. Yəni bu sıranı hədbəhəd diferensiallamaqla $L[U]$ tənliyinin həlli olduğunu görmək olar [1,3,6].

Məsələnin qoyuluşu:

$$\frac{\partial^2 U}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 U}{\partial x^2}, \quad (1)$$

$$U(x, 0) = \begin{cases} \frac{h_1}{m_1} x, & 0 \leq x \leq m_1 \\ \frac{h_1(\ell_1 - x)}{\ell_1 - m_1}, & m_1 \leq x \leq \ell_1 \\ \frac{h_2}{m_2} x, & \ell_1 \leq x \leq m_2 \\ \frac{h_2(\ell_2 - x)}{\ell_2 - m_2}, & m_2 \leq x \leq \ell_2 \\ \dots & \dots \\ \frac{h_n}{m_n} x, & \ell_{n-1} \leq x \leq m_n \\ \frac{h_n(\ell_n - x)}{\ell_n - m_n}, & m_n \leq x \leq \ell_n = \ell, \end{cases} \quad (2)$$

$$\frac{\partial U(x, 0)}{\partial t} = 0, \quad (3)$$

$$U_1(0, t) = 0, \quad U_2(\ell_1, t) = 0, \quad U_3(\ell_2, t) = 0, \dots, U_n(\ell_n, t) = 0, \quad (4)$$

başlanğıc və bircins sərhəd şərtlərini ödəyən həllini tapmaq tələb olunur. Furiye metoduna uyğun olar, (1)-(4) məsələsinin trivial olmayan həllini yalnız çubuğun yerdəyişmələrindən asılı

$$U(x, t) = \sum_{k=1}^{\infty} A_k \cos \frac{\pi k}{\ell} at \cdot \sin \frac{\pi k}{\ell} x, \quad (5)$$

şəkildə seçirik, burada çubuğun nöqtələrinin sürəti nəzərə alınmamışdır. ($U_{1t}(x, 0) = 0, U_{2t}(x, 0) = 0, \dots, U_{nt}(x, 0) = 0$). İndi A_k -ləri təyin etmək üçün (2) başlanğıc şərtlərini (5)-də nəzərə alsaq:

$$\begin{aligned}
 A_k &= \frac{2}{\ell_1} \left[\int_0^{m_1} \frac{h_1}{m_1} x \sin \frac{k\pi}{\ell_1} x dx + \int_{m_1}^{\ell_1} \frac{h_1(\ell_1 - x)}{\ell_1 - m_1} \sin \frac{k\pi}{\ell_1} x dx \right] + \\
 &+ \frac{2}{\ell_2} \left[\int_{\ell_1}^{m_2} \frac{h_2}{m_2} x \sin \frac{k\pi}{\ell_2} x dx + \int_{m_2}^{\ell_2} \frac{h_2(\ell_2 - x)}{\ell_2 - m_2} \sin \frac{k\pi}{\ell_2} x dx \right] + \dots + \\
 &+ \frac{2}{\ell_n} \left[\int_{\ell_{n-1}}^{m_n} \frac{h_n}{m_n} x \sin \frac{k\pi}{\ell_n} x dx + \int_{m_n}^{\ell_n} \frac{h_n(\ell_n - x)}{\ell_n - m_n} \sin \frac{k\pi}{\ell_n} x dx \right] = \\
 &= \frac{2}{\pi^2} \sum_{i=1}^n \frac{h_i \ell_i^2}{i^2 m_i (\ell_i - m_i)} \sin \frac{\pi i}{\ell_i} m_i,
 \end{aligned} \tag{6}$$

(6)-nı (5)-də yazsaq:

$$U(x, t) = \frac{2}{\pi^2} \sum_{k=1}^{\infty} \sum_{i=1}^n \frac{h_i \ell_i^2}{i^2 m_i (\ell_i - m_i)} \cdot \sin \frac{\pi i}{\ell_i} m_i \cos \frac{\pi k}{\ell} at \cdot \sin \frac{\pi k}{\ell} x, \tag{7}$$

Nəticə 1. $U(x, t)$ funksiyası $\ell_1, \ell_2, \ell_3, \dots, \ell_n$ nöqtələrində kəsilməyən olduğundan mərkəzləşmiş qüvvənin çubuğun $x = m_1, x = m_2, \dots, x = m_n$ nöqtələrinə təsiri nəticəsində $(m_1 - \varepsilon, m_1 + \varepsilon), (m_2 - \varepsilon, m_2 + \varepsilon), \dots, (m_n - \varepsilon, m_n + \varepsilon)$ aralıqlarında paylanmasını ($\varepsilon \rightarrow 0$) şərtində sonlu limitinə baxsaq, bu $m_1, m_2, \dots, m_n$ nöqtələrində çubuğun müxtəlif və ya eyni yerdəyişmələr edəcəyini göstərir.

$$\left. \begin{aligned}
 U(x, t) &= U_1(x, t), \quad 0 \leq x \leq \ell_1 \\
 U(x, t) &= U_2(x, t), \quad \ell_1 \leq x \leq \ell_2 \\
 &\dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\
 U(x, t) &= U_n(x, t), \quad \ell_{n-1} \leq x \leq \ell_n = \ell
 \end{aligned} \right\} \tag{8}$$

Nəticə 2. (7) düsturu ℓ uzunluqlu elastiki çubuğun mərkəzləşmiş qüvvənin təsiri altında $[0, \ell_1], [\ell_1, \ell_2], \dots, [\ell_{n-1}, \ell_n]$ parçalarında icra etdiyi yerdəyişmələrin cəmini verəcəkdir.

Qeyd. Əgər $h_1 = h_2 = \dots = h_n, |0, \ell_1| = |\ell_1, \ell_2| = \dots = |\ell_{n-1}, \ell_n|$ və $m_1 = m_2 = \dots = m_n$ olarsa, xüsusi halda alınmış həll

$$U(x, t) = \frac{2h\ell^2}{\pi^2 n^2 b(\ell - b)} \sin \frac{\pi}{\ell} m \sum_{k=1}^{\infty} \cos \frac{\pi k}{\ell} at \sin \frac{\pi k}{\ell} x$$

Ədəbiyyat

1. Н.С.Кошляков., Э.Б.Глинер., М.М.Смирнов., Основные дифференциальные уравнения математической физики, Мос. 1962, ст. 768
2. Тихонов А.И., Самарский А.А., Уравнения математической физики, Москва 1977, 736.
3. Z.D.Abbasov., Riyazi fizika tənlilikləri, Bakı -2018, 380 səh.
4. З.Д.Аббасов, Применение метода Фурье к смешанно граничной задачи Евразийский-союз-ученых-(ЕСУ), журнал, №3(60)/2019, ISSN 2411-6467 ст. 42-45.
5. Z.D.Abbasov., Mərkəzləşmiş qüvvənin təsiri altında sonlu sayda nöqtələrindən yana dərtilmiş simin yerdəyişməsinin təyini, Riyaziyyat və Mexanikanın aktual problemləri mövzusunda Resp. elm. kon. mat., 11-13 may 2022, Bakı -2022, BDU., səh. 6-7.
6. Z.D.Abbasov, Rəqslərinin müqaviməti sürətlə mütənasib olan mühitdə uclarından bərk bağlanmış simin dəyişməsi, Elmi Xəbərlər Jurnalı, Gəncə-2015(1), səh. 34-36

7. Z.D. Abbasov, Dördüncü tərtib xüsusi törəməli diferensial tənlik üçün bir qarışıq məsələ, Elmi Xəbərlər Jurnalı, Gəncə-2019(1), səh.16-19

СМЕЩЕНИЕ НЕОДНОРОДНОГО УПРУГОГО СТЕРЖНЯ ВЫТЯНУТОГО ВПРАВО ИЗ КОНЕЧНОГО ЧИСЛА ТОЧКИ

Аббасов Зафар Думан

Резюме

An example of the group of hyperbolic type equations is the solution to the problem under the conditions of additional parameters in order to define the dance process as one-valued. transverse oscillation of a string and an elastic rod. It is important to find a non-trivial В работе рассматривалась задача определения перемещения неоднородного стержня длины l , соединенного концами по оси Ox , при колебательном движении под действием сосредоточенной силы[1,3].

DISPLACEMENT OF AN INHOMOGENEOUS ELASTIC ROD STRETCHED TO THE RIGHT FROM A FINITE NUMBER OF POINTS

Abbasov Zafar Duman

Summary

An example of the group of hyperbolic type equations is the transverse oscillation of a string and an elastic rod. It is important to find a non-trivial solution to the problem under the conditions of additional parameters in order to define the dance process as one-valued.

In the study, the problem of determining the displacement of a nonhomogeneous rod of length l which is connected at the ends along the Ox axis and consists of a combination of n uniform rods under the influence of a concentrated force, was considered[1,3].

Rəyçi dosent Oruc Hüseynov

Riyazi analiz kafedrasının 15 mart 2023-cü il tarixli iclasın 03 saylı protokoluy

Daxil olma tarixi 17 mart 2023-cü il

UOT:372.0:002

TKINTER. PYTHONDA GUI-NİN PROQRAMLAŞDIRMASI

Babayeva Şəkər Maarif qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

shakarbabayeva@mail.ru

Xülasə: Hal-hazırda, istifadəçi üçün yaradılan demək olar ki, bütün proqramlar GUI-yə malikdir. Python üçün bir çox GUI kitabxanaları yaradılmışdır. Python interpretatorunun quraşdırma faylı adətən standart kitabxananın bir hissəsi kimi tkinter paketini kompüterə yükləyir. Cari məqalə tkinter kitabxanasının istifadəsilə qrafik interfeysli proqramların yaradılmasına həsr edilmişdir.

Qrafik istifadəçi interfeysi olan proqramlar hadisə yönümlü olur. Hadisə yönümlü proqramlaşdırma hadisəyə əsaslanır. Yəni proqram kodunun bu və ya digər hissəsi yalnız bu və ya digər hadisə baş verəndə icra olunmağa başlayır. Məqalədə qrafik interfeysli proqramın yaradılması mərhələləri şərh edilmişdir və bunlara uyğun bir məsələ üçün vidjetlərdən istifadə etməklə proqram tərtib edilmişdi. Sonda bir neçə və ya çoxlu oxşar qrup obyektlərin olmasını tələb edən məsələlər üçün proqramın tərtibində obyekt yönümlü yanaşmanın tətbiq edilməsi əlverişli olduğu bir məsələ üzərində izah edilir.

Açar sözlər: qrafik istifadəçi interfeysi, sinif, obyekt, xassələr, metodlar, vidjetlər, hadisələr, emaledici funksiya .

Ключевые слова: графический интерфейс пользователя, класс, объект, свойства, методы, виджеты, события, функция-обработчик.

Key words: graphical user interface, class, object, properties, methods, widgets, events, processing function .

Tkinter (ingiliscə Tk interface) Tk alətlərinə əsaslanan (GNU/Linux və digər UNIX-ə bənzər sistemlərdə geniş yayılmış, həmçinin Microsoft Windows-a köçürülmüş), kros-platfomalı hadisə yönümlü qrafik kitabxanadır. Tkinter Stin Lamholt (Steen Lumholt) və Qvido van Rossum (Guido van Rossum) tərəfindən yazılmışdır və Python standart kitabxanasına daxildir. Tk kitabxanası Con Osterhut (John Ousterhout) tərəfindən yaradılmışdır.

Tkinter-Tk kitabxanası ilə işləmək üçün nəzərdə tutulmuş Python paketidir. Tk kitabxanasında qrafik istifadəçi interfeysi (GUI) komponentləri var. Bu kitabxana Tcl proqramlaşdırma dilində yazılmışdır. Kitabxana pəncərəli qrafik interfeysdən (GUI) istifadə edərək proqramda dialoqların təşkili üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tkinter çox güclü bir kitabxanadır. Əgər sizdə artıq Python quraşdırılıbsa, siz Python ilə gələn inteqrasiya edilmiş IDE (Integrated Development Environment -İnteqrasiya edilmiş proqramlaşdırma mühiti) olan IDLE-dən istifadə edə bilərsiniz. Maraqlıdır ki, bu IDE özü də tkinterdən istifadə edərək yazılmışdır.

Qrafik istifadəçi interfeysi (GUI -Graphical User Interface)-klaviatura və siçan istifadə edərək qarşılıqlı əlaqədə olduğumuz proqramın örtüyüdür. GUI dedikdə, proqramı açdığınız zaman ekranda gördüyünüz bütün pəncərələr, düymələr, mətn daxiletmə sahələri, sürüşdürmə düymələri, siyahılar, radio düymələr, təsdiq etmə (bayraqlar) qutuları və s. nəzərdə tutulur. Onların vasitəsilə siz proqramla qarşılıqlı əlaqədə olursunuz və ona nəzarət edirsiniz. Bütün bu interfeys elementləri vidjetlər (widgets) adlanır.

Bir çox GUI kitabxanaları (Kyvi, PyQt, PySide, WxPython və s.) var, onların arasında Tk ən populyar alət deyil (baxmayaraq ki, onunla bir çox layihələr yazılmışdır). Tk Python üçün standart olaraq seçilmişdir. Python interpretatorunun quraşdırma faylı adətən standart kitabxananın bir hissəsi kimi **tkinter** paketini kompüterinizə yükləyir (artıq tkinteri əlavə yükləməyə ehtiyac olmur).

Tkinter Python-dan Tcl-ə tərcüməçi kimi düşünülə bilər. Siz Python-da proqram yazırsınız və **tkinter** modulu kod təlimatlarınızı Tk kitabxanasının başa düşdüyü Tcl dilinə çevirir.

Kitabxanada ümumi qrafik komponentlər (vidjetlər) var:

Toplevel/Tk – Üstəviyyə pəncərəsi (kök vidjeti).

Frame – Çərçivə. Vidjetləri qruplaşdırmaq üçün istifadə edilir. Digər vizual komponentləri ehtiva edir.

Label – Etiket. Bəzi mətn və ya qrafikləri göstərir.

Entry – Giriş. Bir sətirli mətn daxiletmə sahəsi.

Text – Formatlaşdırılmış mətn daxiletmə sahəsi. Müxtəlif üslublardan istifadə edərək mətni göstərməyə, redaktə etməyə və formatlamağa, həmçinin mətnə şəkilləri və pəncərələri daxil etməyə imkan verir.

Canvas – Kətan. Düzbucaqlılar, ellipslər, xətlər, həmçinin mətn, şəkillər və pəncərələr kimi qrafik primitivləri göstərmək üçün istifadə edilə bilər.

Button – Düymə. Əmr və digər əməliyyatları yerinə yetirmək üçün sadə düymə.

Radiobutton – Radio düyməsi (dəyişdirici açar). Müəyyən dəyişənin alternativ qiymətlərindən birini təmsil edir. Adətən qrupda işləyir. İstifadəçi bir seçim etdikdə, eyni qrupda əvvəl edilmiş element seçimi ləğv edilir.

Checkbutton – Bayraq düyməsi. İki vəziyyətə malik olan düymə, basıldıqda vəziyyəti əksinə dəyişir. Radiobuttona bənzəyir, lakin çoxlu seçim etməyə imkan verir. Hər bir vidjet obyektinə üçün ayrıca dəyişən təyin edilir.

Scale – Sürgü ilə miqyaslama. Sürgünü hərəkət etdirməklə rəqəmsal qiymət təyin etməyə imkan verir.

Listbox – Siyahı qutusu. İstifadəçinin bir və ya bir neçə elementi seçə biləcəyi siyahını göstərir.

Scrollbar – Sürüşdürmə çubuğu. Bəzi digər komponentləri sürüşdürmək üçün onlarla birlikdə istifadə edilə bilər.

Menu – Menu. Üzə çıxan (popup) və açılan (pulldown) menyuların təşkili üçün xidmət edir.

Menubutton – Menu düyməsi. Açılan menyuyu təşkil etmək üçün istifadə olunur.

Message – Mesaj. Label-ə bənzəyir, lakin uzun sətrləri bükməyə və asanlıqla ölçüsünü dəyişməyə imkan verir.

Əlbəttə ki, bu vidjetlərin tam siyahısı deyil. Vidjet sinif olduğuna görə hər vidjetin xassələri və metodları var. İxtiyari vidjetdən düzgün istifadə etmək üçün onun xassələri və metodları ilə tanış olmaq lazımdır (köməkçi məlumatı İnternetdə bu ünvanda almaq olar: https://ru.wikibooks.org/wiki/GUI_Help/Tkinter_book və ya <https://www.russianlutheran.org/python/life/life.htm>).

Qrafik istifadəçi interfeysi olan proqramlar hadisə yönümlü olur. Hadisə yönümlü proqramlaşdırma hadisəyə əsaslanır. Yəni proqram kodunun bu və ya digər hissəsi yalnız bu və ya digər hadisə baş verəndə icra olunmağa başlayır.

Hadisə yönümlü proqramlaşdırma obyekt yönümlü və struktur proqramlaşdırmaya əsaslanır. Öz siniflərimizi və obyektlərimizi yaratmasaq da, quraşdırılmışlardan istifadə edirik. Bütün vidjetlər quraşdırılmış (daxili) siniflər tərəfindən yaradılan obyektlərdir.

Hadisələr fərqlidir: vaxt faktoru işlədi, kimsə şıçanı kliklədi (düyməsini sıxdı) və ya Enter düyməsini basdı, yazmağa başladı, radio düymələrini dəyişdi, səhifəni aşağı sürüşdürdü və s. Belə bir hadisə baş verdikdə, müvafiq emaledici yaradılıbsa, proqramın müəyyən bir hissəsi işə salınır, bu da hansısa nəticəyə gətirib çıxarır.

Tkinter Python modulu üçün standart olan aşağıdakı üsullardan biri ilə idxal olunur:

- import tkinter
- from tkinter import *
- import tkinter as tk

Lazım gələrsə, TkVersion sabiti vasitəsilə Tk-nin hansı versiyası quraşdırılmış olduğunu tapa bilərik:

```
>>> from tkinter import *
```

```
>>> TkVersion
```

```
8.6
```

GUI proqramının yaradılması aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilir:

1. Əsas pəncərə yaradılır.
2. Vidjetlər yaradılır və onların xassələrinin konfigurasiyası müəyyənləşdirilir.
3. Hadisələr, yəni proqramın nəyə cavab verəcəyini müəyyənləşdirilir.
4. Hadisə emalediciləri, yəni proqramın hadisəyə necə reaksiya verəcəyi təsvir edilir.
5. Vidjetlər əsas pəncərədə yerləşdirilir.
6. Hadisələr emaledicilərin dövrəsi başlandırılır.

Ardıcılıq mütləq belə olmur, lakin ilk və sonuncu mərhələlər (addımlar) həmişə öz yerlərində qalır.

Müasir əməliyyat sistemlərində hər hansı bir istifadəçi proqramı əsas pəncərə adlandırılan pəncərəyə daxil edilir, çünki bütün digər vidjetlər orada yerləşir. Üst

səviyyəli pəncərə obyektini Tkinter modulunun Tk sinfindən yaradılmışdır. Obyektə əlaqəli dəyişənə çox vaxt *root* (kök) deyilir:

```
root = Tk()
```

Düymə yaradılmasının sintaksisi:

```
name = Button(window)
```

name – düymənin adı, *window* – düymənin yerləşəcəyi pəncərənin adı.

Adətən mötərizələr arasında pəncərənin adından (*window*-dan) sonra düymənin xassələrinin adları (*properties*) və onların qiymətləri (*options* – ing. seçimlər) yazılır. Bunlar yazılmasa, susmaqla təyin olunan adlandırılmış parametrlər istifadə olunur. Məsələn:

```
bt = Button(root, text="ok") # üstündə ok yazılmış düymə yaradılır.
```

```
button = Button(root, text="Press", fg="red", bg="white") # üstündə qırmızı (düymə sıxılmamış olanda) rəngdə "Press" mətni yazılmış ağ (düymə sıxılmamış olanda) rəngdə düymə yaradılır.
```

```
b=Button(text='ok', width=10, height=3, activeforeground='green') # üstündə yaşıl (düymə sıxılmış olanda) rəngdə "ok" mətni yazılmış, eni 10, hündürlüyü 3 piksel olan düymə yaradılır
```

Digər vidjetlərin (*Entry*, *Label* və s.) yaradılması sintaksisi oxşardır.

Tətbiq pəncərəsində mətn sahəsi, etiket və düymə yerləşdirək. Bu obyektlər Tkinter modulunun *Entry*, *Label* və *Button* siniflərindən yaradılmışdır. Bu siniflərin konstruktorlarına argumentlər ötürməklə onların bəzi xassələrini dərhal konfigurasiya edəcəyik:

```
et = Entry(root, width=40)
```

```
bt = Button(root, text=" Əlifba sırası ilə nizamla ")
```

```
lb = Label(root, width=40, bg='black', fg='white')
```

Vidjet konstruktorunun ilk argumenti ana vidjetdir, yəni yaradılan vidjetin yerləşəcəyi vidjetdir. GUI elementləri birbaşa əsas pəncərəyə yerləşdirildikdə, əcdad (*parent*) göstərilməyə bilər. Yəni, nümunəmizdə *root*-u silə bilərik:

```
et = Entry(width=40)
```

```
bt = Button(text=" Əlifba sırası ilə nizamla ")
```

```
lb = Label(width=40, bg='black', fg='white')
```

Bununla belə, vidjetlər mütləq “kökdə” yerləşmir. Onlar digər vidjetlərdə yerləşə bilər, bu halda “kökün” obyektini (*master*) göstərməlidir.

Tutaq ki, proqramda istifadəçinin mətn sahəsinə daxil etdiyi mətn düyməni basdıqda sözlər siyahısına bölünür, sözlər əlifba sırası ilə sıralanır və etiketdə göstərilir. Bütün bunları edən kod funksiyaya yerləşdirilməlidir:

```
def str_to_sort_list(event):
```

```
    s = et.get()
```

```
    s = s.split()
```

```
    s.sort()
```

```
    lb['text'] = ' '.join(s)
```

bind (bağlamaq) metodundan istifadə etməklə hadisə baş verdikdə çağırılan funksiyaların bir parametri olmalıdır, adətən buna **event**, yəni “hadisə” deyilir. **bind** metodu vasitəsilə grafik elementə funksionallığın əlavə edilməsinin ümumi şəklidir:

```
Widget.bind(event,function)
```

Bizim funksiyamızda **get** metodundan istifadə etməklə mətn sahəsinə daxil olan mətn götürülür. **Split** (bölmə, ayırma) metodundan istifadə edərək sözlərdən ibarət olan mətn sözlər siyahısına çevrilir. Sonra siyahı sıralanır. Sonda etiketin **text** xassəsi dəyişdirilir. Ona, sətirin **join** (birləşmə) metodundan istifadə edərək siyahıdan əldə edilən sətir mənimsədilir.

İndi funksiya çağırışını hadisəyə bağlamalıyıq:

```
bt.bind('<Button-1>', str_to_sort_list)
```

Bu halda bu, **bind** metodundan istifadə etməklə həyata keçirilir. Hadisə və emal edici funksiyası ona ötürülür. Hadisə funksiyaya ötürüləcək və hadisə parametrinə təyin ediləcək. Burada hadisə '<**Button-1**>' sətri ilə işarələnən siçanın sol düyməsinin sıxılmasıdır. Əgər hadisə kimi siçanın sağ düyməsinin sıxılması və ya siçanın sol düyməsinin iki dəfə cəld sıxılması təyin olunur, onda o, uyğun olaraq '<**Button-3**>' sətri' və ya '<**Double-Button-1**>' sətri ilə işarələnir.

İstənilən proqramda vidjetlər təsadüfi olaraq pəncərənin ətrafına səpələnmiş, onlar mütəşəkkil olurlar. İnterfeys ən xırda detallara qədər düşünülür və adətən müəyyən standartlara tabedir.

Pəncərənin səthində vidjetləri yerləşdirmək üçün **location managers** – **yer menecerləri** (vidjetlər üçün xüsusi yer göstəriciləri) istifadə olunur. Tkinter-də bunların üç növü var, hamısı vidjetləri fərqli şəkildə yerləşdirir: məsələn, **grid** (ing. şəbəkə, tor) adlanan menecer görünməz bir şəbəkə (sətirlər və sütunlardan ibarət) yaradır; **place** (ing. yer, yerləşdirmək) adlanan digəri *x* oxu və *y* oxu boyunca koordinatlardan istifadə edir; üçüncüsü – **pack** (ing. yığmaq, yerləşdirmək) adlanır və sadəcə olaraq, vidjetləri pəncərə çərçivəsinin yuxarı/aşağı/sol/sağ tərəflərinə “bağlayır”.

Hələlik gəlin ən sadə tkinter yer menecerindən - **pack** metodundan istifadə edərək elementləri bir-birinin altında yerləşdirək:

```
et.pack()
```

```
bt.pack()
```

```
lb.pack()
```

Tk sinfinin **mainloop** metodu əsas hadisələr dövrəsini başladır, bununla yanaşı, əsas pəncərənin onda yerləşdirilmiş bütün vidjetlər ilə göstərilməsinə səbəb olur:

```
root.mainloop()
```

Proqramın tam kodu belə olacaq:

```
from tkinter import *
```

```
def str_to_sort_list(event):
```

```
    s = et.get()
```

```
    s = s.split()
```

```
    s.sort()
```

```
    lb['text'] = ' '.join(s)
```

```
root = Tk()
```

```
et = Entry(width=40)
```

```
bt = Button(text="Əlifba sırası ilə nizamla")
```

```
lb = Label(width=40, bg='black', fg='white')
```

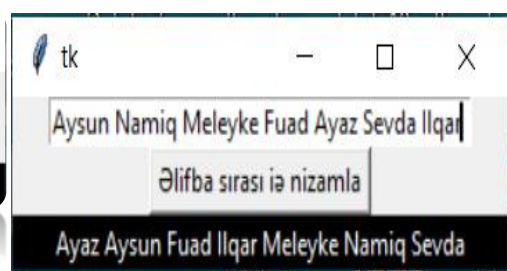
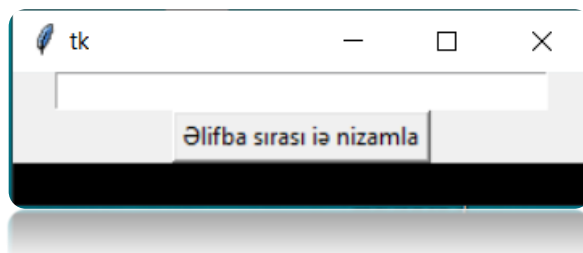
```
bt.bind('<Button-1>', str_to_sort_list)
```

```
et.pack()
```

```
bt.pack()
```

```
lb.pack()
```

Bu skriptin icrası nəticəsində pəncərə görünür, bu pəncərənin mətn sahəsinə sözlərin siyahısını daxil edib düyməni sıxsanız sözlərin nizamlanmış versiyasını əldə edə biləcəksiniz:

İndi isə proqramımızda obyekt yönümlü yanaşma tətbiq etməyə çalışaq. Belə yanaşma mütləq deyil, lakin çox vaxt rahat olur. Tutaq ki, etiket, düymə və mətn sahəsi qrupu Qrup sinfindən əldə edilən bir obyektir (Qrup sinfinin nüsxəsidir). Onda proqramın əsas bölməsində əsas pəncərə, Qrup tipli obyekt və pəncərənin işə salınması əmri olacaq. Qrup əsas pəncərəyə bağlanmalı olduğundan, əcdad - pəncərəni sinif konstruktoruna ötürmək yaxşı olardı:

```
from tkinter import *
root = Tk()
qrup_1 = Qrup(root)
root.mainloop()
İndi Qrup sinfinin özünü yazaq:
class Qrup:
def __init__(self, master):
self.et = Entry(master, width=40)
self.bt = Button(master, text="çevirmək")
self.lb = Label(master, width=40, bg='black', fg='white')
self.bt['command'] = self.str_to_sort
self.et.pack()
self.bt.pack()
self.lb.pack()
def str_to_sort(self):
s = self.et.get()
s = s.split()
s.sort()
self.lb['text'] = ' '.join(s)
```

Burada vidjetlər Qrup tipli obyektin sahələrinin qiymətləridir, düyməni basma hadisəsi idarəedici funksiyası **bind** metodundan deyil, düymənin **command** düyməsinin xassəsindən istifadə etməklə qurulur. Bu halda çağırılan funksiya hadisə parametrini tələb etmir. Biz metoda yalnız obyektin özünü ötürürük.

Lakin, belə məsələdə sinfin yaradılmasına ehtiyac yoxdur. Sinfin yaradılması o zaman əlverişli olacaq ki, bir neçə və ya çoxlu oxşar qrup obyektlərin olması tələb edilir.

Tutaq ki, bizə etiket, düymə, mətn sahəsindən ibarət bir neçə qrup lazımdır. Üstəlik, hər qrupun düyməsi öz click (düymanın sıxılması) idarəedici funksiyasına malik olacaq.

Onda **command** xassəsinin qiymətlərini (parametrləri) konstruktoru ötürmək olar. Parametr kimi düyməyə bağlanılan hadisə idarəedici funksiyası ötürüləcək. Proqramın tam kodu:

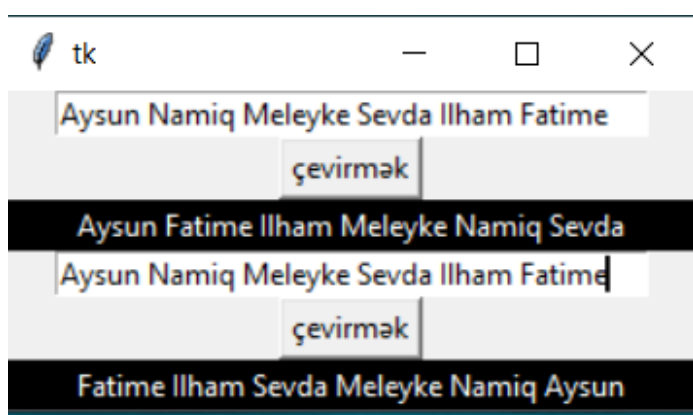
```
from tkinter import *
class Qrup:
def __init__(self, master, func):
self.et = Entry(master, width=40)
self.bt = Button(master, text="çevirmək")
self.lb = Label(master, width=40, bg='black', fg='white')
self.bt['command'] = getattr(self, func)
self.et.pack()
self.bt.pack()
self.lb.pack()
def str_to_sort(self):
s = self.et.get()
s = s.split()
s.sort() # siyahının elementlərini nizamlanmış qaydada yerləşdirir
```

```

self.lb['text'] = ''.join(s)
def str_reverse(self):
    s = self.et.get()
    s = s.split()
    s.reverse() # siyahının elementlərini tərs qaydada yerləşdirir
    self.lb['text'] = ''.join(s)
root = Tk()
qrup_1= Qrup (root, 'str_to_sort')
qrup_2= Qrup (root, 'str_reverse')
root.mainloop()
'str_to_sort' və ya 'str_reverse' sətirinin func üçün əvəz edildiyi getattr(self, func)
ifadəsi self.str_to_sort və ya self.str_reverse ifadəsinə çevrilir.

```

Bu kod icra edildikdə, pəncərədə düymələri müxtəlif əməliyyatları yerinə yetirən eyni tipli iki qrup görünəcəkdir:

Vidjet xassələrini sərt kodlaşdırmaqla deyil, qiymətləri konstruktora arqumentlər kimi ötürməklə və sonra obyektlər yaradarkən onları uyğun variantlara təyin etməklə sinif daha çevik edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Д. Ю. Федоров «Основы программирования на примере языка PYTHON». Учебное пособие, Санкт-Петербург, 2019
2. Сузи Р. А. «Язык программирования Python»: Учебное пособие. — М.: Интуит, Бином. Лаборатория знаний, 2006. — 328 с.
3. https://ru.wikibooks.org/wiki/GUI_Help/Tkinter_book
4. <https://www.russianlutheran.org/python/life/life.htm> Мэтт Конвей (Matt Conway) Спасательный круг для изучающих Tkinter.
5. <https://pythonru.com/uroki/obuchenie-python-gui-uroki-po-tkinter>
6. <https://metanit.com/python/tkinter/>
7. http://it.kgsu.ru/Python_Tk/oglav.html

TKINTER. ПРОГРАММИРОВАНИЕ GUI НА PYTHON

Бабаева Шакар Маарифовна

Резюме

В настоящее время почти все приложения, которые создаются для конечного пользователя, имеют GUI. Существует множество библиотек GUI для Python. Установочный файл интерпретатора Python обычно уже включает пакет tkinter в составе стандартной библиотеки. Настоящая статья посвящена созданию программ с графическим интерфейсом с использованием библиотеки tkinter.

Программы с графическим интерфейсом пользователя событийно-ориентированные. Событийно-ориентированное ориентировано на события. То есть та или иная часть программного кода начинает выполняться лишь тогда, когда случается то или иное событие. В статье были изложены этапы создания программы с графическим интерфейсом, а также разработана программа с использованием виджетов под соответствующую задачу. В завершении, на примере одной задачи поясняется, что объектно-ориентированный подход к проектированию программ удобно применять для задач, требующих наличия нескольких или многих подобных групп объектов.

TKINTER. PYTHON GUI PROGRAMMING

Babayeva Shakar Maarif
Summary

Nowadays, almost all applications that are created for the user have a GUI. There are many GUI libraries for Python. The Python interpreter installation file usually already includes the tkinter package as part of the standard library. This article is about creating programs with a graphical interface using the tkinter library.

Programs with a graphical user interface are event-driven. Event-driven programming is event-driven. That is, this or that part of the program code begins to be executed only when this or that event occurs. The article outlined the steps for creating a program with a graphical interface, and also developed a program using widgets for the corresponding task. In conclusion, using the example of one task, it is explained that the object-oriented approach to program design is convenient to apply to tasks that require the presence of several or many such groups of objects.

Rəyçi: Aslanov Ə.Ə.

Cəbr və İnformatika kafedrasının 31 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil oma tarixi 02 fevral 2023-cü il

UOT:53.

PYTHON PROQRAMLAŞDIRMA DİLİNDƏ GEOTƏTBİQLƏRİN EMAL EDİLMƏSİ

Qənbərova Sahibə İbrahim qızı, Əsgərova Tamilla Əhməd qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

qenberova.s63@gmail.com, asgerovatamilla998@mail.ru

Xülasə: Müasir dövrdə Python proqramlaşdırma dili ən geniş istifadə olunan yüksək proqramlaşdırma dillərindən biri hesab olunur. Veb sistemlərin yaradılması, stolüstü oyunlar, robototexnika, elmi, riyazi hesablamalarla yanaşı geoinformatika sahəsində də istifadə olunur. Geoverilənlərlə işin normal şəkildə təşkili və vizuallaşdırılmaı üçün geoinformasiya sistemləri yaradılmışdır. Bu sistemlər özündə geoverilənlərin saxlanması, idarə olunması, onların vizuallaşdırılması üçün lazım olan mürəkkəb hesablama sistemlərini özündə birləşdirir.

Açar sözlər: Python proqramlaşdırma dili, geoməkan tətbiqləri, geoinformatika, geoverilən, xəritəçəkmə

Ключевые слова: Язык программирования Python, геопространственные приложения, геоинформатика, геоданные, картографирование

Keywords: Python programming language, geospatial applications, geoinformatics, geodata, mapping

Xəritəçəkmə veb saytlarının, məkanyönlü elektron cihazların və onların tətbiqlərinin geniş yayılması ilə geoməkan proqram təminatının inkişaf etdirilməsi üsullarının sürətlə böyüməsi geoinformatika adlı informatikanın ən önəmli sahələrindən birini yaratdı. Bu elm sahəsi geofizika, geokimya kimi Yer planetini öyrədən elmlər arasında xüsusi yer tutur, elektron hesablama maşınları, elektron cihazların köməyi ilə yeraltı, yerüstü geoinformasiyaların daimi toplanmasını, axtarışını, ölçülməsini araşdırır.. Araşdırma üsullarını, onların alqoritmini, proqram təminatını yaradır. Onu da qeyd edək ki, informatikanın bu sahəsi 1980-ci illərin ortalarında yaranmışdır və onun inkişafı geofizika, geokimya, geologiya, kibernetika, hesablama riyaziyyatı, biologiya kimi elmlərin geoinformatika texnologiyaları sahəsindəki elmi kəşflərə əsaslanır.

Geoməkan termini isə yer üzərində olan informasiyanın axtarışına aid edilir. Geoməkan verilənləri (sadəcə geoverilənlər) müəyyəm miqdarda məlumatları konkret coğrafi məkanla əlaqələndirir. Məsələn, qüllənin coğrafi yerləşməsi, yolun coğrafi xəritəsi, ölkələrin sərhəd xətləri və s.

Geoməkan tətbiqlərinin yaradılması termini bu tip informasiyadan istifadə etmək, idarə etməyə onları vizuallaşdıran kompüter proqramlarının yaradılması prosesidir.

Daxili geoverilənlər koordinatlar ardıcılığı şəklində təsvir olunur. əksər hallarda en və uzunluq dəyərləri şəklində olur. Bundan əlavə atributlar temperatur, torpağın növü, hündürlük, və ya istinad nöqtəsi verilir.

Tək geoməkan verilənləri bir neçə minə (bəzən milyon) qədər verilənləri özündə cəmləşdirir. Belə böyük verilənlərdən istifadə edilməsi geoməkan verilənlər bazasını yaradılması zərurətini yaratdı. Geoverilənlər müxtəlif formalarda təsvir olunur. Müxtəlif təchizatçılar son illərdə təşkilat daxili özlərinin standartlarına uyğun geocoğrafi informasiya sistemlərini yaratdılar.

Bu xüsusi formatlı faylları oxumaq üçün python kitabxanasından istifadə etmək olur, geoverilənləri verilənlər bazasına köçürmək imkanı əldə olunur. Geotətbiqləri geoverilənlərin analizində, geoverilənlərin vizuallaşmasında, geoməkan meşaplarının yaradılmasında istifadə olunur. Meşap bir neçə mənbədən götürülmüş verilənləri və funksionallığı birləşdirən hibrid tətbiqlərdir. Məsələn, tipik meşaplar konkret şəhərdən icarəyə verilən evlərin təsviri nümunələrindən və kartla icarənin ödənişinin coğrafi mövqeyinin vizuallaşdırılmasından ibarətdir.

Python geoməkan tətbiqlərinin yaradılması çox yüksək səviyyəli proqramlaşdırma vasitələrinə malik olan proqramlaşdırma dili hesab edilir, geoməkan tətbiqlərinin yaradılmasına imkan yaradır. Bu dil geoməkan anlayışlarından açar kimi istifadə edən alətlərə malikdir. Məsələn, coğrafi mövqe, məsafə, ölçü vahidi, xəritə, proyeksiya və s.

Bunları reallaşdırmaq üçün python aşağıda göstərilən kitabxana və alətlərdən istifadə imkanı verir.

1. GDAL/OGR proqram paketi
2. GEOS, Proj dinamik kitabxanası
3. Pythonun Shapely, Pyproj kitabxanası
4. Verilənlər bazasının idarəetmə sistemi olan PostgreSQL və PgAdmin III idarəetmə proqramı
5. PostgreSQL verilənlər bazasının idarəetmə sistemi üçün olan PostGis geoməkan genişlənməsi

6. Python-da PostgreSQLpsycopg2
7. Mapnik dinamik kitabxanası
8. Django veb platforması
9. Django veb platforması üçün geoqrafik modul
10. JavaScript-də Openlayers kartoqrafik kitabxana

Python müxtəlif, geniş spektrli proqramlaşdırma məsələlərinin həllinə imkan verən müasir yüksək səviyyəli proqramlaşma dilidir. Python mürəkkəb və cətin əməliyyatların əməliyyat sistemi səviyyəsində olan məsələlərin sadələşdirilməsində, proqram kodlarının (script) avtomatlaşdırılması dili kimi istifadə edilir. Eyni zamanda Python veb sistemlərin, stasionar tətbiqlərin, oyunların, elmi proqramların, hətta müxtəlif əməliyyat sistemlərinin yüksək səviyyəli elementi kimi istifadə olunur. Python prosedur proqramlaşmadan obyekt yönlü, funksional proqramlaşmaya qədər bütün proqram şablonlarını dəstəkləyir.

Python interaktiv rejimdə (əmərlər sətrində) proqram əmərlərini yazıb nəticəni almaq olur. Pythonun digər bir üstünlüyü də proqram kodlarının sadə və qısa olmasıdır. Məsələn, Java, C++ proqramlaşma dillərində eyni bir proqram kodu üçün 20-30 sətir tələb olunursa, pythona bu cəmi 10 sətiri əhatə edir. Pythona olan standart kitabxana proqramlaşmanı daha səmərəli şəkildə həyata keçirir. Qeyd edə bilərik ki, pythonun standart modullar <http://pypi.python.org> saytından çox asan yükləmək və istifadə etmək olar.

Buna misal olaraq Azərbaycan və Gürcüstan sərhədinin təyin edilməsi və uzunluğunun hesablanmasını müəyyən edən proqram nümunəsi aşağıda təsvir edilib.

```
import mapnik
MIN_LAT = +39
MAX_LAT = +40
MIN_LONG = +40
MAX_LONG = +52
MAP_WIDTH = 700
MAP_HEIGHT = 800
shapefile = ogr.Open("TM_WORLD_BORDERS-0.3.shp")
layer = shapefile.GetLayer(0)
for i in range(layer.GetFeatureCount()):
    feature = layer.GetFeature(i)
    if feature.GetField("ISO2") == "AZ":
        geometry = feature.GetGeometryRef()
        azerbaijan = shapely.wkt.loads(geometry.ExportToWkt())
    elif feature.GetField("ISO2") == "GE":
        geometry = feature.GetGeometryRef()
        georgia = shapely.wkt.loads(geometry.ExportToWkt())
    commonBorder = azerbaijan.intersection(georgia)
    polygonStyle = mapnik.Style()
    rule = mapnik.Rule()
    rule.filter = mapnik.Filter("[NAME] != 'Azerbaijan'")
    symbol = mapnik.PolygonSymbolizer()
    symbol.fill = mapnik.Color("white")
    rule.symbols.append(symbol)
    polygonStyle.rules.append(rule)
    rule = mapnik.Rule()
    rule.filter = mapnik.Filter("[NAME] = 'Azerbaijan'")
    symbol = mapnik.PolygonSymbolizer()
    symbol.fill = mapnik.Color("blue")
    rule.symbols.append(symbol)
```

```

polygonStyle.rules.append(rule)
rule = mapnik.Rule()
rule.filter = mapnik.Filter("[NAME] = 'Georgia'")
symbol = mapnik.PolygonSymbolizer()
symbol.fill = mapnik.Color("black")
rule.symbols.append(symbol)
polygonStyle.rules.append(rule)
rule = mapnik.Rule()
symbol = mapnik.LineSymbolizer()
symbol.stroke = ( mapnik.Color("#000000"))
symbol.stroke_width = 0.1
rule.symbols.append(symbol)
polygonStyle.rules.append(rule)
labelStyle = mapnik.Style()
result = 0
for x in commonBorder.geoms:
    result = result + geopy.distance.distance(x[0],x[1]).km
print("Azərbaycan və Gürcüstan sərhəd uzunluğu: ", result)
# 426.79 km
datasource = mapnik.Shapefile(file="TM_WORLD_BORDERS-0.3.shp")
polygonLayer = mapnik.Layer("Polygons")
polygonLayer.datasource = datasource
polygonLayer.styles.append("PolygonStyle")
labelLayer = mapnik.Layer("Labels")
labelLayer.datasource = datasource
labelLayer.styles.append("LabelStyle")

map = mapnik.Map(MAP_WIDTH, MAP_HEIGHT,
"+proj=longlat +datum=WGS84")
map.background = mapnik.Color("#8080a0")
map.append_style("PolygonStyle", polygonStyle)
map.append_style("LabelStyle", labelStyle)
map.layers.append(polygonLayer)
map.layers.append(labelLayer)

map.zoom_to_box(mapnik.Box2d(MIN_LONG, MIN_LAT,
MAX_LONG, MAX_LAT))
mapnik.render_to_file(map, "map_az_geo.png")

```


Ədəbiyyat

- 1.Эрик Вестра «Разработка геоприложений на языке Python» ДМК Пресс Москва. 2017
- 2.Любанович Билл Introducing Python:Modern Computing in Simple Packages Питер 2019
3. Персиваль Гарри Test-Driven Development with Python ДМК Пресс 2018
- 4.Wes McKinney Python for Data Analysis: Data Wrangling with pandas, NumPy, and Jupyter 3rd Edition O'Reilly Media 2022
5. AMZ Press Python programming for Beginners Independently published 2022
- 6.Майк МакГрат Python программирование для начинающих Москва 2015
- 7.Кərim Təhiroğlu Python ilə proqramlaşdırma Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı 2016
8. A. Qəhrəmanov, İləhə Cəfərova Python proqramlaşdırma dili. “Müəllim” nəşriyyatı 2015

ОБРАБОТКА ГЕОПРИЛОЖЕНИЙ НА ЯЗЫКЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON

Аскерова Тамилла Ахмед кызы , Канбарова Сахиба Ибрагим кызы
Резюме

В статье был рассмотрен процесс обработки геоданных на языке программирования python. Рассмотрены эффективные средства использования этого языка в картографии. Использовались библиотеки, созданные для этой цели. В качестве примера линия границы между Республикой Грузия и Азербайджанской Республикой показана с помощью графических объектов на языке программирования Python.

PROCESSING GEOAPPLICATIONS IN THE PYTHON PROGRAMMING LANGUAGE

Asgarova Tamilla Ahmed, Qanbarova Sahiba Ibrahim
Summary

In the article, the process of geodata processing in the python programming language was considered. Effective means of using this language in mapping are considered. Libraries created for this purpose were used. As an example, the border line between the Republic of Georgia and the Republic of Azerbaijan is shown with the help of graphic objects in the Python programming language.

Rəyçi: İnformatika və cəbr kafedrasının dosenti Verdiyeva Gülmira Zahid qızı
İnformatika və cəbr kafedrasının 26 yanvar 2023 cü il tarixli iclasın 4 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 27 yanvar 2023-cü il

UOT:372.0:002

PYTHON DİLİNİN NUMPY KİTABXANASI

Babayeva Şəkər Maarif qızı, Əsgərova Tamilla Əhməd qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
[*shakarbabayeva@mail.ru*](mailto:shakarbabayeva@mail.ru), [*asgerovatamilla998@mail.ru*](mailto:asgerovatamilla998@mail.ru)

Xülasə: Python-da matrislərlə işləmək üçün bütün lazımi funksiyaları proqramlaşdırmaq olar. Proqramçıların işini asanlaşdırmaq üçün NumPy kitabxanası yaradılmışdır. O, mürəkkəb riyazi hesablamaları asanlıqla və səhvsiz yerinə yetirməyə imkan verir, proqramçını hər dəfə eyni kodu yazmaq məcburiyyətindən xilas edir.

Cari məqalə Python dilinin NumPy kitabxanasında massivlərin yaradılması üsulları, massivlərlə üzərində əməliyyatların aparılmasına həsr edilmişdir.

Açar sözlər: NumPy, çoxölçülü massivlər, matrislər, matrislərin yaradılması, matrislərlə işləmək üçün funksiyalar.

Ключевые слова: NumPy, многомерные массивы, матрицы, создание матриц, функции для работы с матрицами.

Key words: NumPy, multidimensional arrays, matrices, creating matrices, matrix functions.

Matris M sətir və N sütundan ibarət iki ölçülü massivdir. Matrislər tez-tez riyazi hesablamalarda istifadə olunur. Proqramçılar matrislərlə ilk növbədə elmi sahədə işləyirlər, lakin onlardan başqa məqsədlər, məsələn, video oyununda səviyyələrin sürətlə yaradılması üçün də istifadə oluna bilər.

Proqramçı matrislərlə işləmək üçün bütün funksiyaları (vurma, toplama, köçürmə və s.) sərbəst proqramlaşdırma bilər. Bunu Python-da etmək C kimi aşağı səviyyəli dillərə nisbətən daha asandır.

Amma hər dəfə eyni alqoritmləri yazmağın mənası yoxdur, ona görə də NumPy kitabxanası hazırlanmışdır. O, mürəkkəb elmi hesablamalar üçün istifadə olunur və proqramçıya ikiölçülü massivlərlə işləmək üçün hazır funksiyalar verir.

Sadə matris əməliyyatlarını yerinə yetirmək üçün onlarla kod sətirləri yazmaq əvəzinə, proqramçı NumPy-dan bir funksiyadan istifadə edə bilər. Kitabxana Python, C və Fortran dillərində yazılmışdır, buna görə də funksiyalar təmiz Python-dan daha sürətli işləyir.

NumPy (Numerical (rəqəmsal) Python) Python proqramlaşdırma dili üçün açıq mənbəli kitabxanadır. NumPy-yın imkanları:

çoxölçülü massivlərə dəstək (matrislər daxil olmaqla);

çoxölçülü massivlərlə işləmək üçün nəzərdə tutulmuş yüksək səviyyəli riyazi funksiyalara dəstək.

NumPy MATLAB-a (texniki hesablamalarla bağlı məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulmuş tətbiqi proqramlar paketi) pulsuz alternativ kimi görünə bilər. MATLAB proqramlaşdırma dili səthi olaraq NumPy-ə bənzəyir: hər ikisi interpretasiya olunur, hər ikisi massivlər (matrislər) üzərində əməliyyatlar aparmağa imkan verir.

Həm MATLAB, həm də NumPy əsas xətti cəbr məsələlərini həll etmək üçün LAPACK kitabxana koduna əsaslanan koddan istifadə edir.

NumPy əvvəlcə SciPy kitabxanasının bir hissəsi idi. SciPy elmi və mühəndis hesablamalarını yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş Python proqramlaşdırma dili üçün açıq mənbəli kitabxanadır. Digər layihələrin NumPy kitabxanasından istifadə etməsinə icazə vermək üçün onun kodu ayrıca paketə yerləşdirilib.

NumPy kitabxanasının qoşulması

NumPy Python interpretatoruna daxil edilməyib, ona görə də idxal etməzdən əvvəl quraşdırılmalıdır. Bunu etmək üçün pip yardım proqramından istifadə edə bilərsiniz. Konsolda əmri daxil edin: pip install numpy

Kitabxana quraşdırıldıqdan sonra onu **import** əmrindən istifadə etməklə idxal etmək olar. Rahatlıq üçün modulu idxal edərkən **numpy** adını **np**-yə aşağıdakı kimi dəyişdirəcəyik:

```
import numpy as np
```

NumPy-da matrislərin yaradılmasının bir neçə üsulu var. Ən asan üsul **array()** funksiyasının istifadəsilə yaradılmasıdır. Funksiyaya birinci argument kimi iterasiya oluna bilən obyekt (siyahı, kortej) ötürülməlidir. Bu obyektin elementləri eyni uzunluqda olan və eyni tipli verilənləri ehtiva edən digər iterasiya oluna bilən obyekt olmalıdır. Məsələn, funksiyaya argument kimi ikiölçülü siyahı verilir:

```
a = np.array([[3, 3, 3], [2, 5, 5]])
```

İkinci parametr matris elementlərinin növünü təyin etmək üçün istifadə edilə bilər:

```
a = np.array([[3, 3, 3],[2, 5, 5]], int)
```

```
print(a)
```

Nəticə kimi ekrana çıxacaq:

```
[[3 3 3]
```

[2 5 5]]

Nəzərə alın ki, **int**-i **str**-ə dəyişsəniz, element növü sətirə dəyişir. Həmçinin, ekrana xaric edərkən, NumPy avtomatik olaraq çıxışı elə formatlaşdırır ki, o, elementləri bir-birinin altına yığılmış matris kimi görünür.

Element tipləri kimi **int**, **float**, **bool**, **complex**, **bytes**, **str**, **buffers** istifadə etmək olar. Digər bəzi aşağıda verilən NumPy tiplərindən də istifadə etmək olar:

np.bool8 – 1 bayt yaddaş tutan məntiqi dəyişəndir.

np.int64 – 8 bayt tutan tam ədəddir.

np.uint16 – yaddaşda 2 bayt tutan işarəsiz tam ədəddir.

np.float32 – yaddaşda 4 bayt tutan həqiqi ədəddir.

np.complex64 – 4 baytlıq real hissədən və 4 baytlıq xəyali hissədən ibarət kompleks ədəddir.

NumPy-yın bütün tiplərini **np.sctypeDict** lüğətinin tərkibini ekrana çıxarmaqla görmək olar.

Ndarray obyektlərinin ən mühüm atributları bunlardır:

ndarray.ndim – massiv ölçülərinin sayıdır (daha çox "oxlar" adlanır).

ndarray.shape – massiv ölçüləri, onun formasıdır. Bu, hər bir ox boyunca massiv uzunluğunu göstərən natural ədədlər kortejidir, n sətir və m sütunlu matris üçün forma (n,m) olacaqdır. **shape** kortejinin elementlərinin sayı **ndim** -dir.

ndarray.size – massiv elementlərinin sayı. Aydındır ki, **shape** atributunun bütün elementlərinin hasilinə bərabərdir.

ndarray.dtype - massiv elementlərinin tipini təsvir edən obyektidir. Pythonun standart verilənlər tiplərindən istifadə edərək dtype təyin etmək mümkündür. NumPy burada daxili funksiyalarını, məsələn: **bool_**, **character**, **int8**, **int16**, **int32**, **int64**, **float8**, **float16**, **float32**, **float64**, **complex64**, **object_**, istifadə etməyə və istifadəçiyə öz tiplərini təyin etməyə imkan verir.

ndarray.itemsize – hər bir massiv elementinin baytlarla ölçüsüdür.

shape atributundan istifadə edərək matrisin ölçüsünü (kortej şəklində) öyrənmək olar:

```
size = a.shape
```

```
print(size) # ekrana xaric ediləcək: (2, 3)
```

Birinci rəqəm –sətirlərin sayı (2), ikinci rəqəm –sütunların sayıdır (3).

İkiölçülü matrisin sətirini əldə etmək üçün ona indekslə aşağıdakı kimi müraciət etmək kifayətdir:

```
temp = a[0]
```

```
print(temp) # ekrana xaric ediləcək: [3 3 3]
```

Sütun əldə etmək artıq o qədər də asan deyil. Kəsiklərdən istifadə edərək, kəsiyin birinci elementi kimi heç nə göstərilir, ikinci element kimi lazım olan sütunun nömrəsi göstərilir.

Məsələn:

```
arr = np.array([[3,3,3],[2,5,5]], str)
```

```
temp = arr[:,2]
```

```
print(temp) # ekrana xaric ediləcək: ['3' '5']
```

Elementi əldə etmək üçün onun yerləşdiyi sütun və sətir nömrələri göstərilir. Məsələn, 2-ci sətir və 3-cü sütundakı element 5-dir, yoxlayırıq (nömrələmənin 0-dan başladığını unuturuq):

```
arr = np.array([[3,3,3],[2,5,5]], str)
```

```
element = arr[1][2]
```

```
print(element) # ekrana xaric ediləcək: 5
```

NumPy-da matrislərin yaradılmasının ikinci üsulu – **eye()**, **zeros()** və **ones()** daxili funksiyaların istifadəsilə yaradılmasıdır. Adətən massiv elementləri ilkin olaraq naməlum olur və onların saxlanacağı massiv artıq tələb olunur. Buna görə də bəzi ilkin məzmunlu

massivlər yaratmaq üçün bir neçə funksiya mövcuddur (susmaqla yaradılmış massivin növü **float64** -dür).

Birinci funksiya $N \times M$ vahid matrisi (diaqonal elementləri 1-ə, qalanları isə 0-a bərabər olan) yaradır (M verilmirsə, $M = N$):

```
b = np.eye(3)
print (b)
[[1. 0. 0.]
 [0. 1. 0.]
 [0. 0. 1.]]
```

İkinci və üçüncü funksiyalar müvafiq olaraq yalnız sıfırlardan və ya birlərdən ibarət matrislər yaradır. Hər iki funksiya arqument kimi kortej şəklində matrisin ölçüləri və elementlərinin tipi (**dtype**) ötürülür (susmaqla **float64** -dür). Məsələn:

```
a_of_zeros = np.zeros((2,2))
print(a_of_zeros)
[[0. 0.]
 [0. 0.]]
a_of_ones = np.ones((2, 5))
print (a_of_ones )
[[1. 1. 1. 1. 1.]
 [1. 1. 1. 1. 1.]]
```

Üçüncü üsul – **numpy.arange**([start,]stop, [addım,], ...) funksiyasından istifadə edir ki, bu da verilmiş step addımı ilə [start, stop) intervalından ardıcıl ədədlərin birölçülü massivini yaradır və massiv.reshape(shape) metodunun köməyiylə bu birölçülü massivdən shape ölçülü matris yaradır.

shape parametri matrisin ölçüsünü (rəqəmlər korteji şəklində) təyin edir. Metodun işinin məntiqi aşağıdakı misaldan aydındır:

```
v = np.arange(0, 24, 2)
print ("Vektor-sütun:\n", v)
Vektor-sütun:
[ 0  2  4  6  8 10 12 14 16 18 20 22]
d = v.reshape((3, 4))
print ("Matris:\n", d)
Matris:
[[ 0  2  4  6]
 [ 8 10 12 14]
 [16 18 20 22]]
```

Ədədlərin ardıcılığını yaratmaq üçün NumPy Python-un daxili **range()** funksiyasına oxşar **arange()** funksiyasına malikdir, ancaq siyahılar əvəzinə massivləri qaytarır və yalnız tam ədədləri qəbul etmir:

```
np.arange(10, 30, 5)
array([10, 15, 20, 25])
np.arange(0, 1, 0.1)
array([ 0. , 0.1, 0.2, 0.3, 0.4, 0.5, 0.6, 0.7, 0.8, 0.9])
```

Ümumiyyətlə, **arange()** funksiyasından **float** tipli arqumentləri ilə istifadə edərkən neçə elementin qaytarılacağına əmin olmaq çətindir (sürüşkən nöqtəli ədəqlərin dəqiqliyi məhdudiyyətlərinə görə). Buna görə də, belə hallarda adətən addım əvəzinə arqumentlərdən biri kimi lazım olan elementlərin sayına bərabər olan ədəd qəbul edən **linspace()** funksiyasından istifadə etmək daha yaxşıdır:

```
np.linspace(0, 2, 9) # 0-dan 2-yə qədər 9 sayda ədəd (2 daxil olmaqla)
array([ 0. , 0.25, 0.5 , 0.75, 1. , 1.25, 1.5 , 1.75, 2. ])
```


fromfunction() funksiyası müəyyən funksiyanı bütün indekslər kombinasiyasına tətbiq edərək matris yaradır. Məsələn:

```
def f1(i, j):
    return 3 * i + j
np.fromfunction(f1, (3, 4))
array([[ 0.,  1.,  2.,  3.],
       [ 3.,  4.,  5.,  6.],
       [ 6.,  7.,  8.,  9.]])
```

full() funksiyası bütün elementləri verilmiş bir qiymətə bərabər olan lazımi ölçülü matris yaradır. Məsələn:

```
d = np.full((2,2), 7) # verilmiş qiymətlə (5) doldurulmuş (2, 2) ölçülü matris yaradır.
print(d)
[[ 7.  7.]
 [ 7.  7.]]
```

Matrisləri toplamaq üçün onların bütün uyğun elementləri toplanır. Python matrisləri toplamaq üçün adi "+" operatorundan istifadə edir. Məsələn:

```
arr1 = np.array([[3,3],[2,5]])
arr2 = np.array([[2,4],[1,3]])
cem = arr1 + arr2
print(cem)
Nəticədə aşağıdakı matris alınacaq:
[[ 5  7  5]
 [ 3  8 13]]
```

Yadda saxlamaq vacibdir ki, yalnız eyni sayda sətir və sütunlu matrislər toplanılır, əks halda Python proqramı ValueError istisnası ilə çıxacaq.

Matrisin vurulması toplamadan çox fərqlidir. Sadəcə olaraq, iki matrisin vurulması onların müvafiq elementlərini vurmaqla aparılır. Birincisi, matrislərin birinin sütunlarının sayı digərinin sətirlərinin sayına bərabər və əksinə olmalıdır, əks halda proqram xəyata səbəb olacaqdır.

NumPy-da vurma **dot()** metodundan istifadə etməklə həyata keçirilir. Məsələn:

```
arr1 = np.array([[3,3],[2,5]])
arr2 = np.array([[2,4],[1,3]])
hasil = arr1.dot(arr2)
print(hasil)
Bu kodun icrası nəticəsi aşağıdakı kimi olacaq:
[[ 9 21]
 [ 9 23]]
```

Bu matris matrislərin vurulması tərifinə uyğun alındı. Məsələn, 1 sətirin 2-ci sütunda yerləşən ədədi (21) almaq üçün 1-ci matrisin (arr1) 1-ci sətirini 2-ci matrisin (arr2) 2-ci sütununa vurulur (elementlər tutduğu mövqeyə uyğun vurulur, yəni 1-ci 1-yə və 2-ci 2-yə və nəticələr toplanır: $[3,3] * [4,3] = 3 * 4 + 3 * 3 = 21$).

Transponirə edilmiş və tərs matrislər.

Transponirə edilmiş matris – sətirləri və sütunları yerlərilə dəyişdirilmiş matrisdir. NumPy kitabxanası ikiölçülü matrisləri transponirə etmək üçün **transpose()** metodundan istifadə edir. Məsələn:

```
arr1 = np.array([[3,3],[2,5]])
transp = arr1.transpose()
print(transp)
Nəticədə aşağıdakı matris alınır:
```

```
[[3 2]
 [3 5]]
```

Tərs matrisi almaq üçün **linalg** (xətti cəbr) modulundan istifadə etmək lazımdır. Bu modulun **inv()** funksiyasından istifadə edilir:

```
arr1 = np.array([[3,3],[2,5]])
eks = np.linalg.inv(arr1)
print(eks)
```

Nəticədə aşağıdakı matris alınır:

```
[[ 0.55555556 -0.33333333]
 [-0.22222222  0.33333333]]
```

Matrisin maksimal və minimal elementlərinin alınması.

Maksimal və ya minimal elementi əldə etmək üçün iki **for** dövrlərdən istifadə edərək matrisin bütün elementləri nəzərdən keçirilir. Bu, demək olar ki, hər bir proqramçıya məlum olan alqoritmdir:

```
arr = np.array([[3,3],[2,5]])
min = arr[0][0]
for i in range(arr.shape[0]):
    for j in range(arr.shape[1]):
        if min > arr[i][j]:
            min = arr[i][j]
print("Minimal element:", min) # Minimal element: 2
```

NumPy **amax()** və **amin()** funksiyalarından istifadə edərək maksimal və minimal elementləri tapmağa imkan verir. Matrisin özü funksiyaya argument kimi verilməlidir. Məsələn:

```
arr1 = np.array([[3,3],[2,5]])
min = np.amin(arr1)
max = np.amax(arr1)
print("Minimal element:", min) # Minimal element: 2
print("Maksimal element:", max) # Maksimal element: 5
```

Gördüyünüz kimi, Python-da tərtib edilmiş proqramın və NumPy kitabxanasının funksiyasından istifadə edilməsinin nəticələri eynidir.

Deməli, Python-da matrislərlə işləmək üçün bütün lazımi funksiyaları proqramlaşdırmaq olar. Proqramçıların işini asanlaşdırmaq üçün NumPy kitabxanası yaradılmışdır. O, mürəkkəb riyazi hesablamaları asanlıqla və səhvsiz yerinə yetirməyə imkan verir, proqramçını hər dəfə eyni kodu yazmaq məcburiyyətindən xilas edir.

NumPy-yın istifadəsinə aid tam məlumatı almaq üçün aşağıdakı elektron ünvanda yerləşən zəsmi sənədlərə baxmaq olar:

[aidhttps://numpy.org/doc/stable/reference/](https://numpy.org/doc/stable/reference/)

Ədəbiyyat

1. S.T.Hüseynov "Python proqramlaşdırma dili elmi hesablamalarda", Gəncə-2021.
2. Уэс МакКинни (пер. А.Слинкин) «Python и анализ данных», Изд: ДМК-Пресс, 2015.
3. <https://pythonworld.ru/numpy/2.html>
4. http://cs.mipt.ru/advanced_python/lessons/lab16.html
5. [aidhttps://numpy.org/doc/stable/reference/](https://numpy.org/doc/stable/reference/)
6. <https://python-school.ru/blog/python-numpy-building/>
7. <https://www.internet-technologies.ru/articles/matricy-i-massivy-numpy-v-python.html>
8. <https://pythonist.ru/uchebnik-po-biblioteke-numpy-uchites-na-primerah/>

БИБЛИОТЕКА NUMPY ЯЗЫКА PYTHON

Бабаева Шакяра Маарифовна, Аскерова Тамилла Ахмедовна

Резюме

На Python можно реализовать все необходимые функции для работы с матрицами. Чтобы упростить работу программистов, была создана библиотека NumPy. Она позволяет производить сложные математические вычисления легко и без ошибок, избавляя программиста от необходимости каждый раз писать один и тот же код.

PYTHON NUMPY LIBRARY

Babayeva Shakar Maarif, Asgerova Tamilla Ahmed

Summary

In Python, you can implement all the necessary functions for working with matrices. To simplify the work of programmers, the NumPy library was created. It allows you to perform complex mathematical calculations easily and without errors, saving the programmer from having to write the same code every time.

Rəyçi: dosent Aslanov Ə.Ə.

İnformatika və cəbr kafedrasının 26 yanvar 2023 cü il tarixli iclasın 4 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 27 yanvar 2023-cü il

UOT:531

**RESPUBLİKANIN ƏRZAQ PROQRAMININ HƏLLİNDƏ ÖRTÜLÜ ƏKİN
SAHƏLƏRİNİN (İSTİXANA - PARNİK) MÜHÜM ƏHƏMİYYƏTİ**

*Dosent Yusifov Mustafa Qasım oğlu, dosent Cavadov Elçin Məhəmməd oğlu,
t.ü.f.d., Verdiyeva Təranə Zahid qızı, Xəlilova Aynur Mirzəağa qızı*

Gəncə Dövlət Universiteti

elcin.55@bk.ru

Xülasə: Məqalədə respublikanın ərazisində mövcud olan, örtülü torpaq sahələrində (daimi 5÷6 illik və müvəqqəti mövsümü bir illik) bostan-tərəvəz məhsullarının yetişdirilməsində erkən alınan məhsulların iqtisadi əhəmiyyətindən bəhs olunur. İstehsal olunan tərəvəz məhsullarının respublikanın ərzaq proqramının həllində mühüm rol oynamaqla, həmin sahənin k/t-da bağçılıq və heyvandarlığında inkişafında mühüm əhəmiyyətindən bəhs olunur. Respublikada istehsal olunan qiymətli tərəvəz məhsulu istehsalının yarısından çox hissəsi örtülü torpaq sahəlikdən alınmaqla onun ümumi kütləsi 1,2 mlrd tondan çoxdur. Tərəvələr yetişmə-istifadə müddətinə görə 1 illik, 2 illik və çoxillik uzunmüddətli olmaqla, onlar təzə, konservləşdirilmiş-duza qoyulmuş və qurudulmuş halda istifadə olunur.

Açar sözlər: bostan-tərəvəz bitkilərinin bütün il boyu istehsalında əldə olunan məhsulun yarısından çox hissəsi örtülü torpaq sahələrində yetişdirilməklə yetişmə vaxtına görə 1-illik, 2 –illik və çoxillik olmaqla təbabətdə, qida məhsulu kimi, təzə, konservləşdirilmiş və qurudulmuş halda istifadə edilir.

Ключевые слова: в республике большепосовшины производимые овощные продукты выращиваются в закрытых почвенных условиях (теплицах – постоянных действующих в течении 5÷6 лет и временных – и сезонных временных) в зависимости от срока вегетации растений – 1-летних, 2-х летних и многолетних овощных культур. Производимые овощные культуры используются в медицине, пищеводстве и консервние производстве в свежем, консервированном (соленном) и сущенном виде.

Keywords: in the republic of the largest region, vegetable products produced are cultivated in closed soil conditions (greenhouses - permanent operating for years and temporary - and seasonal temporary) depending on the vegetation period of plants - 1-year-old, 2-year-old and perennial vegetable crops. Produced vegetable crops are used in medicine, esophagus and canning production in fresh, canned (salted) and dried form.

Hazırda dünyada baş verən siyasi, iqtisadi, hərbi və dini zəmində qarşıdurmalar, qloballaşma, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda baş verən ikili standartlaşmalar mövcud olan 8 milyard insanların ərzaq çatışmamazlığına – günahsız ölümə, qarşısının alınmaya, xəstəliklərə, kütləvi qaçqın və köçkün ordularının yaranmasına səbəb olub.

2022-ci ilin əvvəlindən başlayan Rusiya ilə Ukrayna dövlətləri arasında hazırda davam edən dağıdıcı müharibə göstərilən dünya ərzaq proqramının həllində bütün dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına zərbə vuran və hazırda da davam edən COVID-19 və son vaxtlarda baş verən meymun çiçəyinin yayılmasını, həmçinin yer kürəsində baş verən global istiləşmə, suvarma və içməli suya tələbatın ödənilməsinin mümkün olmaması, ərzaq proqramının həllini gündən – günə BMT-in toplantı və yığıncaqlarında göstərildiyi kimi dünyə ərzaq buğdasının 30%-ni Rusiya və Ukrayna təmin etdiyindən, hazırda həmin dövlətlərdən buğda, un və başqa ərzaq məhsullarının, daşınması və istehsalın demək olar ki, dünyada təsəvvüredilməz aclıq və xəstəliklərin nəticəsində kütləvi qırğın, xəstəliklərin davam edəcəyinə tam təminat verir.

Bu günlərdə Türkiyə dövlətinin başçısı dünya əhəmiyyətli lider, cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təşkilatçılığı və səyi nəticəsində İstanbulda (23.08.22) razılaşdırılmış qərarla dünya ərzaq çatışmamazlığının qarşısının alınması üçün Ukraynanın ərzaq anbarlarında olan 25mln ton ərzaq buğdasının ixrac olunmasına razılıq əldə olunmuşdur.

Azərbaycanın dövlət başçısı cənab İ.Əliyev jurnalistlərin respublika yığıncağında Zəngilan şəhərinin Ağalı kəndinin keçmiş vətəndaşları 30 ildən sonra ata – baba yuvalarına dönməsi göstərilən bu köçlərin daha davamlı olacağını qeyd etmişdir.

Hazırda dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da yuxarıda göstərilən çətinliklər öz təsirini göstərməkdədir. Azərbaycan ərzaq buğdası ilə yanaşı heyvandarlıq məhsulları (ət, süd və s.) ilə yanaşı heyvandarlıq və quşçuluğunun inkişaf etdirilməsi üçün qidalı və qarışıq yemləri, kimyəvi gübrələrin və dərman vasitələrini kənardan idxal edir.

Ərzaq proqramının həllində 30 illik işğaldan azad olmuş Dağlıq Qarabağın şəhər və kəndləri partlayıcı minalardan təmizləndikdən sonra mədəni – quruculuq işləri həyata keçirməklə k/t və sənaye müəssisələri və Qarabağda yaşayacaq insanların normal həyat və iş şəraiti ən müasir tələblər səviyyəsinə cavab verməklə yeni şəhər və kəndlər, mədəniyyət, təhsil, sağlamlıq ocaqları yaradılacaq.

Yaxın gələcəkdə bədnam ermənilərlə sülh sazişi (imzaladıqdan sonra) Qarabağda heyvandarlıq və bitkiçilik inkişaf etdiriləcək yeni ədalət və istehsal müəssisələri yaradılacaq. İstifadəsi nəzərdə tutulan toqpaq sahələrin səmərəliliyinin artırılması respublikanın ərzaq proqramının həllində mühüm rol oynayacaq.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı keçmiş ittifaqa daxil edilmiş respublikalardan biri sayılan Azərbaycan əhalisinin sayına görə ən az torpaq sahəsinə və su ehtiyatlarına malikdir. Onu da bilmək lazımdır respublikanın iqtisadi rayonları torpaq – iqlim şəraitində və mütərəqqi bitki növlərinin səmərəli tətbiqi - əkilməsi nəticəsində bir təsərrüfat ilində eyni torpaq sahəsində bir neçə k/t bitkisini əkilib becərməklə iki bəzəndə üç növdə bitki məhsuklu almaq mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, 2001 – ci ildən başlayaraq 2020-ci ilə kimi ölkədə örtülü torpaq sahəli durmadan artmaqla respublikanın iqtisadi rayonları üzrə 761ha-dan 3726ha, Bakı şəhəri üzrə 181ha-dan 583ha-ya, Naxçıvan Muxtar respublikası üzrə isə 2008-ci ildən etibarən 3ha-dan başlayaraq 2020-ci ildə 11ha olmuşdur.

Yuxarıda göstərilən örtülü torpaq sahələri 2001- 2020- ci il beşilliklərə görə Respublika, Bakı şəhəri və Naxçıvan MR üzrə aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvələ nəzər yetirsək görürük ki, ən çox örtülü sahə ümumi respublika üzrə olmaqla, Bakı şəhəri və Naxçıvan MR üzrə o qədərdə artım çox deyil. Bunun əsas səbəbi Bakı şəhəri üzrə ümumi istixana şəsi, gülçülük və bəzək bitkilərinə aid hesab edilməlidir.

Cədvəl:

İllər	2005	2010	2015	2020
Ümumi respublika	903,0	1390,0	1394	3726
Bakı şəhəri	70,0	83,0	31,0	583
Naxçıvan MR	0,0	3,0	8,0	11,0

Həmin illərdə Naxçıvan MR-na qaz və işıq təchizatı olmadığına görə (Dağlıq Qarabağ erməni işğalında olduğu üçün Naxçıvan MR-na işıq və qaz təchizatı istixanaya – örtülü torpağa istifadə oluna bilməzdi.)

Respublikada istifadə olunan örtülü torpaqları (istixana) şərti olaraq iki növə ayırmaq olar: a) uzunmüddətli – daimi 5 ÷ 6 il ərzində örtük altında əkilmiş bostan – tərəvəz bitkilərini il boyu əkilib – becərməklə lazım olan istilik rejimi tənzimləmə bilər; b) müvəqqəti örtülü torpaq sahələri erkən yazda və payız – qış aylarında sahəyə köçürülmüş şitil və ya dibçək tək – tək və ya zolaq şəklində bitkilər müvəqqəti soyuqdan mühafizə olunur.

Daimi örtülü torpaq sahələri 2020-ci ildə 3726ha olduğunu nəzərə alsaq, o halda müvəqqəti örtülü torpaq sahələri dəqiq qeydiyyatla alınarsa, iqtisadi rayonlar üzrə respublikada müvəqqəti (mövsümü və birillik) örtülü torpaqların sahəsi (faraş qarpız, bibər, kartof, xiyar, boranı və s.) 10 minilliklərlə ha qəbul edə bilərik.

Respublikada müvəqqəti və daimi örtülü torpaq sahələrinin çox olması əhalinin daimi məşğulluğa cəlb olunması ilə yanaşı insanların il boyu faraş və keyfiyyətli bostan – tərəvəz məhlullarına tələbatının təminatına, konserv və şirə hazırlama müəssisələrinin keyfiyyətli xammalla təminatına imkan yaradır.

Tərəvəz bitkiləri insanlar tərəfindən ilk istifadə tarixi məlum olmasada, min illər əvvəl bu bitkiləri yabanı halda istifadə etmiş, daha sonra onları yaşayış ərazilərində əkilib becərmişlər. Həmin dövr insanların əkinçiliyə başlamalarının başlanğıcı sayılır.

Zaqafqaziyada qədim yaşayış məskənlərindən sayılan yeni eradan 20 ÷ 25 min il əvvəl cənubi və cənub – qərbi Asiyadan buraya kütləvi insan axını olmuş və insan cəmiyyətinin bir neçə min illik inkişafı dövründə tərəvəzçilik və əkinçiliyin böyük təsiri olmuşdur.

Tərəvəz bitkiləri ilk dəfə dərman və qida kimi istifadə edilmişdir. Tərəvəz bitkilərinin mədəni halda becərilməsi 5 ÷ 10 min il bundan əvvələ aid edilməklə, ilk dəfə Suriya, Misir, Hindistan, İran Zaqafqaziya və Orta Asiya, Kiçik Asiya ərazisində (cənubi və cənub qərbi Asiya ölkələrində və aralıq dənizi sahili ölkələrində) olmuşdur.

Tərəvəzçiliyin inkişaf etdirilməsində əsas tələblər aşağıdakılardır:

1. Ümumi tərəvəz istehsalının artırılması ölkə üzrə adam başına tərəvəz istehsalı 145 ÷ 150 kq-a çatdırmaqdır. Azərbaycanda ildə 1,72 min tor bostan və tərəvəz məhsulu istehsal olunmalıdır.

2. İstehsal olunan tərəvəzin keyfiyyəti yüksək olmaqla, o tərkibindəki qiymətli maddələrin miqdarına, xarici görünüşünə və s. göstəriciləri nəzərdə tutulan tələbə cavab verməlidir. Tərəvəz məhsulu ekoloji təmiz olmalıdır.

3. Tərəvəzin bütün il boyu istehsalı olmalı. Onun tərkibindəki fizioloji maddələr və vitaminlər orqanizmdə ehtiyat halında almadığı üçün insan tərəvəzlə hər gün qidalanmalıdır.

Azərbaycanda bir çox tərəvəzlər bütün il boyu məhsul verir. İqlimi isti rayonlarda bir çox tərəvəz bitkiləri erkən yaz, payız və qışda yığılıb soyuq rayonlara göndərilməsi il boyu

istehsala çox köməkdir. Tərəvəz bitkiləri üçün torpaq – iqlim şəraiti əlverişli olmazsa, yetişmə gecikər, məhsuldarlıq aşağı olar.

4. Tərəvəz bitkilərinin çeşidi (sayı) çox olmalıdır. Hazırda mədəni və yabanı halda 1200-dən çox tərəvəz bitkii məlumdur. Hər bir ölkədə 30 ÷ 150-dək mədəni və yabanı halda tərəvəz bitkisi məlumdur. Azərbaycanda 40 –dan çox tərəvəz növü yetişdirilir. X/T əhəmiyyətli 6 bitki növü əsas tərəvəz hesab edilməklə (ağbaş kəlim, xiyar, baş soğan, pomidor, kök və mətbəx çuğunduru-burakı) ümumi tərəvəz əkininin 90%-ni təşkil edir. Bunlardan əlavə Azərbaycanda 130-da çox yabanı tərəvəz bitkilərinin razyana, dişəvər (təkə kişnişi), uzunyarpaq quzuqulağı, əvəlik, qırxbuğum, əmənkömənçi, cincilim, müxtəlif soğanlar, su tərəsi, bozca və s. yeni növ kimi mədəni halda becərilərsə onlardan yüksək gəlir almaq olar.

Bitkiçiliyin müxtəlif (bir çox) sahələrindən fərqli olaraq tərəvəzçiliyə aşağıdakı tələblər qoyulur:

I tərəvəzçilikdə kütləvi halda örtülü torpaq sahələrindən istifadə olunur. Tərəvəz bitkilərinin mənşəyi tropik və subtropik ölkələr sayılır, ona görə çox hallarda payız – qış, erkən yazda açıq sahədə tərəvəz becərilə bilmir. Pomidor, bibər, badımcın, xiyar və bostan bitkiləri həmin dövrlərdə, hətta cənub rayonlarında belə, açıq sahədə inkişaf etmir. Ona görə kütləvi şəkildə istixana, xırda ölçülü pərdə (polietilen) örtüklərdən müvəqqəti istifadə edilir.

II Tərəvəzçilikdə şitil üsulu geniş tətbiq olunur. Böyük tarlalarda şitil əkmək daha tez məhsul almağa imkan verir və məhsuldarlıq artmaqla, bitkiləri şimala yazmağa şərait yaranır. Bu cür əkin sistemində bitkilərin vegetasiyasının 20 ÷ 70 günü xırda şitilliklərdə sıx rejimdə keçir. Bitkilərin şitili cənub rayonlarda açıq sahədə yetişdirilib dağ rayonlarına göndərilə bilər.

III Tərəvəzçilikdə məcburi becərmənin tətbiqidir. Bu əkin sistemindən istifadə etməklə istixanada, hətə otaq şəraitində qış mövsümündə məhsul alınır.

IV Becərmənin sonra tamamlanmasıdır. Bir çox hallarda bəzi bitkilər sahədə tam məhsul verə bilmir. Onları qazıb çıxararaq istixanada, zirzəmidə bir – birinə yaxın əkməklə, sıx olmasına baxmayaraq hətta yarı qaranlıq şəraitdə belə yay fəslində bitkinin vegetativ hissəsində toplanan qida maddələri hesabına məhlul verir.

V Yetişməmiş meyvələrin yığımdan sonra süni yetişdirilməsidir. Bu mahiyyətə “doraşivaniye” əməliyyatına yaxındır. Bu meyvələr xüsusi kameralara doldurulur, aranın havasına etilən qazı qatılır. Bu halda pomidor 5 ÷ 6 günə yetişir.

VI Bitkilərin konservasiyası üsulunun tətbiqidir. İstixanada noyabrda şitil hazırlanıb, əkin vaxtına kimi güclü süni işıqda və aşağı temperaturda böyümədən saxlanılır. Cənub rayonlarda payız – qış erkən yazda səbzə tərəvəz, kəvər cəfəri və kərəvizin yeyilən forması, kök, turp kökmeyvə halında dırrikdə - tarlada qalır və hissə - hissə yeyilərək istifadə olunur. Bu mahiyyətə konservasiya olub il boyu əhalini tərəvəzlə təmin edilir.

VII Xəssə tərəvəzçilikdə sıxlaşdırılmış təkrar və çəpərli əkinlərin tətbiqidir. Tərəvəzçilik k/t-in xüsusiən bitkiçiliyin ən gəlirli sahəsidir. Belə ki, tərəvəz bitkiləri həm açıq, həm də örtülü torpaq sahələrində becərilir. Bütün növ tərəvəzlərin hamısı yüksək məhsuldardır. Onların tez yetişən və soyuğa davamlısı olur. Ona görə tərəvəzi il boyu istehsal etmək mümkündür.

Tərəvəz bitkilərinin yüksək gəlirə malik olmasını bilmək məqsədi ilə aşağıdakı müqayisəyə nəzər salaq: 1982-ci ildə respublikada 1,676 min ton istehsal olunmuş üzümün ümumi dəyəri 2,7 mlrd manat, 940 min ton istehsal olunmuş tərəvəzin isə ümumi dəyəri 4 mlrd manatdan artıq olmaqla, gəlirliliyi 250 ÷ 400 %-ə çatmışdır. Bu səbəbdən fəraş tərəvəz, istehsalı gəlirlidir. Çünki onun dəyəri yüksəkdir.

Tərəvəzçilik bir çox k/t sahələri ilə sıx əlaqəlidir, k/t-in heyvandarlıq, bitkiçilik və meyvəçiliklə sıx əlaqəli olub, həmin sahələrin inkişafında mühüm rol oynayır.

Tərəvəz qabıqları və standartı uyğun gəlməyən kütləsi, heyvandaqlıqda qiymətli yem sayılır.

2022-ci ildən etibarən respublikanın bütün iqtisadi rayonlarında mavi yanacaq üçün nəzərdə tutulan mavi yanacaq üçün nəzərdə tutulan illik limini azalması və hər m³-na nəzərdə tutulan ödəniş haqqına görə örtülü torpaq sahələri (3726 ha) azala bilər, (çünki yanacağın dəyəri 20% artıq, limit norması isə azalıb) lakin nəzərə almaq lazımdır ki, fəraş istehsal olunmuş bostan – tərəvəz məhsullarının dəyəri çox yüksəkdir. Ona görə də kənd əhalisinin məşğulluğunun təmini və iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmağı nöqtəyi nəzərdən örtülü torpaq sahələri ildən – ilə artacaq.

Fiziki əməklə məşğul olan çəkisi 70 kq olan bir nəfərin bir sutkada 3000÷3500 kkaloriyə bərabər enerji qəbul etməlidir. Həmin enerji aşağıda göstərilən qida məhsullarının hər birinin tərkibində belədir. Donuz piyində 700 kkal və ya şəkərdə 1000 – 1100 qr, 3÷4 kq kartofda, 8 kq alma və ya armudda, 9 kq kökdə, 30 kq xiyarda, səbzədə və s.

Bütün qida maddələri tərkibinə görə 2 qrupa ayrılır:

I - ət, pendir, balıq, yumurta, yağlar, çörək və s.

II - süd, tərəvəz və meyvələr aiddir.

İnsan bədənindəki gündəlik enerji norması 3000 – 3500 kkal sərf edildikdən sonra, insan orqanizmində enerjinin bərpası üçün qida maddələri, bostan - tərəvəz və konserv məhsullarından istifadə olunmalıdır. Həmin məhsullar təzə, qurudulmuş və konservləşdirilmiş halda ola bilər.

Tərəvəz məhsulları çiymə halda salat kimi işlədilir (pomidor, xiyar, şirin bibər, soğan, kök, turp, reyhan, mərzə, nanə, kərəviz, cəfəri, müxtəlif səbzə və çoxillik tərəvəzlər). Onların hər birindən istixorək hazırlanır. Tərəvəzlər bişirdikdə və emal edildikdə aşağıdakı vitaminlərin bir çoxu parçalanır.

Örtükaltı sahələrin hər hektarından 250÷400 ton məhsul yığılır. O halda 2020-ci ildə mövcud olan 3727 ha örtülütəvəz sahəsindən toplanan tərəvəz məhsullarının ümumi çəkisini aşağıdakı kimi hesablaya bilərik.

$$Q_{um} = q \cdot S = \frac{250 \div 400}{2} \cdot 3726 = 3 \cdot 25 \cdot 3726 = 1210850 \text{ ton} = 1,2 \text{ mln. ton}$$

Burada: q- 1ha örtülü torpaq sahəsindən götürülən orta məhsuldarlıq

S – 2020-ci ildə örtülü torpaq sahələrini ha ilə miqdarıdır cədvəldən

Tərəvəz bitkiləri bioloji yetişməsinə görə 3 qrupa bölünürlər:

a)birillik tərəvəzlər: pomidor, badımcın, bibər, xiyar, qarpız, qabaq, lobya, noxud, şirin qarğıdalı, ispanaq, kahi, acitərə, turpca, çin yarpaq-kələmi, gülkələm, keşniş, mərzə, reyhan və s.

b)ikiillik tərəvəzlər: kələmlər, çuğundur, baş soğan, kəvər, salat, soğan və s.

v) çoxillik tərəvəz bitkiləri: tərşun, nanə, quzuqulağı, xardal, qulançar, , razyana, soğanlar, şnit soğanı, çox mərtəbəli soğan və s.

Respublikada istehsal olunan tərəvəz- bostan məhsullarının yarısından çoxu örtülü torpaq (istixana) sahələrində becərilir.

Ədəbiyyat

1. Q.Y.Məmmədov., M.M.İsmayılov. “Bitkiçilik”. Bakı, 2013, 354 səh.
2. M.M.Məmmədova., M.M.Həsənova. “Tərəvəzçilik” Bakı, 2018. 479 səh.

ВАЖНОЕ ЗНАЧЕНИЕ КРЫТЫХ ПОЛЕЙ (ТЕПЛИЦ) В РЕШЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПРОГРАММЫ РЕСПУБЛИКИ

**Юсифов Мустафа Касум оглы, Джавадов Эльчин Магомед оглы,
Вердиева Тарана Захид кызы, Халилова Айнура Мирзаага кызы**

Резюме

В данной статье показано экономическая эффективность заранее полученных продуктов в закрытых землях(постоянно закрытых – в течении 5÷6 лет и временно – сезонных или

однолетних). Рассмотрены особые значения развитие садоводства и животноводства в с/х-ве с учетом важности производства овощных продуктов в республике продовольственной программы.

В течение 1-го года из 1га закрытых участках производства 250 ÷ 400 тон овощи – бакчевых культур с вегетационным сроком 1-летних, 2-х летних и многолетних овощных культуре в свежем, консервированном и сушеном виде. В республике больше половины овощи – бакчевых культур производятся в закрытых почвах – теплицах.

THE IMPORTANCE OF COVERED FIELDS (GREENHOUSES) IN SOLVING THE FOOD PROGRAM OF THE REPUBLIC

Yusifov Mustafa Kasum, Javadov Elchin Magomed, Verdieva Tarana Zahid, Khalilova Aynur Mirzaaga

Summary

This article shows the economic efficiency of pre-produced products in closed lands (permanently closed - for years and temporarily - seasonal or annual). The special significance of the development of horticulture and animal husbandry in agriculture is considered, taking into account the importance of the production of vegetable products in the republic of the food program.

During the 1st year, from 1 hectare of closed plots of production of tons of vegetables - buckskin crops with a vegetative period of 1-year-old, 2-year-old and perennial vegetable crops in fresh, canned and dried form. In the republic, more than half of the vegetable - buckskin crops are produced in closed soils - greenhouses.

Rəyçi: dosent Quliyev Niyazi

ÜTF kafedrasının 27 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 fevral 2023-cü il

UOT:531.

RESPUBLİKANIN DAĞƏTƏYİ VƏ ARAN İQTİSADI RAYONLARINDA CAVAN VƏ BƏRPA OLUNMUŞ MEYVƏ BAĞLARININ CƏRGƏARALARINDA BOSTAN – TƏRƏVƏZ BİTKİLƏRİNİN QARIŞIQ VƏ KOMBİNƏDİLMİŞ ŞƏKİLDƏ AÇIQ VƏ ÖRTÜK ALTINDA YETİŞDİRİLMƏSİNİN ƏRZAQ PROQRAMININ HƏLLİNDƏ ROLU

dosent Yusifov Mustafa Qasım oğlu, dosent Cavadov Elçin Məhəmməd oğlu, t.f.d., Tağıyeva Səidə Abduləli qızı, Xəlilova Aynur Mirzəğa qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

elcin.55@bk.ru

Xülasə: Respublikanın dağətəyi və aran iqtisadi rayonlarında mövcud olan toxumluluq sahə ilə birlikdə tərəvəz bitkilərinin əkin sahəsi 66min ha-dan çox açıq torpaq sahələrində, örtülü torpaq sahələri 400min ha olmaqla, onun bir hissəsini yeni əkilmiş və bərpa olunmuş meyvə bağlarının cərgəaralarında becərilməsi planlaşdırıldıqda, həmin açıq tərəvəz sahələrində (ərzaq proqramının həllində nəzərdə tutulan ərzaq taxılı istehsalını) prezident İ.Əliyevin göstərdiyi kimi 20÷30% - dən 70%-ə çatdırmaq mümkün olar. Çünki iki həcmli taxıl tarlalarında kompleks mexanikləşdirmənin tətbiqi nəticəsində istehsal olunan ərzaq buğdasına əmək və enerji sərfi aşağı olmaqla yüksək və keyfiyyətli məhsul almaq məsələsi müsbət həll olunur.

Açar sözlər: bostan tərəvəz, ərzaq buğdasının istehsalının ərzaq proqramı, erməni işğalından 44 günlük qələbə

Ключевые слова: бахчевые овощи, программа производства продовольственной пшеницы, 44-дневная победа над армянской оккупацией

Keywords: gourds, food wheat production program, 44-day victory over the Armenian occupation

Hazırda bütün dünya ölkələrində 8 milyard nəfər insanın mövcud olduğu vaxtda qloballaşma, beynəlxalq təşkilatların sülhün təminatında rolunun və təminatının hiss edilmədiyi dövrdə, siyasi, hərbi iqtisada və dini qarşıdurmalar pik həddə çatmaqdadır.

Qeyd olunanlarla yanaşı son vaxtlar dünyada baş verən “Covid-19” xəstəliyi ayrı – ayrı ölkələrdə yaranmış köçkünlər və qaçqınlar orudsı, terrorçuluğun artması gündən – günə çoxlu həlli çətin olan problemlər yaranır.

Yuxarıda göstərilən həlli çətin olan problemlərlə yanaşı 2022-ci ilin 1-ci yarısında başlamış Rusiya Ukrayna müharibəsi Qafqazda 30 il bundan əvvəl başlamış Azərbaycanın torpaq sahəsinin bədnam ermənilər tərəfindən başlanmış işğal dövründə yaranan 1 milyondan çox qaçqın və on minlərlə köçkün probleminin yaranmasının həllində 44 günlük şanlı qələbə təmin olunsada, hal – hazırda ermənilərlə sülh müqaviləsinin başa çatmaması ölkənin azad olunmuş hissəsində dinc quruculuq və mədəni kütləvi işlərin aparılmasını ləngidir.

Hazırda dünyanın aparıcı ölkələri müxtəlif ərazilərdə terror yeni qırğınlar, köçkünlər ordusu yaranmaqla, dünyanın yeni qruplaşması üçün xəritələrin tərtibi ölkələrin siyasi iqtisadi, hərbi və dini qruplaşmaları planlaşdırıldığı vaxtda yer kürəsi 3-cü dünya müharibəsinin başlayacağı bir vaxtda dünya ölkələri ərzaq proqramının çatışmazlığı ilə üz – üzə dayanıb. Ərzaq proqramının həllində Ukraynanın və Rusiyanın anbarlarında olan taxıl, ərzaq və kimyəvi məhsulların daşınmasına aid müqavilə vaxtının yenidən üç ay müddətinə uzadılması müvəqqəti arxayındılığa səbəb olsada 2023-cü ildən başlayaraq dünya ərzaq proqramının həlli üçün ayrı – ayrı birliklər, beynəlxalq təşkilatlar və müxtəlif ərazilər həlli mümkün olmayan məsələlərlə üzləşəcək.

Qarşıya çıxan ərzaq çatışmazlığı bütün dünya ölkələri kimi Azərbaycan dövlətində lazımi tədbirlər görməyə çağırış etməlidir. Bu məqsədlə respublika ərazisinə aid olan hər qarış torpaq sahəsindən səmərəli istifadəyə diqqət yetirilməlidir. Mövcud əkin sahələrindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün dövlətin və xalqın imkanı səfərbər olunmalıdır. 30 il ərzində ölkə ərazisinin işğal olunmuş 20% torpaqlarının 44 günlük zəfər qələbəsi ilə azad olunmuş 17% -in minalardan təmizlənməsinə, təmizlənmiş ərazilərinin əkinə yararlı hala gətirilməsinə, həmin ərazilərdə sosial – iqtisadi və mədəni quruculuq işlərinə küllü miqdarda vəsaitin və uzun müddətli vaxt tələb etməsi respublikada ərzaq proqramında yaranan məsələlərin həllində heç bir problem yaratmamalıdır. Ölkənin suvarma və içməli suya olan tələbatının 30%-in Dağlıq Qarabağda yerləşməsi imkan verməlidir ki, həmin su ehtiyatından dağlıq qarabağa yaxın rayonların əkin sahələrinin və əhalisinin su ilə təchizatında mühüm rol oynamalıdır. Keçmiş ittifaqın mövcud olduğu zaman Respublikanın əkin sahələrini suvarma suyu ilə təmin etmək üçün boş ərazilərdə torpaq sürüşməsi gözlənilməyən yerlərdə süni su tutarlar yaradırlar qışın sonu və yazın yağıntılılığı vaxtı həmin su tutarlar su ilə doldurularaq suya tələbatın çox olduğu aylarda su ehtiyatı kimi istifadə olunurdu. Hazırkı vaxtda global istiləşmə zamanı həmin sututarlar daha çox yaradılmalıdır. Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı Respublika ərazisindəki mövcud əkin sahələrində və nəzərdə tutulan bitkilərin növü, onların toxumunun əkin müddəti elə tənzimlənməlidir ki, bitkinin vegetasiya müddətində əmək və enerji sərfi minimuma çatdırılmaqla, alınacaq məhsulun miqdarı yüksək və keyfiyyəti yaxşı olsun.

Respublikada ərzaq proqramının həllində bir təsərrüfat ilində bir bitkidən bir neçə dəfə məhsul almaq və ya bir neçə bitkini ardıcılıq əsasında əkilərək becərməklə eyni əkin sahəsindən bir neçə dəfə məhsul almaq mümkün ola bilər. Buna bizim respublikamızda mövcud olan 9(doqquz) iqlim şəraiti imkan verir.

Hazırda dünyada ərzaq proqramının həllinin qarşılaşdığı əsas məsələlərdən biri ərzaq buğdasının azlığı və onun istehsalının gündən – günə çətinləşməsi bizim ölkədə də qabarıq şəkildə özünü göstərir. Ölkə başçısı İ.Əliyev öz çıxışlarında göstərdiyi kimi biz ölkənin ərzaq buğdasına tələbatının ödənilməsini indiki vəziyyətdən (20÷30%) yaxın gələcəkdə bədnam qonşumuz erməni ilə sülh sazişi imzalandıqdan sonra, işğal olunmuş ərəzilər minadan tam təmizlənməklə mədəni quruculuq işləri ilə qarabağlıların vətənlərinə geri qayıdışla birgə həll olunacaq. Bu vaxt ölkənin ərzaq buğdasına tələbatı 70%-ə kimi həlli planlaşdırılır.

Onuda nəzərə almaq lazımdır ki, Respublikada bağ və giləmeyvə əkin sahələrinin cəmi 160min ha-dan, tərəvəz bitkilərinin toxumçuluq sahələri ilə birlikdə əkin sahələrinin 66min ha-dan çox, örtülü torpaq sahələrinin cəmi ilə 4min ha-dan çoxdur.

Bilmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağın tam azad olunmasından sonra, turizmin meyvə tərəvəz məhsullarına tələbatı və konserv zavodlarının xam mala tələbatı artıqlaması ilə ödənilməsi mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, tərəvəz məhsulları istehsalını il boyu təmin etmək imkanı olduğu halda yeni əkilmiş və bərpa olunmuş bağların cərgələrində tərəvəz bitkilərinin əkilib becəril-məsində 2÷3 dəfə məhsul yığmaqla tərəvəzə tələbatın tam həll olunması mümkün olduğu halda, tərəvəz əkinlərinin (66min ha-dan çox) bir hissəsini yeni əkilmiş və bərpa olunmuş meyvə bağlarında (ağaclar tam məhsula düşmə vaxtına 3÷5 il) aparmaq olar.

Təklif olunan əkinin qeyd olunduğu kimi aparılmasının əsas səbəblərindən biri kimi onu göstərmək olar ki, bütün dünyada k/t-da taxıl istehsalının kompleks mexanikləşdirilməsinin tam yerinə yetirilməsində texniki vasitələrin səmərəliliyi yüksək geniş tarlalarda, istehsala əmək sərfi aşağı olmaqla, məhsuldarlığında çox olar.

Respublika ərazisində hazırda mövcud olan 160min ha-dan artıq olan bağ və giləmeyvə sahəsi mövcuddur həmin ərəzilərin 10%-ni yeni əkilmiş və bərpa olunmuş qəbul etsək, bağlarda ağacların tam məhsul vermə vaxtına kimi (3÷5il) ağacların cərgələrində örtülü (müvəqqəti 1-illik) və mövsümü vaxtda bostan-tərəvəz məhsulları yetişdirmək mümkündür. Həmin ağacların barvermə müddətinə kimi (3÷5il) cərgə aralarına əkilən bostan – tərəvəz bitkilərinin əkilməsi tam mexanikləşdirilməsi halda yerinə yetirilə bilər.

Ölkə ərazisində müxtəlif iqtisadi rayonlar üzrə əkilmiş və əkilməsi nəzərdə tutulan meyvə bağlarında cərgəarası məsafə meyvə sortlarının boyundan asılı olaraq (zəif boylu, orta boylu, uca boylu,), super intensiv bağ, yumru çətir formalı bağlar (alma, armıd, digər meyvə cinslərinə aid) olmaqla onlarda cərgəarası məsafə 3,0÷3,5; 3,0÷4,0; 6,0; 7,0; 8,0; 5,0÷8,0; 4,0÷5,0 hətta 8,0÷10,0 metrə kimi olmasını nəzərə alsaq, cərgələrində ümumi təyinatlı kotanlarla əkiləcək bitki toxumunun torpağa basdırılma dərinliyindən asılı olaraq nəzərdə tutulan şum, səpinqabağı becərilmə aparıldıqdan sonra, nəzərdə tutulan cərgəarasında səpin sxeması yerinə yetirilə bilər.

Respublikada tərəvəz bitkilərinin toxumçuluq təsərrüfatları ilə birgə ümumi əkin sahəsi 66min ha-dan çox, örtülü torpaqlarda isə (5÷6illik) 4min ha-dan çox, mövsümü və birillik örtülü torpaq sahələri 10 minlərlə ha olmaqla istehsal olunan tərəvəz məhsulunun yarısından çox hissəsi örtülü torpaqlardan istehsal olunmaqla hər ha örtülü torpaq sahəsində alınan məhsuldarlıq 250÷400ton/ha-ya bərabər olmasını nəzərə alsaq, o halda

$$4000 \frac{250 - 400}{2} = 4000 \frac{650}{2} = 400 \cdot 325 = 1,300000 \text{ mln.ton}$$

burada – 4000 respublika üzrə örtülü torpaq sahələri, ha ilə 250÷400/ha örtülü torpaq sahələrinin məhsuldarlığı, ton/ha

Tərəvəz məhsulları istehsalının 50%-dən çox hissəsi örtülü torpaqda yetişdirilir, o da 1,3 mln.tondur.

Tərəvəzçilikdə istehsal edilən məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq, məhsuldarlığı yüksəltmək üçün nəzərdə tutulan aqrotekniki tələbləri yüksək səviyyədə yerinə yetirmək üçün mütərəqqi texnologiya və texniki vasitələrin tətbiqinə geniş yer verilmişdir. Texniki vasitələrin ardıcıl və əkiləcək bitkiyə uyğun olaraq torpağın yumşaldılması, zərərverici və xəstəliklərə qarşı mübarizə və məhsulun yığılmasına aid işlərin bir–biri ilə əlaqələndirilməsi halında aparılmalıdır.

Tərəvəzçilikdə müəyyən işlər (səpin, cərgəarası becərmə, məhsul yığımı və s.) ayrıca traktorla işləyən maşın və alətlər mövcuddur. Bunlar nəzərdə tutulan aqrotekniki tələbata, texnoloji tələbata və konstruktiv ölçülərinə görə səpindən başlayaraq səpən (şitil əkən) maşının və məhsul yığımında istifadə olunan maşınlar, tərəvəzçiliyin qismən kompleks mexanikləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan maşınlar sisteminə uyğun olmalıdır. Buna əməl edilməzsə, bütün görülməli işlərin keyfiyyəti aşağı olmalıdır. Məsələn, səpən (əkən) cərgəarası becərən və məhsul yığımı üçün istifadə edilən maşınlarda cərgəarası məsafə eyni olmalıdır.

Tərəvəzçiliyin kompleks mexanikləşdirilməsi üçün istifadə olunan maşınların və ya istifadə olunan maşın və alətlərin aqreqatlaşdırıldığı traktorun təkərləri arasındakı məsafə 140 sm-dir. Standart cərgəarası məsafə 70sm götürülür. Ona görə müxtəlif əkin üsullarında, hətta lent şəkilli səpində cərgəaraları cəmi 70sm-ə kimi və ya onun bir neçə mislinə bərabər götürülür. Bostan bitkiləri üçün cərgəarası məsafə 140, 210 və 28 sm, kələm, kartof, pomidor, xiyar üçün 70sm, lent üsulunda lent və cərgəaraların cəmi pomidor və xiyar üçün 90+50sm, kökümeyvəliklər, soğan, sarımsaq, turpca, kəhl, ispanaq açıq şitilliklər üçün 50+20sm, 58+12sm götürülməlidir.

Belə cərgəaraları məsafələrdə bütün traktorların tərəvəzçilikdə istifadə olunmasına imkan yaranır.

Son vaxtlar iri (hündür) bitkilərin (pomidor, kartof və s.) düzxətt boyu cərgəarası məsafə 60sm götürülür və istifadə olunan maşınlar sistemi (əkən, becərən və yığan) həmin məsafəyə uyğunlaşdırılır.

Ədəbiyyat

1. Q.Y.Məmmədov., M.M.İsmayılov. “Bitkiçilik”. Bakı, 2013, 354 səh.
2. M.M.Məmmədova., M.M.Həsənova. “Tərəvəzçilik” Bakı, 2018. 479 səh.

ТЕКСТ НАУЧНОЙ РАБОТЫ НА ТЕМУ «РОЛЬ СМЕШАННОГО И КОМБИНИРОВАННОГО ОТКРЫТОГО И ЗАКРЫТОГО ВЫРАЩИВАНИЯ БАХЧЕВЫХ И ОВОЩНЫХ КУЛЬТУР В РЯДАХ МОЛОДЫХ И ВОЗОБНОВЛЕННЫХ САДОВ ПРЕДГОРНЫХ И РАВНИННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РАЙОНОВ РЕСПУБЛИКИ В РЕШЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПРОГРАММЫ

*Юсифов Мустафа Касум оглы, Джавадов Эльчин Магомед оглы
Тагиева Саида Абдулалли кызы, Халилова Айнур Мирзаага кызы*

Резюме

В статье показано материалы экономических районов, подгорных и низменных зонах республики выращивают овощно – бахчевые культуры на новых и восстановленных садах (которые планируются производство междурядьях новопосаженных и восстановленных садах). Это даёт важность повышать производительность с применением комплексной механизации производства зерна. От 20÷30% можно повысить до 70%. Производимая зерна на объемном поле в результате применения комплексного механизации производительность продукта зерна – затраты энергии и труда уменьшается, а производительность и качество увеличивается.

THE ROLE OF MIXED AND COMBINED OPEN AND CLOSED CULTIVATION OF MELONS AND VEGETABLES IN THE RANKS OF YOUNG AND RENEWED ORCHARDS OF THE FOOTHILL AND PLAIN ECONOMIC REGIONS OF THE REPUBLIC IN SOLVING THE FOOD PROGRAM

*Yusifov Mustafa Kasum, Javadov Elchin Magomed
Tagiyeva Saida Abdulali, Khalilova Aynur Mirzaaga*

Summary

The article shows the materials of economic regions, piedmont and low-lying zones of the republic, vegetables and gourds are grown in new and restored gardens (which are supposed to be produced between rows of newly planted and restored gardens). This makes it important to increase

productivity with the use of complex mechanization of grain production. From 20÷30% can be increased to 70%. Grain produced on a volumetric field as a result of the use of complex mechanization, the productivity of the grain product - energy and labor costs is reduced, while productivity and quality are increased.

Rəyçi: ATU-nundoseni Qocayev İ.B.

ÜTF kafedrasının 27yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

KİMYA ELMLƏRİ

UDC 631.438

ИССЛЕДОВАНИЕ КАТИОННО-АНИОННОГО СОСТАВА ЗАСОЛЕННЫХ ПОЧВ ПРИКАСПИЙСКОГО ПОБЕРЕЖЬЯ АПШЕРОНСКОГО ПОЛУОСТРОВА

Алиева Нармина Тарлан¹, Мамедова Рена Искендар¹, Ибадова Севиндж Ядулла¹, Абдуллаева Кямаля Садраддин¹

¹ Промышленная экология Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности

abdullayeva-1974@inbox.ru

Резюме: Статья посвящена изучению физико-химических свойств почв прикаспийского побережья Апшеронского полуострова. В качестве объектов исследования выбраны почвы разных зон Апшеронского полуострова: юго-восточная, юго-западная, северо-восточная и северо-западная. Впервые изучено изменение физико-химических свойств почв по всем направлениям прикаспийского побережья Апшеронского полуострова и проведён сравнительный анализ этих показателей. На северо-восточном и северо-западном направлениях прибрежных зон Каспия наблюдается изменение катионно-анионного состава почв. Присутствие ионов натрия и магния в водных вытяжках почвы рассматривается как процесс неблагоприятных изменений почв засоленного ряда. Выявлена повышенная концентрация солей в верхнем слое земной поверхности, что подтверждает засоленность почв. Почвы по всем направлениям имеют содержание солей более 0,25% по массе, что свидетельствует о засолённости. Значение общего количества органических веществ достигает максимума в юго-западном направлении 10,2±0,3%. Повышение значений негативных параметров на юго-западном и северо-западном направлениях находится в прямой зависимости от увеличения водопроницаемости и пористости почв. Ион Cl^- наиболее подвижен в почве среди ионов водорастворимых солей. Несколько меньшую подвижность имеет ион HCO_3^- . Что касается катионов, то Mg^{2+} и Na^+ обладают примерно одинаковой подвижностью. Характер распределения магния аналогичен сульфат-иону. Наименьшей подвижностью обладают ионы Ca^{2+} и SO_4^{2-} .

Ключевые слова: свойства почв, катионы, анионы, засоленность, побережье Апшеронского полуострова, уровень Каспийского моря, ионообменный процесс, водная вытяжка почв

Açar sözlər: torpağın xassələri, kationlar, anionlar, duzluluq, Abşeron yarımadasının sahili, Xəzər dənizinin səviyyəsi, ion mübadiləsi prosesi, torpaq suyu ekstraktı

Keywords: soil properties, cations, anions, salinity, coast of the Absheron Peninsula, level of the Caspian Sea, ion exchange process, soil water extract

Введение

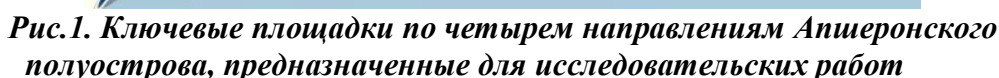
Почва как компонент ландшафта является естественным и интегральным геохимическим барьером биосферы, по сравнению с другими объектами окружающей среды справедливо считается местом максимального контакта и накопления токсичных

веществ [1]. Почвенный покров выполняет функции биологического поглотителя, разрушителя, нейтрализатора и кумулятора различных токсичных веществ, действие которых разнохарактерно, специфично, а иногда непредсказуемо [2;7]. Учитывая тот факт, что территория Апшеронского полуострова, характеризуется развитием песчано-глинистых отложений со значительной генетической засоленностью, а также важность почвы в общей структуре экологической безопасности внешней среды в современных условиях нефтяного загрязнения, ее значимость в предотвращении заболеваемости среди населения, исследования по изучению ее отдельных физико-химических свойств являются одним из немаловажных звеньев в комплексе санитарно-гигиенических и экологических исследований прибрежной полосы, используемой населением в рекреационных целях [3,4].

Почвы западной части Апшеронского полуострова подвержены высокой засоленности. Большая часть территории восточной части прибрежной зоны Каспия лишена почвы, потому что мощность её составляет от долей до 10 - 30 см. К тому же грунты восточной части характеризуются значительно меньшей степенью засоленности. В солевом составе почвенных грунтов преобладают ионы SO_4^{2-} и Cl^- [5; 97].

В пределах полуострова значительно развиты солончаки, которые представляют собой понижение на рельефе или дно высохшего временного озера, покрытого глинистой коркой и слоем соли. Зоны распределения солончаков на полуострове различны и в основном невелики по площади (0,5- 2,0 км²). Участки развития солончаков на полуострове непригодны для строительного и сельскохозяйственного освоения [5; 98]. Понижение уровня Каспийского моря приводит к осушению обширных территорий, на которых поселяется наземная растительность и начинается формирование почв [6; 14].

Данная работа посвящена оценке физико-химического состояния почвенного покрова и выявлению особенностей засоления почв прикаспийского побережья Апшеронского полуострова. Исследования солевого состояния почв проводились на стационарных участках, расположенных вдоль всего побережья Апшеронского полуострова. Для исследований были размечены ключевые площадки по четырем направлениям полуострова (рис.1): северо-восточное (СВ) – Бузовна; северо-западное (СЗ) – Сумгаит, Новханы; юго-западное (ЮЗ) – Зира, Алат, Шиховское взморье; юго-восточное (ЮВ) – Тюркан, Говсаны, Зых, Пираллахи. Свойства почв, находящихся под водой, остаются в наземном состоянии, естественно подвергаются изменению. Происходит формирование свойств по направлениям солончакового, болотного процессов.

Для установления степени засоленности почв анализируют почвенные растворы, фильтраты из насыщенных водой почвенных паст и водные вытяжки. Для того чтобы оценить и диагностировать почву, обычно, определяют анионы (CO_3^{2-} , HCO_3^- , Cl^- , SO_4^{2-}) и катионы (Ca^{2+} , Mg^{2+} , Na^+ , K^+) легкорастворимых солей. Учитывая то, что к засоленным относят почвы, у которых концентрация легкорастворимых солей в почвенных растворах превышает 5-7 г/л, по полученным показателям проводят диагностирование почвы.

Из точек контролируемого элементарного участка брали 5 образцов почвы. Затем из них отбиралась одна смешанная проба массой до 1000 г. Пробы отбирались с глубин 0-20 см, 20-50 см и 50-100 см. Методика отбора проб для контроля общего локального загрязнения почв и их анализ соответствует ГОСТ 26213-91; ГОСТ Р 53380-2009; ГОСТ Р ИСО 22030-2009; ГОСТ Р ИСО 11465-2011; ГОСТ 25100-2011; ГОСТ Р 56157-2014, ГОСТ Р ИСО 5725-1-2002. Точность методов и результатов измерений [7-11]. Оценка неопределенности результатов измерений проводилась по ГОСТ 34100.3—2017/ISO/IEC Guide 98-3:2008 [12].

Прибрежные почвы Апшеронского полуострова представлены широким спектром различного вида и типа почв: каменисто-песчаные, солончаковые, серо-бурые и другие [13]. Каждый обследуемый участок прибрежной полосы характеризовался тремя основными видами и типами почв: каменисто-песчаные, с содержанием песка свыше 82% ($52,3 \pm 6,5 - 64,4 \pm 6,2\%$); солончаковые ($18,2 \pm 5,0 - 35,6 \pm 6,2\%$) и известковые, с содержанием извести более 52% ($12,0 \pm 1,5 - 20,5 \pm 5,5\%$).

Таблица 1

44

Апшеронского полуострова

Физико-химические показатели почвы	Исследуемые направления полуострова				Достоверность различий по исследуемым показателям P (t)
	C-3	C-B	Ю-B	Ю-3	
	a	b	c	d	
Общее количество органического вещества	0,9±0,05	1,7±0,04	3,9±0,2	10,2±0,3	a-b:P<0,001(t=13,3) b-c:P<0,001(t=4,5) c-d:P<0,001(t=12,8)
Степень влажности, в %	31,5±0,7	28,0±1,0	23,0±0,8	17,5±0,7	a-b:P<0,02(t=2,5) b-c:P<0,001(t=3,7) c-d:P<0,001(t=5,2)
Пористость, в %	29,0±1,0	26,0±1,0	22,0±0,9	17,0±0,6	a-b:P<0,001(t=3,0) b-c:P<0,001(t=3,2) c-d:P<0,001(t=5,1)
Капиллярность, в см	2,6±0,03	2,1±0,02	1,5±0,04	1,15±0,04	a-b:P<0,001(t=12,5) b-c:P<0,001(t=15,0) c-d:P<0,001(t=8,3)
Водопроницаемость, в сек	41,0±2,6	48,0±2,8	61,8±3,71	86,2±4,1	a-b:P<0,001(t=9,0) b-c:P<0,001(t=13,4) c-d:P<0,001(t=8,3)
pH	6,8	6,7	6,5	6,6	-

Многолетняя периодическая изменчивость уровня Каспийского моря наложила отпечаток на ритм и размах как процесса накопления токсичных веществ, так и соленакопления прибрежной зоны Апшеронского полуострова [14]. Согласно исследованиям учёных установлено, что одной из причин засоленности почвы исследуемого региона является выпотной водный режим [15].

Анализ состава водной вытяжки почв C-3 направления прибрежной зоны Апшеронского полуострова показывает, что для участка Новханы изменение аниона Cl^- идёт через максимум, а для SO_4^{2-} идёт постепенное повышение от 0,86 мг-экв/л в зависимости от глубины отбора проб. Такие же закономерности наблюдаются и для Na^+ , K^+ . Миграция большинства микроэлементов в почвах полупустынного ландшафта C-B направления прибрежной зоны Апшеронского полуострова, как в горизонтальном, так и в вертикальном направлениях весьма затруднена [16].

Данные анализа водной вытяжки почв по четырем направлениям полуострова представлены в табл. 2-5.

Таблица 2

**Состав водной вытяжки почв C-3 направления прибрежной зоны
Апшеронского полуострова**

Название зоны	Глубина взятия пробы, см	Анализ водной вытяжки на 100 г сухой почвы, мг-эквивалент/100 г							(105°), сухой остаток %
		CO_3^{2-}	HCO_3^-	Cl^-	SO_4^{2-}	Ca^{2+}	Mg^{2+}	$\llbracket Na \rrbracket^+ + K^+$	
Новханы	0-20	-	0,16	0,60	0,86	0,20	0,3	1,12	0,108
	20-50	-	0,16	0,72	0,89	1,77	0,2	1,27	0,108
	50-100	-	0,16	0,64	1,16	1,96	0,2	1,56	0,134
Сумгаит	0-20	-	0,41	2,87	0,97	2,01	2,97	18,56	2,754
	20-50	-	0,32	2,54	0,48	1,98	2,17	3,12	0,985

	50-100	-	0,25	1,23	0,45	1,01	1,79	2,07	0,325

При рассмотрении почвы с площадки Сумгаита видна другая зависимость: на глубине 0-20 см имеем максимальное значение анионов Cl^- (2,87 мг-экв/л), с увеличением глубины отбора проб идёт процесс их уменьшения (1,23 мг-экв/л). Что касается Na^+ и K^+ здесь идёт резкое уменьшение с 18,56 до 2,07 мг-экв/л. Для этого участка величина сухого остатка изменяется от 2,754% (при глубине 0-20 см) до 0,325% (глубина 50-100 см). Этот показатель указывает на засоленность этой почвы.

Таблица 3

**Состав водной вытяжки почв С-В направления прибрежной зоны
Апшеронского полуострова**

Название зоны	Глубина взятия пробы, см	Анализ водной вытяжки на 100 г сухой почвы, мг-эквивалент/100 г							105° С сухой остаток, %
		CO_3^{2-}	HCO_3^-	Cl^-	SO_4^{2-}	Ca^{2+}	Mg^{2+}	$Na^+ + K^+$	
Бузовна	0-20	уох	0,35	2,95	0,89	2,14	3,21	20,23	3,125
	20-50	уох	0,26	2,65	0,67	2,01	2,15	3,54	0,548
	50-100	уох	0,21	1,49	0,54	1,04	1,97	2,10	0,201

Для участка Бузовна для всех анализируемых ионов характерно постепенное количественное уменьшение с увеличением глубины взятия отбора проб. Однако, величина сухого остатка изменяется от 3,125% для пробы почвы на глубине 0-20 см до 0,201% для глубины 50-100 см, что указывает на засоленность почвы.

Таблица 4

**Состав водной вытяжки почв Ю-З направления прибрежной зоны
Апшеронского полуострова**

Название зоны	Глубина взятия пробы, см	Анализ водной вытяжки на 100 г сухой почвы, мг-эквивалент/100 г							105° С сухой остаток, %
		CO_3^{2-}	HCO_3^-	Cl^-	SO_4^{2-}	Ca^{2+}	Mg^{2+}	$Na^+ + K^+$	
Зира	0-20	-	0,42	2,35	0,76	2,32	2,36	16,32	3,34
	20-50	-	0,57	1,5	0,32	1,6	2,13	7,56	2,142
	50-100	-	0,249	1,02	0,12	1,03	1,32	3,54	1,235
Алят	0-20	-	0,68	3,21	0,85	2,25	2,32	15,32	3,265
	20-50	-	0,45	1,23	0,61	1,8	2,14	5,25	1,578
	50-100	-	0,25	1,12	0,52	0,98	1,95	3,95	0,985
Шихов	0-20	-	0,16	0,56	0,75	0,30	0,10	1,07	0,106
	20-50	-	0,16	0,12	0,51	0,20	0,10	0,59	0,056
	50-100	-	0,12	0,20	0,20	0,20	0,10	0,22	0,040

На участке Зира юго-западного направления прибрежной зоны Апшеронского полуострова наблюдается определённая зависимость. Здесь изменение показателей анионов хлора и сульфат иона происходит от большого количества, например, для Cl^-

2,35 мг-экв/л на глубине 0-20 см до 1,02 мг-экв/л на глубине 50-100 см. Та же закономерность наблюдается для катионов Ca^{2+} и Mg^{2+} . Что касается ионов Na^{+} и K^{+} видно, что верхний слой (0-20 см) земной поверхности указывает на скопление солей и процентное содержание суммы этих ионов составляет 0,894%, сухой остаток соответственно меняется от 3,34% до 1,235%. По юго-западному направлению были выбраны для исследований Алат, Шихов. На этих площадках анализы водной вытяжки показали те же зависимости, что и у территории Зира. Однако, при сохранении зависимостей количественные показатели ионов у площадки Шихова меньше и, соответственно, меньше и сухой остаток. Если для участка Алат это равно 3,265-0,985% для глубины 0-100 см, то для тех же глубин эта цифра уже 0,106-0,040%. Эти данные указывают на малую засоленность на участке.

Как видно из табл. 5 содержание Mg^{2+} уменьшается с увеличением глубины, так если количество Mg^{2+} для юго-восточного направления прибрежной зоны Апшеронского полуострова для участка Тюркан равно 7,10 мг-экв/л для глубины 0-20 см, то уже на глубине 50-100 см она равна 1,00 мг-экв/л. Эти соли дают сухой остаток от 3,590% до 0,408%.

Таблица 5

**Состав водной вытяжки почв Ю-В направления прибрежной зоны
Апшеронского полуострова**

Название зоны	Глубина взятия пробы, см	Анализ водной вытяжки на 100 г сухой почвы, мг-эквивалент/100 г							105° С сухой остато к, %
		CO_3^{2-}	HCO_3^-	Cl^-	SO_4^{2-}	Ca^{2+}	Mg^{2+}	Na^{+} + K^{+}	
Тюркан	0-20	-	0,92	16,92	29,2	3,50	7,10	29,89	3,590
	20-50	-	0,20	3,00	3,56	0,60	1,40	4,96	0,560
	50-100	-	0,12	2,12	2,96	0,60	1,00	3,60	0,408
Говсан	0-20	-	0,25	2,42	1,55	2,27	5,20	27,12	2,987
	20-50	-	0,22	2,15	1,33	1,25	2,30	3,89	0,426
	50-100	-	0,17	1,85	1,05	1,07	1,70	2,12	0,214
Зых	0-20	-	0,80	15,8	27,8	3,10	6,90	29,69	3,487
	20-50	-	0,40	2,78	2,98	0,50	1,30	4,76	0,480
	50-100	-	0,26	1,98	2,54	0,50	0,90	3,40	0,35
Пираллахы	0-20	-	0,56	2,54	0,23	2,03	2,54	11,23	4,235
	20-50	-	0,32	1,56	0,12	1,56	1,58	8,65	2,654
	50-100	-	0,13	1,25	0,08	0,65	1,48	7,54	1,021

В результате исследований было установлено, что почвы каспийского побережья относятся к засоленным. Наиболее подвижным среди ионов водорастворимых солей в почве является хлорид - ион. Несколько меньшую подвижность имеет гидрокарбонат-ион. Что касается катионов, то Mg^{2+} и Na^{+} обладают примерно одинаковой подвижностью. Меньшей подвижностью обладает ион Ca^{2+} . Наименее подвижен из анионов сульфат-ион. Характер распределение магния аналогичен сульфат-иону.

Состав поглощенных катионов оказывает большое влияние на физические и химические свойства почвы, на условия роста сельскохозяйственных культур и действие удобрений. От состава поглощенных катионов в значительной степени зависит состав почвенного раствора.

Эти исследования показали, что состав поглощенных катионов оказывает сильное влияние на свойства почвы и рост растений.

В образовании солончаков непосредственную роль играют грунтовые воды, климат, механический состав почвы.

Состав солей в засоленных почвах разный. Самые распространенные из них: $NaCl$, Na_2SO_4 , Na_2CO_3 , $NaHCO_3$, $MgCl_2$, $MgSO_4$, $MgCO_3$, $CaCl_2$, $CaCO_3$, $CaSO_4$. Скопление солей в почве обязательное условие для образования засоленных почв. Нужно отметить, что из этих солей некоторые очень важны для растений, а некоторые из них очень вредны. Особенно, хлоридные соли вредят развитию растений: если содержание хлоридных и сульфатных солей составляет 0,1%, то растения с трудом растут, а если их содержание превышает 0,3-0,5% растения погибают. Увядание растений связано с вредным влиянием солей на корни растений. Вредным веществом для растений является сода (Na_2CO_3): если в растворе содержание Na_2CO_3 превышает 0,005%, то растение погибает. Показатель уровня засоленности почвы – это сумма всех солей. Сумма этих солей иногда достигает в почве 3-5%, а иногда достигает 30-40%. Исходя из этого, солончаки делят по уровню их солености: слабо засоленные, средне засоленные, сильно засоленные и засоленные почвы.

Выводы

Полученные данные показали, что почвы по всем направлениям прикаспийского побережья имеют содержание солей более 0,25% по массе, что свидетельствует об их засолённости.

Общее количество органических веществ растёт до максимума в юго-западном направлении $10,2 \pm 0,3\%$. С увеличением водопроницаемости и пористости почв выявлены максимальные негативные параметры на юго-западном и северо-западном направлениях.

Выявленные закономерности изменения физико-химических свойств почв прикаспийского побережья Апшеронского полуострова дают основание для более детального изучения уровней и характера засолённости почв и применения мер по их устранению. Для уменьшения степени засоленности прибрежных почв Каспийского побережья важно снизить уровень грунтовых вод ниже критического. Рекомендующим решением этой проблемы является применение дренажа, а именно, строительство на отдельных площадях для снижения уровня грунтовых вод временных открытых дренажей, носящих локальный характер.

Литературы

1. Ибадова, С.Я., Мамедова А.Г.(2021). Состояние запечатанных почв на территории городов Баку и Гянджа. Научный журнал «Национальная ассоциация учёных», № 65, часть 2, с.23-29. DOI: 10.31618/NAS.2413-5291.2021.2.65
2. Середина, В.П. Загрязнение почв [Текст] : учеб. пособие для вузов / В.П.Середина; под общ.ред. А.Н.Воробьева. - М-во образования и науки РФ, Томск. Гос. Унив. – Издат. дом Томского гос. унив., 2015. – 346 с. - Библиогр.: с. 340-341. – 100 экз. - ISBN 978-5-94621-489-6.
3. Ветрова, Н.М., Иваненко, Т.А. (2015). О подходах к исследованию экологических проблем прибрежных территорий. Строительство и техногенная безопасность, №. 5 (57), с. 104-112.
4. Ветрова, Н.М., Иваненко Т.А. (2016). Особенности формирования экологического состояния прибрежных рекреационных зон. Строительство и техногенная безопасность, №. 2 (54), с. 64-68.

5. Кахраманова, Ш.Ш.[Текст]: монография под общ. ред. Ф.М.Гусейнова. Урбоэкологический анализ и моделирование жилых экосистем Баку. Баку, «МБМ», 2010, 273 с. - отпечатано в типографии "МБМ" -[41] л.иллю. – Библиогр.: с. 192-205. - 200 экз.- ISBN: 978-9952-29-015-8.
6. Нестеров, Е.С. Водный баланс и колебания уровня Каспийского моря. Моделирование и прогноз [Текст] : научно-методическое пособие / Е.С.Нестеров, З.К.Абузяров, Н.Г.Лежнева, Р.Е.Никонова, А.В.Мещерская, С.К.Монахов; под общ. ред. Е.С.Нестерова– М.: Триада лтд, 2016 – 378 с. – на обл. авт. не указаны - Библиогр.: с. 329-361. - 300 экз.- ISBN 978-5-9908623-0-2.
7. Почвы. Методы определения органического вещества [Текст] : ГОСТ 2 6 2 1 3 -9 1. – Взамен ГОСТ 26213—84 ; введ. постановлением Комитета стандартизации и метрологии СССР от 1993-01-07.- М. : Изд-во стандартов, 1992. – 8 с.
8. ГОСТ Р 53380-2009. Почвы и грунты. Грунты тепличные. Технические условия [Текст].-Введ.2010-07-01.–М.:Изд-во филиал ФГУП «СТАНДАРТИНФОРМ», 2009. 19
9. Межгосударственный стандарт. Охрана природы. Почвы. Методы отбора и подготовки проб для химического, бактериологического, гельминтологического анализа [Текст] : ГОСТ 17.4.4.02-2017. – Взамен ГОСТ 17.4.4.02-84 ; введ. В действие с 01.01.2019.- М. : Изд-во Стандартиформ, 2019. – 14 с.
10. ГОСТ Р ИСО 11465-2011. Качество почвы. Определение массовой доли сухого вещества и массового отношения влаги гравиметрическим методом [Текст].-Введ.2013-01-01.– М. : Изд-во филиал ФГУП«СТАНДАРТИНФОРМ», 2012. – 7 с.
11. ГОСТ Р 56157-2014. Почва. Методики (методы) анализа состава и свойств проб почв. Общие требования к разработке [Текст]. - Введ. 2016-07-01. – М. : Изд-во филиал ФГУП «СТАНДАРТИНФОРМ», 2015. – 10 с.
12. ГОСТ 34100.3—2017. Неопределённость измерения. Часть 3. Руководство по выражению неопределённости измерения [Текст]. - Введ. 2018-09-01. – М. : Изд-во филиал ФГУП «СТАНДАРТИНФОРМ», 2017. – 105 с.
13. Ibadova S., Dadashova C.(2020). Determination of heavy metals in water samples taken from the shikh area of the Caspian sea using ICP-MS (7500 CX) device. Danish Scientific Journal, №33, Vol.1, pp.8-11.
14. Пилипенко, В.Н., Яковлева, Л.В., Федотова, А.В.(2005). Современное состояние засоленных почв дельты Волги. Фундаментальные исследования. – 2005.– №8 – С. 58-60. URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=6459>
15. Манафова, Ф. А., Гасанова, К. М., Асланова, Г. Г. (2018). Сравнительная характеристика структур почвенного покрова западной и восточной частей Апшеронского полуострова. Бюллетень науки и практики, Т.4, №. 10, с. 105-115.
16. Ахмедова, Р. Р., Ашурова, Н. Д., Бабаева, Т. М. (2019). Исследование загрязнений тяжелыми металлами почвенного покрова объектов Сумгаитского массива Апшеронского полуострова. Бюллетень науки и практики. Т. 5. №1. С. 151-156.

ABŞERON YARIMADASININ XƏZƏR SAHİLİNİN ŞORLU TORPAQLARININ KATION-ANON TƏRKİBİNİN ÖDƏNİLMƏSİ

***Əliyeva Nərimən Tərhan, Məmmədova Rəna İsgəndər, İbadova Sevinc Yadulla,
Abdullayeva Kəmalə Sədrəddin
Xülasə***

Məqalə Abşeron yarımadasının Xəzər sahilı torpaqlarının fiziki-kimyəvi xassələrinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqat obyektı kimi Abşeron yarımadasının müxtəlif zonalarının torpaqları seçilmişdir: cənub-şərq, cənub-qərb, şimal-şərq və şimal-qərb. İlk dəfə olaraq Abşeron yarımadasının Xəzər sahilinin bütün istiqamətlərində torpaqların fiziki-kimyəvi xassələrinin dəyişməsi öyrənilmiş və bu göstəricilərin müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Xəzər dənizinin sahil zonalarının şimal-şərq və şimal-qərb istiqamətlərində torpaqların kation-anion tərkibində dəyişiklik müşahidə olunur. Torpağın su ekstraktlarında natrium və maqnezium ionlarının olması şoran seriyalı torpaqlarda əlverişsiz dəyişikliklər prosesi kimi qiymətləndirilir. Yer səthinin yuxarı qatında duzların artan konsentrasiyası aşkar edilmişdir ki, bu da torpaqların şoranlığını təsdiqləyir. Məqalədə bu prosesə təsir edən səbəblər açıqlanır və torpağın şoranlığının azaldılması üçün tövsiyələr verilir. Bütün istiqamətlərdə torpaqlarda duzun miqdarı 0,25 %-dən artıq çəkiyə malikdir ki, bu da şoranlığı göstərir. Üzvi maddələrin ümumi miqdarının dəyəri cənub-qərb istiqamətində $10,2 \pm 0,3\%$ maksimuma çatır. Cənub-qərb və şimal-qərb istiqamətlərində mənfi parametrlərin qiymətlərinin artması su keçiriciliyinin və torpağın məsaməliliyinin artması ilə birbaşa mütənəsibdir. $[\text{Cl}]^-$ ionu suda həll olunan duzların ionları arasında torpaqda ən mobildir. $[\text{HCO}_3]^-$ ionunun hərəkətliliyi bir qədər aşağıdır. Kationlara gəlincə, $[\text{Mg}]^{2+}$ və $[\text{Na}]^{+}$ təxminən eyni hərəkətliliyə malikdir. Maqneziumun paylanma təbiəti sulfat ionuna bənzəyir. $[\text{Ca}]^{2+}$ və $[\text{SO}_4]^{2-}$ ionları ən aşağı hərəkətliliyə malikdir.

STUDY OF THE CATION-ANION COMPOSITION OF SALTED SOILS OF THE CASPIAN COAST OF THE APSHERON PENINSULA

*Alieva Narmina Tarlan¹, Mammadova Rana Isgandar¹, Ibadova Sevinc Yadulla¹,
Abdullayeva Kamala Sadraddin¹*

Summary

The article is devoted to the study of the physical and chemical properties of soils of the Caspian coast of the Absheron Peninsula. Soils of different zones of the Apsheron Peninsula were chosen as objects of study: southeastern, southwestern, northeastern and northwestern. For the first time, the change in the physicochemical properties of soils in all directions of the Caspian coast of the Apsheron Peninsula was studied and a comparative analysis of these indicators was carried out. In the northeastern and northwestern directions of the coastal zones of the Caspian Sea, a change in the cation-anion composition of soils is observed. The presence of sodium and magnesium ions in water extracts of the soil is considered as a process of unfavorable changes in the soils of the saline series. An increased concentration of salts in the upper layer of the earth's surface was revealed, which confirms the salinity of the soils. Soils in all directions have a salt content of more than 0.25% by weight, which indicates salinity. The value of the total amount of organic matter reaches a maximum in the southwest direction of $10.2 \pm 0.3\%$. The increase in the values of negative parameters in the southwestern and northwestern directions is in direct proportion to the increase in water permeability and soil porosity. The $[\text{Cl}]^-$ ion is the most mobile in the soil among the ions of water-soluble salts. The $[\text{HCO}_3]^-$ ion has a slightly lower mobility. As for cations, $[\text{Mg}]^{2+}$ and $[\text{Na}]^{+}$ have approximately the same mobility. The nature of the distribution of magnesium is similar to the sulfate ion. The $[\text{Ca}]^{2+}$ and $[\text{SO}_4]^{2-}$ ions have the lowest mobility.

Rəyçi k.e.n., dos. Bağirova N.N.

31 yanvar 2023 tarixli iclasın 7 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 03 fevral 2023-cü il

UOT:54

**YANACAQ VƏ YAĞLARIN TULLANTISI OLAN TURŞ QUDRONUN
TƏKRAR EMALI**

professor Səlimova Nigar Əzizəğa qızı, Əliyeva Aysel Ceyhun qızı
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Aliyeva.aysel.1998@mail.ru

Xülasə: *Turş qudron neft məhsullarını qatı sulfat turşusu ilə təmizləyərkən alınan tullantıdır. Qara və qatranvari kütldir. Turş qudron çox komponentli dispers sistemdir, hansında ki, komponentlərin nisbəti kükürləşdirici agentin təsirinə məruz qalan xammalın təbiəti və prosesin şəraiti ilə müəyyən edilir. Üzvi hissədən və sərbəst sulfat turşusundan (15-70%) ibarətdir. Sulfat turşusunun regenerasiyasından sonra qalan üzvi hissə bitum və yanacaq kimi işlədilir. Turş qudronu və işlənmiş sulfat turşusunu kənd təsərrüfatında soda şoranlığı olan torpaqların turşulaşdırılması üçün istifadə edilə bilər. Əsasən lak – boya sənayesində həlledici kimi işlədilir.*

Açar sözlər: Turş qudron, təkrar emal, sulfat turşusu

Ключевые слова: Кислый гудрон, переработка, серная кислота.

Keywords: Acid tar, recycling, sulfuric acid.

Giriş

Neft emalı sənayesində bir sıra neft məhsullarının sulfat turşusundan təmizlənməsi proseslərində əmələ gələn turş qudronu əsas bərk tullantılardan biridir. Rusiyada 150 ildən artıqdır ki, yağların, parafinlərin, kerosin-qazoyl fraksiyalarının sulfat turşusu ilə təmizlənməsindən istifadə olunur. Rusiyada neft-kimya və neft emalı müəssisələri ildə 250-300 ton turşu qudronu istehsal edir. Onlar böyük əraziləri tutan su anbarlarında saxlanılır. Bu gölməçələr atmosferi, hidrosferi və litosferi çirkləndirən aktiv mənbələrdir. Rusiyanın bəzi regionlarında vəziyyət fəlakətə çox yaxındır. Emaldan sonra alınan tullantılar, turşu qudron neft emalı və neft-kimya sənayesinin əsas tullantı məhsullarından biridir. Onlar yüngül neft məhsullarının, sürtkü və tibbi yağların, fotoagentlərin və sulfat əlavələrinin emalı zamanı əmələ gəlir. Müəyyən 810-1200⁰C temperatura çatdıqda turşu qudronun üzvi hissəsi yandırılır və kükürd dioksid natrium bisulfit, rəngsiz natrium sulfat və seyreltilmiş sulfat turşusu əldə etmək üçün istifadə olunur. Turşu qudronları müxtəlif üzvi birləşmələr, bağlı və sərbəst sulfat turşusu və onun duzları, kül və sudan ibarət müxtəlif dərəcədə hərəkətliliyə malik yüksək özlü qatranlı kütlələrdir. Bu proses zamanı neftin tərkibində az miqdarda qatran-asfalten və kükürd birləşmələri olan neft fraksiyalarından doymamış, heterorqanik, qatran-asfalten birləşmələri, politsiklik aromatik karbohidrogenlər ayrılır. Təmizləmə nəticəsində 2 təbəqə əmələ gəlir: Yuxarıda hədəf komponentləri ehtiva edən turş yağ, az miqdarda reaksiya məhsulları və turşular, aşağı hissədə isə reaksiya məhsulları olan turş qudron alınır, hansı ki mexaniki olaraq aşağı hissəyə daxil olan reaksiya məhsullarında mövcud olur. 2007-ci ilin statistik məlumatlarına görə, Rusiyada və MDB-də anbar gölməçələrində turşu qudronun ümumi miqdarı təxminən 250 min ton/il, o cümlədən şəhərlər üzrə 1,5 milyon ton, illik artım isə təxminən Yaroslavl -5,2 min ton/il, Bakı- 15,6 min ton/il, Nijni Narqord – 3,4 min ton/il, Samara- 8,5 min ton/il, Omsk- 9 min ton/il təşkil edir. Turş qudronu Rusiya təsnifatına görə ikinci dərəcəli təhlükəlilik sinfinə aiddir. Son illərdə sulfat turşusu ilə təmizlənmə prosesi daha təkmil və səmərəli ekstraksiya və hidrogenləşdirmə üsulları ilə əvəz olunsaydı yığılmış turş qudronundan istifadə problemi çox aktualdır və ekoloji cəhətdən təmiz üsulların yaradılmasını tələb edir. Onların istifadə dərəcəsi hazırda 25%-dən çox deyil. Turş qudronun təkrar emalının çətinliyi onların dəyişən tərkibində və zamanla xassələrinin dəyişməsində, daimi olaraq sulfat turşusu emulsiyasının formalaşmasındadır ki, bu da fərdi yanaşma və saxlama anbarlarından seçici çıxarılmasını tələb edir. Eyni zamanda turş qudron qiymətli ikinci dərəcəli maddə ehtiyatlarıdır.. Adətən bu, qatı, yapışqan, kəskin turş qoxusu olan mayedir, metalları yüksək korroziya qabiliyyətinə və qeyri sabitliklə xarakterizə olunur ki,

buda onun saxlanması və daşmasında çətinlik yaradır. Mənşəyindən asılı olaraq turş qudronu bölmək olar:

- Krekinq- benzinlərinin təmizlənməsindən əldə edilən turş qudron (hazırda bu neft məhsulları təkrar emal olunmayan tullantıların əmələ gəlməsinin qarşısını alan daha səmərəli üsulla təmizlənilir);

- Neft məhsullarının dumanlı sulfat turşusu və ya qaz halında olan sulfat anhidridi ilə təmizlənməsindən alınan turş qudron;

- Sürtkü yağlarının (tibbi, aviasiya, soyuducu, ətir və s.) təmizlənməsindən yaranan turş qudron.

Turş qudronun tərkibi emal edilmiş neft məhsullarının fraksiya və kimyəvi xüsusiyyətlərindən, emal şəraitindən və reagentin növündən (sulfat turşusu, oleum, sulfat anhidridi) aslıdır. Turş qudronda üzvi maddələrin kütlə payı neft məhsullarının təmizlənməsindən sonra alınır (18-dən 76%-ə qədər), suyun və monohidratın miqdarı isə xeyli azalır. Turş qudronun mürəkkəb kimyəvi tərkibi, xarici amillərin təsiri altında xassələrini və tərkibini dəyişmək qabiliyyəti, yüksək reaksiya qabiliyyəti və korroziya aktivliyi onların istifadəsi və emalı üçün universal üsul yaratmağa imkan verməmişdir . Turş qudronun emalı üçün yaradılan müasir texnologiyalar 4 əsas qrupa bölünür:

- Sulfat turşusu, istilik, yüksək kükürlü koks, aktivləşdirilmiş karbon əldə etmək üçün 800-1200 °C- də yüksək temperaturda termal parçalanma;

- Bitum almaq üçün üzvi reduksiyaedici maddələrin iştirakı ilə 150-350 °C diapazonunda aşağı temperaturda parçalanma;

- Su və buxarla hidrolitik parçalanma;

- Yanacaqın səthi aktiv maddələr əldə etmək və ya neytrallaşdırmaq məqsədi ilə zərərsizləşdirmək.

Turşu qudronun yüksək temperaturda parçalanmasının bütün üsulları kükürd dioksidi istehsal edən karbon tərkibli yanacaq və hidrogen sulfid qazı qarışıqlarında miqdarının azalmasına gətirib çıxarır. Kükürd turşusu tullantılarının emalında ən qədim üsullardan biri hidrolitik parçalanmadır. Metodların mahiyyəti onların tərkibində olan üzvi birləşmələrin həddindən artıq qızdırılan su və ya su buxarı ilə emal olunaraq hidrolizinə qədər azaldılır və beləliklə 2 təbəqə- neft və su əmələ gəlir. Neftli təbəqə yanacaq komponenti kimi istifadə olunur. Tərkibində az miqdarda üzvi qarışıqlar olan kükürd turşusu (kütlə payı 30-50%) olan sulu təbəqəyə konsentrasiya edilir və texniki məqsədlər üçün və ya gübrə istehsalı üçün istifadə olunur. Hidroliz prosesinin aparılması tez-tez neft təbəqəsinin qatılaşmasını və ya bərkiməsinə gətirib çıxarır. Bu halda turş qudronu neft məhsulları və ya fenol tərkibli maddələrlə durulaşdırılır. Hidrolizin aparılmasının bir çox variantları təklif olunmuşdur: Avtoklavda ayrılma, elektrik cərəyanının təsiri altında ayrılma, həlledicilərin istifadəsi. Keçmiş SSRİ-nin bir çox zavodlarında hidrolitik parçalanma tətbiq olunurdu, lakin su turş qudronun utilizasiyası problemini həll etmədi, baxmayaraq ki, onun kəskinliyini azaltmağa imkan verdi. Bu istifadə sahəsinin üstünlükləri texnologiyanın nisbi sadəliyi, sulfat turşusunun bərpası və qudronun üzvi hissəsinin utilizasiyadır. Metodun çatışmamazlıqlarına isə aşağıdakılar aiddir: yüksək temperaturda yüksək aqressiv reagentlərlə işləmək, ayrılmış üzvi hissənin yüksək turşuluğu çətin həll olan emulsiyaların əmələ gəlməsi. Turş qudronun neytrallaşma metodu ilə təmizlənməsinin geniş yayılmasının əsas səbəblərdən üsulun sadəliyi və əlçatanlığına görə sənayədə geniş istifadə olunmasına imkan verir. Turş qudronun qələvi metal hidroksidləri və ammoniyak ilə neytrallaşdırılmasında məqsəd tullantıları zərərsizləşdirmək, əldə edilən məhsullardan qazan yanacağının tərkib hissəsi kimi istifadə etmək və onlar əsasında modifikasiya olunmuş qatışıqların və ya səthi aktiv maddələrin alınmasıdır.

Omben neftinin neft fraksiyalarının turşu qudronu Bakı neftininkindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və onların emalında böyük çətinliklər yaranır. Turş qudronun uzun tarixinə

baxmayaraq , hazırda ölkəmizdə praktiki olaraq emal olunmur. Turş qudronun emalı və utilizasiyasının rəşional üsulunun olmaması müəssisələri onu böyük əraziləri tutan və atmosferi çirkləndirən su anbarlarına yığmağa məcbur edir.

Nəticə

Turş qudronun zərərsizləşdirilməsi 90-95°C-yə qədər qızdırılmış turşu qətranının toz halında kalsium hidrokşidlə 6-8 saat birbaşa qarışdırılması yolu ilə aparılır. Kütlə ötürülməsini artırmaq üçün neytrallaşdırıcıya sıxılmış hava verilir. Metodun çatışmazlıqları, üzvi sintezin çoxsaylı reaksiyaları üçün başlanğıc material olan üzvi sulfon turşuları, tibbi yağlar qrupu, natamam üzvi kokslaşma məhsulları kimi sənaye üçün qiymətli məhsulların bacarıqsız istifadəsidir. İxtiranın məqsədi ətraf mühitin mühafizəsi, turşu qətranının müxtəlif üzvi komponentlərinin keyfiyyətli istifadəsi, turşu qətranının zərərsizləşdirilməsi məhsulunun yeni son formasının yaradılması məsələsinin fundamental həllidir. Bu məqsədə turşu qətranlarının zərərsizləşdirilməsinin yüksək dispersli daşıyıcının iştirakı ilə aparılması ilə nail olunur. Soot yüksək dispersli daşıyıcı kimi istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Абросимов А.А. Экология переработки углеводородных систем.-М.:Химия, 2002.608с
2. Дворянинов Н.А., Зорин А.Д., Каратаев Е.Н., Зановзина В.Ф. Новые технологические решения для переработки кислых гудронов и нефтешламов в товарные виды продукции // Рециклинг отходов.2007. № 4. С. 12-15.
3. Ахметов С.А., Сериков Т.И., Кузеев И.Р., Баязитов М.И. и др. Технология и оборудование процессов переработки нефти и газа: Учебное пособие / Под ред. С.А. Ахметова. СПб.: Недра, 2006. 868 с.
4. Филиппова О.П. Комплексная утилизация кислых гудронов крупнотоннажного отхода процесса получения нефтяных масел: Авто. дис. докт. тех. наук. Ярославль, 2008.
5. Гимаев Р.Н., Кондаков Д.И., Сюняев З.И., Хайбуллин А.А. Современные методы утилизации сернокислотных отходов
6. Гимаев Р.Н., Кондаков Д.И. Тематические обзоры: Современные методы утилизации сернокислотных отходов нефтепереработки и нефтехимии. М. ЦНИИТ Энефтехим, 1973. 98 с.
7. Фролов А.Ф., Аминов А.Н., Тимрот С.Д. Состав и свойства кислого гудрона и битума на его основе//ХТТМ. 1981. № 5. С. 39-41. нефтепереработки и нефтехимии. — М.: ЦНИИТЭнефтехим, 1973.
8. Тимрот С.Д., Аминов А.Н., Гринберг М.Я. Изучение закономерностей нейтрализации кислого гудрона из прудов-накопителей // Деп. в ЦНИИТЭнефтехим, № 10нх- 87Деп (БУ ВИНТИ, 1987. -№ 4).

ПЕРЕРАБОТКА КИСЛОГО ГУДРОНА, ЯВЛЯЮЩЕГОСЯ ОТХОДОМ ТОПЛИВА И МАСЕЛ

проф. Салимова Нигяр Азизага кызы, Алиева Айсель Джейхун кызы

Резюме

Кислый гудрон – это отходы, получаемые при очистке нефтепродуктов твердой серной кислотой. Это черная и смолистая масса. Кислый деготь представляет собой многокомпонентную дисперсную систему, в которой соотношение компонентов определяется природой сырья, подвергающегося воздействию сернистого агента, и условиями процесса. Состоит из органической сажи и свободной серной кислоты (15-70%). После регенерации серной кислоты оставшаяся органическая часть используется

в качестве битума и топлива. Кислый гудрон и отработанная серная кислота могут быть использованы в сельском хозяйстве для подкисления почв с содовым засолением. Он в основном используется в качестве растворителя в лакокрасочной промышленности.

RECYCLING OF SOUR TAR, WHICH IS A WASTE OF FUEL AND OIL

prof. Salimova Nigar Azizaga, Aliyeva Aysel Jeyhun

Summary

Sour tar is a waste obtained when refining petroleum products with solid sulfuric acid. It is a black and resinous mass. Sour tar is a multi-component dispersed system in which the ratio of components is determined by the nature of the raw material exposed to the sulfurizing agent and the process conditions. It consists of organic soot and free sulfuric acid (15-70%). After regeneration of sulfuric acid, the remaining organic part is used as bitumen and fuel. Sour tar and spent sulfuric acid can be used in agriculture for acidification of soils with soda salinity. It is mainly used as a solvent in the varnish and paint industry

Rəyçi k.ü.f.d. Hüseynova M.A.

Neft-kimya texnologiyası və sənaye ekologiyası kafedrasının 22 dekabr 2022 tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 06 yanvar 2023-cü il

UOT:54.

SORBENT KİMİ FİNDIQ QABIQLARININ İSTİFADƏSİ

dosent, k.e.n., Məmmədova Rəna İsgəndər qızı

Azərbaycan Dövlət neft və Sənaye universiteti

Maxmudrena1946@mail.ru

Xülasə: Kifayət qədər hava olmadan yandırılmaqla əldə edilən fındıq qabığı küli müəyyən sorbsiya aktivliyinə malikdir. Yaranan sorbent neft məhsullarını tutmaq üçün istifadə olunur. Yağın intensivliyi 0,9-1,8 q/q-dır. Eyni zamanda, təmizləmə səmərəliliyi 92% - ə çatır. Yaranan fındıq qabığı nümunəsi aktiv karbona yaxın keyfiyyətə malikdir. Alınan sorbentdən istifadə edərək çirkab suların təmizlənməsi prosesi 0-dan 90 °C-ə qədər olan temperaturda aparılır. Sorbent regenerasiya qabiliyyətinə malikdir. Regenerasiya onu benzin, kerosin və ya spirt kimi həlledicilərlə müalicə etməklə həyata keçirilir.

Açar sözlər: sorbsiya, aktivləşdirilmiş karbon, neft, tullantı suları, ekologiya

Key words: sorption, activated carbon, oil, wastewater, ecology.

Ключевые слова: сорбция, активированный уголь, масло, сточные воды, ЭКОЛОГИЯ.

Giriş

Məlumdur ki, ədəbiyyat məlumatlarından neft və neft məhsullarının sorulması üçün sorbentlərin istehsalında material kimi müxtəlif kənd təsərrüfatı tullantılarından istifadə olunur. Təcrübə kimi xeyli sayda bitki və təbii xammaldan istifadə edilmişdir: qarabaşaq və günəbaxan qabıqları, yulaf və düyü qabıqları, qoz qabıqları, qarğıdalı qabıqları (tullantıları), ot emalı tullantıları, saman, qamış samanı, qamış çiçəkləri [1, 2].

Patent ədəbiyyatında mövcud olan məlumatlar göstərir ki, neftin və neft məhsullarının su səthindən və tullantı sularından çıxarılması atmosfer təzyiqində və ya inert qaz mühitində 400-550 ° C-də havada karbonlaşmış qoz qabıqlarının sorbsiyası ilə həyata keçirilir - 500-600 ° C-də azot. İşdən [3] məlumdur ki, qoz qabıqlarından istifadə edilir, metodun məqsədi suyun səthindən və tullantı sularından neft məhsullarının istiliklə işlənmiş qabıqlardan sorbentlər tərəfindən adsorbsiya edilməsi, sonra sorbentin regenerasiyasıdır. Bu patent əsasında fındıq qabıqlarından istifadə edilməsinə qərar verilib. Fındıq qabığı məsələli olub, tərkibində 6-9% silikon oksid və 75-80% karbon (çəki ilə) olan materialdan ibarətdir. Sorbentlər laboratoriya şəraitində sınaqdan keçirilmişdir.

Eksperimental hissə

Sorbentlərin alınması. Müxtəlif nisbətdə SiO₂:C olan sorbentlərin alınması üçün findıq qabıqlarının partiyası seçilmişdir. Yuma 10% sulfat turşusu ilə aparıldı, sonra distillə edilmiş su ilə yuyuldu. Bundan əlavə, qabıqların bu partiyası uçucu maddələri çıxarmaq üçün bir mufel sobasında hava atmosferində, 400 - 550 0C temperaturda 30 ilə 60 dəqiqə aralığında yandırıldı, çünki bu temperaturda, ədəbi mənbəyə görə, adsorbsiya mərkəzləri formalaşır. Karbonlaşma mərhələsində gələcək aktiv karbonun çərçivəsi formalaşır - ilkin məsələlilik və möhkəmlik [4].

Termal analizə görə, findıq qabığının üzvi komponentinin əsas hissəsi artıq 400 - 500° C temperaturda çıxarılır. Təcrübənin zəruri hissəsi üzvi maddələrin karbonlaşmasıdır ki, bu da müəyyən karbon tərkibini göstərir, çünki neft və neft məhsullarından suyun təmizlənməsi dərəcəsi karbonun tərkibindən asılıdır. Bu məqsədlə biz sintez edilmiş sorbentlərdə karbon tərkibinə dair tədqiqatlar apardıq.

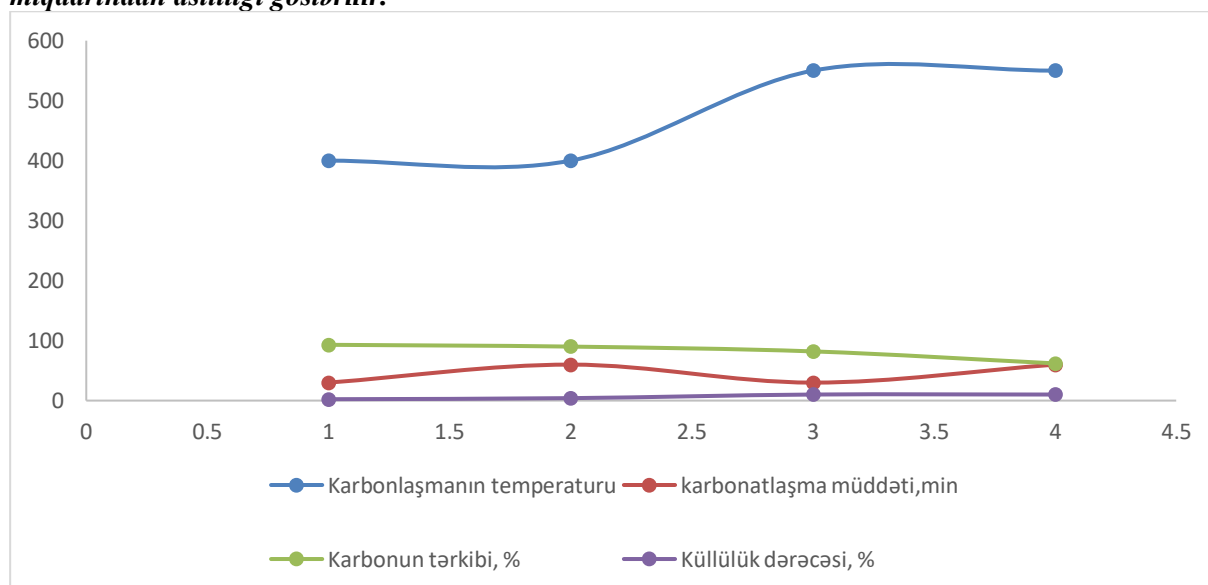
Karbon tərkibinə görə sorbentlərin tədqiqi. Yaranan sorbentin karbon tərkibini və kül tərkibini təyin etmək üçün onlar 2 saat ərzində 750°C temperaturda istiliklə işlənmişdir. Bu temperaturda karbonun tam yanması baş verir və karbon qabığının demək olar ki, ağ külü qalır. Müxtəlif nisbətdə SiO₂:C olan sorbentlərin alınması rejimləri haqqında məlumatlar cədvəl 1-də ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 1

Sorbentlərin alınması üçün parametrlər

№	Karbonlaşmanın temperaturu	karbonatlaşma müddəti, min	Karbonun tərkibi, %	Küllülük dərəcəsi, %
1	400	30	93	2.3
2	400	60	90	4.1
3	550	30	82	10.1
4	550	60	62	10.09

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, ən effektiv kömür № 1--dir. Şəkil 1-də kül tərkibinin karbon miqdarından asılılığı göstərilir.

Şəkil 1. Külün tərkibinin karbon miqdarından asılılığı 400°C (a) və 550°C (b) temperaturda

Şək.1-dən göründüyü kimi. müxtəlif temperaturalarda karbonun miqdarının dəyişməsi kül tərkibinin artmasına gətirib çıxarır ki, bu da karbonlaşma prosesində karbonun tam yanması ilə nəticələnir.

Suyun neftdən təmizlənməsi üzrə sonrakı tədqiqatlar üçün ən yüksək karbon tərkibli sorbent, yəni 400°C temperaturda 30 dəqiqə ərzində alınan sorbent seçilmişdir. Məlum olduğu kimi sorbentlərin səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstərici onların sorbsiya qabiliyyətidir, yəni sorbent kütləsinin vahid kütləsinə maksimum mümkün miqdarda sorbat udmaq qabiliyyətidir [5,6].

Bu məqsədlə neft və neft məhsullarının (benzin) sorbentlər tərəfindən tam mənimsənilməsi üzrə tədqiqatlar aparılmışdır.

Müxtəlif materialların sorbsiya qabiliyyətini təyin etmək üçün bəzi mövcud üsullar xeyli vaxt və səy tələb edir ki, bu da həm eksperimental tədqiqatlarda, həm də müxtəlif sorbentlərin müqayisəli sınaqlarında müəyyən çətinliklər yaradır.

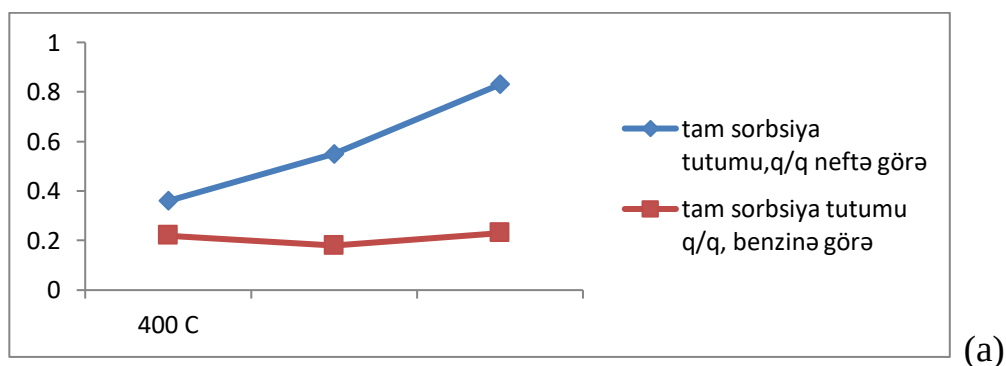
Neft və neft məhsulları üçün alınan sorbentlərin səth tutumunun öyrənilməsi. İşdə tədqiq olunan sorbentlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi TY 214-10942238-03-95 [7]-a uyğun olaraq müəyyən edilmişdir.

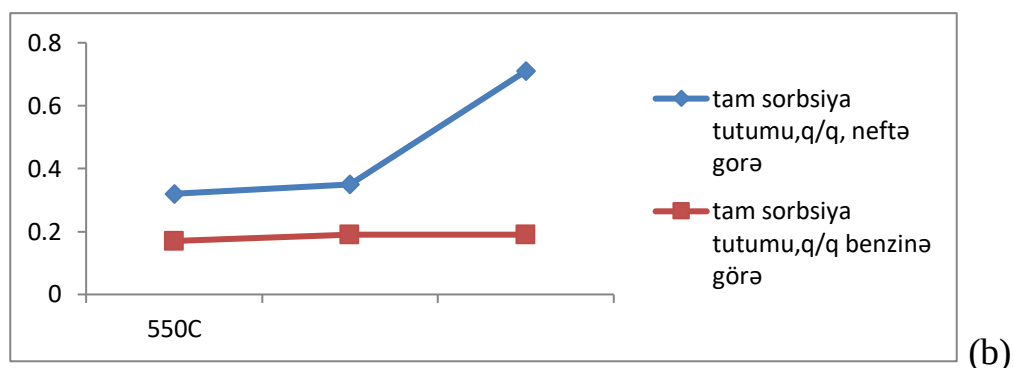
Sorbentlərin sorbsiya qabiliyyətinin təyini üzrə əldə edilmiş nəticələr cədvəl 2-də ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 2.**Sorbentlərin ümumi sorbsiya qabiliyyəti**

Temperatur	Sorbsiyanın müddəti	Tam sorbsiya qabiliyyəti, q/q	
		neftə görə	benzinə görə
400°C	1 saat	0.36	0.22
	2 saat	0.55	0.18
	1 sutka	0.83	0.23
550°C	1 saat	0.32	0.17
	2 saat	0.35	0.19
	1 sutka	0.71	0.19

Neft və benzin üçün sorbentlərin ümumi sorbsiya qabiliyyətinin temperaturdan asılılığı şəkl 2-də göstərilmişdir.

Şəkil 2. Neft və benzin üçün sorbentlərin ümumi sorbsiya qabiliyyətinin 550 °C (b) temperaturda zamandan asılılığı

Şək.2-də neft və benzin üçün sorbentlərin ümumi sorbsiya qabiliyyətinin temperaturdan asılılığı verilmişdir. Aparılan təcrübələrdən alınan nəticələrə əsasən onu deyə bilərik ki, sorbentlərin həm 400°C, həm də 550°C-də həm neft, həm də benzin üçün eyni sorbsiyaetmə qabiliyyətinə malikdir.

Bir saat ərzində yağ tutumunu təyin etdiyimiz zaman 1 q sorbent sorbsiya müddəti artdıqca daha da artıraraq 0,36 q nefti udmaq qabiliyyətinə malikdir. Sorbsiya müddəti artdıqca benzinin sorbsiya qabiliyyəti də artır. Sintez edilmiş sorbentin sorbsiya qabiliyyətinin kinetik asılılıqları tədqiq edilmişdir.

Cədvəl 2-dəki məlumatlar kimi, əldə edilən kömürün ümumi sorbsiya qabiliyyəti çox aşağıdır ki, bu da onlardan dağılmış neft və neft məhsullarını toplamaq üçün istifadə etməyə imkan verməyəcək, lakin ədəbiyyatdan məlum olduğu kimi, karbonlaşdırılmış karbon tərkibli maddələrin istifadəsi ən effektivdir. çirkab suların təmizlənməsində sorbsiya üsulu.

Sorbentlərin dinamik tutumunun öyrənilməsi. Sintez edilmiş sorbentlər aktivləşdirilmiş karbonların aydınlaşdırıcı xüsusiyyətlərinə yaxındır. Əlavə emaldan sonra (qranulyasiya, kimyəvi modifikasiya) aktivləşdirilmiş karbonlardan yüksək keyfiyyətli sorbentlər əldə etmək olar.

Alınan aktivləşdirilmiş karbonun keyfiyyətinə nəzarət etmək üçün aktivləşdirilmiş karbonlara olan tələblər, məsələn, GOST 17219-71-ə uyğun olaraq ümumi məsaməlilik və GOST 4453-74-ə uyğun olaraq metilen mavisinə uyğun olaraq kömürün adsorbsiya aktivliyinin təyini ilə bağlı diqqətli tədqiqatlar tələb olunur.

Neftdən və neft məhsullarından tullantı sularının sorbentlərdən istifadə etməklə təmizlənməsi imkanlarını müəyyən etmək üçün təmizlənəcək məhlul sabit adsorbent təbəqədən süzülərək dinamik şəraitdə onların sorbsiya xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Dinamik şəraitdə sorbsiya xüsusiyyətlərini təyin edərkən biz suyun ötürülmə sürətini və təmizlənmiş suda neftin konsentrasiyasını nəzərə aldığımız.

Neftin suda ilkin konsentrasiyası qravimetrik üsulla [7], neft məhsullarının heksanla ekstraksiya yolu ilə sudan ayrılmasına, neft məhsullarının alüminium oksidi ilə doldurulmuş kolonda digər sinif birləşmələrindən xromatoqrafik şəkildə ayrılmasına əsaslanaraq müəyyən edilmişdir.

Sorbentlərin effektivliyinin tədqiqatları neft konsentrasiyası ilə çirklənmiş su üçün qiymətləndirilmişdir: 20 mq/l. Hərəkətsiz sorbent təbəqəsindən keçmə sürətindən asılı olaraq suyun təmizlənməsi dərəcəsini qiymətləndirmək üçün ilkin tədqiqatlar aparılmışdır. Sorbentin sabit təbəqəsi vasitəsilə suyun həcmli axını (5, 15 və 30 ml/dəq) olmuşdur.

Hündürlüyü 50 sm, diametri 3 sm olan sütun 20 sm hündürlüyündə sorbentlə doldurulmuş, yuxarıdan ilkin məhlul (çirklənmiş su) verilmiş və sorbent yatağından cazibə qüvvəsi ilə keçmişdir. Fiberglas yastıqlardan istifadə edilmişdir. Təmizlənmiş su 250 ml hissələrdə bir kollektorda toplandı. Sütun çıxışında su şəffafdır - GOST 3551-46 şriftinə uyğundur, təmizlənmiş suyun qoxusu yoxdur. Suda az miqdarda neftin qalıq tərkibi

instrumental analiz üsullarının istifadəsinə səbəb olur. Artıq bu konsentrasiyanı qravimetrik üsulla müəyyən etmək mümkün deyil. Bu qravimetrik üsul, bir qayda olaraq, çox çirklənmiş nümunələrin təhlilində istifadə olunur və tərkibində neft məhsulları olan nümunələrin MPC səviyyəsində analizində istifadə oluna bilməz, çünki analiz edilmiş göstərici ilə ölçmə diapazonunun aşağı həddi 0,3 mq/dm³ təşkil edir. nümunənin həcmi 3-5 dm³. İcməli su üçün yağın maksimal buraxıla bilən qatılığı (BBQ) 0,05 mq/l-dir.

Hazırda sulara neft məhsullarının təyində istifadə olunan kəmiyyət kimyəvi analizinin əsas üsulları qravimetrik, İQ-spektroskopik, qaz xromatoqrafik və flüorimetrikdir. Bu məqsədlə biz Fluorat-02 maye analizatorunda flüorimetrik üsulla suda qalıq yağ tərkibinə görə suyun analizini apardıq.

Təmizlənmiş suda neftin konsentrasiyasına dair əldə edilmiş məlumatlar cədvəl 3-də göstərilmişdir. Əldə edilən məlumatlar göstərir ki, su 5 və 15 ml/dəq sürətlə süzüləndə suda neftin konsentrasiyası BBQ səviyyəsindən aşağı olur (seçilmiş həcmli filtrasiya dərəcəsi).

30 ml/dəq yüksək filtrasiya sürətində. neftin konsentrasiyası 0,23 mq/l təşkil edir ki, bu da balıqçılıq suları üçün BBQ -dan aşağıdır, MPC-si 0,5 mq/l

Suyu təmizləyərkən filtrasiya sürəti mühüm rol oynayır, çünki suyun sorbentlə təmas müddəti saniyələrdir və suyun bu qısa müddətdə yağdan tamamilə təmizlənməsi üçün vaxtının olması çox vacibdir. Çirklənmiş suyun təmizlənməsinin filtrasiya sürətindən asılılığı şəkil 3-də göstərilmişdir.

Kimyəvi regenerasiya dedikdə, sorbentin maye və ya qaz halında olan üzvi və ya qeyri-üzvi reagentlərlə, bir qayda olaraq, 90°C-dən yüksək olmayan temperaturda müalicəsi başa düşülür. Yuxarıda göstərilən sorbentlərin kimyəvi üsullarla regenerasiyası iqtisadi cəhətdən mümkün deyil, çünki bunun üçün çoxlu miqdarda reagentlər tələb olunur və nəticədə yaranan tullantıların sonrakı emalı problemə çevrilir.

Cədvəl 3

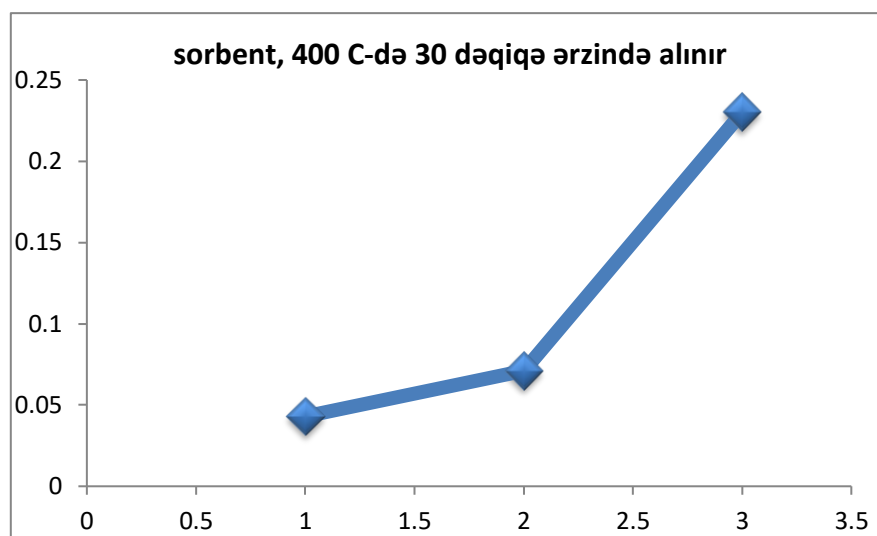
Suda neftin konsentrasiyası

Sorbentin adı	Suda neftin konsentrasiyası müxtəlifdir filtrasiya dərəcələri, mq/l		
	5 ml/dəq	15 ml/dəq	30 ml/dəq
400 °C -də 30 dəqiqə ərzində alınan sorbent	0.043	0.071	0.23

Çirklənmiş kömürün təmizlənməsi üçün ən təsirli və daha ucuz üsullar seçildi. İstifadə olunmuş sorbent sərf olunan sorbentin benzinlə qarışdırılması yolu ilə regenerasiya edilmiş, təmizləndikdən sonra neft məhsullarının tamamilə çıxarılması üçün sorbent 550°C-də istilik müalicəsinə məruz qalmışdır. Beləliklə, müəyyən edilmişdir ki, yüksək gücü sayəsində dəfələrlə bərpa oluna bilər.

Çirklənmiş kömürün təmizlənməsi üçün ən təsirli və daha ucuz üsullar seçildi. İstifadə olunmuş sorbent sərf olunan sorbentin benzinlə qarışdırılması yolu ilə regenerasiya edilmiş, təmizləndikdən sonra neft məhsullarının tamamilə çıxarılması üçün sorbent 550°C-də istilik müalicəsinə məruz qalmışdır. Beləliklə, müəyyən edilmişdir ki, yüksək gücü sayəsində dəfələrlə bərpa oluna bilər.

Karbonlaşmış fındıq qabıqlarına əsaslanan sorbentin sorbsiya xüsusiyyətlərinə dair nəticələri ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bitki tullantılarının emalı məhsulu olan sorbent neft məhsullarından suyun yüksək səviyyədə təmizlənməsini təmin edir.

Şəkil 3. Çıxarılmış suyun təmizlənməsinin ilkin konsentrasiyası 20 mq/l olan sorbent təbəqəsi vasitəsilə filtrasiya sürətindən asılılığı.

Bu qrafik göstərir ki, filtrasiya sürətinin artırılması suda yağın konsentrasiyası həddini saxlayır.

Suyun üzvi çirkləndiricilərdən təmizlənməsi üçün geniş istifadə olunan aktivləşdirilmiş karbonlar üzərində bu sorbentin digər aşkar üstünlüyü suyun aerasiyası ilə bağlıdır.

Fakt budur ki, səth axını hava ilə doyur. Həll edilmiş havanın olması karbon kristal şəbəkəsinin dalğalanmaları üzərində mikrobaloncukların kortəbii sərbəst buraxılmasına gətirib çıxarır ki, onların yığılması aktivləşdirilmiş karbon sorbsiyasının aktiv mərkəzlərini rədd edir. Məhz bu səbəbdən deaerasiya aktivləşdirilmiş karbon filtrindən istifadə edildiyi təqdirdə suyun təmizlənməsində zəruri addımdır.

Birinci təmizlənmə mərhələsinin son mərhələsində karbon fındıq qabıqlarına əsaslanan sorbent ilə filtrdən istifadə etmək imkanı təkcə sorbentin özünün nisbətən yüksək xüsusi çəkisi ilə deyil, həm də ona möhkəmlik verən karbon tərkibi ilə müəyyən edilir. istilik sabitliyi.

Neft məhsullarının karbon sorbentləri üzərində fiziki adsorbsiyası sahəsində aparılan tədqiqatlar onların məsaməli strukturunun parametrlərinə əsas tələbləri müəyyən etməyə imkan verir. Bunlar mikroməsamələrin həcmnin maksimum inkişafı (üstün tutaraq $r > 0,6 - 0,7$ nm olan supermikroporlar) və mezoporlar ($r = 2,0 - 2,5$ nm) kimi xüsusiyyətlərdir. Hazırda xammal və texnoloji emal rejimlərinin seçilməsi yolu ilə karbon sorbentlərinin təkmilləşdirilməsi praktiki olaraq tükənmişdir. Suda olan üzvi maddələrə nisbətən sorbentlərin udma xassələrinin daha da yüksəldilməsi onların səthi xassələrinin yönəldilmiş dəyişməsi ilə birbaşa bağlıdır [8].

Nəticələrin müzakirəsi

Sudan həll olunmamış, dağılmış neft məhsullarının səmərəli şəkildə çıxarılmasına da qarışıq filtr materialının səthinə yapışma qabiliyyəti sayəsində nail olunur. Odur ki, süzülmə mərhələsində neft məhsullarını çirkab sularından təmizləmək üçün fiziki-kimyəvi xassələri süzgəc mühitləri üçün texniki tələblərə cavab verən neft sorbentlərindən istifadə oluna bilər.

Bizim tərəfimizdən sintez edilən, dərinədən sonrakı emal mərhələsində istifadə olunan kömürlər, sorbentin məsaməli strukturunun parametrləri çirkli molekulların ölçüsünə uyğun gələrsə, həll olunmuş neft məhsullarının çıxarılması imkanını təmin edir. Aktivləşdirilmiş karbonlar, fiziki və kimyəvi xassələri bu cür materiallar üçün tələblərə cavab verərsə, filtr mühiti kimi istifadə edilə bilər.

Tullantı sularında neft məhsulları sərbəst, bağlanmış və həll olunmuş vəziyyətdə ola bilər. Kobud, sərbəst neft məhsulları çökmə nəticəsində çıxarılır. İncə disperslənmiş və əlaqəli neft məhsullarını çıxarmaq üçün ənənəvi olaraq flotasiya təmizləmə üsulları, elektrokoagulyasiya və elektroflotasiya üsullarından istifadə olunur. Bu proseslər nəticəsində suda 20 mq/l-ə qədər neft məhsulları qalır. Filtirləmə proseslərində 10 mq/l-ə qədər incə, xüsusilə emulsiyalaşdırılmış neft məhsullarından daha dərin təmizlənmə əldə edilir. 0,5 - 1 mq/l-ə qədər həll olunmuş çirkərin çıxarılması sorbsiyadan sonrakı emal mərhələsində baş verir.

Nəticə

Neft məhsullarının dinamik sorbsiyasına dair nəticələrin təhlili göstərdi ki, 400°C temperaturda alınan sorbentdən 30 dəqiqə ərzində istifadə etdikdə maksimum sorbsiya əldə edilir. Müxtəlif karbon tərkibli fındıq qabıqlarından sorbent almaq üçün temperatur rejimləri aşağıdakılardır. optimallaşdırılmış, onların səthinin hidrofobikliyi və oleofilliyi bütün bu materiallar üçün ümumdür.

Neft və neft məhsulları üçün sorbentlərin ümumi sorbsiya qabiliyyəti müəyyən edilmişdir.

Sorbentlərin dinamik şəraitdə adsorbsiya qabiliyyəti prosesləri tədqiq edilmişdir. Sorbsiya səmərəliliyi və sorbentlərin xüsusi tutumu müəyyən edilmişdir. Göstərilmişdir ki, tədqiq olunan sorbentlər dəfələrlə təmizlənmənin texnoloji dövrünə qaytarıla bilər.

Müəyyən edilmişdir ki, suyu neft məhsullarından təmizləmək üçün aktivləşdirilmiş karbonlardan istifadə edildikdə deaerasiya aparmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Булавка Юлия Анатольевна, Якубовский Сергей Федорович, Майорова Е.И.. Использование отходов агропромышленного комплекса для получения нефтяных сорбентов // XXI век. Техносферная безопасность, Ч. 2, №. 4, 2017, с. 38-47.
2. Бойко Юлия Николаевна, Агошков А.И., Гульков Александр Нефёдович, Соломенник Сергей Федорович, Гулькова Светлана Геннадьевна, Майсс Наталья Александровна Природные сорбенты, использующиеся для очистки вод от нефти и продуктов ее переработки // ГИАБ. №22, 2013, с. 12-17.
3. Патент РФ № 2031849. Способ извлечения нефти и нефтепродуктов из воды. Бюлл. изобр. № 9, 1995.
4. Олонцев В.Ф., Фарберова Е.А., Минькова А.А., Генералова К.Н., Белоусов К.С. Оптимизация пористой структуры активированных углей в процессе технологического производства // Вестник ПНИПУ. Химическая технология и биотехнология. 2015. №4. 2015, с.9-23.
5. М.М. Гареев, А.В. Зинатшина, А.Р. Бахтизина. Исследование сорбционной емкости сорбента «Экосорб» в условиях отрицательных температур // Транспорт и хранение нефтепродуктов. 2016. №4. , 2015, с.59-62.
6. Каменшиков Ф.А., Богомольный Е.И. Нефтяные сорбенты. Москва-Ижевск. 2005. с 268.
7. Сборник методик и инструктивных материалов по определению вредных веществ для контроля источников загрязнения окружающей среды. Ч. 5. Краснодар, 1996, 128 с.
8. Ямансарова Э.Т., Громыко Н.В., Абдуллин М.И., Куковинец О.С., Звoryгина О.Б. Исследование сорбционных свойств материалов на основе растительного сырья по отношению к органическим и неорганическим примесям // Вестник Башкирск. ун-та. Ч.21, №1, 2016, С.73-77.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СКОРЛУПЫ ФУНДУКА В КАЧЕСТВЕ СОРБЕНТА

Доцент Мамедова Рена Искандер кызы

Summary

Аннотация. Зола скорлупы фундука, полученная сжиганием без достаточного количества воздуха, обладает определённой сорбционной активностью. Полученный сорбент используется для улавливания нефтепродуктов. Нефтеёмкость равна 0,9-1,8 г/г. При этом эффективность очистки достигает 92%. Полученный образец скорлупы фундука имеет качество близкие к активному углю. Процесс очистки сточных вод с применением полученного сорбента ведётся при температуре от 0 до 90 °С. Сорбент обладает свойством регенерироваться. Регенерацию проводят его обработкой такими растворителями как бензин, керосин или спиртами.

USE OF HAZELNUT SHELLS AS A SORBENT

Docent, Doctor of Science, Mammadova Rena Iskander

Summary

Annotation. Hazelnut shell ash, obtained by burning without sufficient air, has a certain sorption activity. The resulting sorbent is used to capture oil products. Oil intensity is 0.9-1.8 g/g. At the same time, the cleaning efficiency reaches 92%. The resulting hazelnut shell sample has a quality close to active carbon. The process of wastewater treatment using the obtained sorbent is carried out at a temperature of 0 to 90 °C. The sorbent has the ability to regenerate. Regeneration is carried out by treating it with solvents such as gasoline, kerosene or alcohols.

Rəyçi k.e.n., dos. İbadova S.Y.

Neft-kimya texnologiyası və sənaye ekologiyası kafedrasının 14.09.2022 tarixli 1 sayılı protokolundan keçmişdir.

Daxil olduğu tarix 06 yanvar 2023-cü il

UOT:54.

NEFT TORPAQLARIN MÜASİR ÜSULLARLA BƏRPASININ SEÇİLMƏSİ

Cəlilova Əntiqə Cəlil qızı

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

antiqa.djalilova@gmail.com

Xülasə: Neft Sənayesi müəssisələrinin istehsalat fəaliyyəti, texnoloji proseslərin xüsusiyyətə əsasən ətraf mühitə digər sənaye sahələrindən daha çox ciddi təsir edir. Neft-qazçıxarma kompleksi müəssisələrinin çirkləndiriciləri öz tərkibində üzvi və mineral maddələri birləşdirir. Politsiklik aromatik karbohidrogenlərin minerallaşmasının təbii prosesi kifayət qədər uzun olduğundan, bərpa proseslərinin sürətləndirilməsi üçün xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac yaranır. Təqdim olunan məqalədə neftlə çirklənmiş torpaqlarda tətbiq edilən bərpa üsullarının müsbət və mənfi cəhətlərinin müzakirəsi aparılmışdır. Neftlə çirklənmiş torpaqların mexaniki, aqrotexniki, kimyəvi rekultivasiya və s. üsullarla təyin edilməsi torpağın süxur tərkibindən, eyni zamanda çirklənmə dərəcəsi ilə əlaqəli olaraq dəyişə bilər. Son nəticə olaraq onu demək olar ki, üsullar kompleksinin tətbiqi hesabına torpağın özünü təmizləmə prosesini sürətləndirməklə, ekoloji və iqtisadi səmərəyə nail olmaq mümkündür.

Açar sözlər: politsiklik aromatik karbohidrogenlər; çirklənmiş torpaqlar; remediasiya; torpaq; ekoloji tədbirlər; neft.

Keywords: Contaminated soils; remediation; Land; Environmental measures; Oil;

Ключевые слова: Загрязненные почвы; исправление; земельные участки; экологические меры; нефть;

Giriş

Yer kürəsi müxtəlif təsirlərdən çirklənməyə məruz qalaraq canlılar üçün təhlükəli vəziyyət yaranıb. Neft sənayesi müəssisələrindən hər il 150-170 mln. t neft məhsulu müxtəlif formalarda təbiətə axıdılır. Ölkəmizdə təkcə Abşeron yarımadasında neft sektorunun təsiri ilə çirklənmiş torpaqların ümumi sahəsi 10 min ha ərazini əhatə edir və yarımadaanın özünü tənzimləmə qabiliyyəti demək olar ki yox həddə çatma səviyyəsindədir [1,3]. Xam neftin əsas tərkib hissəsi karbonun miqdarı 18- dən çox olan PAK ((politsiklik aromatik karbohidrogenlər)-naftalin, antrasen, benzoprin),naften karbohidrogenlərindən ibarətdir [2].

Amerika Birləşmiş Ştatlarının Ətraf Mühitin Mühafizəsi Agentliyi dənizdə və quruda baş vermiş dağılmaların təbii ekosistemə , canlıların həyat potensialına neft karbohidrogenlərinin təsirini əsas ətraf mühit çirkləndiricisi olaraq təsnif etmişdir [4]. Xam neftin torpaqda təbii məhvini 3 əsas mərhələsinə təsir xarakteristikası Cədvəl 1- də təqdim edilmişdir.

Neftlə çirklənmiş torpaqların müdaxiləsiz təbii bərpa dövrü ən azı 25 ilə həyata keçsə də, onun zərərli xüsusiyyətləri 10-12 il ərzində torpaq humusuna keçid etmək qabiliyyətinə malikdir [6]. Bu səbəbdən torpaqların neft karbohidrogenlərindən təmizlənməsi və bərpa mərhələsinin sürətləndirilməsi neft sənayesinin problemləri ilə məşğul olan milli və beynəlxalq sferalar üçün əsas prioritet məsələdir [7] .

Cədvəl 1 .

Torpaqda məhsuldarlığın təbii bərpa mərhələləri.

Xam neftin həll olma mərhələləri	Davam etmə müddəti	Xam neftin tərkib hissəsinin parçalanması.
I mərhələ	1.5 il	Fiziki-kimyəvi proseslər,yüngül fraksiyaların buxarlanması, neft karbohidrogenlərinin fotokimyəvi parçalanması mərhələsi.
II mərhələ	3-4 il	Torpaqdakı mikroorqanizmlərlə bitki və heyvanlar üçün təhlükəli neft komponentlərinin (metan -naften fraksiyalarının)parçalanması.
III mərhələ	4,5 - 5 il	Qətran-asfalten komponentlərin mikrobioloji parçalanması.

Materiallar və metodlar

Tərkib etibarilə mineral hissəciklərdən (50%) ibarət olan torpaqlarda neft və kimya sənayesinin təsiri ilə aerasiya zəifləyir və torpaqda artan bataqlıqlaşma, səhrələşmə xüsusiyyəti burada olan bitki örtüyünün yox olmasına və heyvanların miqrasirasına səbəb olur[6]. Təcrübələr göstərir ki, çirklənmə dərəcəsinin təyini zamanı müxtəlif modelləşdirmə metodlarından istifadə remidiyasiya mərhələlərinin sürətli təyini üçün effektivdir[1]. Torpaqda çirkləndirici karbohidrogen birləşmələrin əsas mənbələri: neft hasilatı zamanı tullantı suları,

avtomobillərin egzoz emissiyası, yağlı şlak və şlamin yığılması, neft dağılması və s. çirklənmə mənbələri [8].

Mövcud olan müxtəlif rekultivasiya metodlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Mexaniki üsullar- neft dağılmaları zamanı buldozer ilə dağılmış sahədən 1 m aşağı sahədə, dağılma sahəsinin genişlənməməsi və sonradan aparılacaq meliorativ tədbirlər üçün lokalizasiya çuxur yaradılması nəzərdə tutulur. Digər bir tədbir kimi sahədə bərpa prosesləri aparılana qədər, buldozerlə 20-30 sm üst münbit qatın götürülərək müvəqqəti saxlama svaylarında qorunması göstərilə bilər [6].

Neft məhsulları ilə çirklənmiş incə dənəli torpaqların bərpası üsulu olaraq istifadə edilən EX Situ (və ya Tank üsulu) üsulu mexaniki üsullara misal ola bilər, hansı ki, burada çirklənmiş torpaq qazılaraq xüsusi reaktor cihazlara daşınır və orada tərkibin təmizlənməsi həyata keçirilir [14].

Fiziki üsullar. Süni və təbii səthi aktiv maddələrlə çirklənmiş torpağın yuyulması sadə olduğu kimi, yüksək xərc tələb edən üsuldur [1]. Yuyulmanın nəzarətedici parametrləri kimi temperatur və ion gücünün artması, prosesin səmərəliliyinə müsbət təsir etmişdir [9]. Qumlu torpaqlarda səthi aktiv maddə və qızdırılmış su qarışığı ilə yuma aparılması 98-99% nəticə verib [6].

Aparılmış tədqiqata görə, üzvi həll edici və səthi aktiv maddə qarışığının köməyi ilə aparılan yuma prosesi aromatiklik və polarite xüsusiyyətinin yüksək olması hesabına, təmizləmə prosesində səmərəliliyi 97 %-ə qədər effektivlik əldə edilmişdir [9].

Xam neftlə çirklənmiş torpağın üzvi və qeyri - üzvi, sintetik və təbii adsorbentlərlə sorbsiya üsulları da fiziki üsuldur. Sorbentlərin hidrofobiklik qabiliyyətinin yüksək olması sorbsiya prosesinin effektivliyində rol oynayır. Bərpa müddəti bir neçə dəqiqədən 7-8 ilə qədər davam edə bilər. Torf, torf mamırı, qəhvəyi kömür, koks, düyü qabığı, qarğıdalı qabıqları, yonqar, saman, qırıntı rezin, aktivləşdirilmiş karbon, perlit, liqnin, qar (buz), təbaşir tozu, toxuculuq sənayesi tullantıları, vermikulit, izopren kauçuk, fiberboard kimi adsorbentlərin nisbətən ucuz və ekoloji təhlükəsizliyi baxımından torpaqların təmizlənməsində istifadə edilməsi, sorbsiya üsulunun effektivliyinin yüksək olmasına imkan verir [6].

Sürtkü yağları ilə çirklənmiş torpaqlarla təmasda olan dəniz, çay və göllərin suları vasitəsilə çirklənmə arealı hidrosferə doğru irəliləyə bilər. Yuxarı Misir, El-Minia rayonlarında aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, səthi aktiv maddələrlə yuyulma zamanı ərazinin heterogen və homogen torpaq teksturası remidiyasiya proseslərində rol oynayır. Heterogen teksturaya malik torpaqlarda təzyiqli maye avadanlıqlarından istifadə münasib olsa da, bərpa müddəti homogen mühitlərdən fərqli olaraq uzun və çətinliyi ilə xarakterizə olunur [10].

Kimyəvi üsullar. Oksidləşmə metodunun səmərəliliyi torpaq teksturasından asılı olaraq dəyişə bilər. Ən mütəmaddır. Feton reagenti ilə (H_2O_2 və Fe inonu qarışığı) pH -ı aşağı olan neftlə çirklənmiş qumun remidiyasiyası effektivliyi ilə seçilir.

Digər oksidləşdiricilər kimi ozon və hidrogen- sulfat göstərilə bilər. PAK-ların ozonla asan oksidləşməsinə buna baxmayaraq, yan reaksiyaların baş verməsinin, torpaq süxurları və ekosistem üçün təhlükəsi qaçılmazdır [2].

Elektroremidiyasiya üsulu çirklənmiş torpaqda davamlı cərəyan texnologiyası (DCT) kimi tanınır. Aparılmış laboratoriya tədqiqatları göstərir ki, əgər xam neftlə zəhərlənmiş torpaqda rütubət, pH, keçiricilik kimi parametrlər mövcud olarsa, elektroforez (çirkləndiricilərin istiqamətləndirilməsi prosesləri) və elektrokimyəvi redoks yaradaraq fiziki və kimyəvi dəyişkənliklərə nail olmaq olar [7].

Termal üsullar. Çirklənmiş torpaq ərazidən toplanaraq qurgularda qızdırılır, qızmış hava tərkibində olan 95% karbohidrogenlər maye yağ şəklində çevrilərək yenidən istifadəyə göndərilir. Qalan torpaq isə 1200 °C-yə qədər qızdırılaraq tamamilə təmizlənilib şumlandıqdan sonra istifadə edilir. Bu üsul 90% səmərəliyə malik olsada, ekoloji və iqtisadi baxımdan sərfəli deyil [15].

Digər termal üsul karbohidrogenlə zəhərlənmiş torpağın yandırılmasıdır (1600-2500°F). Bu üsul atmosfer və ekosistem üçün təhlükəli olduğunda daha kiçik sahələrdə tətbiqi məqsədə uyğundur [12].

Bioloji üsullar özlüyündə canlı qruplar hesabına -bakterial(mikro bioloji), bitki (fitoremidasiya), bitki -mikrob yardımlı remidasiya (Rhizoremidasiya) kimi bərpa metodlarını birləşdirir.

Mikrobioloji remidasiya çirklənmiş mürəkkəb topaq şəraitində yaşama qabiliyyətinə malik aerob və ya anaerob bakterialar hesabına həyata keçir[12]. Anaerob bakteriyalar üçün fermentlər hesabına karbohidrogenlərin parçalamaq, aerob bakteriyalar üçün isə oksidləşmə və karboksilləşmə prosesləri və parçalama reaksiyaları xarakterikdir. Torpaqdakı karbohidrogen qruplarına müvafiq olaraq təsir edən bakteriya cinsləri fəaliyyətini sürətləndirmək məqsədilə tədqiqatlar zamanı bioaugmentasiya (bakteriyaların mühitdə süni artırılması) və ya bistimulyasiya (populasiya artımı üçün lazımi fiziki şəraitin yaradılması) tətbiq edilir[2]. Bakteriyaların mühitdə sərbəst olaraq mikrobioloji remidasiyasının uzun müddət baş verməsi mənfi cəhəti, iqtisadi olaraq ucuz başa gəlməsi isə müsbət cəhətidir.

Eyni zamanda göbələk növlərində öz fəaliyyətləri ilə bakterialar kimi öz populyasiyalarını artırma və həmin mühitdə bakteriyaların yaşamasına şərait yaratmaq imkanına sahibdirlər. "Candida", "Stropharia", "Pencillium", "Aspergillus" və s. bu kimi göbələkləri misal göstərmək olar [16,17].

Fitoremidasiya. Politsiklik aromatik karbohidrogenlərin torpaqdan çıxarılmasının effektiv üsullarından biri də fitoremidasiyadır. Bəzi bitki növləri ekstrimal neftlə çirklənmiş şəraitdə tullantılardan istifadə edərək, öz bioloji dövryyələrini davam etdirə bilirlər. Bu bərpa üsulunun effektivliyi seçilmiş bitki növünün ehtiyat toplama xüsusiyyətlərindən asılıdır [18]. Çoxillik ot bitkisi olan "Vetiver", İranda şor torpaqlarda "Salicornia" bitkisi, "Eleusine Indica" və "Cynodon dactylo" bitkisinin, "Mirabilis Jalapa" bitkisinin PAK-ın deqradasiyasında effektiv nəticələri onların mövcud şəraitdə ekosistemin formalaşmasında əvəzsiz rolunu təsdiqləyə bilər [2,12].

Rhizoremidasiya. Bitki və bakteriya simbiozu hesabına bakteriyalar bitkilərin ekstrimal şəraitdə karbohidrogenlərdən istifadə etməsinə, nəticə etibarilə torpağın ekosisteminin bərpasına imkan yaranır. Rhizoremidasiyanı formalaşdıran bitki növləri və bakteriya ştampları cədvəl 2-də göstərilmişdir [2].

Cədvəl 2

Rhizoremidasiyanı formalaşdıran bitki növləri və bakteriya ştampları

Bitki növü	Bitki növünə uyğun bakteriya ştampları
Qarğıdalı	Cynanchum leave
Glycine max (Soya)	Rizoforik
Buğda	Azospirillum
Sarı yonca	Actinobacter sp.
Çovdar	PGPR (bitki böyüməsini sürətləndirən bakteriyalar)

Bioloji üsullar üçün aqrotexniki şəraitin daim nəzarətdə saxlanması şərti ilə bu remidasiya üsulunun ucuz və ekoloji baxımdan səmərəli olduğunu demək olar.

Ümumiyyətlə neftlə çirklənmiş ərazidə texniki tədbirlər həyata keçirildikdən sonra bioloji və aqro texniki tədbirlərdən söz gedə bilər. Ərazinin texniki rekultivasiya hesabına müvafiq nanotexnologiyalarla torpaq teksturası və ekoloji xüsusiyyətləri qeyd edilir və müvafiq deqradasiya metodu təyin edilir [6].

Nəticə

Torpaq təbiətdə bütün canlılar üçün əsas yaşayış mənbəyidir. Onun qorunma və

bərpası üçün iqtisadi cəhətdən səmərəli ,ekoloji baxımdan uyğun və effektiv metodun seçilməsi,davamlı monitoring tədbirləri ilə daim nəzarətdə saxlanması neft sənayesi ilə məşğul olan bütün ölkələr üçün əsas məsələlərdən biri olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. by Gordana Kaplan ,Hakan Oktay Aydinli , Andrea Pietrelli ,...(2022).Oil-Contaminated Soil Modeling and Remediation Monitoring in Arid Areas Using Remote Sensing
2. Anum Ali Ahmad , Ishaq Muhammad , Tariq Shah, ... (2020).Remediation Methods of Crude Oil Contaminated Soil
- 3.R.E.Məmmədova (2017).Neft-qaz sənayesi müəssisələrində ekoloji risklərin idarə edilməsi
4. Jose A¹. Siles² and Rosa³ Margesin (2018).Insights into microbial communities mediating the bioremediation of hydrocarbon-contaminated soil from an Alpine former military site
5. Dinora Vázquez-Luna (2014).Chronic Toxicity of Weathered Oil-Contaminated Soil
6. <http://www.allbest.ru/>;(2022).Канадский метод рекультивации нефтезагрязненных земель. Рекультивация нефтезагрязненных земель. Механические нарушения почвенного покрова.
7. Constantin Streche¹, Diana Mariana Cocârță², Irina-Aura Istrate³,... (2018).Decontamination of Petroleum-Contaminated Soils Using The Electrochemical Technique: Remediation Degree and Energy Consumption.
8. by Xin Sui ¹,Xuemei Wang² ,Yuhuan Li ³,Hongbing Ji⁴ (2021).Remediation of Petroleum-Contaminated Soils with Microbial and Microbial Combined Methods: Advances, Mechanisms, and Challenges
9. Maoxin Wang¹, Bo Zhang², Gongrang Li³, ... (2019).Efficient remediation of crude oil-contaminated soil using a solvent/surfactant system
10. Ramadan SA¹. Mohamed E², El-Sayed³,... (2012).Effect of Soil Texture on Remediation of Hydrocarbons-Contaminated Soil at El-Minia District, Upper Egypt
11. Peter Bol¹, Xuefei Zhou², İslam A. Abdelhafeez⁴ ,... (2019).Oil contaminated soil, global environmental impact
12. AV Karpov¹,O.A. Makarov²,GK Lobaçova³(2012).Lukoil-volqoqrad nefte pererabotka MMC-nin iş sahələrində neftli torpaqların rekrasiyasi.nanotexnologiyalardan istifadə edilən biogeokimiyə sənəd yaratma yolu kimi
- 13.Fereshteh Ghazisaeedi¹, Mohammad Mahdi Zamani ² ,Sajjad Ghadbeigi³ ,..., (2014). Bioremediation of The Crude Oil Contamination of Soil by The Indigenous, Herbaceous Plant *Salicornia europaea* in Iran
- 14.Nana Y.Amponsaha¹; JunyeWanga²; LianZhaob³; (2018).A review of life cycle greenhouse gas (GHG) emissions of commonly used ex-situ soil treatment technologies
- 15.Ş.B.Dürdanə¹ ; X.A İradə²; Bakı -2020.(Səh 233-243).Neft, qaz emalı və neft-kimya sənayesində ətraf mühitin mühafizəsi
- 16.Farraji H¹; Zaman N²; Tajuddin R³.(2016). Advantages and disadvantages of phytoremediation A concise review.

ВЫБОР СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ВОССТАНАВЛЕНИЯ НЕФТЯНЫХ ЗЕМЕЛЬ

Джалилова Антига Джалил кызы
Резюме

В силу особенностей технологических процессов производственная деятельность предприятий нефтяной промышленности оказывает более серьезное воздействие на окружающую среду, чем другие отрасли. Загрязняющие вещества предприятий нефтегазодобывающего комплекса сочетают в своем составе органические и минеральные вещества. Так как естественный процесс минерализации

полициклических ароматических углеводородов достаточно длительный, возникает необходимость проведения мероприятий по ускорению восстановительных процессов. В данной статье рассмотрены положительные и отрицательные стороны методов восстановления, применяемых на нефтезагрязненных почвах. Механические, агротехнические и химические рекультивация нефтезагрязненных почв др. Определение методов может меняться в зависимости от породного состава почвы, а также степени загрязнения. В качестве итогового результата можно сказать, что можно добиться экологической и экономической эффективности за счет ускорения процесса самоочищения почвы благодаря применению комплекса методов.

THE CHOICE OF MODERN METHODS RESTORATION OIL LANDS

Jamilova Antiga Jalil

Summary

Due to the characteristics of the technological processes, the production activity of the oil industry enterprises has a more serious impact on the environment than other industries. The pollutants of the oil and gas extraction complex enterprises combine organic and mineral substances in their composition. Since the natural process of mineralization of polycyclic aromatic hydrocarbons is quite long, there is a need for measures to accelerate recovery processes. This article discusses the positive and negative aspects of recovery methods applied to oil-contaminated soils. Mechanical, agro-technical and chemical reclamation of oil-contaminated soils, etc. determination of methods can change depending on the rock composition of the soil, as well as the degree of pollution. As a final result, it can be said that it is possible to achieve eco -logical and economic efficiency by accelerating the process of soil self-cleaning due to the application of a complex of methods.

UOT:54.

KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ MƏSƏLƏ HƏLLİNİN TƏDRİSİ ÜSULLARININ TƏDQİQİ

dosent Abbasov Eyyub Mirzə oğlu, Sadıqova Ülviyyə Eyyub qızı,

Əsgərova Ziyafət Asif qızı, Həsənova Rasifə Bağır qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Qasanova61@mail.ru

Xülasə: Bu məqalədə orta məktəblərdə istifadə edilən kimya məsələlərinin tipləri müvafiq siniflər üzrə müəyyənləşdirilmişdir. Kimya istehsalatına, kənd təsərrüfatına, məişətə, ekologiyaya aid orjinal məsələlər tərtib edilmişdir. Bütün dövrlərdə təhsil sisteminin qarşısında üç əsas vəzifə durmuşdur. Bunlar gənclərin təlimi, tərbiyəsi və inkişafıdır. Bu gün də bunlar aktualdır. Hazırda əsas diqqət şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafına yönəlmişdir və bu məqalədə eksperimental - hesablama məsələləri vasitəsilə şagirdlərdə formalaşacaq bilik və bacarıqların məzmunu və onların yerinə yetirilməsi metodikası işlənmişdir.

Açar sözlər: gənclərin təlimi, təhsil, inkişaf, bilik əldə edilməsi

Key words: youth training, education, development, knowledge acquisition

Ключевые слова: обучение молодежи, образование, развитие, приобретение знаний

Bütün dövrlərdə təhsil sisteminin qarşısında üç əsas vəzifə durmuşdur. Bunlar gənclərin təlimi, tərbiyəsi və inkişafıdır. Bu gün də bunlar aktualdır. Hazırda əsas diqqət şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafına yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyasında bu məsələ prioritet vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bunları yerinə yetirmək üçün təhsildə müasir

yanaşmalara, kurikulumun tətbiqinə başlanmışdır. Təhsildə müasir yanaşmaların əsasını biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil surətdə əldə edilməsinin təmin edilməsi təşkil edir.

Bunun nəticəsində şagird predmet və hadisənin daxili mahiyyətini dərk edir, onu özü üçün yaşayır və bir çox hallarda ilk kəşf edən rolunda olur.

Elmi biliklər hər on ildə 2-3 dəfə artır və yeniləşir. Mövcud olanlar isə həmin sürətlə köhnəlir. Yaxın vaxtlarda Nobel mükafatına layiq görülməyə tədqiqatlar orta məktəb dərslərinə yol tapır. Bunlar dərk etmənin bütün mərhələlərində şagirdlərin müstəqil tədris fəaliyyətini ön plana çəkməyi tələb edir.

Müasir orta məktəb kimya proqramı, dərslərləri və metodiki vasitələrin təhlili, eyni zamanda kimya müəllimlərinin dərslərinin müşahidəsi şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində bir sıra problemlərin olmasını aşkara çıxarmışdır.

Əksər hallarda nəzəri material təsvir edilir, şagird onu dinləyir yaxud dərslərdən oxuyur, yadda saxlayır və testlər yaxud çalışmalar həlli ilə möhkəmləndirilir. İnkişafetdirici təlim, faktlar, hadisələr, anlayışlar, qanunlar, nəzəriyyələr və eksperiment arasında məntiqi əlaqə diqqətdən kənarda qalır.

Yaradıcı - problemlə məsələlərin həllinə və bunların əsasında tədqiqatçılıq bacarığının formalaşmasına demək olar ki, diqqət yetirilmir. Bunları nəzərə alaraq kimya dərslərində və sinifdən xaric məşğələlərdə kimya məsələlərinin həlli prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin pedaqoji, psixoloji və metodiki əsaslarının işlənməsi zərurəti yaranmışdır.

Tədqiqatın vəzifələri:

1. İnkişafetdirici təlimin pedaqoji aspektlərini araşdırmaq.
2. Elmi biliklərin informativ və inkişafetdirici funksiyalarının qarşılıqlı əlaqəsinin metodikasını tədqiq etmək.
3. Kimya məsələlərinin həllinin psixologiyasını tədqiq etmək.
4. Fənlərsiz əlaqənin həyata keçirilməsində və şagirdlərin kimyəvi qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində produktiv fəaliyyəti təmin edən məsələlərdən istifadə edilməsinin metodikasını hazırlamaq.
5. Sinifdən xaric məşğələlərdə çətinliyi artırılmış məsələlərin şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafına təsirini pedaqoji eksperiment vasitəsilə tədqiq etmək

Tədqiqatın metodoloji əsaslarını pedaqoji gerçəkliyin (pedaqoji fakt, hadisə, proses) dərk edilməsi, dəyişdirilməsi məqsədilə tətbiq olunan prinsiplərin, metodların və nəzəri müddəaların məcmusu təşkil edir.

Tədqiqatın metodları:

- elmi - pedaqoji, metodik və digər əsərlərin öyrənilməsi və təhlili;
- pedaqoji prosesin və onun iştirakçılarının fəaliyyətinin müşahidəsi və təhlili;
- pedaqoji prosesin iştirakçıları - müəllimlər və şagirdlərlə müsahibələr, sorğular;
- pedaqoji eksperiment, riyazi - statistik metodlar və s.

Azərbaycan Respublikası məktəblərində kimya məsələlərinin həlli prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin tarixi və müasir problemləri araşdırılmışdır.

Kimyəvi qabiliyyətin əsas komponentləri və onların məsələ həlli vasitəsilə inkişaf etdirilməsinin metodiki əsasları işlənmişdir.

Kimya məsələlərinin öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyalarının reallaşdırılmasının metodiki əsasları işlənmişdir.

Şagirdlərdə kimya məsələlərinin həlli bacarığının etaplarla formalaşması metodikası müəyyənləşdirilmişdir.

Orta məktəblərdə istifadə edilən kimya məsələlərinin tipləri müvafiq siniflər üzrə müəyyənləşdirilmişdir. Kimya istehsalatına, kənd təsərrüfatına, məişətə, ekologiyaya aid orjinal məsələlər tərtib edilmişdir.

Ekspərimental - hesablama məsələləri vasitəsilə şagirdlərdə formalaşacaq bilik və bacarıqların məzmunu və onların yerinə yetirilməsi metodikası işlənmişdir. Kimya məsələlərinin həlli prosesində fənlərarası əlaqənin reallaşdırılması, biologiya, fizika, riyaziyyat, astronomiya və coğrafiya ilə əlaqəli orjinal məsələlərin konkret nümunələri əsasında işlənmişdir.

Kimya məsələlərinin həlli prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin metodiki əsasları pedaqoji eksperiment vasitəsilə əsaslandırılmışdır.

İnteraktiv təlimdə şagirdlərin qruplarla məsələlər və testlər həllinin təşkili metodikasına aid tövsiyələr hazırlanmışdır.

Kimyadan sinifdən xaric məşğələlərdə çətinliyi artırılmış məsələlərin həlli bacarığının formalaşmasına aid metodiki tövsiyələr hazırlanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Kimyanın tədrisində mühazirə-seminar sistemi Материалы VIII Бакинской Международной Мамедалиевской Конференции по нефтехимии. 3-6 октября 2012, с.446
2. Kimya dərslərində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi / Материалы VIII Бакинской Международной Мамедалиевской Конференции по нефтехимии. 3-6 октября 2012, с.448-449
3. Kimya məsələlərinin həlli prosesində fənlərarası əlaqənin reallaşdırılması // Kimya məktəbdə, 2013, №1 (41), s.17-25 (Abbasov M.M., Mirzəyev N.H., Əsgərov V.N)

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ РЕШЕНИЮ ЗАДАЧ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ

*доцент Аббасов Ейюб Мирза оглы, Садыгова Ульвия Ейюб кызы,
Аскерова Зияфат Асиф кызы, Гасанова Расифа Багир кызы*

Резюме

В преподавании химии одним из способов развития познавательной деятельности учеников является решение задач. Поэтому на уроках химии и внеклассных занятиях возникла необходимость определения закономерности использования проблемно-творческих подходов при развитии познавательной деятельности учеников.

Во введении сформулированы актуальность темы, цель, поставленные задачи, новизна, практическая и теоретическая значимость работы, а также обоснование использования результатов исследований в процессе учебы.

RESEARCH OF PROBLEM SOLVING TEACHING METHODS IN TEACHING CHEMISTRY

*Abbasov Eyub Mirza, Askerova Ziyafat Asif,
Sadikova Ulviya Eyub, Qasanova Rasifa Bagir*

Summary

In most cases, chemistry problems are used to control knowledge, that is, to determine the extent to which the student has mastered the relevant subject. Cause and effect relationships and the development of logical thinking based on them are often forgotten. The creation of motivations for the observation of chemical phenomena at the macro level at the

micro level, the explanation of their cause based on the structural unit of the "electron atom" has not been studied.

Rəyçi: dos. A.T.Məmmədova

Kimya kafedrasının 14 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 11 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi: 28 fevral 2023-cü il.

UOT:54.

METAL TƏRKİBLİ SEOLİT KATALİZATORLARIN İŞTİRAKI İLƏ METANIN OKSIDLƏŞDİRİCİ OLMAYAN AROMATİK KARBOHİDROGENLƏRƏ ÇEVİLMƏSİNİN TƏDQIQI

k.ü.f.d. Abdullayeva Kəmalə Sədrəddin qızı, Ələkbərova Günel Əkbər

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

gunelelekberova883@gmail.com

abdullayeva-1974@inbox.ru

Xülasə: ZSM -5 tipli yüksək silisiumlu seolitdə metanın oksidləşdirici olmayan aromatik karbohidrogenlərə çevrilməsi tədqiq edilmişdir. Ammonyakın temperatur ilə proqramlaşdırılmış desorbsiya üsulundan istifadə etməklə katalizatorların turşu xüsusiyyətləri müəyyələşdirilmişdir. Re / ZSM -5 və Re - Mo / ZSM -5 katalitik sistemlərinin mikro strukturu və tərkibi transmissiya elektron mikroskopiyası ilə tədqiq edilmişdir . Göstərilmişdir ki, Mo -tərkibli seolitin renium ilə modifikasiyası onun aktivliyinin artmasına və metan dehidroaromatizasiya reaksiyasında sabitliyə səbəb olur.

Acar sözlər: Metan, karbohidrogen, dehidroaromatizasiya, seolit, molibden, renium, desorbsiya, katalizator

Ключевые слова: метан, углеводород, дегидроароматизация, цеолит, молибден, рений, десорбция, катализатор.

Keywords: Methane, hydrocarbon, dehydroaromatization, zeolite, molybdenum, rhenium, desorption, catalyst

Giriş

Yataqlardakı məşəl qurğularında yandırılmaq əvəzinə, təbii və səmt neft qazlarının qiymətli kimyəvi məhsullara çevrilməsi proseslərinin inkişafı ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmaqla yanaşı, qiymətli karbohidrogen xammalının itkisinin qarşısını alacaq əsas komponenti metandır. Keçid metal ionları ilə modifikasiya olunmuş seolit katalizatorlarında metanın oksidləşdirici olmayan aromatik karbohidrogenlərə çevrilməsi prosesi ən çox maraq doğurur, bu prosesdə aktivliyinə görə aşağıdakı sıralarda yerləşir:

$Mo > W > Fe > V > Cr$ [1]. Məqalə [2] seolitin $(NH_4)_2ReO_4 \cdot 4H_2O$ sulu məhlulu ilə hopdurulması və ardınca nümunələrin klasifikasiyası ilə əldə edilən Re/ZSM-5 katalizatorlarında metanın çevrilməsi prosesinin öyrənilməsinin nəticələrini təqdim edir. 500 ° Qeyd olunur ki, metan dehidroaromatizasiya reaksiyasında Re -tərkibli seolitlərin aktivliyi Mo/ZSM-5 katalizatorlarının aktivliyi ilə müqayisə edilir. Bir sıra fiziki xassələrə görə renium VI qrupun odadavamlı metallarına (molibden, volfram), həmçinin platin qrupunun metallarına yaxınlaşır. Ərimə nöqtəsinə görə Re metallar arasında volframdan sonra ikinci yeri tutur. Məsələn, benzinin yüksək oktanlı komponentini istehsal etmək üçün istifadə edilən renium-platin katalizatorları neft emalı prosesləri üçün katalizatorların istehsalında əsas komponentdir. Qeyri-oksidləşdirici metanın çevrilmə katalizatorlarının əsas problemi onların proses zamanı sürətlə deaktivləşməsidir. Fəaliyyəti və sabit işləmə müddətini artırmaq üçün onlar müxtəlif metallarla modifikasiya edilir: La , Pt , V , Fe , Zn , Co , Ni və s. [3-6]. Mo və

Re nanotozlarından (NSP) istifadə edərək bərk fazalı sintez yolu ilə əldə edilmiş Re / ZSM -5 və Re -Mo/ ZSM -5 katalizatorlarında metanın oksidləşdirici olmayan aromatik karbohidrogenlərə çevrilməsinin tədqiqatlarının nəticələri təqdim olunur .

Mo və Re toz istifadə edərək bərk fazalı sintez yolu ilə əldə edilmiş Re / ZSM -5 və Re -Mo tozlarından istifadə edərək ZSM -5 katalizatorlarında metanın oksidləşdirici olmayan aromatik karbohidrogenlərə çevrilməsinin tədqiqatlarının nəticələri təqdim olunur .

Katalizatorun fəaliyyəti onun hazırlanma üsulundan və aktiv mərkəzlərin bərabər paylanmasıdan asılıdır.

Hər hansı bir katalizatorun hazırlanması bir sıra mürəkkəb mərhələləri əhatə edir, onların çoxu tam başa düşülmür. Nəticə etibarlı ilə hazırlanma şəraitinin cüzi dəyişməsi katalizatorun xassələrində köklü dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Bu baxımdan katalizatorun hazırlanması mərhələsində əsas məqsəd onun müəyyən edilmiş sabitlik və seçicilik göstəricilərinə nail olmaqdır. Metal komponentlərini bir neçə yolla seolitə daxil etmək olur.

- rütubət tutumuna görə hopdurma, bu zaman seolitə hesablanmış metal miqdarı əlavə edilir;

- doymuş metal məhlulu ilə hopdurma, sonra buxarlanma;
- bimetalik katalizatorların hazırlanması üçün istifadə edilən birgə hopdurma
- MoO_3 və seolitə fiziki (mexaniki) qarışdırılması;
- – seolitə turşu sahələri ilə metal arasında ion mübadiləsi.

Ekspərimental hissə

Re / ZSM -5 və Mo / ZSM -5 katalizatorları ZSM -5 seolitinin H formasının (molyar nisbəti $\text{SiO}_2 / \text{Al}_2\text{O}_3 = 40$) və molibdenin $(\text{NH}_4)_6\text{Mo}_7\text{O}_{24} \cdot 4\text{H}_2\text{O}$ duzu ilə və Re tozları 2 saat ərzində KM -1 top titrəmə dəyirmanında quru mexaniki qarışdırmaqla bərk fazalı sintez yolu ilə hazırlanmışdır. Molibdenin tozu seolitə tərkibində 4% təşkil edir. Nəticədə qarışıq 6 saat ərzində 540°C temperaturda klasifikasiya edilmişdir. Tikici agent kimi psevdobemit(PB)(AlOOH) götürülmüşdür.

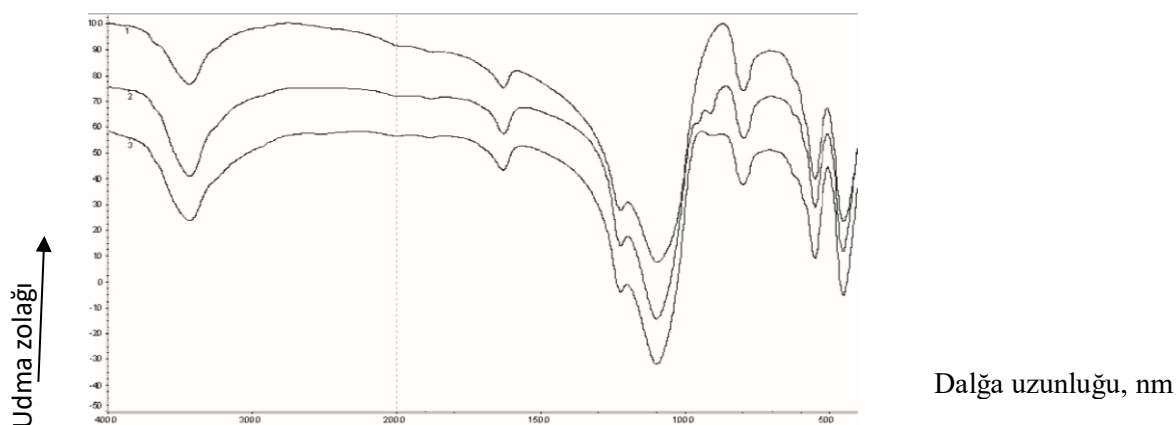
Tikici agentlə birlikdə katalizatorlar iki üsulla alınmışdır. Birinci halda, artıq hazırlanmış katalizatora 4,0% Mo/ZSM5 (metod 1) PB əlavə edildi, ikinci halda isə Molibdat duzunun tozu, HZSM5 seolit və psevdobemit PB eyni vaxtda qarışdırıldı (2-ci üsul). Azot turşusunun sulu məhlulu 10 q seolitə 0,2-0,5 q nisbətində hərtərəfli qarışdırıldıqdan sonra katalizatorların quru tozlarının alınmış qarışıqlarına əlavə edilmişdir (peptizasiya üsulu). Hazırlanmış katalizatorun tərkibindəki tikici agent 10, 20, 30 % kütlə payı ilə daxil ola bilər. Biz işdə 20% kütlə payı ilə psevdobemit əlavə edərək hazırlamışıq. Katalizator nümunələri diametri 2 mm olan PTFE kalıp vasitəsilə qəliblənmişdir. Havada nəm çəkməməsi üçün otaq temperaturunda 24 saat müddətində ekskatorda qurutduqdan sonra 100°C 8 saat müddətində qurutduqdan sonra 540°C yə qədər közərdilir. Katalizatorlar diametri 2 mm və uzunluğu 4 mm olan qranullar şəklində olur.

Alınan nümunələrin keyfiyyətinə İQ spektroskopiyası ilə nəzarət edilir. İQ spektrləri Nicolet 5700 IR Furye spektrometrində $2000\text{--}400\text{ sm}^{-1}$ diapazonunda qeydə alınır. Katalizatorların turşu xassələri ammoniakın temperaturda idarə olunan desorbsiya (TPD) ilə müəyyən edilmişdir ki, bu da turşu sahələrinin sayını və güc paylanmasını müəyyən etməyə imkan verir. Tədqiq olunan nümunələrdə turşu sahələrinin konsentrasiyası desorbsiya zirvələrinin fiksasiyası zamanı desorbsiya edilmiş ammoniak miqdarından müəyyən edilmiş və 1 q katalizator üçün mikromolla ifadə edilmişdir.

Katalizatorların xüsusi səth sahəsi SORBTOMETRM alətindən (istehsalçı ZAO KATAKON, Rusiya) istifadə edərək aşağı temperaturda azotun adsorbsiya edilməsi ilə ölçüldü. Nümunələrin xüsusi səth sahəsi çoxnöqtəli BET üsulu ilə hesablanmışdır. Həcm və məsamə ölçüsü $P/P_0=0,99$ nisbi təzyiqdə adsorbsiya və desorbsiya izoterm məlumatlarından BJH modelindən (Barett Joyner Halen da) istifadə edilməklə müəyyən edilmişdir. Xüsusi səth sahəsini təyin edərkən səhv 5% rel idi.

Metanın oksidləşdirici olmayan çevrilməsi (təmizlik 99,9 vol.%) axın tipli laboratoriya qurğusunda 750°C temperaturda, 1000 saat⁻¹ kosmik qidalanma sürətində və atmosfer təzyiqində kvars reaktorundan istifadə etməklə həyata keçirilmişdir. Reaksiya məhsulları qaz xromatografiyası ilə təhlil edilmişdir.

Şəkil 1-də seolit tərkibli katalizatorların İQ spektrləri göstərilir, buradan görünə bilər ki, bütün nümunələr 550–560 sm⁻¹ bölgəsində udma zolağına malikdir, bu da [SiO₄] və [Al₂O₃] tetraedrinə uyğun gəlir. Bu zolağın və 450 sm⁻¹ diapazonda olması nümunələri ZSM5 struktur tipli seolitlərə aid etməyə imkan verir. Tərkibində 20% PB olan katalizator üçün MoO₃-ə uyğun gələn 900 sm⁻¹ udma zolağının və 450 və 550 sm⁻¹ bölgəsində udma zolaqlarının olması tərkibində Mo və seolit tərkibli katalizatorları hazırlandıqda közərdilən zaman kristal quruluşunun qorunduğunu göstərir.

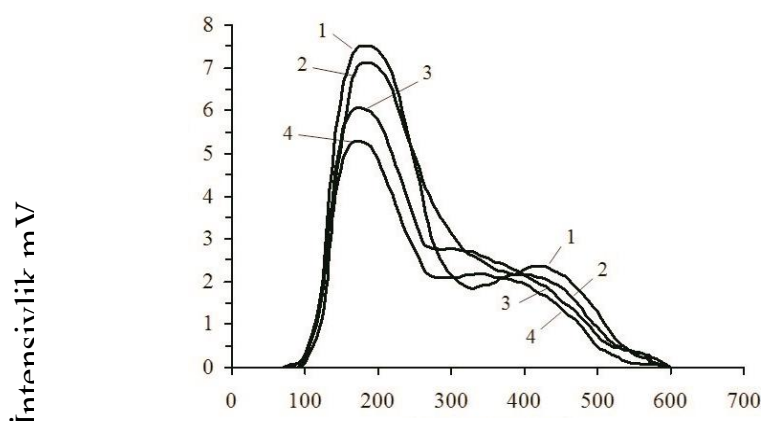

Şəkil 1. Katalizatorların İQ spektrləri: HZSM5 (1); 4,0% Mo/ZSM5 (2); 4,0% Mo/ZSM5/20% PB (3)

Nümunələrin kristallığı 550 və 450 sm⁻¹ bölgəsində udma zolaqlarının opuk sıxlıqlarının nisbətindən müəyyən edilmişdir [13]. Na şəklində sintez edilmiş seolit 100%-ə bərabər kristallıq dərəcəsinə malikdir. Struktur əmələ gətirən agentin (heksametilendiamin) üzvi daxilolmalarını aradan qaldırmaq üçün 540 ° C-də kalsinasiya edildikdən sonra kristallıq 83% -ə qədər azalır. Aktiv H formasını əldə etmək üçün seolit sonrakı dekatasiyası və kalsinasiyası kristallığın 80%-ə qədər azalmasına səbəb olur. Bu onunla əlaqədardır ki, şablonun çıxarılması və seolit H formasına çevrilməsi üçün lazım olan termik emallar zamanı onun kristal quruluşu müəyyən miqdarda amorf faza əmələ gəlməklə qismən məhv olur. Molibdenlə modifikasiya olunmuş seolit kristallikliyi közərdildikdən sonra 77%-ə qədər azalmışdır ki, bu da alüminium molibdat Al₂(MoO₄) fazasının əmələ gəlməsi nəticəsində onun kristal quruluşunun pozulması ilə əlaqədardır [14]. Hazır Mo/ZSM5 nümunəsinə bağlayıcının əlavə edilməsi də onun kristallıq dərəcəsinin dəyişməsinə gətirib çıxarır, əlavə edilmiş bağlayıcının miqdarı isə ona təsir etmir. Beləliklə, bağlayıcı ilə bütün Mo tərkibli seolit katalizatorları 72%-ə bərabər kristallıq dərəcəsinə malikdir.

1-ci üsulla alınan nümunələrin mexaniki möhkəmliyə görə sınaqları göstərdi ki, katalizatorda bağlayıcının miqdarının 10%-dən 30%-ə qədər artması onun mexaniki möhkəmliyinin artmasına səbəb olur. Müqayisə üçün, 20% bağlayıcı olan, lakin peptizator olmadan hazırlanmış katalizator qranullarının gücünü öyrəndik. Peptizasiya üsulu katalizatorların güc xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırır.

Orijinal və dəyişdirilmiş seolitlərin və müxtəlif miqdarda bağlayıcı maddə olan Mo/ZSM5 nümunələrinin turşu xassələrinin tədqiqatlarının nəticələri şəkil 2-də öz əksini tapmışdır.

Şəkil 2. Katalizatorların TD spektrləri: HZSM5 (1); 4,0% Mo/ZSM5 (2); 4,0% Mo/ZSM5/10% PB (3); 4,0% Mo/ZSM5/30% PB (4)

Termal desorbsiya əyriləri ilkin seolit HZSM5-in aydın şəkildə müəyyən edilmiş maksimumları olan iki zirvəyə malik olduğunu göstərir. Ədəbiyyat məlumatlarına görə [18, 19] yüksək temperatur pik nöqtəsi Bronsted turşusu sahələrinə aiddir. Molibden nanotozunun seolitə əlavə edilməsi onun Bronsted turşuluğunun azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da Mo-nun seolitə kanallarına miqrasiyası və hazırlıq zamanı katalizatorun kalsinasiyası mərhələsində onun Bronsted turşusu yerləri ilə qarşılıqlı təsiri ilə bağlıdır [5]. Katalizatorada bağlayıcının miqdarının artması aşağı və yüksək temperaturlu turşu sahələrinin konsentrasiyasının azalmasına səbəb olur. Bunun səbəbi, orijinal Al₂O₃ nümunəsində yüksək silisiumlu seolitlə müqayisədə həm zəif, həm də güclü turşu sahələrinin daha az olmasıdır. Bundan əlavə, məlumdur ki, tərkibində seolit və bağlayıcı olan katalizatorun közdənilməsi zamanı alüminium oksidi ilə seolit arasında yeni kimyəvi bağlar əmələ gəlir ki, bu da katalizatorun turşu xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə səbəb olur [20].

Tədqiq olunan katalizatorlar üzərində metanın çevrilməsi məhsullarının tərkibinin təhlili göstərdi ki, onlar əsasən etan, etilen, benzol və naftalinlə təmsil olunur. Bu məhsulların ən böyük miqdarı katalizatorun işinin ilk 20 dəqiqəsi ərzində əmələ gəlir. Tədqiq olunan bütün katalizatorlarda metanın çevrilməsi zamanı əmələ gələn etan və etilenin ümumi məhsuldarlığı 0,2-0,3% arasında dəyişən yaxın dəyərə malikdir. Metanın çevrilməsinin əsas maye məhsulları benzol və naftalindir. Benzolun maksimum çıxışı katalizatorada bağlayıcı olmadan müşahidə edilir və 6,6% təşkil edir (şəkl. 4). Mo/ZSM5 nümunəsinə psevdoboehmitin əlavə edilməsi həm benzolun, həm də naftalin məhsuldarlığının azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da katalizatorun aktiv komponentinin durulaşması ilə bağlıdır. Belə ki, katalizatorada bağlayıcı konsentrasiyanın 10%-dən 30%-ə qədər artması ilə benzolun çıxışı 6,6%-dən 2,8%-ə qədər azalır. Naftalin maksimum çıxımı bağlayıcısız Mo/ZSM5 katalizatorunda da müşahidə edilir və 2,9% təşkil edir. Mo-tərkibli seolitə bağlayıcı əlavə edildikdə, naftalin əmələ gəlməsi azalır və ən əhəmiyyətli 30% PB-nin daxil edilməsi ilə.

Nəticə

Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, bağlayıcının təbiəti və onun tətbiqi üsulu dənəvər katalizatorların faktura xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Pseudoboehmitin miqdarının artması katalizatorun xüsusi səthinin artmasına və turşuluğunun azalmasına səbəb oldu. Katalizatorada bağlayıcının tərkibinin artması ilə dənəvərləşdirilmiş nümunələrin mexaniki möhkəmliyi artır, metanın aromatik karbohidrogenlərə çevrilməsi zamanı onların katalitik aktivliyinin azalması müşahidə olunur. Müəyyən edilmişdir ki, bağlayıcının daxil edilməsi üsulu metanın oksidləşdirici olmayan çevrilməsində əmələ gələn katalizatorların aktivliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmir.

Ədəbiyyat

1. Shu Y., Ohnishi R., Ichikawa M. Improved methane dehydroaromatization reaction on HfMCM22 and HZSM5 supported rhenium and molybdenum catalysts // *Appl. Catal. A: General.* – 2003. – V. 252. – № 2. – P. 315–329.
2. Recent progress in methane dehydroaromatization: from laboratory curiosities to promising technology / S. Ma, X. Guo, L. Zhao, S. Scott, X. Bao // *J. Energy Chem.* – 2013. – V. 22. – № 1. – P. 1–20.
3. Spivey J.J., Hutchings G. Catalytic aromatization of methane // *Chem. Soc. Rev.* – 2014. – V. 43. – P. 792–803.
4. Direct conversion of natural gas to higher hydrocarbons: A review / S. Majhi, P. Mohanty, H. Wang, K.K. Pant // *J. Energy Chem.* – 2013. – V. 22. – P. 543–554.
5. Металлцеолитные катализаторы дегидроароматизации метана / Н.А. Мамонов, Е.В. Фадеева, Д.А. Григорьев, М.Н. Михайлов, Л.М. Кустов, С.А. Алхимов // *Успехи химии.* – 2013. – Т. 82. – № 6. – С. 567–585.
6. Catalytic chemistry for Methane Dehydroaromatization (MDA) on a bifunctional Mo/HZSM5 catalyst in a packed bed / C. Karakaya, S.H. Morejudo, H. Zhu, R.J. Kee // *Ind. Eng. Chem. Res.* – 2016. – V. 55. – P. 9895–9906.
7. Methane dehydroaromatization by Mo/HZSM5: Mono or bifunctional catalysis? / N. Kosinov, F.J.A.G. Coumans, E.A. Uslamin, A.S.G. Wijkema, B. Mezari, E.J.M. Hensen // *ACS Catal.* – 2017. – V. 7. – № 1. – P. 520–529.
8. Влияние типа связующего и модифицирующих добавок в цеолитсодержащих катализаторах на их активность / И.В. Квасова, В.Б. Мельников, С.В. Мещеряков, Т.В. Сорокина // *Известия высших учебных заведений. Нефть и газ.* 1999. № 1. С. 103–109.
9. Шириязданов Р.Р., Николаев Е.А., Рахимов М.Н. Влияние типа связующего на избирательность и стабильность цеолитсодержащего катализатора алкилирования изобутана бутанбутиленовой фракцией // *Нефтепереработка и нефтехимия.* – 2010. – № 8. – С. 14–16.
10. Курмаев С.А., Ахметов А.Ф., Белоусова О.Ю. Влияние содержания связующего на каталитические свойства цеолитсодержащих катализаторов в превращении углеводородов C₃–C₄ // *Нефтепереработка и нефтехимия.* – 2007. – № 11. – С. 30–32.
11. Исследование свойств формовочных масс на основе смеси гидроксидов алюминия, предназначенных для экструзии
12. В.Ю. Кругляков, Л.А. Исупова, А.В. Глазырин, В.В. Данилевич, И.В. Харина // *Катализ в промышленности.* – 2016. – Т. 16. – № 1. – С. 6–12.
13. Дезактивация Мосодержащих цеолитов в процессе неокислительной конверсии метана / А.В. Восмерилов, Г.В. Ечевский, Л.Л. Коробицына, Я.Е. Барбашин, Н.В. Арбузова, Е.Г. Кодинев, С.П. Журавков // *Кинетика и катализ.* – 2005. – Т. 46. – № 5. – С. 769–772.
14. Dipak B. Shukla, Viomesh P. Panda. Estimation of crystalline phase in ZSM5 zeolites by infrared spectroscopy // *J. Chem. Tech. Biotechnol.* – 1989. – V. 44. – P. 147–154.
15. Methane dehydroaromatization and aromatization in the absence of oxygen on Mo/HZSM5: a study on the interaction between Mo species and HZSM5 by using ²⁷Al and ²⁹Si MAS NMR / W. Liu, Y. Xu, S.T. Wong, L. Wang, J. Qiu, N. Yang // *J. Mol. Catal. A: Chem.* – 1997. – V. 120. – P. 257–265.
16. Исмагилов З.Р., Шкрабина Р.А., Корябкина Н.А. Алюмооксидные носители: производство, свойства и применение в каталитических процессах защиты окружающей среды // *Аналитический обзор, Сер. «Экология».* – Новосибирск: Издво ГПНТБ СО РАН, 1988. – С. 81.

17. Исследование процесса формирования титаносодержащего цеолита / С.М. Данов, А.В. Сулимов, А.А. Овчаров, А.В. Овчарова // Катализ в промышленности. – 2013. – № 1. – С. 51–60.
18. Кругляков В.Ю., Куликовская Н.А., Исупова Л.А. Реологические свойства катализаторных паст блочного катализатора ИК42–1 в зависимости от условий приготовления // Катализ в промышленности. – 2008. – № 5. – С. 41–49.
19. Remarkable improvement on the methane aromatization reaction: a highly selective and cokingresistant catalyst / D. Ma, Y. Lu, L.L. Su, Z.S. Xu, Z.J. Tian, Y.D. Xu, L.W. Lin, X.H. Bao // J. Phys. Chem. B. – 2002. – V. 106. – P. 8524–8530
20. Study of W/HZSM5based catalysts for dehydroaromatization of CH₄ in absence of O₂. Action of promoters Zn and Li / Z.T. Xiong, H.B. Zhang, G.D. Lin, J.L. Zeng // Catal. Lett. – 2001. – V. 74. – № 3–4. – P. 233–239.
21. Kim Y.H., Borry R.W., Iglesia E. Genesis of methane activationsites in Moexchanged HZSM5 catalysts // Micropor. Mesopor. Mater. – 2000. – V. 35–36. – P. 495–509.

**ИССЛЕДОВАНИЕ КОНВЕРСИИ МЕТАНА В НЕОКИСЛЯЮЩИЕ
АРОМАТИЧЕСКИЕ УГЛЕВОДОРОДЫ С УЧАСТИЕМ
МЕТАЛЛСОДЕРЖАЩИХ ЦЕОЛИТНЫХ КАТАЛИЗАТОРОВ**

*Абдуллаева Камала Садрадин кызы, Алекбарова Гюнель Акпер кызы
Резюме*

Исследована конверсия метана в неокисляющие ароматические углеводороды в высококремнистом цеолите типа ZSM-5. Кислотные свойства катализаторов определяли методом температурно-программированной десорбции аммиака. Микроструктуру и состав каталитических систем Re/ZSM-5 и Re-Mo/ZSM-5 исследовали методом просвечивающей электронной микроскопии. Показано, что модификация Мо-содержащего цеолита рением приводит к повышению его активности и стабильности в реакции дегидроароматизации метана.

**STUDY OF THE CONVERSION OF METHANE TO NON-OXIDIZING
AROMATIC HYDROCARBONS WITH THE PARTICIPATION OF METAL-
CONTAINING ZEOLITE CATALYSTS**

*Abdullayeva Kamala Sadraddin, Alakbarova Gunel Akpar
Summary*

The conversion of methane to non-oxidizing aromatic hydrocarbons in ZSM-5 type high-silica zeolite was studied. The acidic properties of the catalysts were determined using desorption method of ammonia, which is programmed to temperature. The microstructure and composition of Re/ZSM-5 and Re-Mo/ZSM-5 catalytic systems were studied via transmission electron microscopy. It has been shown that the modification of zeolite containing Mo with rhenium leads to an increase in its activity and stability in the methane dehydroaromatization reaction.

*Rəyçi t.ü.f.d.dos.Hüseynova M.A.
08 fevral 2023 tarixli iclasın 7 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 14 fevral 2023-cü il*

UOT:54.

**PIRAZOLİNİN VƏ PİRROLUN 1-FUNKSIONAL ƏVƏZLİ
TÖRƏMƏLƏRİNİN SİNTEZİ VƏ TƏDQIQI**

**Qurbanov Qulu Baba oğlu, Namazova Zeynəb Naməddin qızı,
Qurbanova Edilya Qulu qızı, Qasanova Rasifə Bağır qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Qasanova61@mail.ru**

Xülasə: Bu məqalədə əsas məqsəd allilhalogenidlərə karbon turşularının xloranhidridlərinin elektrofil birləşmə reaksiyalarının öyrənilməsi və ümumi qanunauyğunluqların çıxarılması, müxtəlif doymuş və doymamış halogenketonların alınması və onların sonrakı kimyəvi çevrilmələri, bu çevrilmələrin köməyiylə bir- və ya iki heteroatomlu beşüzvlü heterotsiklik birləşmələrin törəmələrinin sintezi, heterotsiklləşməyə təsir edən əsas faktorların təyin edilməsi, tərkibində iki beşüzvlü heterotsikl sırası olan furan, pirrol və tiofenin sintezi və alınmış birləşmələrin praktiki tətbiq yollarını aşkar etməkdir.

Açar sözlər: elektrofil birləşmə, halogenketonlar, furan, pirrol, tiofen

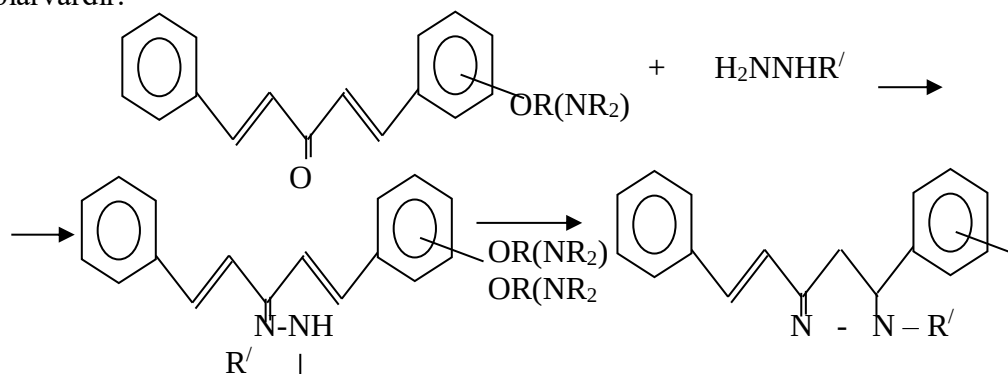
Key words: electrophilic compound, halogen ketones, furan, pyrrole, thiophene

Ключевые слова: электрофильное соединение, галогенкетоны, фуран, пиррол, тиофен

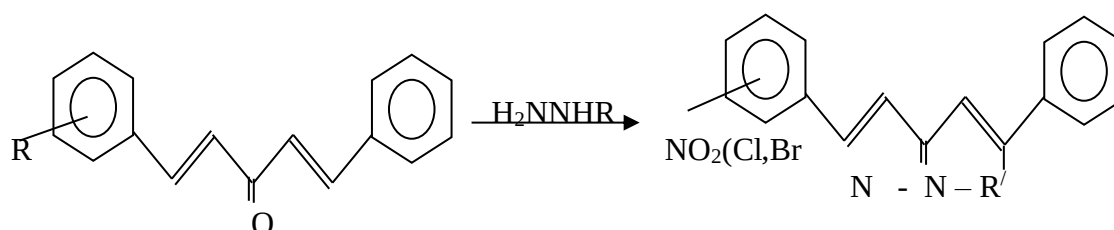
Hazırkı tədqiq etdiyimiz məsələnin əsas məqsədi allilhalogenidlərə karbon turşularının xloranhidridlərinin elektrofil birləşmə reaksiyalarının öyrənilməsi və ümumi qanunauyğunluqların çıxarılması, müxtəlif doymuş və doymamış halogenketonların alınması və onların sonrakı kimyəvi çevrilmələri, bu çevrilmələrin köməyiylə bir- və ya iki heteroatomlu beşüzvlü heterotsiklik birləşmələrin törəmələrinin sintezi, heterotsiklləşməyə təsir edən əsas faktorların təyin edilməsi, tərkibində iki beşüzvlü heterotsikl sırası olan furan, pirrol və tiofenin sintezi və alınmış birləşmələrin praktiki tətbiq yollarını aşkar etməkdir.

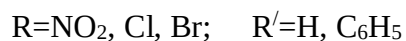
Reaksiya şəklində α , β - doymamış ketonlardan alınan hidrazinin köməyiylə hidrazonlar müvafiq pirazolinə yenidən qruplaşarsa, ancaq fenilhidrazonlar daha stabil olduğundan, pirazolin sıra birləşmələrinə yalnız sirkə turşusunda qaynadıldıqda çevrilir:

Dibenzalasetondakı aril radikalında müxtəlif əvəzedicilərin hidrazinlə qarşılıqlı təsiri zamanı pirazolin quruluşunun əmələ gəlməsinə təsirinin öyrənilməsi göstərmişdir ki, tsiklləşmə fenil qrupu istiqamətində daha asan gedir, çünki fenildə elektrodonor qruplar vardır.

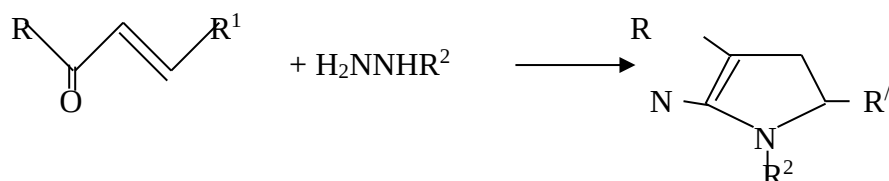

Fenil radikalında elektronu özünə cəlb edən əvəzedicilər olduqda əksqanunauyğunluq müşahidə edilir (32).

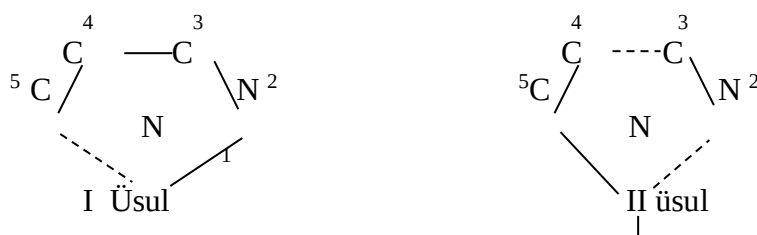
Ferrosenil tərkibli doymamış ketonların $RCOCH=CHR'$ hidrazinlə reaksiyası daha yaxşı tədqiq olunaraq bu reaksiyanın etil spirtində sirkə turşusunun iştirakı ilə göstərilən qarışıqların qızdırılması şəraitində müəyyənləşdirilmişdir.

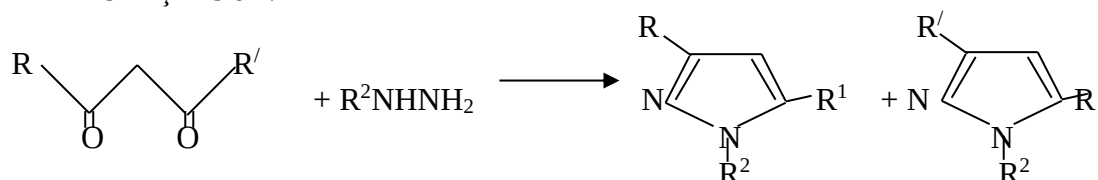
$R=H, Ar, Fs$ (ferrosenil) $C_5H_4Mn(CO)_3$

$R^1=Alk, Ar, Fs, C_5H_4Mn(CO)_3; \quad R^2=H, Ar, Fs$

Pirazolindən fərqli olaraq pirazol sırasında bu birləşmənin sintezi üçün bir neçə ümumi üsul işlənib hazırlanmışdır. Pirazol halqasının alınmasının iki əsas üsulu 1,5- və 2,3-rabitənin (I üsul) və ya 1,5 və 3,4-əlaqənin (II üsul) qapanması hesabınadır.

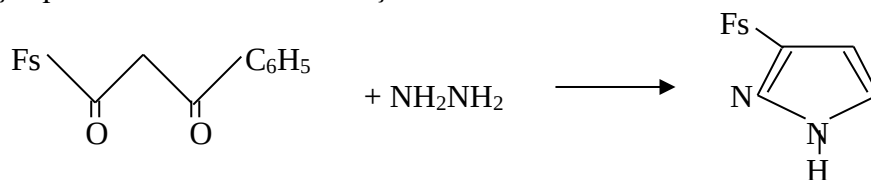

I üsula görə pirazolun sintezi 1,3-dikarbonil birləşmələrə hidrazin və ya monoəvəzli hidrazonların birləşməsidir.

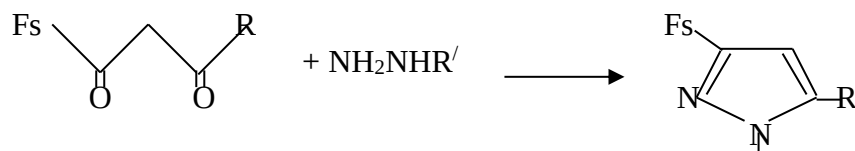

Qeyri simmetrik dikarbonil birləşmələr və monoəvəzli hidrazinlər çox vaxt pirazol izomerlərinin qarışığını əmələ gətirir.

İlk dəfə ferrosenilpirazol mütləq efir mühitində hidrazinlə ferrosenil əvəzli diketonun qarşılıqlı təsirindən sintez edilmişdir.

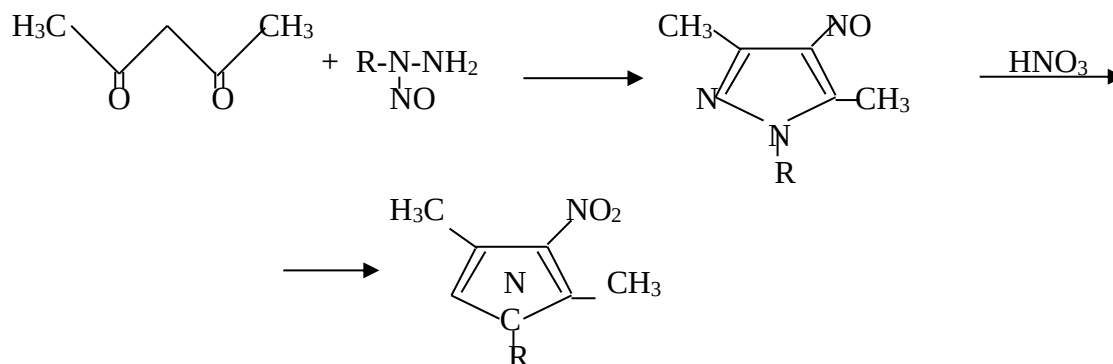

Bu reaksiya sonradan müxtəlif hidrazon törəmələrinə də tətbiq edildi. Göstərilmişdir ki, iki mümkün tsiklləşmə istiqamətindən ən real az fəza çətinliyinə və aralıq məhsul kimi alınan hidrazonların davamlı olması istiqamətidir.

R¹R=CH₃, Fs; R=H, C₆H₅, C₆H₃(NO₂)₂, CONH₂

N – Nitrozoəvəzli propil- və benzilhidrazinlərin asetil asetonla qarşılıqlı təsirindən uyğun 4-nitrozopirazol əmələ gəlir (35).

R = C₃H₇, C₆H₅CH₂

Tərkibində α - və ya β - vəziyyətində mütəhərrik əvəzedicisi olan α,β-doymamış ketonların hidrazinlə reaksiyası zamanı tsiklləşmə ilə yanaşı, əvəzedicinin qopması da baş verir və heteroaromatik quruluşu – pirazol həlqəsi əmələ gəlir.

Bu üsulun çatışmayan cəhəti bəzi hallarda tautomerlərin qarışığının alınmasıdır. Bu reaksiyalarda β - xlorvinilketonlardan istifadə etdikdə bir izomerlik alınması müşahidə edilir. β-Xlorvinilketonların asan alındığını nəzərə alaraq bu halda 1,3-əvəzli pirazolin alınmasını əlverişli üsul hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

- 1 А.Терней «Современная орган. химия. Москва Издательство «Мир» том 2, 1981
- 2 Травенг В.Ф. Органическая химия Издательство Академкнига 1 том, 2004
- 3 Молочников А.С., Горбатенко О.А., Вишневская Г.П.. Менделеевский съезд по общей химии Казань 21-26, сент.2009
- 4 Корченевский А.В., Шикова Г.Г., Быкова В.В., Коуфман О.И. Общая химия 2002 72.,№7, с.1202-1206 библиография 10 Рус.

СИНТЕЗ И ИССЛЕДОВАНИЕ 1-ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ЗАМЕЩЕННЫХ ПРОИЗВОДНЫХ ПИРАЗОЛА И ПИРРОЛА

Курбанов Кулу Баба оглы, Намазова Зейнаб Намаддин оглы, Курбанова Едиля Кулу, Гасанова Расифа Багир кызы

Резюме

Изучение реакций электрофильного сочетания хлорангидридов угольных кислот с аллилгалогенидами и выявление общих закономерностей, получение различных предельных и непредельных галогенкетонів и их последующие химические превращения, синтез с их помощью производных пятичленных гетероциклических соединений с одним или двумя гетероатомами превращений, определяющих основные факторы, влияющие на гетероциклизацию, содержащие два синтеза фурана, пиррола и

тиофена, которые представляют собой пятичленный гетероциклический ряд, и выявить пути практического применения полученных соединений.

SYNTHESIS AND STUDY OF 1-FUNCTIONAL SUBSTITUTED DERIVATIVES OF PYRAZOLE AND PYRROLE

*Kurbanov Kulu Baba, Namazova Zeynab Namaddin, Kurbanova Edilya Kulu,
Hesnova Rasifa Baba*
Summary

Study of electrophilic coupling reactions of chloroanhydrides of carbonic acids with allyl halides and extraction of general laws, obtaining various saturated and unsaturated haloketones and their subsequent chemical transformations, synthesis of derivatives of five-membered heterocyclic compounds with one or two heteroatoms with the help of these transformations, determining the main factors affecting heterocyclization, containing two Synthesis of furan, pyrrole and thiophene, which are five-membered heterocycle series, and to discover ways of practical application of obtained compounds.

Rəyçi: dos. A.T.Məmmədova

Kimya kafedrasının 14 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 11 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi: 28 fevral 2023-cü il.

UOT:54.

FİŞER-TROPS ÜSULU İLƏ KARBOHİDROGENLƏRİN SİNTEZİ ÜÇÜN DƏMİR TƏRKİBLİ KATALİZATORLARIN TƏDQIQI

*k.ü.f.d. Abdullayeva Kəmalə Sədrəddin qızı
Nəbiyev Həbil Zakir oğlu
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
abdullayeva-1974@inbox.ru
habilnebi@gmail.com*

Xulasə: *Fişer-Trops sintezinə lazım olan katalizatorlara modifikasiyaedici əlavələrin (Mg və Ca) xassələrinin təsiri ilə bağlı tədqiqat aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, Mg və Ca-un katalitik dispersiyanın tərkibinə daxil edilməsi oksigen tərkibli məhsulların yenidən paylanmasına kömək edir: bu, əsas yan birləşmənin, CO₂-nin məhsuldarlığını azaltmağa və spirtlərin məhsuldarlığını artırmağa imkan verir, suda həll olunur.*

Açar sözlər: Fişer-Trops sintezi, katalizator, modifikator, Fe katalizatorları, reaktor

Keywords: Fischer-Tropsch synthesis, catalyst, modifier, Fe catalysts, reactor

Ключевые слова: синтез Фишера-Тропша, катализатор, модификатор, Fe-катализаторы, реактор.

Giriş

Xam neft, qiymət dinamikasından asılı olmayaraq, motor yanacaqlarının və neft-kimya

məhsullarının istehsalı üçün əsas xammal mənbəyidir və elə də qalacaq, lakin yaxın gələcəkdə kimya və yanacaq sənayesində neftə alternativ xammalın rolunun artacağı gözlənilir. 20-ci əsrin sonu - 21-ci əsrin əvvəllərində bərpa olunan xammal, ilk növbədə biokütlə (sürətlə böyüyən bitkilər və müxtəlif tullantılar) əsasında yanacaq istehsalı texnologiyalarının fəal inkişafı başladı.

Fişer-Tropsş sintezi hər hansı karbon tərkibli xammalın sintetik maye karbohidrogenlərə çevrilməsinin ikinci mərhələsidir ki, bu da motor yanacağı və neft-kimya məhsullarının istehsalını həyata keçirməyə imkan edir. Fişer-Tropsş sintezi katalitik prosesdir və bütün prosesin texnoloji sxemini təyin edən katalizatorun xüsusiyyətləridir. Fişer-Tropsş sintezi üçün ən çox istifadə olunan VIII qrup metallarıdır ki, ən çox üstünlük də Fe və ya yüksək məsələli dayağın (dəmir və ya) səthində yayılmış kobalt metalıdır.) Dəmir və ya kobalt adətən katalizator kimi istifadə olunur [1-3]. Reaksiyanın effektivliyini artırmaq üçün katalizatorun strukturunu təkmilləşdirmək üçün tədqiqatlar aparılır, reaktorların müxtəlif modifikasiyalarından istifadə edilir, sintez üçün optimal şərait seçilir və s. Son illərdə GTL texnologiyasının dördüncü nəslinə keçidi müşahidə etdi, prosesin daha yüksək intensivləşməsi və monoməhsul adlanan məhsulun (sintetik yağ və/və ya onun bir neçə fraksiyasının) istehsalı ilə xarakterizə olunur. Təqdim edilən işin məqsədi ultra dispers katalizatorlardan istifadə edərək Fişer-Tropsş sintezinin elmi əsaslarını inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün də katalizatorların seçimi əsasdır [3-5].

TƏCRÜBİ HİSSƏ

Fişer-Tropsş üsulu ilə karbohidrogenlərin sintezi üçün dəmir tərkibli dispers sistemlər dəmir prekursorlarının məhsullarının termik parçalanması (termoliz) üsullarından istifadə etməklə hazırlanmışdır. Dəmir nitratın hesablanmış miqdarı 40% sulu məhluldan inert qaz axınında qarışdırılmaqla 280°C-də ərimiş dispersiya mühitinə (C₁₉–C₃₂ fraksiyasının bərk parafinlərinin qarışığı) daxil edilmişdir. Dəmir tərkibli bir sıra nümunələr kalsium və maqneziumun tərkibində 4,5-12,0 kütlə payı % aralığında sintez edilmişdir. Dəmir, maqnezium və kalsiumun prekursorları onların nitratları idi. Prekursorların çəkisi komponentin sıfır valentli forması üçün hesablanmışdır, halbuki dispers sistemin tərkibində dəmirin miqdarı bütün hallarda 1 kütlə payı % -lə təşkil etmişdir. % və dəyişdirici agentin miqdarı Fe tərkibinin faizi kimi hesablanmışdır.

Sintez edilmiş nümunələrin hissəcik ölçüsü Malvern Zetasizer Nano ZS alətində dinamik işığın səpilməsi ilə müəyyən edilmişdir. Nümunə hazırlamaq 0,01 q suspenziya nümunəsini 10 ml n-heksanda 5 kütlə payı əlavə etməklə həll etməklə həyata keçirilmişdir, səthi aktiv maddə % (natrium dioktilsulfosuksinat).

Nümunələrin rentgen şüaları difraksiyası fırlanan mis anodlu RigakuRotaFlex D/MAX-RC rentgen qurğusunda aparılmışdır. xarakterik dalğa uzunluğu K_{α} radiasiya $\lambda = 0,1542nm$. İkinci dərəcəli monoxromatorun istifadəsi ilə qrafit monokristal - dəmir atomlarının flüoresan şüalanmasının eksperimental difraksiya nümunələrinə töhfəsi minimuma endirildi.

Rentgen tədqiqatı həndəsəsində $\theta - 2\theta$ Bragg-Brentano sxeminə uyğun olaraq üfüqi geniş bucaqlı qoniometrdən istifadə etməklə aparılmışdır. Skanlama 1°/dəq sürətlə və 0,04° addımla 10°–70° bucaq diapazonunda 2θ aparıldı. Dispersiya nümunələrinin katalitik aktivliyi şlam reaktoru olan qaz axını qurğusunda qiymətləndirilmişdir. Katalitik sistemlər ilkin olaraq 360°C temperaturda 12 saat ərzində karbon monoksit (2 MPa) təzyiqi altında aktivləşdirilib. Karbohidrogenlərin sintezi 260-320°C temperatur diapazonunda 2 MPa təzyiq altında CO: H₂ = 1: 1 molyar nisbəti ilə 10 l/saat axını ilə sintez qazı axınında hər 12 saatdan bir temperaturun 20°C artması ilə aparılmışdır.

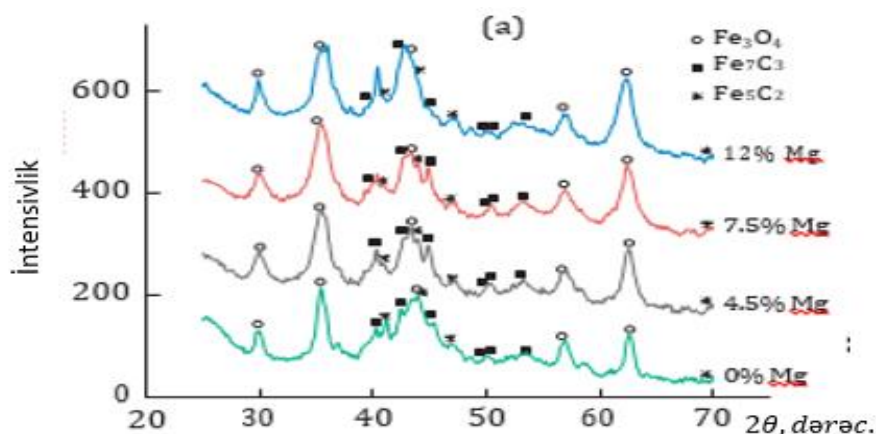
Təhlil üçün qaz və maye nümunəsi temperaturun yüksəlməsindən 8-12 saat sonra hər bir temperatur rejimi üçün aparılmışdır. İlkin sintez qazı və qazlı sintez məhsulları Kristalluks-4000 xromatoqrafında (detektor, katarometr, daşıyıcı qaz, helium) GAC tərəfindən təhlil edilmişdir. CO, CH₄ və N₂-ni ayırmaq üçün CaA molekulyar ələkləri ilə

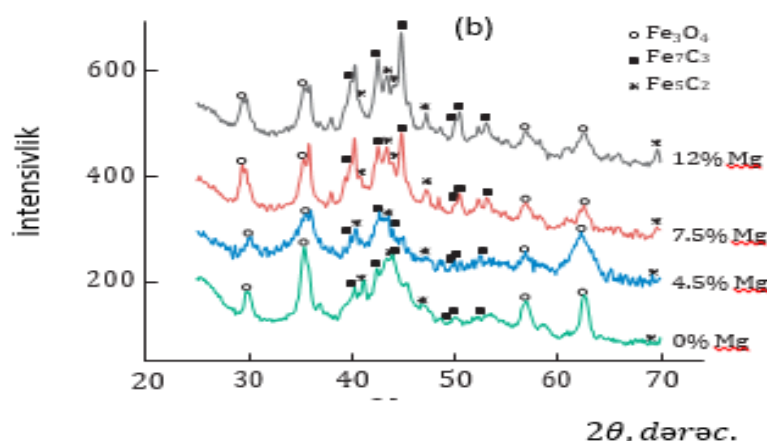
doldurulmuş sütun ($3\text{m} \times 3\text{ mm}$) istifadə edilmişdir; HayeSept ilə doldurulmuş sütun CO_2 və $\text{HC C}_2\text{-C}_4$ -ü ayırmaq üçün istifadə edilmişdir. Maye karbohidrogenlərin təhlili PID detektoru və OV-351 kapilyar sütunu ($50\text{m} \times 0,32\text{ mm}$) ilə təchiz olunmuş Kristallux-4000M xromatoqrafında temperatur proqramlaşdırılmış rejimdə (helium verilməsi 30 ml/dəq , hidrogen – 25ml/dəq hava - 250 ml/dəq aparılmışdır). Sulu faza Kristallux-4000M xromatoqrafında qaz-adsorbsiya xromatoqrafiyası ilə təhlil edilmişdir. Detektor alov ionlaşmasıdır. Qaz verilmə sürəti: helium - 20 ml/dəq , hidrogen - 25 ml/dəq , hava - 250 ml/dəq . Təhlil üçün HP-FFAP (nitrotrefalilik turşu ilə dəyişdirilmiş polietilen qlitol) kapilyar sütundan ($50\text{ m} \times 0.32\text{ mm} \times 0.50\text{ mkm}$) istifadə edilmişdir. Nümunənin həcmi $0,3\text{ ml}$ idi. Temperaturun tənzimlənməsi - 70°C (8 dəq), 10°C/dəq sürətlə 70°C -dən 110°C -ə qədər proqramlaşdırılmış temperatur, 15°C/dəq 110°C -dən 220°C -dək proqramlaşdırılmış istilik /dəq və 220°C -də 10 dəq müddətində tənzimlənilir.

Katalizatorun aktivliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilər seçilmişdir: XCO , %—CO çevrilməsi (reaksiyaya məruz qalmış CO kütləsinin reaksiya zonasına daxil olan CO kütləsinə nisbəti); Y_N məhsullarının çıxımı, q/m^3 - 1 m^3 sintez qazının katalizatordan keçirilməsi ilə alınan, normal vəziyyətə gətirilən N məhsulunun qramının sayı; S_N məhsulları üçün seçicilik; % - məhsulu yaratmaq üçün istifadə olunan karbonun reaksiyaya girən karbonun ümumi miqdarına nisbəti.

NƏTİCƏLƏR VƏ ONUN MÜZAKİRƏSİ

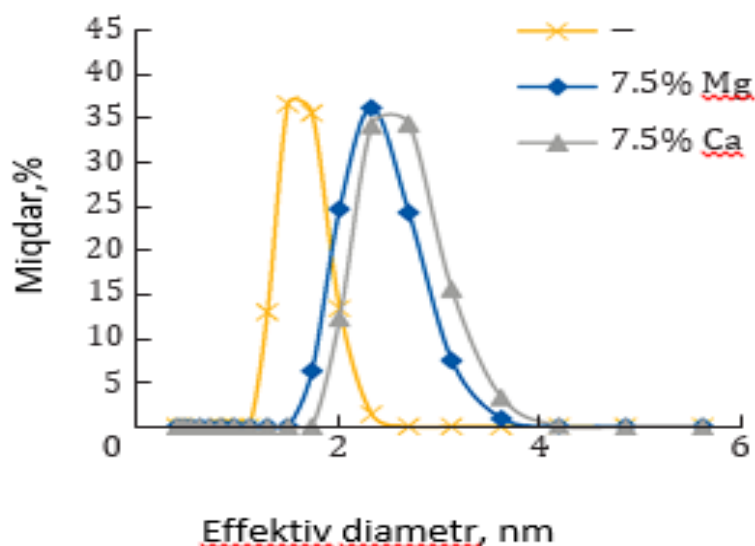
Katalitik süspansiyonların nümunələri karbonmonoksit cərəyanında ilkin aktivləşdirmədən və aktiv kontaktın faza tərkibini təyin etmək üçün $260\text{-}320^\circ\text{C}$ temperatur diapazonunda Fişer-Tropsş üsulu ilə karbohidrogenlərin sintezində tədqiqatdan sonra XPA tərəfindən tədqiq edilmişdir. səthi birbaşa CO hidrogenləşmə reaksiyası zamanı əmələ gəlir. Göstərilmişdir ki, kalsium və maqnezium əlavələrinin tətbiqi Fe_5C_2 və Fe_7C_3 dəmir karbidlərinin daha intensiv formalaşmasına kömək edir (şək. 1a, 1b), katalitik səthin tərkibində olması su qazının sıxılmasına səbəb olur. məhlulda aktiv olan maqnetit fazasının tərkibinin azalması ilə əlaqədar reaksiya su qazının payları [6, 7].

**Şəkil 1. Tərkib nümunələrinin rentgen faza analiz spektrləri: a) Fe-(0–12%) Mg
b) Fe-(0–12%) Ca.**

Müəyyən edilmişdir ki, maqnezium əlavəsi olduqda, tərkibində dəmir tərkibli fazanın 7,5% -dən çox artması dəmir karbid fazasının nisbətini azalmasına səbəb olur, onun konsentrasiyalarının bütün diapazonu maqneziumun daxil edilməsinin təsiri ilə saxlanılır.

Şəkil 2. Müxtəlif təbiətli modifikasiyaedici əlavələri olan Fe-sistemlər üçün dispers fazanın hissəcik ölçüsünün paylanması.

Katalitik dispersiyalar damcı termoliz yolu ilə əmələ gəldikdən sonra dinamik işıqın səpilməsi ilə təhlil edilmişdir. Göstərilmişdir ki, bütün hallarda maqnezium və kalsium əlavələrinin tətbiqi 0,7-dən 2,1-3,3 nm-ə qədər təşviq olunmamış katalizatorla müqayisədə dispers fazanın hissəcik diametrinin artmasına səbəb olmuşdur (Şəkil 2). Bununla birlikdə, modifikatorların iştirakı ilə, Fischer-Tropsch sintezi zamanı, müşahidə olunan metal tərkibli hissəciklərin diametrinin dörd dəfə (3 nm-ə qədər) artmasına qarşı dispers fazanın hissəciklərinin cüzi bir şəkildə 15-20% qabalaşması baş verdi.

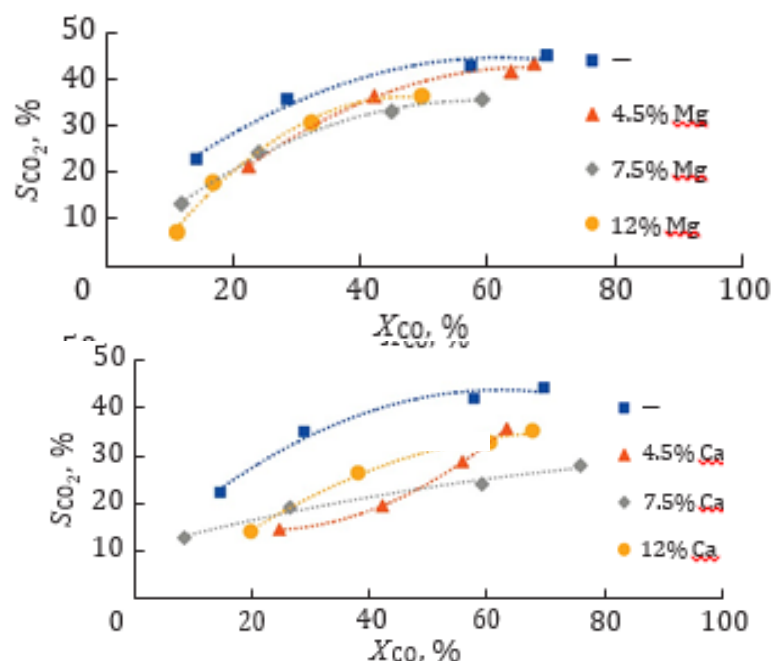
Modifikasiya edilmiş Fe-katalizatorları su qazının ikincil reaksiyasında azalmış aktivlik göstərmişdir. Beləliklə, Mg və Ca varlığında karbon dioksid üçün seçicilik bütün hallarda oksigenin suya və sulu fazada həll olunan oksigenatlara (əsasən C₁-C₄ spirtləri) utilizasiyası səbəbindən azalmışdır (Cədvəl 1, Şəkil 3).

Müxtəlif konsentrasiyalarda dəyişdirici maddələrin əlavə edilməsi ilə dispers dəmir tərkibli sistemlərin iştirakı ilə əldə edilən spirtlərin nisbi tərkibi (ümumi kütlənin %-lə)

Cədvəl 1.

Fişer-Trops üsulu ilə karbohidrogenlərin sintezində katalitik süspenziyaların aktivliyinə dəyişdirici əlavənin təsiri ($T = 300\text{--}320^\circ\text{C}$, $X_{\text{CO}} = 60\%$)

Modifikator	Çıxım, q/m ³						P, q/kq, Me
	C ₁	C ₂ –C ₄	C ₅ +	CO	Oxy	H ₂ O	
—	20	28	47	216	4	34	471
4.5% Mg	13	18	42	128	6	40	415
4.5% Ca	18	25	66	142	8	83	656
7.5% Mg	30	30	48	191	13	62	478
7.5% Ca	13	18	85	127	22	108	847
12% Mg	20	26	37	154	13	44	373
12% Ca	25	29	45	169	23	67	454

Şəkil 3. İlk xammalın çevrilmə dərəcəsinin müxtəlif təbii dəyişdirici əlavələr olan katalitik süspansiyonların mövcudluğunda karbon qazının əmələ gəlməsi ilə bağlı seçiciliyə təsiri.

Müxtəlif konsentrasiyalarda dəyişdirici maddələrin əlavə edilməsi ilə dispers dəmir tərkibli sistemlərin iştirakı ilə əldə edilən spirtlərin nisbi tərkibi (ümumi kütlənin % ilə) şəkl 3-də göstərilmişdir. Az miqdarda modifikatorların (4,5% Ca və Mg) tətbiqi C₄+ spirtlərinin tərkibinin artmasına kömək etdi, əlavənin konsentrasiyasının artması isə C₂+ spirtlərinin əmələ gəlməsinin intensivləşməsinə səbəb oldu: onların nisbəti oksigen tərkibli məhsulların tərkibi əlavə artım olmadan nümunə üçün 75%-dən 80-82%-ə qədər artmışdır.

NƏTİCƏLƏR

Bu işdə maqnezium və kalsium əlavələri ilə damcı termoliz üsulu ilə hazırlanmış dəmir tərkibli nanoölçülü süspenziyaların bir sıra nümunələri tədqiq edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, 4,5-12,0 wt miqdarında dəyişdirici əlavələrin tətbiqi, dəmir tərkibinin % azalmasına səbəb olmuşdur.

Xammalın çevrilmə dərəcəsi ilə əlaqədar katalitik sistemin aktivliyini qoruyarkən CO₂ 20-40% məhsuldarlığı, maqnezium və kalsium əlavələrinin tətbiqi ilə HC benzin fraksiyasının tərkibi 63% -dən 70% -ə qədər artdı, bütün hallarda doymamış məhsulların nisbəti 26-dan 30-44% -ə qədər artdı. Modifikator kimi maqnezium və kalsiumun tətbiqi C₂+

spirtlərinin nisbətini 75-dən 80-82 %-ə qədər artırmağa imkan verdi. Göstərilmişdir ki, bütün hallarda aşqarların tətbiqi dispers fazanın hissəcik diametrinin təşviq olunmamış katalizatorla müqayisədə 0,7 nm-dən 2,1-3,3 nm-ə qədər artmasına səbəb olmuşdur; modifikatorların əlavə edilməsi 20% -dən çox olmamışdır. Rentgen faza analizi ilə müəyyən edilmişdir ki, maqnezium və kalsiumun modifikasiya edici əlavələri olduqda, dəm qazı ilə təmasların ilkin aktivləşdirilməsi (karbidləşmə) və sintez qazı ilə təsiri zamanı yüksək karbon tərkibli dəmir tərkibli faza baş verir (Fe_5C_2 və dəyişdirilməmiş nümunəsi üçün Fe_7C_3 əmələ gəlmişdir).

Ədəbiyyat

1. Кравцов А.В., Попок Е.В., Юрьев Е.М.. Изучение механизма превращения СО на Zn-Cu-Al катализаторе с помощью кванто –химических методов расчетов // Известия Томского политехнического университета. - 2011.-№ 3. - С. 67.
2. Ma F.F., Ma S.H., Jiao Z.Y., Dai X.Q. Adsorption and decomposition of H_2O on cobalt surfaces: A DFT study. - 2016. - №4. - С. 1-8.
3. Криницина З.В., Видяев И.Г. Финансовый менеджмент, ресурсоэффективность и ресурсосбережение: учебно-методическое пособие / Томский политехнический университет. - Томск: Изд-во Томского политехнического университета. - 2014. – С. 73
4. Jun Cheng, P. Hu, Peter Ellis, Sam French, Gordon Kelly, and C. Martin Lok. Chain Growth Mechanism in Fischer - Tropsch Synthesis: A DFT Study of C-C Coupling over Ru, Fe, and Re Surfaces. - 2008. - №112. – С. 1-5.
5. Тунгатарова С.А., Байжуманова Т.С. Конверсия природного газа в синтез газ. - 2003. - №15. - С. 56-74.
6. Subramanian V.A. Nanoreactors: An efficient tool to control the chain-lengthdistribution in Fischer-Tropsch synthesis // ACS Catalysis. - 2016. - №13. - С. 12-14.
7. Dry M.S., Steynberg A.M. Fischer - Tropsch Technology. Studies in SurfaceScience and Catalysis. Ed // By Amsterdam: Elsevier. - 2004. - №14. - С. 35.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЖЕЛЕЗОСОДЕРЖАЩИХ КАТАЛИЗАТОРОВ СИНТЕЗА УГЛЕВОДОРОДОВ МЕТОДОМ ФИШЕРА-ТРОПША

к.х.н. Абдуллаева Кямаля Садрадин, Набиев Хабил Закир
Резюме

Проведено исследование влияния свойств модифицирующих добавок (Mg и Ca) на катализаторы, необходимые для синтеза Фишера-Тропша. Установлено, что включение Mg и Ca в состав каталитической дисперсии способствует перераспределению кислородсодержащих продуктов: позволяет снизить выход основного побочного соединения, CO_2 , и увеличить выход спиртов, что растворимы в воде.

STUDY OF IRON-CONTAINING CATALYSTS FOR THE SYNTHESIS OF CARBOHYDROGENS USING THE FISCHER-TROPSCH METHOD

Phd. Abdullayeva Kamala Sadraddin, Nabiye Habil Zakir
Summary

A study was conducted on the effect of the properties of modifying additives (Mg and Ca) on the catalysts needed for the Fischer-Tropsch synthesis. It was found that the inclusion of Mg and Ca in the composition of the catalytic dispersion contributes to the redistribution of oxygen-containing products: it allows to reduce the productivity of the main side compound, CO_2 , and to increase the productivity of alcohols, which are soluble in water.

Рәйси к.е.н., доц. Мәммədova Р.İ
16 matr 2023 tarixli iclasın 10 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 27 mart 2023-cü il

UDC 665.6

MAQNİT SAHƏSİNİN TƏSİRİ ALTINDA KATALİTİK KREKİNG PROSESİNİN İNTENSİFİKASIYASI

*Xələfova İradə Arif, Fətəliyeva Səbinə Ramiz, Məmmədova Zemfira Elxan
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti.*

sabina.fataliyeva20@gmail.com

Xülasə: *Bu işin məqsədi maqnit sahəsinin sənaye katalitik krekinq katalizatorunun maye qatının hidrodinamikasına təsirini öyrənməkdir. Məqalədə biz katalitik krekinq prosesində vakuum qazoylu, onun mazut və texnoloji katalizator ilə qarışıqlarının ilkin təmizlənməsinin tətbiqini araşdırdıq, həmçinin sabit maqnit sahəsinin ağır neft xammalının çevrilməsinə təsiri problemini nəzərdən keçirdik. Və katalizatorun özünün hidrodinamikası və quruluşu haqqında. Neft və neft məhsullarının maqnit sahəsi ilə emalı, məsələn, parafin yataqlarının artım sürətini azaltmağa, neft və suyun ayrılmasını sürətləndirməyə, neftin özlüliyünü azaltmağa və s. imkan verən texnoloji proseslərdən biri kimi istifadə olunur. Maqnit sahəsinin neft və qaz hasilatında bir sıra proseslərə, xüsusən də katalitik krekinq prosesində neftin dərin emalına təsirinin fiziki-kimyəvi mexanizmləri emal edilmiş məhlulların tərkibində məhlulda mövcud olan digər kolloid hissəciklərin iştirakı da daxil olmaqla aqreqatlar şəklində mövcud olan kolloid ferromaqnit dəmir hissəciklərinin çirkləri.*

Açar sözlər: *təzyiq düşməsi, sürətləndirici, maqnit sahəsi, mayeləşmiş təbəqə, kritik sürət, endüktans, hidrodinamika, təzyiq itkiləri, seolit tərkibli katalizator, seçicilik, vakuum qazoylu.*

Ключевые слова: *перепад давления, ускоритель, магнитное поле, псевдооживленный слой, критическая скорость, индуктивность, гидродинамика, потери давления, цеолитсодержащий катализатор, селективность, вакуумный газойль.*

Key words: *pressure drop, accelerator, magnetic field, fluidized layer, critical speed, inductance, hydrodynamics, pressure losses, zeolite-containing catalyst, selectivity, vacuum gas oil.*

Giriş

Ekspərimental hissə:

Ferromaqnit hissəciklərinin maqnit sahəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda, aqreqatların məhv edilməsi baş verir ki, bu da sonradan fiziki-kimyəvi proseslərin gedişatında dəyişikliklər şəklində özünü göstərir [1].

Məlum oldu ki, mayelərdə ferromaqnit dəmir hissəcikləri əsasən uzunluğu 1 mikrondan (10^{-6} m) az olan çubuqşəkilli kristallar şəklində mövcuddur və bu mikrokristallar strukturlara - kifayət qədər böyük ölçülü aqreqatlara birləşdirilir. hansı minlərlə belə hissəciklər birləşir. Maqnit sahəsinin təsiri altında aqreqatlar daha kiçik aqreqatlar və məhlulların xüsusiyyətlərini dəyişən fərdi hissəciklər olan fraqmentlərə əzilir. Kifayət qədər güclü xarici maqnit sahəsində qaz qabarcığı və ferromaqnit hissəciyi də daxil olmaqla aqreqat dağılacaq, çünki onun tərkib hissəcikləri sahə boyunca eyni oriyentasiya əldə edir və itələyici qüvvələr hesabına birbirindən uzaqlaşır. Bir müddət sonra hissəciklər digər kimyəvi və fiziki proseslərdə iştirak etməsələr, aqreqatlar yenidən əmələ gəlir. Nəticə etibarilə, dəmir oksidlərinin ferromaqnit hissəciklərinin aqreqatları maqnit sahəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə olan maqnit müalicəsinin çoxsaylı ikincili təsirlərini nümayiş etdirir [2].

Metod

Ferromaqnit kolloidlərinin maqnitləşməsi iki müstəqil mexanizmlə həyata keçirilir [3]. Bunlardan birincisi, onun hissəcikdəki tarazlıq vəziyyətini ayıran enerji maneələrinin istilik dalğalanmalarının təsiri altında maqnit momenti ilə aşılması, supermaqnit bərk dispersiyaları ilə tanınan Néel prosesidir. İkincisi, maqnit momentinin özlü mühitdə bir hissəciklə birlikdə istiqamətləndirilməsi ilə maqnitləşmə prosesidir. Sonuncu mexanizm yalnız maqnit kolloidlərində müşahidə olunur ki, maqnitləşmə sahəsinin intensivliyi H hissəcikdə seçilmiş istiqamətlər üzrə maqnit momentini sabitləyən effektiv anizotropiya sahəsinin xarakterik intensivliyindən H_2 azdır. Hissəciklərin materialından asılı olaraq H_2 , $10^2 - 10^3$ Oe səviyyəsində olduğundan, maqnitlənmənin hər iki mexanizmini nəzərə almaq lazımdır.

[5]-in nəticələrinə görə, Küri temperaturu 500–1000 K olan dəmir hissəciklərinin ferromaqnit vəziyyətindən superparamaqnit vəziyyətinə keçməsi, maqnit momentlərinin pozulması nəticəsində ferromaqnetizmin yoxa çıxması, hissəcik ölçüsünün $D \leq 24$ nm diametrdə. Tərifinə görə, nizamsız paramaqnit fazanın ($T > T_c$) və nizamlı ferromaqnit fazasının ($T < T_c$) bölgələrini ayıran temperatur şkalasında T_c nöqtəsi Küri nöqtəsi adlanır. [6]-a görə, ölçüləri 2 nm-ə qədər azaldıqda ferromaqnit hissəciklərinin Küri temperaturu T_c kütlə metallarından fərqlənir.

Təbii yağların kolloidlərinin (həm mikro, həm də nanosəviyyələrdə) xassələrinin öyrənilməsi zamanı müəyyən edilmişdir ki [7], istənilən neft kolloid sistemdir, burada kolloid fazası əsasən asfaltenlərlə təmsil olunur və onlar öz-özünə yağlanma qabiliyyətinə malikdirlər. zəngin strukturlaşdırılmış faza diaqramında çox sayda aydın fərqli (nano) kolloid strukturları birləşdirin. Assosiativ və ya "miselyar" kolloidlər, bir qayda olaraq, geniş faza müxtəlifliyinə malikdir: ən sadə izotrop, miselyar fazalardan mürəkkəb supermolekulyar nanostrukturlara-qədər [8].

[9]-da göstəriləndi ki, asfalten adlanan çöküntünün yaranması və mövcud olmasının səbəbi paramaqnit molekulların neft və neft məhsullarında mövcud olması və ya homolitik reaksiyalarda əmələ gəlməsidir. Homolitik reaksiyalar elektron cütünün qırılması ilə xarakterizə olunur; məsələn, redoks reaksiyaları bu tipə uyğun olaraq gedir. Bu paramaqnit molekullar həlledici kimi istifadə olunan mühitdən rədd edilir σ -birləşdirilmiş atomları (məsələn, doymuş karbohidrogenlər) ehtiva edən molekulları çöküntü halına gətirir. Sonuncu, birləşmiş diamaqnit molekulların qarışığını ehtiva edən paramaqnit molekulların konsentratıdır (yaxşı işlənmiş π sistem, metal komplekslər, heterosistemlər sistemi ilə). Paramaqnit molekullar olmadan asfaltenlər mövcud deyil və asfaltenlər qeyri-paramaqnit ola bilməz. Paramaqnit molekulların ümumi sayı artan temperatur və təzyiqlə zamanla artır. Asfaltenlərin paramaqnetizmi əvvəlcə artır, lakin karbenlərin - karbidlərin görünüşü ilə temperaturdan və təzyiqdən asılı olmayaraq sabitləşir. Karben-karbidlər zaman keçdikcə sayının artmasına baxmayaraq, temperaturdan, təzyiqdən, vaxtdan asılı olmayan, yəni hər bir xammal növü üçün sabit olan spesifik paramaqnitliyə malikdir. Karben-karbidlərin görünüşü asfaltenlərin spesifik paramaqnetizm əyrisinin doymasına uyğundur.

Müxtəlif instrumental metodlardan əldə edilən çoxsaylı məlumatların təhlili və onların müqayisəsi [10] göstərir ki, ağır karbon molekulları və ya fərdi karbon atomları bir həlledicinin təsiri ilə spin həyəcanı və spin qütbləşməsi səbəbindən assosiativlər, polimerlər və ya kristal qəfəslər kimi böyük strukturlara (və ya) temperaturlara birləşirlər. Sıfır spin polarizasiyası olan molekullar tərəfindən rədd edilən paramaqnit toz olan asfaltenlər bu cür proseslərin əksidir. Beləliklə, təkcə asfaltenlər deyil, həm də neft dispers sistemlərinin daha ağır və az həll olunan çöküntüləri sırf paramaqnit xarakterlidir.

Ekspperimental tədqiqatlar [10] müəyyən etmişdir ki, reversiv təkli-üçlü keçidlər bu və ya digər şəkildə bütün neftə bənzər sistemlərə xasdır. Maqnit sahəsinin təsiri altında təkli-üçlü keçid hesabına yeni radikallar və ya biradikallar əmələ gəlir. Tək-üçlü keçidlərin ($S-T$) maqnit effekti elektronların (EKP) və nüvələrin kimyəvi polarizasiyasını (NKP) yaradır.

Radikal reaksiyalarda spin polarizasiyası və maqnit effektləri ümumi fiziki mexanizmə əsaslanan bir-biri ilə sıx əlaqəli iki hadisədir [11].

Benzin fraksiyaları 10^{15} cn/q səviyyəsində paramaqnit çirkinə malikdir. O, çoxlu miqdarda doymuş karbohidrogenlər $C_4 - C_5$ ilə çökə bilər, lakin çöküntü toz deyil, özlü-qətranlı maddədir. Bu və ya digər miqdarda qatranların və paramaqnitlərin eyni növ çirkləri bütün neft məhsullarında mövcuddur. Əkilmiş qatranlar müxtəlif paramaqnetizmə malikdir və böyük dəyəri ilə nüvə maqnit rezonansının (NMR) intensivlik spektri aşağıdır. Oxşar mənzərə asfaltlarda da müşahidə olunur. Onların paramaqnetizmi nə qədər aşağı olarsa, NMR spektri bir o qədər həll olunmuş və daha sıx olur.

Paramaqnit mərkəzlərinin (PMM) sayı ilə təxmin edilən neft məhsulları və neftə bənzər maddələrin paramaqnetizmi benzin fraksiyası üçün 10^{15} spin/q-dan, kalsine edilmiş kokslar üçün 10^{22} -yə qədər dəyişir. Dispers hissəciyin nüvəsini təşkil edən asfaltenlər və ya daha çox qatılaşıdırılmış birləşmələr sabit paramaqnit xüsusiyyətlərə malikdir. Qaz kondensatının və neftin distillə edilməsinin qalıq məhsullarının paramaqnit xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir [12]: PMM-nin qeydə alınmış miqdarı neft məhsulunun xarakterindən asılı olaraq $6 \cdot 10^{17}$ -dən $5 \cdot 10^{18}$ -ə qədər dəyişirdi. Bütün nümunələr üçün maqnit təsirindən ən böyük təsir ən aşağı sürətlə müşahidə edilmişdir: paramaqnit aktivliyində artım 38-57% təşkil etmişdir. Maqnit sahəsinə məruz qaldıqdan bir neçə saat sonra neft qalıqlarında PMM miqdarının azalması radikal rekombinasiya prosesi kimi çıxır ki, bu da [13]-dəki məlumatlarla uyğun gəlir.

Sabit bir maqnit sahəsinə yerləşdirilən paramaqnit nümunəsi ona tətbiq olunan elektromaqnit sahəsinin enerjisini qəbul edə bilər. Paramaqnit nümunələri tərəfindən elektromaqnit şüalanmasının udulmasından ibarət olan elektron paramaqnit rezonansı fenomeni seçici (rezonans) xarakter daşıyır, çünki o, yalnız sabit maqnit sahəsinin gücü ilə dəyişən elektromaqnit sahəsinin tezliyi arasında müəyyən nisbətdə müşahidə olunur. Xarici maqnit sahəsi $H^{\rightarrow}$ olmadıqda, paramaqnit hissəciklərin xaoslu istilik hərəkəti ümumi maqnit momentinin orta hesabla sıfıra bərabər olmasına gətirib çıxarır $M^{\rightarrow} = 0$. Əgər nümunə sabit maqnit sahəsində $H^{\rightarrow}$ yerləşdirilsə, paramaqnit hissəciklərinin paramaqnit momentləri $H^{\rightarrow}$ vektorunun istiqaməti boyunca yönəldilmişdir; buna görə də sıfırdan fərqli ümumi maqnit momenti yaranır, yəni nümunə maqnitləşir. Maqnit sahəsinin gücü $H^{\rightarrow}$ nə qədər yüksək olarsa, nümunə bir o qədər maqnitləşir. Nisbətən zəif maqnit sahələrində induksiya edilmiş maqnit momentinin böyüklüyü: $M^{\rightarrow} = \chi H^{\rightarrow}$, burada χ - maqnit həssaslığı (adətən, $\chi = 10^{-3} - 10^{-6}$). Paramaqnitlərin maqnit momenti $M^{\rightarrow} \neq 0$ olur və xarici sahənin istiqamətinə yönəldilir.

Nanohissəciklərin maqnit xassələrinin spesifik xüsusiyyətləri onların elektron və fonon hallarının diskretliyi ilə bağlıdır. Maqnitləşmə nümunədəki maqnit sahəsinin induksiya ilə xarici maqnit sahəsinin induksiya arasındakı fərqlə, maqnit həssaslığı χ isə maqnitləşmənin xarici maqnit sahəsinin gücünə nisbəti kimi müəyyən edilir [15].

Eksperimental və nəzəri tədqiqatların nəticələri [16-20] göstərdiyi kimi, maqnit emalından istifadə neft xammalının emalının səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Müəyyən edilmişdir ki, karbohidrogen və su sistemlərinə maqnit sahəsi tətbiq edildikdə, həlledici rol aşağıdakılar oynayır: maqnit induksiyaının miqyası, maqnit sahəsinin aktiv zonada (maksimum induksiya zonası) kəsişmə sürəti. emal edilmiş mayenin axını və emal edilmiş maye ilə maqnit sahəsinin kəsişmələrinin sayı.

Bu baxımdan neft sisteminə fiziki təsir üsullarından istifadə etməklə ağır neft xammalının emalının intensivləşdirilməsi aktual problemdir.

Qazın (mayenin) incə dispers katalizatorun (kontaktın) yatağından müəyyən sürətlə keçdiyi və bu zaman yataq hissəcikləri arasında əmələ gələn və ona bütün istiqamətlərdə nüfuz edən kanalların genişləndiyi və yatağın dibinə çevrildiyi zaman mayeləşmiş (mayeləşdirilmiş) yataq əmələ gəlir. həcmi artır. Bu, hissəciklərin bir-birinə nisbətən qarışmasına və hərəkətinə gətirib çıxarır və bütövlükdə təbəqələr aparatın divarlarına hidrostatik təzyiq göstərir.

Maye qat üsulu müxtəlif növ xammalın texnoloji emalı üçün mütərəqqi üsuldur. Bu, mayeləşdirilmiş yataqdan istifadə edərkən xammal ilə istilik daşıyıcısı arasında maksimum əlaqənin təmin edilməsi ilə izah olunur. Onsuz kimyəvi, fiziki və istilik prosesləri effektiv şəkildə davam edə bilməz. Maye qatını əmələ gətirən bərk fazanın dispersiyası nə qədər çox olarsa, reaktivlərin təmas səthi bir o qədər böyük olar və proses bir o qədər səmərəli olar. Mayeləşdirilmiş yataq proseslərinin digər qiymətli xüsusiyyəti texnoloji sxemlərin və avadanlıqların müqayisəli sadəliyidir ki, bu da reaksiya məhsullarının dispers bərk fazanın əsas hissəsindən ayrılması və reaktordan qızdırılması və yenidən aktivləşdirilməsi üçün regeneratorda çıxarılması prosesinin sadəliyi ilə izah olunur.

Nəticələr

Ağır neft emalı tullantılarının təmasda kokslanması üçün mayeləşdirilmiş yatağın istifadəsinin üstünlükləri xüsusilə nəzərə çarpır. Bu halda, mayeləşdirilmiş yatağın hissəcikləri reaktordan regeneratorda koks və regeneratordan reaktora istilik daşıyıcılarıdır. Ağır xammalın koks sobasının mayeləşdirilmiş yatağı ilə təmasda kokslanması prosesində onun üzərində çoxlu miqdarda koks əmələ gəlir, onun bir hissəsi reaktora lazımi miqdarda istilik daxil etmək üçün regeneratorda yandırılır və bir hissəsi sistemdən silinir. Eyni zamanda sistemdə koks mayesinin miqdarı sabit saxlanılır.

Maye yatağın mahiyyəti və mexanizminin təhlilindən belə nəticə çıxır ki, belə sistemlərdə kontakt katalitik heterogen proseslərin səmərəliliyini azaldan mayeləşdirilmiş yataq sistemlərinin əsas çatışmazlıqları aşağıdakılardır: [22]

1) reaksiya verən maddələrin əhəmiyyətli hissəsinin qabarcıqlar şəklində təbəqənin qalınlığından keçməsi;

2) yatağın bütün həcmində katalizatorun aktivliyinin aparatdan çıxan sərf edilmiş katalizatorun aktivliyinə bərabər səviyyəyə bərabərləşməsinə gətirib çıxaran layda incə hissəciklərin intensiv qarışdırılması;

3) bərk fazanın intensiv qarışması nəticəsində yaranan mayeləşmiş təbəqənin həcmində reaktivlərin və reaksiya məhsullarının qismən qarışması və maddənin bir hissəsi katalizator hissəcikləri arasında nazik kanallardan keçərək əsasən qarışdırılır. Bu, müəyyən dərəcədə xammalın bu hissəsinin reaksiya sürətini azaldır və reaksiya məhsullarının ikinci çevrilməsinə kömək edir;

4) sabit təbəqə ilə müqayisədə faza hərəkətinin daha aşağı nisbi sürəti və nəticədə bəzi hallarda prosesin sürətinin xarici diffuziya ləngiməsinin olması.

Sadalanın çatışmazlıqların olması incə hissəciklərin qazlar və buxarlarla təmasda olması prinsipinin potensial imkanlarından tam istifadə etməyə imkan vermir. Buna görə də, son illərdə bir çox tədqiqatçıların söyləri həyata keçirilən proseslərin səmərəliliyini artırmaq üçün axıcı yataq ilə sistemlərin təkmilləşdirilməsi yollarının tapılmasına yönəldilmişdir.

Tərkibində seolit olan krekinq katalizatorlarının (Omnikat-210P) mayeləşmə hidrodinamikasına sabit maqnit sahəsinin (MS) təsirini öyrənmək üçün hissəcik ölçüsü 65-80 mkm, kütlə sıxlığı 0,65 q/sm³ olan katalizator fraksiyasını tədqiq etdik.

Cədvəl 1-də MS-nin təsiri olmadan ΔP qradiyentin mayeləşdirici agentin (havanın) W katalizatorunda axın sürətindən asılılıqları və cədvəl 2-də qaz tədarükü sürətindən ΔP təzyiq itkisinin qiymətləri W (m/s) və hidravlik müqavimət ΔP ilə maqnit sahəsinin olmadığı zaman, havanın verilməsi sürəti arasında hesablanmış asılılıqlar W göstərilir, eləcə də axındakı ətalət və özlülük qüvvələrinin nisbətini və müvafiq olaraq axının növünü - laminar və ya turbulenti xarakterizə edən Reynolds ədədinin Re qiymətləri. Müəyyən edilmişdir ki, $Re_{kr} > 10$ -da filtrasiya rejimindən mayeləşdirilmiş yataq rejiminə keçid var.

Sonra MS-nin incə dispers katalizatorun “mayeləşmiş yatağının” hidrodinamikasına təsiri öyrənilmişdir. Bu zaman katalizatoru olan reaktor 0,25-0,30 T induktivliyə malik MS-yə yerləşdirilmişdir.

Cədvəl 1. Təzyiq düşməsinin mayeləşdirici maddənin axınından və MS olmadıqda layın hidravlik müqavimətindən asılılığı.

Qat vəziyyəti	Diffmometr göstəricisi		Rotametr №1	Katalizator yatağının hündürlüyü, mm	Rotametr №2	Vaxt dəqiqələri	V (dm ³ , l) qaz sayğacı	Havanın temperaturu, °C
	Sağ	Sol						
Filtrləmə rejimi	-8	+1	0	19,8	0	65,44	3	18
Qatda baloncukların görünüşünün başlanğıcı	-11	+1	0	19,8	0	30,20	3	18,5
Maye yatağın başlanğıcı	-11	+1		20,0	0	25,33	3	18,5
Maye yatağı	-11	+1	15	21,0	0	22,24	5	19
Maye yatağı	-11	+1	20	22,0	0	20,10	5	19,5
Maye yatağı	-12	+2	78	23,5	0	10,56	5	19,5
Maye yatağı	-13	+3	90	23,5	10	9,01	5	19,5
Maye yatağı	-13	+3	100	24,0	20	8,12	5	20
Normal təbəqə (qatdakı baloncuklar)	-14	+1	0	20,0	0	18,06	3	20
Maye yataq	-14	+1	10	22,0	0	15,07	3	20
Maye yatağı	-14	+2	20	25,0	10	10,40	3,5	20

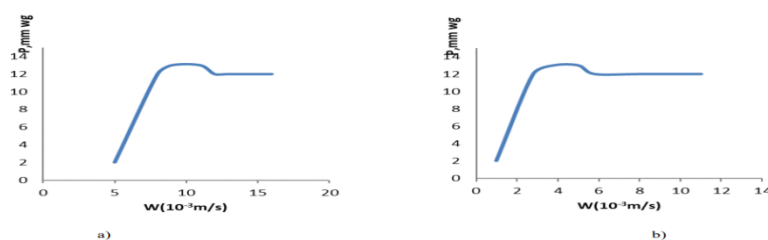
Cədvəl 2. MS-siz “mayeləşmiş lay” katalizatorunun hidrodinamikası

Eksperimental hissənin hesablamaları				
Meyar Re	ΔP (mm wg)	Lg ΔP	W (m/s)	LGW
2,4	9	0,845	$1,3 \cdot 10^{-3}$	-2,89
5,1	12	1079	$2,79 \cdot 10^{-3}$	-2,55
6,086	12	1079	$3,32 \cdot 10^{-3}$	-2,478
11,055	12	1079	$6,03 \cdot 10^{-3}$	-2,22
12,8	12	1079	$7 \cdot 10^{-3}$	-2,15
23,8	14	1,146	$13 \cdot 10^{-3}$	-1,89
51,3	16	1,204	$28 \cdot 10^{-3}$	-1,55
31,7	16	1,204	$17,3 \cdot 10^{-3}$	-1,76

Şəkil 1.a-dan göründüyü kimi, 1-ci bənddən 2-ci nöqtəyə qədər aşağı sürətlərdə W müəyyən səviyyəyə qədər hava axınının sürətində təzyiq itkisi ΔP arasındakı əlaqə xətti qanuna uyğun olaraq dəyişir. 2-ci nöqtədə hava axını sürəti kritik filtrasiya dərəcəsi olacaq W_{kr} , onda sürətin artması tamamilə yataq hissəcikləri arasındakı təmasdan asılıdır. 2-ci və 3-cü nöqtələr arasındakı zonada lay həcmi 5-10% artması, başqa sözlə, sıxlığın azalması və bircinsliyinin pozulması müşahidə olunur. Yatağın "mayeləşməsi" nin başlanğıcı 10 m / s

hava axını sürətində başlayır. 3 və 4-cü nöqtələr arasında "mayeləşdirilmiş" yataq rejimi müşahidə olunur. Eyni zamanda, hava axını sürətinin artması ΔP itkinin artmasına səbəb olmur, əksinə, onun azalmasına səbəb olur və yalnız 4-cü bənddən sonra hava tədarük sürətindən asılılığını dayandırır - hissəciklərin sürüşmə rejimi 7-ci bənddən sonra başlayır. Şəkil 1.a, sütun 1. 1 və 2-dən görünür ki, sabitləşmiş laminar rejim orta axın sürətinin artması ilə mayeləşmiş rejimə keçir və axının vizual sxeminin dəyişməsi ilə müşayiət olunur.

Şəkil 1-də katalizatorun (Omnikat-210P) MS olmadığı və MS-in təsiri altında 0,25-0,30T gücündə mayeləşmə ayriləri göstərilir.

Şəkil 1. Katalizatorun mayeləşməsi ayriləri:

a - MS-in təsiri olmadan; b - maqnitlə işlənmiş katalizator üçün

Maqnitlə işlənmiş katalizatorundan istifadə zamanı bir qədər fərqli mənzərə müşahidə edildi. Filtrləmə rejimindən (1-2-ci bəndlər) mayeləşdirmə rejiminə (5-7-ci bəndlər) keçid agentin qidalanma sürətinin daha aşağı W_{kr} kritik qiymətində müşahidə olunur.

Şəkil 1.b-dən görünür ki, maqnit sahəsi filtrasiya rejimindən mayeləşdirmə rejiminə keçid dövrünün əldə edilməsini 2 dəfə sürətləndirir. İlkin katalizator üçün mayeləşmə rejimi $W = 10$ m/s hava axını sürətində başlamışsa, maqnitlə işlənmiş katalizator üçün bu vəziyyət $W = 5$ m/s sürətlə müşahidə edilmişdir.

Vizual müşahidələr onu da göstərdi ki, qaz-katalizator axınının hissəciklərinin qarışığı MF-nin mövcudluğunda daha səmərəli olur və eyni zamanda, yataq və onun axınında və vaxtında sabitliyi bütün həcmdə bərk hissəciklərin eyni konsentrasiyası ilə xarakterizə olunan vahid mayeləşmiş təbəqəni həyata keçirir. Nəticədə, MS axın rejiminə təsir göstərir, yəni filtrasiya rejimindən keçici rejimə keçidi sürətləndirmək meyli, mayeləşdirilmiş yatağın keyfiyyətini artırır, onu vahid hala gətirir. Axının homogenləşməsi hədəf məhsulların məhsuldarlığının artmasına, seçiciliyin və məhsuldarlığın katalizatorunun artmasına səbəb olur.

[22]dən məlum olduğu kimi, incə hissəciklərin qazlar və ya buxarlarla təmasda olması nəticəsində əmələ gələn qeyri-bərabər mayeləşmiş yataq demək olar ki, bütün kontakt katalitik heterojen proseslər üçün xarakterikdir. İncə hissəciklərin ölçüsündən asılı olaraq qazın laydan kanallarla (kanallaşma) və qabarcıqlarla (köpüklənmə) keçməsi ilə xarakterizə olunur.

Bir mayenin mayeləşdirici agent kimi istifadə edildiyi zaman vahid mayeləşdirilmiş yataq əmələ gəlir və xırda hissəciklərin qazlar və buxarlarla təması nəticəsində həyata keçirilən katalitik heterojen proseslər üçün xarakterik deyil. Bununla belə, MS-nin katalizatora təsiri, hesablamalar və vizual müşahidələrlə göstərilirdiyi kimi, vahid mayeləşdirilmiş yatağın əmələ gəlməsinə və nəticədə, xammal ilə katalizator arasında daha sıx təmasın yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da ümumi məhsulun məhsuldarlığını artırır.

Maye yatağın aşağıdakı növləri vardır: a) biricinsli; b) qaz qabarcıqlarının köpüklənməsi ilə; c) kanalizasiya ilə; d) toz əmələ gəlməsi ilə; e) gurultu ilə.

Aparılan tədqiqatlar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, MS-nin krekinq katalizatoruna təsiri filtrasiya rejimindən mayeləşdirilmiş rejimə keçidin sürətlənməsinə gətirib çıxarır, və bu halda, mövcudluğu boyu sabit olan, üstünlük təşkil edən homojen mayeləşdirilmiş yataq (a növü) həyata keçirilir, bu da öz növbəsində hədəf reaksiya məhsullarının məhsuldarlığının artmasına, prosesin seçiciliyinin artmasına və s. səbəb olur.

MS-nin katalizatorun tərkibinə və strukturuna təsiri, həmçinin SPECORD M40 spektrofotometrində rentgen-flüoresan mikroskopiya (GT-7000, Horiba) və diffuz əksətmə ilə MS ilə müalicədən əvvəl və sonra katalizator nümunələrinin fiziki-kimyəvi tədqiqatları ilə təsdiq edilmişdir.

Rentgen-flüoresan mikroskopiya məlumatları göstərdi ki, maqnit sahəsi katalizatorun tərkibindəki elementlərin təbəqənin dərinliyi üzrə paylanmasını dəyişib. Tədqiq olunan katalizatorun (Omnikat-210P) element analizi aparılmışdır. Şüanın kimyəvi tərkibini və nüfuz dərinliyini müəyyən etmək üçün nümunələr kopyalandı. Təqdim olunan nümunələrin kimyəvi tərkibinin təhlili 5 əsas komponentin olduğunu göstərir: Al_2O_3 , SiO_2 , Ti , Fe_2O_3 , La . Sürətləndirici gərginlikdə (50 kV) ölçmə müddəti 200 saniyə idi. Alınan bu elementlərin lay-lay spektrinin təhlili La və Al üçün flüoresan şüalanmanın dərinliyində ilkin katalizatora (ağırlıq %) nisbətən 20-30% yüksək dəyişikliyi göstərir. Bütün bunlar onu göstərir ki, katalizatorun faza hallarının strukturları maqnitlə müalicə zamanı dəyişir. Şəkil.2-də Omnikat-210 katalizator nümunələrinin elementar tərkibinin spektrləri maqnit sahəsi ilə müalicə olunmadan və maqnit sahəsi ilə müalicədən sonra göstərilir.

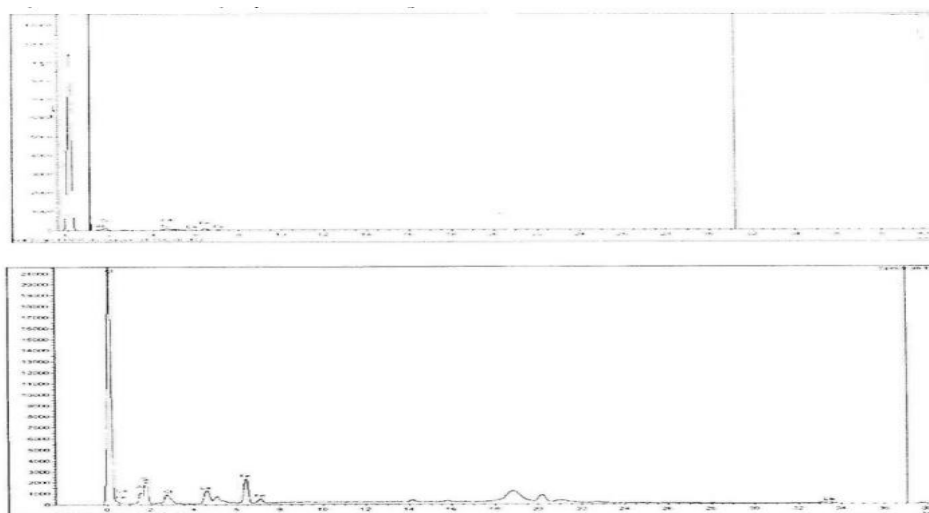
İlkin katalizator nümunəsi və MS ilə işlənmiş nümunə üçün SPECORD M40 spektrofotometrində $30000-10000\text{ sm}^{-1}$ diapazonunda elektron diffuziya əks etdirmə spektrlərini (EDƏS) qeyd etdik. Müəyyən edilmişdir ki, ilkin nümunənin EDRS spektri, demək olar ki, bütün tədqiq edilmiş spektral bölgəni əhatə edən struktursuz udma ilə xarakterizə olunur. Aydın udma zolaqlarının (ab) olmaması səbəbindən bu spektr dəmir ionlarının vəziyyətini birmənalı şəkildə təyin etməyə imkan vermir.

Təmizlənmiş katalizatorun spektri orijinaldan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Beləliklə, geniş udma fonunda a a.b. $25500\text{ və }20000\text{ sm}^{-1}$ -də. Müşahidə olunan a.b. $25500\text{ və }20000\text{ sm}^{-1}$ -də işlənmiş katalizatorun spektrlərində katalizator maqnit sahəsi ilə emal edildikdən sonra sistemdə sabitləşən oktaedral koordinasiya Fe^{2+} və Fe^{3+} ionlarının udulmasına aid edilə bilər.

Nəticə:

Beləliklə, incə dispers katalizatorun mayeləşmiş yatağının hidrodinamikasının tədqiqi göstərdi ki, maqnit sahəsi mayeləşdirici maddənin daha aşağı axın sürətində filtrasiya rejimindən mayeləşmə rejiminə keçid dövrünün əldə edilməsini sürətləndirir, mayeləşdirilmiş yatağın keyfiyyətini yaxşılaşdırır, onu vahid birinə çevirir.

Bu zaman qaz-katalizator axınının hissəciklərinin daha səmərəli qarışdırılması hədəf məhsulların məhsuldarlığının artmasına, katalizatorun seçiciliyinin və məhsuldarlığının artmasına səbəb olur.

Şəkil 2. Omnikat-210P katalizator nümunələrinin elementar tərkibinin spektrləri:
a - maqnit sahəsi ilə müalicəsi olmadan; b - maqnit sahəsi ilə təsirdən sonra

Ədəbiyyat

- 1.Koksharov, Yu.A., & Xomutov, GB (2009). Koloidal neft hissəciklərinin aqreqlərində maqnit nanohissəciklər. Neft sənayesi, №3, s. 95- 97.
- 2.Lesin, VI (2002). Sulu məhlulların maqnit sahəsi ilə müalicəsi - ferromaqnit mikrohissəciklərin aqreqlərinin çirkərinin məhv edilməsi üsulu. VII Rusiya Simpoziumunun materialları "Adsorbsiya, səthi modifikasiya və maddələrin ayrılması nəzəriyyəsinin aktual problemləri", RAS Ümumi və Texniki Kimya Kafedrası, (s.101). Moskva - Klyazma, 22-26 aprel 2002-ci il.
- 3.Bloom, EY, Mayorov, MM, & Tsebers, AO (1989). Maqnit mayeləri. (səh.386). Rıqa: Zinatne.
- 4.Landau, LD, & Lifshits, EM Davamlı media elektrodinamığı. (səh. 620). Moskva: elm.
- 5.Petrov, AE, Kostygov, AN, & Petinov, VI (1973). 4,2-300 K aralığında kiçik sferik dəmir hissəciklərinin maqnit xüsusiyyətləri. Phys., Vol. 15, No 10, səh.2927-2931.
- 6.Petrov, Yu.I. (1982). Kiçik hissəciklər fizikası. (səh. 360). Moskva: Nauka.
- 7.Evdokimov, IN, Eliseev, N.Yu., Losev, AP, & Novikov, MA (2006). Sahənin inkişafı üçün qabaqcıl nanotexnologiya, SPE 102060, 3-6 sentyabr 2006, səh.5-36.
- 8.Mittal, KL, & Lindman, B. (Eds) (1984). Həddə səthi aktiv maddələr, Plenum Press, NY.
- 9.Unger, FG (1982). Yağların və neft qalıqlarının strukturunun formalaşmasında paramaqnetizmin rolu // Tərkibinin tədqiqi və ağır neft məhsullarının strukturu. (səh.157-168). Moskva: TSNIITE neft kimyası.
- 10.Unger, FG, & Andreeva, LN (1995). Neft kimyasının əsas aspektləri. Qatranların və asfaltenlərin təbiəti. (səh. 184). Novosibirsk: "Elm" Sibir nəşriyyatı. firma RAS.
- 11.Buchachenko, AL, Sagdeev, RZ, & Salixov, KM (1978). Kimyəvi reaksiyalarda maqnit və spin effektləri. (səh. 183). Novosibirsk: Nauka.
- 12.Pivovarova, NA, Unger, FG, & Tumanyan, BP (2002). Sabit maqnit sahəsi ilə müalicənin neft sistemlərinin paramaqnit aktivliyinə təsiri. Yanacaq və yağların kimyası və texnologiyası, №6, s.30-32.
- 13.Unger, FG, et al. (1997). elektron. və elektromexaniki sistemlər və cihazlar: Sat. elmi. tr. (səh.179-183). Tomsk: elmi istehsal. mərkəzi "Polyus".
- 14.Blumenfeld, LA və Tikhonov, AN (1997). Elektron paramaqnit rezonans. Soros Təhsil Jurnalı, №9, s.91-99.

- 15.Dyachenko, SV (2012). Paramaqnit nanohissəciklərin sollarında Küri qanununun yerinə yetirilməsinin NMR tədqiqi. Scientific Instrument Engineering, c. 22, №. 1, səh.52-54.
- 16.Gary, WK, & Yen, TF (2000). Neft asfaltininin makrostrukturunu anlamaq üçün elektron spin rezonans zondı üsulu. Neft elmi və mühəndisliyi jurnalı, cild. 28, N.1-2, səh.55-64.
- 17.Leaper, MC, Kingman, SW, & Seville, JPK (2002). Daimi Dry High tətbiqi İstifadə olunmuş FCC Katalizatorunun Emalı üçün İntensivlik Maqnit Ayrılması. Magnetic and Electrical Separation, Sentyabr 2002, cild. 11, Məsələ 3, səh.141- 153.
- 18.Bikbulatov, İ.X., b və b. (2002). Karbohidrogenlərin katalitik dehidrogenləşməsi üçün elektromaqnit ultra yüksək tezlikli şüalanmanın tətbiqi. Neft emalı və neft kimyası, №2, s.19
- 19.Shchurin, KV, & Tsvetkova, EV (2011). Maye mühitin fiziki-kimyəvi xassələrinin maqnit müalicəsi üsulu ilə dəyişdirilməsi. Orenburq Qosudunun bülleteni. Universitet, oktyabr 2011, s.199-214.
- 20.Litvishkov, Yu.N., və b. (2014). məruz qalan heterojen katalizatorların daşıyıcılarının bəzi xarakterik parametrlərinin tədqiqi. mikrodalğalı diapazonda elektromaqnit şüalanması. Kimyəvi problemlər, №2, s.126-132.
- 21.Xələfova, İA (2014). Maqnit sahəsinin təsiri ilə vakuum qazoylu və onun mazut ilə qarışığının katalitik krekinq prosesinin intensivləşdirilməsi. - Dissertasiya işi. uç. Ph.D. texniki dərəcə. elmlər. (səh. 141). Bakı.
- 22.Rüstəmov, M.İ. (2006). Yüksək keyfiyyətli mühərrik yanacaqlarının istehsalı üçün katalitik proseslər. (səh. 475). Bakı: "ELM".
- 23.Axmetov, EI (2000). Neft-kimya, cild. 40, No 1, səh.41-43.
- 24.Əliyev, RR, Batyrov, NA, & Zeemanov, AK (1997). HTTM, №1, səh.22-23.
- 25.Henz, G., Azevedo, F., Cheberlein, O., & Connor, RO (2005). Neft və Qaz Texnologiyaları, 32, s.66-72.

ИНТЕНСИФИКАЦИЯ ПРОЦЕССА КАТАЛИТИЧЕСКОГО КРЕКИНГА ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ МАГНИТНОГО ПОЛЯ

***Халафова Ирада Ариф, Фаталиева Сабина Рамиз, Мамедова Земфира Эльхан
Резюме***

Целью данной работы является исследование влияния магнитного поля на гидродинамику псевдооживленного слоя промышленного катализатора каталитического крекинга. В статье исследовано использование предварительной обработки вакуумного газойля, его смесей с мазутом и технологическим катализатором в процессе каталитического крекинга, а также рассмотрена проблема влияния постоянного магнитного поля как на конверсию тяжелого нефтяного сырья и от гидродинамики и структуры самого катализатора. Обработка нефти и нефтепродуктов магнитным полем используется как один из технологических процессов, позволяющих, например, снизить скорость роста парафиновых отложений, ускорить разделение нефти и воды, снизить вязкость нефти и др. Физико-химические механизмы действия магнитного поля на ряд процессов нефтегазодобычи и, в частности, на глубокую переработку нефти в процессе каталитического крекинга основаны на предположении о наличии в перерабатываемых растворах примеси коллоидных частиц ферромагнитного железа, существующих в виде агрегатов, в том числе с участием других коллоидных частиц, находящихся в растворе.

INTENSIFICATION OF THE CATALYTIC CRACKING PROCESS UNDER THE INFLUENCE OF A MAGNETIC FIELD

Khalafova Irada Arif, Fataliyeva Sabina Ramiz, Mammadova Zemfira Elkhan
Summary

The aim of this work is to study the effect of a magnetic field on the fluidized bed hydrodynamics of an industrial catalytic cracking catalyst. In article, we investigated the use of pretreatment of vacuum gas oil, its mixtures with fuel oil and a process catalyst in the catalytic cracking process, and also considered the problem of the effect of a constant magnetic field both on the conversion of heavy oil feedstock and on the hydrodynamics and structure of the catalyst itself. The processing of oil and oil products by a magnetic field is used as one of the technological processes that allow, for example, to reduce the growth rate of paraffin deposits, accelerate the separation of oil and water, reduce the viscosity of oil, etc. The physicochemical mechanisms of the action of the magnetic field on a number of processes in oil and gas production, and in particular on the deep refining of oil in the process of catalytic cracking, is based on the assumption of the presence in the processed solutions of impurities of colloidal ferromagnetic iron particles, which exist in the form of aggregates, including the participation of other colloidal particles present in the solution.

Rəyçi: Dos. Məmmədova. N.Ə.
16 Mart 2023 tarixli iclasın 10 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 30 mart 2023-cw il

UOT:54.

ПІРОКОНДЕНСАТДАН ТЕРМІКІ ХІДРОДЕАЛКІЛЛӘШМӘ ІЛӘ БЕНЗОЛДАН АЛІНМАСИ ПРОЦЕССИНІН ТӘҢЛІЛІ

dosent, t.ü.f.d. Hüseynova Mətanət Arif
k.ü.f.d. Abdullayeva Kamalə Sədrəddin
Azərbaycan Dövlət neft və Sənaye Universiteti
abdullayeva-1974@inbox.ru

Xülasə: BTK-fraksiyasının pirokondensatdan və ya pirolizin yüngül qətranından eləcə də aşağı temperaturlu katalizatorun iştirakı ilə hidrogenləşməyə məruz qalan C₅ və C₉ fraksiyalarından avtomobil benzininin sabit komponentinin alınması ilə ayrılmasını nəzərdə tutur. Hidrodealkilləşmə ilə benzolun alınması üçün əlavə xammal mənbələri: aromatizasiya prosesinin məhsulu olan aromatik karbohidrogenlərin konsentrasiyası tövsiyə edilmişdir.

Açar sözlər: pirokondensat, benzol, toluol, ksilol, katalitik hidrodealkilləşmə, piroliz, benzin.

Ключевые слова: пироконденсат, бензол, толуол, ксилол, каталитическое гидродеалкилирование, пиролиз, бензин.

Key words: pyrocondensate, benzene, toluene, xylene, catalytic hydrodealkylation, pyrolysis, gasoline.

Bu, bəşəriyyətin getdikcə artan ehtiyaclarına uyğun olaraq təbii yanacaq istehlakının kəskin artması və enerji ehtiyatlarının azalması riski enerji xammalından rəqəbsiz istifadəni təmin etməklə ətraf mühitə zərər verməyən alternativ enerji mənbələrinin axtarışı ilə birlikdə və onların tətbiqi istiqamətində həyata keçiriləcək əsas vəzifələrin aktuallığı artır. Buna görə də ətraf mühitə antropogen təsirin azaldılması və yüksək keyfiyyət ölkəmizdə nəqliyyat

sənayesi üçün yanacaq istehsalı və kommersiya yanacaqları hazırlığında ekoloji təmiz enerji resurslarından istifadə üzrə tədqiqatlar günümüzün prioritet məsələlərindən biridir.[1]

Tədqiqat işinin obyekti kimi piroliz prosesindən alınan pirokondensat istifadə olunmuşdur. Piroliz məhsulları 2 qrupa bölünür: piroqaz və pirokondensat. Pirokondensat öz növbəsində qaynama temperaturuna görə fərqlənən 3 qrup maddələrə bölünür: piroliz distillatı, pirolizin ağır qətranı və tar məhsul.[2-4]

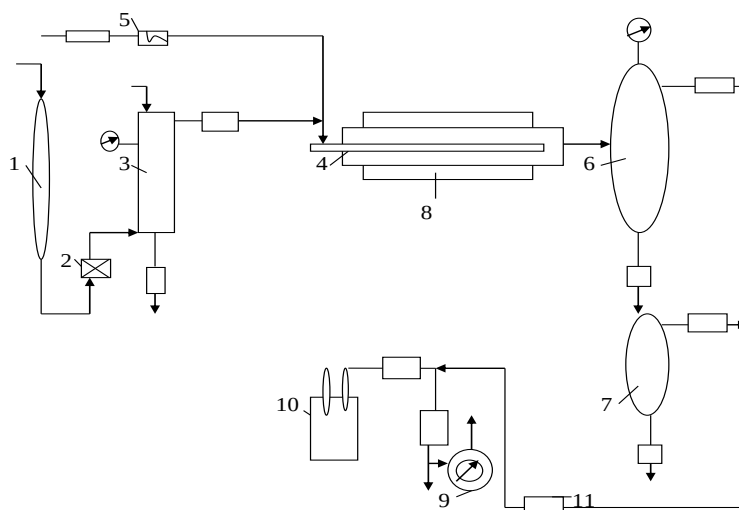
Tədqiqat işinin məqsədi həm ənənəvi (aromatik karbohidrogenlər), həm də əvvəllər istifadə edilməmiş (oksigen tərkibli aromatik birləşmələr və s.) əlavə xammal mənbələrinin müəyyən edilməsi, pirokondensatdan termiki hidrolealkilləşmə ilə benzolun alınması prosesinə cəlb edilməsidir. Alkilaromatik karbohidrogenlərin əsasən toluolun həmçinin, pirokondensatın BTK-fraksiyasının yüksək temperaturlu hidrolealkilləşmə prosesləri haqqında ətraflı işıqlandırılmışdır [5]. Aparılan tədqiqatlarla yanaşı xarici ölkələrdə həyata keçirilən sənaye təcrübələri haqqında bəzi məlumatlarda araşdırılmışdır.

Təcrübi hissə

Benzol, toluol və ksilolların alınması üçün geniş sənaye tətbiqi BTK-fraksiyasının emalının 3 prosesi aşkar edilmişdir: benzolun alınması üçün termiki və katalitiki hidrolealkilləşdirmə prosesləri və üzvi sintezdə istifadə olunan benzol, toluol və ksilolların ayrılması, ekstraksiya və ya azeotrop və ekstraktiv distillə. BTK-fraksiyasında olan doymuş karbohidrogenlərin hidrokrekinqinin və alkilbenzolların termiki və katalitik hidrolealkilləşməsi 2,4-6,4 Mpa təzyiq altında və 622-733⁰ C temperaturda həyata keçirilir. Ekstraktiv proseslər aromatik və doymuş karbohidrogenlərin parçalanması və aromatik konsentratın rektifikasiyası və ya digər yollarla fərdi C₆ – C₈ aromatik karbohidrogenlər əldə etməyə imkan verir. İkipilləli hidro-təmizlənmiş BTK-fraksiyasının emal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə digər proseslər də işlənib hazırlanmışdır; bu məhsulun doymuş karbohidrogenlərinin aromatizasiyası ilə C₆ – C₈, yaranmış toluolun disproporsiyalaşdırılması ilə benzol və ksilolların istehsalını artırmaq mümkündür.[6-8]

Katalitik hidrolealkilləşmə prosesində əldə edilən benzolun tərkibində termiki prosesdə alınan benzolla müqayisədə 2-4 dəfə az tiofen var. Katalitik hidrolealkilləşmə qurğusunun texnoloji sxemi (şəkil 2.2) BTK-fraksiyasının pirokondensatdan və ya pirolizin yüngül qətranından eləcə də aşağı temperaturlu katalizatorun iştirakı ilə hidrogenləşməyə məruz qalan C₅ və C₉ fraksiyalarından avtomobil benzininin sabit komponentinin alınması ilə ayrılmasını nəzərdə tutur.

Təmizlənmiş benzol fraksiyası rektifikasiya sütununa daxil olur, hansı ki, yuxarı hissəsindən əmtəə benzol almaq mümkün olur. Bu sütunun kub məhsulu (toluol-ksilol fraksiyası) sistemə retsikl şəklində qayıdır. Hidrolealkilləşmədən sonra qazda saxlanılan hidrogenin miqdarı 56%-dən az olmamalıdır [9-10].

Şəkil 1. Laboratoriya qurğusunun sxemi
1-ölçü brünetkəsi, 2-dozalaşdırılmış nasos 3-təzyiq tutumu, 4-reaktor, 5-rotametr, 6,7-seperatorlar, 8-elektroqızdırıcı, 9-qaz sayğacı, 10-qazometr, 11-ventil

Cədvəl 1.

Benzolun təmizlənməsi və hidrokrekinq, hidrobealkilləşmə reaktorlarının rejim parametrləri

Göstəricilər	Parafin və naftenlərin hidro-krekin q i	Alkilbenzolların hidrobealkilləşməsi	Benzolun təmizlənməsi
Təzyiq Mpa	2,7	2,4	2,2
Giriş temperaturu	634-654	704-717	152-224
Çıxış temperaturu	702-713	713-722	152-224
Reagent	H ₂	H ₂	Gil
Hidrogensaxlayan qazın sərfi	1505	1505	-

Oksigen tərkibli aromatikani özündə cəmləşdirən fraksiyaların maksimal miqdarı bütün eksperimentlərdə 22 %-dən az idi ki, bu da sənaye təcrübəsində nəzərdə tutulan məhdudlaşdırıcı əhəmiyyətin nisbətidir. Eksperimentlərin ilk hissəsində müəyyən edilmişdir ki, aromatik karbohidrogenlərin çevrilməsinin sənaye dərəcəsi laboratoriya reaktorunda maksimum temperaturda 666⁰ C-də əldə edilir və bu zaman digər təcrübələr aparılır. Təmiz benzol üzərində təcrübə göstərdi ki, onun əsas çevrilməsi difenildə baş verir, benzolun çevrilmə dərəcəsi 1,8 % difenilin konversiyası isə 1,6% təşkil edir.

Təcrübələr əsasında BTK-fraksiyasında oksigensaxlayan tullantıların nümunələrinin qarışıqları ilə əsasən fenolsaxlayan fraksiyalardan benzolun çıxımı, prosesin parametrləri, ilkin xammalın konversiyası, əlavə fraksiyaların maksimal miqdarı müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 2.

BTK-fraksiyasında fenol həllediciləri ilə eksperimentlərin nəticələri

Parametrlər	Təcrübə №-1	Təcrübə №-2	Təcrübə №-3	Təcrübə №-4	Təcrübə №-5
İlkin qarışıqdakı miqdar %-lə					
fenol	-	3,03	8,67	1,48	7,91
o-krezol	-	10,31	15,11	5,22	1,17
m-krezol	-	0,75	4,29	0,35	-

Fenolların Konversiyası %- Fenola					
o-krezola	-	28,3	45,2	-25,1	89,2
m-krezola	-	90,3	94,2	85,6	96,5
toluola	-	73,6	90,2	75,1	-
aromatik C ₈ -ə	88,1	72,2	73,7	79,2	81,9
	87,4	86,6	86,4	85,6	87,4
Fenolların çevrilmə selektivliyi %-lə					
benzolda	-	13,4	27,4	19,8	33,7
toluolda	-	6,1	6,7	21,8	11,1

Benzol istehsal edən sənaye qurğuları üçün mümkün xammal kimi, kokskimyəvi istehsalın fenol fraksiyası və fenol istehsalının kumol üsulu ilə tullantıları (neftkimyəvi fenol fraksiyası, n-kumilfenol fraksiyası fenol qətranı, asetofenon fraksiyası) nəzərdən keçirildi. Kokskimyəvi istehsalın fenol fraksiyası 165-215⁰ C intervalda qaynamaya malikdir və tərkibi cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3.

Kokskimyəvi istehsalın fenol fraksiyasının tərkibi

Komponent	Miqdar %-lə
benzol	0,16
toluol	0,31
ksilol-etilbenzol	0,74
fenol	45,05
krezol	6,01
naftalin	6,01
ağır naftalin	0,33

Cədvəl 4-də BTK -fraksiyasının həlledicisində kokskimyəvi istehsalın fenol fraksiyasının hidroxidoksisilləşməsinin nəticələri verilmişdir. Təcrübələr müxtəlif temperatura və fenol fraksiyasının müxtəlif konsentrasiyalarında aparılmışdır. Temperaturun artması ilə fenol və alkilaromatik birləşmələrin konversiyası təbii olaraq artır. Benzolun fenol fraksiyasından çıxımı onun konsentrasiyasından asılı olaraq 61-87 % təşkil edir. BTK-fraksiyasında kokskimyəvi istehsalın fenol fraksiyasının məhlullarında verilən təcrübələrdən, hidroxidoksisilləşmə reaksiyasının sabitləri üçün ifadə formalarına dair ədəbiyyat məlumatlarından həmçinin reaktor üçün reaksiya göstərən maddənin son konsentrasiyasının müəyyən edilməsi üçün tənliklərdən istifadə edərək aşağıdakı asılılıq əldə edilmişdir;

$$C_i = C_{i0} \exp(-k_1 [H_2]^{0,5} \mu)$$

hansı ki, burada $k_1 = A_i \exp(-E/RT)$

Tənlik göstərir ki, reaksiya qarışığının komponentlərinin (aromatik karbohidrogenlərin) çevrilmə dərəcəsinə iki parametr təsir edir: reaktordakı temperatur və reaktorun ilkin məzmunu. Bu təcrübələr əsasında təsdiq olunmuşdur (cədvəl 4).

Alınmış tənlikdən istifadə etməklə və əlavə xammal nümunələri olan təcrübələrin nəticələri əsasında termiki hidroxidoksisilləşmə şəraitində aromatik və fenol karbohidrogenlərinin dayanıqlığı, xammalın konversiyası və benzol çıxımının yüksək dərəcələrinə nail olmaq üçün birgə prosesdə fenol tullantılarının maksimal miqdarı müəyyən

edilmişdir. Fenol istehsalı tullantıları ilə bağlı eksperimentlər aparılmadan əvvəl bu xammalın BTK-fraksiyasında həll olunması aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, fenol qətranında və neft-kimya fenol fraksiyasında həll olunmayan komponentlər 9-12 % olur.

Cədvəl 4.

BTK-fraksiyasında kokskimyəvi istehsalın fenol fraksiyasının həllediciləri ilə təcrübələr

Parametrlər	Təcrübə №-1	Təcrübə №-2	Təcrübə №-3	Təcrübə №-4
Temperatur C	665	715	625	666
İlkin qarışıqda fenol fraksiyasının tərkibi %-				
fenol	18,61	18,61	8,61	8,61
fenol	8,36	8,36	3,86	3,86
krezol	1,13	1,13	0,53	0,51
Konversiya %				
fenol	59,2	85,1	71,2	95,1
toluol	65,1	83,2	30,1	73,1
aromatik C ₈	78,5	89,5	50,2	81,5
Fenol fraksiyasından benzol çıxımı	67	87	62	73

Tədqiqatın nəticələri: Hidrotəmizlənmiş BTK-fraksiyasından benzolun hasilatı qovşağı təklif olunmuşdur ki, bu da növbəti mərhələdə emal olunan fraksiyaların sayını azaltmağa imkan verəcək və mövcud avadanlıqlara düşən yüklənmələrin lahiyə səviyyəsinədək azalmasına gətirib çıxaracaq. Texnologiya sulfolan və n-metilpirrolidondan ayrılcı agent kimi istifadə edərək benzolun ekstraktiv rektifikasiyası ilə tamamlanır.

Ədəbiyyat

1. Bondaletov V.Q. Kompleksnaya pererabotka jidkix produktov piroliznix proizvodstv etilena i propilena. Doktora texnicheskix nauk...dis. Kazan: Kazanskiy nacionalniy issledovatel'skiy tekhnologicheskii universitet, 2013. 376 p.
2. V.G. Bondaletov, L.I. Bondaletova, A.A. Hamlenko, O.V. Bondaletov, M.V. Starovoi Modification of Aliphatic Petroleum Resin by Peracetic Acid // Procedia Chemistry. – 2014. – Vol. 10. – P. 275–279.
3. Kapustenko P.O., Ulyev L.M., Ilchenko M.V., Arsenyeva O.P. Integration Processes of Benzenetoluene-xylene Fractionation, Hydrogenation, Hydrodesulphurization and Hydrothermoprocessing on Installation of Benzene. Chemical Engineering Transactions. 2015. V. 45. P. 235–240
4. Sadigov F.M., Magerramova Z.Yu., Huseynov I.A., Hacıyev G.N., Cahandarov Sh.C., Mamedova I.G., Poluchenie visokochistogo benzola pererabotkoy legkoy smoli proizvodstva EP-300. Petro-Chemistry IX International Y. Mammadaliyev conference. 2016. P. 144.
5. Kodirov O.Sh., Mirzakulov Kh.Ch., Berdiev Kh.U., Sharipova V.V. Issledovanie ximicheskogo sostava pirokondesata piroliznogo proizvodstva. Universum: Texnicheskie nauki. 2018. No 9. V. 54. P. 59–64.
6. Sadigov F.M., Magerramova Z.Yu., Mamedova I.G., Hacıyev G.N., Cahandarov Sh.C., Racionalnaya kompleksnaya pererabotka legkoy smoli poluchennoy pri pirolize uglevodorodnogo sirya. World Science. 2018. V. 2. P. 52–55.
7. Sadigov F.M., Magerramova Z.Yu., Hasan-zadeh G.G., Mamedova I.G., Melikova E.T. Vliyanie tekhnologicheskogo rejima ustanovki termicheskogo piroliza uglevodorodov na kachestvenniy sostav tyajoloy smoli. World Science. 2019. V. 1. No 1. V. 41. P. 29–35
8. Gaybullayev S.A., Tursunov B.J. Pyrocondensate is most important raw material chemical

synthesis. Universum: Texnicheskie nauki. 2020. No 6. V. 75. P. 84–86.

9. Garifullin L. R. Poluchenie benzola gidroalkilirovaniem alkilaromaticeskix uglevodorodov. X International scientific conference. 2020. P. 30–32.

10. Tsukanov M.N. Ways of using secondary pyrolysis products. Universum: Texnicheskie nauki. 2021. No 4. V. 85. P. 59–62

АНАЛИЗ ПРОЦЕССА ИЗВЛЕЧЕНИЯ БЕНЗОЛА ИЗ ПИРОКОНДЕНСАТА МЕТОДОМ ТЕРМИЧЕСКОГО ГИДРОДЕАЛКИЛИРОВАНИЯ

Гусейнова Матанат Ариф кызы, Абдуллаева Камала Садрадин кызы

Резюме

Он заключается в выделении БТК-фракции из пироконденсата или легких гудронов пиролиза, а также из фракций C5 и C9, подвергаемых гидрированию в присутствии низкотемпературного катализатора, с получением стабильного компонента автомобильного бензина. Рекомендованы дополнительные источники сырья для производства бензола гидродеалкилированием: концентрат ароматических углеводородов, продукт процесса ароматизации.

ANALYSIS OF THE PROCESS OF EXTRACTION OF BENZENE FROM PYROCONDENSATE BY THERMAL HYDRODEALKYLATION METHOD

Huseynova Matanat Arif, Abdullaeva Kamala Sadraddin

Summary

It consists in isolating the BTX fraction from pyrocondensate or light pyrolysis tars, as well as from C5 and C9 fractions subjected to hydrogenation in the presence of a low-temperature catalyst, to obtain a stable component of motor gasoline. Additional sources of raw materials for the production of benzene by hydrodealkylation are recommended: aromatic hydrocarbon concentrate, a product of the aromatization process.

Rəyçi t.e.n., dos. Cavadva X.A.

31 yanvar 2023 tarixli iclasın 7 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 fevral 2023-cü il

UOT:54.

QAZ QARIŞIQLARINDAN HİDROGEN SULFİDİN TƏMİZLƏNMƏSİ ÜÇÜN MÜASİR TEXNOLOGİYALAR

Məmmədova Rəna İsgəndər qızı, Heydərzadə Günel Fikrət qızı

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

maxmudrena1946@mail.ru

heyderzadequnel4@gmail.com

Xülasə: Təbii qaz, emal qazı və kömür qazı hidrogen sulfid (H_2S) və karbon dioksid kimi turşu qazlarını ehtiva edir ki, bunlar H_2S -in toksikliyinə görə qaz axınından çıxarılmalı və turşu qazlarının yaratdığı boru kəmərlərində və istehsal müəssisələrində korroziyanın qarşısını almaq lazımdır. Bu məqalədə turşu qazının çıxarılması üçün mövcud texnologiyalar nəzərdən keçiriləcəkdir. İcmal H_2S -nin udulması, adsorbsiya edilməsi, elementar kükürdün çevrilməsi və H_2S -nin parçalanması və kükürddən təmizlənməsi üçün membran reaktorunu əhatə edir.

Açar sözlər: radial piston aparatı, nasoslar, mühərriklər

Key words: radial piston machine, pumps, engines

Ключевые слова: radialno-porshnevyye machine, nasos, dvigateli

Giriş.

Hidrogen sulfid (H_2S) xoşagəlməz qoxuya malikdir və zəhərlidir; az miqdarda olsa belə, həm heyvanlar, həm də insanlar üçün ölümcül ola bilər. İnsan burnu H_2S -ni çox aşağı konsentrasiyalarda (0,4 ppb) hiss edə bilər. H_2S -nin insan üçün toksiklik həddi təxminən 10 ppm təşkil edir və qaz konsentrasiyasının artması ilə sağlamlıq riski artır. Cədvəl 1 insan sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilən H_2S konsentrasiyası diapazonunu ümumiləşdirir [1].

Zəhərliliyi ilə yanaşı, H_2S həm qaz halında, həm də məhlulda boru kəmərləri və istehsal müəssisələri üçün son dərəcə aşındırıcıdır. Yanma zamanı kükürd oksidinə (SO_2) oksidləşdikdə və atmosfərə buraxıldıqda, SO_2 turşu yağışlarına səbəb ola bilər. Hidrogenləşmə, ammoniyak sintezi və yanacaq hüceyrələri kimi bir çox sənaye proseslərində H_2S iz miqdarda olsa belə, incə metal katalizatoruna ciddi zəhərləyici təsir göstərir. Ona görə də qazın istehsalatdan çıxarılması mütləqdir [3].

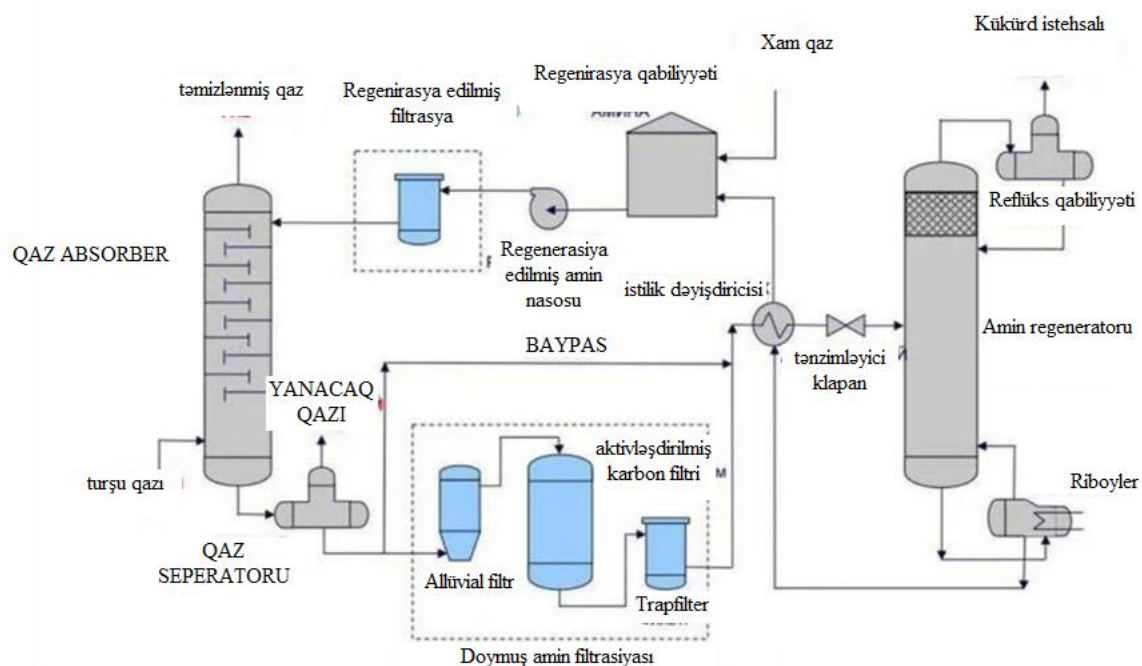
Cədvəl 1.**Müxtəlif H_2S konsentrasiyalarında insan sağlamlığına toksik təsirlər**

Təsir miqdarı		Sağlamlığa təsiri
ppm	mq/m ³	
0.008	0.011	Qoxu həddi
2	2.8	Astma xəstələrində bronxial daralma
4	5	artan göz şikayətləri
5 və 10	7 və 14	Qanda laktat konsentrasiyasının artması, skelet əzələsi sitrat sintaza aktivliyinin azalması, oksigen qəbulunun azalması
4–21	5–29	Gözün qıcıqlanması
20	28	Yorğunluq, iştahsızlıq, baş ağrısı, əsəbilik, zəif yaddaş, başgicəllənmə
> 140	> 100	Olfaktör iflic
> 560	> 402	Tənəffüs çətinliyi
≥ 700	≥ 502	Ölüm

Daha təmiz və dayanıqlı istehsala nail olmaq üçün H_2S çirkələri effektiv və səmərəli şəkildə təmizlənməlidir. Bu məqalə qaz qarışığından H_2S xaric edilməsi üçün müxtəlif texnologiyaları nəzərdən keçirir və katalitik membran reaktorundan istifadə edərək kükürddən təmizləmə prosesi ilə bağlı gələcək tədqiqat söylərinin perspektivinə toxunur [5].

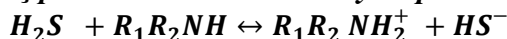
Absorbsiya. Absorbsiya neft və qaz sənayesində H_2S və karbon dioksidi (CO_2) turş təbii qazdan və emal qazından çıxarmaq üçün istifadə edilmişdir. Bu çıxarılma qazın şirənləşdirilməsi adlanır, bu da H_2S -nin qaz fazasından (yem) maye fazaya (həlləddici) keçməsinə nəzərdə tutur [11].

Şəkil 1 sənayedə məşhurlaşmış Benfield prosesinin adi udma axın diaqramını göstərir. Bu prosesdə turş qaz yüksək təzyiqdə (5-205 atm) və aşağı temperaturda (35-50°C), zəngin həlləddici regeneratorda yüksək temperaturda (115-130°C) və aşağı təzyiqdə daxil olur (1,4-1,7 atm). Absorbsiya prosesi fiziki və ya kimyəvi olaraq baş verir. Natrium hidroksid ($NaOH$) H_2S və CO_2 -ni həll etmək üçün həlləddici kimi istifadə olunur. Natrium hipoklorit ($NaClO$), natrium və ya kalium karbonat (Na_2CO_3 və ya K_2CO_3), monoetanolamin (MEA) kimi həlləddicilərin digər növləri dietanolamin (DEA), diizopropanol amin (DIPA) və metildietanolamin (MDEA) da istifadə edilə bilər, lakin onların udma performansları fərqli ola bilər. [14]

Şəkil 1. Absorbsiya prosesi

H_2S -nin MDEA və başqa bir həlledici ilə reaksiyası proton transferini əhatə edir.

Membran kontaktoru. Membran kontaktoru son vaxtlar udma performansını artırmaq və əhəmiyyətli udma prosesində müşahidə olunan köpüklənmə, boşalma, daşqın və korroziya kimi problemləri aradan qaldırmaq üçün təqdim edilmişdir. Membran maye faza ilə qaz fazası arasında bir maneə kimi xidmət etmək üçün istifadə olunur ki, bu da bir fazadan digərinə səpələnmədən xüsusi qaz növlərinin maye fazaya daşınmasına imkan verir. Adətən, tursu qazının çıxarılmasında içi boş lifli membran istifadə olunur və ayırma hərəkətverici qüvvəsi konsentrasiya gradientidir. Bu, hərəkətverici qüvvənin adətən təzyiq fərqi olduğu mikrofiltrasiya, ultrafiltrasiya və tərs osmosdan fərqlidir. Tursu qazının çıxarılmasında qaz borunun içərisinə axır, maye həlledici modulun qabıq tərəfində və ya əksinə, eyni cərəyan və ya əks cərəyan konfigurasiyasında axır. [9]

Şəkil 2. Paralel axınlı içi boş lifli qaz-maye membran kontaktoru

Şəkil 2 paralel axın rejimində içi boş lifli qaz-maye membran kontaktor modulunun sxematik diaqramını göstərir. Təxminən $8000 \text{ m}^2/\text{m}^3$ yüksək təmas səthi sahəsinə görə içi boş lifli membran tez-tez kontaktor kimi seçilir. Membrandakı axın müqaviməti onun qalınlığını azaltmaqla daha da azaldıla bilər ki, membrandan qaz keçiriciliyi artırıla bilər. İçi boş lifli membran kontaktorundan istifadə edərək H_2S və CO_2 -nin udma performansı başqa yerlərdə kifayət qədər geniş şəkildə bildirilmiş əməliyyat amillərindən və digər parametrlərdən asılı olaraq dəyişir [10].

Metal oksid adsorbentləri. H_2S -in yüksək temperaturda çıxarılması istilik itkisindən qaçmaqla H_2S konsentrasiyasını 10 ppm-ə qədər azaltmaq potensialına görə çox diqqət çəkmişdir. Yüksək temperaturda qaz qarışıqlarından H_2S -ni adsorbsiya etmək üçün istifadə edilə bilən bir çox metal oksidləri var. Belə oksidlərə misal olaraq FeO , Cu_2O , MnO , ZnO ,

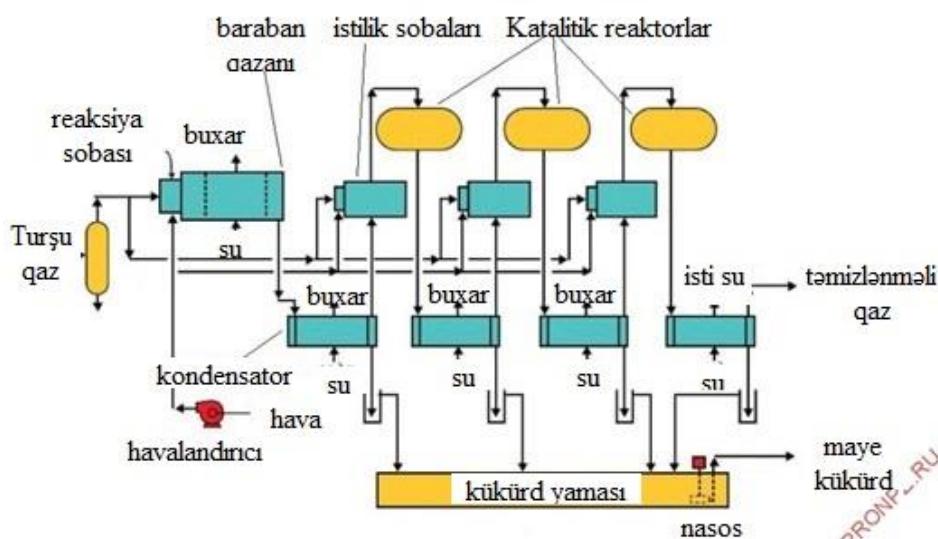
CoO, NiO və MoO, qələvi torpaqlar (CaO, SrO və BaO) və qələvilər (Li₂O, K₂O və Na₂O) daxildir. Cədvəl 2-də kükürddən təmizlənmədə istifadə olunan bu metal oksid sorbentlərindən bəziləri verilmişdir. H₂S sorbsiyası yüksək temperaturda belə metal oksiddə yüksəkdir (98%). SiO₂, Al₂O₃, Y₂O₃, N, S, W₁, W₂, W₃, RB, V və R kimi çoxlu odadavamlı oksidlər karbona aiddir[12].

Cədvəl 2.

İstifadə olunan metal oksid sorbentləri

Sorbent	98%-dən çox H ₂ S sorbsiya üçün tələb olunan temperatur diapazonu (°C)
Cu ₂ O	0-800
NiO	40-600
CoO	110-620
FeO	180-200
MnO	340-580
ZnO	90-990
MoO	90-660
Li ₂ O	1130-
Na ₂ O	1140-1330
K ₂ O	1140-1240
CaO	1010-1520
SrO	980
BaO	1030

Klaus prosesi. Claus prosesi qaz halında olan H₂S-ni elementar kükürdə çevirmək üçün patentləşdirilmiş texnologiyadır. Proses kükürdün bərpası qurğusunda (SRU) həyata keçirilir. Claus prosesi təbii qazda mövcud olan H₂S-dən, xüsusən də yan məhsul turş qazlarından, neft xam neftinin emalı və digər sənaye proseslərindən kükürd hasil edir. H₂S-dən kükürd istehsalı mühüm sənaye prosesidir. H₂S emissiyaları üçün ciddi ekoloji qanunlara cavab vermək lazımdır. Claus prosesi 1883-cü ildə hazırlanmışdır (Claus 1883) və 1930-cu illərdə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilmişdir, lakin ən mühüm təkmilləşdirmələr 1950-ci illərə qədər görülməmişdir. Bu texnologiya ümumi kükürdün alınmasını 90%-dən 92%-ə daxil olan kükürdün 98-99%-i səviyyəsinə yüksəltmək üçün daha da təkmilləşdirilmişdir. Claus prosesinin qida qazlarının əksəriyyəti əsas komponentlər kimi H₂S, CO₂ və H₂O, ikinci dərəcəli komponentlər kimi isə N₂, NH₃ və karbohidrogenlər olan udma qurğularından gəlir [8]. Şəkil 3 prosesin sxematik təsvirini göstərir.

Şəkil 3. Klaus prosesinin sxematik təsviri

Nəticə. Bu məqalədə bir neçə kommersiya və laboratoriya parametrlərindən turşu qazlarının qaz qarışıqından çıxarılması texnologiyalarına dair icmal təqdim olunur. Claus quyruğu qazının təmizlənməsini yaxşılaşdırmaq üçün üç üsul tətbiq edilmişdir: içi boş lifli membran kontaktorundan istifadə edərək qaz qarışıqlarından H_2S -nin udulması, katalitik membran reaktorundan istifadə edərək H_2S -nin hidrogen və kükürdə parçalanması və H_2S -nin elementar kükürdün davamlı və birbaşa oksidləşməsi.

Ədəbiyyat

1. Abbasian J, Slimane RB. A regenerable copper-based sorbent for H_2S removal from coal gases. *Ind Eng Chem Res* 1998; 37: pp.2775–2782
2. Al-Marzouqi M, El-Naas M, Marzouk S, Abdullatif N. Modeling of chemical absorption of CO_2 in membrane contactors. *Sep Purif Technol* 2008; 62: pp.499–506.
3. Baehr H. Gas purification by the IG alkacid process and sulfur recovery by the IG Clauss process. *Refiner Natural Gas Manuf* 1938; 17: p.237.
4. Bagreev A, Bandoz TJ. Study of hydrogen sulfide adsorption on activated carbons using inverse gas chromatography at infinite dilution. *J Phys Chem B* 2000; 104: pp.8841–8847.
5. Bagreev A, Bandoz TJ. A role of sodium hydroxide in the process of hydrogen sulfide adsorption/oxidation on caustic-impregnated activated carbons. *Ind Eng Chem Res* 2002; 41: pp.672–679.
6. Bagreev A, Bandoz T. Carbonaceous materials for gas phase desulfurization: role of surface heterogeneity. *Prepr Pap-Am Chem Soc Div Fuel Chem* 2004; 49: pp.817–821.
7. Bagreev A, Adib F, Bandoz TJ. pH of activated carbon surface as an indication of its suitability for H_2S removal from moist air streams. *Carbon* 2001; 39: pp.1897–1905.
8. Claus CF. British Patent 1883; p.5958.
9. Edlund D. A membrane reactor for H_2S decomposition. USDOE Morgantown Energy Technology Center, West Virginia (United States), 1996. In proceed. Advanced coal-fired power systems review meeting.
10. Jalan V, Ryu J. Continuous sulfur removal process. US Patent 1994; 5,306,47
11. Jensen AB, Webb C. Treatment of H_2S -containing gases: A review of microbiological alternatives. *Enzyme Microb Technol* 1995; 17: pp.2–10.
12. Lu Y, Yu X, Tu ST, Yan J, Dahlquist E. Wetting of polypropylene hollow fiber membrane contactors. *J Membr Sci* 2010; 362: pp.444–452.
13. Keller N, Pham-Huu C, Ledoux MJ. Continuous process for selective oxidation of H_2S over SiC-supported iron catalysts into elemental sulfur above its dew point. *Appl Catal A Gen* 2001; 217: pp.205–217
14. Landau M, Molyneux A, Houghton R. In Laboratory and plant evaluation of catalysts for sulfur recovery from lean H_2S gas streams. London, UK: Symp. Ser. No. 27, Institution of Chemical Engineers, 1968: p.228.
15. Nasato LV, Karan K, Mehrotra AK, Behie LA. Modeling reaction quench times in the waste heat boiler of a Claus plant. *Ind Eng Chem Res* 1994; 33: pp.7–13.
16. Ohashi H, Ohya H, Aihara M, Negishi Y, Semenova SI. Hydrogen production from hydrogen sulfide using membrane reactor integrated with porous membrane having thermal and corrosion resistance. *J Membr Sci* 1998; 146: pp.39–52.
17. Wang D, Teo WK, Li K. Selective removal of trace H_2S from gas streams containing CO_2 using hollow fibre membrane modules/ contractors. *Sep Purif Technol* 2004a; 35: pp.125–131.
18. Vang L, Cao B, Wang S, Yuan Q. H_2S catalytic oxidation on impregnated activated carbon: experiment and modelling. *Chem Eng J* 2006; 118: pp.133–139.

MODERN TECHNOLOGIES FOR THE CLEANING OF HYDROGEN SULFIDE

Phd. Mammadova Rena Iskander, Heydarzada Gunel Fikrat
Summary

Natural gas, emissions gas and coal gas contain acid gases such as hydrogen sulfide (H₂S) and carbon dioxide that should be extracted from the gas stream because of H₂S toxicity and prevent corrosion in pipelines and production facilities created by acid gases. This article will consider existing technologies for extracting acid gas. It covers a membrane reactor for H₂S swallowing, adsorption, the conversion of elementary salt and the breakdown of H₂S and the removal of sulfur.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОЧИСТКИ СЕРОВОДОРОДА

Мамедова Рена Искандер кызы, Гейдарзада Гюнел Фикрат кызы
Резюме

Природный газ, газ выбросов и угольный газ содержат кислые газы, такие как сероводород (H₂S) и углекислый газ, которые должны извлекаться из газового потока из-за токсичности H₂S и предотвращать коррозию в трубопроводах и производственных объектах, создаваемых кислыми газами. В данной статье будут рассмотрены существующие технологии извлечения кислых газов. Он охватывает мембранный реактор для проглатывания H₂S, адсорбции, превращения элементарной соли и распада H₂S и удаления серы.

Rəyçi: k.e.n.İbadova S.Y.

16 mart 2023-cü il tarixli iclasın 10 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 mart 2023-cü il

UOT:54.

MoO₄²⁻ İONLARI İŞTİRAKINDA HİDRİGEN PEROKSİDİN KATALİTİK PARÇALANMASINA POLİETİLENİN TƏSİRİ

Cəfərov Elxan Firat oğlu, Hüseynova Fərqanə Vüqar qızı,
Zeynalova Aygün Elxan qızı, Əlizadə Firəngiz Asəf qızı,
Həsənova Rəşifə Bağır qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Qasanova61@mail.ru

Xülasə: Hidrogen – peroksidin (3%-li məhlulu) katalizator kimi mayadan (tərkibində katalaza saxlayır) istifadə etməklə katalitik parçalanması metodu işlənmişdir. Hidrogen-peroksidin hidrosil amin iştirakında, göbələk katalizinin təsiri ilə parçalanmasının kinetikası iki mərhələli sxemlə ifadə olunur.

Açar sözlər: katalitik parçalanma, amin, kataliz, hidrogen-peroksid

Ключевые слова: каталитическое разложение, амин, катализ, пероксид водорода

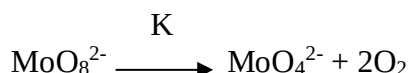
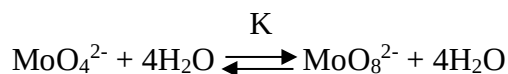
Key words: catalytic decomposition, amins, kataliz, hydrogen peroxide

Hidrogen-peroksidin parçalanması reaksiyasının aparılma şəraitindən və mühitdən asılıdır. Buna görə də hidrogen-peroksidin parçalanması reaksiyasında istifadə olunan bütün maddələrin qatılıqlarının təsiri öyrənilməsi vacibdir.

Məlumdur ki, hidrogen peroksidin parçalanma sürətinin MoO₄²⁻ və H₂O₂-in qatılıqlarından asılılığı aşağıdakı tənliklə ifadə olunur:

$$\omega = \frac{K_p K [H_2O_2]^4}{1 + K [H_2O_2]^4} \cdot MoO_8^{2-} + 4H_2O$$

Bu tənlik H_2O_2 -in molibden ionları iştirakı ilə parçalanmasını aşağıdakı mexanizm üzrə olduğunu göstərir.

H_2O_2 -nin parçalanma sürəti molibdenat ionlarının qatılığından xətti xarakter daşması tənlikdən görünür. Deməli, parçalanma sürəti molibdenat ionlarına görə birinci tərtib tənliklə ifadə olunmalıdır. Bu asılılığı yoxlamaq üçün hidrogen-peroksidin parçalanma sürətinə molibdenat ionlarının təsiri öyrənilmişdir. Alınan nəticələr ikinci şəkildə verilmişdir. Qrafikdən görünür ki, H_2O_2 -nin parçalanma sürəti molibdenin ionlarının qatılığından asılılığı xətti xarakter daşıyır. Yəni reaksiya molibdenat ionlarına ionlarına görə birinci tərtibi reaksiyadır (Şəkil 1).

Bir daha birinci tənliyin göstərilən şəraitdə doğru olduğunu göstərir.

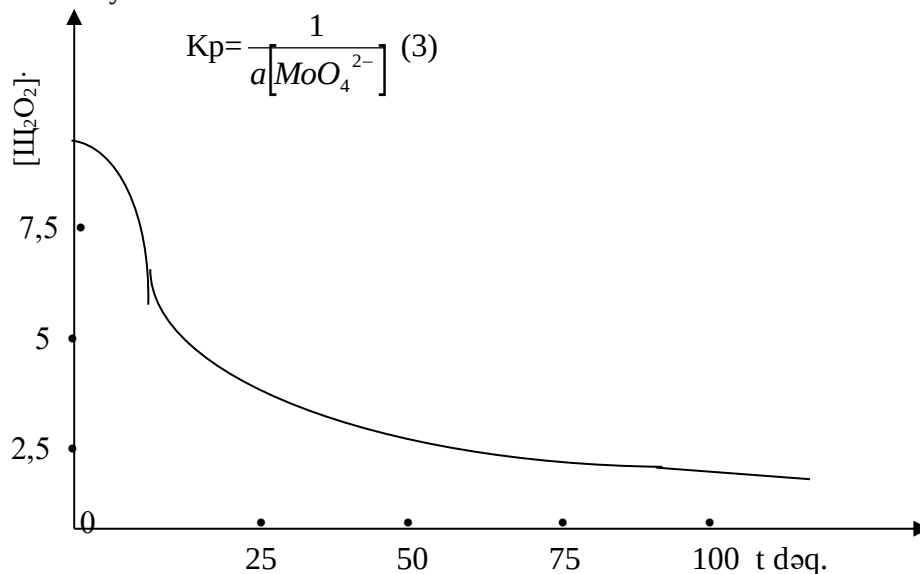
Birinci tənliyin tərs qiymətindən istifadə edərək, reaksiyanın parçalanma sürəti, MoO_4^{2-} -nin və H_2O_2 -nin qatılıqları məlum olduqda alınan aralıq məhsulun parçalanma sürətini və reaksiyanın tarazlıq sabitini hesablamaq olar.

Birinci tənliyinin tərs qiyməti aşağıdakı kimidir:

$$\frac{1}{\omega} = \frac{1}{KK[MoO_4^{2-}]} \frac{1}{[H_2O_2]^4} + \frac{1}{Kp[MoO_4^{2-}]} \quad (2)$$

Göründüyü kimi ω^{-1} ilə $[H_2O_2]^4$ arasında xətti asılılıq olmalıdır. Təcrübədən alınan nəticələr 3-cü şəkildə verilmişdir. Şəkildən göründüyü kimi yuxarıdakı kəmiyyətlər arasında xətti asılılıq saxlanılır. Bu bir daha H_2O_2 -nin katalitik parçalanmasının yuxarıdakı mexanizm üzrə getdiyini və reaksiyanın sürətinin (1) formulu ilə ifadə olduğunu göstərir.

İkinci tənliyinə əsasən aralıq məhsulun parçalanma reaksiyasının sürət sabitləri və kompleks əmələ gəlməsinin tarazlıq sabiti olur xəttin meyli bucağına ($\tan \alpha = 1/\alpha$) və onun orolinatdan ayırdığı parçaya (α -ya) əsasən təyin oluna bilər.

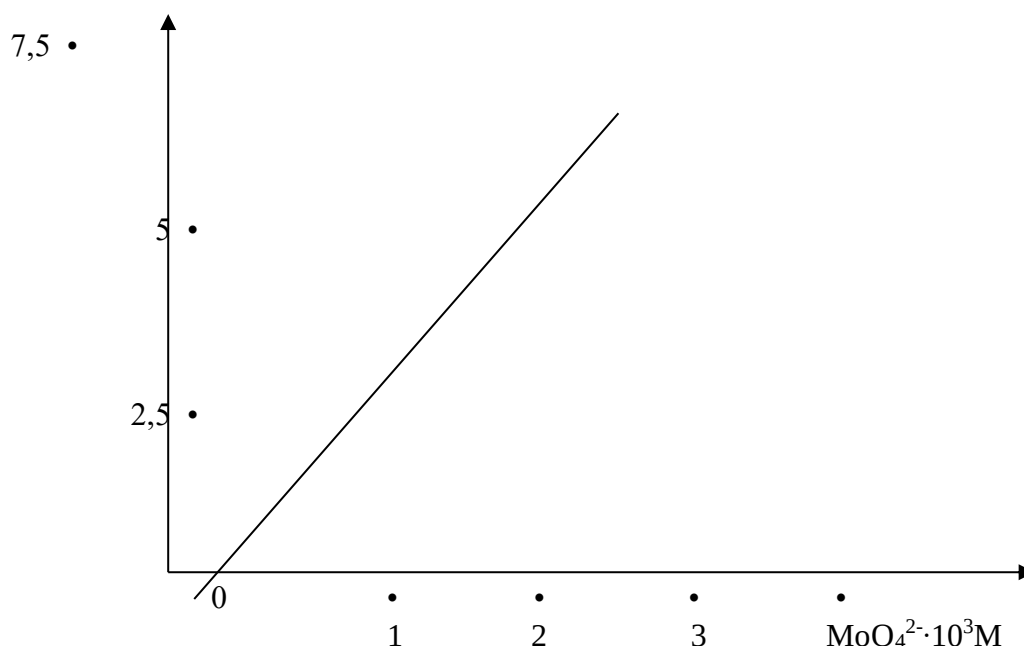
Şəkil 1. H_2O_2 -in qatılığını zamandan asılı olaraq dəyişməsi

$$- T=25^0; [H_2O_2]=0,1 \text{ M}, [MoO_4^{2-}]=4 \cdot 10^{-3} \text{ M}$$

Maqnit sahəsində yüksək yol verilmiş və spektrlərinin elektron enerjisi itirməklə xarakterizə olunmuş analitik elektron mikroskopu metodlarıyla spinel tipində ferrit Fe_xO sintez olunmuşdur. Burada $0,75 \leq x \leq 0,85$ arasında dəyişir. Göstərilmişdir ki, alınmış ferrit hidrogen peroksidin parçalanma reaksiyasının effektiv katalizatorudur.

Hidrogen peroksidin birbaşa sintez yolu ilə alınmış heterobimetallik kompleks birləşmələr iştirakında parşalanma reaksiyasının kinetikasi araşdırılmışdır. $[M^1(<^1<^2)][M^2Cl_4]$ M^1 -Ni; Cu; M^2 - Zn; Mn; L^1 -4,6,6 – trimetil-1,9-diamino-3,7-diaza-nono-3-cu; L^2 -1,15-dihidroksi-7,9,9 trimetil-3,6,10,13-tetraazapenta deka -6-en.

Al_2O_3 oksidinə qatılmış Ni və Mn katalizatorları aparılan karbon 2-oksidi (CO) oksidləşməsi və hidrogen peroksidin parçalanma reaksiyaları zamanı La_2O_3 qatqısının aşqarlayıcı təsiri öyrinilmişdir. Qatqının mərkəzlərin sayına təsiri baxılmışdır.

Şəkil 2. H_2O_2 -in parçalanma sürətinin MoO_4^{2-} - olan asılılığı

$$T=25^0C, [H_2O_2]=0,1 \text{ M}$$

$$K_p = \frac{1}{K_p [MoO_4^{2-}]^{lg \alpha}} \quad (4)$$

K -məlum olduqda isə ΔF^0 -i aşağıdakı formula əsasən hesablamaq olar:

$$\Delta F^0 = -2,303 RT \lg K \quad (5)$$

K_p , R və F^0 -un qiymətləri birinci cədvəldə verilmişdir.

VSP₂ kalorimetrixə təkmilləşdirilmiş metodun tətbiqi ilə hidrogen peroksidin HCl turşusu iştirakında katalitik parçalanmasının 1 mərhələsinin kinetikasi və növbəti, öz-özünə parçalanma mərhələnməsi öyrənilmişdir. Göstərilmişdir ki, HCl turşusunun konsentrasiyasının azalması ilə 1 mərhələnin davamlılığı artır.

Bir komponentin oksidindən və digərinin nitratından əmələ gəlmiş NiO-ZnO sisteminin γ və ya şüalanmadan əvvəl və sonra katalitik təsiri və fiziki-kimyəvi tərkibi araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, sistem yüksək stabilliyə malikdir. Onların tərkibi isə hazırlanma zamanı istifadə olunan prekursorun formasından asılıdır.

Reaksiyanın sürət sabitinin müəyyən edilməsinin xətti olmayan üsulu göstərilmişdir, hansı ki, xətti və qrafik üsullardan fərqli olaraq daha dəqiqdir və oksigenin son həcmnin təcrübi olaraq tapılmasını tələb etmir. Baxılan bütün məqalələrdəki üsullar saxarozanın çevrilmə reaksiyalarının araşdırılmasından alınan nəticələrin düzəldilməsində, mayenin doymamış buxar təzyiqinin, səthi gərilməsinin və sair ölçülməsində istifadə olunur.

Ədəbiyyat

- 1.Кисцида Асоко, Мивуно Норитака. Жщем. Летт, 2000. №12, ж 1374-1375
- 2.Щанеен W. М. М.Селим М.М. Матер. Летт 2002 52 №1-2, ж-130-139 Англ.
- 3.Низова Г.В., Козлов Ю.Н., Шульник Г.Б. (Институт химической физики им.Н.Н.Семёнова. Российской Академии Наук, Российская федерация 11 991 Москва ул. Косыгина 4) Изв.РАН. Сер.хим.2004, №10,с 2231-2234. Рус.
- 4.Козлов Ю.Н, Шулькин Г.Б., Ж.физ.хим. 2004, 78, №2, ж 248-251 Библ. 41. Рус.

ВЛИЯНИЕ ПОЛИЭТИЛЕНА НА КАТАЛИТИЧЕСКОЕ РАЗЛОЖЕНИЕ ПЕРОКСИДА ВОДОРОДА В ПРИСУТСТВИИ ИОНОВ MoO_4^{2-}

***Джафаров Элхан Фират оглы, Гусейнова Фаргана Вугар кызы,
Зейналова Айгун Елхан кызы, Ализаде Фирангиз Асеф кызы,
Гасанова Расифа Багир кызы
Резюме***

Разработан метод каталитического разложения перекиси водорода (3% раствор) с использованием дрожжей (содержащих каталазу) в качестве катализатора. Кинетика разложения перекиси водорода в присутствии гидроксиламина под действием грибкового катализа выражается двухстадийной схемой. Также исследовано каталитическое разложение перекиси водорода при контакте с платиновым нагревателем.

MoO_4^{2-} İONLARI İŞTİRAKINDA HİDRİGEN PEROKSİDİN KATALİTİK PARÇALANMASINA POLİETİLENİN TƏSİRİ

***Ceferov Elxan Firat, Huseynova Fargana Vuqar., Zeynalova Aygun Elxan,
Alizade Firangiz Asaf, Qasanova Rasifa Bagir
Summary***

The method of catalytic decomposition of hydrogen peroxide (3% solution) using yeast (containing catalase) as a catalyst was developed. The kinetics of decomposition of hydrogen peroxide in the presence of hydroxyl amine under the influence of fungal catalysis is expressed by a two-stage scheme. Also, the catalytic decomposition of hydrogen peroxide during contact with a platinum heater was studied

Rəyçi: dos. A.T.Məmmədova

Kimya kafedrasının 14 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 11 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi: 28 fevral 2023-cü il.

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

UOT:57.

**TUT İPƏKQURDUNUN XƏSTƏLİKLƏRİ VƏ ONA QARŞI MÜBARİZƏ
TƏDBİRLƏRİ**

Dosent Şeyxzamanlı Arifə Bahəddin qızı

Babarabova Esmira Seyfulla qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

aynuiw@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə tut ipəkqurdunun xəstəlikləri haqqında məlumat verilir və qeyd edilir ki, tut ipəkqurdunun həyat fəaliyyətinə ən güclü təsir edən amil temperaturdur.*

Tut ipəkqurdunun xəstələnməsinə səbəb olan mikroblara kimyəvi amillərin təsiri öldürücüdür. Belə maddələrə dezinfeksiya maddələri deyilir. Onlara aiddir: lizal, efir, xloroform, formalin və s. Qeyd edilir ki, tut ipəkqurdunun xəstəlikləri yoluxucudur və müalicə tədbirləri işlənməmişdir, odur ki profilaktika tədbirləri vacibdir.

Açar sözlər: kimyəvi amillər, bioloji amillər, profilaktika

Ключевые слова: химические факторы, биологические факторы, профилактика

Key words: chemical factors, biological factors, prevention

İpəkqurdu xəstəliklərinin əksəriyyətini mikroorqanizmlər törədir. Mikroorqanizmlərin ipəkqurdlarında törətdikləri xəstəliklərlə mübarizə aparmaq məqsədi ilə birinci növbədə həmin mikroorqanizmlərə xarici mühit amillərinin təsirini bilmək lazımdır. Nəzərə alınmalıdır ki, xarici mühit amilləri (ekoloji amillər) mikroorqanizmlərə həm müsbət və həm də mənfi təsir göstərir. Ekoloji amillər xarici mühitin fiziki, kimyəvi və bioloji təsirlərinə deyilir.

Fiziki amillərə qurutma, istilik, işıq və atmosfer təzyiqi aid edilir. Qurutma mikroblara öldürücü təsir göstərir. Müxtəlif mikrobların qurutmaya qarşı dözümlülüyü müxtəlifdir. Belə ki, bir qrup mikroblar qurutma zamanı bir neçə saata tələf olduqları halda, başqa bir qrupu 20 günə qədər dözə bilir.

Mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyətinə ən güclü təsir edən amillərdən biri temperaturdur. Mikroorqanizmlərdən temperatura daha yüksək dözümlülük göstərənləri spordardır, çünki onların daxilində su çoxdur və hüceyrə qlafı suyu pis buxarlandır. Ona görə də spolları 120°C istilikdə su buxarı ilə 20-30 dəqiqə və yaxud 165-170°C quru istilikdə 1-1,5 saat təsir etməklə öldürmək olur. Ümumiyyətlə, mikroorqanizmlər yüksək temperatura nisbətən, aşağı temperatura daha yaxşı dözürlər.

Günəşin dağınıq şüaları mikroblara zəif, düzünə düşən şüaları isə öldürücü təsir göstərir.

Kimyəvi amillər də dozasından, kəşafətindən asılı olaraq, mikroblara müsbət və yaxud mənfi təsir edir. Məsələn, şəkər və ya xörək duzunun zəif məhlulunda mikroblar sürətlə inkişaf etdikləri halda, qatı məhlulunda tələf olur. Elə kimyəvi maddələr var ki, onların hətta ən zəif məhlulu belə mikrobları öldürür. Belə maddələr *dezinfeksiya maddələri* adlanır. Bu cür maddələrə mərgümüş, lizol, efir, xloroform, formalin, xloramin, xlorlu əhəng, spirt və s. aiddir.

Bioloji amillər. Mikroorqanizmlərin bir qismi başqa bir qisminə öldürücü təsir göstərir. Birinci qrup mikroblar digər qrup mikroblar üçün zəhərləyici maddə ifraz edir. Belə maddələrə penisillin, aspargin, qramisidin və başqa antibiotiklər aiddir. Bu cür bioloji amillərdən başqa təbiətdə bəzən elə hal olur ki, bir qrup mikrob başqa qrup mikroorqanizmlərin inkişafına şərait yaradır ki, buna *simbioz* deyilir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, tut ipəkqurdlarının xəstəliklərinin hamısı yoluxucudur və onlara qarşı mötəbər müalicə tədbirləri hələlik işlənməmişdir. Buna görə də xəstəliklərə qarşı mübarizə işində profilaktiki tədbirlər demək olar ki, həlledici rol oynayır, çünki xəstəlik müşahidə edildikdən sonra ona qarşı mübarizə tədbirləri çox çətin və əksər hallarda səmərəsiz

olur. Odur ki, qurd yemləmələri aparmaq üçün istifadə edilən bütün binalar (kümxanalar) və əşyalar yemləmədən əvvəl və sonra ciddi dezinfeksiya edilməlidir.

Bundan başqa, xəstəliklərə qarşı vaxtında və səmərəli tədbir görmək üçün hər bir xəstəliyin necə əmələ gəlməsini, onun əlamətlərini və onunla mübarizə qaydalarını mütləq bilmək lazımdır.

Yemləmə binalarını dezinfeksiya etmək üçün kənd təsərrüfatı çiləyicilərindən istifadə etmək lazımdır. Birinci dezinfeksiya yazda, qurdların yemləndirilməsinə başlamazdan 5-10 gün əvvəl keçirilməlidir. Bunun üçün binanın (kümxananın) bütün baca və dəşikləri möhkəm (hermetik) bağlanmalıdır. Bundan sonra yemləmədə istifadə ediləcək avadanlıqlar (tərəcələr, stol və s.) həmin binaya yığılır və çiləmə aparılır. Nəhayət, binanın qapısı da, dezinfeksiya edici maddələrin oradan tez uçub çıxması üçün, hermetik bağlanır. Dezinfeksiyadan 2-3 gün sonra binanın qapı və pəncərələri açılır və zəhərli maddələrin iyi çəkilənə qədər bu vəziyyətdə saxlanılır.

Dezinfeksiya, əsasən, 4 %-li formalin məhlulu ilə aparılır. Bunun üçün satışda olan formalinin (tərkibində 37-40 % formaldehid olur) 1 litri 9 litr su ilə qarışdırılmalıdır. Dezinfeksiya edilən sahənin hər 3-4 m²-nə 1 litr məhlul işlədilməli, binada 20-25°C istilik yaradılmalıdır.

Monoxloramin tozu ilə dezinfeksiya aparmaq üçün onun 2 %-li məhlulu hazırlanmalıdır. Bundan ötrü 200 q monoxloramin çəkilib qaba tökülür, sonra 200 q aktivləşdirici (ammonium-selitra və yaxud ammonium-xlor) əlavə edilir, bundan sonra istiliyi 15°C-dən aşağı olmayan su tökülüb qarışdırılır. Bu qayda ilə hazırlanmış məhlul 3-4 saat ərzində işlədilməlidir. Formalin məhlulu kimi, burada da dezinfeksiya sahəsinin hər 3-4 m²-nə 1 litr məhlul işlədilir.

5 %-li xlorlu əhəng məhlulu vasitəsi ilə də dezinfeksiya aparmaq məsləhət görülür. Dezinfeksiyadan sonra, adətən, binanın divarları əhəng məhlulu ilə ağardılır. Bu məqsədlə 8-10 litr suya 1,5- 2,0 kq sönməmiş əhəng qarışdırılır.

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İpəkçilik İnstitutunun xəstəliklər laboratoriyasında aparılmış təcrübələrin nəticələrinə əsasən, tut ipəkqurdlarında muskardina xəstəliyinə qarşı yod preparatlarının işlədilməsi məsləhət görüldü (Q.A.Əzimova). Bu məqsədlə yod preparatlarından əsasən 74, 74-A, 74-B, 124 №-li preparatlar və yod məhlulu təklif olunur.

Yodun 1:3000 nisbətində işçi məhlulunu hazırlamaq üçün 10 litr suya 1 litr, 1:5000 nisbətində işçi məhlulu hazırlamaq üçün isə 10 litr suya 600 ml Lyuqol məhlulu əlavə olunur.

İstər profilaktika, istərsə də müalicə məqsədi ilə 74, 74-A, 74-B və 124 №-li preparatlar 0,5 və 1,0 faizli kəsəfətdə, yod məhlulu isə 1:3000 və 1:5000 nisbətində işlədilir.

Yod preparatlarını müalicə məqsədi ilə işlədərkən xəstəlik baş vermiş yemləmələrdə dərmanlama 3-5 dəfə aparıla bilər. Dərmanlamalar arasındakı fasilə 15 saatdan 48 saata kimi ola bilər. Dərmanlama 3 dəfə aparıldıqdan sonra xəstəlik yenə də davam edərsə, 48 saatlıq fasilə olmaq şərti ilə dördüncü və beşinci dərmanlama aparılmalıdır.

İstər profilaktika, istərsə də müalicə məqsədi ilə preparat məhlulları çiləndikdə hər kvadratmetr yemləmə sahəsi üçün qurdun sıxlığından və künənin qalınlığından asılı olaraq 500-600 ml işçi məhlulu götürülməlidir.

Profilaktika və ya müalicə məqsədi ilə preparatlar qurda yemlə verildikdə əvvəlcə yarpağın saplağı qırılıb atılmalı, sonra həmin preparatın məhlulunda isladılmalıdır. Hər kiloqram yemin isladılması üçün 500 ml məhlul işlədilməlidir. Yarpağı islatmaq üçün şirli və ya şüşə qablardan istifadə olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, çiləmə-dezinfeksiya üsullarının bir sıra nöqsanlı cəhətləri vardır. Məsələn, formalin məhlul halında tətbiq edildikdə bu işə xeyli vaxt, işçi qüvvəsi, çiləyici aparat, su, yanacaq və s. tələb edildiyindən və çilənən məhlul örtülü-bükülü yerlərə keçə bilmədiyindən, belə dezinfeksiyanın maya dəyəri yuxarı, səmərəsi isə aşağı olur. Bundan başqa, dezinfeksiyaçı da çətin şəraitdə işləməli olur. Formalin buxarını isə istənilən hər bir

şəraitdə tətbiq etmək mümkündür, ipəkçilik obyektlərinin zərərsizləşdirilməsi üçün AzETİİ-nin əməkdaşları Ə.Əliyev və İ.Qarayev sadə, tez və ucuz başa gələn, aparatsız icra edilən və yüksək səmərəli olan aërozolla dezinfeksiya üsulu işləyib hazırlamışlar. Onlar kimyəvi reaksiya yolu ilə alınan formaldehid və xlor aërozollarını məsləhət görürlər.

Formaldehid aërozolu bərabər miqdarda götürülmüş formalin və xlorlu əhəngin dəmir çəlləkdə yaxşıca qarışdırılması nəticəsində alınır. Bu zaman sürətli ekzotermik reaksiya gedir, əmələ gəlmiş formaldehid aërozolu duman halında çıxaraq, otağın hər yerini bürüyür. O hətta ən xırda çatlara və gizli yerlərə daxil olur və beləliklə də dezinfeksiyanın səmərəsi çiləmə üsuluna nisbətən daha yüksək olur. Reaksiyada iştirak edən maddələrin məsrəfi $25:25 \text{ q/m}^3$ hesabı ilə, yəni dezinfeksiya ediləcək hər kubmetr həcm üçün 25 q formalin və bir o qədər də xlorlu əhəng götürülür.

Xlor aërozolu xlorlu əhəngin ammoniyak şorası (mineral gübrə) ilə qarışdırılmasından ayrılır. Fəal xlor aërozolu almaq üçün hər kubmetr dezinfeksiya sahəsində 15 q yaxşı keyfiyyətli xlorlu əhəng, 10 q ammoniyak şorası və 10 ml su (yəni reaksiyada iştirak edən maddələrin məsrəfi $15:10:10 \text{ q/m}^3$) götürülür. Əvvəl ammoniyak şorası suda əridilir, sonra onun üzərinə xlorlu əhəng tökülüb mükəmməl qarışdırılır. Şiddətli ekzotermik reaksiya nəticəsində ayrılan fəal xlor aërozolu duman halında otağı bürüyür və 24 saat müddətində ipəkqurdu xəstəlikləri törədicilərini tamamilə zərərsizləşdirir.

Bir neçə il əvvəl AzETİİ-də İ.Qarayev və R.Süleymanova tərəfindən tut ipəkqurdu tırtıllarının pebrin sporları ilə süni yoluxdurulması üsulu yaradılmışdır ki, bu da tut ipəkqurdunun ən qorxulu xəstəliyi olan pebrinə qarşı səmərəli kimyəvi və genetik mübarizə üsullarının işlənilib hazırlanmasına geniş imkanlar açmışdır. Süni yoluxdurma üsulundan istifadə etməklə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində dissertant E.Əhmədov tərəfindən pebrin xəstəliyinə qarşı yüksək səmərəli bir neçə kimyəvi dərman preparatları, dos.M.Musayeva və əməkdaşları tərəfindən isə bir neçə bitki ekstraktları **aşkar** olunmuş, onların pebrin xəstəliyinə qarşı istifadə üsulları **işlənilib** hazırlanmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.С.Салимджанов «Качество листа шелкопряда-один из путей повышения эффективности шелководства». Душанбе. 2011 г.
- 2.Тихомиров А.В.Основы практического шелководства. «Государственное издательство сельскохозяйственной науки».
3. Акитушки И. Мир животных. Наикомые. Москва. Мысль. 1993 г.

БОЛЕЗНИ ТУТОВОГО ШЕЛКОПРЯДА И МЕРЫ БАРЬБЫ С НИМИ

Шейхзаманлы Арифə Бахаддиновна, Бабарабова Есмира Сейфуллаевна

Резюме

В статье описываются болезни тутового шелкопряда и отмечается, что на жизнеспособность тутового шелкопряда очень сильно влияет температура. При нарушении температурного режима гусеницы болеют. На микробы, вызывающие болезни гусениц влияют также химические факторы. К этим факторам относятся дезинфицирующие растворы: ефир, хлороформ, формалин и др. Все болезни тутового шелкопряда заразные и методы лечения не установлены, поэтому необходимо проводить профилактические меры.

MULBERRY SILKWORM DISEASES AND CONTROL MEASURES

Sheyhzamanli Arifa Bahaddin, Babarabova Esmira Seyfulla

Summary

The article describes the diseases of the silkworm and notes that the viability of the silkworm is greatly affected by temperature. If the temperature regime is violated, the

caterpillars get sick. The microbes that cause disease in caterpillars are also affected by chemical factors. These factors include disinfectant solutions: ether, chloroform, formalin, etc. All diseases of the silkworm are contagious and treatment methods have not been established, therefore, it is necessary to take preventive measures.

Rəyçi: dos. T.V. Rüstəmov

*Anatomiya, fiziologiya və zoologiya kafedrasının 24 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 30 yanvar 2023-cü il*

UOT:634. 54:632:582:55/56

GƏNCƏ ŞƏHƏRİNDƏ FINDIQ AĞAÇLARINDA UNLU ŞEH XƏSTƏLİYİNİN YAYILMA İNTENSİVLİYİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Ramzanova Günel Arzuman qızı, Allahyarova Səkinə İsmayıl qızı,

Məmmədova Aytəkin Sabir qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

gunelramazanli0@gmail.com

Xülasə. Tədqiqatın məqsədi Gəncə şəhərində findıq bağlarında unlu şəh xəstəliyinin yayılma intensivliyini müəyyənəşdirməkdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda findıq bağlarında unlu şəh xəstəliyi ilə yoluxmuş yarpaqlarda əvvəllər rast gəlinməyən *Erysiphe* (sect. *Microsphaera*) sp. göbələklərinə hal hazırda müəyyən bölgələrdə və müəyyən findıq ağaclarında rast gəlmək mümkündür. 2018 ci ildə Abasova L.V, Aghayeva D.N., Takamatsu S. Azərbaycanda *Erysiphe corylacearum* U. Braun & S. Takam. göbələyinin aşkarlanması barədə ilkin hesabat vermişdir. Tədqiq olunan obyektlərin səkkizində 28% yoluxma müşahidə olunmuş, 2 obyektə heç yoluxma müşahidə edilməmişdir. Qozalarda yoluxma faizi yarpaqlara nisbətən azdır. Mikroskopik tədqiqatlar göstərir ki, findıq bitkisinin yarpaqlarında əksərən *Phyllactinia guttata* və *Erysiphe corylacearum* göbələyi eyni vaxtda patogenlik edir. buna görə də findıqda unlu şəh xəstəliyinin tədqiqi və mübarizəsinin öyrənilməsi vacib məsələlərdəndir.

Açar sözlər: Findıq, *Erysiphe corylacearum*, *Phyllactinia guttata*, yayılma intensivliyi, unlu şəh xəstəliyi

Ключевые слова: фундук, *Erysiphe corylacearum*, *Phyllactinia guttata*, интенсивность распространения, мучнистая роса.

Keywords: hazelnut, *Erysiphe corylacearum*, *Phyllactinia guttata*, disease severity, powdery mildew disease

Azərbaycan findıq istehsalı üzrə dünyada beşinci, ixracına görə isə üçüncü sırada olduğunu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, findıq kənd təsərrüfatı məhsulları arasında bu gün ən çox gəlir gətirən məhsullardan biridir. Son zamanlarda iqlim şəraitində yaranmış dəyişikliklər, bəzi xəstəlik və zərərvericilər məhsul itkisinə və məhsuldarlığın azalmasına səbəb olmuşdur. (1) Bu səbəbdən də bu xəstəliklərin öyrənilməsi, geniş yayılmış xəstəliklərin idarə edilməsi yollarının araşdırılması olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır.)

Findıqda unlu şəh xəstəliyinin *Phyllactinia guttata* və *Erysiphe* (sect. *Microsphaera*) sp. göbələkləri törədir. (2) *Phyllactinia guttata* (Wallr: Fr.) Lév. Azərbaycanda geniş yayılmışdır. (3.) *P. guttata* göbələyi findıq ilə yanaşı fıstıq, qoz, tut, qızılağac, söyüd və s bitkilərdə unlu şəh xəstəliyinin törədicisidir və Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Bir bitkidə 70 % hətta 100 %-ə yaxın xəstəlik törətmə qabiliyyətinə malikdir. (5) *Erysiphe corylacearum* göbələyi isə yalnız findıqda xəstəlik törədir. (4) Göbələyin tapılması ilə bağlı ilk hesabatı

Türkiyədə verilmiş göbələyin *Erysiphe* (section *Microsphaera*) taksonunda yer aldığı göstərilmiş, sonrakı tədqiqatlar nəticəsində növ səviyyəsində *E. corylacearum* olduğu müəyyən edilmişdir. (4). 2018 ci ildə Abasova L.V., Aghayeva D.N., Takamatsu S. Azərbaycanda *Erysiphe corylacearum* U. Braun & S. Takam. göbələyinin aşkarlanması barədə ilkin hesabat vermişdir.(4.)

Tədqiqatın material və metodikası.

Tədqiqat 2019 cu ilin iyun-iyul aylarında başlanmışdır daha əlverişli olduğu üçün.Tədqiqat zamanı Gəncə şəhərində fındıq bağları incələnmiş, bir ağacdən 40 yarpaq olmaqla nümunələr toplanmışdır. Ümumilikdə 60 fındıq ağacı incələnmiş , xəstəliyin yayılması intensivliyi müəyyən edilmişdir. Fındıq bağlarından əlavə yol kənarlarından və həyatı sahələrdən də nümunələr götürülmüşdür.

Xəstəliyin aqressivliyini müəyyənləşdirmək üçün hər bir ağacın dörd tərəfindən ən aşağıdakı iki yarpaqdan başqa təsadüfi 40 yarpaq qoparılmışdır. Xəstəliyin intensivliyi ikinci cədvəldə verilmiş 0-4 şkalasında müəyyənləşdirilmişdir. (6) (Cədvəl 1)

Cədvəl 1.

Fındıqda unlu şəh xəstəliyinin yayılma dərəcəsi

Şkala dərəcəsi	
1	Yarpaqda heç bir unlu şəh simptomu yoxdur
2	1-10 %
3	11-30%
4	31-60%
5	60 % -dən çox

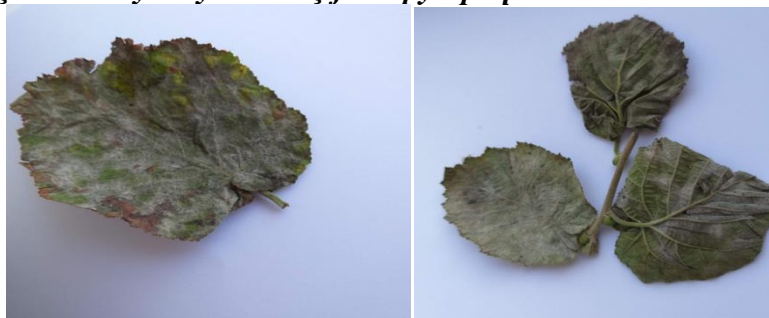
Fındıq ağaclarında yayılmış unlu şəh xəstəliyinin öyrənilməsi üçün yarpaqlar yığılıb kağız arasında, buzlu torbaların arasında laboratoriyaya gətirilmiş ,təzə halda incələnmişdir. Daha sonra bəzi nümunələrdən herbari və daimi preparatlar hazırlanmışdır. Laboratoriyada mikroskop altında tədqiq olunaraq konidiləri, kleystotesiləri ,askus və askosporlarının şəkilləri çəkilmiş və göbələk müəyyənləşdirilmişdir.(2) Daha sonra nəticələr ümumiləşdirilərək yayılmanın intensivliyi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələrinin müzakirəsi və təhlili.

Gəncənin müxtəlif bölgələrindən fındıq bağlarında ümumilikdə 60 fındıq ağacı tədqiq edilmiş , xəstəliyin yayılması intensivliyi müəyyən edilmişdir.

Fındıq yarpaqlarında unlu şehlə sirayətlənmə may ayının əvvəllərində müşahidə edilməsinə baxmayaraq ,nümunələr yarpaqlar iyun-iyul aylarında müəyyən ölçüyə çatdıqdan sonra və simptomlar tam formalaşdıqdan sonra toplanmışdır. Bəzi bitkilərdə yarpağın hər iki üzündə ,bəzi bitkilərdə isə yalnız alt səthdə göbələyin mitsel və spor yığımından ibarət örtüyü müşahidə edilmişdir. Bir müddət sonra yarpağın üst səthində sarımtıl ləkələr meydana gəlmişdir. (Şəkil 1).

Şəkil 1.Unlu şəh xəstəliyinə yoluxmuş fındıq yarpaqlar

P. guttata əsasən yarpaqlarda, *Erysiphe corylacearum* isə yarpaqla yanaşı cavan zoğları ,qozaları da sirayətləndirir. *P. guttatanın* mitselləri yarpağın əsasən alt hissəsində, nadir

hallarda üst səthində yayılır. *Erysiphe sp.*-nin ise mitselləri yarpaqların hər iki üzündə inkişaf edə bilər.

P. guttatanın səbəb olduğu unlu şəh xəstəliyində , havanın isti və nəmli olduğu, inkişaf sezonunun ortasından sonuna doğru olan dövrdə, fındıq yarpaqlarının əsasən alt tərəfində mitsel, konididaşıyan və konidilərdən ibarət, bozuntul-ağ örtük formalaşır. Əvvəlcə kiçik ləkələr şəklində olan bu örtük vaxt keçdikcə bütün yarpağı əhatə edir,yarpaq get gedə yaşıl rəngini və parlaqlığını itirərək matlaşır. Payıza doğru örtüyün üzərində gözlə görülə bilən kiçik dairəvi,qəhvəyi-qara rəngli klestoteysiləri formalaşır.(Şəkil 2)

Şəkil 2. *P. Guttata* göbələyinin klestoteysilərinin vizual müşahidəsi.

Daha sonra yarpaqlar qəhvəyi rəng almağa, kövrəkləşməyə başlayır. Nəticədə yarpaqlar vaxtından qabaq tökülür. Xəstəlik əsasən yarpaqlarda müşahidə olunaraq məhsula birbaşa zərər verməsə də yarpaqların erkən tökülməsinə səbəb olduğu üçün məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb olur.

P. guttata göbələyinin konidiləri tek hüceyrəli , rombşəkilli (bəzən paxlava dilimi formasında) olur.

Şəkil 3. *P. Guttata* göbələyinin konidilərinin mikroskop altında görünüşü.

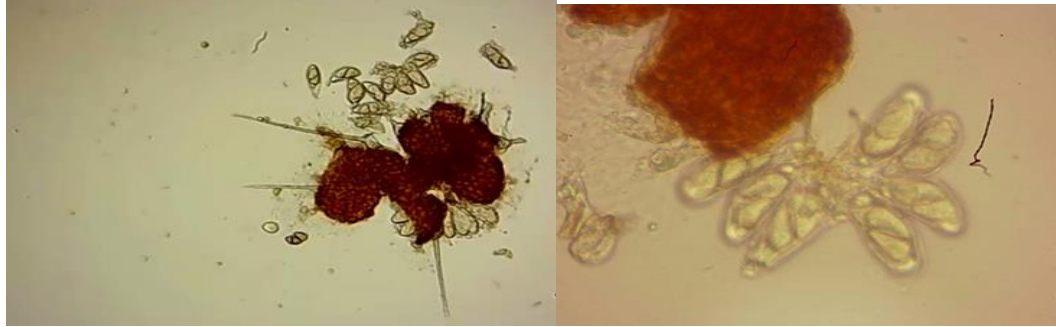

Klestoteysiləri dairəvi formada olub, 3-15-ə qədər iynəşəkilli çıxıntılara malikdir. İynəşəkilli çıxıntıların klestoteysiyə birləşən hissəsində şar şəkilli şişkinlik var. (Şəkil 3)

Şəkil 4. *P. Guttata* göbələyinin klestoteysilərinin mikroskop altında görünüşü.

P. guttata göbələyi qışı yerə tökülən yarpaqlarda klestoteysi halında keçirir.Yazda klestoteysidən çıxan askosporlar müəyyən ölçüyə qədər böyümüş fındıq yarpaqlarını sirayətləndirir. (Şəkil 5) Askosporların cücərməsi üçün optimal temperatur 10-20 °C – dir. Daha sonra konidilər küləklə yayılaraq yeni sirayətlənmələr törədir.

Şəkil 5. *P. Guttata* göbələyinin askosporlarının mikroskop altında görünüşü.

Erysiphe corylacearum göbələyinin konidiləri təkhüceyrəli, oval, ellips formalı olur. Klestoteysiləri dairəvi olub çıxıntıları uc hissədən dixotomik budaqlanmış formada olur.(Ş 6.)

Şəkil 6. *Erysiphe corylacearum* göbələyinin mikroskop altında görünüşü.

Erysiphe corylacearum göbələyi də qışı infeksiyalaşmış bitki qalıqlarında keçirir. *P. Guttata* göbələyindən daha erkən dövddə yarpaq ve yeni formalaşan qozaları sirayətləndirir, konidiləri küləklə yayılır.

Fındıq yarpaqlarında *Erysiphe sp.*-nin simptomları cavan zoğlarda və qozalarda unlu örtüyün müşahidə olunması,sonrakı dövrlərdə yarpaqlarda qəhvəyi rəng ,qıvrılma bəzən qurumalar müşahidə olunur.

Tədqiqat zamanı yarpaqlarda unlu şəhə yoluxma olub olmadığına əsasən hansı nisbətə yoluxma olması hesablanmışdır. Yoluxma dərəcəsi 0-4 şkalasına əsasən hesablanıb qeydlər aparılmış, Gəncə- Qazax bölgəsində fındıqda unlu şəh xəstəliyinin hansı səviyyədə yayılması müəyyən edilmişdir.Ümumi yayılmanı təxminən 30% dəyərləndirmək olar. Bölgələrdə yayılma bir birinə yaxın nəticələr verib, yalnız Bağman bölgələrində yayılma intensivliyində azalma müşahidə olunur.

Tədqiq olunan obyektlərin səkkizində 28% yoluxma müşahidə olunmuş, 2 byekdə heç yoluxma müşahidə edilməmişdir. Qozalarda yoluxma faizi az olmaqla, böyük əksəriyyətində *E. corylacearum* göbələyinin klestoteysiləri, *P. Guttata* göbələyinin birgə parazitlik edir. Fındıqda unlu şəh xəstəliyi bu qədər çox yayıldığı üçün bu xəstəliyin ətraflı öyrənilməsi və mübarizə tədbirlərinin araşdırılması vacib məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

- 1.Cəfərov İ. Fitoterapiya (bitkilərin kimyəvi mühafizəsi). Bakı “Elm”, 2002, 232 s.
- 2.Cəfərov İ. Ümumi fitopatologiya. Bakı: “Elm”, 2007, 392 s.
3. Cəfərov İ. Fitopatologiya. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2012, 566 s.
4. Abasova LV, Aghayeva DN, Takamatsu S 2018 – Notes on powdery mildews of the genus *Erysiphe* from Azerbaijan. Current Research in Environmental & Applied Mycology 8(1), 30–53, Doi 10.5943/cream/8/1/3
5. M.Timur Döken, Erkol Demirçi, Hüseyin Zengin Fitopatoloji (yeddiinci baskı) Erzurum, 2010, 256 s.
6. Bora T. ve Karaca İ. 1970. Kültür Bitkilerinde Hastalığın ve Zararın Ölçülmesi. Ege Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Yardımcı Ders Kitabı. Yayın no: 167. s: 43. Bornova.
7. Boesewinkel H. J. 1980. The Morphology of the Imperfect States of Powdery Mildews (*Erysiphaceae*). The Botanical Review, 46, 167-224.

8. Braun U. 1987. A Monograph of the Erysiphales (powdery mildews). Beihefte zur Nova Hedwigia. 89:1-700.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ИНТЕНСИВНОСТИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ БОЛЕЗНИ МУЧНИСТАЯ РОСА НА ЛЕЩИННЫХ ОРЕХАХ В ГОРОДЕ ГЯНДЖЕ

*Рамазанова Гюнель Арзуман кызы, Аллахярова Сакина Исмаил кызы,
Мамедова Айтекин Сабир кызы*

Резюме

Цель исследования определить интенсивность распространения мучнистой росы в фундуковых садах Гянджи. В результате исследований установлено, что грибы Erysiphe (sect. Microsphaera) sp., ранее не обнаруживавшийся в листьях в фундуковых садах Азербайджана пораженных мучнистой росой, сейчас можно найти в определенных регионах и на определенных деревьях орешника. В 2018 году Абасова Л.В., Агаева Д.Н., Такамацу С. сделали предварительный отчет об обнаружении в Азербайджане гриба Erysiphe corylacearum U. Braun & S. Takam. В восьми исследованных объектах отмечено 28% инфицирования, в 2 объектах инфицирование не наблюдалось. Процент заражения в шишках ниже, чем в листьях. Микроскопические исследования показывают, что грибы Phyllactinia guttata и Erysiphe corylacearum являются патогенными одновременно в листьях растения фундука, поэтому изучение и борьба с мучнистой росой фундука является одним из важных вопросов.

IDENTIFYING THE DISEASE SEVERITY OF POWDERY MILDEW ON HAZELNUT TREE IN GANJA CITY

*Ramazanova Gunel Arzuman, Allahyarova Sekine İsmayil,
Memmedova Aytekin Sabir*

Summary

The study aims to determine the disease severity of hazelnut plants in Ganja,. The study determined that, Erysiphe, which has not been found before in leaves infected with powdery mildew disease in Azerbaijan are now found in certain regions and in certain hazelnut trees. In 2018 Abasova L.V, Aghayeva D.N., Takamatsu S.give first report of fungus E. Corylacearum in Azerbaijan.

Eight of the objects studied had 28% infections, and 2 objects had no infection. The percentage of infections in coconut is less than that of leaves. Microscopic studies have shown that Phyllactinia guttata and Erysiphe corylacearum fungus are pathogenic at the same time in the leaves of the hazelnut plant. For this reason, it is very important to study Powdery mildew diseases on hazelnut and look for ways to treat them.

Rəyçi: Dos. Hüseynov Kazım Qarakişi

Bitki mühafizəsi kafedrasın 28 fevral 2023-cü il tarixli iclasının 06 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 29 mart 2023-cü il

UOT.631

TAXILIN BECƏRİLMƏSİNDƏ BƏZİ AQROTEXNİKİ TƏDBİRLƏR

*prof. Qurbanov Firuddin Hacı oğlu, b.e.i. Əsrəfova Xəlidə Əsgər qızı
b.e.i. Allazov Şöhrət Məhəmməd qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
elvira_19941994@mail.ru*

Xülasə: Taxılın becərilməsində aqrotexniki tədbirlərin rolu böyükdür. Payızlıq əkinlərdə sahə oktyabr ayında şumlanmalı, malalanmalı, iri kəltənlər xırdalanmalıdır.

Oktyabrın axırı, noyabrın əvvəli səpin aparılır. Cücərtilər alınana qədər torpaq dişli və torlu malalarla yumşaldılır.

Taxıl məhsullarının artırılmasında mühüm vəzifələrdən biri məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək üçün bitkiləri xəstəlik və zərərvericilərdən qorumaqdır.

Bitkilərin şaxtaya, yatmaya və xəstəliklərə qarşı davamlılığını artırmaq üçün sahəyə səpin qabağı fosfor və kalium gübrələri veririk. Erkən yazda torpaqda yaranan azot qıtlığını aradan qaldırmaq üçün azot gübrəsi veririk ki, bu da dəndə kleykavinanın artmasına səbəb olur.

Açar sözlər: taxıl, becərmə, şum, tozum, torpaq

Ключевые слова; зерно, обработка, вспашка, почва, семена, удобрения

Key words: agroculture, seed-growing, cultivation, nitrogen

Kənd təsərrüfatının inkişafında taxıl istehsalı əkinçiliyin əsasını təşkil edir. Demək olar ki, dünyanın əksər ölkələrində əkinçiliyin ilk tarixi taxılın becərilməsi ilə başlayır. Əgər taxılçılıq inkişaf etdirilməzsə kənd təsərrüfatının digər sahələrini inkişaf etdirmək mümkün deyil.

Taxıl bitkilərinin içərisində payızlıq buğdanın xüsusi yeri var. Payızlıq taxıl səpinə sahə oktyabr ayında şumlanmalı, malalanmalı, iri kəltənlər xırdalanmalıdır. Oktyabrın axırları və noyabrın əvvəllərində səpin aparılır və səpindən sonra torpaq həddən artıq yumşaq olduqda, torpağın bərk fazası ilə toxum arasında əlaqə yaratmaq və nəmliyin itirilməsinin qarşısını almaq üçün tapalamaq aparmaq lazımdır. Cücərtilər alınana qədər torpaq dişli və torlu malalardan və rotasiya toxalarından istifadə etməklə yumşaldılır.

Payızlıq əkinlərdə yazda əmələ gələn qaysağı daşımaq və əlaq otlarının cücərtilərini məhv etmək üçün malalama aparılmalıdır. Yazda yemləmə şəklində mineral gübrələr verilməlidir. Erkən yazda torpaqda yaranana azot qıtlığını aradan qaldırmaq üçün azot gübrəsi verilir ki, bu da taxılarda kleykavinanı yüksəldir. Təcrübələr göstərir ki, torpağın düzgün və optimal vaxtda becərilməsi yüksək məhsuldarlığa zəmin yaradır. Torpağın optimal olaraq düzgün becərilməsi, torpaqda rütubətin qorunması və bitkinin normal qidalanması üçün şərait yaradır. Torpağın su, hava, istilik və qida rəjimi həmçinin əlaqələrə qarşı mübarizə yaxşılaşır. Eyni zamanda taxıl bitkilərinin kök sistemlərinin daha da yaxşı inkişafını təmin edir. Şum qatında xəstəlik törədiciyərin və zərərvericilərin azalmasına təsir göstərir. Mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyəti yüksəlir və üzvi maddələrin parçalanması üçün optimal şərait yaranır. Üzvi və mineral gübrələrin torpağın alt qatına çevrilməsini, eyni zamanda torpağın mümbitləşməsinə təmin edir.

Torpağın düzgün becərilməsi üçün bir sıra aqrotexniki tədbirlərin həyata keçirilməsi ardıcılıqla yerinə yetirilməlidir.

Səpindən əvvəl torpağın kəltənlərini dənəvləşdirmək məqsədilə diskli malalardan istifadə edilir. Dənəvləşdirilmiş torpaq hissəciklərinin həcmi səpiləcək toxumların böyüklüyündən orta hesabla 3 dəfədən artıq olmamalıdır.

Bitkinin normal inkişafı üçün torpağın sıxlığı mühüm amillərdəndir. Əgər torpağın sıxlığı çox olarsa, onu müxtəlif vasitələrlə yumşaltmaq lazım olur. Cərgəarası becərilən bitkilərin məhsulu yığıldıqdan sonra torpağın üst qatının struktur tərkibi müəyyən dərəcədə pisləşir. Odur ki, torpağın üst qatı onun alt qatına çevrilərək onun struktur tərkibi bərpa edilir, üst qatda fəaliyyət göstərən mikroorqanizmlərin yaratdığı qida maddələri alt qata keçir, beləliklə də torpaqda qida balansının nisbətən bərabərliyi təmin edilir. Səpin vaxtı toxumların bərabər dərinliyə düşməsi şumun hamarlanmasından asılıdır. Toxum hamarlanmamış sahələrə səpilərsə cücərmə qeyri normal, seyrək olur, məhsuldarlıq azalır. Hamarlanma torpaqda təbii nəmliyin uzun müddət saxlanmasına müsbət təsir edir. Şumun hamarlanması mala, kultivator və digər alətlərlə aparılır.

Yumşaq torpaqlarda toxumlardan normal cücərti almaq üçün şumun sıxlaşdırılması mühüm tədbirlərdəndir. Payızlıq taxılların məhsuldarlığının artırılması rayonlaşmış yüksək kondisiyalı sort toxumlardan istifadə edilməsindən eyni zamanda optimal səpin müddətindən və səpin normasına düzgün əməl edilməsindən asılıdır. Səpin optimal vaxtdan tez və ya gec aparıldıqda məhsuldarlıq kəskin surətdə azalır. Çoxsaylı elmi araşdırmalar sübut etmişdir ki, (Ağayev H.C, s.74) dağlıq ərazilərdə payızlıq taxıl səpini avqustun 25-dən sentyabrın 15-dək, dağətəyi ərazilərdə sentyabrın 20-dən oktyabrın 10-dək, aran rayonlarında isə oktyabrın 15-dən sonunadək aparıldıqda yaxşı nəticələr verir, Ümumiyyətlə səpin elə bir vaxtda aparılmalıdır ki, payızlıq taxıllar qış şaxtaları düşənədək kollanma fazasında olsun. Əks halda bitkilər xarici amillərin təsirinə məruz qalar ki, bu da məhsuldarlığın azalmasına səbəb olar.

Bitkilərin böyümə və inkişafının təmin edilməsi üçün yüksək aqrofonun yaradılması vacib amillərdəndir. Payızlıq buğdanın qışa davamlılığını, xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırmaq üçün torpağa fosforlu gübrələrin verilməsi onların vacibdir. Bu gübrələrin 70-80%-nin şum altına, qalan hissəsinin isə yemleme kimi verilməsi məqsədə uyğun hesab edilir. Gübrə verildikən torpağın kartoqrammasını və hər bir sortun bioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Azərbaycan şəraitində taxıl bitkiləri vegetasiya müddətində bir sıra xəstəliklərə tutulur. Bu xəstəliklərdən ən geniş yayılanları buğdada berk və toz sürmə, qonur, sarı və xətlili ras xəstəlikləri, unlu şəh, kök cürümləri, hellintosporioz və s. -dir. Bu xəstəliklər bitkilərdə fizioloji və biokimyəvi proseslərə mənfi təsir göstərərək məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb olur. Taxıl bitkilərinin xəstəlikləri bir neçə qrupa bölünür; göbələk xəstəlikləri və ya mikoz, bakterial xəstəliklər və ya bakteriozlar, virus xəstəlikləri (Quliyev S.V., Mustafayeva S., Məmmədov M., s.32)

Bizim fəaliyyət göstərdiyimiz "Taxıl və paxlalı bitkilər" sahəvi laboratoriyasının genetik ehtiyatlar fondunun kolleksiya pitomnikində bərk və yumşaq buğdanın, arpa və çovdarın, eyni zamanda yabani formaların 300-ə qədər formaları əkilib becərilir. Taxıl əkilən sahəmizdə aprobeasiya apararaq sahəmizi təmiz saxlamağa çalışırıq.

Biz səpin üçün toxumları təmizlik və cücərmə qabiliyyətinə görə dövlət standartlarının tələblərinə cavab verən yüksək kondisiyaya çatdırırıq. Bitkilərin şaxtaya, yatmaya və xəstəliklərə qarşı davamlılığını artırmaq üçün sahəyə səpinlə fosfor və kalium gübrələri veririk. Bizim genetik ehtiyat fondumuzun kolleksiya pitomnikinə səpdियimiz sahəmizdə Dikotan 45 preparatı ilə 2 dəfə çiləmə aparmışıq və nəticədə yüksək nəticələr almışıq.

Ədəbiyyat

1. Ağayev H.C. Aqronomun məlumat kitabı. Bakı, 1989, 240 s.
2. Quliyev Ş.V., Mustafayeva S.İ. Taxılçılıq, Bakı, 1983

НЕКОТОРЫЕ АГРОТЕХНИЧЕСКИЕ МЕРОПРИЯТИЯ ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР

**Проф. Курбанов Фируддин Гаджи оглы, Ст.н.сот. Ашрафова Халида Аскер кызы,
Ст.н.сот. Аллазов Шохрат Магамед кызы**

Резюме

Создание высокого агрофона, своевременное и правильное выполнение всех сельскохозяйственных мероприятий, имеет важное значение в повышение продуктивности зерновых культур. Выращивание пшеницы- это процедура достаточно сложная и ответственная. При выращивании пшеницы, большое значение имеет своевременное проведение пахоты с боронованием и уплотнением почвы кольчато-шпоровыми катками.

Для получения положительного результата от подкормки озимой пшеницы в фазе весеннего кушения следует учесть два важных фактора; правильное установление минерального удобрения и подборка соответствующей формы азота в нем.

AGROTECHNIKAL MEASURES IN THE CULTIVATION OF CEREALS

Prof. Qurbanov Firuddin Haji, Scien.tif. Ashrafova Xalida Asgar

Scien.tif. Allazov Shohrat Mahammad

Summary

Agrotechnical measures play a major role in the cultivation of grain. In autumn crops should plow in October, grind, grind land, in late October, the eve of November is held. The bulkheads are softened by the grooves of the ground. We supply sause and phosphorus and calcium fertilizers to increase grain resistance.

In the early spring, we provide nitrogen fertilizer to eliminate soil nitrogen deficiencies. This is also due to an increase in gluten in the world.

Rəyçi: dosent Allahverdiyev Elxan

ADAU-nun Taxıl və paxlalı bitkilər sahəsi laboratoriyasının 17 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 yanvar 2023-cü il

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:94(479.24).

GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN YERDƏYİŞMƏLƏRİ TARİXİNİN TƏDQIQI

Həsənov Elnur Lətif oğlu

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin elmi katibi

lnurh273@gmail.com

Xülasə: Qədim Gəncə şəhərinin müxtəlif zamanlarda yerdəyişmələrinin səbəbləri, ərazinin tarixi-coğrafi cəhətdən dəyişməsinə şərait yaratmış şərtlər çoxsaylı elmi mənbələr, yazılı məxəzlər, arxeoloji və etnoqrafik maddi sübutlar əsasında tədqiq edilmişdir. Şəhərin ərazisində son iki əsr müddətində istər yerli, istərsə də xarici tədqiqatçılar, arxeoloqlar tərəfindən həyata keçirilmiş lokal, həmçinin beynəlxalq arxeoloji-etnoqrafik ekspedisiyalar, qazıntı işləri nəticəsində aşkar edilmiş müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri əsasında Gəncənin şəhər mədəniyyəti mərkəzi kimi tarixi-xronoloji yaşının, fərqli mərhələlərdə yerdəyişmələrinin göstəriciləri elmi dəlillərə istinad edilərək araşdırılmışdır. Gəncə şəhərinin tarixi-coğrafi yerdəyişmələrinin ardıcılığı tərtib edilmiş, xronoloji dövrləşdirilməyə uyğun olaraq mövcud mərhələyə aid tutarlı elmi mənbələr, təkzibedilməz sənədlər və əlyazmalarına əsaslanmaqla yanaşı, şəhərin ən azı beş dəfə müşahidə edilmiş yerdəyişmələri dövrlərinə aid tarixi abidələr, maddi mədəniyyət nümunələri, arxeoloji və etnoqrafik materiallar haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.

***“İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı”.***

Şeyx Nizami Gəncəvi

Açar sözlər: Azərbaycan, maddi mədəniyyət, Gəncə, milli-mənəvi dəyərlər, şəhər mədəniyyəti, yerdəyişmə.

Ключевые слова: Азербайджан, материальная культура, Гянджа, национально-духовные ценности, городская культура, переселение.

Key words: Azerbaijan, material culture, Ganja, national and spiritual values, urban culture, relocation.

Giriş

Qədim elm və mədəniyyət mərkəzi olan, ən azı beş dəfə yerini dəyişmiş Gəncə şəhərində tarixi şəhərsalma vahidləri olan məhəllələr mahiyyəti etibarilə icma münasibətlərini özündə Gəncə şəhəri yerini növbəti - beşinci dəfə dəyişərkən yaranmış məhəllələr idi. Onların bəziləri I Şah Abbas tərəfindən köçürülmüş, digərləri sürətlə tərəqqi edən şəhərin ərazisinə sirayət etmiş, bir qismi isə yeni əraziyə köçürülmüş şəhərin ərazisində əvvəllər mövcud olmuş kəndlərin tədricən genişlənən Gəncəyə qarışaraq onun tərkibində “əriməsi” nəticəsində formalaşmışdı [1, s. 5; 4, s. 160-163].

Arxeoloji-etnoqrafik tədqiqatlar və çoxsaylı tarixi məxəzlər, elmi məlumatlar Gəncə şəhərinin yarandığı dövrdən ən azı beş dəfə yerini dəyişdiyini təsbit edir. İlkin Gəncə şəhəri əhali arasında “Qala yeri” adı ilə adlandırılan Gəncəçayın sol sahilində, Zurnabad kəndinin beş kilometrliyində Gədəmiş kəndi yaxınlığındakı ərazi hesab olunur. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, e.ə. VI əsrdə Əhəməni hökmdarı II Kir Gəncə Qalası yaxınlığında Tomris tərəfindən məğlub edilmişdir. Qədim Gəncə e.ə. VI əsrdən eramızın V əsrinədək qeyd olunan ərazidə məskunlaşmışdır. Gəncənin yerləşdiyi təbii coğrafi şərait haqqında eramızdan əvvəl I əsrdə yaşamış görkəmli coğrafiyaşünas Strabon yazırdı: “Bir dəfə əkilmiş torpaq iki və ya hətta üç dəfə bar verir, birinci dəfə hətta birə əlliyyə, həm də dincə qoyulmadan, dəmir yox kobud ağac xışla becərilərək, bütün düzənlik çaylarla və başqa sularla Babilistan və

Misirdəkindən yaxşı suvarılır, bunun nəticəsində isə otlaqlarla doludur. Bundan başqa hava da oradakılardan təmizdir” [4, s. 9-14, 56-81, 102-124; 7, s. 27-29].

427-ci ildə baş verən zəlzələ və hunlarla sasanilərin müharibələri nəticəsində qədim Gəncə şəhəri dağılmış, ikinci dəfə şəhər Qızıl Qayanın 8-9 verstliyində, indiki Gəncə şəhərinin 9-10 km şimalında salınmışdı. Yerli sakinlər buranı indi də Köhnə Gəncə və ya Qonja adlandırırlar. VII əsrdə şəhər ərəb istilacıları tərəfindən dağılmışdır. Üçüncü dəfə yerini dəyişmiş Gəncə indiki Samux rayonu ərazisində yerləşən “Şəhər burnu” adlanan ərazidə salınmışdır. Bu yer elmi və tarixi ədəbiyyatlara istinadən Gəncənin üçüncü dəfə məskunlaşdığı ərazi hesab olunmasına dair mülahizələri təsbit edir. Əldə olunmuş tarixi, arxeoloji materiallar antik dövrün görkəmli tədqiqatçıları hesab edilən Strabon, Plini və başqalarının Kür çayının gəmiçilik üçün yararlı olduğunu və Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin aparılmasına dair məlumatlarını sübut etmişdir. Bu dövrdə Gəncənin mühüm elm, mədəniyyət mərkəzi kimi əhəmiyyəti daha da artmış, Kür çayının sahilində liman şəhəri kimi Böyük İpək Yolu üzərində strateji rolu yüksəlmişdir. Şəhərdə ənənəvi sənətkarlıq növləri inkişaf etmiş, memarlıq ənənələri əsasında çoxsaylı abidələr ucaldılmış, məscid-mədrəsələrin sayı artmışdır.

Təbii fəlakət nəticəsində dağılmış Gəncə şəhəri dördüncü dəfə indiki İmamzadə ərazisinin yerləşdiyi Xaraba yer, Şıx düzü adlanan ərazidə VII-XVII əsrlərdə mövcud olmuşdur. 1139-cu il zəlzələsi, 1235-ci il monqol hücumları Gəncəni yerlə-yeksan etsə də, şəhər yenidən həmin ərazidə bərpa edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mühüm tarixi məqamları mərhum arxeoloq, qədim Gəncə şəhəri ərazisində dəfələrlə arxeoloji qazıntılar həyata keçirmiş alim R.Əhmədov XX əsrin sonlarında bu ərazidə qazıntı işləri apararkən 11 metr dərinlikdə böyük şəhər mədəniyyətindən soraq verən qiymətli materiallarla sübut etmişdir. Tezliklə bərpa edilən Gəncə yenidən inkişafının yüksək mərhələsinə çatmış, nəticədə şəhər XII-XIII əsrlərdə Atabəylər imperiyasının Arran vilayətində iqamətgahına çevrilmişdi [1; 6-8].

Beşinci dəfə Gəncə şəhəri I Şah Abbas tərəfindən 1588-ci ildə Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Osmanlı sərkərdəsi Fərhad Paşa tərəfindən tikdirilmiş indiki Gəncə qalası ərazisində ucalmağa başlamışdır. Bu Yeni Gəncədə görkəmli memar Şeyx Bəhaəddin tərəfindən Gəncə memarlıq üslubunda saraylar, ictimai binalar, karvansaralar, Şah Abbas məscidi və sair tikililər inşa edilmişdir. Bu ərazi Gəncənin mövcud olduğu beşinci ərazi hesab olunur [4, s. 7-11, 43-78, 102-124; 7, s. 26-30].

Yarandığı gündən ən azı beş dəfə yerini dəyişən Gəncə geosiyasi və strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşdiyindən daimi yadellilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dəfələrlə dəhşətli zəlzələlərin qurbanı olan Gəncə habelə farsların, gürcülərin, Xarəzm, monqol, ərəblərin və rusların hərbi basqınlarının fəlakətli dağıntılarına məruz qalmışdır. Tarixin olduqca müxtəlif mərhələlərində hərbi meydanına çevrilən Gəncə ona dəyən dağıntılardan və zərbələrdən sarsılmamış, lakin kökündən qüvvət alaraq dirçəlmiş və inkişaf edərək möhtəşəm şəhərlər səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu məqam bir daha Gəncənin qədim və çoxəsrlik şəhər mədəniyyəti ənənələrinə istinad etdiyini əyani surətdə nümayiş etdirir. Görkəmli xarici alimlər, arxeoloqlar - Zare, Morqan, Virxov, Belk, Resler, İvanovski, Rozendorf, Şults, Skinder, Paritsenmayer, Hümmel qardaşları və İsaq Cəfərzadə kimi görkəmli arxeoloqların apardıqları uzun müddətli arxeoloji tədqiqatları Gəncə şəhərinin qədim tarixə malik olduğunu təsdiqləmişdir. Gəncədə tunc dövrünün sonlarında daha da inkişaf etmiş “Dəmirçilik”, “Misgərlik”, “Dulusçuluq”, “Şərbafçılıq” kimi sənətkarlıq sahələrində yüksək dərəcədə təmərküzləşmənin mövcud olması, bu peşələrlə məşğul olan sənətkarların peşəkarlıqlarının yüksəlməsi və müvafiq olaraq ixtisaslaşmanın güclənməsi, eyni zamanda zəngin etnoqrafik mədəniyyəti Gəncənin şəhər kimi yaşının minilliklərlə olmasını sübuta yetirən amillərdən biridir. Artıq ilk orta əsrlər dövründə Gəncədə məktəblər, mədrəsələr, şəxsi və ictimai kitabxanalar fəaliyyət göstərmiş, “Hikmət evləri” və “Şəfa ocaqları” yaradılmışdır. Tarixi

mənbələrdə Gəncədə məşhur alim Əbülfəzl əl-Naxçıvaninin rəhbərlik etdiyi “Dar əl-kütub” deyilən böyük bir kitabxananın olduğu öz əksini tapmışdır. Şeyx Nizaminin mütaliə etdiyi və adlarını çəkdiyi əsərlərdən də aydın olur ki, Gəncədə zəngin kitabxanalar və minilliklərə dayanan elmi-mədəni mühit mövcud olmuşdur.

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

Şeyx Nizami Gəncənin mədəni səviyyəsini daha yüksək qiymətləndirməklə doğma şəhərini beş min minillik mədəniyyətə malik olan Babilistanla müqayisə edərək “Mənim Babilim” deyərək tərənnüm etmişdir. Şübhəsiz yuxarıda göstərilən elmi faktlar geniş ərazini əhatə edən Gəncəbasar bölgəsində şəhərsalma mədəniyyətinin qədim tarixi bir dövrü əhatə etdiyinə bariz nümunəsidir [4-7; 16-18].

Dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Gəncə dəniz səviyyəsindən 400-450 metr yüksəklikdə, paytaxt Bakı şəhərindən 360 km qərbdə, Kiçik Qafqaz dağlarının şimal-şərq ətəyindəki Gəncə-Qazax düzənliyində yerləşir. Gəncə şəhərinin adının etimologiyası haqqında indiyədək elmdə müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Bəzi müəlliflər - M.Şopen, Sen-Martin, Y.Markvayt, N.Marr, K.Patkanov və başqalarının fikrincə, Gəncə şəhərinin adı fars dilindəki “gənc” – xəzinə sözü ilə bağlıdır. E.Reslərə görə Gəncə Azərbaycan sözü olub “açıq yer”, “gen yer” mənasındadır. XI əsrin tarixçisi Mahmud Kaşqari, eləcə də Gəncə toponimini araşdıran peşəkar tədqiqatçılar şəhərin adının qədim türk tayfalarından olan “gəncəklər”in adından götürüldüyünü elmi dəlillərlə sübut etmişlər. Qədim dövrlərdən gəncəklərin yayıldığı ərazilərdə bir çox məskənlər onların adı ilə adlandırılmışdı. Şərqi Asiyada Gəncək Senqir, Qırğızistanda Talas yaxınlığında Gəncək, Amur vilayətində Genja, Dağıstanda Xunzax, Tacikistanda Qançi, Gürcüstanda Qandzani adlı məkanlar məhz gəncək tayfalarının adı ilə bağlıdır [25-29].

Gəncənin yerləşdiyi ərazi seysmik zona hesab olunur. Dağıdıcı və güclü zəlzələ haqqında ilk məlumat bu ərazidə 427-ci ildə baş vermiş və intensivliyi 9-10 bal olan zəlzələyə aiddir. Gəncə ərazisində növbəti güclü və dağıdıcı zəlzələlər 1139-cu və 1235-ci illərdə baş vermişdir. Bu seysmik hadisələr relyefin dağılması və dəyişməsi ilə müşayiət olunmuş, suxurlarda çoxsaylı qırılmalar və çatlar əmələ gəlmişdir. 1139-cu ildə baş verən 9-ballıq zəlzələdən sonra Kəpəz dağı uçmuş (dağılmış), Ağsu çayının qarşısı kəsilmiş və yeddi göl yaranmışdır. Bu zəlzələ nəticəsində 300 mindən çox insan tələfatı olmuşdur. Gəncə şəhəri öz coğrafi mühitinə və təbii sərvətlərinə görə, həmçinin özünün strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşməsinə görə daim yadellilərin diqqət mərkəzində olmuş, müxtəlif dövrlərdə monqollar, xarəzmlər, gürcülər, ərəblər, ruslar və digər yadellilər buraya hücum etmişlər.

Lakin qəhrəman Gəncə şəhəri, igid gəncəlilər hər dəfə hücumları dəf edərək düşməyə əyilməmiş, doğma şəhəri öz canları bahasına qorumuşlar. VII əsrin ortalarında ərəb qoşunları tərəfindən tutulan Gəncə Xilafətin baş əyalət şəhərlərindən birinə çevrilmişdir və burada gümüş pul zərb edilirdi. IX əsrdə “İpək yolu” üzərində yerləşən Gəncə şəhəri Şərqi ən mühüm ticarət mərkəzlərindən biri idi. X əsrin ortalarında Bərdə tənəzzül etdikdən sonra Arranın paytaxtı Gəncəyə köçürüldü və şəhər möhtəşəm qala divarları ilə əhatə olundu. IX-X əsrlərdə Xilafətin zəifləməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda müstəqil dövlətlər yarandı. Gəncə X əsrin 60-cı illərində Salarilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. Salarilərin Arran valisinin iqamətgahı Gəncədə yerləşirdi [28-29].

970-ci ildən Gəncə Şəddadilərin əlinə keçdi. Şəddadilər dövlətinin paytaxtı da elə Gəncə oldu. Şəddadilər Gəncədə böyük quruculuq işləri həyata keçirdilər. Şəhərin kənarına möhkəm qala divarları çəkdilər, qalanın içərisindəki İç qala hissəsində saraylar, karvansaralar, məscid-mədrəsələr və s. tikdirdilər. Gəncədə Şəddadilərin adından pul zərb edilmişdi. Gəncə şəhəri bu dövrdə iri siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzə çevrildi. Şərq ölkələrindən Qara dəniz sahillərinə gedən karvan-ticarət yolları Gəncədən keçirdi. Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, bu dövrdə şəhərin ərazisi xeyli genişlənmiş, qala divarlarından kənarda ticarət-sənətkarlıq məhəllələri salınmışdı ki, bu ərazi Rabat adlanırdı. Burada mahir sənətkarların

güclü ittifaqları mövcud idi. 1139-cu il sentyabrın 30-da baş vermiş zəlzələ nəticəsində Gəncənin dağılması və bu zaman Gəncə hakimi Qarasunqurun şəhərdə olmamasından istifadə edən gürcü çarı I Demetre müdafiəsiz qalmış şəhərə hücum edərək şəhəri işğal etmiş, Gəncə darvazasını da hərbi qənimət kimi Gürcüstana aparmışdı. Hazırda bu qapı Kutaisi yaxınlığındakı Helati monastrında saxlanılır. Gəncə XV əsrdə əvvəl Qaraqoyunlu, sonra isə Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil edilmiş, XVI əsrdə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin mərkəzi olmuşdur. XVII əsr mənbələri Gəncənin yüksək inkişafından, ərazisinin böyüklüyündən məlumat verir. Oruc bəy Bayatın məlumatına görə bu dövrdə Gəncədə 60 min ev var idi. Hollandiya səyyahı Korneli de Bruin Gəncənin Şamaxıdan dörd dəfə böyük olması, burada daşdan və bişmiş kərpicdən tikilmiş evlər, geniş və yaraşqlı küçələr, möhtəşəm bazarlar, karvansaralar olması haqqında yazmışdır.

Hec şübhəsiz, Gəncə şəhərinin yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amil şəhərin yerdəyişmə tarixidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə kifayət qədər öyrənilməmiş və yaxud müxtəlif, hətta bir-birinə zidd olan mülahizələr irəli sürülmüşdür [23-25]. Danılmaz fakt bundan ibarətdir ki, Gəncə şəhəri təbii fəlakətlər və ya hərbi yürüşlər nəticəsində dağıldıqdan sonra onu yenidən bərpa edən şəxslər şəhərin salınmasını öz adları ilə bağlamağa cəhd göstərmişlər. Buna misal olaraq XVI əsrdə yaşamış «Zikət əl-Məcalis» əsərinin müəllifi Məcdəddin əl-Hüseynin adı çəkilən əsərdə Gəncənin əsasının Makedoniyalı İskəndər tərəfindən qoyulması barədə məlumatı göstərmək olar. Buna oxşar məlumatlar gürcü salnamələrində də öz əksini tapmışdır. Gəncə tarixinin tədqiqatçılarından olan M.M.Altman Gəncənin əsasının Makedoniyalı İskəndər tərəfindən qoyulması haqqında mövcud olan məlumatları haqlı olaraq əfsanə adlandırmışdır. Çünki tarixi baxımdan bu məlumat özünü əsaslandırma bilməmişdir. Eyni zamanda, geniş miqyaslı olmasa da, bu ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri də bu faktı təkzib etməkdədir [7-14].

Əslində İran-Yunan müharibələri nəticəsində dağıdılmış Gəncənin yerində yeni şəhər inşa edilmiş və onun yaranma tarixini İskəndərin adı ilə bağlama cəhd göstərmişlər. Nizami Gəncəvi şəhərsalma problemlərinin həllində, abadlıq işlərinin yerinə yetirilməsində İskəndərin böyük rol oynadığını “Şərəfnamə”də İsgəndərin timsalında belə verir və göstərir ki, İsgəndərin müharibələri sülhə xidmət edir. O, dağılanlardan çox tikir. Şəhərlər, imarətlər asudəliyin bərpası İsgəndərin qayəsidir. İsgəndər Səmərqəndi, Çəngi, Dərbəndi, Bulqarı, Hərbi qaldırmış, bina və qurğuları bərpa etmiş, torpaqları yararlı hala saldırmışdır. Şeyx Nizami göstərir ki, şəhərsalma İsgəndərin səfərinin sonu və axtarışlarının zirvəsi idi. Tarixin sonrakı mərhələsində, yəni Səfəvi Osmanlı müharibələrinin meydanlarından birinə çevrilən Gəncə şəhəri 1606-cı ildə dağıdılmış və Şah Abbas tərəfindən yenidən salınan şəhəri onun adı ilə bağlamaq üçün Abbasabad adlandırmışdır. Çar və bolşevik Rusiyası tərəfindən Gəncənin adının “Yelizavetpol” və “Kirovabad” adlandırılmasını da misal çəkmək olar. Beləliklə, buradan məlum olur ki, Gəncənin salınma tarixinin dəqiqləşdirilməsi üçün şəhərin öz ərazisi çərçivəsində yerdəyişmə və yenidən qurulması tarixinin müəyyənləşdirilməsi əsas şərtidir. Bu məqsədlə də Gəncənin yaşının doğru-düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün şəhərinin ərazisinin və bu ərazi çərçivəsində yerdəyişməsi ilə bağlı elmi və arxeoloji məlumatlara əsaslanan mənbələrə nəzər salmağı vacib hesab etdik.

Gəncənin ən qədim yeri haqqında dəqiq fikir söyləmək müvafiq arxeoloji bilgilərin yoxluğu üzündən çətinlik törətsə də, əldə olan çox qiymətli elmi və arxeoloji məlumatlar Zivlənçayla Alaxançalı çaylarının birləşərək Gəncəçayı əmələ gətirdikləri yeri Gəncə şəhərinin ən qədim ərazisi olduğunu təsbit etməkdədir. Gəncəçayın sol sahilində olan Zurnabad kəndinin 5 km-liyində Gədəmiş kəndinin yaxınlığında yerləşən ərazi bu gün də yerli əhali tərəfindən «Qala yeri» adlandırılmaqdadır. Sözügedən ərazidə qalın dağ meşəsinin içərisində çox böyük bir ərazini əhatə edən yerli tikinti materiallarından hörülmüş möhtəşəm qədim qala divarlarının qalıqları hələ də qalmaqdadır. Fars şahı Keyxosrovun saklarla

apardığı müharibələr də Gəncə qalası yaxınlığında öz qoşunu ilə dar bir dərəyə soxulması faktı məhz burada baş vermişdir. Azərbaycan tarixini ilk dəfə sistemləşdirməyə cəhd göstərən görkəmli ictimai siyasi xadim Abbasqulu Ağa Bakıxanovun «Gülüstanı İrəm» əsərində toxunduğu Əhəməni şahı Kirin həm də ondan əvvəl yaşamış Keyxosrovun Gəncə qalası yaxınlığında məğlub edilməsi məsələsini araşdırmışdır. O, həmçinin yazır: «Mənbələr Kirin məhz Qafqazda (Albaniyada, Kür boyunda) massagetlərə və onların məliykəsi Tomrisə qarşı müharibə açdığını yazırlar. Herodotun verdiyi bilgiyə görə, “Kirus Arazı keçib, Kür çayına çatır. Burada dar bir dərəyə soxulur (Gəncəbasarın cənubunda Dar dərə kəndinin ərazisi). Məlikə Tomris öz azsaylı qoşunu ilə məharətlə Kirin fəth qoşununu tələyə salıb məhv edir, Kiri qətlə yetirir”. Müəllif Kür çayının qədim yatağının indikindən cənubdan, müasir Gəncə yaxınlığından axması və onun dağıdıcı zəlzələlər nəticəsində yatağını dəyişməsi haqda geoloq alimlərin fikirlərini xatırladıqdan sonra miladdan öncə 530-cu ildə baş vermiş sözü gedən döyüşün məhz Gəncə qalası yaxınlığında olması versiyasını irəli sürür. Patriarxal-quldarlıq quruluşu dövründə iri yaşayış məntəqələrinin yaranması və müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatması üçün zəruri zaman kəsiyini də bu tarixə əlavə etmək lazım gəldiyini bildirən müəllif, Gəncənin yaşının ümumən azı üç-dörd min il olduğu qənaətinə gəlir [4, s. 9-14, 56-81, 99-111; 7, s. 27-29].

Nəticə

Dəqiq tarixi mənbələr və arxeoloji tədqiqatlar Gəncədə 427-ci ildə dağıdıcı zəlzələnin baş verdiyini xəbər verir. Zəlzələ baş verdiyi zaman hunlarla mübarizə aparan Sasani padşahı I Qubad Gəncəyə hücum etmiş və şəhər qalasını dağıtmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Gəncənin köçməsinə yuxarıda adı çəkilən hər iki hadisə ilə birlikdə də götürmək olar. Belə ki, 427-ci il zəlzələsinin episentri indiki Gəncə şəhərinin 25 km cənub-şərqində, deməli, Zurnabad kəndinin yaxınlığında olmuşdur. Qaldı I Qubadın Gəncəni köçürmək ehtimalına, bizim fikrimizcə, Mirxondun “Qubad Gəncə şəhərinin əsasını qoydu” – fikrini şəhərin təzə yerə köçürülməsi kimi başa düşmək lazımdır”.

Gəncə çayının axarı istiqamətində dağətəyi zonada Gəncə çayının sahilində, indiki şəhərin 9-10 km güneyində, Qızıl Qayanın 8-9 verstliyində yerləşən ərazi “Köhnə şəhər” və “Qonja” (yəni, Qanja) adlandırması şəhərin ərazi vahidinin müəyyənləşdirilməsinə aydınlıq gətirir. Bəzi tədqiqatçılar 654-ci ildə Salman ibn Rəbiənin komandanlığı altında ərəb qoşunlarının Arrana daxil olaraq Bərdə və Beyləqanı tutması faktının olmasını və həmin dövr Gəncənin adının şəkilməməsinə əsaslanaraq şəhərin ərəblərə qədər mövcud olmamasını və xilafət canişini tərəfindən salındığı fikrini irəli sürmüşlər. Ərəblərin Gəncə şəhərini tutmaları haqqında məlumatın verilməməsi ondan irəli gəlmişdir ki, qala divarları ilə qorunmayan Gəncənin ələ keçirilməsinə işğalçılar o qədər də böyük əhəmiyyət verməmiş, salnaməçilər isə bu faktın tarix kitablarına salınmasına ehtiyac görməmişdilər. Unutmamalıyıq ki, kifayət qədər məxəzlər Gəncənin xəzərlərlə ərəblərin müharibə meydanına çevrilməsi faktını bizə çatdırmışdır. Buradan aydın olur ki, ərəblərin apardıqları müharibələr və basqınlar nəticəsində dağılmış şəhər bir az da quzeyə – indiki İmamzadə, Xaraba yeri, Şıx (Şeyx) düzü adlanan əraziyə keçmişdir. Həmdullah Qəzvini “Gəncə ... bu islam şəhəri hicrətin 39-cu ilində (miladın 659-cu ili) salınmışdır”, - deməklə dağılmış şəhərin yenidən salındığını xəbər verir. Gəncə bu ərazidə qədim dövrlərdən mövcud olmuş saklar, salarilər, şəddadilər, nizamilər, elxanilər, teymurilər, qaramanlılar, qacar-ziyadlılar dövrünü yaşamış, 1122, 1139, 1235-ci il zəlzələlərinin, fars, gürcü, Xarəzm, monqol, ərəb, rus hərbi basqınlarının fəlakətli dağıntılarına məruz qalmışdır. Bəzi kitablarda yazıldığı kimi, Gəncənin 1139-cu il zəlzələsindən sonra yerini dəyişməsi fikri ilə razılaşmaq çətindir. Nizami Gəncəvi şəhərin köçməsi yox, yenidən tikilməsi haqqında şəhadət verir və zəlzələlərinin mahiyyətinin açılmasını düşündürmüşdür. Bu zəlzələdən heç yüz il keçməmiş Gəncə monqol-tatar qoşunları tərəfindən darmadağın edilmişdir. Onsuz da xeyli dağılmış şəhər, monqolların “Gəncə”

(pəhləvi dilində “xəzinə”) sözünü səhv anlamaları nəticəsində tamamilə xarabazarlığa çevrilmişdir.

Dəhşətli basqıdan bir neçə il sonra Gəncə növbəti – 1235-ci il zəlzələsinə məruz qalır. Yalnız bundan sonra monqol hakimi Çormaqan şəhərin bərpa olunmasına icazə verir. Monqol hücumundan düz dörd il sonra Gəncənin bərpa olunmasının səbəbi işğalçıların nəhayət insafə gəlməsi ilə yox, şəhərin qədim ənənələrə malik olması ilə əlaqələndirilməlidir [22-26]. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, dağıdıcı monqol-tatar tufanının keçdiyi Biləsuvar, Beyləqan, Bərdə, Bakı, Şəmkir kimi digər Azərbaycan şəhərlərinə nisbətən Gəncənin daha tez dirçəlməsi faktı da şəhər mədəniyyəti baxımından bu şəhərin daha qədim ənənələrə malik olduğunu nümayiş etdirir. Məşhur arxeoloq İ.Cəfərzadə arxeoloji qazıntı materiallarına əsasən Gəncənin 1235-ci ildə köçürülməsi fikrini rədd edərək, onun öz əvvəlki yerində bərpası haqqında orta əsr tarixçilərinin fikrini təsdiq etmişdir. Təsadüfi deyil ki, XIII yüzilliyin ortalarında Şamaxıda olmuş Rubruk dağların ətəyində onların əvvəlki paytaxtı Qanqes (Gəncə) adlı böyük bir şəhərin də olduğunu qeyd etmişdi. Doğrudur, Fransa kralı IX Lüdovikin göndərişi ilə monqol xanı Münqkenin yanına gedən Rubruk özü Gəncədə olmamış, yalnız bu barədə eşitdiklərini yazmışdı. Onun sözlərinin doğru olması 1244 və 1257-ci illərdə Gəncədə zərb olunmuş monqol pulları ilə təsdiq olunur. Bu dövrdə Gəncədə zərbxananın olması şəhərin nisbi də olsa öz əvvəlki əhəmiyyətini və şöhrətini qaytarmasına tutarlı sübut hesab edilə bilər. Yuxarıda misal gətirdiyimiz kiçik parçalar Gəncə şəhərinin bir neçə dəfə yer diyişməyə məruz qaldığını göstərir. Lakin unutmamalıyıq ki, Qədim Gəncə ərazi vahidinə görə Gəncəbasarı əhatə etmiş və bu səbəbdən də adı çəkilən ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri Gəncənin yaranma tarixinin doğru-düzgün müəyyənləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Burada bir məsələyə toxunmağı vacib hesab etdik. Bu ən çox gündəmdə olan Gəncənin ərəblər tərəfindən salınması ilə bağlı məsələdir. Moisey Dasxoranlı Gəncənin yaranma tarixinə toxunmuş və onun əsasının IX əsrin birinci yarısında Azərbaycana canişin təyin edilmiş Məhəmməd ibn Xəlid tərəfindən qoyulduğunu. Bartold, Minorski, Şərifli və Manandyan kimi alimlər də bu yanlış məlumata əsaslanaraq Gəncənin yaranma tarixini IX əsrin birinci yarısına aid etmişlər [4, s. 11-17, 56-81, 102-124; 7, s. 26-30].

Gəncənin əsasının Xilafət canişini Məhəmməd ibn Xəlid tərəfindən qoyulması haqqında məlumat ilk öncə türk mənşəli tarixçi hesab olunan Münəccimbaşı tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun qələmə aldığı hadisəyə görə Məhəmməd ibn Xəlid Üçtəpə adlandırılan ərazinin yaxınlığında olarkən üç gün dalbadal gördüyü yuxuda ona deyilir ki, təpəyə qalxıb atını orada saxlasın. At ayağı ilə hansı yeri döyəcləsə, həmin yeri qazıb böyük bir xəzinəni aşkar etsin. Bu xəzinə ilə şəhər tikdirib onu Gəncə adlandırsın. Verilmiş məlumata görə Məhəmməd ibn Xəlid yuxuda ona söyləyənləri edir və aşkar etdiyi xəzinə ilə şəhər salır, onun adını isə ərəb dilində xəzinə mənasını verən “Kanza”, yəni Gəncə adlandırır [1; 3-9; 12-15].

Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, dünya xalqları arasında şəhərsalma mədəniyyətinin zəif inkişaf etdiyi ərəblərin onlardan daha qədim mədəniyyətə malik olan bir millətə şəhərsalması gülünc və məntiqsizdir. Tarixi faktlar memarlıq, incəsənət və şəhərsalma mədəniyyətinin ərəblərə nisbətən də Azərbaycanda daha qədim köklərə malik olduğunu göstərir. İslamın yayıldığı ilk yüzilliklərdə Ərəb Xilafəti mərkəzlərində çalışan, elm və incəsənətin inkişafında mühüm rol oynayan azərbaycanlılar içərisində memar, tikinti ustaları da olmuşdur. Tarixi qaynaqlarda bildirilir ki, VII əsrdə xəlifə Ömər Kufədə məscid tikmək üçün Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Həmədandan Ruzbeh adlı bir memar çağırmış, azərbaycanlı memar Kufənin ilk məscidini tikmişdir. Beləliklə, Xilafətin hakimiyyəti illərində Gəncənin salınmasından deyil, bərpa olunması və daha da genişlənməsindən söhbət gedə bilər [19; 22; 28-29]. Gəncənin olduqca qədim tarixə və zəngin inkişaf xüsusiyyətlərinə malik şəhər mədəniyyəti mərkəzi kimi təşəkkülünün öyrənilməsi vətən tariximizin ən mühüm

məsələlərindən biridir. Yaşayış məskəni kimi daş dövrünün qədim mərhələlərindən etibarən mövcudluğu ilə seçilmiş Gəncədə şəhər sivilizasiyasına xas olan səciyyəvi cəhətlərin meydana gəlməsində müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin inkişafı çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Qədim Gəncənin zəngin təbii xammal ehtiyatı, əkinçilik və maldarlıq məhsulları ayrı-ayrı sənət sahələrinin təşəkkül tapması və tədricən ixtisaslaşmanın güclənməsi nəticəsində inkişafının sürətlənməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Gəncəbasar ərazisində hələ qədim daş dövründən etibarən həyat vasitələrinin, xüsusilə ərzaq məhsullarının əldə olunması və istehlakı üçün iti qəlpələr verən sərt daş növlərindən (çaxmaqdaşı, dəvəgözü) kəsmək, deşmək, çapmaq, qaşımaq və digər məqsədlər üçün ilkin əmək alətlərinin düzəldildiyi məlumdur. Bundan əlavə, tədricən zaman ötdükcə məhsuldar qüvvələrin inkişaf etdirilməsi, yeni-yeni məşğuliyyət sahələrinin meydana gəlməsi artıq Gəncə kimi geniş əraziyə, çoxsaylı əhaliyə malik məkanda sənətkarlıqda texniki və həmçinin təchizati, texnoloji baxımdan təkmilləşmənin sayəsində şəhər mədəniyyəti xüsusiyyətlərinin sabitləşməsinə zəruri şərait yaranmışdır [23-27].

Şəhərləşmə prosesinin sürətlənməsinin göstəricilərindən olan mübadilə və tədricən əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı məntiqi olaraq həyat şəraiti yüksələn Gəncə sakinlərinin təlabatlarının, xüsusilə də ağacışləmə sənəti sahəsi ilə bağlı məmulatlara ehtiyacının ödənilməsi üçün sənətkarların da daha böyük məsuliyyət və peşəkarlıqla çalışmasına şərait yaradırdı [4, s. 9-14, 56-81, 102-124; 7, s. 27-29].

Gəncədə ən azı üç-dörd min il bundan əvvəl şəhər mədəniyyətinin bütün zəruri cəhətləri ilə təşəkkülünün tədqiqində ağacışləmə sənəti sahəsinin digər önəmli mənbəşünaslıq xüsusiyyəti bu prosesin ikitərəfli səciyyə daşmasıdır. Belə ki, yalnız Gəncə şəhərindəki bu ümumi inkişaf prosesi digər sənətkarlıq sahələri ilə yanaşı ağacışləmə sənətinin də yüksəlişini şərtləndirməmişdir. Qeyd olunan sənət sahələri məhz minilliklərə istinad edən sənətkarlıq ənənələrinin irsən nəsil-dən-nəslə ötürülməsi sayəsində Gəncədə şəhər mədəniyyətinin sürətli tərəqqisi üçün zəruri tarixi şərait yaratmışdır. Şəhər kimi ən azı üç-dörd min ildən artıq tarixə malik olan Gəncə şəhərinin ən azı 5 dəfə yerini dəyişməsi ilə bağlı son illərdə çoxsaylı elmi məlumatlar, tarixi, arxeoloji və etnoqrafik materiallar, maddi mədəniyyət tapıntıları üzə çıxarılmışdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 2012-2013-cü illərdən etibarən yerli alimlər və mütəxəssislərlə yanaşı, dünyanın nüfuzlu alimlərinin – Amerika Birləşmiş Ştatlarının Smitson İnstitutunun Milli Təbiət Tarixi Muzeyinin, Yaponiyanın Tokio Muzey Universitetinin, İtaliyanın Kataniya Universitetinin, Fransanın İkinci Lion Universitetinin tədqiqatçılarının iştirakı ilə qədim şəhər ərazilərində təşkil olunmuş beynəlxalq ekspedisiyaların əldə etdiyi elmi nəticələr əsasında sübut edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 12, v. 3-5.
2. Ахмедов Ф.М. Вернуть подлинные имена. Газета «Новости Гянджи», № 9 (8619). 22 января 1991 г., с. 3.
3. Hasanov E.L. Исследование высоких духовных ценностей в трудах Низами Гянджеви, предшественника А.Навои. “Alisher Navoiy va XXI asr” 8 – Uluslararo Konferansı materialları. Toshkent-Boku, 6-7 fevral 2023, p. 232-238.
4. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
5. Hasanov E.L. About research of history of relocations of Ganja city. Scientific journal of the Fergana State University - “FarDU Ilmiy Xabarlar”, Fergana State University. Fergana (Uzbekistan), 2022, vol. 28, № 5, p. 101-105. DOI: https://doi.org/10.56292/SIFSU/vol28_iss5/a17

6. Hasanov E.L. Innovative significance of research of traditional architectural features of Ganja. TSU-TI — The International Scientific Journal of Humanities, 2022, No 1(1), p. 71-74. DOI: <https://doi.org/10.55804/TSU-ti-1/Hasanov>
7. Гасанов Э.Л. О краеведческом значении изучения исторического переселения города Гянджи. «Краеведение и национально-культурный туризм: Опыт, проблемы и перспективы развития»: сборник материалов Международной научно-практической конференции. Нижний Новгород (Россия), 15 апреля 2022, с. 25-32.
8. Hasanov E.L. Innovative basis of historical and ethnographic research of art pottery of ancient Ganja. Mediterranean Journal of Social Sciences, 2016. Volume 7, number 1 (S1), p. 17-20. DOI: [10.5901/mjss.2016.v7n1s1p17](https://doi.org/10.5901/mjss.2016.v7n1s1p17)
9. Hasanov E.L. About research of features of legal culture on the basis of historical-literary heritage. Information (Japan), 2017. Volume 20, number 4, p. 2289- 2296.
10. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum “Sociosféra-CZ” (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
11. Həsənov E.L. Geschichtliche und ethnographische Merkmale der charakteristische Ornamente von traditionellen Gəndşənischen angewandten Künsten. European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 21st International scientific conference. Munich (Germany), October 24-25, 2018, p. 11-18.
12. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2021. Issue 01, volume 93, part 2, p. 144-150. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
13. Hasanov E.L. Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies. Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Istorie - Arheologie - Muzeologie. Ediția 31, 28-29 octombrie 2021. Chisinau. Chișinău: Bons Offices SRL (Moldova), 2021, p. 139-140. ISBN 978-9975-87-140-2.
14. Hasanov E.L. Innovative research of national wisdom in works of Nizami Ganjavi. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2022. Issue 01, volume 105, p. 475-481. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.01.105.36>
15. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2018. Issue 1, volume 57, part 1. p. 9-16. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2018.01.57.2>
16. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
17. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 37.
18. Quliyeva N.M., Həsənov E.L. Gəncə şəhərinin tarixi yerdəyişmələri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin “Xəbərlər məcmuəsi”. İctimai və humanitar elmlər seriyası, № 1(3), Gəncə, 2022, s. 18-31.
19. Muradov V.H. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, Bakı: Maarif, 1983. 155 s.
20. Muradov Z., Həsənov E.L., Əmiraslanov R. Türkiyə-Azərbaycan əbədi amal birliyinin Gəncə səhifələri. Gəncə: Elm, 2022. 111 s.
21. Muradov Z., Hasanov E.L., Amiraslanov R. Türkiye-Azerbaycan ebedi gaye birliğinin Gence sayfaları. Gence: Elm, 2022. 121 s.
22. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.
23. Nemət M.S. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 s.

24. Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov, E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, volume 77, part 4. p. 341-345. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>
25. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, volume 7, p. 61-66. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
26. The dawn of Art. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1974, 196 p.
27. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века. Ленинград: Стройиздат, 1986, 456 с.
28. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: Изд. АН АССР, 1964. 504 с.
29. Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, 2021. 182 s.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ГОРОДА ГЯНДЖИ

Гасанов Эльнур Лятиф оглу
Резюме

На основе многочисленных научных работ, источников, письменных источников, археологических и этнографических материальных свидетельств изучаются причины перемещения города Гянджа, имеющего очень древнее и почетное историческое прошлое, в разное время, условия, которые сделали возможным историко-географическое изменение местности города. На основании различных местных и международных археологических и этнографических экспедиций и раскопок, проведенных местными и зарубежными исследователями и археологами на территории города за последние два века, историко-хронологический возраст Гянджи как городского культурного центра и ее переселение на разных этапах изучались со ссылкой на научные данные. В научной работе впервые составлена последовательность историко-географических перемещений города Гянджи на основе актуальных научных источников, неопровержимых документов и рукописей современного этапа в соответствии с хронологической периодизацией, а также исторических памятников, образцов материальной культуры, относящиеся к периодам переселения города, которые наблюдались не менее пяти раз, отражают сведения об археологических и этнографических материалах.

RESEARCH OF HISTORY OF GANJA CITY RELOCATIONS

Hasanov Elnur Latif oglu
Summary

On the basis of numerous scientific works, the reasons for the displacement of Ganja city, which has a very ancient and honorable historical past, at different times, the conditions that made possible the historical and geographical change of the area, are studied. sources, written sources, archaeological and ethnographic material evidence. Based on various local and international archaeological and ethnographic expeditions and excavations conducted by local and foreign researchers and archaeologists in the territory of city over the past two centuries, the historical and chronological age of Ganja as an urban cultural center and its movement at different stages of the indicators were studied with reference to scientific data. In the scientific work, for the first time a sequence of historical and geographical movements of the city of Ganja was compiled on the basis of relevant scientific sources, irrefutable documents and manuscripts of the modern stage in accordance with chronological periodization, as well as historical monuments, samples of material culture related to the

periods of city movements that were observed at least five times, reflects information about archaeological and ethnographic materials.

Rəyçi: t.e.d., professor Həsənbala Sadıqov.

AMEA Gəncə Bölməsinin Diyarşünaslıq İnstitutunun 11 yanvar 2023-cü il tarixli 01 sayılı iclas protokolu.

Daxil olduğu tarix: 14 fevral 2023-cü il

UOT:94(479.24).

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ГОСУДАРСТВО СЕФЕВИДОВ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСАХ ВЕДУЩИХ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ ГОСУДАРСТВ

(по материалам работ французских исследователей)

доцент, Мамедова Наилә Вагиф кызы

**«Теория истории, источниковедение и историография» Института Истории
НАНА**

elchin.mammadov@gmail.com

Аннотация: В статье, на основе исследований и критического разбора работ французских историков, освещены экономические и политические интересы западноевропейских государств на территории Сефевидского государства. В изучаемый период Азербайджан с его геополитической значимостью, привлекает внимание ведущих западноевропейских держав, которые преследуют здесь свои политические и торгово-экономические цели. Стремясь использовать “османский вопрос” и одновременно с этим захватить гегемонию на восточных рынках, Венеция, Португалия, Великобритания, Франция, Голландия устанавливают сотрудничество со средневековым Азербайджанским государством, посредством дипломатических и торговых миссий, широкой миссионерской деятельности. Сефевидское государство, ведущая длительные войны с османами, предстает как потенциальный союзник европейцев в их собственной борьбе против Османской империи.

Ключевые слова: Сефевидское государство, Османская империя, западные державы, французская историография

Keywords: Safavid state, Ottoman Empire, Western powers, French historiography

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, Osmanlı İmperiyası, Qərb dövlətləri, Fransa tarixşünaslığı.

В период правления Сефевидов, продолживших внешнеполитический курс государства Ак-Коюнлу, Азербайджан поддерживал дипломатические отношения со многими ведущими западноевропейскими государствами, продолжая играть важную роль во взаимоотношениях между Востоком и Западом. Интересны, на сей счет, мысли французского историка, Catherine Marin посвятившей свои научные труды в основном, исследованиям франко-сефевидских взаимоотношений, истории торговых и дипломатических отношений между средневековым Азербайджанским государством и европейскими державами, равно как межрелигиозному диалогу между шиитским государством и христианском миром. “Это царство Сефевидов, земля перехода, перекресток между могущественными и богатыми азиатскими мирами, это царство быстро показало себя страной с многочисленными достопримечательностями, а также показало пример первого религиозного диалога между западными христианами и персидскими мусульманами” [18, р. 101-116]. Именно в XVI-XVII вв. усиливаются торгово-дипломатические связи Сефевидского государства с Русским государством, Англией, Голландией, Испанией и Францией. Во-первых, это было связано с

заинтересованностью западноевропейских государств торговлей шелком-сырцом, а также было продиктовано необходимостью заключить военный союз с государством Сефевидов против Османской империи” [3,с.3]. Европейские страны стремились к политическому союзу с Сефевидским государством, так как это государство способно было противостоять не менее мощному государству средневековья – Османской империи. Внешнюю политику Азербайджанского государства Сефевидов, после образования и становления этого могущественного средневекового государства Ближнего и Среднего Востока нужно рассматривать в контексте Осmano-Сефевидских взаимоотношений, Сефевидо-Мамлюкских отношений, успешной, победоносной войны с государством Шейбанидов и взаимоотношений Сефевидского двора с ведущими западноевропейскими государствами с целью создания антиосманской коалиции.

Первой из европейских стран, с которой завязались дипломатические отношения Шах Исмаила I, была Венецианская республика. “Военные успехи османов и провал антиосманской Лиги во второй половине XV столетия, обеспечили Османской империи господство на Черном море и в восточной части Средиземного моря. Венецианские купцы, которые являлись в это время главными посредниками в европейско-азиатской торговле, терпели от таможенной политики султана большие убытки”[5, с.137]. Как известно, еще до сражения при Чалдыране, между 1501-1508гг. Шах Исмаил I

неоднократно обращался к Венецианской республике с призывом о заключении военного союза, направленного против Османской империи. Однако возникновение коалиции ряда европейских стран, направленной против Венеции, не дало ей возможности уделить предложениям Кызылбашского шаха должного внимания. ” После поражения на Чалдыране и в особенности после захвата Султан Селимом Египта, Сирии, Палестины и Хиджаза и как результат, потерей Сефевидами своих мусульманских союзников, попытки Шах Исмаила I заключить антиосманский союз с европейскими странами особенно усилились” [11,с.121]. Без сомнения важнейшим военно-политическим фактором сближавшим Сефевидов с западными державами была, ”османская проблема” [2,с.5]. Возникновение в XVI веке Сефевидского государства, явилось фактором международного значения. Появление могущественного шиитского государства по соседству с Османской империей (шиитско-суннитский антогонизм) было серьезной преградой для осуществления агрессивных замыслов Османской империи, стремившийся захватить богатые шелководческие территории, а также установить контроль над важными путями европейско-азиатской торговли, пролежавшими по территории Азербайджана

В XVI-XVII вв. Сефевиды пытались заручиться поддержкой европейских государств, против экспансии португальцев и Османской империи. Именно военно-политический фактор, необходимость совместной борьбы против османов, явилось главной причиной сближения Западной Европы с Сефевидами. В тоже время западные державы старались как можно дольше удерживать эти два государства в состоянии войны и конфликта. Но это не означает, что государство Сефевидов оставалось орудием в руках западноевропейских монархов против Османской империи. “Вступая в союз с европейцами, Сефевиды пытались получить выход к Черному и Средиземному морям и одновременно нанести удар Османской империи. Также, Сефевиды пытались наладить внешнеторговые связи с Европой по Каспийско-Волжскому пути и восстановить традиционные торговые связи с бассейном Индийского океана” [6, с.12].

Во французской историографии делается акцент, что первым западным государством, установившим, дипломатические связи с Сефевидами была, Венецианская республика и также отмечается, что в этих дипломатических контактах Сефевидского государства, прослеживаются две главные задачи Шах Исмаила I-

расширить торговые связи с Европой, и получить огнестрельное оружие для сефевидской армии. “В конце 1505г. Шах через венецианского консула в Дамаске Bortolo Contarini доводит до сведения дожа Леонардо Лоредано, что он завоевал, в том числе и Персию, и выражает надежду на новые успехи, и выражает свою дружбу”[14, chapitre III]. Французский историк не распространяясь, явственно пишет, что письмо Шаха в Венеции игнорируется. В то время как в работе Махмудова Я.М. дается подробное объяснение отказа в сотрудничестве. ” Ясно, что в это время правительство Венеции не могло предпринять в ответ на призыв сефевидского государя ни одного реального шага. К этому времени прошло уже три года со дня окончания войны 1499-1502 гг. между Венецией и Османской империей и заключения между ними мирного договора. С другой стороны на территории Италии шла война между Испанией и Францией. Венеция остерегалась и этого” [8, с. 86]. Во французском оригинале упомянутого историка, наше внимание привлекло письмо Шах Исмаила со словами” я завоевал и Персию в том числе”. Бесспорно, созданное им государство было изначально Азербайджанским и создано было оно на исконно азербайджанских землях. Далее были завоеваны им и присоединены к его государству Персия, также как и Восточная Грузия, Ирак Арабский и т.д. В 1508 г. в Венецию прибыли два посла с письмом от Шаха, которое заранее было переведено на итальянский язык Пьетро Дзено, преемником Bortolo Contarini в консульстве Дамаска. Шах Исмаил I просил у венецианцев литейщиков пушек и инструкторов артиллерии с одной стороны, а также заключения наступательного союза с другой стороны. Венецианский флот по его плану мог бы атаковать берега Греции и Анатолии, в то время как сефевидские войска захватили бы Малую Азию. “Однако венецианцы сохранили различные воспоминания своего союза с Узун Гасаном и еще более тяжелые воспоминания о войне, которую они обязаны были поддерживать против Баязида II с 1499 г. по 1503г. Они потеряли в этой войне свои опорные места в Пелопоннесе, а также важная часть их торговли с Востоком оказалось парализованной в течение четырех лет” [14, chapitre III]. Кроме того, против них была создана ”Лига Cambrai”(политическое объединение-союз императора Священной Римской империи, римского папы, французского короля, испанского короля, а также мелких итальянских государей против Венеции). “Сенат, таким образом, принял сефевидских послов очень учтиво, но отклонил их предложения”[21, p.150].

“Контакты между Сефевидским государством и Венецией продолжались при помощи консула в Дамаске, Пьетро Дзено, внука Катерино Дзено-некогда посла Венецианской республики ко двору Узун Гасана”[13, p.247].” В 1510г. Шах Исмаил направляет в Венецию нового посла, киприота по происхождению Николо Сорора (Nicolin Surier), который был схвачен мамлюкскими властями на Biresik(Биреджик). При нем были письма Шаха предназначенные для венецианских властей Кипра и для консулов в Алеппо, Дамаске, Триполи и в Бейруте” [14, chapitre III]. Николо Сорора был схвачен и брошен в темницу. В связи с этими событиями консул Венеции в Дамаске трижды побывал на приеме египетского султана, но ему не удалось добиться освобождения посла Шаха Исмаила [8,с.90]. Шахом был отправлен еще один посол в Венецию, знаменитый врач Али-бек, но сведений об этом посольстве, к сожалению, не было найдено нами в изучаемых работах французских историков. Также как и в случае с Португалией, Шах Исмаилу не удалось поднять Венецианскую республику против Османской империи.

Отношения между Шах Исмаилом и Рыцарями Родоса также представляющие особый интерес, выливаются в отдельную тематику и требуют углубленного исследования. Они начались после Чалдыранского сражения и были одинаково выгодны как Сефевидскому правителю, так и ордену Родосских крестоносцев. “Их

великий магистр Фабрицио дель Каретто все свои силы и мысли направил на внешние дела и распознавание тайных намерений Селима. Каретто с пониманием относился к Шах Исмаилу и практически поддерживал его”[14, chapitre III]. Неизвестно, кто: Фабрицио дель Каретто или Шах, взял инициативу этих контактов. Назначенный Шахом посол был первым, кто дошел до Родоса в мае 1515 г. Именно в этот период Шах Исмаил I опасался второго Османского наступления. И действительно, разделившись с восточными союзниками государства Сефевидов-государством Зулькарнагуллары и государством Мамлюков, Султан Селим I решил начать новую войну против Шах Исмаила I, намереваясь одновременно уничтожить Родосское государство крестоносцев. ”Вскоре, Каретто получил из Тебриза письмо от Шаха Исмаила I, датированное 1 октября 1515 года, в котором Шах сообщал о возвращении своего посла Али Бека и просил также послать в его двор [Muradb.Cem](#) (принц Мурад, был сыном Джем султана, младшего сына Мехмета II-Н.М.) принявшего католицизм и жившего на острове четверть века” [14, chapitre III]. Присутствие принца Мурада на острове, не было ни для кого тайной, и Али Бек смог его изучить в течение своего визита на остров в мае 1515г. Шахзаде, как передавал Шах Исмаилу посол, вел себя сдержанно, нисколько не претендуя на османский престол, поскольку даже изменение его вероисповедания исключало бы любую возможность. Каретто не дал ход этому запросу Сефевидского Шаха, но Шах Исмаил I продолжал тайные переговоры с новоназначенным Великим магистром-Филиппом де Вилье де Лиль-Адамом шестью годами позже. В мае 1521г. Шах Исмаил I отправляет еще одного посла с письмом для тайных переговоров с Великим магистром. Копия этого письма Шаха Исмаила I хранится в Музее Correr в Венеции. Что во время первого посольства на остров Родос в 1515г., так и в ходе второго сефевидского посольства в мае 1521г., Шах Исмаил I в письме сообщал, что “он разворачивает все свои усилия, чтобы задерживать Османов на фронте Анатолии, прося, чтобы христианские государства их атаковали со своей стороны”[14, p.16]. Все эти сведения, почерпнуты французским исследователем Жан Луи Баке Граммоном из архивов Святого Иоанна, сохраненных в Королевской библиотеке на Мальте в серии *Liber conciliarum*, и посвященные временному отрезку с 1517 по 1520 гг., то есть наиболее активному периоду отношений и военного сотрудничества Шах Исмаила, Мамлюков и Джанберди Газали. По поводу союза между Шах Исмаилом I, Кансавом Аль Гуари и Рыцарями Родоса конкретных сведений нет, но действительно имело место сближение между Мамлюками и Великим магистром Каретто после сражения при Мардж Дабике в 1516г. Отношения между Рыцарями и Мамлюками, это уже отдельная область исследования, но так как они затрагивают также османо-сефевидские взаимоотношения и конфликты, они также будут нами освещены в последующих работах и статьях. Венецианцы, рыцари Святого Иоанна таким образом играли важную и почетную роль в отношениях между Шах Исмаилом I и христианской Европой. Также как и сефевидо-португальские отношения в период правления Шах Исмаила I (1501-1524гг) они положили начало новому этапу азербайджанской дипломатии, привели к дальнейшему расширению сефевидо-европейских отношений, хотя на тот период добиться создания антиосманского альянса им не удалось. Появление на исторической арене Шах Исмаила I, в 1501 году совпало с важными мировыми событиями, которые вызвали португальскую экспансию в Индийском океане и Персидском заливе. Для достижения своих целей Шах тщетно, как, оказалось, стремился заключить шаткий союз против османов с португальцами и венгерским королем Людовиком II. Между тем завоевания Португалии в бассейне Индийского океана, особенно установление ею контроля над Аденом в начале XVI века, привели к тому, что эта страна фактически перекрыла знаменитый торговый путь, связывающий бассейн Индийского океана через Красное море и Египет с

побережьем Средиземного моря”. После же захвата португальским флотом Ормуза, был перекрыт и второй караванный путь, соединяющий Индийский океан через Ормуз, Персидский залив с побережьем Средиземного моря “[7,с.110]. Ограничение торговых связей Сефевидского государства со странами бассейна Индийского океана нанесло тяжелый удар и по экономическим отношениям, поддерживаемым по торговому пути, соединяющему Ормуз через Тебриз, Шемаху, Баку, Каспийское море и Волгу с Россией и государствами Европы. “Таким образом, в результате османских и португальских завоеваний Сефевидское государство оказалось фактически в экономической блокаде” [8,с.199]. Экономической и политической блокаде Сефевидского государства накануне Чалдыранского сражения немало работ посвящено и во французской историографии. На основе тщательного их изучения и анализа, нами была издана статья под соответствующим названием. Вот как отображена во французской историографии, реакция Шах Исмаила I и предпринятые им меры в ответ на политическую и экономическую блокаду Сефевидского государства. “Преследуемый страхом оттоманского наступления, Шах Исмаил I, предпринял при дворе наиболее унижительные ходы, чтобы добиться мира, видно как он пытается развить отношения с христианскими государствами, традиционными или потенциальными противниками Султанов Стамбула, для общих действий против этих последних. Однако переговоры не привели, в конечном счете, ни к чему конкретному, из-за разнообразия интересов участвующих сторон и военной неспособности Шаха” [14, chapitre III].

Французский историк Жан Луи Баке Граммон отмечает, что в этот период Шах Исмаил взял инициативу в свои руки. Именно к концу 1513 г, в период, когда Шах чувствовал себя с военной точки зрения особенно ослабленным, лишенным поддержки врагов Султана Селима и перед лицом опасности со стороны последнего. С другой стороны после Чалдыранской битвы, Шах Исмаил I вновь возобновляет дипломатические отношения с западными державами. Он решил непременно получить огнестрельное оружие посредством Португалии, т.е. через Персидский залив. 20 февраля 1515г. португальский адмирал предпринял новое наступление на Ормуз и на этот раз остров окончательно вошел в состав Португалии. “Начиная с этого времени, Ормуз через который шла торговля Индии с Ираном (Сефевидское государство – Н. М) в течение всего XVI века была одним из главных источников дохода Португалии в Индии. Португальцы контролировали в Ормузе чрезвычайно прибыльную торговлю лошадьми из Персии и из Аравии” [10, с. 60]. Шах Исмаил I и на этот раз не стал вмешиваться в Ормузский конфликт. Более того, весной 1515 г. было отправлено новое сефевидское посольство в Ормуз. Сефевидский посол был принят с исключительным блеском и почетом. Посол передал, что Шах Исмаил I желает заключить союзный договор и представил четыре требования Шаха: 1) право сбора в пользу Шаха пошлины на товары, прибывшие в Ормуз. 2) использование португальских судов для пересечения Персидского залива через Бахрейн и Катиф. 3) содействие португальскому флоту, чтобы забрать “Guardare” (Gwadar на берегу Beloutchistan), который захватил его взбунтовавшийся вассал, король Макран (Maçaram). 4) расположение в порту Индии, где сефевидские торговцы могли бы свободно торговать, равно как открывать прилавки в Ормузе.” После нескольких дней размышления, Альбукерке дал отрицательный ответ на первый и четвертый пункты. Два других требования были приняты с той оговоркой, что Шах дает гарантии ненападения на арабский берег залива” [12,р.150-178]. Если подробно остановиться на этих требованиях и предложениях Шах Исмаила, во-первых следует отметить, что они наглядно демонстрировали его желание расширения торговли в Аравии и Индии, в то время как оттоманские границы для него были закрыты. И хотя он не добился успеха, тем не

менее, этот ход Шах Исмаила I заслуживает внимания. Бесспорно, из-за затруднений причиненной сефевидской торговле, вследствие оттоманской блокады, Шах Исмаил I искал другие пути и каналы сбыта и экспорта товаров. В обстановке закрытия оттоманских границ, далее закрытия любого доступа к Средиземному морю в 1516 г., вышеизложенные требования сефевидского посольства, объективно поспособствовали бы значительному увеличению сефевидского экспорта в Ормузе и Индии. Конечно, португальское присутствие затрудняло решение этой проблемы. Но по любому, эти требования Шах Исмаила I, демонстрировали его правильные и дальновидные ходы относительно внешнеэкономической политики и товарооборота и прорыва экономической блокады учиненной со стороны Османской империи. Что касается завоевания Гвадар (Gwadar) объединенными португальско-сефевидскими силами, оно не предпринималось никогда. Следующим шагом в налаживании португальско-сефевидских отношений, стала “отправка португальского посольства возглавляемого Fernao Gomez de Lemos (Фернау Гомес), из пятнадцати человек, секретарь которого Джил Симуес, оставил Ормуз 5 мая 1515г. и в обществе посла Шаха, Ибрагима представил очень ценные подарки, которые были высоко оценены Шахом” [14, chapitre III]. Среди них две маленькие пушки, шесть аркебуз и письмо Шаху. В этом письме Альбукерке предлагает Шах Исмаилу I крупномасштабный проект. Опираясь на могущество своего короля, на португальское могущество на морях, убеждает Шаха согласиться с синхронной атакой против Оттоманов и Мамлюков. “Одна португальская эскадра будет опустошать османские берега, в это время король Мануэль собственной персоной пошел бы завоевывать Иерусалим, в то время как Шах пошел бы на обоих султанов и захватил бы Каир” [14, p.60].

К сожалению, источники не сообщают ни дату, ни место приема посла Шах Исмаилом I. Фернау Гомес вернулся в Гоа только после смерти Альбукерки, последовавшей 17 сентября 1515 г. При ознакомлении и переводе труда французского историка Жан Луи Баке Граммона мы наткнулись на любопытный факт, касательно необычного предложения со стороны Шах Исмаила I. Посол Шаха незадолго до смерти Альфонсо Альбукерки, прибыл в Диу (Diu) с необычным предложением. “Посол передал слова Шаха, что его права (имеется в виду Альбукерке-Н.М.) не были признаны королем Мануэлем и он приглашал Альбукерке пойти к нему на службу и обязался сделать его одним из великих вельможей своего государства” [12, pp.194-195]. Анализируя события предшествующие этому своевременному предложению Шаха можно лишь подтвердить его предусмотрительность и проницательность, а возможно и тайную осведомленность. А именно, то, что откуда Шах мог знать, что Альбукерке только, что был отстранен от поста губернатора Индии, и что его преемник Лопу Суареш ди Албергария был на пути к Гоа. Теперь понятно, почему Шах Исмаил делал ставку на вероятную злопамятность Альбукерке по отношению к королю Мануэлю. “Тем не менее, опечаленный Альбукерке, ответил верностью своему королю до последней минуты” [14, chapitre III].

“С самого начала возникновения Сефевидского государства интерес англичан к этому восточному государству, изначально был коммерческим” [1, с.7]. Англичане не могли развить свою торговлю на восток через Россию и Центральную Азию в XVI веке через купцов Русского общества, основанного 26 февраля 1555 года в Лондоне. Когда это оказалось непрактичным и сопряжено с большими трудностями, англичане решили рассмотреть возможность развития своей сухопутной торговли с Сефевидским государством, чтобы конкурировать с португальским господством в восточной морской торговле специями. В начале XVII века Английская Ост-Индская компания, а также Левантийская компания (Compagnie du Levant) основанная 11 сентября 1581 года, с целью развития торговли через районы Средиземноморья, пытались

договориться с Сефевидским Двором о расширении торговли шелком. Эта торговля велась на протяжении всего существования Сефевидского государства и легла в основу англо-сефевидских отношений. Имея торговые интересы, как в Османской империи, так и в Сефевидском государстве, англичане занимали позицию невмешательства в османо-сефевидские отношения. «Главным проводником колониальной политики Англии на Востоке в исследуемый период была Ост-Индская компания и одним из первых объектов торговой экспансии компании явилась территория государства Сефевидов, рассматриваемая, прежде всего, как рынок сбыта английских промышленных изделий и источник сырья, особенно знаменитого азербайджанского шелка-сырца» [1, с.2]. Правление Шах Аббаса I (1587/1588-1629 гг.) ознаменовало собой новую эпоху и стало поворотным моментом в истории средневекового Азербайджанского государства. Новому Шаху удалось оживить экономику, укрепить администрацию, одержать победу над врагами, и оставить своим преемникам прочное и централизованное государство, с зачатками секуляризма. В упорной борьбе в течение сорока лет своего правления, он расширил и сохранил границы империи. Будучи набожным мусульманином, он также охранял и продвигал шиитский толк ислама, но одновременно продвигал дипломатические и торговые отношения с Западом. И эта политика открытости способствовала процветанию Сефевидского государства. «Стремясь уравновесить чрезмерную мощь кызылбашей, Шах Аббас поощряет продвижение на ключевые посты в армии, гулямов из христианских рабов» [20, р.129]. По совету Роберта Ширли эмиссара английской короны, укоренившегося в государстве Сефевидов, вооруженные силы были оснащены настоящей артиллерией «с почти 500 орудиями, пушками и кулевринами» [15, р.299]. Особого уровня достигает такая прибыльная отрасль экономики, как экспорт шелка-сырца, ставший с 1619 года шахской прерогативой и испытывающий сильный подъем именно во времена правления Шах Аббаса I. Именно во время правления Шах Аббаса английской Ост-Индской и голландской Ост-Индской компаниям были предоставлены привилегии, и они извлекали большие прибыли от вывоза шелка-сырца из Сефевидского государства и продажи его в своих странах. Взамен предоставления фирманов о льготах продажи шелка-сырца и шелковых изделий, «Шах Аббас I предъявлял различные требования, добиваясь от Англии и Голландии оказания военной помощи для осуществления своих военно-стратегических целей, например при захвате шахскими войсками у португальцев портов Персидского залива-Ормуза, Джаска, Кешма и Гомбруна» [3, с.22].

Из западноевропейских держав наиболее плодотворные отношения складываются с Англией. Несмотря на то, что последняя мало интересовалась борьбой Сефевидов с османами, тем не менее, благодаря прибывшим на территорию Сефевидского государства братьям Ширли, реорганизовавшим сефевидскую армию, Сефевиды одержали ряд решающих побед в османо-сефевидской войне 1603-1618 гг. В историческом труде французского историка Луи ЛуисБеллана, целая глава посвящена прибытию английской миссии в составе двадцати семи человек возглавляемой Энтони Ширли. Как отмечает, французский историк, для Шах Аббаса I, прибытие братьев Ширли на территорию Сефевидского государства, «произошло в весьма удачливое время, когда Шах вернулся с победой из Хорасана и одновременно принимал османского посла Мехмет Агу Чауш Баши. Принимая посольство братьев Ширли с особым пиететом, Шах демонстрировал османскому послу свои блистательные связи и взаимоотношения с европейскими государствами» [15, р.45]. В этой же главе, французским автором, раскрываются истинные цели посольства Энтони Ширли, который с целью произвести на Шах Аббаса ослепительное впечатление, заявляет, что он является двоюродным братом короля Шотландии, Якова. «Сэр Энтони ссылается на графа Эссекса, своего защитника, который выделил ему денежные средства для

осуществления важной миссии, представляющий общий интерес для обоих государств, а именно: заключение союза против османов и установление прямых торговых отношений между Сефевидами и Англией”[15, р. 42]. Сэр Энтони получил от Шаха ряд привилегий для христианских торговцев, желающих обосноваться здесь. Они должны были быть освобождены от всех налогов и таможенных пошлин на товары, а также быть защищены от возможного вмешательства улемов в их дела. Как отмечает Л.Л.Беллан, этим результатом, бесспорно бесценным для последующих торговых отношений Запада и Сефевидов, сэр Энтони был обязан личной дружбе с Шахом. “Именно Энтони Ширли довел до сведения Шаха, что кроме Его Католического Величества короля Испании в Европе есть много других христианских королей, которые охотно объединились бы с ним против османов. Именно сэр Энтони предложил составить письма на имена восьми правителей: римскому папе, императору Священной Римской империи, королю Испании, королю Франции, королю Польши, правителю Венеции, королю Англии и Шотландии”[4, с.22]. И так было заложено начало осуществления первого грандиозного посольства Шах Аббаса I ко дворам европейских монархов. Эта миссия была возложена на Энтони Ширли и Хусейн Алибека из племени байят, наделенных равными полномочиями. Однако вскоре английский эмиссар понял, у европейских правителей предложение Шах Аббаса I об антиосманском альянсе не вызвало должного отклика. На то было много объективных и субъективных причин, но самой на наш взгляд главной тактической ошибкой, было то, что в отношениях с Шахом, Папа Римский Климент VIII сделал ставку на обращение Шаха в христианство и продвижение прозелитизма на территории Сефевидского государства. Лояльное отношение Шаха к христианам, как к потенциальным союзникам ввело в заблуждение католическую церковь”. Письмо Климента VIII Шаху, глубоко разочаровало последнего, так как целиком было посвящено уговорам Шах Аббаса I, вступить в лоно католической церкви, и ни единого слова не было сказано о совместных военных действиях”[4,с.127]. Чем, еще привлекает внимание это посольство, то, что в ходе него, результатом пребывания миссии в Испании стало принятие католицизма некоторыми членами посольства, среди которых был и знаменитый Орудж бек Баят. В целом на наш взгляд, вся кампания по дискредитации шахских послов, была предпринята с единственной целью, нежеланием европейских правителей связывать себя с какими-либо обязательствами с Сефевидским Двором. Также, можно с уверенностью сказать, что уникальные для Европы предложения Шах Аббаса I остались нереализованными.

Франция, также была заинтересована в продвижении на территории средневекового азербайджанского государства своих экономических и политических интересов, и успешно проводила эту политику посредством своих миссионеров. Открытием на территории Сефевидского государства, католических миссий Франция ставила целью регулировать политические, коммерческие и религиозные вопросы между Сефевидским Двором и Францией. Подробно эти вопросы были изучены нами при написании научной статьи под названием “Продвижение Францией религиозного прозелитизма на территории Сефевидского государства”, где мы попытались раскрыть истинные цели французского двора относительно создания оплота христианства на этих землях, с целью еще большей экспансии и укрепления своего влияния по пути захвата новых территорий и новых рынков сбыта. “Особую роль в миссионерской деятельности Католической церкви в то время сыграл французский король Людовик XIV, который обратился к Шах Султан Хусейну с посланием поддержать христиан проживающих на территории Сефевидского государства”[17, р.323]. Римский папа Климент XI также неоднократно обращался к Шаху с просьбой не притеснять христиан. “Между Францией и государством Сефевидов в 1708 и 1715 гг. были

подписаны договора, в которых Персия брала под опеку католических миссионеров и разрешала им действовать на своей территории“ [9, с. 94]. Капуцины, орден иезуитов, миссионеры из монашеских орденов доминиканцев, босых кармелитов, августинцев и францисканцев, были заинтересованы в вовлечении новых территорий в сферу влияния Римско-Католической церкви и, конечно, тут экономические цели вытекали из политических интересов. Все те же новые рынки сбыта и экспорт товаров, а также захват новых территорий и как результат всего этого обогащение папской и королевской казны. В труде известного французского историка Мориса Эрбетта, так и идет прямым текстом следующие слова: “Религиозные люди победили Алеппо и Вавилон, затем отправились в Исфахан” [17, р. 240]. Если разделить присутствие французов на территории Сефевидского государства по намеченной цели и по времени посещения этих земель французскими дипломатами, торговцами и миссионерами, можно разграничить пребывание их в столь далекой и экзотической для них стране на несколько периодов. “Во-первых, это были единичные случаи в виде присутствия французских инструкторов, дезертиров из Османской армии, которые по стечению обстоятельств оказались на землях кызылбашей” [5,с.18]. Их сообщения, наблюдения могут рассматриваться как средневековые нарративные источники. Далее, это период первых путешественников, исследователей, авантюристов, таких как Анри де Фейнс, Луи Дешайе де Курмемен. С 1626 года наблюдается религиозная фаза, возглавляемая отцом-капуцином Пацификом де Провеном. В этот же период Сефевидское государство посещают путешественники Жан Батист Тавернье, Жан Тавено, Рафаэль дю Ман, Франсуа де Ла Булле-Ле Гуз, известный в восточных источниках как Ибрагим бей, а в Европе под именем путешественника-католика и другие [19,р.76].” С основанием французской Ост-Индской компании в 1664году, начинается новый этап, новая фаза франко-сефевидских отношений, связанная с коммерческими интересами Франции на территории Сефевидского государства [16,р.21]. В последующие годы, а именно 1671 г., 1672 г., 1698-1715гг. Франция преследовала тут уже одновременно дипломатические, коммерческие и религиозные интересы. В установлении и развитии дипломатических отношений Сефевидского государства с западными державами, в том числе с Францией немаловажную роль, играла торговля шелком-сырцом в XVI-XVII вв. Помимо этого нельзя не отметить продвижение Францией религиозного прозелитизма, с целью создания оплота христианства на этих землях, насаждения и распространения христианства. Другой заинтересованностью Франции было уменьшение влияния Голландии и Англии и напротив укрепление собственных позиций здесь. В качестве компендиума к нашей статье можно представить следующее: Сефевидский двор с благосклонностью приветствовал прибытие западных дипломатов, путешественников, торговцев, миссионеров и довольно лояльно санкционировал их размещение в крупных городах Сефевидского государства. Для Сефевидского двора, западное присутствие в целом служило политике поиска союзников против Османской империи, и наряду с этим открытие серьезных торговых рынков сбыта для всех товаров, и в первую очередь, шелка”. Из государства Сефевидов также предполагалось вывозить высококачественную шерсть, трикотаж, драгоценности, рубины, бирюзу, сапфиры, ковры из шерсти и т.д.” [17,р.323]. В свою очередь также Сефевидское государство, ведущая длительные войны с османами, предстает как потенциальный союзник европейцев в их собственной борьбе против Османской империи. И это являлось одной из основных причин налаживания дипломатических связей между Сефевидским государством и христианским миром Запада. Подводя итоги рассмотренных вопросов в работах французских исследователей, проведя сравнительный анализ, мы в очередной раз убеждаемся, что в основе взаимоотношений государства Сефевидов со странами Запада, лежали взаимные экономические и стратегические интересы. Особую роль по-

прежнему играл шелк-сырец, основным центром производства которого являлся Азербайджан. Кроме того, создание антиосманской коалиции, составляло важнейшее направление внешней политики как Сефевидского государства, так и Запада. Западные державы, заинтересованные в ослаблении Османской империи и реализации восточной торговли, преследовали цель взаимного ослабления двух мусульманских государств средневековья.

Литература

1. Гасанзаде Д. Г. “Англо-Сефевидские отношения в конце XVI - начале XVII веков (по материалам английских источников)” Автореферат. Баку, 1991, с.23.
2. Камбайзаде Х.А. ”Взаимоотношения государства Сефевидов с Западноевропейскими странами (конец XVI- первая треть XVII вв.) ”. Автореферат. Баку, 1991, с.24.
3. Курбанова Ч. А. ”Шелк Азербайджана в торгово-дипломатических отношениях Сефевидского государства со странами Европы в первой половине XVII в.”. Автореферат. 1984г.
4. Магилина И. В. “Посольство монахов-кармелитов в Россию. Смутное время глазами иностранцев 1604-1612 гг.”. Изд. Центрполиграф, 2018 г., с.255.
5. Мамедова Н.В.”Взаимоотношения Азербайджанского государства Сефевидов с Османской империей в начале XVIв во французской историографии“. Б, 2015г., с.173.
6. Мамедова Н.В “Сефевидский посол при дворе Французского короля Людовика XIV.”. Баку 2019, с.262.
7. Мамедова Н.Б. “Сефевидо-Португальские отношения в первой четверти XVI века”. Bakı Universitetinin xəbərləri. 2006, №4, с.110-114.
8. Махмудов Я.М. ”Взаимоотношения государств Ак-Коюнлу и Сефевидов с западно европейскими странами (вторая половина XV –начало XVIIвв.)”. Баку 1991, с. 264.
9. Семенова Л. А. “Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран” (по материалам “Хроники кармелитов”). Сборник статей. Москва, 1962 г., с. 94-109.
10. Хазанов А.М. “Борьба между Португалией и Османской империей за Индийский океан”. ”Новая и новейшая история” №6, 2003г., с. 59-77.
11. Эфендиев О. А. “Азерб. государство Сефевидов в XVI веке”. Баку 1981, с.307.
12. Albuquerque’s Commentaries, II, Cambridge University Press/2011, p. 340.
13. Aubin Jean “Chronique spersanes et relations italiennes. Notes sur les sources narratives du regne de SahEsmail I er”, Studia Iranica 24/2, 1995, pp.247-259.
14. Bacque-Grammont Jean-Louis “Les Ottomans, les Safavide setleursvoisins: Contribution a l’histoire des relations internationaux dansl’orient Islamique de 1514 a 1524”. Istanbul, 1987, p.406
15. Lucien-Louis Bellan ”Chah Abbas 1-er: savie, sonhistoire”. Paris 1932, p.330.
16. Guennou J. “Les missions etrangeres de Paris”.Paris, 1986, p.272
17. Maurice Herbette “Ambassade Persane sous Louis XIV”, Paris 1907, p. 400.
18. Catherine Marin ”Les relations de voyage d’Occidentaux (missionnaires, marchands et diplomats en Perse au XVII siecle)” Mideo, 2020, vol. 35, pp.101-116.
19. Moreau Gaston “ Le Gouz de la Boullaie, gentilhommeangevin, ambassadeur de Louis XIV, sa vie, son oeuvre et safamille, librairie des Carres, 1956, p.180.
20. Andrew J.Newman. «Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire». Library of Middle East History, 2008, p. 281.
21. Schefer Charles.”Le voyage d’Outremer (Egipte, MontnSinay. Palestine) de Jean Thenaud, Gardien du Couvent des Cordeliers d’Angouleme, suivi de la relation de l’ambassade de Domenico Trevisanaupres du Soudan d’Egipte, 1512”. Paris, 1884, p. 391

**AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNİN APARICI QƏRB DÖVLƏTLƏRİNİN
İQTİSADI VƏ SİYASİ MARAQ DAİRƏLƏRİNDƏ
(Fransız alimlərinin tədqiqatlarından)**

Məmmədova Nailə Vəqif qızı
Xülasə

Məqalədə fransız tarixçilərinin əsərlərinin tədqiqi və tənqidi təhlili əsasında Qərbi Avropa dövlətlərinin Səfəvilər dövləti ərazisindəki maraq və mənafeləri təqdis olunub. Azərbaycan öz geosiyasi müstəvisi ilə öyrəndiyi dövrdə burada öz siyasi, ticarət və iqtisadi məqsədlərini güdən Qərbi Avropa dövlətlərinin diqqətini cəlb edir. "Osmanlı məsələsi"ndən istifadə etmək və eyni zamanda şərq bazarlarında hegemonluğu ələ keçirmək üçün Venesiya, Portuqaliya, Böyük Britaniya, Fransa, Hollandiya diplomatik və ticarət nümayəndəlikləri, geniş missionerlik fəaliyyəti ilə orta əsrlər Azərbaycan dövləti ilə əməkdaşlıq edir. Osmanlılarla uzunmüddətli müharibələr aparan Səfəvi dövləti Osmanlı İmperiyasına qarşı öz mübarizəsində avropalıların potensial müttəfiqi kimi görünür.

**"AZERBAIJANI STATE OF THE SAFAVID IN ECONOMIC AND POLITICAL
INTERESTS OF THE LEADING WESTERN EUROPEAN COUNTRIES "
(BASED ON THE WORKS OF FRENCH RESEARCHERS)**

Mammadova Naila Vagif
Summary

The article highlights the economic and political interests of the Western European states on the territory of the Safavid state based on the research and critical analysis of the French historian works. During the period under study, Azerbaijan, with its geopolitical significance, attracts the attention of the leading Western European powers, which pursue their political, trade and economic goals here. In an effort to use the "Ottoman question" and at the same time seize hegemony in the eastern markets, Venice, Portugal, Great Britain, France, Holland establish cooperation with the medieval Azerbaijani state through diplomatic and trade missions, and extensive missionary activities. The Safavid state, waging long wars with the Ottomans, appears as a potential ally of the Europeans in their own struggle against the Ottoman Empire.

Rəyçi: t.ü.f.d., aparıcı elmi işçi Qafarzadə L.R., t.ü.f.d., dosent Ağayev R.Ə
AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix institutunun Elmi Şura iclasının 2022-ci il 26 oktyabr tarixli iclasının 07 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 08 fevral 2023-cü il

UOT:94(479.24)

GƏDƏBƏY BÖLGƏSİNİN BƏZİ ORTA ƏSR MÜDƏFİƏ QALALARI

Namazova Elminaz Məhərrəm qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
[*elminaznamazova@mail.ru*](mailto:elminaznamazova@mail.ru)

Xülasə: Gədəbəy rayonu ərazisindəki abidələr Azərbaycan tarixinə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti adı ilə daxil olmuş mədəni irsin tərkib hissəsidir. Arxeoloji abidələrlə zəngin olan Gədəbəy rayonu ərazisində bir neçə istehkam-qala mövcuddur. Onlardan Söyüdlü kəndi ərazisindəki Qız qalası və Qalakənd ərazisindəki Koroğlu qalalarını göstərə bilərik. Hər iki qala ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidəsidir. Adı çəkilən bu qalalarda indiyə qədər əsaslı arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır.

Tədqiqatçılar arxeoloji materiallar əsasında Qız qalasının IX-X əsrlərdə, inşaat materialları və tikinti-memarlıq xüsusiyyətlərinə görə XII əsrdə inşa edildiyini söyləyirlər. Qala möhtəşəm memarlıq abidəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda orta əsrlərə aid zəngin arxeoloji abidədir.

Gədəbəy Qız qalası Azərbaycan hərbi memarlığının qiymətli nümunələrindən biri olmaqla əlçatmaz dağ zirvəsində memar təxəyyülünün incisi kimi ucalır. Dağ başında kvadrat biçimli kərpicdən nəhəng tikinti işlərinin aparılması qalanı tikdirən sifarişçinin geniş imkanları olduğunu, tikintiyə böyük işçi qüvvəsinin, yüksək ixtisaslı sənətkarların cəlb edilməsini göstərir.

Koroğlu qalası Gədəbəy rayonun Qalakənd kəndinin şimalında yerləşir. Qala mürəkkəb, unikal memarlıq abidəsi olmaqla yaşı eyni zamanda arxeoloji abidədir.

Tədqiqatçı A.Məmmədov Koroğlu qalasını Gəncənin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən feodal istehkamlarından biri olmaqla XII əsrdə inşa edildiyini söyləyir.

Açar sözlər: Gədəbəy, Qız qalası, Koroğlu qalası, arxeoloji qazıntılar, Söyüdlü kəndi, Qalakənd

Ключевые слова: Гедабей, Девиный замок, Замок Кероглу, археологические раскопки, село Союдлу, Галаканд

Key words: Gadabey, Maiden's Castle, Koroglu Castle, archaeological excavations, Soyudlu village, Galakand

Gədəbəy rayonu Cənubi Qafqazda arxeoloji abidələrin ən zəngin olduğu bölgələrimizdən biridir. Gədəbəyin arxeoloji abidələri demək olar ki tarixin bütün dövrlərini əhatə edir. Gədəbəyin Orta əsr arxeoloji abidələri indiyə qədər xüsusi tədqiqat mövzusu olmamış, demək olar ki, onların xeyli qismi qeydiyyata belə alınmamış (bir neçə Orta əsr qalası və alban xristian abidəsi istisna olmaqla), abidələrdə arxeoloji tədqiqat işləri aparılmamışdır.

Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində Gədəbəy rayonun Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü abidələri qədər Orta əsr abidələrinin öyrənilməsi də vacibdir. Hələ eramızın III əsrindən inkişaf etməyə başlayan feodal istehsal üsulu getdikcə Azərbaycanda torpaq sahələrinin ayrı-ayrı adamların əlində toplanmasına səbəb olurdu. Hər bir feodal öz ailəsinin və əyanlarının qayğısına qalmalı, feodal müharibələri zamanı onların tam təhlükəsizliyini təmin etməli idi. Buna görə də ayrı-ayrı feodallar öz iqamətgahlarının ətrafında bir sıra müdafiə tədbirləri görməklə yanaşı, əlavə olaraq təbii cəhətdən əlçatmaz qayalar və ya dağlar üzərində möhtəşəm qalalar tikdirirdilər. [1, s. 31].

Gədəbəyin Orta əsr abidələri içərisində bu cür müdafiə qalaları da mühüm yer tutur. Abidələri demək olar ki tarixin bütün dövrlərini əhatə edən Gədəbəy rayonu ərazisində Orta əsrlərə aid bir neçə istehkam-qala mövcuddur. Onlardan Söyüdlü kəndi ərazisindəki Qız qalası və Qalakənd ərazisindəki Koroğlu qalalarını qeyd edə bilərik. Arxeoloq A. Məmmədov hər iki qala ərazisində qısa müddətli arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmış, abidələrin dövrü və funksiyası haqqında qısa arayış vermişdir. Tədqiqatçı A.Məmmədov Koroğlu qalasını Gəncənin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən feodal istehkamlarından biri olmaqla XII əsrdə inşa edildiyini söyləyir [2, s. 176].

Gədəbəyin abidələrlə zəngin Söyüdlü kəndindən 7 km aralıda dağ zirvəsində yerləşən Qız qalası memarlıq biçimlərinin son dərəcə monumentallığı ilə fərqlənir. Qala Şəmkir çayının sol sahilində, sıldırım qayanın üzərində yerləşməklə dəniz səviyyəsindən 1800 m yüksəklikdədir. Qayanın ətəyindən 500 m sıldırım qayalıqlarla qalaya qalxmaq lazımdır. Azərbaycan ərazisində mövcud olan dağ qalaları içərisində Qız qalası günümüzdə qədər nisbətən salamat qalmışdır. [3, s. 156]

Qız qalası dağ relyefinə uyğunlaşdırılaraq inşa olunmuş və iki qatlıdır. Üst qatda, dağın zirvəsində beşbucaqlı plana malik narıncıqala yerləşir. Cənubdan içqalaya alt qatda inşa

olunmuş ikinci bölüm birləşir. Qala kvadrat formalı bişmiş kərpicdən inşa olunmuşdur. Gədəbəy Qız qalasının fərqləndirici konstruktiv elementlərindən biri narınqalanın bayır səthlərində maşikulların ikiqatlı olmasındadır. Divar və bürclərin ortasından kəmərkimi keçən və yuxarıda onları tac kimi tamamlayan bu iki sıra maşikullar Qız qalasının müdafiəsini xeyli gücləndirməklə yanaşı, həm də onun bədii təsir qüvvəsini artırırdı. XII əsrdə inşa olduğu ehtimal edilən Gədəbəy Qız qalası Azərbaycan hərbi memarlığının qiymətli nümunələrindən biri olmaqla əlçatmaz dağ zirvəsində memar təxəyyülünün incisi kimi ucalır [3, s.156; 4, s.82].

Maraqlı faktlardan biri də Qız qalasının bir neçə ad altında tanınmasıdır. Belə ki, qala ən çox Qız qalası adı ilə tanınsa da, ona Namərd qala, Çarek qalası (Orta əsr mənbələrində), Mamır qalası, hətta Qızıl qala da deyirlər [5].

Arxeoloq A. Məmmədov 2012-ci ildə qalada qısa müddətli arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdır. Tədqiqatçı müəyyən etmişdir ki, qalanın cənubunda yeddi bürclü saxlanılır. Birinci yarusda dörd bürclü, ikinci yarusda iki bürclü salamat vəziyyətdə, biri isə dağılmış vəziyyətdədir. Bürclərin hündürlüyü 20 metrdir. Bürclərin bünövrəsi qaya daşı, əsas hissəsi qırmızı kərpiclə hörülmüşdür [2, s.176]. Qız qalası Azərbaycanın dağ qalaları içərisində özünün yaxşı vəziyyətdə olması, tikinti materialları və mürəkkəb memarlığı ilə seçilir. Tədqiqatçılar arxeoloji materiallar əsasında abidənin IX-X əsrlərə [2, s.49], inşaat materialları və tikinti-memarlıq xüsusiyyətlərinə görə XII əsrdə inşa edildiyini söyləyirlər [3, s.155-57].

Arxeoloq A. Məmmədov qalanın feodal hakimlərin düşməndən qorunmaq, müdafiəni möhkəmləndirmək, ətrafda yaşayan əkinçi, maldar əhalini mühafizə etmək və ərazidən keçən Zəyəm-Çaldaş-Səbətkeçməz-Arısı-Qalakənd-Turşsu, Naxçıvan keçidi Çayqarışan-Göyəbəxa aşırımı-Göyçə gölü ətrafı ilə Naxçıvana doğru istiqamətlənən və yerli əhali arasında Naxçıvan yolu adı ilə tanınmış yolu nəzərdə saxlamaq üçün tikildiyi fikrindədir [2, s.49].

Qalanın içərisində gözlə görülə biləcək otağın qalıqları var. Onlar qırmızı kərpicdən tikilmişdir. Onlardan biri qalanın indiki girişindən soldadır. Otaq dairəvi plana malikdir. Tağvari künbəzin çox hissəsi dağılaraq otağın içərisinə tökülmüşdür. Giriş qapısı məlumdur və yarıya qədər torpaqla örtülmüşdür. Otağın ciddi dağılmaq təhlükəsi var. Otağın təmizlənməmiş vəziyyətdə hündürlüyü 2,80 m, diametri 5 m-dir.

Digər ikinci otaq dördkünc plan quruluşuna malikdir. Tədqiqatlar nəticəsində ikinci otaq tamamilə təmizlənərək uzunluğu 5 m, eni 3,35 m, hündürlüyü 3,80 m olduğu məlum olmuşdur. Qazıntıdan öncə otağın sağ və sol tərəflərində digər otaqlara açılan iki qapısının olduğu ehtimal olunurdu.

Qazıntılar zamanı isə məlum oldu ki, otağın sağ tərəfindəki qapı, sol tərəfindəki isə hücrədir. Yer üstündən görünən əlamətlərə görə otaq cənubdan şimala doğru uzanır. İkinci otağın döşəməsindən iki ədəd təndir yeri aşkar olunmuşdur. Otağın əsasən döşəməsindən orta əsrlərə aid saxsı məmulatı aşkar olunmuşdur. Onlar kiçik fragment halında olub müxtəlif növlü və formalı saxsı qabların fragmentlərinə aiddir. Metal məmulatı çox az aşkarlanmışdır. Əldə olunmuş arxeoloji materiallar içərisində ən maraqlı tapıntılardan biri də sümükdən hazırlanmış asmadır. Asma dörd tilli olub, bir ucu biz kimidir.

Aşkar olunmuş saxsı məmulatlarının fragmentləri, əsasən, şirsizdir. Lakin kiçik fragmentlər halında olsa da, şirli qab nümunələrinə də rast gəlinmişdir. Əldə edilmiş saxsı fragmentlərinin ümumi sayı minə qədərdir. Onlar müxtəlif ölçüdə və növdə olan, fərqli qabların hissələri olub, əsasən, gövdə (470 ədəd), ağız (155 ədəd), qulp (17 ədəd), oturacaq (28 ədəd) və s. fragmentlərdən ibarətdir.

Arxeoloji materialların xüsusilə, də saxsı məmulatının təhlili aparılmışdır. Aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri Orta əsr Şəmkir şəhər yerinin materialları ilə eyniyyət təşkil edir. Belə ki, arxeoloji materiallar X-XII əsrləri özündə ehtiva edir [5].

Koroğlu qalası - bəzən bu qalaya Cavanşir qalası da deyirlər. Qalanın adı ilə bağlı bəzi əfsanələrə görə guya xalq qəhrəmanı Koroğlu öz dəstəsi ilə bir müddət bu qalada yaşamışdır.

Azərbaycan ərazisində Koroğlunun adı ilə bağlı onlarla yer adları vardır. Onlara, əsasən, qərb bölgəsində, Qarabağda daha çox rast gəlinir. Gədəbəy ərazisində Koroğlu zağası, Koroğlu qayası, Çənlibel adlı yerlər də vardır. XVII əsr səyyahlarının əsərlərində Koroğlunun (əsl adı Rövsən) tarixi şəxsiyyət olması, Cəlalî hərəkatının dəstələrindən birinin rəhbəri olması ilə bağlı məlumatlar vardır. Elə bu səbəbdən də qalanın XVI əsrdə tikilməsi ilə bağlı yanlış fərziyyələr var.

Koroğlu qalası Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə inşa olunmuş siklopik tikilinin-qalaçanın üzərində inşa olunmuşdur. Siklopik tikililər Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün qiymətli arxeoloji abidələrdəndir. Arxeoloji tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, son tunc-ilk dəmir dövründə Azərbaycanda, xüsusən də qərb bölgəsində əhalinin sayı xeyli artmış, iri tayfa ittifaqları meydana gəlmiş, sinifli cəmiyyətə keçid son həddə çatmışdır. Tayfalar arasında münasibətlər kəskinləşmiş, hərbi toqquşmalar artmışdır. Bu ehtiyacdən doğaraq qala divarları ilə möhkəmləndirilmiş yaşayış yerləri də meydana çıxmışdır ki, bunun ən bariz nümunəsi siklopik tikililərdir.

Koroğlu qalası Gədəbəy rayonun Qalakənd kəndinin şimalında, Şəmkir çayının sol sahilində yerləşir. Qala mürəkkəb, unikal memarlıq abidəsi olmaqla yanaşı eyni zamanda arxeoloji abidədir. Qalanın şərq tərəfi sıldırım qayalıqlardır. Koroğlu qalasının müdafiə divarları bir-birindən təxminən 10-15 m aralı iki sırada olmuşdur. Qalanın ondan çox böyük bu günümüzdə qədər nisbətən salamat vəziyyətdə qalmışdır.

Gədəbəy arxeoloji ekspedisiyası ilk dəfə olaraq 2022-ci ilin 23 may-11 iyun tarixinədək Koroğlu qalasında qısa müddətli kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Qazıntı zamanı xeyli sayda tikinti daşları, inşaat keramikası, orta əsrlərə aid saxsı fraqmentləri, osteoloji qalıqlar (sümük qalıqları - N. E) aşkar edilmişdir.

İkinci kvadratdan 40 sm dərinlikdən tamamilə sınımış iri təsərrüfat küpü (bərpa mümkündür), küpün alt hissəsindən ağız hissəsi sınımış və nisbətən salamat qalmış cam tipli qab və bütöv halda bir ədəd dar ağızlı kiçik ölçülü qab aşkar edilmişdir. Bu təbəqədən 80-100 sm dərinlikdən saxsı fraqmentləri daha çox əldə edilmişdir. Şirli qabların bədii tərtibatında nəbati, həndəsi və zoomorf təsvirlərdən istifadə olunmuşdur. Arxeoloji materiallar, əsasən, saxsı məmulatı erkən islam dövrünü (IX əsr), eləcə də X-XII əsrləri özündə ehtiva edir. Qaladan əldə edilmiş saxsı fraqmentlərinin ümumi sayı 1500-dən çoxdur. Onlar müxtəlif ölçüdə və növdə olan, fərqli qabların hissələri olub əsasən gövdə (723 ədəd), ağız (245 ədəd), qulp (68 ədəd), oturacaq (49 ədəd) və s. fraqmentlərdən ibarətdir.

Bəhs olunan təbəqədə yanacaq izlərinə və kömür qalıqlarına rast gəlinmişdir. Maraqlı faktlardan biri də yenə də ikinci kvadratdan 80 sm dərinlikdən tapılan saxsı su tünğüdür. Orta əsrlərdə bu tünğlər vasitəsilə su kəməri qurulur, yaşayış yerinə su çəkilirdi. Maraqlı faktlardan biri də bu dərinlikdən artıq inşaat keramikasının aşkar olunmasıdır. Onların içərisində kirəmit, bişmiş kərpic üstünlük təşkil edir. Çox güman ki, onlar bu otağın tavanından düşmüşdür. II-IV kvadratlarda qərbdən şərqə doğru uzanan divar qalıqları aşkar olunmuşdur.

Qazıntı sahəsi iki yaruslu olub, yuxarı yarusda tikili qalığının bünövrəsi, aşağı yarusda isə təndir və ocaq yerləri aşkar edilmişdir. Təndirlər istifadəyə yarasız hala gəldikdə onlar dağıdılmamış, yanında başqa təndir qurulmuşdur. Bu Orta əsrlər dövrünün inancı ilə bağlı olmuşdur. Respublikamızın bir çox bölgələrində bu inanc bu günə qədər yaşamaqdadır. Aparılmış qazıntılar nəticəsində bir-birindən 40 sm fərqlə, iki təbəqə, hərəsində dörd ədəd olmaqla cəmi səkkiz təndir və ocaq aşkar edildi. Onların ən böyüyünün ağzının diametri 70 sm, digərlərinin isə 50-60 sm olmuşdur. Təndirlər bad üsulu ilə hazırlanmışdır.

Qaladakı maraqlı tapıntılardan biri onların (təndirlərin –E.N.) yanından tapılmış gil ocaq qurğusunun və ya buxardanın fraqmentidir. Üzərində dağ keçisi və xırda dairələrdən ibarət astral təsvirlər vardır. Forma etibarı ilə yarım dairəvi olmuşdur.

Qalanın içərisində müxtəlif tikili qalıqlarının xarabalığı vardır. İç-içə olmaqla iki göz otaq nisbətən salamat vəziyyətdə bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Otaqların tavanı

tağvaridir. İçəri otaqda daim su olur. Bu səbəbdən buranın su anbarı olduğu ehtimal olunur. Qalaya suyun qaladan 3-4 km uzaqlıqda yerləşən və ətrafda ən hündür zirvə hesab olunan (3000 m) Qanlı dağdan (yerli əhali buranı Ocaq yalı adlandırır) saxsı su tüngləri vasitəsi ilə gətirildiyi ehtimal olunur. Bu otaqlarda və onun ətrafında arxeoloji tədqiqatlar aparmaq vacibdir. Bundan başqa qalanın indiki girəcəyinə yaxın bir-birindən beş-altı metr aralı olmaqla iki tikintinin qalığı var.

Qalanın mərkəz hissəsi qayalıqdan ibarətdir. Yersiz maraq və xəzinə axataranlar tərəfindən iri daşların dibi qazılaraq relyef yararsız vəziyyətə salınmışdır. Qala yerli daşlardan tikilmişdir.

Əldə olunan arxeoloji materiallar Şəmkir Orta əsr şəhər yerindən tapılmış arxeoloji materiallarla yaxın analogiya təşkil edir. İlk tədqiqatlar eyni zamanda aşkar olunmuş arxeoloji materialların təhlili abidənin əsasən XI-XII əsrlərə aid olduğunu göstərir. Buna baxmayaraq şirli qab nümunələrinin içərisində erkən islam dövrü keramikalarına da rast gəlinir. Gələcəkdə abidədə geniş miqyaslı qazıntı işləri aparıldıqdan sonra dövrləşmə haqqında tutarlı fikirlər söyləmək olar.[6].

Ədəbiyyat

1. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı: Azərnəşr, 1993.
2. A. Məmmədov. Qədim Gəncə (Arxeoloji materiallar əsasında). Bakı, "Təknur" 2014.
3. C. Qiyasi. Nizami dövrünün memarlıq abidələri. Bakı, "İşıq" nəşriyyatı, 1991.
4. Azərbaycan arxeologiyası. Alt cildə, VI cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008.
5. Aliyeva T.N. 2022-ci ildə Gədəbəy rayonunda Qız qalasında, (Orta əsr müdafiə qalası) aparılmış arxeoloji tədqiqatların geniş elmi hesabatı.
6. Aliyeva T.N. 2022-ci ildə Gədəbəy rayonunda Koroğlu qalasında, (Orta əsr müdafiə qalası) aparılmış arxeoloji tədqiqatların geniş elmi hesabatı.

НЕКОТОРЫЕ СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ОБОРОНИТЕЛЬНЫЕ КРЕПОСТИ КЕДАБЕКСКОГО РАЙОНА

Намазова Эльминаз Магеррам кызы

Резюме

В статье изучены некоторые средневековые оборонительные крепости Гедабекского района, который является одним из самых богатых археологическими памятниками регионов Южного Кавказа: крепость Гыз близ села Союдлу Гедабекского района и крепость Кероглу, расположенная на севере села Галакенд того же округ.

SOME MEDIEVAL DEFENSE FORTRESSES OF GADABAY REGION

Namazova Elminaz Maharram

Summary

In the article, some medieval defense fortresses in Gadabay district, which is one of the richest regions of the South Caucasus with archaeological monuments, were studied: Gyz fortress near Soyudlu village of Gadabay and Koroglu fortress located in the north of Galakend village of the same district.

Rayçı: Dos. A.Cavadov

Azərbaycan tarixi kafedrasının 02 fevral 2023-cü il tarixli iclasının 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 08 fevral 2023-cü il

XAÇ YÜRÜŞLƏRİNİN SƏBƏBLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

dosent Veysalova Vüsalə Rəqif qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

vusala.veysalova@mail.ru

Xülasə: *Qərbi Avropa dövlətlərinin xristian dini üçün müqəddəs sayılan torpaqları (indiki Fələstin və Suriya ərazilərini) ələ keçirmək naminə XI-XIII əsrlərdə Yaxın Şərq istiqamətində həyata keçirdikləri irimiqyaslı hərbi yürüşlər tarix kitablarında "səlib yürüşləri" adı ilə xatırlanır. Səlib yürüşləri Avropada siniflərin yaxınlaşması istiqamətində atılmış ən mühüm addım oldu. Cəmiyyətin bütün təbəqələrinin qatıldığı bu yürüşlərdə Avropa özünü vahid ideyaya tabe olan bütöv bir qüvvə kimi göstərməyə cəhd edirdi. Səlib yürüşləri xristian-müsəlman qarşıdurması formasında təzahür etsə də, əslində bu iki mədəniyyətin bir-birini daha yaxından tanımasına və sivilizasiyaların dialoquna şərait yaratmış oldu.*

Açar sözlər: Xaç yürüşləri, Xristian, Müsəlman, Avropa, Asiya, müqəddəs torpaqlar.

Ключевые слова: Крестовые походы, христиане, мусульмане, Европа, Азия, священные земли.

Key words: Crusades, Christian, Muslim, Europe, Asia , sacred lands.

Qərbi Avropa dövlətlərinin xristian dini üçün müqəddəs sayılan torpaqları (indiki Fələstin və Suriya ərazilərini) ələ keçirmək naminə XI-XIII əsrlərdə Yaxın Şərq istiqamətində həyata keçirdikləri irimiqyaslı hərbi yürüşlər tarix kitablarında "səlib yürüşləri" adı ilə xatırlanır. "Səlib" ərəb dilindən tərcümədə "xaç" deməkdir. Bu yürüşün iştirakçıları fərqlənmə rəmzi kimi öz geyimlərinə qırmızı parçadan kəsilmiş xaç simvolu tikirdilər. əsgərlər xaç işarəsini gedərkən paltarlarının önündə, qayıdanda isə arxalarında daşıyırdılar. (1, 4) Buna görə də bu hərbi əməliyyatları "xaç yürüşləri", onların iştirakçılarını isə "xaçlılar" və ya "səlibçilər" adlandırırlar. Tarixdə səkkiz iri səlib yürüşü olmuşdur.

Səlib yürüşləri müsəlmanların təbəçiliyində olan torpaqları, xüsusilə, Həzrət İsa Məsihin məzarı yerləşən Yerusəlim (Qüds) şəhərini "kafirilər"dən xilas etmək pərdəsi altında həyata keçirilirdi. Əslində isə, bu hərbi yürüşləri törədən səbəbləri o zamankı siyasi-iqtisadi, sosial-mədəni şəraitdə axtarmaq lazımdır.

Xaç yürüşlərinə qarşı ən çox Səlcuqlu Dövləti və Əyyubilər Dövləti mübarizə apardı. Bundan başqa Anadolu bəylikləri də mübarizədə iştirak edirdilər. Xaç yürüşlərinin, iqtisadi, dini və siyasi səbəbləri var idi.

1. İQTİSADİ SƏBƏBLƏR

- Kasıb Avropanın Şərq sərvətlərinə çatmaq istəyi
- Əhəmiyyətli ticarət yollarına (xüsusilə Ədviyyat Yolu) nəzarət türklərin əlində olduğuna görə bu yola sahib olmaq cəhdləri
- Bəzi Feodalların daha çox torpaq və sərvət əldə edərək daha da güclənmək cəhdləri

2. DİNİ SƏBƏBLƏR

- Müsəlmanlardan xristianların müqəddəs torpaqları olan Qüds və ətraf ərazilərini öz əllərinə almaq istəyi
- Papa və katolik kilsəsinin xaç yürüşü iştirakçılarının guya cənnətlə müjdələnməsi xəbərləri
- Katolik Papanın pravoslav kilsəsinə nəzarəti ələ keçirmək və daha da zənginləşmək hərisi

3. SİYASİ SƏBƏBLƏR

- Türklərə qarşı çətin vəziyyətdə olan Bizansın Avropadan kömək istəməsi
- Türklər Anadolu, Suriya, Fələstin və Misiri ələ keçirmək və daha da zənginləşmək hərisi

Belə bir şəraitdə 1095-ci ildə Fransanın Klermon şəhərində papa II Urban mömin xristianlara İsanın qəbrini "kafir"lərdən xilas etmək çağırışı ilə müraciət etdi. Orduya yazılan hər kəsin günahlarının bağışlanacağı vəd edilirdi. Həmçinin, papa Müqəddəs Torpağı xilas etmək uğrunda səfərə çıxacaq kəndlilərin bütün borclarının silinəcəyini də vəd vermişdi. Əsasən, sırayı xalq nümayəndələrinin qatıldığı 20 min nəfərlik ilk səlibçi ordusu 1096-cı ildə İznik şəhəri yaxınlığında (Türkiyə) səlcuqlar tərəfindən darmadağın edildi.

1096-cı ildə əsasən yüksək zümrəli fransız zadəganlarının başçılıq etdikləri 300 min nəfərlik mükəmməl silahlanmış xaçlı ordusu səlcuqları məğlub edib, Nikeya, Edessa, Antioxiya şəhərlərini ələ keçirdilər. İşğal edilmiş torpaqlarda Edessa qraflığı və Antioxiya knyazlığı yaradıldı. Hər bir şəhər ələ keçirildikdən sonra buraya kimin hökmdarlıq edəcəyi barədə zadəganların arasında mübahisələr qızışırdı. 1099-cu il iyulun 15-də səlibçilər Qüdsü ələ keçirib, şəhərdə dəhşətli qırğın törətdilər. Bundan sonra məntəqədə daha iki səlibçi dövləti - Yerusəlim krallığı və Tripoli qraflığı yarandı. Avropadan gələn yeni-yeni silahlı qüvvələr və ziyarətçilər ordusu səlibçilərin mövqeyini daha da gücləndirirdi. Bununla belə, qısa müddətdən sonra səlibçi dövlətləri ciddi təhlükələrlə üz-üzə qaldılar. Yunanıstan və Bizans kiçik miqyaslı yürüşlərlə Aralıq dənizi sahilindəki torpaq parçalarını səlibçilərdən almağa başladı. Güclənmiş müsəlman əmirləri tədricən birləşir və xristian cəngavərlərə sarsıdıcı zərbələr endirirdilər.(2, 15)

Birinci səlib yürüşündə ermənilər də səlibçilərin tərəfində çıxış edirdilər. Tarixdən məlumdur ki, Antioxiya şəhəri məhz erməni millətindən olan bir şəhər sakininin xəyanəti nəticəsində xristianlara təslim edilmişdi. Həmçinin, müsəlmanlara əsir düşmüş Antioxiya knyazı Boemundun azad edilməsi üçün külli miqdarda canbahası ödəyən də ermənilər olmuşlar. XII əsrin 70-ci illərində səlibçilər əfsanəvi Səlahəddin Əyyubinin timsalında özlərinə layiqli rəqib qazandılar. Yerusəlimin xristian kralı Səlahəddinlə açıq döyüşə girməkdən çəkinirdi. Lakin kralın vəfatından sonra hakimiyyəti ələ keçirmiş fransız zadəganları amansızlıqla müsəlman karvanlarını qarət etməyə və dinc əhalini qırmağa başladılar. 1187-ci ildə Səlahəddin Əyyubi Hittin savaşında səlibçilərin ordusunu darmadağın etdi, Tiveriada, Akra, Beyrut, Qeysəriyyə, Əsqəlan şəhərlərini geri aldı. Müqəddəs Qüds şəhəri müsəlmanlara qaytarıldı.(3, 5)

1071-ci ildə Səlcuqlu Dövləti ilə Malazgirt döyüşündə Şərq Xristianlığının nümayəndəsi olan Bizans İmperiyası (395-1453) məğlub olduqda Anadolunun qapıları türklərin üzünə açıldı. Səlcuqlu basqınları bir neçə il ərzində Egey, Aralıq dənizi və Mərmərə sahillərinə çataraq Bizansın paytaxtı İstanbulu sıxışdırmağa başladılar. 1075-ci ildə Türk Konya Səlcuqlu Dövlətinin qurulması və İznikin paytaxt olması Avropanın ən böyük xristian dövləti olan Bizansı kökündən sarsıtmağa başladı. Bu vəziyyət avropalıları narahat edirdi, çünki Bizansın süqutu türklərin Avropaya hakim olmasına səbəb olacaqdı. Bunun qarşısı alınmalı, türklərin qarşısı alınmalı idi. Əslində, Anadolu da daxil olmaqla, bütün Yaxın Şərqdən qovulmalı idilər. İkinci əsas səbəb iqtisadi idi. Avropa 11-ci əsrdə çox yoxsulluq içində idi. Hətta padşahların sarayları da daş yığınları idi. Qızıl, gümüş və qiymətli metalların çoxu türklərin və şərq tayfalarının əlində idi. Avropa hətta ən primitiv materiallar üçün şərqdən asılı idi. Kənd təsərrüfatı çox primitiv üsullarla aparılırdı. Suvarma sistemi yox idi. Fransa, Almaniya və Venesiya kimi böyük Avropa dövlətlərinin illik gəliri ən təvazökar türk ağalarının gəlirindən az idi. Camaat özlərindən əvvəl gələnlərin talan və talanından bezmiş, bir zadəgan və ya quldur tərəfindən öldürüləcəkləri günü gözləyirdi.

Bu vaxt Böyük Səlcuqlu Sultanı Məlikşah vəfat etdi və daxili qarışıqlıq yarandı. Şiə-Fatimi dövləti səlcuqların amansız düşməni və xristianların müttəfiqi idi. Bütün bunlar Papa II Urbanı xristianları birləşdirməyə və müsəlmanlara hücum etməyə sövq etdi. Beləliklə, bu keşiş Qüds şəhərini türklərdən almaq üçün fəaliyyətə başladı. Yalnız Pierre L'Ermite adlı kasıb bir fransız rahib onun ətrafına 50.000 fransız toplamışdı. Almaniya gələndə onlara

daha 50.000 alman avara qoşuldu. Macarıstan və Balkanlarda daha da artan bu qarətçilər ordusu 1096-1270-ci illər arasında təşkil edilən səkkiz Səlib yürüşünün ilk ordusu oldu.(4,8)

Birinci Səlib yürüşü (1096-1099): Keşiş Pierre L'Ermite və cəngavər Poor Gautier'in rəhbərliyi ilə İstanbulla gələn bu camaat Bizans imperatoru tərəfindən dərhal Anadoluya köçürüldü. onlar şərqin sərvətlərini qarət edib dağıdaraq yerli əhalini təqib edirdilər. Anadolu Səlcuqlu sultanı, ilk qılınc olan Arslan bu ilk səlibçi qüvvələrini İznik qarşısında dayandıraraq qılıncdan keçirdi. Onlardan sonra Lotaringiya hersoqu Gedefroi Bulyonun komandanlığı ilə səlibçi ordusu yola düşdü və bu orduda çoxlu məşhur cəngavərlər, zadəgan qraflar və hersoqlar vardı. Avropanın bütün imkanlarından istifadə etməklə hazırlanan bu ordu 600 min nəfərdən ibarət idi. Almaniyanın Reyn sahillərində 10.000 yəhudini qətlə yetirən bu xaçlı ordusu İstanbulla doğru irəliləyərkən, ölkəsində yağma və qırqın olacağından narahat olan Bizans imperatoru Aleksios Komnenos onlarla razılaşdı. Səlibçilər Anadoluda tutduqları yerləri ərzaq ehtiyaclarını qarşılamaq müqabilində Bizansa verəcəkdilər. Müqavilədən sonra Anadoluya hərəkət edən səlibçilər 1097-ci ilin mayında Türkiyənin Səlcuqlularının paytaxtı İzniki mühasirəyə aldılar.(5,12)

Qanlı toqquşmalar hər iki tərəfdən böyük itkilərə səbəb olub. Əvvəlcə altı yüz minlik səlib ordusuna qarşı verdiyi itkilərə dözməyən Kılıç Arslan geri çəkildi. İznik Bizansın əlinə keçdi. Sultan Birinci Arslan (1092-1107) Əskişəhərdən Anadoluya daxil olan xaçlı ordusuna qarşı yığılma müharibələrinə başladı. Anadolunun ən strateji bölgələrində səlibçiləri ələ keçirərək, qəfil basqınlarla bir çoxunu qıraraq məhv etmə hərəkətlərinə başladı.

Səlibçilərlə yanaşı, Bizans imperatoru da vəziyyətdən istifadə edərək qərb bölgələrində türk səlcuqlarının torpaqlarını işğal etdi. Ermənilər isə türklərin xaçlılarla rəftarından istifadə edərək Toros dağlarında bir müddət ağalıq etdilər. Altı yüz minlik bir qüvvə ilə Anadoluya gedən xaçlılar türklərin dağıdıcı hərəkəti nəticəsində Antakya qalası önünə gəldikdə 100 minə qədər azalmışdı. 1097-ci ilin oktyabrında Antakyanı mühasirəyə alan səlibçilər 9 ay sonra 1098-ci ilin iyununda qala içərisində xristianlardan birinin xəyanəti nəticəsində şəhərə girə bildilər. Mosul Atabəyi Kürboğa bəyin komandanlığında müsəlman-türk ordusu Antakyanı səlibçilərdən geri almağa cəhd etdi. Lakin şəhər alınmaq üzrə olanda onların arasında çıxan fitnə uğursuzluğa səbəb oldu. Səlibçilər huruç hərəkəti ilə bu müsəlman ordusunu dağıtdılar.(6,23)

Antakyanı alan xaçlılar qırx minə düşən qüvvələri ilə Qüdsə doğru hərəkət etdilər. Şiə-Fatimilərin əlində olan şəhər qısa zamanda səlibçilərin əlinə keçdi. Müsəlmanların, yəhudilərin və xristianların yaşadığı və hər üç dinin mənsublarının xeyir-dua aldığı Qüds səlibçilərin əlinə keçəndə böyük bir qırğına məruz qaldı. Onlar məbədlərə sığınan qadın və uşaq da daxil olmaqla yetmiş min müsəlman və yəhudini vəhşicəsinə qılıncdan keçirdilər. Şəhərin küçələri qan və meyitlərlə keçilməz idi.(9,13)

Birinci Səlib yürüşü nəticəsində Qüdsdə Katolik Latin Krallığı; Antakya və Urfada xaçlı dövlətləri quruldu. Xristianlar bu münasibətlə Yaxın Şərqi tanıdılar və Şərqi Aralıq dənizi sahillərində məskunlaşdılar. Müsəlmanların Məkkə və Mədinədən sonra ən mübarək şəhəri olan Qüdsün şiə-Fatimilər tərəfindən səlibçilərə təslim edilməsi böyük kədəre səbəb olub. Müsəlmanlar dərhal xaçlıları Yaxın Şərqdən qovmağa cəhd etdilər. 1144-cü ildə Mosul Atabəyi İmadəddin Zəngi Urfanı geri aldı. Bu vəziyyət İkinci Səlib yürüşünə səbəb oldu.

İkinci Səlib yürüşü (1147-1149): Urfa müsəlmanlar tərəfindən geri alındıqdan sonra Papa Yevgeniusun təşviqi və keşiş Saint Bernardın təbliğatı nəticəsində İkinci Səlib yürüşü başladı. Ekspedisiyanın komandanlığı yeddinci Lui və Almaniya imperatoru III Konrad idi. Alman imperatorunun komandanlığı ilə 75.000 nəfərlik ilk karvan Konya düzünə gəldi. Bu ordu Türkiyə Səlcuqlu Sultanı I Məsud tərəfindən darmadağın edildi. Alman imperatoru canını qurtararaq beş min nəfərlə İznikə sığındı. Fransa kralı Yeddinci Lüdovik 150.000 nəfərlə yola düşdü. Alman imperatorunun İznikdə qalan qalıq qüvvələri ilə birləşdi. Bu izdihamlı orduya qarşı vuruşmağı özünə uyğun görməyən Sultan Məsud xaçlıları Buğa

aşırımına çəkdi. Burada böyük itkilər verən səlibçilərin qalıqları Antakyaya sığınıb. Dəməşqi mühasirəyə alsalar da, türklərə məğlub oldular. Üçüncü Səlib yürüşü (1189-1192): Səlahəddin Əyyubid Şiə-Fatimi dövlətini ləğv edib Əyyubilər dövlətini qurduqdan sonra səlibçilərə qarşı hərəkətə keçdi. 1097-ci ildən səlibçilərin əlində olan Qüdsü 1187-ci ildə Hattin Qələbəsi ilə sonrakı ildə geri aldı. Bir neçə sahil şəhəri istisna olmaqla, Xristianların Yaxın Şərqdən qovulması avropalıları narahat edirdi. Papa III Klementin təşviqi ilə Fransa və İngiltərə kralları və Alman imperatoru Üçüncü Səlib yürüşünə qatıldılar. Sonu darmadağın olsa da, Avropanın ən məşhur padşahlarının, imperatorlarının və sərkərdələrinin iştirak etdiyi bu dəfə məşhurdur.

Almaniya imperatoru Fridrix Barbarossa quru yolu ilə yola düşdü, Fransa kralı Filip Oqst və İngiltərə kralı Aslanürəkli Riçard dəniz yolu ilə yola düşdü. Türkiyə Səlcuqlu Sultanı Kılıç Arslan öz elçiləri ilə birlikdə Almaniya imperatoruna Anadoluya girməməyi təklif etsə də, bunu qəbul etmədi. Türklərə qulaq asmayan imperator Fridrix Barbarossa ordusunun çox hissəsini Səlcuqlu əsgərlərinin əlində itirdi. Sonda o, Aralıq dənizinə çatmamış çayda boğularaq ölüb. Başsız qalan və ağır itkilər verən səlibçilər xaraba bir vəziyyətdə Fələstinə çatdılar. İngiltərə kralı dəniz yolu ilə Kiprə çatdı və Bizans valisini adadan qovdu və Latın Krallığını qurdu; Kiprdən Akkaya keçən Aslanürəkli Riçard və dəniz yolu ilə Akkaya çatan Fransa kralı uzun mühasirədən sonra qalanı ələ keçirdilər. Qüdsü geri almaq üçün döyüşsələr də, uğur qazana bilmədilər. Fransa və İngiltərə kralları acı təcrübələr və ağır itkilər nəticəsində Qüdsü ala bilməyəcəklərini anlayınca öz ölkələrinə qayıtdılar.

Dördüncü Səlib yürüşü (1204): Papa III İnnokentinin çağırışı və Foutges de Neville-in təbliğatı nəticəsində Bonifacionun təşkil etdiyi bu səlib yürüşünə Almaniya İmperatoru Altıncı Heinrix də qatıldı. Papanın etirazına baxmayaraq səlibçilər Venesiya gəmiləri ilə İstanbulun qarşısına gəldilər. 1204-cü ildə İstanbulu pravoslav Bizanslılardan aldılar. Şəhərin zənginliyi katolik xristianları heyrətə gətirdi. İstanbulu qarət etdilər, dağıtdılar. Onlar öz dindəşlərinə qarşı hər cür zülm və hər cür şər işləyiblər. Bizans imperatoru taxtını İstanbuldan İznikə köçürdü. Bu, Bizans tarixində ilk dəfə idi. Nəhayət, İstanbulda 1261-ci ilə qədər davam edən "Latın İmperiyası" quruldu. Bu dövrün sonunda Venesiya və Genuya dövlətləri Yaxın Şərqdə böyük nüfuz və torpaqlar əldə edərək çiçəkləndilər. Səlibçilər İstanbulun pravoslav xristianlarını, onların dindarlarını təqib edir və təqib edirdilər. İstanbulun sənət əsərləri varlanmaq hərisliyi ilə məhv edildi, evlər talan edildi, minlərlə istanbullu zorlandı, qarət edildi və şəhər tarixində misli görünməmiş işgəncələrə məruz qaldı. Dördüncü Səlib yürüşündən müsəlmanlar deyil, pravoslav xristianlar əziyyət çəkildilər.(5,11)

Beşinci Səlib yürüşü (1217-1221): Papa III Honoriun təşviqi ilə Macarıstan Kralı İkinci Andriyas 1217-ci ildə Şimali Avropadan gələn xaçlılarla birlikdə Akkaya gəldi. Kral Andriyas müsəlmanlara qarşı dura bilməyəndə geri qayıtdı. Geridə qalanlar Damietta hücum edərək şəhəri ələ keçirdilər. Sonradan Qahirəyə üz tutsalar da, Əyyubilər tərəfindən məğlub oldular və dağıldılar.(6,2)

Altıncı Səlib yürüşü (1228-1229): Alman İmperatoru III Frederik tərəfindən Papa Doqquzuncu Qriqorinin təşviqi ilə təşkil edilmişdir. Alman imperatoru Yerusəlimə gəldi. Əyyubi Sultanı Məlik Kamilin xarici təzyiqlərə məruz qaldığı bir vaxtda səlibçilərin Qüdsə gəlişi müqavilə zəmininin yaranmasına səbəb oldu. Müqavilə ilə Qüds səlibçilərin əlinə keçdi. Lakin onların türklərə məğlub olması nəticəsində şəhər yenidən Əyyubilərin əlinə keçdi.

Yeddinci Səlib yürüşü (1248-1254): Qüdsün müsəlmanlar tərəfindən alınmasından sonra Fransa kralı Sent-Lui tərəfindən təşkil edilmişdir. Misirdə yeni qurulan məmlüklər 1250-ci ildə Mansur döyüşündə xaçlıları məğlub edərək Fransa kralını əsir götürdülər. Xaçlılar dağıldılar. st. Lui Dimyati müsəlmanlara verib ölkəsinə qayıtdı.

Səkkizinci Səlib yürüşü (1268-1270): Müsəlmanlar tərəfindən Antakyanın fəthi və Yeddinci Səlib yürüşünün qisasını almaq üçün Fransa Kralı St. Louis tərəfindən təşkil edilmişdir. Bu ekspedisiyanın hədəfi Qüds deyil, Aralıq dənizi sahilindəki müsəlman

dənizçilər idi. st. Lui Tunisə getsə də, epidemiyadan öldü. Fransa ordusu geri döndü. Bu dəfə uğursuz oldu.

1096-1270-ci illər arasında müsəlmanlara qarşı səlib yürüşləri nəticəsində bir sıra Latın dövlətləri quruldu. Bunlar Yerusəlim Krallığı, Kipr Krallığı, Tripoli əyaləti, Antakya Knyazlığı, Urfa əyaləti, İstanbul Latın İmperiyası, Peloponnes, Afina hersoqluğu, Kefaloniya əyaləti, Naxos hersoqluğu idi. Bu Latın dövlətləri türklər tərəfindən dağıldı və xaçlılardan əsər-əlamət qalmadı. Lakin səlib yürüşləri 1270-ci ildə bitmədi. Xristianlar həmişə müsəlmanlara qarşı hərbi güc birləşməsinin tərəfindədirlər; siyasi, mədəni və iqtisadi sahələrdə ön birlikdə idilər.

Əsrlər boyu davam edən səlib yürüşləri nəticəsində çoxlu qan tökülmüş, milyonlarla insan həlak olmuşdur. Bir çox ölkələr dağıldı. Bir çox dini, siyasi, sosial, mədəni və iqtisadi hadisələrə səbəb oldu. Avropada onları müsəlmanlara qarşı müharibəyə qoşulmağa təşviq etmək üçün bir çox xristian təriqətləri yaradıldı. Avropalıların dindarlara, avantüristlərə, işsizlərə və zəiflərinə ayrı-ayrılıqda vədlər verərək ekspedisiyalarda iştirak etmək üçün aparılan təbliğat nəticəsində papalığın və kilsələrin nüfuzu sarsıldı. bunlar müsəlmanların qarşısında.

Bu səfərlərin sonunda xristianlar müsəlmanları yaxından tanıdılar. Döyüş meydanlarında şir kimi şücaətlə döyüşən müsəlmanların əslində çox mərhəmətli, xeyirxah və qonaqpərvər olduqlarını yaxından gördülər. Müsəlmanların kahinlərin dediyi kimi olmaması Avropa xristianlarının əvvəlki düşüncələrini dəyişdi.

Bu ekspedisiyaların xərclərini ödəmək üçün Papalıq xristianların mənəvi işləri üçün vergi toplamaq adətini tətbiq etdi. Öz məhəlləsinin kilsəsinə vergi ödəməyənlər xristianlıqdan xaric edilirdilər. Missionerlər fəaliyyətlərini artıraraq Asiya və Afrikada xristianlığı yaymağa çalışırdılar.

Səlib yürüşləri nəticəsində müsəlmanlar, bizanslılar və yəhudilər çox əziyyət çəkdi. İslam ölkələri və dövlətləri xarabalığa çevrildi. Yüz minlərlə müsəlman; Anadoluda, Misirdə, Suriyada və xüsusilə Qüdsdə qılıncdan keçirildi, yaşayış məntəqələri talan edilərək yandırıldı. Hətta qadınlar və uşaqlar da vəhşicəsinə qətlə yetirilib. Səlibçilərin qılıncından təkcə müsəlmanların deyil, yəhudilərin, xüsusən də pravoslav Bizansın da payı var idi. İstanbulun zənginliyinə heyran olan latın katolikləri varlanmaq arzusu ilə şəhərin sənət əsərlərini talayıblar. Onlar pravoslavlara hücum edərək onların malına, canına və izzətinə xələl gətirirdilər. İstanbullular şəhəri tərk etməli oldular. Səlibçilərin zülmü o qədər artdı ki, əsrlər boyu İstanbulda olan Bizans İmperatorluğu taxtı şəhərdən çıxarılaraq Türk Səlcuqlu Dövlətinin paytaxtı İznikə köçürüldü. Bizanslılar 1261-ci ildə İstanbulu xaçlılardan geri aldılar.

Səlib yürüşləri nəticəsində İslam sivilizasiyasını tanıyan Avropada elm və texnologiyada irəliləyişlər baş vermiş, mərkəzi hakimiyyətin güclənməsi ilə yanaşı, müsəlmanlara qarşı əsrlər boyu davam edəcək hərbi, siyasi, iqtisadi və mədəni siyasətlər müəyyənləşdirilmişdir. və tədricən tətbiq olunur.

Axıncı səlib yürüşündən sonrakı iki əsr ərzində Roma papaları, krallar və ayrı-ayrı xristian rahibləri səlib yürüşü ideyasını dirçəltmək təşəbbüsü ilə çıxış etsələr də, artıq bunun heç bir faydası olmadı. Səlib yürüşləri Avropanın siyasi-ictimai, elmi-mədəni inkişafında mühüm rol oynadı. Səlib yürüşlərinə irili-xırdalı minlərlə zadəgan cəlb edildi, onların böyük bir hissəsi döyüşlərdə öldürüldü, ya da Müqəddəs Torpaqda məskən saldı. Avropa dövlətlərində mərkəzləşmiş hakimiyyətlə rəqabət iqtidarında olan qüvvələrin azalması nəticəsində kral hakimiyyəti gücləndi. Səlib yürüşləri Avropada siniflərin yaxınlaşması istiqamətində atılmış ən mühüm addım oldu. Cəmiyyətin bütün təbəqələrinin qatıldığı bu yürüşlərdə Avropa özünü vahid ideyaya tabe olan bütöv bir qüvvə kimi göstərməyə cəhd edirdi. Səlib yürüşləri xristian-müsəlman qarşıdurması formasında təzahür etsə də, əslində bu

iki mədəniyyətin bir-birini daha yaxından tanımasına və sivilizasiyaların dialoquna şərait yaratmış oldu.

Ədəbiyyat

1. Maalouf, A. (1983). Arapların gözündən Haçlı seferləri. Yapıkredi yayınları
2. Runciman, S. (1987). A History of Crusades. Cambridge University Press.
3. Richards, S. D. (2002). Baha al-Din Ibn Shaddad-The Rare and Excellent History of Saladin. Farnham. UK: Ashgate Press.
4. Roberts, M. J. (2019). The new penguin History of the World. Inkilap Kitabevi.
5. Bennet, S. (2021). Elite Participation in the Third Crusade. Boydell Press.
6. <http://ixlas.az/>
7. dergipark.org.tr
8. <https://www.researchgate.net/>
9. <https://www.sosyalbilgiler.org/>

ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ КРЕСТОВЫХ ПОХОДОВ

Доцент Вейсалова Вусала Рагиф кызы
Резюме

В учебниках истории упоминаются широкомасштабные военные походы западноевропейских государств в направлении Ближнего Востока в XI-XIII вв. с целью захвата земель, считавшихся святыми для христианской религии (нынешние Палестина и Сирия). как «крестовые походы». Крестовые походы явились важнейшим шагом к сближению классов в Европе. В этих маршах, в которых участвовали все классы общества, Европа пыталась показать себя единой силой, следующей единой идее. Хотя крестовые походы предстали в форме христианско-мусульманского конфликта, на деле они создали условия для более близкого знакомства этих двух культур друг с другом и для диалога цивилизаций.

CAUSES AND CONSEQUENCES OF CRUSADES

Docent Veysalova Vusala Raqif
Summary

The large-scale military campaigns carried out by Western European states in the direction of the Middle East in the 11th-13th centuries in order to capture the lands considered holy for the Christian religion (present-day-Palestine and Syria) are mentioned in history books as "crusades". The Crusades were the most crucial steps towards the rapprochement of classes in Europe. In these marches, which were attended by all classes of society, Europe tried to indicate itself as a whole force following a single idea. However, the crusades appeared in the form of Christian-Muslim conflict, in fact it created conditions for these two cultures to get to know each other more closely and for the dialogue of civilizations.

Рəyçi: t.ü.f.d. Saidə İsmayilzadə

Ümumi tarix kafedrasının 28 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 02 mart 2023-cü il

УДК 94(479.24)

МАТЕРИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СИСТЕМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 1918-1920-ОМ ГОДАХ

доцент Алиева Гюлара Алван кызы
Гянджинский Государственный Университет
gularaalvan@gmail.com

Аннотация: В 1918-1920-ом годах развитие народного просвещения требовало огромных средств и вложений. При сложившейся ситуации очень сложным был вопрос финансирования народного просвещения. Правительству молодой Азербайджанской Республики было очень трудно изыскивать средства для этого. В этот решающий для Азербайджана момент население стало принимать активное участие в возобновлении деятельности школ. Одновременно правительство ассигновало нужды народного просвещения. Одним из актуальных вопросов был вопрос о тяжелом материальном положении учительства, их квартирный вопрос. В эти годы правительство Азербайджанской Республики проявляло заботу не только об учителях, но и о учениках. Помощь учащимся и учителям, наряду с государством оказывали и различные общественные организации. В изучаемый период правительством предпринимались все возможные меры для улучшения материального положения учителей и учащихся.

Açar sözlər: təhsil, məktəb, maarif, hökumət, müəllimlər, kadr siyasəti

Ключевые слова: образование, школа, просвещение правительство, учителя, кадровая политика

Keywords: national education, school, education, government, teacher, personnel policy

В 1918-1920-ом годах деятельность молодой Азербайджанской Республики по развитию народного просвещения требовала огромных средств и вложений. Но при сложившейся ситуации очень сложным был вопрос финансирования народного просвещения. Правительству молодой Азербайджанской Республики было очень трудно изыскивать средства для этого. Смета МНП на 1919 г. была такова: доходная часть – 2.273.430 руб. Расходная часть – 102.122.671 руб. 46 коп., в том числе на общие расходы по управлению 8.152.732 руб. 64 коп. и на потребности просвещения, науки и искусств 90.749.122 руб. 37 коп. На содержание и ремонт зданий – 3.000.816 руб. 45 коп., на расходы для покупки и ремонта школьной мебели и инвентаря низших учебных заведений – 220.000 руб [1].

Следует заметить, что сложное положение создалось со школьными помещениями, так как многие из них были разрушены или же требовали капитального ремонта. Часть школ пострадала от постоя английских войск и дашнаков, часть школьных помещений в Баку была занята беженцами. 8 января 1919 г. 5-ое высшее начальное училище было занято по распоряжению штаба британских войск [2]. Осенью 1918 г. британскими войсками были заняты Мариинская гимназия, Михайловское училище, Пушкинская, Будаговская и Тургеневская школы, а также Забратская школа Совета съезда нефтепромышленников [3]. Помещение «Общества Нешри-маариф» было превращено английскими войсками в конюшню [4]. В связи с этим управа вынуждена была арендовать для школ частные дома [5]. Ввиду нехватки помещений между министрами внутренних дел и народного просвещения осенью 1919 г. состоялось соглашение относительно передачи зданий сельских правлений под школы [6].

В этот решающий для Азербайджана момент население также стало принимать

активное участие в возобновлении деятельности школ.

Некоторые общества осенью 1918 г. составляли общественные приговоры о принятии ими на себя расходов по оборудованию и содержанию учебных заведений [7].

С первых же дней несмотря на финансовые затруднения, правительство ассигновало нужды народного просвещения. Так, например, в октябре 1918 г. оно выделило 1885 руб. на ремонт здания Загатайского высшего начального училища и 45.454 на приобретение оборудования для общежития училища [8]. В ноябре 1919 г. МНП был открыт в распоряжение Инспекции народных училищ г.Баку и его районов кредит «на расходы строительные, по оборудованию и капитальному ремонту зданий» в размере 91.644 рубля [9].

На содержание низших начальных училищ в Бакинской губернии в смету МНП на 1919 год отводились следующие суммы: на инспекцию народных училищ г.Баку – 14.845 руб. в месяц; на Шамахинский и Гёйчайский уезды – 39.570 руб.; Губинский уезд – 20.335 руб.; Джавадский и Лянкяранский уезды – 13.395 руб. в месяц [10]. Совет министров 29 февраля 1920 г. постановил выдавать сабунчинским училищам – высшему начальному и двум низшим начальным – ежемесячную субсидию в размере 20 тысяч рублей [11].

Одним из актуальных вопросов был вопрос о тяжелом материальном положении учительства. С самого начала Министерству пришлось встретиться с целой волной учителей – беженцев и их семей. Министерство, выдавало им единовременные пособия (всего было выдано до 20.000 руб.) [12].

В этот период другим немаловажным вопросом был квартирный вопрос. Помещения под квартиру сельского учителя и школу отводились местными обществами по желанию не учителя, а сельчан. Учителя часто были вынуждены лучшие годы творческой жизни проводить в одной тесной, полутемной комнате [13], из 112 школ инспекции народных училищ Шамахинского и Гёйчайского уездов в начале 1920 г. 47 не функционировало [14].

В условиях растущей дороговизны и инфляции покупательская способность учителей постоянно падала, а зарплаты едва хватало на пропитание. 5 апреля 1919 г. в Гяндже началась трехдневная забастовка учителей [15]. Из города прибыли представители учительского союза Мирза Джавад Ахундзаде и Исмаил бек специально ходатайствовать перед правительством об улучшении материального положения учителей [16]. В июне 1919 г. учителя городских школ Гянджи возбудили ходатайство перед правительством об уравнивании их в окладах с учителями государственных школ [17]. На заседании 15 июля 1919 г. Городская Дума установила минимальный оклад учителям городских школ в 1600 руб. До этого они получали 1075 руб. [18].

Определенные шаги в этом направлении предпринимали и бакинские нефтепромышленники. В их школах тоже была повышена зарплата учителей [19]. Однако требовалось принимать радикальные меры в государственном масштабе. С 1 января 1919 г. зарплата инспекторов была определена в размере 2000 руб. в месяц на основании «Временного Закона об окладах содержания служащих инспекций народных училищ» [20]. Также был издан «Временный закон об окладах содержания служащих высших начальных и Мариинских женских училищ, ремесленных и сельскохозяйственных при них отделений, классов ручного труда и рукоделия». По этому закону во всех высших начальных училищах с 1 января 1919 г. вводилась предметная система преподавания и принцип поурочной оплаты труда. 18 уроков в неделю считалось законной нормой для каждого учителя языков и общеобразовательных предметов, вводилось классное наставничество [21].

С 1 января 1919 г. в действие вошел ещё один «Временный Закон об

окладах содержания служащих низших начальных училищ, ремесленных и сельскохозяйственных при них отделений, классов ручного труда и рукоделия», по которому учителю низшего начального училища назначалась зарплата в размере 1500 руб. в месяц, ему также предоставлялось право пользоваться квартирой, отоплением и освещением за счет государства [22]. 7 марта 1919 г. был принят Закон о выдаче единовременного пособия по случаю праздника Новруз байрамы всем государственным служащим Республики, в том числе учителям [23].

27 сентября 1919 г. парламент принял «Закон об увеличении и согласовании окладов содержания государственных служащих Азербайджанской Республики гражданского ведомства», по которому сельские учителя, живущие при школах, освобождались от вычета из зарплаты в размере 10% за пользование государственной квартирой. Предлагалось выплатить им прибавки к зарплате за стаж свыше пяти лет [24].

Как указывалось в законе, за особые труды педагогов выдавалось дополнительное вознаграждение [25].

Парламент 11 марта 1920 г. принял «Закон о назначении прибавки на дороговизну служащим в правительственных учреждениях гражданского и военного ведомств Азербайджанской Республики». По этому закону к окладам, установленным законом 27 сентября 1919 г., служащим, к которым относились и учителя, с 1 января 1920 г. назначалась прибавка в размере 80% от зарплаты. [26]. Правительство в январе 1919 г. постановило освободить народных учителей от воинской повинности [27]. Указанные мероприятия правительства Азербайджанской Республики свидетельствовали о его постоянной заботе в отношении учительства.

Однако правительство Азербайджанской Республики проявляло заботу не только об учителях-азербайджанцах, но и других национальностей, проживающих в республике [28]. С 15 сентября 1919 г. начали функционировать все учебные заведения, обслуживавшие армянское население этого района, которые в предыдущем году были закрыты из-за отсутствия средств у Армянского национального совета. Все учителя и служебный персонал этих школ, не получившие жалованья в предыдущем году, стали получать его [29].

В октябре 1918 г. в школах, находящихся в ведении Еврейского национального совета, учились 700 человек, в них работали 24 учителя. Эти школы ежемесячно субсидировались государством в размере 10 тыс. рублей [30]. Азербайджанским правительством оказывалась поддержка и школам, действовавшим в немецких колониях. Учителям школ немецких колоний выдавалось из Инспекции в 1918 и 1919 гг. дополнительное содержание в размере 90 рублей в месяц каждому [31]. Приведенные факты служат ярким доказательством того, что в деятельности Азербайджанской Республики, в частности в области народного просвещения, отсутствовали националистические тенденции.

В этот сложный период правительство не забыло и про учеников. Оно ассигновало 827.600 руб. на организацию школьно-санитарного надзора в городских начальных школах Баку [32]. Кроме того, оно оказывало материальную помощь учащимся из беднейших слоев общества. 12 февраля 1919 г. оно постановило предоставить возможность МНП выдавать единовременные пособия ученикам [33].

Совет съезда нефтепромышленников на заседании 5 февраля 1920 г. постановил отпустить 2 миллиона рублей на организацию завтраков для учащихся школ совета съезда [34].

Помощь учащимся оказывали и различные общественные организации. Так, правление общества вспомоществования учащимся бакинских городских школ также решило устраивать в школах горячие завтраки [35]. Помощь учащимся оказывали и

частные лица, благотворители, меценаты. Так, например, фабрика Тагиева предоставила 4-ой женской тюркской школе 400 аршин мануфактуры для распределения между ученицами из малоимущих семей [36]. Некий гражданин А.Ахундов пожертвовал в пользу учениц 2-ой женской тюркской школы 200 рублей [37].

Забота об учащихся ощущалась и в уездах. 30 октября 1918 г. в Гяндже провели кружечный сбор. Был собран 1891 рубль [38]. 28 декабря 1918 г. под руководством учительниц Нухинского учебного заведения св. Нины в честь праздника Мовлуд (день рождения Пророка) был устроен спектакль, в котором участвовали и ученицы старших классов. В марте 1919 г. учителями нухинских начальных школ были поставлены комедии «Сябьб» и «Ахшам сябри хейр олар». Вырученная сумма в 4323 руб. поступила в кассу «Союза учителей». Ученицами заведения св. Нины был поставлен детский спектакль для учениц города, по просьбе МНП министерством призрения в Шамахи было отправлено для распределения между учениками 528 аршин байки и 1168 аршин бязи [38].

Вышесказанные факты свидетельствуют о том, что в изучаемый период правительством предпринимались все возможные меры для улучшения материального положения учителей и учащихся.

Ədəbiyyat və mənbələr

1. ГААР, ф. 51, оп. 1, д. 7, л. 87; Известия..., 1990, №2, с. 95.
2. Azərbaycan arxiv, 1988, №1-2, с. 82.
3. Знамя труда, 1919, 5 февраля.
4. Azərbaycan arxiv, 1988, №1-2, с. 107.
5. ГИААР, ф. 312, оп. 1, д. 342, лл. 3, 9.
6. ГААР, ф. 2803, оп. 1, д. 18, л. 445.
7. Там же, л. 111.
8. Азербайджан, 1918, 30 (17) октября.
9. ГААР, ф. 52, оп. 1, д. 11, л. 6.
10. Там же, ф. 53, оп. 1, д. 15, л. 7.
11. Вестник Правительства Азербайджанской Республики, 1920, 17 марта.
12. ГААР, ф. 51, оп. 1, д. 7, л. 33; Известия ..., 1990, №2, с. 85.
13. ГААР, ф. 2803, оп. 1, д. 11, л. 42.
14. Азербайджан, 1920, 24 января.
15. Азәрбайҗан, 1919, 17 апрел.
16. Там же, 1919, 12 апреля (30 марта).
17. Бакинская жизнь, 1919, 25 июня.
18. Знамя труда, 1919, 6 июля; Азербайджан, 1919, 17 июля.
19. Азербайджан, 1920, 3 февраля.
20. ГААР, ф. 52, оп. 1, д. 6, л. 15.
21. Там же, д. 6, л. 16, 16 об.
22. Там же.
23. Азербайджан, 1919, 20 (7) марта.
24. ГААР, ф. 84, оп. 4, д. 4, л. 112.
25. Там же, л. 115.
26. Вестник Правительства Азербайджанской Республики, 1920, 17 марта.
27. ГААР, ф. 2803, оп. 1, д. 18, л. 435 об.
28. Азербайджан, 1919, 22 октября.
29. Там же, 24 октября.

30. Каспий, 1918, 31 (18) октября.
31. ГААР, ф. 2803, оп. 1, д. 18, л. 370.
32. Азербайджан, 1919, 8 марта (23 февраля).
33. Там же, 1919, 20 (7) февраля.
34. Там же, 1920, 7 февраля.
35. Там же, 1919, 22 октября.
36. Знамя труда, 1918, 15 декабря.

1918-1920-CI ILLƏRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA XALQ MAARIF SISTEMININ MADDİ TƏMINATI

dosent Əliyeva Gülarə Əlvən qızı
Xülasə

Milli təhsilin inkişafı üçün 1918-1920-ci illərdə küllü miqdarda vəsait tələb olunurdu. Mövcud vəziyyətdə isə təhsilin maaliyyələşdirilməsi istiqamətində ciddi problemlər mövcud idi. Azərbaycan Respublikasının gənc hökuməti bu vəsaiti əldə etmək yönündə ciddi maneələrlə üzləşirdi. Ölkəmiz üçün bu çətin anda əhali təhsil müəssisələrinin bərpası istiqamətində aktiv fəaliyyətə başladı. Eyni zamanda hökumət də xalq təhsilini maaliyyələşdirmək üçün ciddi addımlar atmağa başladı. Aktual məsələlərdən biri də müəllimlərin maddi durumu və yaşayış yeri məsələləri idi. Bu illərdə Azərbaycan hökuməti yalnız müəllimlərə deyil, şagirdlərə də qayğı göstərməkdə idi. Onlara köməkliyi dövlətlə yanaşı, müxtəlif ictimai cəmiyyətlərdə həyata keçirirdilər. Beləliklə, bu dövrdə Azərbaycan hökuməti müəllimlərin və şagirdlərin maddi durumunu düzəltmək üçün bütün imkanlarından istifadə edirdi.

FINANCIAL PROVISION OF PEOPLE S TEACHING SYSTEM IN THE AZERBAJANI REPUBLIC IN THE YEARS 1918-1920

Associate Professor Aliyeva Gulara Alvan kızı
Summary

In 1918-1920, a large amount of funds were required for the development of national education. In the current situation there were serious problems in financing education. The young government of the Republic of Azerbaijan faced serious obstacles in obtaining these funds. In this difficult moment for our country, the population began active activities in the direction of the restoration of educational institutions. At the same time, the government and the public began to take serious steps to finance education. One of the urgent issues was the issue of teachers financial situation and residence. During these years, the government of the Azerbaijan took care not only of teachers, but also of students. Help for students and teachers along with the state, various public organizations also provided assistance. During the period under study, the government took all possible measures to improve the financial situation of teachers and students.

Rəyçi: dos.R. Həsənov, dos. E Aslanova
Azərbaycan tarixi kafedrasının 12 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 20 fevral 2023-cü il

**GƏNCƏ-QAZAX BÖLGƏSİNDƏ MİQRASIYANIN ETNOMƏDƏNİ
XÜSUSİYYƏTLƏRƏ TƏSİRİ**

Həsənova Nuranə Rəhil qızı

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin dissertantı

n.samunida@gmail.com

Xülasə: Məqalədə son bir neçə on illik ərzində ölkəmizdə sosial, iqtisadi, siyasi vəziyyətlə əlaqədar baş verən hadisələrin fonunda Gəncə-Qazax bölgəsində müşahidə edilən miqrasiyalar və onların etnomədəni xüsusiyyətlərə təsiri işıqlandırılmışdır. Burada tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycandan deportasiyaya məruz qalmış, I Qarabağ savaşında öz isti ocaqlarından didərgin salınmış, həmçinin Gürcüstanda minillər boyunca yaşamış, öz doğma yurdlarından Orta Asiyaya sürgün edilmiş soydaşlarımızın Gəncə-Qazax bölgəsində miqrasiya proseslərində rolu və etnomədəni xüsusiyyətlərə təsiri keçdiyi yol qısa şəkildə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: demoqrafiya, miqrasiya, deportasiya, qaçqın, köçkün, etnomədəni xüsusiyyətlər

Ключевые слова: демография, миграция, депортация, беженец, перемещенный, этнокультурные характеристики

Keywords: demography, migration, deportation, refugee, displaced, etnocultral characteristics

Bütün dövrlərdə miqrasiyalar, onların səbəbləri xalqların, dövlətlərin həyatında, inkişafında yaxud əksinə tənəzzülündə mühüm rol oynamışdır. Miqrasiyalar təbii ki, yalnız insanların yerini dəyişməsi kimi dəyərləndirilə bilməz, eyni zamanda özləri ilə etnomədəni xüsusiyyətlərin daşıyıcısına çevrilirlər. Son dövrlər ölkəmizdə bu istiqamətdə N. Quliyeva, Ə. Məmmədli, E.M.Nəsimov, H.M. Tahirova, Ş.M. Muradov, Ç.Ə Baxış və başqaları tərəfindən elmi araşdırmalar aparılmışdır.

Günümüzdə miqrasiya prosesləri həlli vacib məsələlər içərisində birinci yerdə dayanır. H.M. Tahirovanın qənaətinə görə miqrasiyanın nizamlanması bütün ölkələrdə daxili siyasətin əsas istiqamətlərindən biridir. Müasir dövrdə heç bir ölkə düşünülmüş miqrasiya siyasətini formalaşdırmadan öz milli təhlükəsizliyini, insan və əmək ehtiyatlarının optimal balansını, davamlı sosial-iqtisadi yüksəlişini təmin edə bilməz. (8:4). Bütün bu söyləmələrin fonunda etnomədəni xüsusiyyətlər də dövrün tələblərinə uyğun öz inkişaf yolunu keçir.

Ölkəmizdə miqrasiyanın nizamlanması və etnomədəni xüsusiyyətlərin qorunması baxımından müxtəlif təqdirə layiq addımlar atılmışdır. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı dövlət proqramlarının icrası böyük əhəmiyyət kəsb edir. 2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illəri əhatə edən 4 dövlət proqramı qəbul olunmuş və uğurla tətbiq edilməkdədir. (10)

Şübhəsiz ki, Azərbaycandakı iqtisadi yüksəliş əhalinin gəlirlərinin xeyli artmasına, yeni iş yerlərinin yaranmasına və bütövlükdə əhalinin rifah səviyyəsinin yaxşılaşmasına səbəb oldu. Bu da öz növbəsində Azərbaycandan kənara gedənlərin sayının, xüsusilə də gənclərin sayının azalmasına və onların əhalinin tərkibində xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olmuşdur.(13) Bütün həyata keçirilmiş tədbirlər ölkədə və tədqiqat aparılan Gəncə-Qazax bölgəsində istər xarici, istər daxili miqrasiyaların aktivliyinə birbaşa öz müsbət təsirlərini göstərmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin “Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir” (9) ifadəsi Azərbaycanda etnomədəni müxtəlifliyin dövlət səviyyəsində qorunduğunu açıqça ifadə etmişdir. (6;4) Bu gün ölkəmizdə etnomədəni

xüsusiyyətlərin azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında birləşməsinin nəticəsi olaraq 2020-ci ildə xalqımız Zəfər qazanmışdır.

Ölkəmizdə miqrasiya proseslərinin inkişafı dünyada baş verən sosial-iqtisadi-siyasi və mədəni proseslərdən kənarda inkişafını düşünmək mümkünsüzdür. Xalqımızın müstəqillik əldə etməsi və Sovetlər dövründən fərqli olaraq dünyaya qapıların açılması miqrasiyaların inkişafında yeni yönün yaranmasına vasitəçi oldu.

Miqrasiya və onların səbəblərini bir çox tədqiqatçılar bu cür izah etmişdir. “.....Yeni ərazilərin mənimsənilməsi, yeni dünyanın kəşf olunması” və s. kimi dəyərləndirilmişdir. (4) “Miqrasiya yaşayış yerinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar əhalinin bir yerdən başqa yerə köçməsi”(2; 753) “....əhalinin miqrasiyası -əhalinin yaşayış yerini dəyişməsi ilə müşayiət olunan yerdaşlığı kimi başa düşülür və bu cəmiyyətin həyatında və fərdi olaraq insanın həyatında baş verən çətin bir proses” kimi dəyərləndirilir.(12)

Gəncə-Qazax bölgəsi ölkənin miqrasiya proseslərinin baş verməsində özünəməxsus rola malikdir. Yeri gəlmişkən, 2020-ci il araşdırmaları zamanı məlum olmuşdur ki, iqtisadi rayonun özündə də daxili miqrasiyanın səviyyəsi yetəri qədər yüksəkdir. Gəncə şəhərində miqrasiya saldosu -6,6% təşkil edir. Ağstafada -22,7%, Daşkəsəndə +10,3%, Goranboyda -19,8%, Göygöldə +27,4%, Qazaxda +13,5%, Samuxda +9,8%, Şəmkirdə +55,0%, Tovuzda -2,3%, Naftalanda +17,6% miqrasiya səviyyəsi müəyyən edilib (5:25)

Bölgə əhalisinin istər xarici istər başqa regionlara miqrasiyasının bir çox səbəbləri vardır. Bunlardan, başlıca səbəblər kimi sosial şəraitin çətinliyi, daha gəlirli iş yerlərinin axtarışını və s. göstərmək olar. Ölkəmizin siyasi, iqtisadi cəhətdən ən çətin dönməsi kimi dəyərləndirilən 1980-ci illərin sonu Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan bölgəsindən soydaşlarımızın deportasiyası (7;41) 1990-cı illərdə ölkədəki siyasi qarışıqlıq, iqtisadi çöküş, zavod və fabriklərin fəaliyyətinin dayandırılması, ard-arda Qarabağ bölgəsində rayonlarımızın işğal olunması, əhalinin soyqırırma məruz qalması, öz yaşayış yerlərindən məcburi köçkün və qaçqın vəziyyətinə salınması, h'm,inin tarix boyu etnik yaşayış yerləri Gürcüstanın Məhsəti bölgəsindəki soydaşlarımızın (Stalinin göstərişi ilə 31 iyul 1944-cü ildə SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin "№ 6279" qərarı ilə 14 noyabr 1944-cü ildə kütləvi şəkildə orta Asiyaya deportasiya edilmiş) (11) geri dönüşü kimi proseslər nəticəsində böyük miqrasiya hadisələri baş verdi. Bütün bunların fonunda ölkədə yaranmış iqtisadi çöküş nəticəsində əhalinin keçmiş postsovet və digər xarici ölkələrə axını başladı.

Sadalananlar əhalinin miqrasiyasına yaxından təsir etməklə yanaşı qeyd olunan dövrdə istər Qərbi Azərbaycandan, Axısxadan, Qarabağ bölgəsindən evindən heç nəyini götürmək imkanı olmayan soydaşlarımızın evlərindəki Azərbaycan xalqına məxsus olan etno mədəni nümunələrin aqibəti hələ də məlum deyil. Xüsusilə son dövr Qarabağda muzeylərdəki sərvətlərin erməni vandalları tərəfindən etnik zəmində yağmalanaraq “erməni mədəni nümunələri” adı altında sərgilənməsi yaxud satılması beynəlxalq səviyyədə etnomədəni irsimizə qarşı ən “böyük cinayət” kimi dəyərləndirilməlidir.

Miqrasiyaların səbəbləri mütəxəssislərin fikrincə konkret bir məfhum kimi göstərilə bilməz. Çünki miqrasiyaların səbəbləri müxtəlif zaman kəsiklərində vaxtın zəruri tələblərindən asılı olaraq dəyişkənlik təşkil edə bilər. Miqrasiyalar əsasən müharibə, siyasi qarışıqlıq, sosial-iqtisadi böhran və s. kimi göstəricilər üzrə özünü daha qabarıq göstərmişdir.(4; 9)

Gəncə-Qazax bölgəsində miqrasiyaların əsasında müxtəlif nüanaslar dayanır. Buraya müharibə şəraitini, əmək və daha yaxşı satış bazarlarının əldə edilməsi və s. kimi səbəbləri aid etmək olar.

Nəzərə alsaq ki, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu Bakı və Arandan sonra ən çox qaçqın və məcburi köçkün qəbul etmiş regiondur, təbii olaraq, belə bir vəziyyət iqtisadi rayonun demoqrafik durumuna, ictimai mühitinə sosial-psixoloji təsir göstərir. (5:26) Qaçqın və

Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin (QMKİDK) 2012-ci ilə dair məlumatına görə, bu regionda 131,7 min qaçqın və məcburi köçkün yerləşdirilib. (5: 25)

Bölgədə daxili və xarici miqrasiyanın ən böyük səbəblərindən ən başlıcası kimi sosial şəraitin yaxşılaşdırılması, daha gəlirli bazar və əmək bazarının tapılması məqsədi güdməsi idi. Daxili miqrasiyalar əsasən böyük şəhərlərə müxtəlif məqsədlər üçün yönəlirdi. Xarici miqrasiyalar isə əsasən yeni əmək və mal bazarının təmin edilməsi yönümlü olsa da burada daha yaxşı təhsil almaq məqsədilə, yaxud aldığı yüksək təhsilə uyğun bölgədə işin tapılmaması, nikahlar və s. kimi səbəblər də üstünlük təşkil edirdi. 1990-cı illərə müqayisəyə gəlməz dərəcədə ölkəmizin inkişafı iqtisadi cəhətdən Qafqazın ən güclü dövləti olması miqrasiyalara öz ciddi təsirini göstərdiyi ortadadır. Gəncə, Daşkəsən, Gədəbəy, Göygöl, Naftalan və Şəmkir üçün müvəqqəti miqrasiya daha xarakterikdir. (5:26)

Adaptasiya-miqrantın olduğu ölkədə yerli şəraitə uyğunlaşdırılmasıdır. Mütəxəssislərin o fikri ilə razılaşmaq olar ki, “miqrasiya prosesləri dövlətlər arasında yaxınlaşmanı və eləcə də regional siyasi-mədəni bütövləşməni təmin edir. Çünki miqrantlar mədəniyyət və siyasət daşıyıcıları kimi rol oynayırlar”. (4:18)

Adaptasiya proseslərində miqrantlar müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşırlar ki, bunlardan ən başlıcası kimi dili və iqlimi göstərmək olar. Adaptasiya yerli dilin öyrənilməsinin təmin edilməsi, yerli adət-ənənələrə və mədəniyyətə uyğunlaşdırılma hallarını nəzərdə tutur. (1; Bənd.9.14)

Dövrün tələblərini nəzərə alaraq Gəncə-Qazax bölgəsində baş verən adaptasiya proseslərini, xarici ölkələrdə baş verən ümumi miqrasiya nəticələrilə müqayisə etmək olmaz. Çünki dünyada mövcud miqrasiya proseslərindən ən böyük fərqi onda idi ki, miqrantlar həm daxili həm də xaricdən deportasiya edilmiş, qaçqın, köçkünə çevrilmiş soydaşlarımızdan ibarət olmuşdur. Belə ki, bölgəyə miqrasiya edənlər Qərbi Azərbaycanının bir çox bölgələrindən xüsusilə Zəngəzur və Göyçə mahalından deportasiya olunmuş, Qarabağ bölgəsində işğala məruz qalmış rayonlarımızdan olan qaçqın, köçkünlərimiz həmçinin vaxtilə ölkəmizdən və Gürcüstanda yaşamış və oradan deportasiya olunmuş soydaşlarımız idi. İstənilən halda öz soydaşlarımız olsa da düşükləri yerdə onların adaptasiya dövrünü keçməsi qaçılmaz idi. Adaptasiya özünü daha çox etnomədəni xüsusiyyətlərdə qabarıq şəkildə biruzə verirdi. Nəzərə alsaq ki, miqrantlar öz soydaşlarımız idi istər daxili miqrasiya (Qərbi Azərbaycandan, Qarabağdan) istər xarici Orta Asiyadan deportasiya olunmuş soydaşlarımızın öz türkçəmizi bilməsi təbii olaraq normal hal idi. Ə.Məmmədli haqlı olaraq qeyd edir ki, “İnsanların ünsiyyəti olmasa, mədəni dəyərlərin, mənəvi yönümlənmələrin, davranış normalarının ötürülməsi mümkün olmaz”. (3:47)

Orta Asiyadan deportasiya olunmuş soydaşlarımız üçün onların qarşılaşdığı ən böyük problem hamısının “Axısxa türkü” adı ilə adlandırılması idi. Həmçinin sovetlər dövründə uzun illər boyunca sürgün olunmuş soydaşlarımıza qarşı “başqa kökdən” imiş kimi bir davranış şəkli yaradılmış və təbliğ edilmişdir. Məqsəd isə onları “başqa xalq” kimi təqdim edərək Azərbaycana məxsus türk soylu köklərini unutturmaq idi.

Miqrasiya proseslərində miqrantların ilk qarşılaşdığı başlıca problem təbii ki, getdikləri yerin dilinin mənimsənilməsində olur. Ortaya belə sual çıxır. Eyni kökə, mədəniyyətə, dilə, dinə sahib bir xalq ünsiyyət baxımından hansı çətinliklə qarşılaşa bilərdi? Qərbi Azərbaycandan və Qarabağ bölgəsindən olan qaçqın və köçkünlər ölkənin daxilində müharibə şəraiti ilə əlaqədar olaraq yerlərini dəyişdikləri üçün dil anlaşması ilə bağlı anlaşılmazlıq yox idi. İlk baxışda “anlaşılmazlıq” Gürcüstandan və digər bölgələrimizdən orta Asiyaya deportasiya olunmuş soydaşlarımız arasında göstərirdi. Belə ki, onlar uzun müddət başqa coğrafiyada yaşamış və istər-istəməz yaşadıkları mühitin mədəniyyətinin təsirinə məruz qalmışdılar. Onlar Azərbaycana dönüşlərini bu cür xatırlayırlar: Eyni dildə danışsaq da ləhçəmiz fərqli idi. (1) Biz məktəbi qırğız dilində oxuduğumuz üçün öz dilimizdə qırğız ləhçəsində danışırıq. Ona görə də ilk başlarda biz danışanda anlaşılmırdıq”. (2)

Soydaşlarımız yaşadıkları ata-baba torpaqlardan etnik zəmində sürgün edilsələr də etnomədəni xüsusiyyətlərini qorumağı bacarmışdılar. Lakin təbii olaraq düşdükləri mühitdən də nəisə mənimsəmişlər. Mütəxəssislər haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, “dünyada elə etnos yoxdur ki, xüsusən son yüz ildə ənənəvi etnik mədəniyyəti ciddi transformasiyaya uğramamış olsun” (3).

Miqrasiyanın növləri – aşağıdakı kimi dəyərləndirilir: daxili miqrasiyalar, xarici miqrasiyalar, bir istiqamətli (geri dönməyi nəzərdə tutmayan), daimi yaşayış yerinə emiqrasiya, müvəqqəti (qayıdışı nəzərdə tutulan), uzun müddətli (6 aydan çox müddətə davam edən), mövsümü, köçərlik və ziyarət məqsədli, rəqqasvari (daimi gediş və qayıdış), epizodik, tranzit (sərhədyanı), əks istiqamətli, dönüş məqsədli miqrasiya və s. dir. (8,7) Gəncə-Qazax bölgəsinin yerləşdiyi coğrafi mövqeyi yuxarıda sadalanan miqrasiya növlərinin demək olar ki, əksəriyyətinin reallaşmasına şərait yaratmışdır. Ən çox aktivlik Gürcüstanla həmsərhəd olan Qazax rayonun Qırmızı körpü gömrük məntəqəsində həmçinin Gəncə şəhərində müşahidə edilir. Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın bir qismi Azərbaycanda iş axtarmaq məcburiyyətindədirlər (8, 39) Buraya eyni zamanda Azərbaycana daha yaxın kəndlərdə öz ana dilində təhsil almaq üçün hər gün gömrükdən keçmək məcburiyyətində qalırlar. Ümumilikdə nəzərdən keçirilərsə miqrasiyalar etnomədəni xüsusiyyətlərin daim hərəkətverici qüvvəsini təşkil edən faktor kimi dəyərləndirmək olar.

Nəticə

Aparılan müşahidə və müqayisələr onu deməyə əsas verir ki, müasir şəraitdə Gəncə-Qazax bölgəsi Azərbaycanın etnomədəni xüsusiyyətlərinin formalaşması, inkişafı və qorunmasında mühüm yerlərdən birinə malikdir. Miqrasiyalar isə etnomədəni xüsusiyyətlərin zənginləşməsində, bəzən əksinə zəifləməsi yaxud silinməsinə bir başa təsir gücünə malik əsas səbəblərdəndir. Müsbət haldır ki, Azərbaycanın sosial-iqtisadi baxımdan regionda lider dövlətə çevrilməsi miqrasiyalara eyni zamanda etnomədəni xüsusiyyətlərin qorunmasına öz müsbət təsirini göstərməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti haqqında Əsasnamə. Bənd.9.14. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 19 mart tarixli Fərmanı
 2. A. İ. Quliyev. Hüquq Ensiklopediyası. Bakı. Qanun-2007
 - 3.Ə. Məmmədli “Azərbaycanda müasir etnomədəni proseslərin tədqiqi: nəticələr və perspektivlər” GEO Strategiya.-2012.-№3(09)
 - 4 E.M.Nəsimov. Miqrasiyanın əsasları. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2014
 5. E.Qəribova, V. Rüstəmovə Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi Azərbaycan barometri. VI buraxılış Fevral 2020 Azərbaycanda daxili miqrasiya və urbanizasiyanın sosial aspektləri analitik hesabat. (sosioloji sorğu və elmi tədqiqatın nəticələri əsasında) Bakı - 2020
 6. N.Məmmədli “Multikulturalizm Oanaseya yoxsa alternativ” Bakı, 2016
 - 7.Muradov Ş.M., Baxış Ç.Ə. Azərbaycan Respublikasında etno-demoqrafik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar. Bakı, 2013
 8. H.M. Tahirova Naxçıvan Muxtar Respublikasında miqrasiyanın demoqrafik proseslərə təsirinin iqtisadi-coğrafi problemləri Bakı-2016
- Elektron qaynaqlar:
- 9.az.m.wikipedia.org
 10. https://republic.preslib.az/az_c6.html)
 - 11..https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraba%C4%9F_m%C3%BCharib%C9%99sind%C9%99%C5%9F%C9%99hid_olan_Ax%C4%B1sxa_t%C3%BCrkl%C9%99rinin_siyah%C4%B1s%C4%B1
 - 12.http://abc.informbureau.com/html/ieadaoess_ianaaiess.html
- (Экономический словарь. Миграция Населения)

13. (<https://www.resursaim.az/category/cemiyyet/news/>)

İnformatorlar:

1. Məmmədova Gülyetər Şimşək qızı Ağstafa rayonu Qarayazı qəsəbəsi
2. İsmaylova Maral Namaz qızı. Samux rayonu Çobanabdallı kəndi

ДЕЙСТВИЕ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ГЯНДЖА-КАЗАХСКОМ РЕГИОНЕ НА ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Гасанова Нурана Рахиловна

Резюме

В статье освещены наблюдающихся миграции и их действие на этнокультурные особенности в последние десяти лет происходящих в стране социальных, экономических и политических положений в Гянджа- Казахском регионе . А также депортация из своих исторической родины во время 1-ой Карабахской войны и в течении тысяче лет живших в Грузии людей депортированных в Средней Азии и их возвращение на родину их роль в миграционных процессах и действие на этнокультурные особенности.

THE IMPACT OF MIGRATION ON ETHNOCULTURAL CHARACTERISTICS IN THE GANJA-GAZAKH REGION

Hasanova Nurana Raxilova

Summary

The article deals with migrations observed in Ganja-Gazakh region and their influence on ethnocultural features in the background of events related to the social and political situation in our country over the past few decades.

The research briefly studies the role of our compatriots who were deported from our historical land Western Azerbaijan, expelled from their homes in the first Karabakh War, and exiled from their native lands in Georgia to Central Asia in the migration processes in the Ganja-Gazakh region and their influence on ethnocultural features.

Rəyçi; t.e.d.,prof. Həsənbala Sadıqov

AMEA Dيارşünaslıq İnstitutunun 06 mart 2023-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 29 mart 2023-cü il

UDK 01

MƏDƏNİYYƏT VƏ DÜNYAGÖRÜŞÜ

F.ü.f.d., dosent Səlimov Məhəmmədali oğlu

ADPU-nun Ağcabədi filialı

Xülasə. Məqalədə elmi ədəbiyyatda istifadə edilən “mədəniyyət” və “dünyagörüşü” anlayışlarının adekvatlılığı məsələlərinə toxunulub. Bildirilir ki, bu terminlər müəyyən fərqli anlayışlar kimi ümumi kontekstdə işlədilir. Bildirilir ki, son illərdə işlədilən “mədəniyyət” sözü istər elmi terminologiyada, istərsə də gündəlik danışiq dilimizdə, bir qayda olaraq, hazırda nail olduğumuz nailiyyətlərin dərin tarixi köklərə malik olduğunun sübutu kimi qəbul edilməsi ilə sıx bağlıdır. Bildirilir ki, ana dilimizdə geniş istifadə olunan “dünyagörüşü” anlayışı müvafiq anlayışı kimi müəyyən bir inkişaf mərhələsi kimi qəbul edilir. Məqalə müəllifinin qənatına görə hər iki anlayış cari inkişafımızın təməl daşlarını ehtiva edir, onların, “milli-mədəni təfəkkür”, “azərbaycanlının dünyagörüşü” kimi anlaşılmasını təşviq edir.

Açar sözlər: mədəniyyət, dünyagörüşü, vəhdət, vətəndaş, milli

Ключевые слова: культура, мировоззрение, единство, гражданин, национальное

Key words: culture, worldview, unity, citizen, national

Mədəniyyət maddi və mənəvi sərvətlərin yaradılmasına, mənimsənilməsinə, saxlanmasına və bölgüsünə istiqamətləndirilən ictimai münasibətlər sistemidir. Bu maddi istehsalla şərtlənən, öz mahiyyəti etibarilə sosial əhəmiyyət kəsb edən və dünyanın dəyişdirilməsinə yönəldilən yaradıcılıq prosesidir. Mədəniyyətin fəlsəfi anlayışına bir tərəfdən bəşəriyyətin konkret tarixi mərhələdə malik olduğu maddi və mənəvi sərvətlərin cəmi, digər tərəfdən mədəni fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesinin forma və məzmununa təsir göstərən amillər daxildir.

Mədəniyyətin insan həyatına, ictimai tərəqqiyə təsiri məsələsi nisbi səciyyə daşıyır. İnsan həyatı və əxlaqi mədəniyyətin nüfuzu nəticəsində heç də bütün hallarda zənginləşmir. Bu gün insan təbiətlə yanaşı, cəmiyyət qüvvələri qarşısında da aciz qalmışdır. Cəmiyyətin kortəbii axarı insanı fəlakətə doğru sürükləməkdədir. Bəşər elə özünün “sivilizasiyanın” təhlükəsi fonundadır.

İnsanın dünyagörüşü mürəkkəb və çətin bir yol keçmişdir. Bu yolda yüksəliş və tənəzzül dövrləri bir - birini əvəz etmiş, nəticədə bəşəriyyət daim mənəvi-əxlaqi təkmilləşmə və inkişaf yolu ilə irəliləmiş, fəaliyyət növləri ilə əlaqədar olaraq, maddi və mənəvi formalara bölünmüş mədəniyyətin inkişafı üçün baza rolunu oynamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir mədəniyyət bütövdür, tamdır və qapalı orqanizmdir. Mədəniyyəti konkret bir etnos yaratdığından, o, hər şeydən əvvəl milli, yayılma arealına görə lokaldır. Lakin hər bir mədəniyyətdə bəşərlik və globalıq olduğuna görə, aralarında əlaqə mövcuddur. Mədəniyyət yüz illərin hesabına formalaşır və tarixi mühitlə coğrafi əhatə dairəsinin vəhdəti nəticəsində bitkin, kamil bir orqanizmə çevrilir. Mədəniyyət sırf sosial hadisə olub, insanların həyat fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Mədəniyyət prosesləri bütün ictimai hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədə baş verir.

Mədəniyyətin anlaşılması bir qayda olaraq, tarix fəlsəfəsinə istinadən olmuşdur. Həmişə tarixi prosesdə mövcud olduğundan və yaşadığından, mədəniyyət fəlsəfəsi əksər hallarda tarix fəlsəfəsi ilə eyniləşdirilmişdir. Mədəniyyət yaradan insana mahiyyət qüvvələrini aşkar edən kimi yanaşdıqda, onun fəal yaradıcı olması, qabiliyyət və imkanlarının üzə çıxması sosial inkişafda baş verir. Sosial həyatın iqtisadi, siyasi, intellektual və mənəvi sahələrindəki nailiyyətlər mədəni praktikanın nümayişidir.

Mədəniyyət fəlsəfəsi mədəniyyətin rəngarəng və sonsuz olan ümumnazəri əsaslarını ehtiva edir, bəşər təcrübəsinin müxtəlif parametrlərindəki nailiyyətlərini, hər bir fərdin mədəniyyət ünsiyyətinin müxtəlif normalarını və növlərini fəlsəfi cəhətdən mənimsəyir. Mədəniyyət fəlsəfəsi insan varlığının gözlənilməz və təkrarlanan paradoks və dilemmalarını aşkar edir, fikrən canlandırır.

Müasir fəlsəfə tarixində mədəniyyətə iki - məhdud və geniş yanaşma mövcuddur. Məhdud bu və ya digər icmalara xas olan kollektiv fikirlərin, dəyərlərin, nomaların sistemi kimi izah edilir. Geniş mənada mədəniyyət bütün bəşəriyyəti əhatə edən nailiyyətdir.

Sosial - tarixi faktorları zəminində və elmi biliyə əsasən yaradılan mədəniyyət fəlsəfəsi mədəniyyəti sosial fenomen kimi kompleks şəkildə öyrənməyi, onun bilik sistemində tutduğu yeri müəyyənləşdirməyi, yerinə yetirdiyi funksiyaları və sosial həyatdakı rolunu aşkar etməyi qarşıya qoyur və tədqiqat obyektinə çevirir.

Mədəniyyəti çox vaxt müasir fəlsəfənin və fəlsəfə tarixi sahəsində biliklərə yiyələnməklə anlaşırlar. Mədəniyyətdə başlıca cəhət bilik, fəlsəfə hesab olunur, onun qanun və kateqoriyaların elmi vəzifələrin həllinə tətbiq bacarığı əsas götürülür.

Sovet fəlsəfəsi və filosofları məktəblərdən ən çox biliyi artırmağa fikir verirdilər. Fəlsəfənin yaradıcılığa tətbiq etmək bacarığı isə formalaşdırılmamışdır. Bu isə müstəqil, yaradıcılıqla düşünmək və fəaliyyət göstərmək bacarığına malik olmağa çətinlik yaradırdı.

“Mədəniyyət” anlayışı insanın öz tarixini anlaması üçün qanunauyğun bir mərhələ olub, yaradılanların ilk yaranmışlardan, insanlığın təbiətdən, mənəvinin instinkdən fərqləndirməsinə imkan verilmişdir. Tələbat - prosesdə təbiətin yenidən dəyişdirilərək, ehtiyaclarına tabe etdirilməsi, insanın öz nailiyyətlərini dərk etməsi olmuşdur.

Fəlsəfi sistemlərdə və təlimlərdə təkcə bəşəriyyətin intellektual deyil, dünyagörüşü və estetik təcrübəsi də cəmləşmişdir. Fəlsəfi problemlərin ağırlıq mərkəzi insan həyatının məna və məqsədi üzərinə düşür. Bura həqiqət və dəyərlərin axtarışı və təsdiqi də daxildir. İnsanı əhatə edənlərlə fəlsəfəni elə belə deyil, xarici şəraiti kimi maraqlandırır və göstərir ki, dünyada necə və hansı ali məqsədlər nəminə yaşamaq lazımdır. Bununla yalnız azad, hüquqlara malik olan, məsuliyyəti dərk edən insan maraqlana bilər.

Mədəniyyət sırf sosial hadisə olub, insanların dünyagörüşü, həyat fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Cəmiyyətdə mədəni və sosial birlik yalnız onun aşağı pilləsində mövcud olmuşdur. Əmək bölgüsündən sonra, yəni əkinçiliklə maldarlıq, sənətkarlıqla ticarət ayrıldıqdan sonra sosial problemlər həll olunmağa başlayır. Doğrudur, mədəniyyət prosesləri bütün ictimai hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədar baş verir, lakin bütün hallarda mədəniyyət spesifik cəhətlərə malik olur, özündə ümumbəşəri dəyərləri cəmləşdirir. Bu zaman mədəni yaradıcılıq tarixi yaradıcılıqla üst - üstə düşür. Səbəbini başa düşməkdən ötrü maddi və mənəvi mədəniyyətləri bir - birindən fərqləndirmək lazımdır. Maddi mədəniyyət - insan əməyi və zəkası ilə yaradılmış sərvətlərin məcmusudur; istehsal vasitələri, ictimai varlığın əsası, insanın təbii gerçəkliyi mənimsəməsinin göstəricisidir. Yaşayış vasitələri – binalar, paltar, memarlıq nümunələri, körpülər, kanallar, meşə zolaqları, bitki və heyvan növləri və s. buraya daxildir. Mənəvi mədəniyyət isə ənəvi mədəniyyət isə hər şeydən əvvəl, elm və onun nailiyyətlərinin istehsal prosesinin davranış normalarını, adətlər, ənənələr, adamların təlabatı və mənafehlərin inkişaf səviyyəsini əhatə edir.

Problemlərin hamısı mədəniyyətin tarixi taleyinin müzakirə edilməsini, hansının saxlanıb - saxlanılmamasını, hansı hüquqa malik olmasını, suveren və qeyri - suverenliyini, ümumdünya xarakterini dərindən öyrənməyi qarşıya qoyur. Mədəniyyət fəlsəfəsi özünə tənqidi surətdə yanaşmağı, öz bilik və idrak ehtiyatlarından maksimum səmərəli istifadə etməyi tələb edir.

İctimai istehsal prosesi yalnız sərvətləri aratmaqla yanaşı, müvafiq münasibətlər sistemi vasitəsilə subyektin təbiətini də formalaşdırır ki, bu, axırda maddi mədəniyyətin inkişafında çox mühüm rol oynayır. Cəmiyyətdə insanın mənəvi gerilməsi onun maddi yoxsullaşmasına gətirib çıxarır. Dünyada milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə bir - birini zənginləşdirib yaxınlaşması insanların maddi tələbatının daha dolğun ödənilməsində, onların ümumi mədəni səviyyəsinin - mədəniyyətinin yüksəldilməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müəyyən səciyyəyə malik, obyektiv gerçəkliyi təşkil edən mühit özünün bütün cəhətləri ilə insanın şüuruna estetik təsir göstərir, onun bədii - obrazın təfəkkürünün yaranmasına kömək edir. İnsan şəhər və kənd salarkən, ev tikərkən, məişət əşyaları hazırlayarkən estetik baxışlar, zövqlər, hisslər fəal iştirak edir və onun kamilləşməsinə səbəb olur. Gözəllik yaşayışı cazibədar edir, ona ahəngdarlıq gətirir və adamlara üzvi hisslər, vərdislər aşılayır.

Estetik əsasların təşəkkülü və inkişafı insanın bütün cəhətlərini - maddi, mənəvi, ictimai və şəxsi həyatını əhatə edir.

Maddi mədəniyyətin yeni global forma və cəhətlərinin eydana gəlməsi millətlərin ən yaxşı nailiyyətləri əks etməsi əsasında baş verir. Ayrı - ayrı millətlərə xas olan cəhətlər başqa ölkələrə nüfuz edərək qloballaşma məzmunu kəsb edir, milli formaya bürünərək həmin ölkə mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilir. Xalqlar arasında maddi və mənəvi nailiyyətlərin mübadiləsi milli, tarixən qərarlaşmış qapalılığını aradan qaldırır, aralarında ümumi cəhətlər yaradır. Maddi mədəniyyətin qloballaşması özünü yeni ənənələrinin təşəkkülündə və millətlərarası ünsiyyətin geniş yayılmasında tapır.

İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə elmi - texniki inqilabın üstünlükləri ilə getdikcə daha geniş surətdə əlaqələndirdiyi bir şəraitdə adamların mənəvi tələbatı - elmə, texnikaya, incəsənətə yiyələnmək həvəsi durmadan artır. Bu isə şəxsiyyətin hərtərəfli kamilləşməsinə, onun yaradıcı fəallığının durmadan artmasına və mənəvi aləminin daha da zənginləşməsinə səbəb olur.

Maddi mədəniyyətdə estetik əsasların inkişafından bəhs edərkən insan münasibətlərinin inkişafının ifadəsi olan tarixi varislik əlaqəsinin rolunu da qeyd etmək lazımdır. Göstərilən sahənin varislik əlaqəsi nəticəsində əvvəlki nəsillərin maddi mədəniyyətdə əldə etdikləri nailiyyətlər sonrakı nəsillərin malı olur, onlara xidmət edir.

Mənəvi fəaliyyət insan münasibətinin tərkib hissəsi olduğundan, maddi mədəniyyət də estetikanın formalaşmasına mühüm dərəcədə təsir göstərir.

Bütün gerçəklik hadisələrinin, o cümlədən də maddi şeylərinin estetik cəhətdən qiymətləndirilməsi estetik hisslərin inşaf mövcudluğunu nəzərdə tutur. Mühakimənin, rəyin təzahürü kimi çıxış etməsinə baxmayaraq, ictimai xarakter mövqeyi əks etdirdikdə əsl estetik qiymətləndirməyə çevrilir. Estetik qiymətləndirmə cəmiyyətdə ümumbəşəri ünsürlərə malik olmaqla bərabər, özündə milli xüsusiyyətləri əks etdirir.

Maddi mədəniyyətin estetik təşkilində tətbiqi, dekorativ və monemental incəsənətin rolu böyükdür. Çünki onlar incəsənət əsərləri olmaqla yanaşı, eyni zamanda maddi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir.

Simmetrikliyi və ahəngdarlığı, sadəlik və əzəməti insanın hisslərini fəallaşdırdığından arxitektura da maddi mədəniyyətin estetikasının təşəkkülü və inkişafının mühüm amillərindən biri kimi çıxış edir. Quruculuq prosesində salınan şəhərlərin planlaşdırılması və tikilməsi, mövcudların yenidən qurulması, kəndlərin və rayon mərkəzlərinin abadlaşdırılması, şəhərtipli qəsəbələrin salınması, çoxlu mədəni - maarif müəssisələri, tibb ocaqları, yaşayış binalarının ucaldılması maddi mədəniyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır.

Maddi mədəniyyətin estetik əsaslarının inkişafı həm adamlar arasında münasibətlərin, həm fərdin davranışını, həm də şəxsiyyətin özündə, münasibətində hərəkətlərinin gözəlliyini ifadə edir.

Cəmiyyətin, onun həyat tərzinin gözəlliyi isə mədəniyyət prinsipi üzərində qurulur. Bizim həyat tərzimizin ahəngdarlığı və gözəlliyi məhz həmin prinsipin adamların əqidəsinə, davranış normasına çevrilməsindən asılıdır.

Davranış gözəlliyi əxlaqın və mənəvi mədəniyyətin ifadə formasıdır. İnsanda davranış daxili mədəniyyətlə xarici mədəniyyətin vəhdətini təşkil edir. Etik və estetik cəhətlərin birliyi, həmçinin daxili və xarici mədəniyyətin vəhdətində təzahür edir.

İqtisadiyyatın inkişafında maddi mədəniyyət mühüm yer tutur. Adamların məişətini bəzəyən, ev əməyini yüngülləşdirən malların satışını, reklamını qeyd etmək olar. Hazırda alıcılar gözəl, dəbdə olanları alır, aldıklarının estetik dəyərinə, faydalılığına ciddi diqqət yetirirlər. İctimai xidmət işçilərinin estetik əsasların inkişafındakı rolu, həmçinin onların davranış mədəniyyəti ilə əlaqədardır. Çünki insan öz davranışında, hərəkətlərində həyat tərzinin sərt qanunlarına və tələblərinə tabe olur, ehtiyaclarına uyğun tələbatlarını ödəmək istiyir. Bu hal həm maddi, həm də mənəvi tələbat sahəsini əhatə edir.

İnsanların estetik zövqünü oxşayan, tələbatlarını təmin edən əsl incəsənət çox vaxt həyata daxil ola bilmir. Beləliklə, hazırda insana məişət tələbatlarını ödəmək üçün onun arzu etdiyi deyil, kapital üçün faydalı olan, mənfəət gətirən zorla qəbul etdirilir. Bəzi müasir incəsənət növləri insanların zövqündə, münasibətində, davranışında tənəzzül yaradır ki, bu da həmin sahənin ictimai - siyasi xarakterindən, mənasından və məqsədindən irəli gəlir.

Nəticə. Maddi mədəniyyətin ayrılmaz cəhəti olmaq etibarilə məişət estetikasının da özünəməxsus inkişaf qanunları vardır. Məişət estetikası, ümumiyyətlə, gerçəkliyin mənimsənilməsinin prosesinin tərkib hissəsi, onun dərk edilməsi və dəyişdirilməsidir. Buna görə də, məişətdə estetik əsasların inkişaf qanunauyğunluqları bir tərəfdən məişətin inkişaf qanunlarının araşdırılması, digər tərəfdən isə insanın bədii mədəniyyətinin meydana gəlməsi

prosesinin təhlili əsasında öyrənilə bilər. İnsan yalnız ən zəruri şeyləri istehsal edərkən onların hisslərinin ahəngdarlığına diqqət verməyi öyrənmiş, yaratdığı şeylərin təyinatına uyğun gəlməsinə çalışmışdır. Faydalı şeylərin istehsalı prosesinə insanın şüurlu münasibəti özündə subyektiv münasibətinin ünsürlərini daşıdığından, məhz həmin proses onun bədii fəaliyyətinin meydana gəlməsini şərtləndirir. İnsan təlabatının meydana gəlməsi və inkişafı da nəticə etibarilə ictimai pratika ilə əlaqədardır. Lakin həmin təlabatların ödənilməsi məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə uyğun olmur. Bu isə hər bir cəmiyyətin xarakterindən və bunun zəruri nəticəsi olaraq şəxsin cəmiyyətdəki vəziyyətindən, onun istehsal vasitələrinə münasibətindən aslıdır. Maddi mədəniyyətin insan həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsi tarixi, eyni zamanda estetik hisslərin təşəkkülü və inkişafı tarixidir. Estetik hisslərin təşəkkülü və inkişafı da ictimai - tarixi təcrübənin məhsuludur. Onların təkamülü təkcə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə deyil, həm də ictimai münasibətlərin insanların ümumi həyat şəraiti, mədəniyyətin xarakteri ilə səciyyələnir.

Adamların maddi mədəniyyətinin yüksəlməsində milli mədəniyyətlərin sürətlə inkişaf etməsi və onların bir - birini qarşılıqlı surətdə zənginləşdirilməsi də çox mühüm rola malikdir.

Milli mədəniyyətlərin bir - birinə yaxınlaşması və onların əsasının möhkəmlənməsi nəticə etibarilə qloballaşmış cəmiyyətin vahid mədəniyyətinin təşəkkülünə gətirib çıxaracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Şükürov A.M. Kulturologiya. Bakı: Adiloğlu, 1997, 280 s.
2. Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət jurnalı. Bakı № 43, 2006, 150 s.
3. Paşayev B.Ə. Mədəniyyət fəlsəfəsi. Bakı: Səda, 1999. 200 s.
4. Qloballaşma və Azərbaycan mədəniyyəti. /Respublika elmi - praktik konfransın materialları. Bakı: Təknur, 2004, 225 səhifə.
5. Elmi əsərlər jurnalı. Bakı, № 1, 2007, 206 s.
6. YUNESKO - nun təsis etdiyi "Ümumdünya fəlsəfə günü"nə həsr edilmiş respublika elmi - nəzəri konfransın materialları. Bakı: Təknur, 2006. 360 s.
7. Tağıyev Ə., Əliyev Q. Kulturologiya. Bakı: Təbib, 1997, 96 s.
8. Философский словарь. М: Москва издательство политической литературы, 1986, 590

КУЛЬТУРА И МИРОВОЗЗРЕНИЕ

доцент Салимов Махир Магамедали

Резюме

В статье рассматриваются вопросы адекватности понятий «культура» и «мировоззрение», используемых в научной литературе. Утверждается, что эти термины используются в общем контексте как отдельные понятия. Сообщается, что употребляемое в последние годы слово «культура» как в научной терминологии, так и в нашем повседневном языке обычно тесно связано с тем, что достижения, достигнутые нами в прошлом, воспринимаются как доказательство того, что они имеют глубокие исторические корни. Отмечается, что понятие «мировоззрение», широко употребляемое в нашем родном языке, принимается как некий этап развития. По мнению автора статьи, обе концепции содержат краеугольные камни нашего нынешнего развития и способствуют их пониманию как «национально-культурное мышление» и «мировоззрение азербайджанство».

CULTURE AND WORLDVIEW

Associate Professor Salimov Mahir Mammadali

Summary

The article deals with the issues of the adequacy of the concepts of "culture" and "worldview" used in the scientific literature. It is argued that these terms are used in a general context as separate concepts. It is reported that the use of the word "culture" in recent years, both in scientific terminology and in our everyday language, is usually closely related to the fact that the achievements we have made in the past are taken as evidence that they have deep historical roots. It is noted that the concept of "worldview", widely used in our native language, is accepted as a certain stage of development. According to the author of the article, both concepts contain the cornerstones of our current development and contribute to their understanding as "national-cultural thinking" and "worldview of Azerbaijanism".

Rəyçi : dos. B.İ.Ələsgərov

ADPİ-nun Ağcabədi filialının İctimai təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası katedrasını 02 fevral 2023-cü il tarixli protokolundan çıxarış (pr №12)

Daxil olma tarixi 22 fevral 2023-cü il

UOT:94(479.24).

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCAN BÖLGƏLƏRİNİN SOSIAL STRUKTURUNA DAİR

(İrəvan, Naxçıvan, Şamaxı və Quba bölgələri üzrə)

Əhmədova Yeganə Mehman qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

yeganeqdu@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Rusiya işğalı dövründə İrəvan, Naxçıvan, Şamaxı və Quba xanlıqlarının inzibati-idarəçilik sistemində fəaliyyət göstərən müxtəlif təbəqələrin malik olduqları səlahiyyətlərdən və vəzifələrdən bəhs olunur. Məqalənin ümumi məzmunundan aydın olur ki, bəzi istisnalar olmaqla bu bölgələrin sosial strukturunda elə də ciddi fərq olmamış və ayrı-ayrılıqda bütün təbəqələrə malik olan vəzifələr demək olar ki, eyni olmuşdur. Xüsusilə göstərilən bölgələrdə bəy vəzifəsinə malik olanların kateqoriyaları bir-birindən çox fərqlənməmiş, yalnız Quba xanlığında bir qədər fərqli olmuşdur.

Açar sözlər: sahibkar, kəndlilər, təbəqə, vəzifə, vergi

Ключевые слова: владелец, селчани, уровень, должность, налог

Key words: owner, villagers, layer, position, tax

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya tərəfindən bir qədər tez işğal olunmuş Şamaxı və Quba xanlıqlarından fərqli olaraq, sonradan işğal edilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında xanların daxili idarəçilik hüququ daha uzun müddət saxlanılmış və həmin bölgələr öz qayda-qanunları və şəriət qaydalarına əsasən idarə olunmuşdur. Bu bölgələr bir qədər gec işğal olunduqlarına görə, öz mövcud sosial strukturunu müəyyən müddətə qədər qoruyub saxlaya bilmişdir.

Azərbaycan xanlıqları yaranan zaman müxtəlif xanlıqların ərazisində məskunlaşan əhalinin sosial-silki tərkibində spesifik xüsusiyyətlər meydana çıxmışdı. Bütün Azərbaycan xanlıqları əhalisinin sosial-silki tərkibi bir-birindən ciddi surətdə fərqlənmirdi. Xanlıqların əhalisi hakim silkə və aşağı təbəqəyə bölünürdü. Hakim silkin tərkibinə xanlar, bəylər, sultanlar, müləklər və ali müsəlman ruhaniləri daxil idilər. Aşağı təbəqə isə başlıca olaraq rəiyyə, rəncbər, elat və nöqərlərdən ibarət idi. Xanlıq əhalisinin sosial strukturunda maaflar xüsusi mövqe tuturdu. Bəylər hakim silkin əsasını təşkil edərək, mühüm siyasi qüvvə hesab

olunurdular. Rəiyyətlər isə aşağı təbəqəyə məxsus olan əhalinin əsas hissəsini təşkil edirdilər. Rəiyyətlərdən sonra aşağı təbəqənin mühüm hissəsinə rəncbərlər daxil idilər [1, 21].

İrəvan xanlığında xanın qeyri-məhdud hakimiyyətinə baxmayaraq, onun yanında xüsusi məsləhətçi şura olan Divan da fəaliyyət göstərirdi. Divanın tərkibi xan da başda olmaqla yüksək vəzifəli şəxslərdən ibarət idi. Divanda mühüm və dövlət əhəmiyyətli məsələlər müzakirə olunurdu. Burada müharibə, sülh, vergilərin toplanılması və qatı cinayətlər kimi bu və ya digər məsələlər həll edilirdi [2, 271-272]. İrəvan hakiminin yanında fəaliyyət göstərən divanda ən yüksək vəzifələri vəzir, xanın yaxın adamları və hər birinin müəyyən fəaliyyət sahəsi olan bir neçə mirzə və din xadimlərindən şeyxülislam tuturdu. Divanın başçısı divanbəyi hesab olunurdu. O, xanın ən yaxın adamları və ya nüfuzlu ruhanilər arasından təyin olunurdu. Divanbəyilərin müəyyən məsələlərin həllində böyük rolu olurdu [3, 451].

İrəvan xanlığının kəndlərində isə hakimiyyət ağsaqqal vəzifəsini yerinə yetirən kəndxuda və məlikin əlində idi. Kəndxuda Azərbaycan türklərinin yaşadığı kəndlərə, məlik isə erməni kəndlərinə başçılıq edirdi. Kəndxuda və məliklər xanlıqda ən aşağı idarə orqanı sayılsa da, onların xanın yanında böyük nüfuzları var idi. Kənd ağsaqqalları bir tərəfdən kənd icması, digər tərəfdən isə xan idarə mexanizmi arasında vasitəçi rolunu oynayırdılar. Onlar xanın əmr və tələblərinə tabe olurdular [2, 410].

İrəvan xanlığının imtiyazlılar silkinə maldarlıqla məşğul olan və elat başçıları olan elbəyilər də daxil idilər. Külli miqdarda var-dövlətə sahib olan elbəyilər silahlanmış çevik hərbi qüvvəyə malik olduqlarından, onlar müharibələr dövründə xanlara çox lazım olurdular. Elbəyilər vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olmaqla yanaşı, xandan müxtəlif hədiyyələr və geniş otlaq sahələri də alırdılar. Lakin xanlar elbəyiləri həmişə nəzarət altında saxlamağa çalışır, istədikləri şəxsi elat başçısı təyin edir və onlar arasında baş verən mübahisələrə də qarışırdılar [2, 410-411].

İrəvan xanlığında xanlar mütləq hakim idilər və hakimiyyət atadan oğula irsi olaraq keçirdi. Xan mütləq hakim olmaqla bərabər, iri torpaq sahələrinə malik olduğundan, həm də iri mülkədar hesab olunurdu [2, 408].

Naxçıvan xanlığında da hakim feodallar arasında xanlar birinci pillədə, bəylər, ağalar isə sonrakı pillədə əsas yer tuturdular. Burada da ən ali hakim zümrə sayılan xanların xanlıq hüququ irsi səciyyə daşıyırdı [4, 46].

Naxçıvan xanlığının əhalisi öz hüquq və vəzifələrinə görə vergi verənlərə və vergidən azad olunanlara bölünürdülər. Vergidən azad olunanları xan ailəsinin üzvləri, bəylər, sultanlar, məliklər, din xadimləri (axund, molla, seyid və s.) təşkil edirdilər. Kəndlilər, sənətkarlar, ticarətlə məşğul olanlar kimi gəliri olan şəxslər vergi verənlər qrupuna daxil idilər. Vergidən azad olunmuş ailələr başlıca olaraq Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə Naxçıvan şəhərində, Ordubad bölgəsi üzrə isə Ordubad şəhərində yaşayırdılar [5, 38].

İrəvan xanlığında xandan sonra ali silkin növbəti pilləsində bəylər dayanırdılar. Bəy rütbəsini ali silk nümayəndələrindən olan xanın övladları, qohumları, onların varisləri, həmçinin xidmətinə və ləyaqətinə görə bu adla təltif olunmuş şəxslər daşıyırdılar. İrəvan xanlığında bəylər 3 qrupa bölünürdülər. Birinci qrupa Səfəvi şahlarının xüsusi fərmanı əsasında bəy rütbəsini alanlar və onların nəslindən olan irsi bəylər daxil idi. Onlar xüsusi mülkiyyət sahibi idilər və bəylik onlar üçün irsi səciyyə daşıyırdı. İrsi bəylər xana qulluq etməyə borclu deyildilər, lakin bəzi hallarda gəlirlərinin bir hissəsini xəzinəyə verməli olurdular. Bu bəylər xalq arasında böyük nüfuz sahibi olduqlarından, xanlar onlarla ehtiyatla davranırdılar. İrsi bəylərə məxsus olan kəndlərin inzibati və hüquqi hakimiyyəti də onların əlində cəmləşmişdi [2, 409].

Lakin İrəvan hakimləri hər vasitə ilə irsi bəylərin nüfuzunu aşağı salmağa çalışırdılar. Məsələn, sonuncu İrəvan xanı olan Hüseynqulu xan (1806-1827) bəylərə məxsus olan kəndləri və onlardan gələn gəlirləri hesaba alaraq, bu kəndlərin bəzilərini ayrı-ayrı şəxslərə tiyul kimi paylayırdı. Məsələn, Hüseynqulu xan irsi bəylərdən Hümmət bəyə, Rəsul

bəyə, Kərim bəyə və Mehdi bəyə məxsus olan kəndlərin bir və ya ikisini tiyul şəkilində başqasına vermişdi [2, 409].

İkinci qrupa xana göstərdikləri xidmətin əvəzində və onun mərhəməti ilə bəy rütbəsini alanlar daxil idilər. Bu bəylərin başlıca vəzifəsi həmişə xanın xidmətində dayanmaq idi. Xan xüsusi xidmət müqabilində xəzinəyə məxsus olan və ya müsadirə edilmiş kəndləri onlara hədiyyə olaraq verirdi. Mükafatlandırılmış bəylər həmin kəndlərin gəlirləri ilə dolanırdılar. Lakin bu rütbə onlara müvəqqəti verilir, qulluq başa çatdıqdan sonra geri alınır [2, 409-410].

Üçüncü qrupa isə kənd ağsaqqalları olan kəndxudalar, rəislər və erməni icma başçıları daxil idi ki, onlar da bəy adını müvəqqəti alanlar idilər. Onlar təyin olunduqları vəzifədə müvəqqəti olaraq fəaliyyət göstərdiklərinə görə, hər hansı sənəd və ya fərman almırdılar. Həm Azərbaycan türklərinə məxsus olan kəndlərin ağsaqqalları, həm də erməni kənd ağsaqqalları bu vəzifə üçün heç bir məvacib almır və əhalidən alınan vergilərin hesabına dolanırdılar [2, 410].

Şamaxı xanlığında da xandan sonra ali zümrənin əsas hissəsini bəylər təşkil edirdilər. Azad silkin digər nümayəndələri kimi, bəylər də heç bir vergi ödəmirdilər. İrəvan xanlığında olduğu kimi, burada da bəylər hakim sülalə nəslindən olan bəylərə, köklü bəylərə, bəy adını və hüququnu alanlara bölünürdülər [6, 112]. Bəylərin əsas vəzifəsi öz hesablarına xana hər cür xidmətə hazır olmaları idi. Bəylərin vəziyyəti bütün xanlıqlarda, o cümlədən Şamaxı xanlığında eyni deyildi. Məsələn, Şamaxı xanlığında bəylər bəzi hallarda idarə etdikləri kəndlərin müqabilində xana tabe olmaq istəmirdilər. Xan bu silkin nümayəndələri ilə bir az ehtiyatlı davranır, onlardan yalnız müti olmağı tələb edir və əzəli hüquqlarını pozmağa cəsarət etmirdi [6, 116].

Şamaxı xanlığında xan bəylərdən öz mənafeyi üçün istifadə etməyə çalışsa da, bəylər hakimiyyəti öz əllərində saxlamağa çalışır və buna görə də çox vaxt onlar müstəqilləşirdilər. Xan isə öz növbəsində həmin bəylərin onun hakimiyyəti altından tamamilə çıxma biləcəklərindən ehtiyat edərək, onlara toxunmurdu. Xan əsas etibarilə köklü bəylər kateqoriyasına mənsub olanlarla bu cür münasibət qurmağa çalışırdı [4, 46-47]. Göründüyü kimi, İrəvan xanlığında olduğu kimi, Şamaxı xanlığında da xan tərəfindən köklü bəylərə qarşı münasibət eyni səciyyə daşıyırdı.

Quba xanlığında bəylər əsl-nəsillərinə və ictimai mövqelərinə görə nəsli bəylərə və xidməti bəylərə bölünürdülər. Nəsli bəylərə xan və onun nəsil şəcərəsinə aid olanlar, eləcə də əvvəllər Səfəvi şahlarından müəyyən inzibati ərazilərin idarəçilik hüququnu almış şəxslər daxil idilər. Nəsli bəylərin sayları az olsa da, onlar yüksək vəzifələrə təyin olunur və xalq arasında böyük nüfuz sahibi olurdular. Məsələn, Quba xanlığında Alpan və Buduq bəyləri, Quba xanı və onun qohumları, qazı Həsən Əfəndinin nəslinə mənsub olanlar, bəzi mahal bəyləri nəsli bəylər qrupuna daxil idilər [7, 163].

Xidməti bəylərin əksəriyyəti müəyyən inzibati və hərbi xidmətləri müqabilində Quba xanlığından bəylik hüququ almış şəxslər idilər. Xidməti əyanlar, tiyuldarlar, xırda bəylər, Xan Sarayındakı vəzifəli məmurlar, hərbi sərkərdələr xidməti bəylər kateqoriyasına şamil olunurdular. Quba xanının ən çox etimad göstərdiyi şəxslər bəylər sayılırdılar və onlar xanın əsas siyasi və sosial dayaqını təşkil edirdilər. Fətli xan hər zaman xidməti bəyləri müdafiə etmiş və iri feodalların separatçılığına qarşı apardığı mübarizədə onlara etimad göstərmişdir [7, 163-164].

Şamaxı xanlığında bəylər xanlıq üsul-idarəsində həmişə yüksək vəzifələrdə fəaliyyət göstərmişdilər. İri bəylər mahalları idarə edir və digər dövlət vəzifələrində çalışır, xırda bəylər isə kəndxuda, yüzbaşı və digər vəzifələrdə fəaliyyət göstərirdilər. S.Ə.İbişov öz əsərində tarixi sənədlərə istinad edərək 1810-cu ildə Quba xanlığının Bərmək, Şabran, Şeşpər, Müşkür, Tip, Xınalıq, Buduq, Yuxarıbaş və Sırt mahallarında 77 bəy ailəsinin yaşadığını göstərir. Bu

bəy ailələri axundlar, seyidlər, mollalar, yüzbaşılar, kəndxudalar, nöqərlər və yasavullarla birlikdə vergi verməyənlər kateqoriyasına aid idilər [7, 164-165].

1810-cu il Quba üsyanı nəticəsində əhalinin sosial-silki strukturunda müəyyən dəyişikliklər baş vermişdi. Quba bəylərinin xeyli hissəsi Şeyxəli xanın tərəfində rus qoşunlarına qarşı vuruşduqlarına görə şiddətli repressiyaya məruz qalmışdılar. Onların bir hissəsi sürgünə göndərilmiş, digər bir hissəsinin isə ləyaqəti alçaldılır, kəndləri əllərindən alınır və çar hökumətinə xidmət göstərənlərə verilir [7, 167].

İrəvan xanlığında fəaliyyət göstərən sultanlar böyük hüquq və imtiyazlara malik olmaqla yanaşı, xanın yanında yüksək mövqeyə malik idilər. Bu rütbə irsi və yaxud yüksək vəzifə tutan bəylərə verilirdi. İrəvan bölgəsində daha yüksək idarəçilik hüququna malik olan sultanlar da fəaliyyət göstərmişdilər. Bu sultanlar İrəvana məxsus olan Maku, Şörəyel və Pəmbək sultanlıqlarını idarə edirdilər [2, 410].

İrəvan bölgəsi əhalisinin silki tərkibində ağalar da xüsusi mövqeyə malik idilər. Xan ailəsinə daxil olan şəxslərə ağa deyilirdi. Bu baxımdan onların əlində böyük imtiyazlar var idi və irsi bəylərə məxsus olan hüquqlardan istifadə edirdilər [2, 410]. Lakin onların mülkiyyət üzərində hüququ bəylərdən fərqlənirdi. Belə ki, ağalar xan tərəfindən kəndləri idarə etmək üçün də təyin oluna bilirdilər. Bu vəzifə irsi və ya müvəqqəti ola bilərdi. Ağalar təyin olunduqları kəndlərin gəlirinin bir hissəsindən istifadə edir və kəndlər onların gəlir mənbəyi sayılırdı. Ağalar və onların yaxınları bütün növ vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olunmuşdular [8, 123-124].

İrəvan bölgəsində kəndlilər 3 qrupa bölünürdülər. Birinci qrupa daxil olan kəndlilər xəzinə, bəy, vəqf torpaqlarında sakin olan rəiyyətlər, yəni bəhrəkərlər adlanırdılar. Bəhrəkərlər öz təsərrüfatlarına, torpaq paylarına, əmək alətlərinə və qoşqu heyvanlarına malik olurdular. Onlar sahibkara becərdikləri məhsulun 1/3-ni və 10 tümən binaçı vergisini ödəyirdilər [2, 416].

Kəndlilərin ikinci qrupuna yarıkərlər daxil idilər. Yarıkərlər başlıca olaraq qaçqın və işsizlərin hesabına yaranırdılar. Birinci Rusiya-Qacar müharibəsi (1804-1813) dövründə İrəvan xanlığında Şörəyel və Pəmbəkdən gəlmiş qaçqın ailələrin sayı hesabına yarıkərlərin sayı çoxalmışdı [2, 416]. İrəvan xanı qaçqınları yerləşdirərək, onlara torpaq paylayır, iş heyvanı, kotan və hər növ toxumla təmin edirdilər. Yarıkərlər təsərrüfatlarını dirçəldənə qədər onların məskunlaşdıqları kəndlərdən vergi alınmırdı. Bir müddətdən sonra yarıkərlər aldıkları borcun əvəzində yığdıqları məhsulun yarısını xəzinəyə ödəməli olurdular [3, 989].

Kəndlilərin üçüncü qrupunu rəncbərlər təşkil edirdilər. Rəncbərlərin vəziyyəti daha ağır idi, onların nə torpağı, nə də əmək alətləri var idi. Rəncbərlər xana, bəyə, din xadimlərinə və vəzifəli şəxslərə məxsus olurdular. Rəncbərlər sahibkar və xəzinə torpaqlarını icarəyə götürməklə yaşayırdılar. İcarə haqqı isə yığılan məhsulun təxminən 2/3 hissəsinə bərabər idi. Bundan başqa rəncbərlər sahibkar üçün ağır mükəlləfiyyət də daşımali idilər. Bu vəziyyətdə olan kəndlilər sakin təsirini deyil, yaşamaq üçün hər cür çətinliklərlə qatlaşan mizdur işçi təsirini bağışlayırdılar [2, 416-417].

Maldarlıqla məşğul olan köçəri elatlar da kəndli təbəqəsinə aid idilər. Onlar da müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Elatlar xan və bəylərin sürüsünü otarır, sahibkarın maldarlıq təsərrüfatında müxtəlif işlər görür və peşkəş adlanan vergi ödəyirdilər. Digər kəndli qruplarına nisbətən sadə elatların vəziyyəti daha yüngül idi. Maldar elatlar İrəvan xanlığının hərbi qüvvəsini əsgər ilə təmin etdiyindən, onlara müəyyən güzəştlər edilirdi. Lakin elatlardan mal-qara, yağ, pendir və yun ilə vergi alınır [3, 987].

İrəvan bölgəsində əhalinin aşağı təbəqəsini təşkil edən nöqərlər xanın və iri feodalların şəxsi qoruyucuları, hərbi qulluqçular, sərhəd mühafizəçiləri sayılırdılar [2, 418]. Maaflar kimi nöqərlər də heç bir vergi ödəmir və mükəlləfiyyət daşıyırdılar. Onların sosial bazasını rəiyyətlər təşkil edirdi [9, 101]. Nöqərlər İrəvan xanlığının bütün ərazisinə yayılmışdılar və

zəruri hallarda bir yerə toplanırdılar [8, 84]. Onlar məhsul yığılarkən xanın əmri ilə kəndləri gəzərək, məhsul oğurluğunun və itkisinin qarşısını alırdılar. Bu işi yerinə yetirən nöqərlər əhalinin hesabına yaşayırdılar [2, 418].

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Şamaxı xanlığında da kəndlilər 2 təbəqəyə - rəiyyət və rəncbərə bölünürdülər. Kəndlilərin əksər hissəsini rəiyyətlər təşkil edirdilər. Rəiyyətlərin feodalın təhkimlisi olub-olmaması barədə tarixşünaslıqda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əgər əvvəllər rəiyyətlər sahibkarlar tərəfindən bir yerdən başqa bir yerə köçürülə bilməzdisə, xanlıqlar dövründə bu iş sahibkarın arzusu ilə yerinə yetirilə bilərdi. Məsələn, şamaxılı Mustafa xan vaxtilə Qarabağdan Şamaxıya qaçıb özünə sığınacaq tapmış rəiyyət ailələrinin yenidən Qarabağa qayıtması barədə fərman vermişdi [6, 136].

Beləliklə, məlum olur ki, bəhs olunan dövrdə Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Şamaxı və Quba xanlıqlarının sosial strukturu bəzi istisnalar olmaqla bir-birindən o qədər də fərqlənməmiş və müxtəlif sosial təbəqələrin malik olduqları vəzifələr hər bir xanlıqda demək olar ki, eyni olmuşdur. Şimali Azərbaycan xanlıqlarının daxili idarəçilik forması feodal qaydalarını özündə birləşdirən milli adət-ənənləri, qayda-qanunları və şəriət qaydalarını saxlamağa söykənmiş, təsərrüfat həyatında əhalinin aşağı təbəqəsinə müəyyən dərəcədə də olsa, bəzi güzəştlər şamil olunmuşdur. Torpaq sahibkarları əhalinin sahibkar təsərrüfatını və öz yurd-yuvasını atıb getməsi təhlükəsindən ehtiyat edərək, öz işlərinin dayanmaması üçün onların üzərinə qoyulan vergi və mükəlləfiyyətləri bəzi vaxtlarda yüngülləşdirməyə məcbur olmuşdular.

Ədəbiyyat

1. Mustafayev Q.X. Qarabağ və Gəncə xanlıqları əhalisinin tarixi-demoqrafik tədqiqi. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2008, 28 s.
2. Qarayev E.T. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu – XIX yüzilliyin ortalarında). Bakı: Mütərcim, 2016, 544 s.
3. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Арянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб-б: В типографии Императорской Академии Наук, 1852, 1232 с.
4. Bayramova N.Ş. Şamaxı xanlığı. Bakı: “Təhsil”, 2009, 396 s.
5. Budaqova S.İ. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin birinci qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
6. Ağamalı F.R. XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, 302 s.
7. İbişov S.Ə. Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi. Bakı: “Elm”, 2012, 336 s.
8. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. I. Феодальные отношения и колониальный режим, 1827-1843 гг. М-Л.: Издательство АН СССР, 1936, 463 с.
9. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Л.: Издательство Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета имени А.А.Жданова, 1949, 384 с.

О СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ РЕГИОНОВ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА (по Иреванской, Нахичеванской, Шемахинской и Губинской областям)

Ахмедова Егана Мехман гызы

Резюме

В статье говорится о полномочиях и обязанностях различных сословий, действовавших в административно-управленческой системе Иреванского, Нахичеванского, Шемахинского и Губинского ханств в период Российской оккупации.

Общее содержание статьи показывает, что за некоторыми исключениями не было существенных различий в социальной структуре этих регионов, а обязанности всех слоев общества были практически идентичны. Особенно в указанных регионах обязанности лиц имевшие должность бека, не очень отличались друг от друга, лишь в Губинском ханстве немного различались.

**ABOUT THE SOCIAL STRUCTURE IN THE REGIONS OF NOTHERN
AZERBAIJAN AT THE BEGINNING OF 19 CENTURY
(about Nakhchivan, Shamakhi, and Kuba regions)**

Ahmadova Yegana Mehman

Summary

The article narrates about the powers and responsibilities of different sectors of Nakhchivan, Shamakhi, and Kuba khanates during the period of Russian occupation. General content of the article shows that, with some exceptions, there were no significant differences in the social structure of these regions, and the duties all sections of society were almost identical. Especially there were no differences between the sections who took the position "bey" in these regions. Only Kuba khanate was different.

Rəyçi: dos. Bağırzadə Cavid

Azərbaycan tarixi kafedrasının 02 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 mart 2023-cü il

UOT:94.

30-CU İLLƏRİN FACİƏSİ

dosent Veyisov Arif Hacı oğlu, Bədəlova Tərlan Səttar qızı,

Veyisova Mələk Arif qızı

BDU-nun Qazax filialı

Ş.Cəbiyev adına Daş Salahlı kənd 02 sayılı tam orta məktəb

Veyisov.arif@bk.ru

Xülasə: Məqalə Azərbaycanda kütləvi repressiyaların başlanması, "Novruz" bayramına damğa vurub, mədəniyyət və təhsil abidələrinin dağıdılması, "Xalq düşmənlərinin" sayının artması və digər zərərvericilər və onlara qarşı tətbiq edilən tədbir məsələlərinə həsr olunub.

Eyni zamanda məqalədə Azərbaycan xalqının əsas faciəsinin 1938-ci ilə qədər davam etməsindən, yüz minlərlə azərbaycan nümayəndələrinin hakimiyyətin razılığı və quldur dəstələrinin əli ilə bütün "düşünən başların" qondarma "üçlüklər tərəfindən" məhv edilməsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: repressiya, faciə, əksinqilabçı, xalq düşməni, təxribatçı, qəsdçi, panislamist, pantükist, trotskiçi

Ключевые слова: репрессия, трагедия, контрреволюционер, враг народа, провокатор, заговорщик, панисламист, пантюркист, троцкист

Key words: repression, tragedu, contrary revolution, people enemy, saboteur, terrorist, panislamist, panturkist, trotiskist

ÜİK (b) P MK-nin 1937-ci ilin fevral-mart plenumu partiya daxili və sovet demokratiyasını genişləndirmək barədə qərar qəbul etsədə elə oradaca Stalinin məruzəsi üzrə əsaslandırıldı ki, ölkədə geniş ziyankarlıq mövcuddur, sinfi düşmənlərlə kəskin mübarizə aparılmalıdır. Stalin plenumda vurğulamışdı: "Sosializm quruculuğu sahəsində repressiyalar hücumun zəruri ünsürüdür". [1;184]

Həmin plenumda Stalinin belə bir göstərişi: “xalqın qəddar düşmənlərini...ifşa etməkdə xalq daxili işlər komissarlığı gecikib, ən azı 4 il gecikib” kimi səhv konsepsiyası yeni cinayətlərin törəməsinə səbəb oldu.

Fevral –mart plenumunun qərarları Azərbaycan partiya təşkilatı tərəfindən bəyənilərək rəhbərlik üçün qəbul edildi. Dövlət siyasi idarəsi və xalq daxili işlər komissarlığı “xalq düşmən”lərini məhv etməyin əsas silahı oldular.

1937-ci ildə hər gün ağlasığmaz hadisələr baş verir, dəhşətli xəbərlər yayılırdı. Adamların qəlbindən daş kimi ağır niskil asılmışdı. Onlar bir-birilə görüşüb danışmaqdan, hətta salamlamaqdan belə çəkinir, gözə görünməməyə, tək qalmağa çalışırdılar. Elə gün olmazdı ki, kiminsə qohumu, kiminsə dostu, kiminsə tanışı “xalq düşməni” çıxmasın. Qəzetlər hər gün müəssisə və idarələrdə, elm və tədris ocaqlarında, şəhərlərdə gizli “əksinqilabçı”, “qəsdçi”, “ziyançı”, “trotskiçi”, “pantükist”, “panislamist” təşkilatların aşkar edilməsindən, “xalq düşmən”lərinin əl-qol açmasından yazırdılar.

Belə bir şəraitdə, 1937-ci ilin iyun ayında Azərbaycan K (b) P-nin XIII qurultayı çağrıldı. Onun “məramı” da belə idi: daha çox “xalq düşməni” aşkara çıxartmaq. Hesabat məruzəsi ilə çıxış edən Azərbaycan K (b) P MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağirov son sözündə dedi: “Belə bir şəraitdə kimisə əfv etmək partiyamızın Mərkəzi Komitəsini, Stalin yoldaşı aldatmaq deməkdir. Heç kimi əfv etmək olmaz. Son günlərin faktları bir daha göstərir ki, biz hələ düşmənlərin hamısını aşkara çıxarıb ifşa etməmişik. Mən bir daha təkrar edirəm ki, buna görə də bizi döyürlər, həm də haqlı olaraq döyürlər”.

Qurultay günlərində SSRİ prokuroru A.Y.Vişinski “Запря Востока” qəzetində yazırdı: “Biz xalq düşmənlərini, təxribatçıları, ziyançıları gündəlik ifşa etmək barədə Stalinin göstərişlərini yerinə yetirməliyik”.

İ.Stalinin sədaqətli silahdaşları olan L.P.Beriya, M.C.Bağirov, Y.D.Sumbatov-Topuridze (Azərbaycan SSR daxili işlər komissarı) vs R.A.Markaryan (Azərbaycan SSR daxili işlər komissarının müavini) təkcə söz deməklə kifayətlənmir, “ulu rəhbərin” göstərişlərini yerinə yetirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxır, daha çox “xalq düşməni” tapmağa cəhd edir, adamları həbsxanalara salır, sürgünə göndərir, ölümə məhkum edir, planlarını artıqlaması ilə yerinə yetirirdilər.

1929-1930-cu illərin qışında kənd təsərrüfatının başdan-başa kollektivləşməsinə və qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsinə başlandı. Kolxozların təşkili zamanı qolçomaqların sayı sürətlə “çoxalır”, onlar seçki hüququndan məhrum edilirdi. Kütləvi cəza tədbirləri bir sıra rayonlarda kolxoz və hökumət əleyhinə çıxışlara gətirib çıxarırdı. 1930-cu il aprelin 3-də Stalin “Pravda” qəzetində [2] ” Kolxozçu yoldaşlara cavab” adlı məqaləsində yazırdı: “Qolçomaq Sovet hakimiyyətinin düşmənidir. Onunla bizim aramızda sülh yoxdur və ola da bilməz. Qolçomaqlar barəsində bizim siyasətimiz onları bir sinif kimi ləğv etmək siyasətidir”. O, qolçomaqları kənddən qovmağa, cismən məhv etməyə çağırırdı.. Bu göstəriş nəticəsində də Azərbaycanda on minlərlə kəndli “qolçomaq” adı ilə həbs edildi, güllələndi. 1929-1930-cu illərdə Azərbaycan Fövqaladə Komissiyasının sədri işləyən M.C.Bağirovun qəddarlığı özünü daha çox biruzə verirdi. Görkəmli inqilabçı Əsəd Qarayev 1929-cu ildə Azərbaycan K (b) P-nin IX qurultayındakı çıxışında demişdi ki, biz kənddə iki qoşqu heyvanı olanı qolçomaq adlandırırıb, heyvanını əlindən alırıq, özünü isə məsuliyyətə çəkirik. Bəs qoşqu heyvanı olmayan kəndli torpağı necə becərsin? Belə vəziyyətdə kəndi, təsərrüfatı inkişaf etdirmək olarmı?

1929-cu ilin yanvarında Buxarin, A.İ.Rıkov və N.İ.Tomski ÜİK (b) P Mərkəzi Komitəsinə göndərdikləri məktubda kəndliyə qarşı yeridilən hərbi-feodal istismar siyasətini kəskin tənqid edirdilər, onlar Sovet hakimiyyətinin 12 illiyində çörəyin kartoçka sisteminə keçməsinə, bir sıra rayonların yarıac vəziyyətini, xammalın, sənaye mallarının ciddi çatışmazlığını siyasətdəki qüsurlarda görürdülər. M.C.Bağirov hələ 1934-cü ilin yanvarında keçirilən Azərbaycan K (b) P-nin XII qurultayında demişdi: ”Məgər Buxarin qolçomağın

ulamasını kəndin fəryadı kimi qəbul etməmişdimi”?. Onun bu qurultaydakı çıxışına dərinlən nəzər saldıqda belə təsəvvür oyanır ki, Azərbaycan qiyamçılarla, trotskiçilərlə, millətçilərlə doludur. O deyirdi: ”Biz düşmənləri hələ əzməmişik. Bu yaxınlarda Azərbaycan Sənaye Akademiyasında trotskiçi çıxışın üstü açılmışdı. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda sinfi düşmənlərin çıxışları vaxtında dəf edilmişdir, xalq komissarlıqlarında, məktəblərdə, institutlarda düşmən elementlər fəaliyyət göstərir, ziyalıların ayrı-ayrı təbəqələri arasında millətçilik əhval-ruhiyyəsi hökm sürür”.

1933-cü ildə rayon partiya komitələrindən 68 raykom katibi, 88 təşkilat şöbə müdiri, 54 rayon icariyyə komitəsi sədri, 77 təşviqat-kütləvi şöbə müdiri, 37 qəzet redaktoru və b. siyasi ittihamla işdən götürülmüşdü. Təkcə iki institutda- Azərbaycan Pedaqoji institutunda və İctimai İqtisad İnstitutunda bir-birini əvəz etmiş 8 direktor “siyasi sayıqlığını itirdiyinə görə” ağır cəzalandırılmışdı. 1934-cü ildə Ağdaş rayonunda olan 540 kommunistdən 266-sı partiyadan çıxarılmış, o cümlədən bütün vəzifəli şəxslər həbs edilmişdi. 340 kolxozçu isə “qolçomaq-antisovet ünsürlər” damğası ilə güllələnmişdir.

1937-ci ildə “xalq düşmənlərinin, ziyançıların sayının böyük sürətlə artması” və onlara qarşı nahaq cəza tədbirləri görülməsi ilə yanaşı, maddi-mədəniyyət abidələrinə də hücum “yaddan çıxma”dı. Bibiheybətdə gözəl bir məscid, Şəkiddə, Maştağada neçə yüz illik tarixi olan əzəmətli minarələr dağıdıldı, indiki “Səadət sarayı” qırışında yerləşən yaraşıqlı Aleksandr kilsəsi uçuruldu. Tariximizdən, mədəniyyətimizdən, ədəbiyyatımızdan xəbər verən saysız-hesabsız qiymətli kitablar məhv edildi. Kimin evində ərəb əlifbası ilə yazılmış kitab tapılırdısa onu molla, panislamist-pantürkist adlandırır, həbs edirdilər.

Novruz bayramı keçirmək xalqa qadağan edilmişdi. Halbuki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin birinci ilində Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun göstərişinə əsasən, əmək komissarlığının, respublika həmkarlar şurasının “Kommunist” qəzetinin 28 mart 1921-ci il tarixli [3] nömrəsində cap edilən 17 nömrəli qərarına əsasən, martın 21-də və 22-də bütün müsəlman fəhlə və qulluqçuları bayram münasibəti ilə işdən azad edilmişdilər. Lakin sonra “Novruz bayramı” da “əksinqilab” damğası ilə damğalandı. 1930-cu illərdə qəzetlər yazırdılar ki, Novruz bayramı əksinqilabi mahiyyət daşıyır və ona qarşı mübarizə aparılmalıdır.

1956-cı ildə M.C.Bağirov üzərində aparılan məhkəmə prosesi və çıxarılan ittihamnamə, habelə aparılan tədqiqatlar tamamilə sübut edir ki, respublika inzibati orqanları rəhbərləri, həmçinin Bağirov özü saxta ittihamnamələrin təşkilatçısı və icraçıları olmuşlar. Onların iştirakı ilə təkcə 1937-ci illərdə deyil, sonrakı illərdə də heç bir günahı olmayan adamlar terrora, repressiyalara məruz qalmışlar.

Azərbaycan K (b) P MK-nin sabiq katibi Ə.Qarayevin işi buna əyani sübutdur. Onu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentində, Xanbudaqovun “millətçi qurupunda”, “terror əməliyyatları” həyata keçirməkdə iştirak etməkdə və s. məsələlərdə günahlandırıldılar. Halbu ki, Qarayev Azərbaycan parlamentində bolşevik partiyasının tapşırığı əsasında iştirak etmişdi və heç bir xəyanətə yol verməmişdi. M.Ə.Rəsulzadənin hələ 1920-ci ildə Ə.Qarayevə dediyi aşağıdakı ibrətamiz fikir tam təsdiq olundu. O demişdi: “Səni bolşevik qardaşların divara söykəyib güllələyəndə məni yada salarsan.” Lakin artıq gec idi.

1937-ci ilin mayında XII Bakı partiya konfransında M.C.Bağirov görkəmli partiya və dövlət xadimlərinə qarşı açıq fitnəkarlığa başladı. O, S.M.Əfəndiyevi, H.Sultanovu, M.İsrafilbəyovu (Qədirli), M.Pleşakovu, İ.Dovlatovu, H.Ağaverdiyevi və başqalarını “partiyaçıya yaraşmayan hərəkətlərinə burjuva-millətçiliyinə ” görə təqsirləndirdi. Üstəlik də həmin günlərdə onun göstərişi ilə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində S.M.Əfəndiyevin “burjuva millətçiləri ilə əlaqədar olmasını” sübut etmək məqsədilə partiya iclası keçirildi. İclas dörd gün çəkdi, lakin M.C.Bağirov məqsədinə nail ola bilmədi.

Azərbaycan xalqının görkəmli oğullarını cismani məhv etmək üçün hər vasitədən istifadə edilir, böhtanlar atılırdı. 1937-ci ilin iyun ayında çağırılmış Azərbaycan K (b) P-nın

XIII qurultayının tribunasından həmin məqsədlə istifadə edildi. M.C.Bağırov qurultayda çıxış edərək bildirdi ki, M.Əfəndiyev, H.Sultanov, M.Qədirli və başqaları hər cür millətçiləri, müsavətçiləri, pantürkistləri və başqa əksinqilabi ünsürləri öz qanadları altına alaraq partiya və sovet hakimiyyətinə, Azərbaycan xalqına qarşı ziyançılıq işi aparırlar. Azərbaycan K (b) P-nin XIII qurultayında M.C.Bağırov Azərbaycan MİK-nin sədri S.M.Əfəndiyevin sözünü kəsərək yenidən ona qarşı ittihamlar irəli sürdü. O, demişdi: “Əfəndiyev istəyir ki, biz ona açıq surətdə silahla çıxış etməyə imkan verək. Sən gəbərəcəksən, fəqət biz imkan vermərik. Biz vaxtında sənə axırına çıxıb divan tutacağıq... Siz bizim AK (b) P rəhbərliyi əleyhinə yazdığınız ərizəni öz qohumlarınız vasitəsilə Moskvaya göndəribsiniz”. [4,12] Sonra o, H.Sultanova qarşı hücumə keçərək demişdi: “Yoldaşlar, Həmid Sultanov heç də Əfəndiyevdən geri qalmır. Yeri gəlmişkən deyək ki, o da Moskvaya ərizə yazmışdır. Siz əksinqilabçısınız, amma boynunuza almaq istəmirsiniz. Bu müqəddəs, yüksək tribunadan partiya qurultayını aldatmağa çalışsınız”. O, qurultayda elm və mədəniyyət xadimlərini də yaddan çıxarmadı: “Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdi. Hazırda ifşa etdilmiş Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşviq, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi və başqa əclaf!”

Xalqın qəddar düşməni Ruhulla Axundov nüfuzundan istifadə edərək yazıçılar birliyini bərhad vəziyyətə salmışdır.

Adamları təqib etmək, dövlət siyasəti dərəcəsinə qaldırılmışdı, hər yanda “fiziki təziq metodu” tətbiq edilirdi. Azərbaycan K (b) P-nin qurultayından sonra isə respublikamızda görkəmli partiya, dövlət, elm və mədəniyyət xadimlərinin həbsləri başlandı. S.M.Əfəndiyev həbs ərəfəsində Moskvaya, Stalin və Kalininə məktub göndərdi. O, Stalini hələ 1907-ci ildən Bakıda olarkən tanıyırdı. Sonralar Moskvada PK (b) P MK yanında Şərq Xalqları Kommunist Təşkilatları Mərkəzi Bürosu Sədrinin Müavini və digər məsul vəzifələrdə onunla birgə işləmişdi.

1931-1937-ci illərdə isə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin, eyni zamanda ZSFSR MİK sədrilərindən biri, habelə SSRİ MİK sədrinin müavini olarkən Kalininlə sıx əlaqədə olmuşdur. O, da başqaları kimi Stalinin ədalətinə inanırdı. S.M.Əfəndiyevin həyat yoldaşı Zivər xanım Moskvaya gedib, məktubları göndərilən ünvanlara çatdırdı. Əhvalatı S.M.Əfəndiyevi hələ 1919-cu ildə Moskvada işlədiyi vaxtdan yaxşı tanıyan N.Krupskayaaya danışdı. N.Krupskaya bu məqsədlə Stalinin yanına getsə də nəticəsi olmadı.

Ərizələr cavabsız qaldı. 1937-ci il iyunun 24-də S.M.Əfəndiyev saxta ittihamnamə ilə həbs edildi və sonra güllələndi. M.C.Bağırov isə öz qanlı əməllərini davam etdirirdi. O, hətta bu əməllərindən həzz alırdı.

Daxili işlərin, təhlükəsizlik orqanlarının, “üçlüklərin” işçiləri uydurma ittihamnamələri günahsız adamların boynuna qoymaq üçün dəhşətli işgəncələr verir, 5-10 dəqiqəlik məhkəmə prosesi isə onların güllələnməsi və digər ağır cəzaya məhkum edilməsi barədə qərar çıxarırdı.

1938-ci il martın 1-də M.Ə.Rəsulzadənin 19 yaşlı oğlu Rəsulu “müsavətçinin oğlu” olduğuna görə güllələndilər. [5;219] M.Ə.Rəsulzadənin ömür yoldaşı Ümbül Banu xanımın sürgün olunması ittihamnaməsinə Xalq Daxili İşlər Komissarlığının işçiləri Bağdasaryan və Markaryan qol çəkmişdilər.

[6; 271].

Onun qızı Lətifə də üç uşağı və həyat yoldaşı ilə birlikdə sürgün edilmiş və soyuqdan dünyasını dəyişmişdir. Bacısına da belə bir faciə qismət oldu. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanı tərk edərək iki aylıq oğlu Azərlə 53 il Qazaxıstanda dəhşətli sürgün həyatı keçirmişdi. [7; 271]

Belə terror hadisələri qonşu respublikaların həyatında da baş verirdi. 1937-ci ilin ortalarında Gürcüstan və Ermənistan kommunist təşkilatlarının X qurultayı keçirildi. L.Beryanın başçılığı ilə keçirilən bu qurultaylarda Zaqafqaziyanın məşhur inqilabçıları, partiya və dövlət, elm və mədəniyyət xadimləri, hərbiçiləri “əksinqilabi, süi-qəsdçi

fəaliyyətdə” təqsirləndirilir, həbs edilirdi. O, iyulun 5-də “Pravda” qəzetində [8] “Gürcüstan bolşeviklərinin X qurultayının nəticələri” adlı məqaləsində yazırdı: “B.Mdivaninin, N.Topoşlidzenin, M.Okucavanin, S.Kaftaradzenin, N.Niknadzenin və başqalarının daxil olduğu trotskiçi, ziyançı-qəsdçi mərkəzin üstü açılmışdır”.

1937-ci ilin payızında Ermənistanda güclənən represiyaların dalğasının fonunda azərbaycanlılar daha ağır zərbə almış oldular. Xalq düşmənlərini, trotskiçi-buxarinçi cəusları ifşa etmək məqsədilə A.Mikoyan, N.Yejov və L.Beriya Ermənistanla gəlmişdilər. Mikoyanın başçılığı ilə keçirilən “təmizləmə” prosesində Moskvaya belə məlumat vermişdilər ki, Ermənistanda Araz və yuxarı Arpaçay boylarında yaşayan azərbaycanlılar guya elliklə Türkiyəyə keçmək fikrindədirlər. Ona görə də həmin ilin payızında və 1938-ci ilin yazında Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərli, Eçmiədzin, Həktəmberyan və Ağbaba rayonlarının Türkiyə ilə həmsərhəd kəndlərində yaşayan 10 minlərlə azərbaycanlılar kütləvi surətdə repressiyaya məruz qaldılar. Minlərlə ailə sürgün olundu.

Ümumiyyətlə, Ermənistanda 30-cu illərdə 50 mindən artıq azərbaycanlılar repressiyaya məruz qalmışdılar. Bu aksiya icra edilən zaman heç bir müqavimətə rast gəlməyən Ermənistan rəhbərləri 40-cı illərin sonu 50-ci illərin əvvəllərində daha bir aksiyanın-azərbaycanlıların deportasiyası aksiyasının həyata keçirilməsinə nail oldular. [9;105]

Erməni qisasçıları yaranan şəraitdən istifadə edib öz tarixi torpaqlarında yaşayan və heç bir günahı olmayan azərbaycanlılara qarşı yenidən soyqırım tətbiq etdilər. Görkəmli tarixçi Tatsitin – “ermənilər əzəldən riyakar xalqdır”, “xaindirlər”, qraf de-Şolenin – “ermənilər çox çirkin hiyləbazdılar, biabırçı rəzildirlər, yaramaz alçaqdırlar” [10; 72] kimi fikirləri bu illərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlərlə bir daha təsdiq olundu.

Cəmi üç gün sonra isə “Pravda” qəzetində Riklinin imzası ilə “Düşmənin hiylələri” adlı məqaləsində “trotskiçi və müsavətcı Ruhulla Axundov mədəniyyət sahəsində nəzarətsiz olaraq istədiyini etmişdir. O, Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının başçısı olmuş yazıçılar ittifaqında ağalıq etmişdir”. Məqalədə gənc şairlərdən Səməd Vurğunun və Süleyman Rüstəmin də ünvanına böhtanlar yağdırılır. M.C.Bağırov 1952-ci ildə Azərbaycan K(b) P-nın XIX qurultayında S.Vurğunun sözünü kəsərək demişdi: “Sən ləngimədən kommunizmin əlifbasından başlamalısan, yoxsa məhv olacaqsan” [11; 159]

Qurultayda o, M.İbrahimovun, S.Rüstəmovun, Ş.Bədərbəylinin və digər görkəmli mədəniyyət xadimlərinin də ünvanına təqirənə sözlər demişdi. M.C.Bağırovun şəxsi göstərişi ilə komissarlıqlarda, idarə və müəssisələrdə yığıncaqlar keçirilirdi, yuxarı təşkilatdan gələn nümayəndə isə burada “xalq düşmənlərinin əksinqilabi fəaliyyəti” haqqında məlumat verirdi. Belə yığıncaqlardan biri 1937-ci il iyunun 16-17- də Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığında keçirilmişdir. Burada yuxarıdan gəlmiş nümayəndə Dadaş Bünyadzadənin, Puhulla Axundovun, Mustafa Quluyevin, Məmməd Cuvarlinskiyin və başqa “xalq düşmənlərinin” uzun illərdən bəri Azərbaycan sovet millətləri sırasını antisovet, burjuamillətçi elementlərlə doldurması barədə məlumat vermişdir.

Həmin iclasda Sovet Azərbaycanının görkəmli elm xadimləri, ilk professorları V.Həsənbəyovun, B.Çobanzadənin, Tixomirovun, B.Xulufun, M.Qədirlinin, Ə.Übeydulinin və başqa alimlərin ali və orta məktəb sistemində “pozucu düşmən” fəaliyyətindən bəhs edilir, onlara “qatı əksinqilabçı” damğası yapışdırılırdı.

“Düşmənləri ifşa etmə” prosesi isə yeni-yeni aşkara çıxarılan “təxribatçı” dəstələr hesabına daha geniş miqyas alırdı. 1937-ci il oktyabrın 26-da Şamaxı şəhərində “əksinqilabçı, üsyançı, casus-terrorçu, təxribatçı-ziyançı, burjuamillətçi təşkilatının mühakiməsi” başlandı. Başda Həmid Sultanov olmaqla bir qrup günahsız adam guya M.C.Bağırova sui-qəsd hazırlamaqda və əksinqilabi fəaliyyət üstündə açıq mühakimə edilirdi. Həmin məhkəmənin materiallarında göstərilirdi: “Həmid Sultanov, Ruhulla Axundov, S.M.Əfəndiyev, D.Bünyadzadə, Hüseyn Rəhimov, Heydər Vəzirov, Qəzənfər Musabyov, Ə.H.Qarayev, T.Şahbazi və başqalarından ibarət olan əksinqilabi millətçi mərkəz Azərbaycanda silahlı

üsyən hazırlamaq, partiya və hökumət rəhbərlərinə qarşı terror təşkil etmək yolu ilə Azərbaycanda sovet hakimiyyətini yıxmaq, Azərbaycan SSR-dən ayrılmaq və kapitalist mülkiyyətini bərpa etmək vəzifəsini qarşıya qoymuşdu”. Bu cür ittihamlarla Azərbaycan xalqının görkəmli övladları məhv edildi.

Bu illərdə Gürcüstan və Ermənistanda da buna oxşar proseslər təşkil edilmişdi. Ermənistan K(b) P MK-nın birinci katibi Amatuni, ikinci katibi Akopov, Ermənistan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri A.Quloyan, Ermənistan SSR MİK sədri S.Martikyan, torpaq komissarı Qumedin və başqa rəhbər işçilər “xalq düşməni” kimi məhv edildilər. Amatunidən əvvəl Ermənistan K (b) P MK-nın birinci katibi işləmiş A.Xancayanı L.Beriya Tiflisdə öz iş kabinetində tapança ilə vurub öldürmüşdü. Gürcüstanda belə özbaşnalıq tez-tez baş verirdi. Ş.Eliava, S.Kasyan, A.Lejova, S.Ter-Qabrielyan, S.Teodoriya, A.Nazaretyan və başqa partiya və dövlət xadimləri də L.Beriyanın özbaşnalığının qurbanı oldular. Belə cəza “üslub”u, əslində insan hüquqlarını və humanist qanunları tapdalamaq M.C.Bağirova da xas idi. O, Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarı işləmiş N.Rizayevi öz kabinetində güllələmişdi. 1920-1933-cü illərdə, yəni M.C.Bağirova qədər Azərbaycan K(b) P MK-nın birinci katibləri işləmiş (S.M.Kirov istisna olmaqla) Q.N.Kaminski, Ə.N.Qarayev, N.Polonski, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədrləri (N.Nərimanov istisna olmaqla) Q.Musabəyov, D.Bünyadzadə, H.Rəhmanov Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədrləri M.Hacıyev və S.M.Əfəndiyev də şəxsiyyətə pərəstiş dövrünə qurban getdilər. Ölkəmizin başqa respublikalarında çalışan, Tacikistan K(b) P MK-nın birinci katibi M.D.Hüseynov, Azərbaycanın ilk hərbi dəniz işləri xalq komissarı, nəhəng Maqnitqorsk tikintisinin rəisi Cingiz İldırım, Azərneft Birliyinin başçıları A.Serebrovski, M.Barinov və bir çox başqaları da belə məhv edildilər. 1937-ci ildə Azərbaycanda 29 min nəfər, Özbəkistanda 40 min nəfər, Gürcüstanda, Ermənistanda və digər respublikalarda saysız-hesabsız insanlar xalq düşməni kimi güllələndilər və ya Sibirə göndərildilər. L.Beriya, M.C.Bağirov, İ.Yejov, A.Vişinski isə Stalinin tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə “fədakarlıq” göstərdiklərinə görə Lenin ordeninə layiq görüldülər.

1937-ci il dekabrın sonuna qədər təkcə Xəzər Gəmiçiliyi idarəsində 200 nəfər işçi, 10 gəmi kapitanı həbs edilmiş, İsmayilli rayon Kürdmaşı kəndinin günahsız kolxozçuları kütləvi halda həbs edilmiş və dekabrın 31-də, yeni il axşamı onların 63 nəfəri güllələnmişdi.

M.C.Bağirovun məhkəmə prosesində aydın olmuşdur ki, saxtalaşdırma və qanunsuzluq nəticəsində 300 nəfərdən artıq partiya və sovet işçisi, o cümlədən 32 rayon partiya komitəsi katibi, 28 rayon icraiyyə komitəsi sədri, 18 xalq komissarı və onların müavinləri, 66 mühəndis, Qızıl ordu və hərbi dəniz donanmasının 88 komandiri və siyasi işçi, 8 professor və bir çox vicdanlı və namuslu adamlar həbs olunaraq ya uzun müddət azadlıqdan, ya da həyatdan həmişəlik məhrum edilmişdilər.

Əslində bu, Azərbaycan millətinin qatı düşmənləri tərəfindən onun ən yaxşı hissəsinin siyasi qərəzçiliklə pərdələnmiş etnik düşmənçilik məqsədilə məhv edilməsi idi və belə bir kədərli faktla sübut olunur ki, Azərbaycandakı 51 rayondan 31-də Xalq Daxili İşlər Komissarlığı rayon bölməsinin başında ermənilər dururdular. Astara dairəsində Arakelov, Astraxanbazarda Comardyan, Zəngilanda Zərgəryan, Samuxda Petrosyan, Masallıda Avanesov, Lənkəranda Movsesyan, Tovatov; Naxçıvanda Akopyan, Ağacanyan, Akopov, Seyranov, Zakyan, Parsedov, İonesyan; Bakıda isə cəza orqanlarının mərkəzi aparatında Sumbatov-Topuridze, Markaryan, Koqan, Silman, Yemeniyanov, Borşov, Mailyan və b. başçılıq edirdilər. [12; 419]

Azərbaycan xalqının əsas faciəsi 1936-cı ildən başladı və 1938-ci və sonrakı illərdə daha da amansız xarakter aldı. Hakimiyyətdən sui-istifadə edən dövlət quldur dəstəsi yad millətlərin əli ilə təkcə Bakıda 80 mindən artıq azərbaycanlı ziyalı nümayəndəsini – alim, yazıçı, şair, artist, müəllim, din xadimi, hərbiçi, partiya, sovet, təsərrüfat işçisini-bir sözlə

bütün düşünən zəkaları məhv etdi. Akademik Z.Bünyadov yazır ki, bütün Azərbaycanda bir neçə yüz min adam fəvqaladə “üclüklər” tərəfindən güllələnməyə məhkum edildi. [13; 310]

Ölüm və cəza məşını fasiləsiz, özü də qəddarcasına işləyirdi. Stalin-Beriya terrorunun dəhşətləri yeni həyat qurucularının yaradıcı fəaliyyətinə kölgə salmış, Azərbaycan xalqının səbr və iradəsini ciddi sınağa çəkmişdir.

İnsan hüquqlarına məhəl qoyulmaması qanlı diktaturaya gətirib çıxardı, ona qarşı mübarizə yüz minlərlə, milyonlarla adamın həyatı bahasına başa gəldi.

1953-cü il martın 5-də Stalinnin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn N.Xuruşşov Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi kimi, nəzarət etdiyi partiya aparatının, ali hərbi rəhbərlərinin yaxından köməyi ilə hakimiyyəti əlinə keçirməyə cəhd edən L.P.Beriyani və onun əlaltılarını aradan götürdü, Stalinin tərəfdarlarını hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı.

M.C.Bağırov Azərbaycan KP MK və Bakı Komitəsinin birgə plenumunda (1953-cü il, 12-13 iyul) ziyankarlıqda, qüsurlu rəhbərlik metodlarında, kadrlara səmərəli fəaliyyət üçün şərait yaratmamaqda və başqa əməllərdə təqsirkar bilinib vəzifəsindən azad edildi [14; 330-332]. M.C.Bağırov bir müddət Kuybişev Neft Birliyinin rəis müavini vəzifəsində işlədi. Lakin tezliklə həbsə alındı. 1956-cı il aprelin 12-dən 16-dək Bakıda SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası tərəfindən mühakimə edilib, xalq düşməni kimi ölüm cəzasına- güllələnməyə məhkum oldu. Məhkəmədə M.C.Bağırov ittihamnamənin qərəzli olduğunu bildirsə də, öz günahlarını etiraf edərək demişdi: “Mənim əsas səhvim odur ki, Sumbatov, Borşov, Qriqoryan, Markaryan və başqalarına göz yummuşam, onların iç üzünü tanımamışam. Mən onlara inanaraq, Xalq Daxili İşlər Nazirliyi orqanlarını onlara etibar etmişəm. Bu işdə xalqım qarşısında günahlarım o qədər böyükdür ki, məni güllələmək azdır, asmaq azdır, məni şaqqalamaq, parça-parça etmək lazımdır”. [15; 114-115]

Azərbaycan güc orqanlarına rəhbərlik etmiş Y.D.Sumbatov-Topuridze, X.Qriqoryan, T.Borşov, S.Yemelyanov, A.Ataşiyev, R.Markaryan da öz qanlı əməllərinə görə 1956-cı ilin aprelində güllələnməyə məhkum olundular.

Ulu öndər Heydər Əliyev repressiyanın ağır faciəsindən bəhs edərək demişdir: “1937-1938-ci illərdə Azərbaycan xalqına, ələlxüsus görkəmli adamlara, ziyalılara, siyasi xadimlərə, elm və mədəniyyət xadimlərinə qarşı böyük repressiyalar tətbiq edildi. Onlar həbs edildilər, həyatlarına son qoyuldu. Onların ailələrinə işgəncə vermişlər. Təəccüblüsü odur ki, 1920-ci ildə ilk demokratik respublikadan hakimiyyəti qəbul edən və kommunist ideologiyasına xidmət edən adamların özləri 1937-1938-ci illər repressiyasının qurbanı olmuşlar. Bir baxın azərbaycan xalqı hansı faciələri yaşamışdır”. [16]

Ədəbiyyat

1. Stalin İ. Əsərləri 12-ci cild, Bakı, 1951, səh:184.
2. “Pravda” qəzeti, 3 aprel 1930-cu il
3. “Kommunist” qəzeti, 28 mart, 1921-ci il
4. M.C.Bağırovun məhkəməsi, Bakı, 1993, səh:12
5. Nəsiman Yaqublu, Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1992, səh:219
6. Nəsiman Yaqublu, Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1992, səh:271.A
7. Nəsiman Yaqublu, Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1992, səh:271
8. “Pravda” qəzeti, 5 iyul 1937-ci il.
9. Arzumanlı Vaqif, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Bakı, 1998, səh:105.
10. Величко З. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990, стр.72.
11. Siyasi tarix II hissə, Bakı, 1998, səh.159.
12. “Azərbaycan tarixi” (aprel 1920-iyun 1941), VI cild, Bakı, 2008, səh.419
13. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1993, səh. 310
14. Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. 1945-1953. Баку, 2003, стр.330-332.
15. Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi. Bakı, 1993, səh.114-115.

16.Əliyev H.Ə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi münasibətilə nitq. “Azərbaycan” qəzeti, 30 may 1998-ci il

ТРАГЕДИЯ 30-Х ГОДОВ

Вейисов Ариф Гаджи оглы, Бадалова Тарлан Саттар кызы,

Вейисова Мелек Ариф кызы

Резюме

Статья посвящена вопросам начала массовых репрессий в Азербайджане, клейма празднику «Новруз», разрушению культурно-просветительских памятников, увеличению численности «врагов народа», прочих вредителей и напрасных мер применяемых против них.

Одновременно, продолжению основной трагедии Азербайджанского народа до 1938 года, уничтожению руками бандитских группировок при попустительстве властей сотен тысяч азербайджанских представителей, одним словом, уничтожению всех «думающих голов» со стороны так называемых «троек».

30^S TRAGEDY OF THE YEARS

Veyisov Arif Haji, Badalova tarlan Sattar, Veyisova Malak Arif

Summaru

Article has been devoted 30^S beginnig in Azerbaijan of popular repressions “disintegration of the monuments of adjoining material culture with increase the number of and see in vain of the punishment measures against them, brand of the people enemies, with” contrary revolution brand of the novruz holiday problem.

Also basic tragedy has found Azerbaijan representative thousands of destroying by “thirds” of all intellects thinpring with word of contrary of Azerbaijan people by hand of the robber groups using from authority of counting as with 1938s. In the article.

Rəyçi: İmran Məmmədov

İctimai və təbiət elmləri kafedrasının 18 oktyabr 2022-ci il tarixli iclasın 05 sayı protokolu

Daxil olma tarixi 26 oktyabr 2022-ci il

UOT: 94.

LİNDON CONSONUN HAKİMİYYƏTİNİN İLK İLLƏRİNDƏ ABŞ-IN LATİN AMERİKASI REGIONUNDA SİYASƏTİ

dosent Bəxtiyarlı Hüseyn Əlisahib oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: Məqalədə ABŞ prezidenti L. Consonun hakimiyyətinin ilk dövründə Latın Amerikasını regionunda yeritdiyi siyasət araşdırılır. Qeyd edilir ki, Kennedinin vəfatından sonra siyasi hakimiyyətə gələn L. Conson Latın Amerikasına münasibətdə fərqli siyasi xətt tutmağa başladı. Belə ki, tezliklə elan edildi ki, “Böyük dəyənək” siyasətinə dönüş baş verir. Əslində bununla region ölkələrinin sosial-iqtisadi yüksəlişi üzərində ABŞ-ın təsir gücü artırılırdı. Təbii ki, Kennedinin siyasəti ilə qismən inkişaf edən Latın Amerikasını ölkələri yenidən despotizmin təsirini qəbul etmək istəmirdi. Buna baxmayaraq, ABŞ-ın hakim dairələri yeni siyasəti məcburi olaraq tətbiq etməyə çalışırdılar. Tezliklə, faktiki şəkildə ABŞ-ın regionda siyasi nüfuzu özünü göstərməyə başladı. Artıq, ABŞ Latın Amerikasında özünü hakim qüvvə kimi aparır və bununla ayrı-ayrı Latın Amerikasını ölkələrinin daxili məsələlərinə müdaxilə edirdi. Bundan narazı qalan qüvvələr ABŞ-a güclü etiraz edir və onun siyasi gücünü tanımayacaqlarını bəyan edirdi. Bütün bunlar regionda siyasi sabitliyə öz təsirini göstərməyə bilməzdi.

Açar sözlər: Hakimiyyət, Region, Siyasət, Sosial, İqtisadi

Ключевые слово: Правительство, Регион, Политика, Социальное, Экономическое

Key words: Government, Region, Politics, Social, Economic

Lindon Beyns Conson 27 avqust 1908-ci ildə fermer ailəsində anadan olmuşdur. O, 1930-cu ildə Müəllimlər kollecini bitirmiş, bir müddət dərs demişdir. 1939-1948-ci illərdə ABŞ Demokratlar Partiyasından Nümayəndələr palatasının üzvü, 1949-1961-ci illərdə Texas ştatından senator, 1953-1960-cı illərdə Senatda demokratların lideri olmuşdur.

1960-cı ildə partiyadaxili ilkin seçkilərdə [ABŞ prezidentliyinə](#) namizədliyini irəli sürmüş, lakin, [Con Kennediye](#) məğlub olmuşdur. Kennedi onun cənublu olmasını nəzərə alaraq, seçkilərdə cənub ştatlarının dəstəyini almaq məqsədilə Consona vitse-prezident postunu təklif edir və bu cütlük seçkilərdə qələbə qazanır. 1961-ci il [yanvarın 20-də](#) səlahiyyətlərinin icrasına başlayan Lindon Conson 1963-cü il [22 noyabr](#) tarixində Con Kennedinin öldürülməsindən dərhal sonra and içərək prezident vəzifəsini tutmuşdur.

Onun hakimiyyət dövrü cənub ştatlarında hökm sürən irqi ayrışdırılmanın aradan qaldırılması, ümumi tibbi sığortanın tətbiqi, “Yoxsulluğa qarşı mübarizə” proqramının qəbulu və ABŞ-ın [Vyetnamdakı](#) hərbi iştirakının artması və [müharibə-nin](#) qızışması ilə xarakterizə olunur.

Conson [22 yanvar 1973](#)-cü ildə keçirdiyi sayca üçüncü [infarktdan](#) vəfat etmişdir. Göründüyü kimi O, bundan əvvəl iki dəfə infarkt keçirmiş və bir müddət xəstəlikdən əziyyət çəkmişdir.

1963-cü il noyabrın 22-də C.Kennedi növbəti prezident seçkiləri kampaniyası ilə əlaqədar ölkəni gəzərkən Texas ştatının Dallas şəhərində öldürüldü. Onun ölümü “Əsrin faciəsi” hesab edildi. Bu məsələ indiyə qədər müəmmalı bir şəkildə qalır. Con Kennedinin ölümündən sonra vitse-prezident Lindon Conson prezident kürsüsünə əyləşdi. Qərarlarını həyata keçirmək üçün hər cür üsuldən, hətta yalvarmaqdan belə çəkilməyən Lindon Conson yaxşı dərk edirdi ki, Con Kennedidən sonra nüfuz qazanmaq üçün ən yaxşı vasitə onun başladığı işi davam etdirməkdir. Onun konqresə təklif etdiyi proqramda federal büdcə kəsirini ləğv etmək, vergi işini nizama salmaq, mülki məsələyə dair qanunvericilik aktı qəbul etmək, yoxsulluğa qarşı müharibə elan etmək və digər məsələlər öz əksini tapmışdı.

1964-cü ilin fevralında Lindon Conson vergi islahatı haqqında qanunu konqresdə keçirməyi bacardı. Həmin qanuna görə gəlirin müəyyən hissəsi qədər vergi müəyyən edillirdi. 1964-cü ilin martında yoxsulluğa qarşı müharibə, iyulunda isə mülki hüquq haqqında qanun qəbul olundu. Mülki hüquq haqqında qanuna əsasən işə götürülməkdə, ictimai yerlərdə ağlarla qaralara eyni hüquq verilirdi. 1965-ci ildə seçki hüququ haqqında qanununun qüvvəyə minməsi ilə zənci əhalinin seçkilərdə iştirakı təmin edilmiş oldu.

Minimum saat-hesabı əmək haqqı 1961-ci ildəki 1,25 dollardan 1968-ci ildə 1,70 dollara çatdırıldı. 1967-ci ildə hər həftəlik orta əmək haqqı 102 dollar təşkil edirdi, iş həftəsi isə 38,2 saat oldu (4,1). Fermerlərə subsidiyalar və kreditlər artırıldı. 1964-cü ildə verilmiş “Vətəndaşların bərabər hüquqları haqqında” qanunda cinsi əlamətlərə görə ayrı-seçkilik qadağan edildi. Bütün bunlar Consona və demokratlar partiyasına rəğbət yaratdı.

1964-cü ilin prezident seçkilərində o respublikaçılar partiyasından namizədliyi irəli sürülmüş Harri Qolduotərə qarşı səslerin əksəriyyətini toplayaraq qalib gəldi. O, prezident kürsüsünə yenidən əyləşdikdən sonra 1965-ci ildə konqresdə “Böyük cəmiyyət qurmaq” proqramı ilə çıxış etdi.

Lindon Consonun “Böyük cəmiyyət qurmaq” arzusu əslində kağız üzərində qaldı. Onun sosializmin alternativini olan bir cəmiyyət yaratmaq istəyi reallığa çevrilmədi. Onun yoxsulluqla mübarizə planı da tam həyata keçirilmədi. Lindon Conson dövründə raket texnikasının inkişafı üçün vəsait daha da yüksəldi. Latın Amerikasındakı beynəlxalq münasibətlər ABŞ-ın xarici siyasətinə böyük təsir göstərdi.

Latın Amerikasında öz mövqelərini saxlamaq üçün ABŞ çoxsaylı vasitələrdən-siyasi manevrlərdən, çevik taktikadan, region ölkələrinə müəyyən güzəştlərdən, həmin ölkələrə iqtisadi yardımdan və hərbi müdaxilədən istifadə etdi. ABŞ-m təşəbbüsü ilə Kuba 1962-ci ildə ADT-dən çıxarıldı. 1964-cü ildə isə ADT Kubaya qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq etdi. Lakin, Latın Amerikasında “yeni inqilablar” başlanması ABŞ-a sərfəli deyildi.

Ona görə də ABŞ 1963-cü ildən region ölkələrinə münasibətini xeyli sərtləşdirdi. Conson Latın Amerikasında “böyük dəyənək” siyasətinə qayıtdı (3,22) 1964-cü ildə ABŞ hökuməti Latın Amerikasındakı siyasətini əsaslandıraraq “Mann-Conson” doktrinasını irəli sürdü. Bu doktrina ABŞ-m regiondakı diktatura rejimlərini fəal müdafiə etməsini və onların devrilməsinə yol verməməsini nəzərdə tuturdu (5,1).

1965-ci ildə Dominikan Respublikasında ordu növbəti çevriliş etdi. ABŞ buna mane olmaq üçün “Amerika vətəndaşlarını müdafiə” adı ilə oraya qoşun göndərdi. SSRİ və bir neçə digər ölkə ABŞ-ın hərəkətini tənqid etdi. Dominikandakı vətəndaş müharibəsi BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə olundu.

ABŞ Amerika Dövlətləri Təşkilatını da Dominikan hadisələrinə cəlb etmək qərarına gəldi. 1965-ci ilin mayında ADT-nin müşavirəsində Dominikan Respublikasında sülhü bərpa etmək üçün “Amerikaarası silahlı qüvvələr” in yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Bütün bu məsələlər Fətəliyev M; Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 1945-2003. B.2008. əsərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır (1).

Müşavirədə Meksika, Çili, Uruqvay, Ekvador və Peru kollektiv silahlı qüvvələrin yaradılmasına etiraz etdilər. Braziliya, Honduras, Nikaraqua, Paraqvay və Kosta-Rika isə Dominikan Respublikasına qoşun göndərməyə razı oldu. Lakin, belə hadisələr bütövlükdə Latın Amerikasında ədalətli beynəlxalq qaydalar uğrunda mübarizənin qarşısını ala bilmədi. SSRİ Latın Amerikasını ölkələrinin ABŞ-a qarşı narazılığından istifadə edərək region ölkələri ilə əlaqələrini genişləndirdi. ABŞ isə SSRİ-nin Latın Amerikasını ölkələri ilə əlaqələrinin genişlənməsinə mane olmağa çalışırdı.

Regionda demoqrafik vəziyyət təbii artımın yüksək səviyyəsi ilə xarakterizə edilir. Bu özünü daha çox tropik zonada göstərir. Son on ilin (1995-2005) təhlili göstərir ki, regionda təbii artım tədricən azalmağa meyllidir. Lakin, əksər ölkələrdə təbi artımın sürəti keçən əsrin 70-ci illəri müqayisədə heç də azalmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar bunu gənclərin ilkin nığaha aludəçiliyi ilə izah edirlər.

Bəzi tədqiqatçılar təbii artımın yüksəkliyini regionda katolik kilsəsinin fəal təbliğatında, əhalinin savadsızlığında, sosial-iqtisadi inkişafın zəifliyində tibbi xidmətin və əhali arasında aparılan izahat işlərinin səviyyəsinin aşağı olmasında görürlər.

Son illər bir sıra region ölkələri demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsində müəyyən fəallıq göstərirlər. Proqnozlar göstərir ki, 2010-2015 illərdə region ölkələrin əksəriyyətində, Boliviya başqa, əhalinin təbii artımı sabitləşəcəkdir.

Boliviya isə təbii artımın yüksək səviyyəsi uzun ömürlüyün artması hesabına hələ xeyli müddət saxlanılacaqdır. Latın Amerikasının ərazisində məskunlaşmanın xarakterində, əhalinin sıxlığında da fərqli cəhətlər vardır.

Sürətlə inkişaf edən Braziliya, Argentina, Meksika ilə yanaşı Venesuela, Çili, Uruqvayda hətta adambaşına milli gəlir bir sıra Cənubi Avropa ölkələrinin səviyyəsinə çatmış, hətta bəzilərini belə ötüb keçmişlər. Bununla belə, region ölkələrindən Boliviya və Paraqvayı bəz Afrika və Asiya ölkələri ilə müqayisə etmək olar. Regionun iri sənayeləşmiş ölkələri olan Braziliya, Argentina və Meksikada nəinki sənaye istehsalının həcmi, hətta xarici ticarətdə hazır məhsulun ixrac miqdarı da artmaqda davam edir.

Yüksək inkişaf edən iqtisadiyyata malik olan bu “üçlük” nəinki dünya bazarında getdikcə daha çox maşınqayırma məhsulları ilə çıxış edir, hətta xarici ticarətdə müsbət saldoya malik olurlar. Bəzi mütəxəssislər onları inkişaf etmiş ölkələrlə eyni səviyyədə

göürülər. Bu ölkələrdə avtomobil, təyyarə, gəmi istehsalı formalaşmış sənaye sahəsinə çevrilmiş, hərbi sənaye və atom energetikası yaranmışdır.

Tam silsiləli metallurgiya zavodları da bu üç ölkədə fəaliyyətdədir. Digər ölkələrin metallurgiya müəssisələri emaledici sənaye rayonlarında cəmləşmişdir. Regionda əlvan metallurgiya nisbətən inkişaf etmiş sahələrdən olub, daha yaxşı və aparıcı sahə kimi Çili, Pena və Boliviya inkişaf etmişdir. Regionda maşınqayırma sənayesinin nisbətən inkişaf etmiş sahəsi nəqliyyat maşınqayırmasıdır.

Bu sahə ümumi maşınqayırma məhsulu dəyərinin təxminən yarısını verir. Bir çox ölkələrdə istehsal olunan avtomobil müəssisələri daxili bazarı təmin etməyə istiqamətlənmişdir. Gəmiqayırma regionun bir çox ölkələrində mövcud olsa da Braziliya daha yaxşı inkişaf etmişdir. Burada iri tonnajlı gəmi istehsalı ilə yanaşı iri gəmi təmiri müəssisələri də vardır.

Regionda aviasiya sənayesi iri sənayeləşmiş ölkələrdə mövcuddur və əsasən də kiçik təyyarə və vertolyot istehsal edir. Onlara aid olan mühərriklər isə xaricdən gətirilir. Region ölkələrinin demək olar ki, əksəriyyətində bu və ya digər dərəcədə kənd təsərrüfatı maşınqayırması inkişaf etmişdir.

Braziliya, Argentina və Meksikada traktor istehsal edilir. Son illər region ölkələrində elektronika və radioelektronika sənaye sahələri inkişaf etməyə başlamışdır. Qonşu ölkələrə bu məhsulların əsas ixracatçısı Argentina və Braziliyadır. Lakin, region ölkələrinin bu məhsullara olan tələbatını ödəyə bilmədikləri üçün ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropadan da idxal edilir.

Son illər kimya və neft-kimya sənaye sahələri daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Neftayırma müəssisələrinin istehsal gücünün getdikcə artması neft-kimya sənayesinin də inkişafına təkan verir. Regionda neftayırma sənayesi Venesuela və Meksikada daha yaxşı inkişaf etmişdir.

Son illərdə Braziliya və Argentinada da inkişaf etmiş neftemalı sənayesi formalaşmışdır. Bütövlükdə region ölkələrinin sənayesinin strukturunda əsas yeri ənənəvi sənaye sahələri tutur.

Yeyinti sənayesi həm istehsal olunan məhsuluna, həm də müəssisələrində çalışanların sayına görə fərqlənir. Ət istehsalı, emalı və ixracı regionda daha yaxşı inkişaf etmiş sənaye sahələrindən olub, Meksika, Argentina, Braziliya, Urquvay və Paraqvayda daha qabarıq şəkildədir. Hətta ət istehsalı və ixracının həcminə görə Argentina Avstraliyadan sonra dünyada ikinci yeri tutur.

Region ölkələri müxtəlif növ içkilərin, tütün, süd və balıq məmulatlarının emalı və ixracı üzrə də məşhurlaşmaqdadırlar. Latın Amerikasının bir çox ölkələrinin sənayesində dağ-mədən sənayesi xüsusilə fərqlənir. Burada son illər daha sürətlə inkişaf edən sahə neft hasilatıdır. Meksika, Venesuela, Argentina, Ekvador, Kolumbiya xüsusilə fərqlənirlər (6,1).

Son illər Braziliya da neft sənayesi yeni yataqlar hesabına genişlənməkdədir. Peru və Çilidə dağ-mədən sənayesinin əsasını mis sənayesi təşkil edir və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayır.

Ümumi daxili məhsul istehsalında kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusi çəkisi getdikcə azalsa da, bütövlükdə, region ölkələrinin əksəriyyətinin iqtisadi həyatında hələ ki, əsas yerlərdən birini tutmaqdadır. Bir çox ölkələrin ixrac məhsulları içərisində hələ də banan, qəhvə, pambıq, şəkər qamışı, buğda, ət və sitrus meyvələri üstünlük təşkil edir.

Argentinadan savayı, bir çox region ölkələri əsas ərzaq məhsullarının id-xalına olduqca çoxlu miqdarda kapital sərf edirlər. Maraqlı cəhəti odur ki, regionda kənd təsərrüfatı iri latifundiyalara əsaslanır, onlar da dünya bazarına is-tiqamətlənmişdir. Torpaqların çox hissəsi xarici şirkətlərin əlindədir. Latifundiya sahibləri ucuz işçi qüvvəsinə, texnikiya nisbətən daha çox üstünlük verir. Kiçik torpaq sahibləri isə qiymətli texnikadan, kübrə və elmin nailiyyətlərindən istifadə edə bilmir.

Düzdür bu heç də əksər ölkələr üçün xarakterik deyildir. Belə ki, son on ildə bir çox ölkələrdə kapitalist istehsal münasibətləri inkişaf etdirilməyə, texnika, kübrə və müasir aqrar münasibətlərindən səmərəli istifadə edilməyə başlanmışdır. Permer tipini xatırladan belə təsərrüfatlar artıq Meksika, Argentina, Braziliya, Çili və Venesuelada özünü göstərməyə başlamışdır. Onlarda da əmtəəlik məhsul xarici bazarlara istiqamətlənməkdədir.

Latın Amerikasında balıqçılıq son 15-20 ildə sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Sahilyanı ərazilərdə balıq ovu və emalı çox da iri olmayan gəmilərlə həyata keçirilir.

Braziliya, Çili, Argentina və bəzi region ölkələrinin iqtisadiyyatında meşə təsərrüfatının rolu az deyildir tikinti, mebel, kağız istehsalı ilə yanaşı, kauçuk, şirə və S. istehsalında da xüsusi əhəmiyyətli ağac növləri vardır.

Latın Amerikasının iqtisadi həyatında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Uzun illər boyu müstəmləkə dövrü yaşayan, xarici bazarda xammalla çıxış edən, dar ixtisasa malik olmuş, indi isə müstəqillik şəraitində xarici kapitaldan asılı vəziyyətdə fəaliyyət göstərən ölkələr getdikcə daha fəal surətdə dünya təsərrüfatına inteqrasiya olunur. Qeyd etdiyimiz məsələlərə Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B.2005. kitabında da toxunulmuşdur (2).

Beləliklə, Lindon Consonun həyata keçirdiyi Latın Amerikasının siyasəti ABŞ-n regionda nüfuzunu kifayət qədər gücləndirdi. ABŞ rəhbərliyi belə qənaətdə idi ki, artıq Latın Amerikasının regionu ABŞ-in təsir dairəsinə düşmüşdür. Ancaq, region ölkələrinin böyük əksəriyyəti ABŞ-in təsirini qəbul etmək istəmir, onun siyasi və iqtisadi gücünə qarşı müxtəlif vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdılar.

Ədəbiyyat

1. Fətəliyev M; Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 1945-2003. B.2008.
2. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B.2005.
3. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi.II hissə. 1945-2007-ci illər.
4. www.google.az. ABŞ-da minimum əmək haqqı.
5. www.google.az. “Mann-Conson” doktrinası.
6. www.google.az. Region ölkələri.

В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ПРАВЛЕНИЯ ЛИНДОНА ДЖОНСОНА ПОЛИТИКА США В ЛАТИНОАМЕРИКАНСКОМ РЕГИОНЕ

Бахтиярлы Гусейн Алисахиб
Резюме

В статье рассматривается латиноамериканская политика, играющая ведущую роль во внешней политике президента США Линдона Джонсона. Отмечается, что Джонсон возвращается к политике «большой палки». Вскоре он проникнет во внутреннюю политику Латинской Америки. Это вызывает протесты в регионе. Однако США не отказываются от своей политики.

IN THE EARLY YEARS OF LYNDON JOHNSON'S RULE, THE UNITED STATES POLITICS IN THE LATIN AMERICAN REGION

Bakhtiyarlı Hüseyn Alisahib
Summary

The article examines Latin American policy, which plays a leading role in the foreign policy of US President Lyndon Johnson. It is noted that Johnson is returning to the “big stick” policy. It will soon penetrate the domestic politics of Latin America. This is causing protests in the region. However, the United States does not back down from its policy.

Rəyçi: dosent Etibar Musayev

Ümumi tarix kafedrasının 15 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

**ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA ÇAR HAKİMİYYƏT ORQANLARININ
MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİNİN BƏZİ MƏQAMLARI HAQQINDA (XIX
ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ)**

Həsənov Hacı Nuru oğlu

*A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu “Şimali Azərbaycanın XIX-XX əsrin
əvvəlləri tarixi” şöbəsinin müdiri*

hacihasanov@mail.ru

Xülasə: Mövcud məqalədə 1826-cı il anti-rusiya Quba üsyanının bəzi aspektləri nəzərdən keçirilir. Təqdim olunan materiallar XIX əsrin ik sülüsündə Şimali Azərbaycanda çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin bəzi xüsusiyyətlərini açıb göstərməyə imkan verir.

Açar sözlər: Quba əyaləti, rub, Yerusəlimski, Yəhudi slobodası, komendant, müstəmləkəçilik

Ключевые слова: Кубинская провинция, руб, Ерусалимский, Еврейская слобода, комендант, колонизаторство

Key words: Guba province, rub, Yerusalim, Jewish settlement, commandant, colonialism

Məlumdur ki, XIX əsrin ilk otuz illiyi ərzində çarizmin Güney Qafqazda, o cümlədən Quzey Azərbaycan da apardığı işğalçı müharibələr yerli xalqların, habelə bu diyarın ən çoxsaylı xalqı olan Azərbaycan türklərinin ciddi müqaviməti ilə rastlaşmışdı. Azərbaycan torpağında, Azərbaycan torpağı uğrunda gedən bu müharibələrdə müstəmləkəçilərə qarşı duran başlıca qüvvə də elə azərbaycanlılar olmuşdur. Həm müharibələrin gedişində, həm də müharibələrarası dövrdə (1813-1826-cı illər) Quzey Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində dəfələrlə çar hakimiyyət orqanlarının yürütdüyü siyasətə qarşı, ayrı-ayrı orqanlar və məzmunların özbaşınalıqlarına qarşı müxtəlif xarakterli və müxtəlif miqyaslı xalq çıxışları baş vermişdir.

Haqqında danışdığımız dövrdə Quzey Azərbaycanda mövcud olmuş durum, burada getmiş sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və s. proseslərin sovet, həm də çağdaş müstəqil Azərbaycan tarixşünaslığında geniş şəkildə araşdırılmışdır. Görkəmli Azərbaycan tarixçiləri akademik Ə.S.Sumbatzadə (6), Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvləri M.Ə.İsmayılov (5), Y.M.Mahmudov (8), habelə tarix üzrə elmlər doktoru D.U.İsmayilzadə (6) və b. bu dövrü müxtəlif proseslərini geniş şəkildə araşdırmışdılar.

Azərbaycan tarixi üzrə müxtəlif ümumiləşdirici əsərlərdə də (1,2), həmin problemlər ümumi şəkildə işıqlandırılmışdır.

Haqqında danışdığımız dövrün ən mühüm proseslərindən biri də burada çarizmin əleyhinə getmiş xalq azadlıq hərəkatıdır. M.Ə.İsmayılov, H.Y.Verdieva, Ə.F.Məmmədov, R.Qurbanov və b. (9, 15, 16) bu proseslərin tədqiqi istiqamətində xeyli iş görmüşdülər.

Lakin R.Qurbanovun namizədlik dissertasiyası və onun əsasında hazırladığı monoqrafiya (7) istisna edilməklə 1876-cı ildə az qala bütün Quzey Azərbaycanı bürümüş ümummüsəlman üsyanı hələ də kompleks şəkildə araşdırılmış, xüsusən də bu üsyanlardan sonra çar hakimiyyət orqanlarının həyata keçirdiyi kütləvi və amansız cəza tədbirləri, bu tədbirlərin həyata keçirildiyi dövrdə çar məmurlarının törətdikləri qanunsuzluqlar indiyədək tədqiqatlardan kənarda qalmışdır.

Biz bu kiçik yazıda 1826-cı ildə Qubada baş vermiş üsyanlardan sonra burada həyata keçirilmiş kütləvi cəza tədbirlərindən və cəzaların reallaşdırılmasının gedişində çar məmurlarının törətdikləri özbaşınalıqlardan söhbət açmaq istəyirik. Məqaləmizin yazılması üçün başlıca qaynaq rolunu o zamankı divan mirzəsi, Köhnə Quba sakini İsmayıl Molla Salah oğlunun 1829-cu il 30 may tarixli şəhadəti (10, 208, 223), auditor, istintaq komissiyasının üzvü Kukarskinin «təzminat taxılının», təzminatın yığılması üzrə komissiyanın üzvləri tərəfindən qanunsuz olaraq paylaması haqqında qeydi (10), habelə hərbi

məhkəmə komissiyasının 1831-ci il iyul tarixli ittihamnaməsi (10) və bir neçə başqa qaynaq əsasında yazmışıq.

Artıq yuxarıda adını çəkdiyimiz Mirzə İsmayılın (Kərbəlayi İsmayılın) 13-cü dərəcəli auditor Kukarskiyə general-mayor Zavadovskinin və mayor Çernikov-Anuçinin yanında verdiyi istintaq ifadəsinə görə, 74 yaşı var idi; o, hələ xanlıq dövründə 22 il xan divanının mirzəsi kimi çalışmış, Qubanın 1806-cı ildə Rusiya tərəfindən işğalından bir qədər sonra düz 20 il, ta 1828-ci ildə müstəntiq polkovnik Buxarin tərəfindən vəzifəsindən uzaqlaşdırılana qədər Quba əyalətində şəhər məhkəməsinin mirzəsi olmuşdur.

Mirzə İsmayılın ifadəsində belə bir maraqlı və qiymətli məlumat var: «Cənab Raqozin buraya (Qubaya – H.H.) gəldikdən sonra asılmışların (dara çəkilmişlərin – H.H.) siyahısının möhürlə təsdiq etmək üçün mahal naiblərini polkovnik Ağə bəy Sadıqovun evinə yığmışdır...».

Sabiq divan mirzəsi Kərbəlayi İsmayılın istintaqa verdiyi ifadəyə görə o, Quba əyalət komendantı vəzifəsini icra edən Abşeron alayının kapitanı Parxomovun əmri ilə 1826-cı il Quba üsyanında iştiraka görə demək olar ki, bütün əyalət əhalisi üzərinə qoyulmuş taxıl cəriməsini («təzminat taxılını») taxılı olmayan sakinlərdən pulla almalı, pulu isə komendanta və ya bütün bu işlərdə yaxından iştirak edən dilmanc erməniyə – Sergey Yerusəlimskiyə verilməli idi. Kərbəlayi İsmayıl təxminən bir ay ərzində əhalidən müxtəlif yollarla topladığı pulları S.Yerusəlimski vasitəsi ilə əyalətin komendantına təhvil vermişdir. Xınalıq yüzbaşıları Ağakışi, Yusif və Polad S.Yerusəlimski ilə razılığa gəlmişdilər ki, kəndin ödəməli olduğu 400 rub taxılın əvəzinə hər rub buğda üçün 11 mis rubl. hər rub arpa üçün isə 2 gümüş rubl ödənilsin. Onlar topladıqları 1104 gümüş rublu K.İsmayıla çatdırmış, sonuncu isə həmin pullarla dolu olan «iki kiçik xurcunu» Yerusəlimskiyə təhvil vermişdir.

Yerli rus hərbi hissələrinin taxıla güclü ehtiyacı yarandığı şəraitdə yuxarı hakimiyyət orqanları bunun səbəblərini araşdırmağa başlayanda isə əyalət komendantı Parxomov, keçmiş polismeyster Cavad bəy Qazarov, Sergey Yerusəlimski Kərbəlayi İsmayıla təzyiqlər göstərərək onu müstəntiq Buxarinə verdiyi ifadəni dəyişməyə məcbur etmək istəmişdilər. Erməni dilmanc hətta yerli əsilzadələrdən Cəfərqulu ağa (Abbasqulu ağa Bakıxanovun qardaşı ? – H.H.) və Yəhya bəyi bütün günahları Kərbəlayi İsmayılın üstünə yıxmağa, «təzminat taxılının» əvəzinə pulun yığılması haqqında guya ki Parxomovun heç bir əmri olmadığı, bunun Kərbəlayi İsmayıl tərəfindən edildiyi barəsində istintaqa ifadə verməyə səsləmişdi.

Kərbəlayi İsmayıl taxılın yığılması zamanı rus məmurlarının kəndliləri çəkidə aldatmaları haqqında, əyalət komendantının bu işdə şəxsən iştirakı, əhalidən taxıldan əlavə «çərimə mal-qara» toplanması haqqında da məlumat verir. O, Buduq, Barmaq, Şabran, Şeşpara, Sırt, Yuxarıbaş, Xınalıq, Dib, Müşkür mahallarının əhalisindən 541 baş belə mal-qaranın müsadirə edilməsindən də bəhs edirdi.

Müfəttişlərdən Kukarskinin 1829-cu ilə aid məlumatlarından birində təkcə təzminat komissiyasının üzvü Priqovorski tərəfindən qanunsuz şəkildə 48 dəfə - komendant da daxil olmaqla müxtəlif məmurlara ümumilikdə 92,5 çətvər buğda və 66,5 çətvər arpa payladığı haqqında danışılır.

İstintaq materiallarından aydın olur ki, məmurlar əhalidən 1500-1600 rub artıq taxıl müsadirə etmişdilər. Məsələn, elə Kərbəlayi İsmayılın özü vergi pullarından 700 rubl mənimsəmiş, 1829-cu illərdə 15 rub taxıl səpmiş, onun oğlu, 1828-ci ildə ümumi varidatı cəmi 300 rubl qiymətləndirilmiş Salı (Saleh - ? H.H.) Rusiya imperiyasının ən iri yarmarkalarından biri hesab edilən Makarov yarmarkasına elə həmin il 6809 rubl 40 qəpiklik (əskinasla) mal çıxarmışdır.

Polkovnik Buxarinin başçılığı altında aparılmış istintaqa cəlb edilmiş 552 nəfər qubalının ifadələrinə əsaslanan hərbi məhkəmə komissiyasının materialları bizim üçün bir neçə baxımdan maraqlı və qiymətlidir. İlk növbədə bu materiallar 1826-cı ildə Qubanı

bürümüş antirus, antimüstəmləkə üsyanının miqyası və vüsətindən xəbər verir, belə ki, asılanlarla yanaşı əyalətin demək olar ki, bütün mahalları üzərinə ciddi cərimələrin (həm taxıl, həm də mal-qara ilə) qoyulması bir daha sübut edir ki, bu üsyanda həm əyalət mərkəzinin – Qubanın sakinləri, həm də Yuxarıbaş, Xınalıq, Dib, Müşkü, Şabran, Şeşpara, Barmaq və b. mahalların əhalisi yaxından iştirak etmişdir. Özü də cərimələr arasında kəndlidən mahal naibi nədən müxtəlif şəxslərin olması üsyanın demək olar ki, bütün əhali təbəqələrini əhatə etməsindən xəbər verir.

Bir əyalət çərçivəsində dilmancdan tutmuş əyalət başçısına - komendantadək bütün məmurların korrupsiyaya qurşanması Rusiyanın, Şimali Azərbaycandakı müstəmləkəçi inzibati idarəçiliyinin çürük maliyyətinə də dəlalat edir.

Camaata zülm edənlər, xəzinə malını dağıdanlar arasında ermənilərin çoxluğu da (hərçənd ki, həmin dövrdə Quba əyalətində hər o qədər də erməni yox idi) diqqəti çəkir: Quba şəhərinin keçmiş polismeysteri Qazarov, şəhər məhkəməsinin dilmanları Yerusəlimski, Asaturov və b. Üç il ərzində – 1828-1831-ci illərdə aparılan uzun-uzadı istintaqdan sonra hərbi məhkəmənin 1831-ci il 4 iyul tarixli qərarına əsasən Kərbəlayi İsmayıl sanı ilə cavab verməli idi. Əsas cinayətkarlar – qanunsuz toplanılmış pulları bilavasitə mənimsəmiş əyalət komendantı Parxomov, ştabs-kapitan Priqorovski, poruçik Pomilin və erməni (qaynaqda belə təqdim olunub – H.H.) Sergey Yerusəlimski» müttəhim kimi Tiflis komendantının ixtiyarına verilsələr də, onlardan ilk üç nəfəri ev dustağı edilmiş, ancaq erməni Metex qalasına salınmışdı.

Belə hallar təkcə Quba əyaləti üçün xarakterik deyildi. 1830-cu ildə Cənubi Qafqaz diyarını təftiş etmiş senatorlar Meçnikov və Kutaysova məruzəsində Qafqaz baş rəisi dəftərxanasının müdiri V.Yanoviç açıqca etiraf edirdi ki, 1876-1828-ci illərdə «vergilərin ikiqat yığılması, bir çox yerlərdə mümkün idi». Onun məlumatına görə, Yelisavetpol qəzasında mahal bəyləri heç bir sənəd, təlimat və sərəncam olmadan vergiləri özbaşına, istədikləri kimi və ikiqat həcmdə toplamışdılar (3). Elə bu qəzadaca hər tağar 25 pud 29 funt olduğu halda kəndlilərdən hər tağar əvəzinə 31 pud 27,5 funt taxıl, yığılmışdır (4). «Çox tez-tez aşkar olunan belə özbaşınalıqların günahkarlarının ifşa etmək çox çətindir...» (4).

Adlarını yuxarıda çəkdiyimiz senatorların 1830-1831-ci ilin əvvəllərində hazırladıqları «Cənubi Qafqaz diyarında idarəçilik sisteminin yenidən qurulması» barədə layihədə də qeyd edildiyi kimi, «iğtişaşlar (üsyan və həyəcanlar – H.H.) və onlardan ayrılmaz olan sui-istifadələr xalqa əzab verir..., lahiyə sistemi xanların dövründə olduğu kimi qalır... əvvəlki vəziyyətdə saxlanılmış xalq Rusiyadan yan qaçır...».

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, II cild, B., 1963
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV cild., B., 2007
3. Докладная записка правителя канцелярии сенаторам Мечникову и Кутайсову по вопросу... о злоупотреблениях во время военных действий 1826-1828 гг. // Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч.I. – М.,- Л., 1936, сс.227-230.
4. Из проекта ревизовавшего Зак. края сен-ра Мечникова о преобразовании система управления в Закавказье и колонизации края // там же, сс.230-232
5. İsmayılov M.Ə. Azərbaycan tarixi. B., 1992.
6. Исмаил-заде Д.И. Русское крестьянство на Кавказе (30-е гг. XIX нач XX вв.) М., 1982.
7. Qurbanov R. XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycanda azadlıq hərəkatı – B., 2006
8. Y.Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. – B.
9. Məmmədov Ə.F. Şimali-qərbi Azərbaycan: Zaqatala dairəsi. B., 2001
10. О злоупотреблениях и д. Кубинского коменданта Пархомова и др. членов комиссии по сбору контрибуции с восставших в 1826 г. жителей Кубинский провинции. 1829 г.

мая 30 -1831 г. июня и // Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч.I. – М.-Л., 1936, сс.208-223

11.Сумбатзаде А.С. Присоединения Азербайджана на к России. – Б., 1955

12.Его же. Кубинское восстание 1937 г. – Б., 1961

13.Его же.-Социально-экономические предпосылки победы советской власти в Азербайджане. – М., 1972

14.Его же. Азербайджанская историография XIX-XX вв. – Б., 1987

15.Вердиева Х.Ю. Население Северного Азербайджана в I половине XIX века. -Б., 1995

16.Ее же. -Переселенческая политика Российской и империи в Северном Азербайджане в XIX – нач. XX вв. – Б., 2006

О НЕКОТОРЫХ МОМЕНТАХ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРСКИХ ВЛАСТЕЙ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (20-30-Е ГГ. XIX В.)

Гасанов Гаджи Нуру оглы

Резюме

В настоящей статье рассматриваются некоторые моменты антироссийского Кубинского восстания 1826 г. Приведенные материалы позволяют раскрыть некоторые особенности колониальной политики царизма в Северном Азербайджане в I трети XIX века.

THE CHIEF OF DEPARTMENT “HISTORY OF NORTHERN AZERBAIJAN OF THE 19TH-EARLY 20TH CENTURIES” OF INSTITUTE OF HISTORY NAMED AFTER A.A.BAKIKHANOV

Hasanov Hacı Nuru

Summary

The given paper discusses some aspects of the anti-Russian Cuban uprising of 1826. The presented materials allow revealing some features of the colonial policy of tsarism in Northern Azerbaijan in the first third of the 19th century.

XX ƏSRDƏ NADIR VƏ QIYMƏTLİ KITABLARIN ELEKTRON KATALOQUNUN YARADILMASI PROSESI

Gülaliev Elçin Güləməddin oğlu

elchin.gulaliyev1@gmail.com

Xülasə: XX əsrin 50-ci illərindən etibarən dünya miqyasında inkişaf etməyə başlamış texnika və texnologiyaların inkişaf səviyyəsi, beynəlxalq və kütləvi xarakter daşmışdır. Sözsüz, texniki və texnoloji nailiyyətlər arasında kitabxana məkanının elektronlaşdırılması mühüm yer tutur. XX əsrdə elektron kitabxananın yaradılması layihələri arasında müəllifləri bir sıra Avropa ölkələri olan layihə və proqramlar da var idi. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq bu layihələr əsasında maşın formatında biblioqrafik tərtibatın avtomatlaşdırılmış sistemləri yaradılmışdır. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, rəqəmsal kitabxanaların yaradılması yolu beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan fundamental elmi-nəzəri, metodoloji və praktiki amillərlə səciyyələnir.

Açar sözlər: elektron kitabxana, kitabxana məkanının elektronlaşdırılması tarixi, kitabxana məkanının elektronlaşdırılması üzrə layihələr, biblioqrafik qeydiyyatın avtomatlaşdırılmış sistemləri, elmi-nəzəri amillər, metodoloji amillər, praktik amillər, nadir və qiymətli nəşrlər

Ключевые слова: электронная библиотека, история электронизация пространства библиотеки, проекты по электронизация пространства библиотеки, автоматизированные системы библиографического оформления, научно-теоретические факторы, методологические факторы, практические факторы, редкие и ценные публикации

Key words: electronic library, history of electronization of the library space, projects on electronization of the library space, automated systems of bibliographic design, scientific and theoretical factors, methodological factors, practical factors, rare and valuable publications

XX əsrin 50-ci illərindən etibarən dünya miqyasında inkişaf etməyə başlamış texnika və texnologiyaların inkişaf səviyyəsi, beynəlxalq və kütləvi xarakter daşımağa malik olmuşdur. Bu tarixi prosesin nəticəsi olaraq XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq işə informasiya cəmiyyəti formalaşdığı zamanlarda dünya mütəfəkkirlərinin gəldiyi qənaətə əsasən insanların informasiya əldə etdiyi əsas bilik mənbəyi olan kitabların qorunduğu kitabxanaların elektronlaşdırılması prioritet məsələlərdən biridir. Bu məqsədin reallaşması üçün qarşıda duran əsas vəzifə elektron kitabxanaların əsas sosial funksiyaları özündə əks etdirməsi və müasir dünya standartlarına uyğun mükəmməl nəzəri və təcrübi bazanın təminatının təşkilidir.

Informasiya texnologiyalarının rəvac tapmasının əsas mənbəyi olan biliyin, savadın əldə edilməsinin vacib olması fikrini cəmiyyətə aşılayan dövlət başçısı, cənab prezident İlham Əliyev deyir: “Dünyada uğur qazanmış, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə baxsaq görürük ki, o inkişafın, tərəqqinin əsas səbəbləri təbii ehtiyatlar deyil, və ya hansısa iqtisadi nəaliyyətlər deyil, məhz bilik və savad, yeni texnologiyalardır ki, məhz bu amillər ölkəyə uğur gətirir, inkişafa, müasirliyə səbəb olur”. [1, s. 90]

Elektron kitabxana terminindəki “kitabxana” anlayışı birbaşa mənasında istifadə olunmasa da onun da informasiya bazasını özəl və dövlət sektoruna aid olan nəşriyyatlar, arxiv idarələri, elmi-tədqiqat institutları təşkil edir.

Kitabxana-informasiya sahəsinin elektronlaşdırılmasını tarixi mərhələlər üzrə tədqiq etdiyimiz zaman bu istiqamətdə aparılan işlərin kompleks sistemi, inteqral sistem və şəbəkə sistemi səviyyəsində aparıldığını müşahidə edirik. XX əsrdə isə bu səviyyələrin üçü də ayrı-ayrılıqda inkişaf edərək müasir yüksək texnologiya ilə daha da güclənmişdir. Nəticə olaraq, elektron oxu zalları, elektron jurnallar, biblioqrafik məlumat bazaları, onlayn sistemlər yaradılaraq cəmiyyətin ixtiyarına təqdim edilmişdir.

Kitabxana sahəsinin elektronlaşdırılması əlbəttə ki, texniki-texnoloji nailiyyətlər içərisində mühüm yer tutur. Bu istiqamətdə ilk addım olaraq layihələr yaradılmağa başlanmışdır. Bu layihələrə nümunə olaraq, 80-ci illərin əvvəllərində tərtib edilmiş ABŞ-da işlənmiş DLİ (Digital Library Interface) layihəsi nümunə göstərilə bilər. Layihə Berkli, Santa Barbara, Karneqi-Mellion, İllinoys, Miçigan, Stanford, Harvard və bir neçə digər universitetdə elektron kitabxana yaratmaq və vahid şəbəkədə əlaqələndirilmək mövzularını əhatə edir. Qeyd olunmalıdır ki, müasir dövrümüzdə DLİ layihəsi təcrübi olaraq reallaşdırılmışdır. Belə ki, məhz bu layihə əsasında elektron formatda ABŞ-ın bir neçə iri nəşriyyatı olan Pergamon, Elsevir, Computing Machinery, o cümlədən, kompüter texnologiyasına dair 28 adda jurnal nəşr edən Association for Computing Machinery (Hesablama maşınlarının şirkəti) adlı peşəkar cəmiyyət, NDL (National Digital Library) Konqres Kitabxanası formalaşdırılmışdır.

Digər layihəyə nümunə olaraq, 1990-cı illərin ortalarından etibarən Böyük Britaniyada tərtib olunan DL (Digital Library) elektron kitabxana proqramını nümunə gətirə bilərik. Layihə kitabxananın müxtəlif fondlarından və digər mənbələrdən seçilmiş ən vacib sənədlər əsasında elektron kitabxana xidmətinə təşkil etməyi mərhələli şəkildə həyata keçirmək haqqındadır. Burada nadir kitablar, kitabxana işinə dair jurnallar, hərəkət

edən təsvirlər olan animasiyalar, qədim mətnlər və onların əlyazmaları, patentlər və bir neçə digər sənəd növləri daxildir. Bu layihədə kitabxananın müxtəlif fondlarından seçilmiş vacib sənədlərin skanirovkası, CD-ROM, səs yazıları kimi elektron nəşrlərin komplektləşdirilməsi, dövrü mətbuata aid olan nəşrlərin qanuni mühafizə üsulları haqqında bəhs edilir.

Böyük Britaniyada tərtib edilmiş digər layihə ELİB (Electronics library) proqramıdır. Proqram Böyük Britaniya ali məktəb kitabxanalarının elektron nəşrlərə, sənədin elektron göndərişinə və şəbəkə resurslarına müraciətə dair 60 layihəni maliyyələşdirir. Layihə Britaniya Təhsil Departamenti tərəfindən icra edilmişdir.

Fransa Milli kitabxanasının yaratdığı “Callica” layihəsi isə uzaq məsafədən elektron sənədlər fonduna daxil olmaq imkanını reallaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilmişdir. Layihə 30 milyon səhifə çap materialını elektron formaya keçirmək imkanı yaradır. Həmin layihənin bir qolu olaraq yaradılan “Classical Callica” adlı şəbəkə rejimində işləyən məlumat bazası isə 80 min musiqi və incəsənət əsərinin elektron variantını özündə ehtiva edir. Layihəyə eyni zamanda klassik fransız yazıçıların əsərlərini mühafizə edən multimedia kitabxana proqramının reallaşdırılması üsulları da daxil edilmişdir.

Elektron kitabxananın yaradılması haqqında olan layihələr sırasında bir sıra Avropa ölkələrinin müəllifi olduğu layihə və proqramları da yer almışdır. Bunlara nümunə olaraq, Danimarka Elektron Elmi-Tədqiqat Kitabxanası (DEF), Finlandiya Milli Elektron Kitabxanası (Finlib), Niderland Kral Kitabxanasının elektron fondu (MIM) adlı layihələrin adını çəkmək olar.

Sərhəd qonşumuz Rusiyada hazırlanan və hətta təcrübədə də tətbiq edilmiş layihələrə nümunə olaraq isə Rusiya Dövlət Məqsədli Elmi-Texniki Proqramı (Информатизации России), Ali məktəblər və elmlər üçün milli kompüter telekommunikasiya şəbəkələrinin yaradılması (Создание национальной сети компьютерных телекоммуникаций для науки и высшей школы), Rusiya elektron kitabxanaları (Межведомственная программа), Rusiya mədəniyyəti (2001-2050), (Культура России” (2001-2050)) adlı alt proqram layihələrini göstərmək olar. Layihələrin içərisində Avropa Komissiyasına üzv kimi daxil olan xarici ölkələrin və həmçinin Rusiya Federasiyasının da əməkdaşlıq etdiyi Avropa məkanında avtomatlaşdırılmış kitabxanalarının nəzarətli müraciət şəbəkəsi olan CANDEL, Avropada əsərlərin elektron formada çatdırılması proqramı DECOMATE, Avropa elektron Dövrü nəşrləri sistemi DİEPER, Korlar üçün musiqi kataloqu olan MİRACLE layihələri də uğurlu işlər qrupuna daxil edilə bilər. Bu layihələrdən biri olan MİRACLE geniş istifadə dairəsi ilə digərlərindən fərqlənir. Belə ki, layihə Avropada korlar üçün multimedia elektron kitabxanası yaratmaq və Brayl şriftini rəqəm forması qismində musiqi əsərlərinin onlayn istifadəsinin təminatı məqsədilə tərtib edilmişdi. Adı çəkilən layihə Avropa ölkələrindən Böyük Britaniya, İsveçrə, İtaliya, İspaniyanın diqqətini cəlb etmişdir və onlar da bu layihənin iştirakçısına çevrilmişlər. Layihənin reallaşdırılması isə 2003-cü ilə təsadüf edir. [8, s. 102]

XX əsrin 60-cı illərində bibliografik yazılar üçün hazırlanan JSO 2709 məşin formatı bu istiqamətdə aparılan işlərin ilk avtomatlaşdırılmış nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. 80-ci illərdə isə UNIMARC məşin formatı yaradılmışdır. Bu illərdə kitabxana kataloqlarının elektronlaşdırılması məqsədilə müvafiq sistem və tətbiqi zərflər də ixtira olunmağa başlandı. Yerli və beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən elektron kataloqların yaradılması mərkəzləri məhz bu sahənin nailiyyətlərindən biri hesab olunur. Müasir dövrdə iri kitabxanaların bir qismində kartoçka kataloqları elektron kataloqlar ilə əvəz olunub. Bu kataloqların bir qismi onlayn rejimdə oxuculara xidmət edir.

Amerika Birləşmiş Ştatları elektron kataloqların yaradıldığı ilk ölkə kimi tarixə düşmüşdür. Bu da qeyd olunmalıdır ki, XX əsrin II yarısında ABŞ kitabxanalarındakı

kataloqlar hələ də əlifba sırası ilə tərtib olunurdu. Belə kataloqlarda axtarış kitabın başlığındakı birinci söz əsasında aparılırdı.

Dünya tarixində ilk dəfə olaraq amerikalı alim Çarlz Franklin Ketterinq lüğət kataloqu tərtib etmişdir. Alim müəllifi olduğu “Lüğət kataloqunun tərtibi qaydaları” monoqrafiyasında bu mövzu üzrə ətraflı tədqiqat işi təqdim edilmişdir.

ABŞ kitabxanalarında ilk dəfə 1960-cı ildə elektron kataloqların tətbiqinə start verildi. İlk addım kimi ABŞ Kitabxanalar Assosiasiyası iki cildədən ibarət olan elektron kataloq tərtib etdi. Bu kataloqun təkmilləşdirilmiş ikinci nüsxəsi “Library of Congress Subject Headings-LCSH” (Qurultay mövzularının başlıqları kitabxanası) adlandırıldı.

1968-ci ildə İSO – “International Organization for Standardization” (Beynəlxalq standartlaşdırma üzrə təşkilat) tərəfindən beynəlxalq standart kimi təsdiq edilən MARC “Machine - Readable Catalogue” (Oxunabilən kataloq-maşın) formatının istifadəsinə başlanmışdır. Sonrakı illərdə elektron kataloq layihəsinə Kanada və Böyük Britaniya kitabxanalarının da qoşulması nəticəsində MARC II formatı hazırlanmışdır. Daha sonralar isə hər bir ölkə öz loqosu əsasında proqram təminatı yaratmağa başlamışdır. Rusiyada tətbiq olunan RUSMARC, Kanadaya aid CANMARC formatları bunlara nümunədir. [10, s. 25]

Dünya ölkələrinin böyük qismi 1970-1980-cı illər aralığında MARC formatına üstünlük vermişdir. Həmin dövrdə MARC formatının 50-yə yaxın variantı mövcud idi. MARC formatının bu qədər çox variantının yaradılması yeni vasitəçi formatın yaranması ilə nəticələndi. Nəticədə dilimizə “Kitabxana Federasiyalarının Beynəlxalq Assosiasiyası” kimi tərcümə olunan İFLA – “International Federations Library Association” beynəlxalq formatı ixtira olundu. Bu formatı yaratmaqda məqsəd axtarılan kitabıyyatın beynəlxalq səviyyədə aparılması olmuşdur. Adı çəkilən format “Universal Biblioqrafik Uçot Proqramı” əsasında formalaşdırılmışdır. Bu yeni yaradılan format “UNIMARC”, yəni, “Universal MARC Formatı” adlandırıldı. Sonrakı dövrlərdə bu formatın əsasında CANMARC, USMARC və MARC -21, yəni “XXI əsrin formatı” adlı beynəlxalq səviyyəli axtarış formatları da meydana çıxmışdır ki, hətta müasir dövrümüzdə də istifadədə tətbiq olunur. Məsələn, Avropa ölkələri, ABŞ və Kanada biblioqrafik axtarış sistemi kimi MARC-21 formatı geniş istifadə olunur.

UNIMARC sistemində istənilən məlumat blokunun tərkibində yer alan başlıqlar yeni növ, forma və səviyyədə olan məlumatın çatdırılması məqsədilə proqrama daxil edilmişdir. Hər başlıq üçrəqəmli kodla fərqləndirilir və aid olduğu informasiya bloku ilə mövzuca səsleşir. Məsələn, sahə 500 5-ci “İntellektual məsuliyyət” blokuna aiddir və “ilkin intellektual məsuliyyət kimi şəxs adı”nı bildirir. Blokun tərkibindəki hər bölmə müvafiq kodu əks etdirən informasiyanı özündə ehtiva edir.

XX əsrin 70-ci illərində informasiya axtarışının təkmilləşdirilməsi məqsədilə OPAC (Online Public Access Catalogue), yəni “Onlayn ictimai giriş kataloqu” adlı elektron kataloq yaradıldı. OPAC proqramının əsasında yaradılmış NOTIS (Şimal-Qərb Universitetinin inteqral sistemi), CARL (Kolorado ştatı Elmi Kitabxanalar İttifaqının avtomatlaşdırılmış sistemi), LIAS (Pensilvaniya Universitetinin sistemi) formatları da istifadəyə tətbiq edildi.

Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, elektron kitabxanaların yaradılmasının yolu beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqda əsaslı elmi-nəzəri, metodoloji və praktiki müddəaları ilə xarakterizə olunur. Dünyada sənəd massivinin ən əhəmiyyətli sahəsi hesab olunan nadir və qiymətli nəşrlərin də xüsusi elektron kitabxananın yaradılması mexanizminin işlənilib hazırlanması XX əsrin ortalarından başlayaraq prioritet məsələyə çevrilmişdir.

Elektron kitabxanaların yaradılması, o cümlədən, nadir və qiymətli nəşrlərin elektron kitabxanalarının işlənməsi olduqca mürəkkəb texniki elmi bir problemdir. Bu proses böyük maddi vəsait və yüksək ixtisas sahibi olan kadrların bu işə cəlb edilməsi ilə

uğurla reallaşa bilər. Bu mexanizmin yaradılması və istifadəsi təşkilatı, texniki, texnoloji və normativ hüquqi problemlər fonunda həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova S. E. Elektron nəşr texnologiyaları // Rəbət dünyası. -2002, 19 yanvar, -s.3.
2. Allahverdiyev B.V. Texniki kitablarımızın bu günü və inkişaf perspektivləri // Bakı: “Kitablar aləmində” jurnalı, -1991, №3 (105), -s 2-7.
3. Allahverdiyev B.V. XX əsr Azərbaycan kitabşünaslığına nəzəri baxış // -Bakı: Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi: elmi-nəzəri və təcrübi jurnal. -2008, №1, -s 3-8.
4. Aslan K. Dünya kitabxanaları tarixi (XVII əsrin ortalarından XXI əsrin əvvəllərinədək): Dərs vəsaiti / - K.Aslan. –Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, -2010, 448с
5. Библиотечные каталоги: Учебник / Под редакцией П.И. Чижковой. -Москва: Книга, -1977, -303с.
6. Гениева Е.Ю. Библиотека как центр межкультурной коммуникации. -Минск: Бел.гос. ун-т культуры, -2002, -313с.
7. Гюлалыев Э.Г. Коллекция редких и ценных книг в центральной научной библиотеке Азербайджанской Национальной Академии Наук / Планирование, проведение и интерпретация результатов прогрессивных технологических изысканий, Сборник статей Международной научно-практической конференции, Азтерна Научно-издательский центр, -Пенза, -2020, 1 июль, -с.18-24.
8. Столяров Ю.Н. Библиотечный фонд: Учебное пособие / -Москва: Книжная палата, -1991, -272с.
9. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации / Учебное пособие, - Москва: СПб: Издательство Михайлова В. А., -2002, -461 с.
10. Butler B., Webster J., Watkins S. Resource sharing with an international library network : using technology and professional cooperation to bridge the waters // -İFLA journal, -2006, v. 32, No 3, -p. 189-199.

ПРОЦЕСС СОЗДАНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО КАТАЛОГА РЕДКИХ И ЦЕННЫХ КНИГ В XX ВЕКЕ

Гулалиев Эльчин Гуламедин оглы

Резюме

С 50-х годов XX века уровень развития техники и технологий, которые стали развиваться во всем мире, носил интернациональный и массовый характер. Безусловно, важное место среди технических и технологических достижений занимает электронизация пространства библиотеки. В качестве первых работ в этом направлении были созданы проекты. Среди проектов по созданию электронной библиотеки в XX веке были проекты и программы, авторами которых является ряд европейских стран. Начиная с 60-х годов XX века на основе этих проектов в машинном формате создавались автоматизированные системы библиографического оформления. В результате исследования стало известно, что способ создания электронных библиотек характеризуется фундаментальными научно-теоретическими, методологическими и практическими факторами, основанными на международном опыте.

**THE PROCESS OF CREATION ELECTRONICAL CATALOGUES RARE AND
VALUABLE BOOKS IN XX TH CENTURY**

Gulaliev Elchin Gulameddin

Summary

Since the 50s of the 20th century, the level of development of technology and technology that began to develop throughout the world was of an international and mass nature. Of course, an important place among the technical and technological achievements is occupied by the electronization of the library space. Projects were created as the first works in this direction. Among the projects to create an electronic library in the twentieth century were projects and programs sponsored by a number of European countries. As a result of the study, it became known that the way of creating digital libraries is characterized by fundamental scientific, theoretical, methodological and practical factors based on international experience.

PEDAQOGİKA

UOT:37.

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ АСПЕКТ ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕМЫ
ОРТОГОНАЛИЗАЦИИ В ЭЛЕКТРОННОМ ОБУЧЕНИИ

Асланова Натиға Шикар
Гянджинский Государственный Университет
natiga.cabbarova@mail.ru

Аннотация: При преподавании некоторых вопросов алгебры средствами электронного обучения рассматриваются вопросы о построении таких многочленов, которые принимают значения доста точно близкие к нулю в данной точке. Такие задачи могут появиться в различных формах. К таким задачам с большим успехом применяется LLL алгоритм, с использованием компьютерных методов. Особого внимания заслуживают онлайн среды типа Sage.

Açar sözlər: LLL alqoritnm, elektron təlim, ortoqonallaşdırma prosesi, qəfəs, bazis.

Key words: LLL algorithm, electronic learning, orthogonalization, lattice, basis.

Ключевые слова: LLL алгоритм, электронное обучение, процесс, решетка, ортогонализации, базис.

Отправной точкой LLL алгоритма является процесс ортогонализации Грама Шмидта. Пусть в пространстве R^n задан некоторый базис $b_1, b_2, \dots, b_n$. Процесс ортогонализации состоит в построении нового базиса $b_1^*, b_2^*, \dots, b_n^*$, который определяется при помощи равенств:

$$b_i^* = b_i - \sum_{j < i} \mu_{i,j} b_j^*, b_1^* = b_1$$

при этом,

$$\mu_{i,j} = \frac{b_i \cdot b_j^*}{b_j^* \cdot b_j^*}.$$

Базис решетки с такими свойствами существует и называется LLL приведенным базисом. Такой базис обладает рядом важных свойств, которые привели к важным приложениям в разных областях алгебры и теории чисел. Такой базис является "почти ортогональным" и состоит из "коротких" векторов. Процесс построения такого базиса носит название LLL алгоритма и представляет собой процедуру, требующую огромного количества вычислений. В приложениях часто этот процесс выполняется компьютерными методами, которые занимают приемлемую долю (т. н. полиномиальное количество) машинного времени. Это процедура в среде Sage носит обозначение LLL.

Приведем пример построения LLL приведенного базиса при помощи Sage. Пусть задана решетка с базисом (он будет целым) $[5, 2, -6], [1, 4, -3], [2, 3, 0]$. В окне Sage вводим следующие команды:

sage: X = matrix(ZZ, [[5, 2, -6], [1, 4, -3], [2, 3, 0]])

sage: Y = X.LLL() ; Y

Sage возвращает базис: $[1 -1 3], [2 3 0], [4 -2 -3]$.

В настоящей работе рассматривается вопрос о приближении действительных чисел квадратичными иррациональностями вида

$$(a + b\sqrt{c})/d,$$

где a, b, c, d целые числа $c > 0, d > 0$. Такие иррациональности простейшие и очень просто

выполнять над ними четырех арифметических операций и возведение в степень. Поэтому, зачастую удобно оперировать над ними, чем над десятичными дробями с

большим количеством десятичных цифр. Процесс построения такого приближения основывается на построении многочлена второй степени с целыми коэффициентами которое принимает значение близкие к нулю с достаточной степени точности. Метод построения такого многочлена основывается на LLL алгоритм. В среде Sage этот алгоритм дается следующими кодами:

```
sage: def myalgdep(a, d, K = 10u):
sage: aa = [floor(K * ai) for i in range(d+1)]
sage: A = identity_matrix(ZZ, d+1)
sage: B = matrix(ZZ, d+1, 1, aa)
sage: A = A.augment(B)
sage: L = A.LLL()
sage: v = L[0][:-1].list()
sage: return ZZ['x'](v).
```

Здесь a -данное число, d -степень искомого многочлена, 10^{-u} требуемая точность приближения. Например, если требуется построить многочлен с целыми коэффициентами 3-й степени приближающий 0 в точке $a = 0.234256$ с точностью 10^{-6} мы пишем:

```
sage: a = 0.234256
sage: myalgdep(a, 3, 106)
Sage выдает ответ:  $-7 * x^3 - 22 * x^2 - 3 * x + 2$ .
```

Чтобы использовать эту процедуру для приближения чисел квадратичными иррациональностями нужно ввести $d=2$. Например, приблизим число $a=0.141$ квадратичными иррациональностями рассмотренного выше. Используя Sage, вводим:

```
sage: def myalgdep(a, d, K):
sage: aa = [floor(K * ai) for i in range(d+1)]
sage: A = identity_matrix(ZZ, d+1)
sage: B = matrix(ZZ, d+1, 1, aa)
sage: A = A.augment(B)
sage: L = A.LLL()
sage: v = L[0][:-1].list()
sage: return ZZ['x'](v)
```

```
sage: a=0.141
```

```
sage: myalgdep(a,2,108)
```

Находим многочлен: $42 * x^2 + 65 * x - 10$.

Поэтому, $a \approx (-65 + \sqrt{5905})/84 \approx 0.140999973973$.

Построим приближение для числа e . После ввода кодов

```
sage: def myalgdep(a, d, K):
sage: aa = [floor(K * ai) for i in range(d+1)]
sage: A = identity_matrix(ZZ, d+1)
sage: B = matrix(ZZ, d+1, 1, aa)
sage: A = A.augment(B)
sage: L = A.LLL()
sage: v = L[0][:-1].list()
sage: return ZZ['x'](v)
```

```
sage: a=2.718281828
```

```
sage: myalgdep(a,2,1010)
```

sage выдает многочлен $-744 * x^2 + 1759 * x + 716$.

Поэтому, $a \approx (1759 + \sqrt{5224897})/1488 \approx 2, 71828182787$.

Рассмотрим приближение числа π .

```
sage: def myalgdep(a, d, K):
```



```
sage: aa = [floor(K * ai) for i in range(d+1)]
sage: A = identity_matrix(ZZ, d+1)
sage: B = matrix(ZZ, d+1, 1, aa)
sage: A = A.augment(B)
sage: L = A.LLL()
sage: v = L[0][:-1].list()
sage: return ZZ['x'](v)
sage: a=math.pi
sage: myalgdep(a,2,1010)
Получим многочлен
 $245 * x^2 - 71 * x - 2195$ ,
который дает приближение
 $\pi \approx (71 + \sqrt{2156141})/490 \approx 3.1415926537$ .
Рассмотрим приближение числа  $\sqrt[3]{7}$ .
sage: def myalgdep(a, d, K):
sage: aa = [floor(K * ai) for i in range(d+1)]
sage: A = identity_matrix(ZZ, d+1)
sage: B = matrix(ZZ, d+1, 1, aa)
sage: A = A.augment(B)
sage: L = A.LLL()
sage: v = L[0][:-1].list()
sage: return ZZ['x'](v)
sage: a=1.912931182772
sage: myalgdep(a,2,1010)
Получим многочлен:
 $-1295 * x^2 + 6032 * x - 6800$ .
Отсюда следует приближенное равенство:
 $\sqrt[3]{7} \approx (-6032 + \sqrt{71609024})/-2590 \approx 1.91293118277$ .
```

Литература

1. А. Г. Курош. Курс высшей алгебры. Москва: Наука, 1975. 432 с.
2. P. Zummerman and others. Computational Mathematics with SageMath.
<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.en>.

SCIENTIFIC- RESEARCH ASPECT FOR THE TEACHING OF THE THEME ORTHOGONALIZATION IN E-LERNING

Aslanova Natiga Shikar
Summary

In the teaching of the theme orthogonalization they are possible to consider some questions of scientific-research character. Consideration of these problems leads to deep understanding of some questions connected with the notion of orthogonal basis. These problems are available for studying with LLL algorithm.

ELEKTRON TƏLİMDƏ ORTOQONALLAŞDIRMA PROSESİ MÖVZUSUNUN TƏDRİSİNİN ELMI-TƏDQIQAT XARAKTERLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Aslanova Natiqə Şikar qızı
Xülasə

Ortoqonallaşdırma prosesi mövzusunun tədrisində elmi –tədqiqat xarakterli bəzi məsələlər meydana gəlir. Belə məsələlərin öyrənilməsi ortoqonallaşdırma mövzusunun daha dərinlən qavramağa yardım edir. Belə məsələlərin həlli LLL alqoritm deyilən üsulla kompüterin köməyi ilə müvəffəqiyyətlə həll olunur.

Rəyçi: dosent Cabbarov İlqar Şikar oğlu
İnformatika və Cəbr kafedrasının 26 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
Daxi olma tarixi 31 yanvar 2023-cü il

MƏKTƏBLİLƏRƏ PEDAQOJİ DƏSTƏYİN REALLAŞDIRILMASININ FORMA VƏ NÖVLƏRİ

dosent Bayramova Ziyafət Vilayət qızı, Beydullayeva Lalə Daşdəmir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

ziyafet@bk.ru

lala.beydullayeva.93@mail.ru

Xülasə: *Pedaqoji dəstək müasir təhsilin konseptual yanaşmalarının ayrılmaz bir hissəsidir. Müasir məktəb mühiti mürəkkəb, şagirdlər daha tələbkardır. Pedaqoji prosesdə məktəblinin özünüdərk, özünüinkışafı, pedaqoji prosesin demokratik prinsiplər əsasında qurulması mühüm şərtlərdən biri olmalıdır.*

Pedaqoji dəstəyin zamanında göstərilməsi pedaqoji prosesdə yaranmış problemlərin vaxtında aradan qaldırılmasına xidmət edir. Bu prosesdə əsas yer müəllimin pedaqoji ustalığına və şagirdin tam sərbəst yaşamasına verilməlidir. Məlumdur ki, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması pedaqoji prosesdə hərəkətverici qüvvəyə çevrilir.

Açar sözlər: pedaqoji dəstək, dəstəyin forması, pedaqoji dəstəyin növləri, humanist pedaqogika, psixoloji dəstək

Ключевые слова: педагогическая поддержка, форма поддержки, виды педагогической поддержки, гуманистическая педагогика, психологическая поддержка

Key words: pedagogical support, form of support, types of pedagogical support, humanistic pedagogy, psychological support

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili onu göstərir ki, bir sıra humanist pedaqogikanın nümayəndələri tərəfindən (Ş.A.Amonoşvili, V.P.Bederxanov, A.A.Qalitskix, İ.D.Demakov, S.D.Polyakova və b.) aparılan araşdırmalar diqqətimizi çəkməklə müasir təhsilin konseptual yanaşmaları çərçivəsində məktəblərdə pedaqoji dəstəyin reallaşdırılması məsələsinin prioritetlər sırasında təqdim edilməsi məqsədyönlü təhsilin vacib məqamlarından olduğunu qeyd edə bilərik.

Pedaqoji dəstəyin məqsədi-böyüməkdə olan gənc nəsə özünütəhsil, özünüreallaşdırmanın dərk edilməsi və uşağın subyektiv mövqeyini formalaşdırmasından ibarət olmalıdır.

Pedaqoji dəstəyin vəzifələri-müəllim tərəfindən uşağın probleminin dərk, yaranmış vəziyyətin düzgün dəyərləndirilməsi, problemin həlli üçün optimal seçimlərin uşaqla birgə edilməsi, uşağın özünüinkışafının perspektivlərinin dərk üçün şəraitin yaradılması və s. olmalıdır [3].

Y.Y.Kuteykovaya görə pedaqoji dəstəyin növləri [1]

Əsaslandırılma	Xüsusiyyətlər
Yaranma tipinə görə	Şərtiz Şərti olaraq (uşağın razılığı əsasında)
Vaxta görə dəstəyin həyata keçirilməsi	Real Qabaqlayıcı
Təsir formasına müvafiq	Fərdi Qrup şəklində
Sosial institutların təsirinə görə	Məktəb Ailə Din KİV
Müəllimin təsirinə görə	Emosional Inandırma
Dəstəyin istiqamətinə görə	Pedaqoji Psixoloji

	Sosial Tibbi Hüquqi və s.

Fəaliyyətə görə dəstəyin növləri - İ.L.Korduban [2]

Psixoloji dəstək

- Psixoloji diaqnostika;
- Uşağın ünsiyyətinin psixogigiyenası;
- Müəllimlərin xüsusi sosial-psixoloji hazırlığı;
- Ailənin və pedaqoji kollektivin psixoloji profilaktikası;
- Uşağın daxili aləminin saflaşdırılması;
- İnsanlararası konfliktlərin dayandırılması;
- Oyunda davranışın və ünsiyyətin korreksiyası;
- Özünüdərk və özünüdərkə köməklik;
- Özünüinkışaf və özünüdərkə proqramlarının tərtibi.

Pedaqoji dəstək

- Uşaq yaşadığı mühitin tədqiqi;
- Uşağın yaşam tərzinə təsir edən pozitiv və neqativ faktorların üzə çıxarılması;
- Uşaq öhtəsindən gələ bilməyəcək problemlərin göstərilməsi;
- Problemin həllinə müəllimlərin və digər mütəxəssislərin cəlb edilməsi;
- Məsləhətlərin təşkili;
- Yaranmış pedaqoji problemin həlli üçün nəticələrin birgə təhlili;

Sosial- pedaqoji dəstək

- Uşağın haqlarının qorunulması və müdafiəsi;
- Böyüklər və digər insanların təcavüzündən uşaqları qorumaq;
- Uşaqların düzgün qidalanması, istirahəti və müalicəsinin təşkili;
- Yaşayış problemlərinin həlli;
- Gündəlik tələbatlarının ödənilməsi;
- Maddi maraqların qorunması;
- Ailə mühitinin araşdırılması;
- Uşağı əhatə edən mühitin öyrənilməsi (yaşayış yerinə görə, yaşadları);
- Sosial adaptasiyasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə görə əsas vurğu xəbərdarlıq, qorumaq, müdafiə, qayğı kimi məqamlarda özünü göstərir. Göründüyü kimi dəstəyin bütün növləri problemlərin sosial və şəxsi aspektdə həllinə yönəldilmişdir.

Pedaqoji dəstəyin subyektləri olaraq ekspertlər fənn müəllimlərini, sinif rəhbərlərini, psixoloqları, sosial pedaqoqları, tibb personalını, valideynləri və məktəbin rəhbərliyini göstərilir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, məqsədyönlü pedaqoji dəstək fəaliyyəti çox aktiv şəkildə müzakirə olunmaqdadır. Ənənəvi olaraq təlim-tərbiyə prosesi və şagird arasında vasitəçi qismində sinif rəhbəri iştirak edir. Ancaq nəzərə o fakt da alınmalıdır ki, sinif rəhbərinin üzərinə daha çox məsuliyyət düşür və pedaqoji prosesdə onsuzda işi çox yüklü olur. Hər bir şagirdə ayrılıqda pedaqoji dəstək göstərmək daha çox formal xarakter daşıyır.

Müasir məktəbdə təhsil prosesinin iştirakçıları həm şagird, müəllim, valideynlər, psixoloq, sosial pedaqoq, sinif rəhbəri və xeyli sayda peşəkar insanlar olmuşdurlar. Lakin tədqiqatçılar göstərilir ki, bir çox hallarda bu iş düzgün qurulmadığından nəticəyönlü ola bilmir. Vəzifələrin və mövqelərin düzgün müəyyən olunmadığı hallarda bir-birinin səlahiyyətinə müdaxilə edən pedaqoji prosesin iştirakçıları məqsəddən uzaqlaşaraq nəticə göstərə bilmirlər.

İddia etmək olar ki, pedaqoji dəstəyin ideoloji mahiyyətinin əsası 3 əsas məqama yönəlir:

–Problem

–Müdafiə

–Sərbəstlik

Problem-reallıq və gözlənilən fəaliyyətin nəticəsi uyğun gəlmədiyi halda şagird neqativ təsirə məruz qalır.

Müdafiə-uşağın marağı və hüquqları mütləq şəkildə nəzərə alınmaqla problemin həlli nəzərdə tutulur.

Sərbəstlik-uşağın sərbəst şəkildə problemin həll edilməsinə sövqüdür ki, burada yalnız sığorta və qarant olaraq müəllim çıxış edə bilər. Çünki müəllim problemin aşkar edilməsində və həlli yolunda optimal seçimlərdə uşağa yaxından köməklik göstərir.

Pedaqoji dəstəklə bağlı elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlilinə gəldikdə, demək olar ki, məqsədyönlü pedaqoji müşahidələr, bu problemə dair aparılan təcrübələr, imkan yaradır ki, nəticənin əldə olunmasının şərtlərini müəyyən edək:

1. Dəstək üçün uşağın razılığının alınması. Uşaq pedaqoji dəstəyi istəyə bilər və yaxud əksinə, rədd edir. Şərtsiz dəstək (müdaxilə) o zaman olur ki, uşağın həyatı təhlükədə olsun, yaxud asosial davranış müşahidə edilsin.

2. Uşağın öz problemlərinin həlli üçün təşəbbüs göstərməsi. Problemin mahiyyətinin dərki üçün müəllim tərəfindən yalnız lazımı şərait yaradılır. Müəllim öz köməyini təklif edir, problemin həlli üçün dolayı da olsa kömək etməyə çalışır. Lakin burada uşağa tam sərbəstlik verilməlidir. Müəllim öz işi ilə yalnız istiqamətləndiricidir.

3. Əməkdaşlıq, birgə fəaliyyət. Bu şərtə əsasən pedaqoji dəstəyin məzmunu və texnoloji mahiyyəti nəzərə alınmalıdır. Problemin həlli üçün prosesin gedişatında birgə əməkdaşlıq fəaliyyəti baxımından optimal seçimlərin olmasıdır.

4. Mütləq şəkildə konfedisiallığın gözlənilməsi. Diaqnostik prosedurların, şəxsi söhbətlərin aparılmasında uşağın etibarını və etimadını qazanmaq üçün mütləq şərtədir. Uşaq tam şəkildə inandığı insanın pedaqoji dəstəyini qəbul etməyə hazırdır.

5. Xeyirxahlıq və mühakimədən uzaq olmaq. Uşaqla müsbət emosional tonda ünsiyyətin qurulması müəllimin pedaqoji dəstəyinin qarantı ola bilər. Lakin bəzi məqamların zərgər dəqiqliyi ilə gözlənilməsi şərt olmalıdır. Müəllim uşağın etdiyi hərəkətləri heç kimin hərəkətləri ilə müqayisə etmirsə, onu dinləyir və problemləri haqqında məlumatı şagirdin özündən almağa nail olursa, pedaqoji dəstəyidə göstərə bilər. Lakin cüzi də olsa uşağın problemlərinə tənqidi müstəvidə yanaşmasını nümayiş etdirirsə, bu halda uşaq müəllimdən dəstəyi qəbul etmir və özündə qapanır.

6. Uşağın hüquqlarının və maraqlarının qorunması. Müəllim vəkil kimi vəziyyətdən asılı olmayaraq daim uşağın maraqlarından çıxış edir, onun tərəfini saxlayır. Ümumi qəbul olunmuş normaları belə uşaq pozduqda cəzanın yumşaldıcı tərəflərini qeyd edir, göstərir ki, o, hələ uşaqdır və bu kimi səhvlərə yol verə bilər. Müəllim burada uşağın maraqlarını qoruyan mühafizəçidir.

Günün reallıqlarına nəzər salsaq, görürük ki, bu gün müəllimlər işin həcmnin böyük olduğundan giley etməklə, sinif rəhbərinin funksiyalarını sadələşdirirlər və formal xarakter səviyyəsində təqdim edirlər. Məktəblərdə sinif rəhbərləri tərəfindən şagirdlərə pedaqoji dəstəyin olması danılmazdır, lakin bu iş epizodik xarakterə malikdir desək, yanılmarıq.

Məktəb fəaliyyətinin məzmun baxımından analizi nəticəsində məlum olur ki, şagirdlərə göstərilən pedaqoji dəstək bir çox hallarda məktəbdə inzibati xarakter daşıyan problemlərin həllinə yönləndirilir: bu halda pedaqoji dəstək təlim-tərbiyə prosesinin uşaqlardan mühafizəsini göstərir, təlim prosesinin iştirakçısı olan şagirdin şəxsiyyətyönlü təhsil prosesi çərçivəsində problemləri sanki unudulur.

Pedaqoji dəstəyin peşəkar pedaqoji fəaliyyət çərçivəsində baxış bucağı fərqlidir və kompleks problemlərə rəqəmsal başqa formatda istiqamətləndirir: təlimdə geri qalan uşaqlar, çətin tərbiyə olunan uşaqlar, uğursuz ailədən olan uşaqlar. Bunlar nəzərə alınaraq pedaqoji

mövqe yeni yanaşmalarla özünü göstərir: mübarizə aparmaq deyil, müdafiə etmək kimi məqamlar üzə çıxır.

Pedaqoji dəstək bir mexanizm kimi bütöv pedaqoji prosesin tərkib hissəsi olmaqla təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin əsas, fundamental prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Bir çox pedaqoji yazılarda pedaqoji dəstək konsepsiyasının məktəb kollektivləri tərəfindən reallaşdırılmaqdadır. Lakin həyata keçirilən dəstək şəxsiyyətyönlü xarakter daşımır, məktəblinin şəxsi maraqlarından və tələbatlarından çıxış etmir, formallıq burada daha çox üstünlük təşkil edir. Müəllimlərin peşəkar müşahidələri, diaqnostikası, tipik problemlərin ümumiləşdirilməsinə əsaslanaraq təqdim edilir. Burada problemlərin həlli üçün mexanizmin hazırlanması və tətbiqi deyil, qrup şəklində profilaktik işlərin aparılmasına üstünlük verilməkdədir.

Lakin tədqiqat prosesində nəticələrin əldə olunmasına istinad etməklə aşağıdakıları təqdim edə bilərik:

1. Tədris ilinin əvvəlində, uşaqlar tətildən məktəbə döndükləri zaman məktəb həyatına uşaqların adaptasiyası pedaqoji kollektivin işi.

Uşaqlar üçün bu adaptasiya dövrü təlim prosesinə “köklənmək” emosional və psixoloji cəhətdən çox mürəkkəb olur. Uşaqların təlim prosesinə daxil olmaları fərqli müddət tələb edir. Peşəkar müəllimlər bunları nəzərə alaraq təlim yükünü tədricən artırır, güzəştli rejimlə fəaliyyət işlərini qurumağa çalışırlar.

2. Keçid siniflərdə çalışam müəllimlərin fəaliyyətləri (birinci, beşinci, doqquzuncu)

Bu dövrlərdə təlim fəaliyyətinin sosial situasiyası dəyişkən olur. Uşaqların emosional diskomforta məruz qalırlar. Buna aiddir: yeni təlim şəraiti, sinifdə münasibətlərin yeni müstəvidə formalaşması, müəllimlərin tələbləri, yeni təsəvvürlər. Psixoloqların qənaətinə görə şagirdin uzunmüddətli dezadaptasiyası diqqətin zəif olmasına, tez yorulmalara, davranışda problemlərin yaranması ilə nəticələnə bilər.

3. Oxşar problemləri olan qruplarla işin qurulması. Bu qruplar gündəlik müəllimlərin müşahidələri və xüsusi diaqnostik işlərin nəticəsində müəyyən edilə bilər (fənnə görə uğursuz olanlar, utancaq, özgüvəni aşağı olan şagirdlər).

4. Maraq və səriştələrinə görə şagirdlərin yaradıcı kollektiv işlərə cəlb edilməsi. Burada müxtəlif istiqamətlərdə qabiliyyətlərin inkişafını nəzərdə tutan məqamlarda uşaqlara pedaqoji dəstəyin olması nəzərdə tutulur. Lakin qrup şəklində olan fəaliyyət növləri pedaqoji dəstəyin göstəriləcək son məqamı deyildir. Pedaqoji dəstəyin bir sıra mərhələlərini təsnifatını təqdim edə bilərik. Bunlara aiddir:

diaqnostik-konkret faktın nəzərə alınması ilə problemin müəyyənləşdirilməsi, mövcud problemin diaqnostikasının aparılması məqsədi ilə şəraitin layihələndirilməsi. Bu zəmində problemin verballaşdırılması, uşaqla kontaktı yaradılması, uşaq üçün problemin bütün cəhətləri baxımından dəyərləndirilməsi;

axtarış-problemə uşağın “gözləri ilə baxış”, uşaqla birgə problemin səbəblərinin öyrənilməsi fəaliyyətinin təşkili. Tədqiqatçıların fikrincə bu proses uzun zaman tələb edə bilər. Buraya aid edirlər: müzakirələr, müşahidələr, problemin yaranmasına aid olan insanlarla görüşlər, problemin həlli üçün atılan addımlar və s. Nəticələrin müzakirəsinə gəldikdə, ən önəmli məqamlardan biri müəllimin qabaqca proqnoz vermək qabiliyyətidir, problemlə bağlı təlimin keçid mərhələlərinin mürəkkəbliyinin nəzərə alınması, yaranan situasiyaların mövcud problemin həllinə təsiri və s. Uşağın aktivliyinin tənzimlənməsi müzakirə prosesində müəllimin fəaliyyətinin mütləq şərtlərindən olmalıdır. Seçimlərə üstünlüklərin verilməsi prosesi uşağın adekvat hesab etdiyi vəziyyətə istinadən həyata keçirilməlidir;

razılaşma (danışiq)-şagirdin və müəllimin birgə fəaliyyətinin layihələndirilməsi (problemin həllində funksiyaların və məsuliyyətin paylaşılması), nəticə etibarilə hər hansı bir formada razılığın əldə olunması.

Fəaliyyətə dair;

a) Uşaq özü seçimlər edir və müəllim tərəfindən onun seçimləri dəstəklənir, fəaliyyəti tənzimlənir, şagird tərəfindən atılmış müstəqil addımlar rəğbətləndirilir;

b) Seçimlər müəllim tərəfindən edilir: məktəbdə və onun hədudlarından kənarda pedaqoji aspektdə sistemli təsirlərin göstərilməsi, uşağa birbaşa, təxirəsalınmaz köməklik

Refleksif fəaliyyət-fəaliyyətin öncədən olan mərhələlərinin uşaqla birgə müzakirəsinin aparılması, uğur və məğlubiyyətin analizi, problemə dair faktların qabardılması, problemin daha optimal şərtlərlə təqdim edilməsi. Burada müəllimin işi ondan ibarət olmalıdır ki, pedaqoji dəstəyin fəaliyyəti çərçivəsində uşağa dəstək olmaq və həmişə ona köməklik göstərilməsinə hazırlıq nümayiş etdirmək.

Müstəqil şəkildə uşağın problemin həllinə can atması artıq özü pedaqoji işin nəticəyönümlü qurulmasından xəbər vermiş olur. Lakin bu cəhd uğursuzluğa da məhkum ola bilər. Buna səbəb olaraq pedaqoqun zamanında müdaxilə etməməsini göstərə bilərik.

Beləliklə, pedaqoji prosesdə dəstəyin mahiyyətini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- müəllim pedaqoji fəaliyyətdə şəraiti elə təşkil edir ki, şagird –öz fəaliyyətini analiz etməyə qadir olur
- etdiyi optimal seçimləri dəyərləndirir və nəticəni çıxara bilir.
- Uşağa fəaliyyətin subyekti olaraq münasibətin olması, fərdi işin təşkili kimi anlayışa gətirib çıxara bilir. Çətinlikləri aradan qaldırılmasında, həyat fəaliyyətinə maneə olan baryerlərin dəf edilməsi işin mahiyyətini göstərir.

• Müəllim-məsləhətçi uşağın yerinə problemləri həll etmir, yalnız adekvat seçimlərin edilməsinə köməklik göstərir. Bu o zaman baş verir ki, uşağın qarşısında bir neçə seçim variantı olur, müstəqil seçimlərə hörfmətlə yanaşaraq, uşağı istiqamətləndirir.

Ədəbiyyat

1. Кутейникова Е. Е. Педагогическая поддержка социализации младших школьников: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – СПб.: СПбГУ, 2002. – 23 с.
2. Кордубан И. Л. URL: <http://www.ncstu.ru>
3. Педагогика поддержки. <http://kompunet.ru/articles/pedagogika-podderzhki/>

РЕАЛИЗАЦИЯ ФОРМ И ВИДОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ШКОЛЬНИКАМ

Байрамова Зияфат Виляят кызы, Бейдуллаева Лала Дашдемировна

Резюме

Педагогическая поддержка неотъемлемая часть концептуального подхода современного образовательного процесса. Среда современной школы сложная, ученик требует большего внимания. Одним из основных условий саморазвития, самосознания школьника в педагогической среде, формирование демократической основы отношений в школе.

Оказание своевременной педагогической поддержки в процессе, послужит быстрому решению данной проблемы. В этом процессе основное место отводится мастерству учителя и самостоятельности выбора ученика.

Решение педагогических проблем послужат движущей силой развития всего процесса.

IMPLEMENTATION OF FORMS AND TYPES OF PEDAGOGICAL SUPPORT FOR SCHOOLCHILDREN

Bayramova Ziyafat Vilayat, Beydullaeva Lala Dashdamir

Summary

Pedagogical support is an integral part of the conceptual approach of the modern educational process. The modern school environment is complex, the student requires more

attention. One of the main conditions for self-development, self-awareness of a student in a pedagogical environment, is the formation of a democratic basis for relations at school.

Providing timely pedagogical support in the process will serve as a quick solution to this problem. In this process, the main place is given to the skill of the teacher and the independence of the student's choice. The solution of pedagogical problems will serve as the driving force behind the development of the entire process.

Rəyçi: dos. A.İ.Quliyev

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 08 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 06 sayı; protokolu

Daxil olduğu tarix 15 fevral 2023-cü il

UDK: 5801.01

BİOLOGİYA TƏDRİSİNDƏ İNNOVASIYALARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

p.ü.e.d., dosent, Babayeva Zərövşən Yaşar qızı

Naxçıvan Dövlət Universiteti

[*dr.zarifbabayeva@gmail.com*](mailto:dr.zarifbabayeva@gmail.com)

Xülasə: *Məqalə aparılmış tədqiqatın ümumiləşdirilməsinə xidmət edir. Tədqiqatın ali və orta məktəblərdə aparılması müşahidə aparmaq üçün daha geniş şərait yaratmışdır. Məqalədə təhlilə cəlb olunmuş xarici və yerli müəlliflərin mövzu ilə bağlı fikirlərinə mövcud vəziyyətlə bağlı cavablar verilmiş, problemin təhsil sahəsində yaratdığı canlılıq və problemlər diqqətə çatdırılmışdır. Müəllimlərin təlim texnologiyalarından istifadə səviyyələrinin, müasir tədris üsulları, onlayn, virtual, distant təhsilə keçid ərəfəsində olan respublikada qarşıda duran problemlərin həlli yollarından bəhs olunmuş, tələbə və şagirdlərin təlim texnologiyalarından istifadə zamanı verilən bilikləri mənimsəmə səviyyəsi müqayisəli təhlil edilmişdir. Məqalədə STEAM metodunun tədrisə tətbiqinin müəllimi və məktəbi tamamilə başqa bir səviyyəyə qaldırması faktları şərh edilmiş, bütün ölkələrdə bu metoda marağın gündən-günə artması perspektivləri göstərilmişdir. STEAM metodu sayəsində biznesin inkişafı, maddi gəlirin artması və məhsul yaratmaq üçün xammalın əlverişli olması onun sürətlə inkişafına və yeni keyfiyyət qazanmasına səbəb olması; biologiyanın tədrisində STEAM metodundan səmərəli istifadə etmək üçün lazımi təlim mühitlərinin yaradılması zərurəti, STEAM texnologiyasının əsas istiqamətləri də araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: təhsil, innovasiya, histoqram, pedaqoji eksperiment, STEAM

Ключевые слова: образование, инновации, гистограмма, педагогический эксперимент, STEAM

Key Words: edication, innovation, histogram, pedagogical experiment, STEAM

Təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların çoxluğu bu sahədə mövcud olan və yeni yaranmış problemlərin həllinə kömək məqsədi daşıyır. Hər gün dəyişən və yenilənən təlim texnologiyaları da hələlik bu problemlərin öhdəsindən gələ bilmir. Müasir tədris üsulları olan onlayn, virtual, distant təhsilə keçid ərəfəsində olan respublikamızda qarşıda duran problemlərin həlli hər bir tədris iştirakısından müasir dünyada baş verən yenilikləri öyrənmək, faydalılarını tətbiq etməkdən ibarətdir. Xarici ölkə müəllifləri D.Bok, A.Deer, M.Koul, F.Kumbs, V.Qreyvs, R.Xeyvlok, E. Linton, S. Ellmana görə (3; 4) hazırda hər bir ölkədə təhsil sahəsi krizis vəziyyətindədir, yəni bu və ya digər səviyyədə müasir cəmiyyətin obyektiv tələbatlarına cavab verə bilmir. Fikrimizcə, bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sistemində də daim dəyişən, dəyişdikcə özü ilə problem yaradan situasiyalar olmuş və bu problemlər yenə də aktualdır. Bütün bunların birdən-birə həllini düşünmək faydasız olduğu qədər imkansız da

deyildir (6; 8). Bunun üçün ali və ümumtəhsil müəssisələri bir-biri ilə təcrübə mübadiləsi, nöqsanları və əldə olunmuş nailiyyətləri müzakirə etmələri məqsədəuyğun olardı. Məqsəd yeni təlim texnologiyalarının tədrisə tətbiqi problemlərini aydınlaşdırmaq, tədris prosesinin daha optimal təşkili istiqamətində araşdırma aparmaqdır (1).

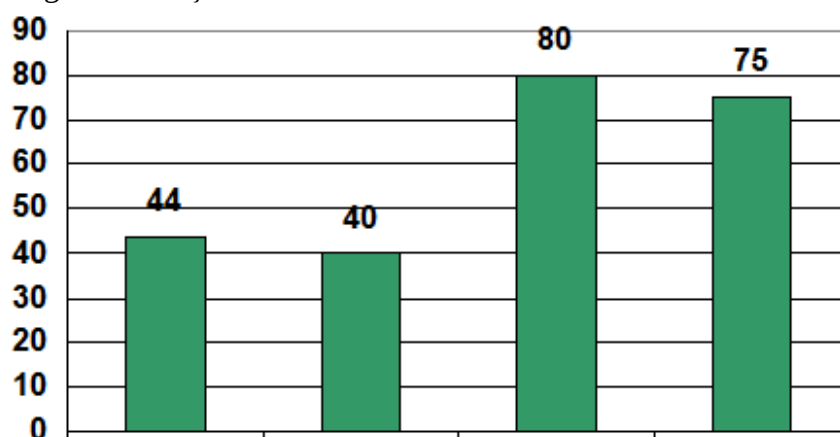
Hazırda aktualıq qazanmış STEM metodunda şagird və müəllimlərdə inkişaf etdirilməli olan "4C" bacarıqları da mühüm əhəmiyyət daşıyır (5, 6). Bu bacarıqlara aşağıdakılar aiddir: yaradıcı yanaşma; tənqidi düşünmə və təfəkkür; əməkdaşlıq; əlaqə, əks-əlaqə. Bu bacarıqların formalaşığı cəmiyyətlər və ölkələr hər zaman başqalarından nəinki irəlilə olacaq, bu mütəxəssislər cəmiyyətlərin həyatında mühüm yer tutacaqlar. Dünya təcrübəsi göstərir ki, STEAM metodunun səmərəli təşkili üçün müvafiq təlim mühitinin təmin edilməsi, ixtisaslı kadrların bu işə cəlb olunması əsas məsələdir (2; 7).

Material və metod. Biologiyanın tədrisində yüksək səmərəyə nail olmağın birinci şərti mövzunun məzmunundan asılı olaraq əyanilik prinsipinə əməl edilməsidir. Əyanilik prinsipinin əsasında dayanan bir sıra qanunauyğunluqların nəzərə alınması tədris prosesinin təşkilində mühüm əhəmiyyət daşıyır: 1. İnsanın hiss orqanları xarici qıcıqlara qarşı müxtəlif həssaslığa malikdir; 2. Əlaqə imkanlarının reseptorlar vasitəsilə mərkəzi sinir sistemində informasiyanı ötürmə qabiliyyəti müxtəlifdir: optik əlaqə kanalı - $1,6 \times 10^6$ bit/san; taktil (lamisə) əlaqə - $0,13 \times 10^6$ bit/san; akustik əlaqə - $0,32 \times 10^6$ bit/san. Görmə orqanları daha çox həssas olduğundan onlar eşitmə orqanlarına nisbətən beyinə 5 dəfə, taktil orqanlara nisbətən isə təxminən 13 dəfə çox informasiya verir; 3. Beyinə görmə orqanları vasitəsilə daxil olan informasiya hafizədə asan, tez və möhkəm iz buraxır. Təbii ki, bioloji proseslərin sadə mühazirə şəklində izahı öyrənmə prosesini durğun, monoton edir. Təbiət elmləri içərisində biologiya canlılardan bəhs etdiyinə görə canlı elm sayılmağa layiqdir. Çünki o, həm bitkilər, həm heyvanlar, həm də insan orqanizmi, ümumiyyətlə canlılar ilə yaxından tanış olmaq imkanı verir.

Analiz. Apardığımız təcrübələrlə ali və orta məktəblərdə informasiya texnologiyalarının biologiyanın tədrisində tətbiqinin mənimcəməyə təsiri imkanlarını araşdırdıq. Məlum oldu ki, tətbiq etdiyimiz yeni metodikanın davam etməsindən asılı olaraq mənimsəmə və interaktivlik, fənnə maraq artmışdır (Histoqram 1.).

Histoqram 1.

Eksperimental siniflərdə yeni metodikanın davam etmə müddətinə, ardıcılığına və səviyyəsinə görə alınmış nəticələr

Histoqramdan göründüyü kimi, davamlı istifadə olunan yeni metodika mənimsəmə səviyyəsini yüksəldərək, tədrisin səviyyəsini müsbətə doğru dəyişmişdir. Sonra isə yeni metodun tətbiqinin dayandırılması tədrisdə səviyyəni aşağı salmışdır. Bunu nəzərə alaraq, fənn müəllimləri innovasiyalardan, müasir texnologiyalardan istifadəni formal şəkildə istifadə etməməlidir. Müşahidələrimizə görə sinifdə, yaxud auditoriyada ən zəif şagird və ya tələbəni motivasiya və stimulaşdırma nəticəsində orta, yaxud əla səviyyəyə çatdırmaq olar, bunu apardığımız

təcrübələrlə təsdiqlədik. İKT elə bir sürətlə inkişaf edir ki, təhsil sistemi inkişaf edərək ona heç cür çata bilmir. Bütün bunlar təkcə informasiya texnologiyaları sahəsində çalışan mütəxəssisləri deyil, metodist-pedaqoqları da düşündürməli, bütün sahələrdə inkişaf davam etməlidir (2, 4). Hər bir məşğələnin sonunda şagirdlərə ən müasir texnologiyaların tətbiqi ilə ev tapşırıqları verilməsi müsbət nəticə verir. Tapşırığı yerinə yetirən şagirdlərə tapşırıldı ki, informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etsinlər. Internetdən və texnologiyalardan istifadə vərdisləri qazanmış tələbələrə aşağıdakı maraqlı sual tipli tapşırıqlar verildi:

- Multimedialı təqdimatla bitki hüceyrələri arasında qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirilməsinin nümayişini necə təşkil edərdiniz?
- Sporlarla çoxalma qabiliyyətinə malik olan canlı qruplarını necə təsvir edərdiniz?
- Qanın dəri vasitəsilə oksigenlə zənginləşməsinin hansı heyvanda getməsinin səbəbi və nümayişinin təşkili üçün nədən istifadə etmək olar?
- Hansı orqan yerləşdiyi boşluğa görə digərlərindən fərqlənir - sualının cavabını hansı üsulla əsaslandırır verərdiniz?
- Hansı orqan yerləşdiyi boşluğa görə digərlərindən fərqlənir - sualının cavabını hansı üsulla əsaslandırır verərdiniz?
- Hüceyrənin həyat fəaliyyəti üçün səciyyəvi olan elementləri sadalamaq üçün hansı cədvəldən istifadə etmək olar və əgər əlinizdə yoxdursa, dərhal necə əldə etmək olar?
- Hansı bakteriyadan gen mühəndisliyi metodu ilə insulin hormonu alınır - sualını cavablandırarkən müasir dövrün hansı imkanları təhsil sahəsinin inkişafına da misilsiz xidmət göstərir? (1, 3)

Bu tapşırıqların həlli ilə tələbələr həm verilmiş suallara cavab vermiş, həm də internet və texnologiyaların tədrisdə tətbiqi zərurətini anlaşırlar. Həmçinin YTT-dən istifadə etməklə ali və orta məktəblərdə yüksək səmərəyə nail olunmuşdur. Bunun üçün hər üç mərhələdə YTT-dən və interaktiv rejimdə işləmiş, biologiya dərslərində yüksək əyanilik və mənimsəmə səviyyəsinə nail olmuşduq.

Cədvəl 1.

İnteraktiv dərstdə YTT-dən istifadənin interaktivlik göstəricisi

Dərsin mərhələləri	İnteraktiv rejim	YTT
Düşünməyə yönəltmə	Motivasiya	Giriş, maraqlı məlumatlar
Dərkətmə	Tədqiqat sualı	Yenimövsünmə təqdimi
Düşünmə	Sərbəst tapşırıqlar	Əlaqələndirici tapşırıqlar

Eksperimentlər ali və orta məktəbləri əhatə etdiyindən müntəzəm olaraq onların səmərəlilik göstəricilərini müqayisəli öyrənilmişdir.

Cədvəl 2.

IX siniflər və III kurs tələbələrinin dərs ilinin əvvəli və axırında fəallığının keyfiyyət göstəriciləri (%-lə)

Qruplar	Eksperiment	
	Əvvəl	Son
Məktəblilər	21	79
Tələbələr	19	81

Tələbələrdə daha yüksək göstəricinin olması onların ilboyu yeni metodika ilə dərs keçmələri, pedaqoji təcrübə zamanı orta məktəblərdə yeni metodikanı tətbiq etmələridir. Ümumiyyətlə, istənilən səviyyədə sinif və auditoriyada fərqli metodika ilə öyrənilənlərin marağını tədris prosesinə cəlb etmək müəllimin pedaqoji səriştəsindən asılıdır. XXI əsr təhsili artıq əvvəlki dövrlə müqayisə edilməyəcək qədər dəyişmiş, sürətlə inkişaf edən texnologiyalar sayəsində xüsusilə biologiyanın tədrisində tətbiq ediləcək resurslar

mürəkkəbləşmiş, yeni nəsil təlim texnologiyalarından istifadə imkanları yaranmışdır. İstər STEAM metodu, istər 3D texnologiyaların, o cümlədən VR gözlüklərin (9) tədrisdə tətbiqi imkanları orta məktəbdən gənc tədqiqatçıların hazırlanmasına, onların yeni kəşflərinə imkan yaratmışdır. Bütün bunların öhdəsindən gəlmək üçün ali və orta məktəb müəllimlərinin də öz fəaliyyətinin güncəllənməsi yeni metod, texnologiyalar, proqramlarla işləmə bacarıqları qazanmaları diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Babayeva Z.Y. At secondary schools the use of ICT at biology lessons. International Journal of Multidisciplinary Research and Development , India, 2015, Volume 2, Issue 11, Part B, p: 54-57
2. Babayeva Z.Y. Use of NLT in education management at higher school. International Multidisciplinary Research jurnal/ India, 2015, Volume: III Issue: VIII Of November, p: 8995-9003
3. Babayeva Z.Y. Prospects for the application of the STEAM method in teaching biology. I International Scientific and Practical Conference "Scientific goals and purposes in XXI century", 2021-USA <https://www.interconf.top/archive.html>
4. Babayeva Z.Y. New Book Format of the XXI Century - Electronic Textbooks. "Bulletin of science and practice" Scientific journal 2021, Impact-factor: Volume 7, Issue 6 – bulletennauki.com <https://doi.org/10.33619/24142948/67/6>, Jun 15, 2021)
5. Babayeva Z.Y.(2022) Biological concept in modern period, theory and laws teaching situation. The scientific heritage(Budapest, Hungary);ISSN 9215-0365; Cosmos Impact Factor - 3.336 SJIF Impact Factor - 5.386. <https://www.tsh-journal.com/journal/> No 89 (89)
6. Yusuf, M. O. & Afolabi, A. O. (2010). Effects of Computer Assisted Instruction (CAI) on Secondary School Pupils' Performance in Biology. The Turkish Online Journal of Educational Technology, Vol. 9, No. 1, 62-69
7. Moore A. Biology education in a rapidly changing scientific and socio-economic context. Paper presented at the International Conference GENIal Future-Genetics, Determinism and Freedom. 4-5 October 2007
8. Hua, M. (2022). Pathways to successful transformation of basic education amid educational crises: A case study of the experiments in educational reform by 271 Educa-SIEF, Vol.13, No.2, 2022 1857 tion Group. Science Insights Education Frontiers, 13(2):1899-1909. DOI: <https://doi.org/10.15354/sief.22.or076>
9. Sahin, F., & Sasmaz Oren, F. (2022). Laboratory as an instrument in improving the scientific reasoning skills of pre-service science teachers with different cognitive styles. Science Insights Education Frontiers, 13(2):1875-1897. DOI: <https://doi.org/10.15354/sief.22.or072>

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

Бабаева Заровшан Яшар кызы
Резюме

Статья служит подведению итогов проведенного исследования. Проведение исследования в высшей и средней школе создавало более широкие условия для наблюдения. В статье даны ответы на мнения зарубежных и отечественных авторов, привлеченных к анализу по данной теме, относительно текущей ситуации, а также обращено внимание на актуальность и проблемы, вызванные проблемой в сфере образования. Обсуждены уровни использования педагогами образовательных технологий, современных методов обучения, пути решения задач, стоящих перед республикой на пороге перехода к онлайн, виртуальному, дистанционному образова-

нию, а также уровень усвоения знаний студентами и воспитанниками во время проведен сравнительный анализ использования образовательных технологий. В статье объясняется тот факт, что применение метода STEAM в образовании поднимает учителя и школу на совершенно иной уровень, а также показаны перспективы повышения интереса к этому методу во всех странах. Благодаря методу STEAM развитие бизнеса, увеличение материального дохода, наличие сырья для создания продукта приводят к его быстрому развитию и приобретению нового качества; необходимость создания необходимых условий обучения для эффективного использования метода STEAM в обучении биологии, также были исследованы основные направления технологии STEAM.

OPPORTUNITIES FOR USING INNOVATIONS IN TEACHING BIOLOGY SUMMARY

Babayeva Zarovshan Yashar

Summary

The article serves to summarize the study. Conducting research in high schools and high schools has provided more opportunities for monitoring. The article gave answers to the current and external views of foreign and local authors involved in the analysis, emphasized the vitality and problems associated with the problem of education. The level of use of teacher training technologies, modern teaching methods and solving problems facing the country on the eve of the transition to online, virtual, distance education is discussed. The article also conducted a comparative analysis of the level of knowledge acquisition by students and on the use of teaching technologies. The article explains the fact that the use of the STEAM method in education raises the teacher and the school to a completely different level, and also shows the prospects for increasing interest in this method in all countries. Thanks to the STEAM method, business development, an increase in material income, the availability of raw materials for creating a product lead to its rapid development and the acquisition of a new quality; the need to create the necessary learning conditions for the effective use of the STEAM method in teaching biology, the main directions of STEAM technology were also investigated.

Rəyçi: prof.Ş.T.Tağıyev

Ümumi pedaqogika kafedrasının 15 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 17 fevral 2023-cü il

UDC 37

ALİ MƏKTƏB KİTABXANALARINDA AVTOMATLAŞDIRILMIŞ KİTABXANA İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNİN TƏDRİS PROSESİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Salamlı Sevinc Məmməd qızı

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

Orcid: 0000-0002-1223-909X

sevinj.memmedkizi@gmail.com

Xülasə: Elm, təhsil və mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi olan kitabxanalar çoxəsrlik tarixi inkişaf yolu keçmiş, milli və mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, inkişafında mühüm rol oynamışdır. Maddi və mənəvi irsimizin qoruyucusu və təbliğatçısı sayılan bu elm, təhsil, mədəniyyət məbədləri - Kitabxanalar əsrlər boyu nəsilər üçün bilik mənbəyi kimi xidmət etmiş və onların humanist mahiyyətini zənginləşdirmişdir. Müasir dövrdə Kitabxanalar

təcrübədə öz təsdiqini tapmış ənənəvi xidmətlərlə yanaşı, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına (İKT) əsaslanan xidmətlər də təqdim edirlər. İslahat Cəmiyyəti dövründə dövlətin Kitabxanaçılıq sahəsinə diqqəti artır və bu sahəyə intellektual və maddi investisiyaların həcmi hər gün artır. İKT-nin kitabxana sahəsində tətbiqi nəticəsində bir çox yeni tələblər yaranır. Oxucu xidmətinin yaxşılaşdırılması ilə birbaşa əlaqəli olan eyni tələblər nəticədə məlumatların daha sürətli çeşidlənməsinə, toplanmasına və ötürülməsinə kömək edir. Beləliklə, əsas məqsədə daha asan çatmaq üçün - oxucuya ən uyğun xidmət, məlumat, real vaxt rejimində çox sayda sənəd təqdim etmək üçün ən son qurucu proqramlardan istifadə etmək lazımdır.

Açar sözlər: informasiya mühiti, innovasiya, AKİS, elektron kataloq, məlumat daşıyıcıları

Ключевые слова: информационная среда, инновации, АБИС, электронный каталог, носители информации

Keywords: information environment, innovations, ALIS, electronic catalog, media

Bu gün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində elektron kataloqların ən yeni formada tətbiqi imkanları və perspektivləri əsaslı şəkildə təhlil edilir, lazımi nəticələr əldə etmək üçün prosesə yüksək ixtisaslı kadrlar, İnformasiya Texnologiyaları və texnoloji vasitələr, eləcə də böyük maddi resurslar cəlb olunur. Ölkəmizdə kitabxana sektoru da dövlətin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunub. 20 aprel 2007-ci ildə Prezident İlham Əliyev "Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında" sərəncam imzalayıb və 2008-2013-cü illərdə Azərbaycanda kitabxanaların inkişafı, o cümlədən elektron kataloqun yaradılması ilə bağlı müvafiq tapşırıqlar verib və nəticədə "Dövlət Proqramı"nın icrasına başlanılıb. [1].

Proqram çərçivəsində Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqlar və elektron kitabxanalar yaradılır, milli irs qlobal şəbəkədə rəqəmsallaşdırılır və təbliğ olunur, kitabxana və biblioqrafik proseslər avtomatlaşdırılır. Bu gün sürətlə inkişaf edən infrastruktur arasında universitet kitabxanaları diqqəti cəlb edir ki, bu da bütövlükdə təhsil standartına tələblərin sərtləşdirilməsi ilə izah olunur. Yaradıcı fərdi inkişaf üçün hər cür imkanlar təqdim edən Milli Kurikulum tədris sisteminə keçid və fiziki vəziyyətindən asılı olmayaraq hər kəsə eyni təhsilin verilməsini nəzərdə tutan inklüziv təhsilə davamlı bağlılıq ilə universitet kitabxanalarına tələblər artdı. Yeni tələblər Yalnız daxili sistemə deyil, həm də texniki avadanlıqlara da təsir etdi. Həç kimə sirr deyil ki, Elektron kitabxana əsas bilik mənbəyidir və onun qüsursuz işləməsi üçün proqram təminatının yenilənməsi lazımdır.

Universitet kitabxanaları arasında Memarlıq və İnşaat Universitetinin kitabxanası fəaliyyəti ilə seçilir Universitet Kitabxanasının Elektron məlumat bazası daim inkişaf edir və zamanın tələblərinə uyğun qurulur. Yeni alınmış bütün dərsliklər elektron kitabxanaya daxil edilmişdir. Eyni zamanda kafedralarla əlaqə qurulur, kitabxanaya yeni dərsliklər (kitab və elektron formada), mühazirələr və proqramlar (elektron formada) qəbul edilir, sonra elektron kitabxanaya daxil edilir. Kitabxana infrastrukturunu yeniləmək üçün kitabxana müasir formada yenidən quruldu, bütün avadanlıqlar yeniləndi və oxuculara xidmət göstərmək üçün müasir kompüterlərlə təchiz olunmuş virtual oxu otağı təmin edilib. Kitabxananın elektron məlumat bazasının inkişafı üçün kitabxana müasir dövrün tələblərinə cavab verən yeni avadanlıq alır. Oxucuların tələbatını ödəmək baxımından bütün binalarda müasir oxu zalları fəaliyyət göstərir. Memarlıq fakültəsində xüsusi kabinet Kitabxanası yaradılıb. Kitabxana daha innovativ tələblərə cavab verən elmi resursların əhatə dairəsini genişləndirmək üçün Elektron Məlumat bazasının bütün imkanlarından istifadə edir. Kitabxana respublikanın kitabxanaları üzrə müasir elmi-praktik konfranslarda fəal iştirak edir və öz fəaliyyətində yeniliklər edir [2]. Elektron kitabxananın işini yaxşılaşdırmaq üçün universitet kitabxanası AKİS sisteminə qoşulub. Avtomatlaşdırılmış kitabxana informasiya sistemləri (AKİS) kitabxana fondlarını izləmək üçün istifadə olunan resurs planlaşdırma sistemləridir. AKİS

kitabxananın istifadə etdiyi ənənəvi texnologiyalardan avtomatlaşdırılmış texnologiyaya keçmək üçün hazırlanmışdır. AKİS-in əsas komponenti kitabxana avtomatlaşdırma sistemidir. İstifadəçilərin kitabxana fondlarına rahat girişini təmin etməyə imkan verir. AKİS xüsusiyyətlərinin əksəriyyəti ümumi interfeysə inteqrasiya olunmuş funksional olaraq tamamlanmış modullara malikdir və bunlara daxildir:

- * Fondun doldurulması (sifariş);
- * kataloqlaşdırma (materialların təsnifatı);
- * tirajların uçotu (fondun kitabların oxuculara verilməsi, geri qaytarılması);
- * dövrü nəşrlərlə işləmək;
- * OPAC-ümumi elektron kataloq və istifadəçi interfeysi.

Kitabxana işinin avtomatlaşdırılması oxucu xidmətinin sürəti, fondların səmərəli idarə edilməsi və kitabxananın oğurluqdan qorunması kimi əsas problemləri həll etmək üçün vacibdir. AKİS müasir kitabxanalarda radio tezliklərini təyin edən cihazlar metodlarından biri ilə istifadə olunur.

Bu avadanlıq elektron etikətlərdən məlumatları təməssiz oxumağa imkan verir. Kitablər verildikdə və qəbul edildikdə, fondların təhlükəsizliyini və nəşrlərin uçotunu təmin etmək üçün istifadə olunur. Beləliklə, kitabxana işçilərinin əl əməyi minimal olur, işin keyfiyyəti artır. Hal-hazırda kitablərin avtomatik verilməsi, ədəbiyyat və inventarların icazəsiz ixracına nəzarət üçün stansiyalar hazırlanmışdır. Kitabxananın avtomatlaşdırılmasına orijinal kitablərin xüsusi etikətlərlə etikətlənməsi də daxildir. Bu cür məlumat daşıyıcıları mühasibat məlumatları ilə əlaqələndirilir, buna görə kitabxana daxilindəki fəaliyyətləri izləmək çox rahatdır. Bu texnologiya ilə fondların idarə edilməsi kifayət qədər səmərəli olur. Koha, müasir dövr üçün bütün beynəlxalq standartlara cavab verən bir avtomatlaşdırma sistemidir. Kataloq qeydləri kitabxana materialları haqqında qısa məlumatları ehtiva edən qısa qeydlərdir. Kitabxana kataloqu yalnız məlumat axtarmağa xidmət etmir, həm də bəzi kataloqlar materiallarda olmayan tam biblioqrafik məlumat verir. Kataloq qeydlərindəki məlumatlar onları müəyyənləşdirmək üçün etikətli sahələrə və alt tiplərə bölünür. Məsələn, müəllifin adı üçün bir sahə ola bilər. Ətraflı kataloq qeydinin yaradılması üçün tələb olunan əmək intensivliyinə görə materiallar bir dəfə kataloqlaşdırılır və sonra qeydlər OCLC (online Computer Library Center) kimi yardım proqramları vasitəsilə digər kitabxanalara paylanır. Elektron kitabxanalarda MARC və əlaqəli kataloqlaşdırma qaydalarının rolu müzakirə mövzudur. Bir çox kitabxananın öz onlayn sənəd kataloqu var, bunlar da internet üzərindən açıqdır. Kataloq girişləri kataloqlaşdırma qaydalarına uyğundur və kitabxanalar xərcləri azaltmaq üçün qeydləri bölüşürlər. Kitabxana qeyd mübadiləsi və paylanmış axtarış ehtiyaclarını ödəmək üçün Z39.50 protokolunu hazırladı. Z39.50 protokolunun əsas istifadələrindən biri serverlər arasında məlumat mübadiləsidir. Böyük kitabxanalarda bir qovluq sistemi bir qrup qovluq axtarmaq üçün protokoldan istifadə edə bilər. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Elektron Kitabxana və informasiya resursları kafedrası: Elektron kitabxana kitabxananın ayrılmaz hissəsidir, həm çap, həm elektron, multimedia və digər formalarda vəsait əldə edir, tələbələrə və müəllimlərimizə operativ informasiya xidmətləri göstərir, təhsil və tədqiqat prosesini zənginləşdirir. Elektron kitabxana getdikcə daha çox istifadəçi, professor-müəllim heyəti, tələbə və tədqiqatçı cəlb edir, elmi resursları virtual informasiya resurslarının idarə edilməsi xidməti sahəsinə cəlb edir.

Elektron kitabxana 2013-cü ildən Koha sisteminə inteqrasiya olunmuş kitabxana sistemi əsasında yaradılıb və fəaliyyət göstərir.

Şöbənin fəaliyyət istiqamətləri:

- Elektron kataloqda kitablərin biblioqrafik təsvirinin işlənməsi;
- Skanerdən istifadə edərək kitablərin elektron nüsxələrini yaradılması;
- Elektron kitablərin, mühazirələrin və digər informasiya resurslarının serverdə yerləşdirilməsi;

- Oxucular üçün elektron informasiya xidməti;
- Tam mətnli bazalarının istifadəsi üçün xidmətin təşkili;
- RFID texnologiyalarının tətbiqi.

Nəticə.

Koha olduqca gənc akisdır. Geliştirici icma, sistemin indiki dövrün ehtiyaclarına uyğun inkişafı ehtiva edən yeni versiyalarının yayımlanmasına fəal şəkildə hazırlaşır. Kitabxanalar resurslarını əlçatan etmək üçün çox say, vaxt və pul sərf etdilər.

Bu haqda bir çox elm adamları öz fikirlərini bildirirlər

Akis Koha 'nın tətbiq olunduğu kitabxana rəhbərlərinin açıqlamaları: "açıq proqramdan istifadə sərbəst ictimai məlumat əldə etmə fəlsəfəsinə uyğundur" (Nelsonville.)

AKİS Koha istifadəçi təlimatı" inanırıq ki, Koha kitabxana və informasiya sistemləri dünyasında Apache (ən populyar veb server) olmaq üçün hər cür şəraitə və funksionallığa malikdir " -Kıpr Orta Şərq Universitetinin (Near East University) direktoru Toomer B [3].

Sonda qeyd etmək istərdim ki, sistem proqramı nə qədər mükəmməl olsa da, onun tam istifadəsi üçün tələbələrə elektron kitabxana və informasiya resurslarından istifadə üzrə təlimlər keçirilməlidir. Səlahiyyətlərin formalaşdırılması, resursların axtarışı, müvafiq məlumatların seçilməsi barədə informasiya verilməlidir.

Şəxsiyyətin informasiya mədəniyyətinin formalaşması təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Təhsil müəssisələri ilə yanaşı, kitabxanalar həmişə informasiya mədəniyyətinin formalaşması ilə məşğul olublar [4].

Məktəblilər və tələbələr arasında informasiya mədəniyyətinin formalaşması sahəsində müxtəlif kitabxanaların təcrübəsini təhlil edərək görürük ki, informasiya istehlakçılarının informasiya mədəniyyətinin səviyyəsini, habelə informasiya ehtiyatlarının mövcudluğunu müəyyənləşdirmək və diqqətlə öyrənmək informasiya cəmiyyətində fərdi inkişaf üçün rahat bir mühit yaratmaq üçün zəruri şərtidir.

Ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu. <https://ict.az/ru/content/189/>. istifadə tarixi 24.12.2023
- 2.Memarlıq və İnşaat Universitetinin rəsmi saytı <https://azmiu.edu.az/az> . istifadə tarixi 24.12.2023
- 3.ALİS Koha qısa istifadəçi təlimatı.2013
4. Təhsil müəssisəsinin elektron kitabxanasının yaradılması. Dərslik təhsil müəssisələrinin kitabxanalarının işçilərinə yönəldilmişdir. Bspu nəşriyyatı, 2004 5.Müəllimlər və tələbələr üçün EBS (Elektron Kitabxana Sistemi) "əqli mülkiyyət kitabları" nda işləmək üçün metodiki tövsiyələr. "Svetlin sənaye Kolleci".Yakutiya.2017
6. Jabko E. D. Elektron mühitdə istinad və biblioqrafik xidmət. - Sankt-Peterburq: RnB nəşriyyatı, 2006. - 388 S.
7. Biblioqraf kitabçası / elmi nəşr. müəlliflər: A. N. Vaneev, V. A. Minkin. - 3-cü nəşr., yenidən nəşr. və əlavə – Sankt-Peterburq: peşə, 2005. - 592 s. - ("kitabxana"seriyası).
8. Ümumdünya şəbəkəsi - effektiv axtarış strategiyası: kitabxanalar üçün bələdçi / Rusiya Milli B-ka; comp. : I. S. Galeeva, A. G. Beglik, I. G. Voitenkova, P. A. Luzgina; elmi nəşr. müəllif: E. D. Jabko. - Sankt-Peterburq., Rusiya Milli Kitabxanasının nəşriyyatı, 2001. 208 S.
- 9.A.Xələfov, A. Qurbanov. Kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin əsasları. Dərslik. Bakı. 2007.
- 10.J. J.Cəfərov. Kitabxana informasiya xidmətində elektron resursdur.Bakı-Tərəqqi-2012
11. Digital Libraries and Electronic Publishing Series Editor: William J. Arms. Publishing House of the Massachusetts Institute of Technology Cambridge, Massachusetts, London, England.2000

**ВЛИЯНИЕ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ БИБЛИОТЕЧНО-
ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ НА ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНОГО
ПРОЦЕССА В БИБЛИОТЕКАХ ВУЗОВ**

Саламлы Севиндж Мамед

Резюме

Аннотация. Являясь неотъемлемой частью науки, образования и культуры, библиотеки прошли многовековой исторический путь развития, сыграли важную роль в сохранении, развитии национальных и духовных ценностей. Эти храмы науки, образования, культуры – библиотеки, считающиеся хранителями и пропагандистами нашего материального и духовного наследия, веками служили источником знаний для поколений и обогащали их гуманистическую сущность. В наше время наряду с традиционными услугами, нашедшими свое подтверждение на практике, библиотеки предоставляют и услуги на основе информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). В эпоху реформационного общества повышается внимание государства к сфере библиотечного дела, с каждым днем увеличивается объем интеллектуальных и материальных вложений в эту сферу. В результате применения ИКТ в библиотечной сфере возникает множество новых требований. Те же требования, которые напрямую связаны с улучшением обслуживания читателей, в конечном итоге способствуют более быстрой сортировке, сбору и передаче данных. Таким образом, для более легкого достижения главной цели – предоставления читателю наиболее актуального сервиса, информации, большого количества документов в режиме реального времени, необходимо использовать новейшие программы-конструкторы.

**THE IMPACT OF AUTOMATED LIBRARY INFORMATION SYSTEMS ON THE
FORMATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN HIGHER SCHOOL
LIBRARIES**

Salamlı Sevindj Mamed

Summary

Being an integral part of science, education and culture, libraries have passed a centuries-old historical path of development, played an important role in the preservation and development of national and spiritual values. These temples of science, education, and culture – libraries, considered the guardians and propagandists of our material and spiritual heritage, have served for centuries as a source of knowledge for generations and enriched their humanistic essence. Nowadays, along with traditional services that have found their confirmation in practice, libraries also provide services based on information and communication technologies (ICT). In the era of the reformation society, the state's attention to the field of librarianship is increasing, and the volume of intellectual and material investments in this area is increasing every day. As a result of the use of ICT in the library sector, many new requirements arise. The same requirements that are directly related to improving reader service ultimately contribute to faster sorting, collection and transmission of data. Thus, in order to more easily achieve the main goal of providing the reader with the most up-to-date service, information, and a large number of documents in real time, it is necessary to use the latest design programs.

BDU-nun Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsi “Kitabxanaşünaslıq” kafedrasının 30 mart 2023-cü il tarixili 07 sayılı iclas protokolu

Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosen Əhmədov Elçin Yusif oğlu

Daxil olma tarixi 06 mart 2023-cü il

UOT:37.

TƏHSİLİN DÜNYA MODELƏRİNƏ İNTEQRASIYASININ YOLLARI (təbiət fənlərin nümunəsində)

Cəlilova İlahə Cəlil qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
ilahe.celilova1981@mail.ru

Xülasə: “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” sənədində təhsilin integrativlik prinsipi ilə təşkilinə dair mühüm müddəalar mövcuddur. Azərbaycan təhsil sistemində tədris olunan fənlərin say çoxluğu və bu baxımdan vaxt məhdudiyyətinin yaranması təhsil mütəxəssislərini məcbur edir ki, onlar müxtəlif fənlərin inteqrasiya olunması məsələsi üzərində fikir yürütsünlər. Xarici ölkələrin təhsil sistemlərini və ibtidai təhsil səviyyəsini nəzərdən keçirərək oxşar fənlərin tədris olunduğunun şahidi oluruq. Daha çox sivil fənlərin öyrədilməsi sahəsində oxşarlıq və eyniliklər nəzərə çarpır. incəsənətə dair fənlərin (musiqi, təsviri incəsənət və s) birgə tədris olunduğu Art (Sənət) fənni və texniki elmləri özlərində birləşdirən Science (Elm) fənləri əksər ölkələr üçün oxşarlıq təşkil edir.

Açar sözlər: kurikulum modeli, inteqrasiya, ibtidai təhsil, təhsil sistemi, modernləşdirmə

Key words: curriculum model, integration, elementary education, the education system, modernization

Ключевые слова: модель учебного плана, интеграция, начальное образование, система образования, модернизация

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin ilk illərində çox böhranlı və ağır bir zaman kəsiyi yaşamış, ancaq bütün bunlara rəğmən dirçələrək özünü dünyaya tanıtmış və suverenliyini təsdiq etmiş bir dövlətdir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” sənədində təhsilin integrativlik prinsipi ilə təşkilinə dair mühüm müddəalar mövcuddur. Azərbaycan təhsil sistemində tədris olunan fənlərin say çoxluğu və bu baxımdan vaxt məhdudiyyətinin yaranması təhsil mütəxəssislərini məcbur edir ki, onlar müxtəlif fənlərin inteqrasiya olunması məsələsi üzərində fikir yürütsünlər. Hazırda bu proses müzakirələrə cəlb edilmişdir və baza cəhətdən yaxınlığı olan bir sıra fənlərin inteqrasiya olunması gündəmdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fənlərin integrativ kontekstdə tədrisi xarici ölkələrin təcrübəsində geniş yayılmış və özünü doğrultmuş bir məsələdir. Şagirdlər həm vaxta qənaət edir, həm də tədrisi əsaslı və integrativ şəkildə mənimsəyə bilirlər.

İbtidai təhsil daxili potensial baxımından təhsil sisteminin ən önəmli mərhələlərindən biridir. Dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələri öz mükəmməl təhsil sistemi ilə fərqlənməkdədir. Təhsil sisteminin düzgün qurulmasında isə bilavasitə məktəbəqədər və ibtidai təhsilin rolu əhəmiyyətli dərəcədədir. Uşaqlarda təhsilin sistemli verilməsinin və fasiləsizliyinin təmin edilməsi üçün ibtidai təhsil mərhələsində verilən baza biliklərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan təhsil sistemi müstəqillik illərindən sonra tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Aparılan təhsil islahatı fonunda təhsilin məzmun, forma və strukturunda dəyişikliklər baş verdi. Həyata keçirilən yeniliklər, tətbiq olunan kurikulumlar müxtəlif xarici ölkələrin təhsil təcrübəsindən yararlanmaqla, eyni zamanda milli təhsil sistemimizə uyğunlaşdırılmaqla əxz olundu.

Azərbaycanda ibtidai təhsil müddəti 4 il təşkil edir. Bu 4 il ərzində şagirdlərə öyrədilməli olan fənlər, reallaşdırılması nəzərdə tutulan standart, mənimsənilməsi və tətbiq olunması planlaşdırılan məzmun, həyati bacarıqlar ümumiləşdirilir. Şagirdlərin yaş və fərdi

səviyyəsinə uyğun bilik və bacarıqlar müəyyənləşdirilir. İbtidai sinif müllimi tərəfindən (bəzən fənn müəlimləri də dərs keçir) 4 il ərzində şagirdlərə bilik, bacarıqlar mənimsədir və onlar təhsilin növbəti səviyyəsi üçün hazırlanırlar.

İbtidai təhsil müddətinin azlığı bir sıra çətinliklər yaradır. Dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrində ibtidai təhsilin müddəti 5 və ya 6 il təşkil edir. Bu onu göstərir ki, ibtidai təhsil müddətində mənimsənilməsi nəzərdə tutulan məzmunu 4 il müddətinə təhsilalanlara çatdırmaq mümkün deyil. Şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətləri tələb edir ki, onlar kiçik yaşlarında çox yüklənməsinlər. öyrədilməsi nəzərdə tutulan biliklər isə baza xarakterli olub əsasən yaradıcılıqla səciyyələnməlidir.

Xarici ölkələrin təhsil sistemlərini və ibtidai təhsil səviyyəsini nəzərdən keçirərkən oxşar fənlərin tədris olunduğunun şahidi oluruq. Daha çox sivil fənlərin öyrədilməsi sahəsində oxşarlıq və eyniliklər nəzərə çarpır. incəsənətə dair fənlərin (musiqi, təsviri incəsənət və s) birləşdirən Art (Sənət) fənni və texniki elmləri özlərində birləşdirən Science (Elm) fənləri əksər ölkələr üçün oxşarlıq təşkil edir.

İnkişaf etmiş bir çox Avropa ölkələri özlərinin təhsil sistemi, forması, strukturu ilə bir-birindən fərqlənsələr də, əsas diqqəti keyfiyyət amilinə yönəldirlər ki, bu da özünü ölkənin ümumi inkişafında təzahür etdirir.

Təhsil global anlayış olduğu üçün sərhədsizdir. İstənilən ölkə özünün təhsili və iqtisadiyyatı sayəsində dayanıqlı və inkişaf etmiş struktura malik olur. Təhsilin nisbətən zəif inkişaf etdiyi və ya mövcud olmadığı toplumlarda insanlar maddi cəhətdən də çatışmamazlıqlarla üzləşirlər. Başqa sözlə, təhsili güclü olan dövlər həm də güclü iqtisadi imkanlara malik olur və sürətlə inkişaf edir. Təhsil bu anlamda dövlətlərin və müəllimlərin yeganə mövcudluq üsulu kimi özünü göstərir.

Təhsilin harada yaranması, ilkin mövcudluğu müxtəlif tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş və bu məsələyə müxtəlif aspektlərdən fərqli yanaşmalar özünü büruzə vermişdir. Bildiyimiz kimi təhsilin ən qədim mövcudluğu və sistemli inkişafı antik dövrə, qədim şərq mədəniyyətinin çiçəklənməsi dövrünə təsadüf edir. Daha doğrusu müxtəlif tarixi mənbələr və tədqiqatçıların əsərləri, daş kitabələr, qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılmış maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri, memarlıq abidələri belə düşünməyimizə əsas verir.

Elmi araşdırmalar nəticəsində təhsilin inkişafını müəyyən bir dövrlə xarakterizə etsələr də, təhsilin daha qədim bir inkişaf tarixinə malik olduğu məlumdur. Bizdən öncəki sivilizasiyaların mövcudluğu, çətin strukturlu tikililərin günümüzə qədər gəlib çatması bizə bildiri ki, təhsil – öyrətmə və öyrənmə çox qədim tarixi köklərə malikdir.

Bizim müasir dövrdə tətbiq etdiyimiz təhsil modellərinin də özünəməxsus tarixi var. Hələ XII əsrdə şərq alimlərinin əsərlərində izlərinə rast gəldiyimiz sinif-dərs sistemi XVII əsrdə Y.A.Komenski (1592-1670) və V.Ratke (1571-1635) tərəfindən işlənilərək xüsusi qəlibə salınmışdır.

Sinif-dərs sisteminin inkişafı özünün sonrakı mərhələsində müxtəlif dəyişikliklərə uğramış, yeni forma və məzmununda tətbiq olunmağa davam etmişdir. Lakin təhsilin əsas formalaşdırılması üsulu olan dərsin 5 ünsürü hələ də saxlanılmaqdadır. baxmayaraq ki, müasir dövrdə dərslərin tədris olunmasında mərkəzdənqaçma meylləri müşahidə olunur (yəni müxtəlif ölkələrdə sinif sistemində üstünlük verilməsi öz yerini sərbəst dərslərə verməkdədir, distant tədris forması sürətlə inkişaf edir və s.), yenə də əsas diqqət sistemliliyin gözlənilməsinə yönəldilir.

İbtidai təhsil üzrə integrativ kurikulumun yaradılmasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Biz tədqiqat apararkən hər şeydən öncə kurikulumlar və onların növlərini araşdırmalıyıq.

Kurikulum modellərindən danışarkən model anlayışının özünə aydınlıq gətirmək lazım gəlir. Model-təhsil prosesinin səmərəliliyini təşkil etmək üçün həyata keçirilən fəaliyyət nümunəsidir.

Təhsil özündə çox şaxəli bir proses kimi müxtəlif modellərə malikdir. Təhsilin idarəetmə,

nəzarət, qiymətləndirmə, təlimat və s. modelləri mövcuddur. Model dedikdə, hər hansı bir problemi həll etmək üçün cəhd, eləcə də artıq mövcud olan keyfiyyətli bir modelin təkrarı və ya yeni bir model yaratmaq başa düşülə bilər. Təbii ki, mövcud situasiyanın düzgün analizi tədris prosesinin iştirakçısına səmərəli modeli seçmək və ya yeni model yaratmaq üçün əhəmiyyətli kömək edə bilər.

Fərqli təhsil modellərindən istifadə etməklə pedaqoji prosesdə daha çox səmərəlilik və məhsuldarlıq əldə etmək olar. Ölümlə modelin istifadəsi təhsilin keyfiyyətini də artırmağa və daha yüksək nəticələr əldə etməyə kömək edir. Bundan başqa ənənəvi modellərdən fərqlənən bir modelin tətbiqi müəllimi öyrənmə və yenilənmə prosesinə sövq edir.

Dünya təcrübəsində geniş istifadəsi ilə seçilən bir neçə kurikulum modelləri məlumdur. Kurikulum modelləri arasında məşhur və çox istifadə olunan modellərdən biri 1940-cı ildə Amerikalı alim Ralf Tayler tərəfindən yaradılan və onun adını daşıyan Tayler modelidir. Amerikada bütün müəllimlər tədrisin inkişafı üçün Tayler modelindən və onun müxtəlif versiyalarından bu və ya digər şəkildə istifadə edir. Tayler öz tələbələrini istiqamətləndirmək üçün “Kurikulumun əsas prinsipləri” adlı kitab yazdı və bu kitabda model yaratmaq üçün ideyalarını verdi. Tayler modelində əsas xüsusiyyət tədrisin mərhələli və planlaşdırılmış şəkildə verilməsidir. Yüksək keyfiyyəti və asanlıq dərəcəsi ilə seçilən bu model dörd mərhələdən ibarətdir:

1. məktəbin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi;
2. məqsədlərlə əlaqəli təhsil təcrübələrinin müəyyənləşdirilməsi;
3. yeni təcrübələrin təşkil olunması;
4. məqsədlərin qiymətləndirilməsi

Birinci mərhələnin əsas xüsusiyyəti məktəbin, başqa sözlə təhsil sisteminin məqsəd və fəlsəfəsinin müəyyən olunmasıdır.

İkinci addımın məqsədi birinci mərhələnin daha da təkmilləşməsidir. Hər hansı təhsil sistemində mövcud təcrübələr öyrənilir, daha sonra yeni model onun əsasında formalaşdırılır. Ola bilsin ki, təhsilə tətbiq olunacaq yeni model öz xüsusiyyəti baxımından mövcud təcrübə ilə uyğunlaşmasın. Lakin təhsil fəlsəfəsinin və öyrənmə fəlsəfəsinin gözlənilməsi yeni modelin uğurlu nəticələr əldə etməsinə kömək olacaqdır.

Yeni təcrübələrin təşkil olunması məsuliyyətli və xüsusi diqqət tələb edən bir mərhələdir. Bu zaman mövcud təcrübə, şagirdlərin meyl və maraqları, müəllimlərin fəlsəfi və elmi yönəlişliyi, təhsilin istiqaməti, dövlətin və cəmiyyətin maraqları, məktəblərin maddi texniki baza baxımından yetərliyi və s. diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Tayler modelində dördüncü addım yeni məqsədlərin qiymətləndirilməsidir. Məqsəd nə qədər aydın olarsa, fəaliyyət də o qədər səmərəli nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxaracaqdır.

R. Tayler kurikulum modeli hazırlayarkən ictimai və sosial cəhətdən təhsili inkişaf etdirə biləcək bütün tərəfləri diqqət mərkəzində saxlamışdır. Burada həm təhsilalanların, həm təhsilverənlərin, həm cəmiyyətin ilkin ümumi məqsədləri və istəkləri nəzərə alınmış, həm də təhsilin fəlsəfi, pedaqoji, psixoloji, didaktik nəzəri və praktik tərəfləri nəzərə alınmaqla dəqiq təlim məqsədləri müəyyənləşdirilmişdir.

Stanford Universitetinin professoru Elliot Eysnerin də təhsil sahəsində hərtərəfli tədqiqatları mövcuddur. Yeni təhsil proqramlarının mahiyyətini dərinlən anlayan E. Eysner özünün kurikulum modelini irəli sürmüşdür.

Eysnerin 1991-ci ildə təklif etdiyi model estetik model adlanır. O, tədris planı (kurikulum) yaratmaq üçün estetik komponentlərlə davranış prinsiplərini birləşdirməyi əsas götürür. Eysnerin fikrincə, səmərəli bir model sisteməti və hərtərəfli (simmetrik) olmalıdır.

Azərbaycanda mövcud olan kurikulum Taylerin deduktiv metodu ilə Eysnerin estetik metodunun qarışığıdır. Çünki əvvəlcədən ən ümumi tədris məqsədləri müəyyən olunur, daha sonra həmin məqsədlərin alt məqsədləri ayrılır və müxtəlif yanaşmalarla təlim məqsədlərinə

nail olunur. Bu zaman Eysnerin qeyd etdiyi kimi həm məqsədli, həm struktur, həm tədris, həm pedaqoji və həm də qiymətləndirici yanaşma vasitəsi ilə təlim məqsədlərinin reallaşdırılmasına və təlimdə səmərəli nəticələr əldə olunmasına çalışılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əslində yuxarıda adını çəkdiyimiz bütün modellər faydalıdır. Lakin məktəbin maddi durumunu, struktur formasını və yönəlişliyini təyin edərək bu modellərdən birini tətbiq etmək olar. Bunun üçün də təbii ki, güclü təhsil ekspertlərinə ehtiyac vardır.

Kurikulumun modelləri ilə yanaşı, növləri də həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Dünya təcrübəsində təhsil proqramlarının müxtəlif növləri mövcuddur. Bəzi ölkələr kurikulumların yalnız bir növündən istifadə edirsə, bəziləri iki və daha çox növdən ya ayrı-ayrılıqda, ya da inteqrasiya olunmuş şəkildə istifadə edirlər.

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində müəllimlərə kurikulumları seçməkdə sərbəstlik verilmişdir. Çünki daxil olduğu sinfin bütün xüsusiyyətlərini yalnız o sinfə dərs deyən müəllim bilir. Bundan başqa hər bir müəllimin özünəməxsus strateji hədəfləri və tədris xüsusiyyətləri olur ki, bəzən seçilmiş tədris proqramı həmin xüsusiyyətlərə uyğunlaşmır. Nəticədə tədrisin keyfiyyəti və səmərəlilik səviyyəsi arzu olunan səviyyədə olmur. Sərbəst kurikulum seçən müəllim sinfinin kapitanı olmağı bacarır və idarəetməni daha yaxşı həyata keçirə bilir.

Dünya təhsil sistemində ibtidai təhsilin forma və məzmununun təkmilləşdirilməsi problemi diqqəti cəlb edən ən vacib məsələlərdəndir. İbtidai təhsil üzrə inteqrativ modelin yaradılması təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsini şərtləndirən mühüm amillərdən biridir.

Dünyanın əksər ölkələrində ibtidai təhsilin müddəti 5 il və daha artıqdır, ibtidai təhsil icbaridir, ibtidai təhsil müddətində tədris olunan fənlər daha geniş aspektə maldır, ibtidai təhsilin əsas məqsədi şagirdləri müstəqilliyə alışdırmaq, onlarda əqli, mental və fiziki xüsusiyyətlərin, eləcə də idrak və yaradıcılığın inkişaf etdirilməsidir, ibtidai təhsil mərhələsində şagirdlərə şəxsi, sosial və vətəndaşlıq, eləcə də dini biliklər öyrədilməkdədir, məktəblər maddi-texniki baza baxımından tam təchiz olunmuşdur, təhsil vasitələrinin, dərslərin və proqramların seçilməsində sərbəstlik vardır, müəllim kadrlarının formalaşdırılması və seçilməsi xüsusi diqqət mərkəzindədir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” sənədində nəzərdə tutulan prioritet istiqamətlərə nəzərən Azərbaycanda təhsilin dünya ölkələrində mövcud olan standartlara uyğunlaşdırılması üçün strateji işlər (təhsilin 12 illik olması, şəxsiyyətyönümlü təhsil sisteminin yaradılması, keyfiyyətli təhsilverənlərin formalaşdırılması, şəffaf idarəetmə mexanizminin yaradılması və s.) həyata keçirilməkdədir. Hazırda Azərbaycan Təhsil sistemində inkişaf etmiş xarici ölkələrin təhsil sisteminə inteqrasiya olunmaqla, şagirdə yönəlmiş nəticə və şəxsiyyətyönümlü təhsilə üstünlük verilir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil, təhsil texnologiyalarının uğurlu inteqrasiyasına imkan verir. Yeni pedaqoji texnologiyaları tətbiq etməklə təlim prosesini fəallaşdırmaq, şagirdlərin liderlik qabiliyyətini inkişaf etdirmək, bununla da təhsilin səviyyəsini yüksəltmək indiki zamanda qarşıda duran mühüm problemlərdəndir.

Təhsilin modernləşdirilməsi təhsil sisteminin qanunauyğun prosesi kimi dəyərləndirilir və dinamik proses kimi həyata keçirilir. Modernləşdirmə müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmaq, yeni tələb və normalara, texnoloji proseslərə uyğunlaşmaqdır. Təhsilin modernləşdirilməsində məqsəd qlobal dəyərlərin və əməkdaşlığın inkişafı naminə rəqabət aparmağa malik intellekt sahiblərinin yetişməsinə təmin etməkdir. Təhsildə məzmunun modernləşdirilməsi zamanı onun həm pedaqoji-psixoloji tərəfləri, həm də nəzəri və təcrübi paradiqlələri nəzərə alınır.

Pedagoji texnologiyalar, şagirdlərin təlim prosesində öyrənmə və anlaşılmaya, bacarıq və keyfiyyətlərə yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir. Müasir pedaqoji texnologiyaların hamısının məzmunu, əsasən interaktivliyə görə fərqlənir.

Pedaqoji texnologiyalartəlim prosesində şagirdə yönəlmiş təlim, inkişafetdirici təlim, qabaqlayıcı təlim, əməkdaşlıq təlimi və qrup təlimi prinsiplərinə istinad edir. Pedaqoji texnologiyalar təlim prosesini fəallaşdırır, keyfiyyətin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Yeni pedaqoji texnologiyaların tədris prosesinə tətbiq edilməsində əsas məqsəd, tədris prosesini dəqiq idarə etməklə bərabər, təhsil məqsədlərinin əvvəlcədən yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə zəmin yaratmaqdır.

Şagirdlərin yaradıcı düşünmə, biliklərə sərbəst yiyələnmə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində, dərsin intensivləşdirilməsində, şagirdlərdə bilik və bacarıqların formalaşdırılmasında pedaqoji texnologiyalardan istifadə əsas amillərdəndir. Müasir dövrdə integrasiya proseslərinin tədricən güclənməsi təhsil sistemində də müvafiq olaraq modernləşdirmənin gerçəkləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Pedaqoji texnologiyaların müasir təhsil sisteminə səmərəli tətbiqi zamanı şagirdlər yeni ideyaların, maraqlı, səmərəli təkliflərin yaradıcısı və daşıyıcısı kimi çıxış edə bilər. Müasir dövrdə pedaqoji texnologiyaların tətbiqi müəllimin, onun pedaqoji əməyinin, iş üslubunun əsaslı şəkildə dəyişməsinə tələb edir. Təhsilalanların yüksək keyfiyyətlərə malik şəxsiyyət kimi formalaşması üçün müəllimlər özləri dəyərlərin mütləq daşıyıcısı olmaqla yanaşı, xüsusi bacarıqlara malik olmalıdırlar.

Hazırda təhsildə yeni yanaşmaların tətbiqi, dünya təhsil sferasında təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Ona görə də yeni texnologiyaların pedaqoji-psixoloji təhlilinin aparılması, onun yeni məzmunun hazırlanması bu günümüzün tələbidir. Müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı pedaqoji texnologiyaların tətbiqinə aid metodik vasitələrin hazırlanması məqsədəmüvafiqdir.

Ədəbiyyat

1. Humeyir Əhmədov. Qloballaşma, modernləşdirmə; yeni insan və təhsil problemləri. "Təhsil problemləri" qəz-i, 7 sentyabr, 2013
2. Ağayev Ə. Təhsilin modernləşdirilməsi: tarixilik, varislik, müasirlik. "Müasir mərhələdə pedaqoji elmin inkişaf perspektivləri" toplusu, Bakı. 2004.

ПУТИ ИНТЕГРАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В МИРОВЫЕ МОДЕЛИ (на примере естественных наук)

Джалилова Илаха Джалил кызы

Резюме

В документе «Государственная стратегия развития образования в Азербайджанской Республике» содержатся важные положения об организации образования по принципу интегративности. Достаточное количество предметов, преподаваемых в системе образования Азербайджана, и возникающие в связи с этим временные ограничения заставляют специалистов в области образования задуматься над вопросом интеграции различных предметов. Рассматривая системы образования зарубежных стран и уровень начального образования, мы видим, что преподаются схожие предметы. Сходства и идентичность заметны в области преподавания более современных предметов. Предметы по искусству (музыка, изобразительное искусство и т. д.), совместно преподаваемые как Art (Искусство) и технические науки, объединенные как Science (Наука) для большинства стран аналогичны.

WAYS OF INTEGRATION OF EDUCATION INTO WORLD MODELS (on the example of natural sciences)

Jalilova Ilaha Jalil

Summary

In the document "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan" contains important provisions on the organization of education on the principle of integrativity. A sufficient number of subjects taught in the education system of Azerbaijan,

and the time constraints that arise in connection with this, make education specialists think about the issue of integrating various subjects. Looking at the education systems of foreign countries and the level of primary education, we see that similar subjects are taught. Similarities and identities are seen in the teaching of more modern subjects. Art subjects (music, visual arts, etc.) taught jointly as Art and technical sciences combined as Science are similar for most countries.

Rəyçi: baş müəllim Məmmədova Aytən Rafət qızı

Ümumi pedaqogika kafedrasının 11 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolou

Daxil olma tarixi 15 fevral 2023-cü il

UOT:37

İŞƏGÖTÜRƏNLƏRLƏ ƏMƏKDAŞLIQ “AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA PEŞƏ TƏHSİL VƏ TƏLİMİNƏ DAİR STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİ”NİN MÜHÜM İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Piriyeva Təranə Zakir qızı

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun doktorantı

Bakı Qızlar Universitetinin baş müəllimi

piriyeva.tarana.zakir@gmail.com

Xülasə: Bu məqalədə Azərbaycan təhsil sisteminin strateji istiqamətlərdən biri kimi peşə təhsili sahəsində işəgötürənlərlə əməkdaşlıq işinin əhəmiyyətlik səviyyəsi araşdırılmış, uzunmüddətli baxışlar və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışlar səviyyəsində işəgötürənlərlə əməkdaşlığın qurulması istiqamətləri təhlil edilmiş, bu sahə üzrə icra edilmiş işlər nəzərdən keçirilmiş, mövcud sahə üzrə problemlərin aradan qaldırılması sahəsində təkliflər irəli sürülmüşdür. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminə dair Strateji Yol Xəritəsi” konkret prioritet istiqamətlər üzrə icra müddətləri və mexanizmləri, tədbirlər, nəticə indiqatorları və icra müddətləri göstərilməklə hazırlanmışdır. İşəgötürənlərin peşə təhsili və təlimi sistemə integrasiyası Strateji Yol Xəritəsinin beş strateji hədəfindən biri olaraq müəyyən edilmişdir və bu artıq mövcud sahənin əhəmiyyətlik səviyyəsini artırır, eyni zamanda mövcud sahədə xüsusi araşdırmaya ehtiyacı zəruri edir.

Açar sözlər: strateji yol xəritəsi, peşə təhsili pilləsi, işəgötürənlərlə əməkdaşlıq, strateji prioritet hədəflər, pilot peşə təhsili müəssisələri

Ключевые слова: стратегическая дорожная карта, уровень профессионального образования, сотрудничество с работодателями, приоритетные стратегические цели, пилотные учреждения профессионального образования

Keywords: strategic roadmap, level of professional education, cooperation with employers, priority strategic goals, pilot vocational education institutions

Strategiyalar və ya strateji yol xəritələri dövlət siyasəti ilə sıx bağlı olmaqla yanaşı, onun vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin edir. Strategiya yaxşı müəyyən edilmiş, ümumi komponentləri, addımları, alətləri, istiqamətləri və hədəfləri (vizyonu) özündə əks etdirən yol xəritəsidir. Müxtəlif komponentləri müəyyən edilmiş, gələcəkdə arzu olunan vəziyyətə nail olmaq vasitəsi və mühüm planlaşdırma prosesinin nəticəsi kimi strategiya- həyata keçirilən bir fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət isə bənzərsiz və təkrarolunmayan sərəfələr əsasında icra edilməlidir. Sərəfələr funksiyaları və tapşırıqları uğurla yerinə yetirmək üçün tələb olunan əlaqəli bilik, bacarıq və vərdişlərin toplusunu yüksək məharətlə tətbiq etmək və ya istifadə

etmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Qısaca desək, strategiya “olduğumuz yer” ilə “olmaq istədiyimiz yer” arasındakı boşluğu aradan qaldırır.

İlk strategiya ilə bağlı düşüncə və fikirlər miladdan öncə IV əsrdə yaşayan və “Müharibə sənəti” kitabının müəllifi olan Sun Tszinin açıqlamaları ilə bağlıdır. Onun fikirlərinə görə strategiya açıq münaqişələrin qarşısını almaqla dəyişən şəraitdən istifadə etmək, vəziyyət dəyişikliyinə nəzərə almaq qabiliyyətidir. (4, səh. 112)

Uzun müddət hərbi sənətinin bir hissəsini əhatə edən strategiya anlayışı məqsəduyğunluq, ümumi plan və qarşıya qoyulmuş tədbirlərin mütəmadi olaraq həyata keçirilməsi sayəsində müharibədə qələbə qazanmaq yolu olmuşdur.

İngilis ensklopediyasında strategiya “hərbi məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün bütün milli qaynaqlardan və ya resurslardan istifadə etmək üçün elm və ya sənət sahəsi kimi izah edilir. Burada strategiya termininin qədim Afinada seçilmiş general olan yunan strateqosunun adından götürüldüyü, strateqoilərin isə əsasən birləşmiş siyasi və hərbi səlahiyyətə malik hərbi liderlər olduğu qeyd edilmişdir. (9)

Digər bir mənbədə “sərkərdə olmaq sənəti” kimi qəbul edilmiş strategiya sözünün lüğəvi mənası "orduya rəhbərlik, yaxud hərbi əməliyyat keçirmə və ya ordunu idarə etmə bacarığı, ümumilikdə, fənd və ya məharət" kimi izah edilmişdir. Yunan mənşəli söz olan strategiya "stratos" (ordu) və "agein" (rəhbərlik etmək) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və "strategos" (ordu rəhbəri) kimi başa düşülür. (5, səh. 9)

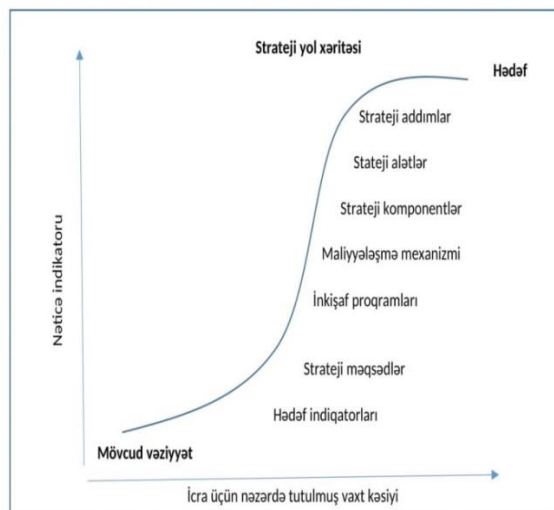
Strategiya- müharibə nəzəriyyəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi yaranmasına baxmayaraq, müasir şəraitdə bu termin praktiki olaraq ictimai həyatın bütün istiqamətlərində, xüsusilə də iqtisadiyyat, siyasət, təhsil sahəsində uğurla tətbiq edilməkdədir.

Təhsil sahəsində konseptual sənəd olan “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir və bu sahədə islahatların uğurla həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, inkişaf istiqamətlərini özündə ehtiva edir. (1)

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı ilə 19 yanvar 2015-ci il tarixdə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı”nda peşə təhsili istiqamətində cəmiyyətin tələblərinə uyğun səriştə əsaslı peşə təhsili standartlarının və kurikulumlarının, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq hər bir ixtisas üzrə müasir standartların hazırlanması və s. kimi strateji hədəflər müəyyən edilmişdir. Lakin, peşə təhsili sahəsində islahatların sistemliliyinin və mütəmadiyyətinin təmin edilməsi və peşə təhsili sahəsinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” 16 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamına müvafiq olaraq milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır ki, bunlardan biri “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”dir. (2, səh 6)

Strateji Yol Xəritəsi 2020-ci ilədək strateji, 2025-ci ilə qədərki dövr üçün uzunmüddətli və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışlardan ibarət olmaqla yanaşı, təkcə inkişaf məqsədlərini deyil, həm də hər bir istiqamət üzrə qlobal meyilləri, görülmək tədbirləri, tələb olunan investisiya və gözlənilən nəticələri əhatə edir.

Cədvəl: 1.

“Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nin başlıca istiqamətləri rəhbər tutulmaqla, Azərbaycan Respublikasının peşə təhsili və təlimi sistemində aşağıdakı **strateji hədəflər** müəyyən edilmişdir:

- işəgötürənlərin peşə təhsili və təlimi sistemində inteqrasiyası;
- nəticələrə əsaslanan güclü maliyyələşdirmə sisteminin yaradılması;
- məqsədli peşə inkişafı proqramlarının yaradılması;
- sektorlar üzrə spesifik proqramların yaradılması;
- peşə təhsili və təlimi üzrə hədəflərin əldə olunmasına təkan verəcək vasitələrin tətbiqi.

(3, səh. 3)

“Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin ilkin hədəflərdən biri kimi müəyyən edildiyi üçün işəgötürənlərlə əməkdaşlığın imkan və tətbiqi mexanizmlərinin dərinlən tədqiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qlobal aləmdə müasir peşə təhsili müəssisələrini səciyyələndirən əsas xüsusiyyət dəyişən əmək bazarının tələblərinə çevik uyğunlaşan peşə təhsili proqramlarının hazırlanmasıdır. Bu məsələni işəgötürənlərin tələblərini nəzərə alaraq mütəmadi yenilənən peşə standartları və təlim proqramlarının (kurikulumların) hazırlanması yolu ilə təmin etmək və işəgötürənlərin peşə təhsili və təlimi sistemində inteqrasiyası vasitəsilə nail olmaq mümkündür. Bununla yanaşı peşə təhsili məzunları üçün təhsildən məşğulluğa keçidin təmin edilməsi sahəsində istehsalat təcrübələri məhz real sektorla, yəni işəgötürənlərlə əməkdaşlıq nəticəsində geniş imkanlar yarada bilər.

İlk strateji hədəf olan işəgötürənlərin peşə təhsili və təlimi sistemində inteqrasiyası işəgötürənlərlə əməkdaşlığın qurulması və peşə təhsili sistemində ixtisaslı yeni mütəxəssislərin cəlb edilməsi kimi iki prioritet istiqaməti özündə ehtiva edir və hər iki prioritet istiqamət üzrə görülməli işlər tədbirlər planında əsas və digər icraçılar, tövsiyələr, nəticə indikatorları və icra müddətləri göstərilməklə qruplaşdırılmışdır. Tədbirlər planında pilot peşə təhsili müəssisələrində işəgötürənlərlə əməkdaşlıq mexanizmlərinin qurulması işinin Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin birgə əməkdaşlığı sayəsində həyata keçirilməsi xüsusi vurğulanmışdır.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən özəl və dövlət sektorunu təmsil edən işəgötürənlər və işəgötürən birlikləri ilə peşə təhsili müəssisələri arasında müxtəlif səviyyələrdə əməkdaşlığın qurulması və bu strateji hədəfə müxtəlif istiqamətlər üzrə nail olunması Strateji Yol Xəritəsində aşağıdakı ardıcılıqda qeyd edilmişdir:

1. Əmək bazarında strateji məşğulluq sahələrinin müəyyən edilməsi və kadr tələbatının proqnozlaşdırılması;

2. Peşə təhsili və təlimi müəssisələrinin mövcud vəziyyətinin hərtərəfli araşdırılması və optimallaşdırılması ilə bağlı tədbirlər planının hazırlanması;

3. İri sənaye mərkəzlərində və regionlarda optimallaşdırma prosesinin həyata keçirilməsi;

4. Pilot peşə təhsili müəssisələrinin qurulması;

5. Pilot peşə təhsili müəssisələrində işəgötürənlərlə əməkdaşlıq mexanizminin qurulması, peşə standartları və kurikulumların işlənilməsi;

6. Pilot peşə təhsili müəssisələri haqqında ictimai məlumatlılığın təmin edilməsi və qəbulun aparılması;

7. Əməkdaşlıq proqramları üzrə monitoring və nəzarətin təşkili;

8. Əməkdaşlıq proqramlarının səmərəliliyi ilə bağlı məlumatların ictimaiyyətə açıqlanması;

9. Pilot peşə təhsili müəssisələrində tətbiq olunan peşə standartlarının və təhsil proqramlarının (kurikulumların) digər peşə təhsili müəssisələrində tətbiqi. (3, səh. 43-44)

Özəl sektorların peşə təhsili sistemində dəstəyini isə dövlət-özəl əməkdaşlıq sahəsində təmin edilməsi əsas imkanlardandır. Strateji Yol Xəritəsində pilot layihə kimi 2020-ci ilə qədər dövlət-özəl əməkdaşlığa əsaslanan mexanizmin işlənilib hazırlanması, pilot layihə olaraq bir neçə peşə təhsili müəssisəsində həyata keçirilməsi strateji baxış olaraq müəyyən edilmişdir.

Fikrimizcə, bu cür əməkdaşlıq sayəsində özəl sektorun maddi-texniki bazasından və mütəxəssislərindən istifadə etməklə peşə təhsili müəssisələrinə dəstək verilməsinə və işəgötürənlərin tələblərinə uyğun qurulmuş təhsil proqramlarının (kurikulumların) hazırlanmasına və bütün bunlar isə keyfiyyətli peşə təhsili sisteminin yaradılmasına səbəb olacaqdır.

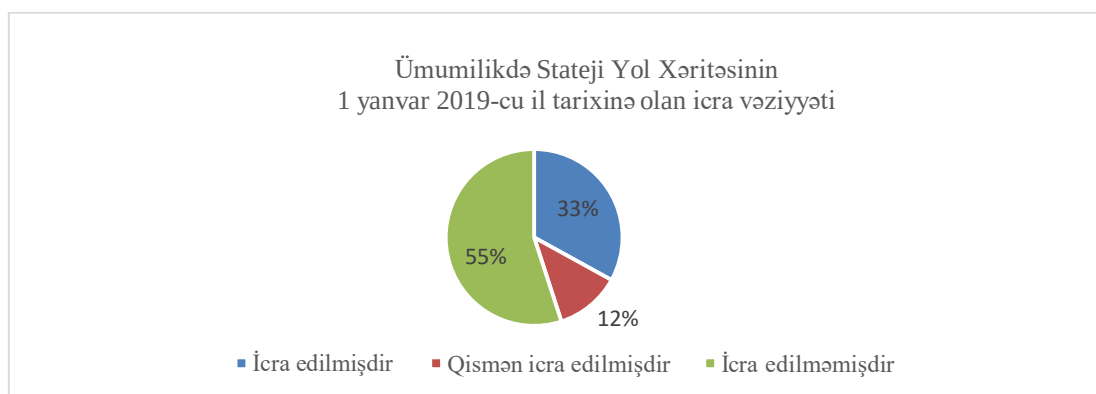
Bir məsələni də xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, Strateji Yol xəritəsində tədbirlər planı yalnız 2020-ci ilədək olan dövrü özündə əks etdirir, uzunmüddətli və hədəf baxışlar üzrə tədbirlər planı strategiyada əhatə olunmamışdır. Lakin, 2025-ci ilədək **uzunmüddətli baxışda** peşə təhsili və təlimi üzrə iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarından olan işəgötürənlərlə sıx əməkdaşlıq sayəsində əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşə standartları və təhsil proqramları (kurikulumlar) əsasında ixtisaslı işçi qüvvə hazırlayan funksional peşə təhsili sisteminin formalaşdırılması və 2020-ci il üzrə strateji baxış çərçivəsində pilot olaraq yaradılmış peşə təhsili müəssisələrinin təcrübələrinə əsaslanmaqla işəgötürənlərlə geniş əməkdaşlıq çərçivəsində yeni peşə təhsili müəssisələrinin tikilməsi xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Strateji Yol Xəritəsində işəgötürənlərlə əməkdaşlığın sistemli şəkildə qurulması sayəsində hətta Azərbaycanın peşə təhsili müəssisələri ilə beynəlxalq əməkdaşlığın qurulması istiqaməti öz əksini tapmışdır. Peşə təhsili müəssisələri ilə əməkdaşlıq nəticəsində hər il müəyyən sayda tələbənin işlə təmin edilməsi sayəsində 2025-ci ilədək peşə təhsili müəssisələrinə qəbul sayının artırılması nəzərdə tutulmuşdur.

2025-ci ildən sonrakı dövrdə **hədəf baxış** artıq işəgötürənlərin peşə təhsili sistemində təhsil proqramının (kurikulumun) hazırlanmasından başlamış maliyyələşdirilməyə qədər hərtərəfli şəkildə integrasiya olunması əməkdaşlığın (müəyyən edilmiş: aşağı, orta və yuxarı səviyyələrdən) yuxarı səviyyəsinin təmin edilməsi, bəzi peşə təhsili müəssisələri tərəfindən işəgötürənlərin daha spesifik ehtiyaclarının təmin edəcəyi, tamamilə və ya əsas etibarilə özəl şirkətlər tərəfindən maliyyələşdirilməsi xüsusi vurğulanmışdır.

Strateji Yol Xəritəsinin 2020-ci il üzrə əsas **hədəf indikatorları (göstəriciləri)** müəyyən edilmişdir ki, bu indikatorlardan biri müxtəlif istiqamətli 10 pilot peşə təhsili müəssisəsi ilə işəgötürənlərin əməkdaşlıq əlaqələrinin təşkilidir. Sadalanan digər ümumtəhsil müəssisələrinin məzunlarının peşə təhsili müəssisələrinə qəbul səviyyəsinin 25 faizə qaldırılması, pilot peşə təhsili müəssisələrinin məzunlarının məşğulluq səviyyəsinin 6 ay

ərzində 50 faizə çatdırılması, pilot peşə təhsili müəssisələrində təhsilənlərin sayının 50 faiz artması kimi digər hədəf indikatorlarına da işəgötürənlərlə əməkdaşlıq sayəsində nail olmaq mümkündür. Belə ki, işəgötürənlərin peşə təhsili sisteminə təhsil proqramının (kurikulumun) hazırlanmasından başlamış maliyyələşdirilməyə qədər hərtərəfli şəkildə integrasiyanın təmin edilməsi nəticəsində peşə təhsili sektorunun ictimai nüfuzunun artırılmasına, Azərbaycanda peşə təhsili məzunlarının gələcək karyerasında müəyyənliyin yaranmasına və peşə təhsili pilləsinə qəbul planının artırılması tələbatına səbəb olacağı şübhəsizdir.

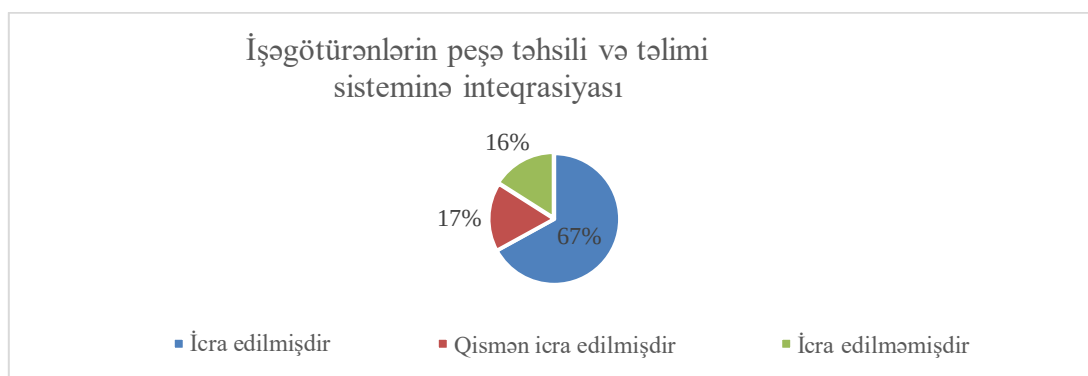
Yol Xəritəsində strateji hədəflərə nail olmaq istiqamətində informasiyanın toplanması, müşahidə, təhlil, qiymətləndirmə və prioritetlərin icra vəziyyətinin effektivliyinin proqnozlaşdırılması baxımından monitoring müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin 1 yanvar 2019-cu il tarixinə olan icra vəziyyəti təqdim edilir:

Cədvəl 2. (7, səh. 3. əsasında hazırlanmışdır)

Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin 2017-2020-ci illər üzrə monitoring və qiymətləndirmə hesabatına əsasən peşə təhsili və təlimi sahəsində Strateji Yol Xəritəsinin 68% icra olunduğu qeyd edilmişdir. (7, səh. 9)

Bununla yanaşı, Strateji Yol Xəritəsi üzrə müəyyən edilmiş əsas strateji hədəf olan işəgötürənlərin peşə təhsili və təlimi sahəsinə integrasiyası sahəsində 2017-ci ilin yekununda həyata keçirilmiş işlərin icra vəziyyəti aşağıdakı diaqram üzrə təqdim edilir:

Cədvəl 3. (8, səh 1 əsasında hazırlanmışdır)

Strateji Yol Xəritəsinə əsasən müəyyən edilmiş tədbirlər planına nəzər yetirsək birinci strateji hədəf olan işəgötürənlərlə əməkdaşlıq işinin qurulması istiqamətində icra müddətinin 2020-ci ilin sonunadək başa çatdırılması üçün icra müddəti müəyyən edilmişdir.

Pilot peşə təhsili müəssisələri ilə işəgötürənlər arasında əməkdaşlıq əlaqələri qurulmuş, 2020-ci il ərzində 14 işəgötürən ilə əməkdaşlıq haqqında “Anlaşma Memorandumu” imzalanmış, istehsalat təcrübəsinin təşkilinə ümumilikdə 1189 işəgötürən dəstək göstərmiş və 13269 tələbə cəlb edilmişdir. (7, səh. 104)

Lakin yuxarıda qeyd edilən göstəricilər ümumi statistikaya nisbətə peşə təhsili müəssisələrini tam əhatə etmədiyi üçün müəyyən edilmiş prioritetlərə nail olmaq mümkün deyildir. Bununla yanaşı daha sonrakı dövrlər üzrə etibarlı mənbələr tərəfindən Starteji Yol Xəritəsinin icra vəziyyəti barədə hesabatlar təqdim edilmədiyi üçün real mənzərə barədə təsəvvürlər formalaşdırmaq baxımından maneələr yaradır.

Yekun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, düzgün resurslarla əlaqələndirilmə olmadıqda effektiv nəticələrə nail olmaq mümkün deyildir. Çünki ideyalar düzgün resurslara və imkanlarla qovuşduqda yeniliklər meydana çıxı bilər. Əks təqdirdə ideyalar ayrılıqda faydasızdır. Əmək bazarında strateji məşğulluq sahələrinin müəyyən edilməsi və kadr tələbatının proqnozlaşdırılması istiqamətində uğurlu nəticələr yalnız işəgötürənlərlə düzgün mexanizmə malik əməkdaşlıq sayəsində əldə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. <http://www.president.az/articles/9779>.
2. "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. 111 səh. <http://www.president.az/articles/21993>.
3. "Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. 52 səh.
4. “Müharibə sənəti” Müharibə etmədən qalib gəlmək doktrinası, Sun Tszı, Kastaş yayın evi, 2008. 219 səh. <https://mir.az/kitab/2892-sun-tzu-muharibe-seneti-pdf.html>
5. The Strategy Pocketbook by Neil Russell-Jones. Printed in U.K., 2005. 108 page
6. <https://monitoring.az/assets/upload/files/SYX-2018.pdf>
7. https://monitoring.az/assets/images/slider/20220706110835_pdfwzPu09.pdf
8. https://vet.edu.gov.az/uploads/6_Pese_tehsili_opt.pdf
9. <https://www.britannica.com/topic/strategy-military>

СОТРУДНИЧЕСТВО С РАБОТОДАТЕЛЯМИ КАК ОДНО ИЗ ВАЖНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ «СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ДОРОЖНОЙ КАРТЫ ПО ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ И ПОДГОТОВКЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ»

Пириева Тарана Закир

Резюме

В данной статье рассмотрен уровень важности сотрудничества с работодателями в сфере профессионального образования как одного из стратегических направлений системы образования Азербайджана, направления налаживания сотрудничества с работодателями на уровне долгосрочного видения и целевого видения на период после 2025 года проанализированы работы, проведенные в этой области, выдвинуты текущие предложения области в области решения проблем. Подготовлена «Стратегическая дорожная карта по профессиональному образованию и обучению в Азербайджанской Республике», утвержденная Указом Президента Азербайджанской Республики от 6 декабря 2016 года, с указанием сроков и механизмов

реализации, мер, индикаторов результатов и сроков реализации по конкретным приоритетным направлениям. Интеграция работодателей в систему профессионального образования и обучения определена в качестве одной из пяти стратегических целей Стратегической Дорожной Карты, и это повышает уровень важности той области, но также обуславливает необходимость проведения специальных исследований в области существующее поля.

COOPERATION WITH EMPLOYERS AS ONE OF THE IMPORTANT DIRECTIONS OF THE "STRATEGIC ROAD MAP ON VOCATIONAL EDUCATION AND TRAINING IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN"

Piriyeva Tarana Zakir

Summary

This article considers the level of importance of cooperation with employers in the field of vocational education as one of the strategic directions of the education system of Azerbaijan, the directions of establishing cooperation with employers at the level of long-term vision and target vision for the period after 2025, analyzes the work carried out in this area, puts forward current proposals of the field in the field of problem solving. The "Strategic Roadmap for Vocational Education and Training in the Republic of Azerbaijan", approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on December 6, 2016, was prepared, indicating the terms and mechanisms of implementation, measures, indicators of results and deadlines for specific priority areas. The integration of employers into the system of vocational education and training is defined as one of the five strategic goals of the Strategic Roadmap, and this increases the level of importance of this area, but also necessitates special research in the field of the existing field.

*Rəyçi: Bakı Slavyan Universitetinin Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri, prof. Pıralı Əliyev
Az. Res. Təhsil İnstitutunun Təhsilin idarə olunması və İqtisadiyyatı şöbəsinin 06 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 28 fevral 2023-cü il*

UOT:37.

**TAPŞIRIQLAR VASİTƏSİLƏ KİÇİKYAŞLILARDA NƏZARƏT VƏ
ÖZÜNƏNƏZARƏTİN FORMALAŞDIRILMASI**

Əliyeva Turə Əli qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Qazanılmış bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi şəraitində nəzarətin və özünənəzarətin inkişafına xidmət edən tapşırıqlar xüsusi rol oynayır. Vahid məqsədi olan bu tapşırıqlar məqsədə çatmaq üçün vasitə və formalar üzrə fərqlənirlər. Şübhə yoxdur ki, nəzarət və özünənəzarət bacarıqları zəif inkişaf etmiş şagird, müəllimdən gələn hər hansı bir məlumatı tənqidsiz və yoxlamasız qəbul edir və tapşırıqda olan gizli səhvlərə şübhəsi yaranmır. O, yalnız müəllimin tələblərini nəzərə alır və yerinə yetirir, gizlədilən səhvlərə əhəmiyyət vermir. Nəzarət və özünənəzarətin formalaşdırılması ilə bağlı əvvəllər xüsusi iş aparılmış şagird özünü tamamilə başqa cür aparır. Belə bir şagird müəllimdən məlumat aldıqdan sonra bütün tapşırıqları dərk etməyə başlayır, yəni onu diqqət obyektinə çevirir, yoxlayır və idarə edir. Belə şagird məndəki gizli səhvləri asanlıqla aşkar edir və onları düzəldir.*

Açar sözlər: *nəzarət və özünənəzarət, tədris tapşırıqları, gizli səhvlər, tənqidi təhlil, təlim məsələsi.*

Key words: control and self-control, learning tasks, hidden mistakes, critical analysis, learning problem

Ключевые слова: контроль и самоконтроль, учебные задачи, скрытые ошибки, критический анализ, проблема обучения

Qazanılmış vərdiş və bacarıqların təkmilləşdirilməsi şəraitində nəzarətin və özünə-nəzarətin inkişafına xidmət edən tapşırıqlar arasında üç növ tapşırıq qeyd etmək olar. Vahid məqsədi olan bu tapşırıqlar məqsədə çatmaq üçün vasitə və formalar üzrə fərqlənirlər.

Birinci növ tapşırıqlarda şagirdlərdən mətnə, müəllimin bu barədə heç bir məlumat vermədiyi, gizlədilmiş səhvləri tapmaq tələb olunur. Məşqlərdə diqqət başqa tipli səhvlərə yetirilir, nəticədə şagird gizli səhvləri görməzdən gələ bilər. Bu məşqlər üzərində işləyərkən şagirdlərdə səhvləri axtarmaq üçün əvvəlcədən təlimat verilmir. Onlarda müstəqil şəkildə nəzarət və özünə-nəzarət bacarığını aktivləşdirməyə kömək edəcəktəlimayarlınmalıdır ki, bu da səhvləri tapmağa yardım etməlidir. Şagirdlərdə bu cür təlimatın yaradılması, nəzarət və özünə-nəzarət bacarıqlarının aktivləşməsi öz-özünə baş vermir. Bu şagirdlərdə bacarıqların formalaşmasının inkişafına yönəlmiş öncədən xüsusi işin nəticəsidir. Bu iş əsasında yuxarıda qeyd edildiyi kimi, şagirdə təlim tapşırığına tənqidi münasibət formalaşır, o, müəllimin məlumatlarına kor-koranə etibar etmir, yoxlayır və nəzarət edir.

Bu cür tapşırıqlara müəllim əvvəlcədən müxtəlif səhvləri daxil edir və tapşırıqları tədricən çətinləşdirir. Qeyd etdiyimiz tapşırıqlardan bir neçə nümunələr gətirək .

Tapşırıq 1. Lövhədə səhvləri olan mətn yazılır. Səhvlərin bəzilərinin altı cızılır. Şagirdlərdən cümlələri oxumaq və səhvləri düzəltmək tələb olunur. Tapşırığın məqsədi nəzarət və özünə-nəzarət bacarıqlarını aktivləşdirmək və şagirdləri mətnə altından xətt çəkilməyən gizli səhvləri tapmağa həvəsləndirməkdir. Belə bir mətnin nümunəsini təqdim edək

Xoruzla pişik dost oldula. Bir yerdə yaşamağa başladılar. Pişik meşəyə getdi xoruz isə evdə qldi. Meşəyə gedə pişik xoruza dedi: “Öydə qal, həyətdə gezmə. Bir dən, tülkü gəlib səni yeyə!

Tapşırıqda 5 səhvin altı çəkilsə də, əslində 8 səhv var.

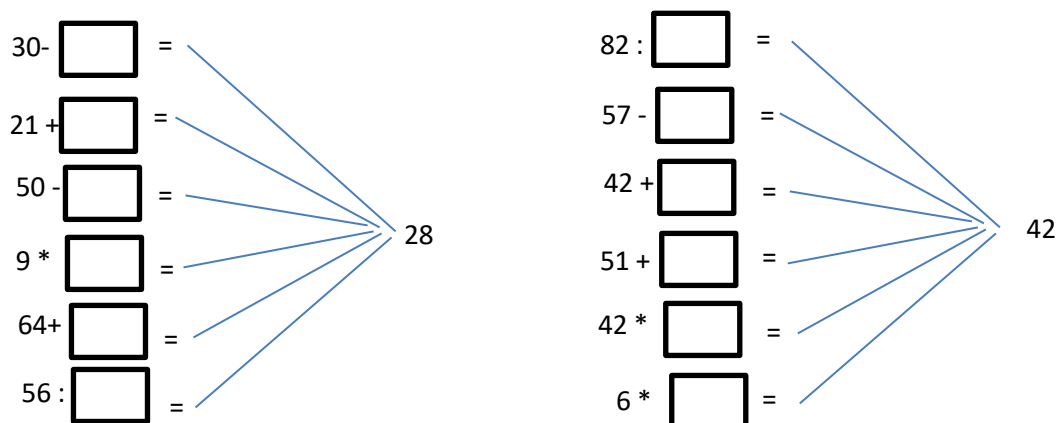
Tapşırıq 2. Müəllim lövhəyə düzgü işarələri olmayan mətn yazır. Müəllim şagirdlərdən cümlələrdə lazımi düzgü işarələrini qoymağı xahiş edir, lakin mətnə buraxılmış səhvlər barədə heç nə demir. Düzgü işarələri qoyarkən şagirdlər digər səhvləri də görməli və onları düzəltməlidirlər. Belə bir məşq üçün nümunə mətn təqdim edirik.

Bir kəndli bütün günü evdə deyildi Gecə öyə gec gəldi Arvadı harda olduğunu soruşdu. Şəhər xəbərlərini dinləirdim ona görə yubandım Hansı xəbərləri arvad soruşdu Kəndli dedi uzaqda dayanmışdım heçnə eşitmədim.

Mətnə iki gizli səhv var: “öyə” və “dinləirdim”.

Tapşırıq 3. Bir naməlum olan tapşırıqlar lövhəyə yazılır. Bəzi tənliklər səhv tərtib olunub. Şagirdlər tənlikləri həll etməli və boş xanalara lazımi rəqəmləri daxil etməli, eyni zamanda bəzi hallarda tənlik qurmağın mümkün olmadığını görməlidirlər.

Belə bir tənliyin nümunəsi:

Tapşırıq 4. Şagirdlərə deyilir: “ lövhədə verilmiş bərabərliyi bərabər toplananların cəmi kimi təqdim edin. Dairələri bərabər toplananlarla doldurun!

33 =	○	+	○	+	○				
96 =	○	+	○						
65 =	○	+	○	+	○	+	○		
18 =	○	+	○	+	○	+	○	+	○
58 =	○	+	○	+	○				
17 =	○	+	○	+	○	+	○	+	○

Bu bərabərliklərdən ikisi (üçüncü və beşinci) bərabər toplananın cəmi kimi göstərilə bilməz; bu bərabərliklər yanlışdır. Şagirdlər dairələrə müxtəlif toplananları daxil edərək qeyd etməlidirlər ki, üçüncü və beşinci bərabərliklər səhv tərtib edilmişdir.

Bu tapşırıqlar dərsliklərdəki digər tapşırıqlardan əsasən onunla fərqlənir ki, onların məqsədi proqram materialının tələblərinə uyğun olaraq artıq əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdisləri möhkəmləndirərək, nəzarət və özünənəzarət bacarıqlarını istifadə və eyni zamanda inkişaf etdirməkdir.

Göstəriləndi kimi, bu cümlələrdə müəllimin diqqət yetirmədiyi və şagirdlərin müstəqil tapmalı olduğu gizli səhvlər var.

Şübhə yoxdur ki, nəzarət və özünənəzarət bacarıqları zəif inkişaf etmiş şagird, müəllimdən gələn hər hansı bir məlumatı tənqidsiz və yoxlamasız qəbul edir və tapşırıqda olan gizli səhvlərə şübhəsi yaranmır. O, yalnız müəllimin tələblərini nəzərə alır və yerinə yetirir, gizlədilmiş səhvlərə əhəmiyyət vermir. Nəzarət və özünənəzarətin formalaşdırılması ilə bağlı əvvəllər xüsusi iş aparılmış şagird özünü tamam başqa cür aparır. Belə bir şagird müəllimdən məlumat aldıqdan sonra bütün tapşırıqları dərk etməyə başlayır, yəni onu diqqət obyektinə çevirir, yoxlayır və idarə edir. Belə şagird mətndəki gizli səhvləri asanlıqla aşkar edir və onları düzəldir.

Eksperimental siniflərdə müəllimlərin belə tapşırıqlardan necə istifadə etdiyinə dair bəzi nümunələr gətirək.

Müəllim yuxarıdakı 2-nci tapşırığı lövhəyə yazır. Tapşırığın məqsədi - şagirdin nəzarət və özünənəzarət bacarıqlarını aktivləşdirmək və onlardan istifadə etməkdir ki, şagird gizli səhvləri aşkar etsin və təlim tapşırığının icrasında qeyri-dəqiqliyə yol verməsin. Burada şagirdlərə lövhədə yazılmış mətnə düzgün işarələri qoymaq tapşırığı verilir. Bu zaman mətndəki səhvlər barədə heç nə demirlər. Mətn iki sözdən ibarətdir: “Öy” və “dinləirdim”, şagirdlər bu sözlərdə daha çox səhvə yol verirlər. Müəllim şagirdlərə müraciət edir: “Diqqətli olun! Bu tapşırığın məqsədi tək cəmi düzgün işarələri haqqında biliklərinizi yoxlamaq deyil. Mənə maraqlıdır ki, nə qədər diqqətlə tapşırığı yerinə yetirəcəksiz”.

Müəllim durğu işarələri qoymaq üçün növbə ilə bir neçə şagirdi lövhəyə çağırır bilər, bu zaman uşaqlara müraciət edir: “Yoxlayın, nəyisə buraxmışınız?”.

Təbii ki, mətnə olan səhvlər müşahidəçi şagirdin gözündən yayınmayacaq və o, müəllimə cavab verəcək ki, “öy” və “dinləirdim” sözləri səhv yazılıb, “öy – ev” və “dinləirdim -dinləyirdim” kimi yazılmalıdır. Şagirdlərin bu sözləri səhv hesab etməsinə müəllim “təəccüblənməlidir”: “Bu səhvdir? Başqa kim belə düşünür? Şagirdlər öz fikirlərini bildirirlər. Bəziləri mətnə heç bir səhv olmadığını deyir, bəziləri isə bu sözlərin həqiqətən də səhv yazıldığını iddia edir. Müəllim şagirdlərdən soruşur: “Nəyə görə düşünürsünüz ki, bu sözlər səhv yazılıb? Bunun üçün hansı əsaslarınız var?”. Sözlərin səhv yazıldığını qeyd edən şagird izah edir: “Məncə, “öy” sözü düzgün yazılmayıb, çünki sözün kökü “Ev”dir və ona görə də “Evə” olmalıdır. Müəllim şagirdin cavabını təsdiqləyir: “Düz deyirsən, bu söz səhv yazılıb!”. Sonra müəllim “dinləirdim” sözünün səhv yazılmasının səbəbini izah edən başqa bir şagirdi çağırır. O qeyd edir ki, bu söz “dinləmək” sözündəndir və ona görə də “dinləyirdim” olmalıdır.

Gizli səhvləri olan tapşırıqlar üzərində işləyərkən müəllim digər iş növünü də apara bilər. Məsələn, o, sinfə müraciət edir: “Uşaqlar, mən misalı həll edərkən hansısa səhvə yol verirəm və ona görə də düzgün cavab ala bilmirəm, öz səhvimi isə tapa bilmirəm. Gəlin bu misalı birlikdə həll edək”. Müəllim lövhəyə yazır:

$$\frac{(115 \times 3) - (90 : 6)}{(84 : 14) - 1} =$$

Sonra şagirdlərə kitabdakı bu misalın cavabının 66 olduğunu, lakin nədənsə 62 aldığını söyləyir. Müəllim yazı lövhəsində misalı həll etməyə başlayır. O, hesablamadakı hər bir addımı ucadan sözlə ifadə edərək yerinə yetirir və izah edir:

- 1) $115 \times 3 = 325$
- 2) $90 : 6 = 15$
- 3) $325 - 15 = 310$
- 4) $84 : 14 = 6$
- 5) $6 - 1 = 5$
- 6) $310 : 5 = 62$

Müəllim deyir: “Görürsünüz, cavab səhv alınır! Yəqin ki, misalın özündə səhv var. Necə düşünürsünüz?”.

1) $115 \times 3 = 345$	4) $84 : 14 = 6$
2) $90 : 6 = 15$	5) $6 - 1 = 5$
3) $345 - 15 = 330$	6) $330 : 5 = 66$

Bəzi şagirdlər müəllimlə razılaşır və misalın həqiqətən səhv olduğuna inanırlar. Lakin bəzi şagirdlər müəllimi səhvin misalda deyil, onun həllində olduğunu qeyd edirlər. Mübahisə yaranır. Sonra müəllim şagirdlərdən birindən lövhəyə çıxıb misalı həll etməyi xahiş edir. Şagird müəllimin “yol verdiyi” səhvi düzəldir və hərəkətlərini əsaslandıraraq düzgün yerinə yetirir və səslə müzakirə edir:

Şagird “Deməli, cavab 66-dır, bu kitabdakı cavabla eynidir” deyir. Müəllim özünün belə sadə bir misalı həll edə bilmədiyinə “təəccüblənir” və şagirdləri tapşırığı bu cür diqqətlə həll etdiklərinə görə tərifləyir.

Tapşırıqlar üzərində göstərilən iş metodu kifayət qədər səmərə verir. Kollektiv iş, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım nəticəsində şagirdlərdə müəyyən bir iş haqqında ümumi təsəvvürlər formalaşır, şagirdlərdə düzlük, cəsarət, müstəqillik, öz fikirlərini düzgün ifadə etmək bacarığı formalaşır.

İkinci növ tapşırıqlar “yalançı göstəriş” əsasında qurula bilər. Bu zaman müəllim şagirdləri çaşdırmağa, mətnə buraxdığı səhvlərlə bağlı onlara “yalan göstərişlər” verməyə çalışır.

Bu növ tapşırıqlar zamanı müəllim lövhədə səhv olmayan bir mətn yazır, lakin o, şagirdlərə mətnə səhvlər olduğunu bildirir ki, onları tapıb düzəltməlidirlər. Başqa bir halda, mətnə faktiki olaraq daha az səhv olur, müəllim isə daha çox səhv göstərir və onların düzəldilməsini tələb edir; üçüncü halda, mətnə əhəmiyyətli dərəcədə çox səhv olsa da, müəllim daha az səhvə diqqətini yönəldir.

Yanlış oriyentasiya əldə edərək, şagirdlərdə müvafiq hərəkətləri yerinə yetirməyə göstəriş vermək yaranır, yəni “müəllimin adını çəkdiyi mətndəki səhvlərin sayını tapmaq və düzəlmək”. Əslində isə mətn çox az səhvlər ehtiva edir.

Bu növ tapşırıqlar şagirdlərdə müəllimin məlumatlarına tənqidi münasibət formalaşdırır, nəzarət və özünənəzarətin daha da təkmilləşdirilməsinə köməklik edir.

Səhv məlumatlara əsaslanan bəzi tapşırıqları nümunə gətirək.

Tapşırıq 5. Müəllim şagirdlərə müraciət edir: “Mətnə səhvlər var. Onları tapın və vurğulayın.

Bir quş var idi. Ağacda boşluq tapır, içinə ot, tük gətirir, özünə yuva düzəldir. Sonra yuvada üç yumurta çıxardır. Üç həftə sonra yumurtadan balaca balalar çıxır.

Bu göstəriş yalandır, çünki əslində mətnə heç bir səhv yoxdur. Mətnə səhvlər axtarmağa başlayan bəzi şagirdlər düzgün yazılmış sözlərin altını çəkə bilirlər ki, bu da kollektiv baxış zamanı düzəlir və səhvin olmadığı qənaətinə gəlir.

Tapşırıq 6. Şagirdlərə göstəriş verilir: “Mətnə düzgün işarələri səhv qoyulub. Onları düzəldin!”

Ağcaqanad aslanı döyüşmək üçün çağırdı. Aslan gülmyə başladı. Ağcaqanad qəzəbləndi, aslanı burnundan dişlədi. Aslan ağrıdan nəərə çəkdi və burnuna şillələr endirməyə başladı.

Əslində mətnə 6 səhv var. Müəllimin verdiyi yanlış göstəriş çox vaxt şagirdi mətnə olmayan səhvlər axtarmağa vadar edir və o, düzgün yazılmış sözləri yanlışla səhv sala bilər.

Tapşırıq 7. Mətnə 5 səhv var. Şagirdlərə deyirlər: Onları tapın və düzəldin!.

Çöldə gözəl bir çiçək böyüyürdü, amma qoxusu yox idi. Qız gülü qoparıb qızılgüllərlə bir vazaya qoydu. Bir müddət sonra o, çiçəkdən qızılgül kimi iyi gəldiyini gördü. “İndi başadüşdümki, anam niyə mənə yaxşı uşaqlarla dosd olmağı tövsüyə edir” - dedi qız.

Əslində mətnə 8 səhv var. Yanlış məlumat nəticəsində bəzi şagirdlər 5 səhv tapıb onları düzəldərək digər səhvləri axtarmırlar. Müəllimin rəhbərliyi altında kollektiv iş uşaqlara qalan düzəldilməmiş səhvləri aşkar etməyə və eyni zamanda başa salır ki, əsas təlimat deyil, əsas onun tənqidi təhlili, tapşırığın tam şəkildə, nəzarətlə yerinə yetirilməsidir.

Səhv təlimatın istifadə olunduğu tapşırıqlar, şagirdin müəllimin göstərişlərinə tənqidi münasibətini inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır ki, bu da onun nəzarət və özünənəzarətin aktivləşdirilməsinə kömək edir.

Beləliklə, tədrisən bu cür tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində şagirdə müəllimin məlumatlarına tənqidi münasibət formalaşır. Şagirdə tədrisən müəllimin də səhv edə biləcəyi fikir formalaşır. O, düşünür ki, müəllimin məlumatlarına kor-koranə etibar etmək olmaz. Müəllimin məlumatlarına və ümumiyyətlə, təlim məsələsinə belə münasibətin formalaşması şagirdi müəllimin və digər xarici təsirlərdən azad edir və onu müstəqil düşünməyə, müstəqil fəaliyyətə alışdırır.

Gizli səhvlər və yalan məlumatlar əsasında qurulan belə tapşırıqlara əlavə olaraq, “*təxribatçı tapşırıqlar*” adlandırdığımız daha bir üçüncü növ tapşırıqları təqdim etdik. Bu tapşırıqların mətnləri elə tərtib olunur ki, şagirdi təkcə yalan məlumatla deyil, həm də müxtəlif işarələr - xanalar, dairələr, tirelər vasitəsilə çaşdırsın. Şagirdi çaşdıran bu şərti əlamətlər eyni zamanda ona tapşırığın səhvə yol verə biləcəyi bu və ya digər hissəsini obyektivləşdirməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) / – Bakı: – 2013, <http://www.kurikulum.az>
2. Иванова В.С. Развитие навыков самоконтроля у учащихся начальной школы.–М.: Педагогика, 2014.- 147с.
3. Мальцева К.П. Самоконтроль в учебной работе младших школьников. – В сб.: Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников. – М.: Изд-во АОР, 2012, с. 41-56.

ФОРМИРОВАНИЕ КОНТРОЛЯ И САМОКОНТРОЛЯ У МАЛОЛЕТНИХ ЧЕРЕЗ ЗАДАНИЯ

Алиева Тура Али кызы

Резюме

Особую роль в совершенствовании приобретенных навыков и привычек играют задания, служащие развитию контроля и самоконтроля. Эти задачи, имеющие единую цель, различаются средствами и формами достижения цели. Несомненно, что учащийся со слабо развитыми навыками контроля и самоконтроля воспринимает любую информацию от преподавателя без критично и проверки, не подозревая о скрытых ошибках в задании. Он только учитывает и выполняет требования учителя, не обращает внимания на скрытые ошибки. Совсем иначе ведет себя ученик, с которым предварительно проведена специальная работа по формированию контроля и самоконтроля. Получив информацию от учителя, такой ученик начинает понимать все задания, то есть превращает их в объект внимания, проверяет и контролирует. Такой ученик легко обнаруживает скрытые ошибки в тексте и исправляет их.

FORMATION OF CONTROL AND SELF-CONTROL IN YOUNGER THROUGH TASKS

Aliyeva Tura Ali

Summary

A special role in improving acquired skills and habits is played by tasks that serve to develop control and self-control. These tasks, which have a common goal, differ in the means and forms of achieving the goal. Of course, a student with poorly developed control and self-control skills perceives any information from the teacher without criticism and verification, unaware of hidden errors in the assignment. He only takes into account and fulfills the requirements of the teacher, not paying attention to hidden errors. A student with whom special work on the formation of control and self-control was previously carried out behaves

quite differently. Such a student, having received information from the teacher, begins to understand all the tasks, that is, turns them into an object of attention, checks and controls them. This student easily detects hidden errors in the text and corrects them.

Rəyçi: prof. Ş.T. Tağıyev

Ümumi pedaqogika kafedrasının 15 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 17 fevral 2023-cü il

UOT (UDK) 3.37

MÜASİR TƏHSİLDƏ PEDAQOJİ DİAQNOSTİKANIN MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDLƏRİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

dosent Bayramova Ziyafət Vilayət qızı, Salahova Kamilə Zakir qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ziyafet@bk.ru,

kamile.salahova.82@inbox.ru

Xülasə: Müasir şəraitdə pedaqoji diaqnostika müəllimin peşə fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Pedaqoji diaqnostikanın məktəblərdə təhsil prosesinin qurulmasında, təlim-tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsində mahiyyəti, məzmunu, metodlar məcmusu, prosesin bəzi xüsusiyyətləri və şərtləri nəzərə alınmaqla bütövlükdə iş prosesinin istiqamətləri müəyyənləşir.

Pedaqoji diaqnostikanın nəzəri baxımdan inkişafı, təkmilləşdirilməsi peşə təhsil sistemində tədqiqi vacib məsələlərdən olmaqla böyük aktuallıq kəsb etməkdədir. Pedaqoji diaqnostikanın tətbiqi müasir məktəbdə şagirdlərin və pedaqoji kadrların keyfiyyət göstəricilərinə verilən tələblər qarşıya çıxan praktik və elmi - pedaqoji vəzifələrin dövrün tələbinə uyğun konkretləşdirilməsinə imkan yaradır.

Açar sözlər: pedaqoji diaqnostika, məzmun, mahiyyət, təhsilin keyfiyyəti, keyfiyyət göstəriciləri

Ключевые слова: педагогическая диагностика, содержание, сущность, качество образования, качественные показатели.

Key words: pedagogical diagnostics, content, essence, the quality of education, quality indicators.

Azərbaycan Respublikasının inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq şəxsə hərtərəfli bilik və bacarıqların verilməsi məqsədi ilə təhsil sisteminin institusional əsasları, infrastrukturunu və insan resursları inkişaf etdirilməlidir. Təhsilin inkişafı ölkədə əhalinin rifahının yaxşılaşması, həmçinin fərdin həyatının daha yüksək səviyyədə qurulması üçün zəmin yaradır. Təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzini, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir [1].

Hazırda pedaqoji diaqnostika müəllimin peşə fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Onun mahiyyətinin, məzmununun, metodlarının, xüsusiyyətlərinin və şərtlərinin müasir təhsil prosesinə təsiri məktəblərdə təlim-tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsinin və iş prosesinin qurulmasının ən mühüm istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Müasir mərhələdə alimlər və praktik müəllimlər pedaqoji diaqnostikaya təlim və tərbiyə prosesinin optimallaşmasını təmin edən amil kimi yanaşırlar. Pedaqoji diaqnostika təhsil subyektlərinin inkişafının, təhsilinin və tərbiyəsinin, o cümlədən mənəvi tərbiyəlilik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi mexanizmidir [2].

Bu gün peşə təhsili sistemində pedaqoji diaqnostikanın nəzəri aspektlərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi pedaqoji və tədqiqi baxımından aktual elmi-nəzəri məsələlərdən biridir. Müasir şəraitdə müdavimlərin və peşəkar pedaqoqların keyfiyyət göstəricilərinə verilən tələblər qarşıya çıxan praktik və elmi-pedaqoji vəzifələrin dövrün tələbinə uyğun konkretləşdirilməsinə imkan yaradır.

Pedaqoji diaqnostikanın məzmunu və mahiyyəti dedikdə, tədqiqatçılar tərəfindən aşağıdakılar təqdim edilir: pedaqoji məqsədlərin diaqnostikasının aparılması-təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə dair informasiyanın əldə olunması, şagird şəxsiyyətinin inkişafı, pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyət göstəriciləri haqqında informasiyanın əldə edilməsi; - pedaqoji fəaliyyət prosesində metodların məntiqi ardıcılıqda istifadəsi;

–pedaqoji prosesdə pedaqoji diaqnostika vasitəsi ilə yoxlayıcı analitik və qiymətləndirici funksiyaların təkmilləşdirilməsi;

–pedaqoji diaqnostikanın üsul və vasitələrinin təlim-tərbiyənin üsul və vasitələrinə transformasiyası.

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə pedaqoji diaqnostika pedaqoji fəaliyyətin spesifik və mürəkkəb növüdür, tərbiyəçi və tərbiyə olunan arasındakı əks-əlaqədir və məzmun baxımından tərbiyə olunanın öyrənilməsinə, inkişafına istiqamətlənir. Pedaqoji diaqnostikanın məzmunu və sistem olaraq tam açıqlanması imkansızdır, çünki konkret pedaqoqun fəaliyyət komponentlərinə aiddir, buna bağlı çətinliklərin olması müasir insanın şəxsiyyətinin inkişaf məsələsinə bağlıdır.

Pedaqoji diaqnostika - təlim prosesinin vəzifələrinin optimal həllinə yönəlmiş nəzarətin və qiymətləndirmənin priyomlarının cəmidir ki, şagirdlərə differensial yanaşmanı və təhsil proqramlarının təkmilləşdirilməsinə, pedaqoji metodların təsisinə istiqamətlənmişdir. Pedaqoji diaqnostika xüsusi tərtib edilmiş, sistemləşdirilmiş tapşırıqlardan ibarət olduğu da vurğulanır ki, onların sayəsində aşağıdakılara nail olmaq imkanı vardır:

–təhsil proqramlarının şagirdlə tərəfindən mənimsənilməsi xüsusiyyətlərini müəyyən edirik;

–şagird üçün çətinlik yaradan məqamların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, səbəblərin tapılmasını konkretləşdiririk;

–təlim fəaliyyətində mənimsəmənin səviyyəsini bilmək;

–təhsil alanın inkişaf səviyyəsini dəyərləndirilməsi.

Pedaqoji diaqnostikanın məqsədləri - təhsil prosesinin optimallaşdırılması, hər bir təhsil alan uşağın potensialının reallaşdırılması üçün konkret şərtlərin təqdim edilməsidir.

Pedaqoji diaqnostikanın vəzifələri elmi-pedaqoji ədəbiyyatlara istinadla aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

–Şəxsiyyətyönümlü yanaşmaların təqdim edilməsinə şəraitin yaradılması

–Müəllimin peşəkar diaqnostikasının nəticələrinin düzgün müəyyən edilməsini təmin edilməsi.

–Müəllimin peşəkar diaqnostikasının nəticələrinin düzgün müəyyən edilməsinə nail olmaq.

–Pedaqoji səhvləri minimuma endirmək.

–Şagirdin şəxsiyyətinin effektiv özünüinkişaf məsələsi üçün şərtlərə aydınlıq gətirilməsi.

–Müəllimin peşəkar inkişaf səviyyəsini və fəaliyyətini qiymətləndirmək.

Pedaqoji diaqnostikanın əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

1. Tərbiyəliliyin diaqnostikası-şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemində reallaşdırılması nəzərdə tutulanlar insanın şəxsi keyfiyyətləri və səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinə istiqamətlənmiş prosesdir. Tərbiyə texnologiyalarının komponentlərinin məzmununun

korreksiyası, dəqiqləşdirilməsi istiqaməti analiz və nəticələr əsasında aparılmasını nəzərdə tutur.

1. Şagirdin təlim alması və təlim nəticələri əsasında aparılan didaktik diaqnostikası.
 2. Diaqnostik idarəetmə (təşkili - metodik) təhsil müəssisələrinin arsenalında mövcud metodiki, təşkilati, pedaqoji prosesdə həllini gözləyən məqsədlər və vəzifələrin maddi – texniki şərtlərinin gözlənilməsi imkanı.
 3. Sosial-pedaqoji diaqnostika – pedaqoji prosesə güclü təsir edən sosial pedaqoji şərtlərin və faktorların müəyyən edilməsi (sosial makro- və mikro-mühit, ailə, məktəbdənkənar müəssisələr).
 4. Pedaqoji psixodiaqnostika tədqiqat obyektinin (kollektiv, şəxsiyyət, proses, hadisə) gedişatında problemlərin dərindən öyrənilməsi, uşağın inkişafının fərdi xüsusiyyətlərinin inkişaf tendensiyaalarının müəyyənəşdirilməsi.
 5. Valeopedaqoji diaqnostika – pedaqoji prosesin və təhsil mühitinin dəyişkən xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və səhhətinə təsiri, uşağın valeoloji tərbiyəsi.
- Mövcud elmi –pedaqoji ədəbiyyat tədqiq edildikdə pedaqoji diaqnostikanın funksiyaları bağlı Qolubev N.K. və Bitinis B.P. tədqiqatlarını diqqətə layiq hesab etdik [3]. Burada maraqlı ardıcılıqla pedaqoji prosesdə diaqnostik məsələlərə dair funksiyaların rolu və izahı vardır. Bu və digər elmi-pedaqoji ədəbiyyatların analitik təhlili əsasında aşağıdakı qənaətə gəldik:

Əks - əlaqə funksiyası: pedaqoji prosesdə öz fəaliyyətinə nəzarət etmədən müəllim şəxsiyyətin formalaşması prosesini idarə edə bilməz.

Qiymətləndirici (dəyərləndirici) funksiya: pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi əldə edilmiş pedaqoji nəticələrin meyar və göstəricilərlə müqayisəsinə əsaslanır.

Funksiya tərbiyələndirici və həvəsləndiricidir: münasibətlər, dəyərlər, motivasiya və stimullaşdırma sisteminin formalaşması, hər bir şagirdin fərdi olaraq yaradıcılığa sövq edən real fəaliyyətə daxil edilməsi.

Kommunikativ funksiya: təhsil prosesi iştirakçılarının fərdi tipoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq şəxsiyyətlərarası kommunikativ bacarıqlarının formalaşdırılması.

Konstruktiv funksiya: təhsil prosesinin komponentlərinə dəyişikliklər və pedaqoji düzəlişlər etmək.

İnformasiyanın ötürülməsi funksiyaları: pedaqoji diaqnostikanın nəticələri haqqında tədris prosesinin iştirakçılarına məlumat vermək və ya pedaqoji sirlərin saxlanması.

Proqnostik funksiya: proqnozlaşdırma, inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi.

Pedaqoji diaqnostika təhsil prosesinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilmiş bir sıra prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Pedaqoji diaqnostikanın aşağıdakı prinsiplərini göstərmək olar:

1. Pedaqoji hadisənin hərtərəfli öyrənilməsində tamlıq prinsipi ehtimalı:
 - tədqiqatda sistemli yanaşmadan maksimum istifadə;
 - tədqiq olunan keyfiyyətlə şəxsiyyətin əsas qüvvələri, yəni onun mənəvi aləmində əsas olan - oriyentasiya, prinsiplərə sadıqlıq, yaş xüsusiyyətləri, ümumi inkişaf səviyyəsi, əsas inanclar arasında əlaqə yaratmaq;
 - şəxsiyyət keyfiyyətinin formalaşmasına təsir edən xarici amillərin müxtəlifliyini, pedaqoji prosesin gedişatını və bu təsirlərin idarə edilməsi metodologiyasının pedaqoqlar tərəfindən təqdim edilməsi;
 - tədqiq olunan hadisənin mexanizminin - hərəkətverici qüvvələrin, onların baş verməsinin, inkişafının, qarşılıqlı təsirin, tərkib elementlərinin və onların əlaqəsinin, inkişaf mərhələlərinin, bu inkişafın asılı olduğu şərtlərin və amillərin açıqlanması;
 - öyrənilən pedaqoji hadisənin tərbiyə prosesində yerinin dəqiq müəyyən edilməsi - onun spesifikliyi, ümumi və xüsusi funksiyaları.

2. Tədqiqat metodlarından kompleks şəkildə istifadəsi prinsipi aşağıdakı tələbləri irəli sürür:

– verilmiş müddəalar əsasında pedaqoji rəhbərlik işinin qurulmasını tədqiqatın vəzifələrinin icrası prosesində hadisənin mahiyyətinin dəqiqləşdirilməsi, pedaqoji hadisələrin öyrənilməsində çoxməqsədli əsaslarla onun hərəkətverici qüvvələrinin, daxili və xarici faktorların müəyyənləşdirilməsini;

– tədqiq olunan proses daxilində hadisənin başqaları ilə mümkün qədər çox əlaqəsini göstərmək və onlardan ən önəmlisini vurğulamaq;

– tədqiqat işi apararkən bütün xarici təsirləri nəzərə almaq, pedaqoji prosesin mənzərəsini təhrif edən təsadüfləri aradan qaldırmaq;

– eyni pedaqoji faktın müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə etməklə dəfələrlə yoxlanılması, alınan məlumatların daimi yoxlanılması və dəqiqləşdirilməsi;

– tədqiqatda əldə edilən nəticələrin fəlsəfi, məntiqi və psixopedaqoji təhlili.

Beləliklə, məktəbdə baş verən proseslər, hadisələr haqqında müqayisəli informasiyaların güclü və zəif tərəflərini göstərməklə, müasirtələblərə müvafiq təlim-təربiyənin demokratik müstəvisində həllini tapmağa çalışdığımız təربiyə məsələləri idarəetmənin məktəb və müəllim səviyyəsində təzahürü konkret və optimal seçimlərin edilməsinə imkan yaradır. Bu cür informasiyanı yalnız pedaqoji diaqnostikaya əsaslanaraq təqdim etmək olar ki, peşəkar pedaqog fəaliyyətinin həm başlanğıc, həm də nəticələndirici məqamlarını özündə cəm edir, ardıcıl məntiqi mərhələləri gözləməklə bir çox məsələləri həllinə yönəlir. Pedaqoji diaqnostikanın nəticələri pedaqogun innovativ fəaliyyətinə güclü təkan verməyə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013
2. Bakışlı F.O. Yeniyetmələrdə mənəvi təربiyənin diaqnostikası üzrə işin pedaqoji əsaslar. 5804.01 - ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın Aftoreferatı. Bakı, 2017
3. Qolubev N.K. Педагогическая диагностика в научной модели мира. Парадигма и философский аспект диагностики - теория познания - Общая теория измерений. 2014 <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskaya-diagnostika-v-nauchnoy-modeli-mira-paradigma-i-filosofskiy-aspekt-diagnostiki-teoriya-poznaniya-obschaya-teoriya/viewer>

СУЩНОСТЬ, ЦЕЛИ И НАПРАВЛЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Байрамова Зияфат Вилаят кызы, Салахова Камила Закир кызы
Резюме

В настоящее время педагогическая диагностика рассматривается как часть профессиональной деятельности учителя. Воздействие его характера, содержания, методов, характеристик и условий на современный образовательный процесс определяет важнейшие направления совершенствования воспитательной работы и налаживания рабочего процесса в школах.

На сегодняшний день разработка и совершенствование теоретических аспектов педагогической диагностики в системе профессионального образования является одним из актуальных научно-теоретических вопросов с точки зрения педагогики и научных исследований. В современных условиях требования, предъявляемые к качественным показателям школьников и профессиональных педагогов, позволяют конкретизировать возникающие практические и научно-педагогические задачи в соответствии с требованиями времени.

THE ESSENCE, GOALS AND DIRECTIONS OF PEDAGOGICAL DIAGNOSTICS IN MODERN EDUCATION

Bayramova Ziyafat Vilayat, Salakhova Kamala Zakir

Summary

Currently, pedagogical diagnostics is considered as part of the teacher's professional activity. The impact of its nature, content, methods, characteristics and conditions on the modern educational process determines the most important directions for improving educational work and establishing a working process in schools.

Today, the development and improvement of the theoretical aspects of pedagogical diagnostics in the system of vocational education is one of the topical scientific and theoretical issues from the point of view of pedagogy and scientific research. In modern conditions, the requirements for the quality indicators of schoolchildren and professional teachers make it possible to specify the emerging practical and scientific and pedagogical tasks in accordance with the requirements of the time.

Rəyçi: dosent Quliyev Allahverdi

Ümumi pedaqogika kafedrasının 11 yanvar 2023-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olmatarixi 02 fevral 2023-cü il

UOT:378.

AZƏRBAYCANIN ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏRİ

Məmmədova Aytən Rafət qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Ayten.memmedova@inbox.ru

Xülasə: Təhsili beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq, müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsilini Avropa məkanına integrasiya etdirmək zərurəti ali hətsilin məzmununda əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu.

Azərbaycanda ali təhsilin nüfuzu yüksəkdir. Ali məktəblərin tələbə qəbulu üzrə imkanları praktiki olaraq onlara olan tələbə tam cavab verir. Yüksək müsabiqə isə təhsil resurslarının çatışmaması ilə deyil, ali məktəbin və ya ixtisasın cəlbediciliyi ilə izah olunur.

Ali təhsilin iki pilləli sistemi çərçivəsində mütəxəssis hazırlığında fənlərarası integrasiyanı təmin etmək daha asan olur. Bakalavr hazırlığı bir ixtisas sahəsində həyata keçirilir. Magistr proqramı isə müxtəlif sahələrin qovşağında yaradıldığından, əmək bazarındakı dəyişikliklərə daha həssas olur.

Açar sözlər: ali məktəb, bolonya sistemi, təhsil, dövlət, magistratura pilləsi, beynəlxalq

Ключевые слова: высшее образование, Болонская система, образование, государственный, магистерский уровень, международный

Key words: university, Bologna system, education, global, state, master's level, international

Azərbaycanda təhsilin çox dərin kökləri olsa da, o, yalnız XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq hərtərəfli inkişaf etmişdir. Çox qısa bir müddət ərzində ölkədə savadsızlıq tam aradan qaldırılmış, geniş təhsil müəssisələri şəbəkəsi yaradılmışdı.

XX əsrin son on illiyi SSRİ-nin dağılması, milli dirçəliş ideyasının güclənməsi ilə səciyyələndi. Müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan, digər postsovet respublikaları kimi, çoxlu sayda iqtisadi, siyasi və ideoloji problemlərlə üz-üzə qaldı. İqtisadi sahədə böhran istehsal

həcmnin azalmasına, hiperinfilyasiyaya və əhalinin real gəlirlərinin aşağı düşməsinə səbəb oldu.

Ötən əsrin 90-cı illərində respublikada yaranan yeni iqtisadi münasibətlər maddi və mənəvi istehsal sferasına tamamilə yeni dəyişikliklər gətirdi. Təhsil sistemi də bu dəyişikliklərdən kənarda qalmadı. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi həyatında və dövlət-siyasi quruculuğunda gedən əsaslı dəyişikliklər təhsil islahatı dəyişikliklər zərurətini şərtləndirdi.

Təhsili beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq, müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsilini Avropa məkanına inteqrasiya etdirmək zərurəti ali həsilin məzmununda əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu.

Bunu nəzərə alan Azərbaycan dövləti ali təhsil sahəsində ciddi irəliləyişə nail olmaq məqsədilə bir sıra direktiv sənədlər qəbul etdi. Bunların sırasına aşağıdakılar daxildir:

1. 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı (53, 11-19).

2. Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyevin 31 yanvar 2008-ci il tarixli 2643 №-li Sərəncamı (52, 438).

3. “Ali təhsil Müəssisələrinin Nümunəvi Nizamnaməsi” (52, 548-563).

4. “Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı” (44, 52, 490-495).

5. “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində İslahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 2009-cu il tarixli 295 №-li Sərəncamı (52, 439).

6. “Avropa regionunda ali təhsil sahəsində ixtisasların tanınması haqqında Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Qanunun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 mart 2000-ci il tarixli 346 №-li Sərəncamı (52, 435).

Respublikada ali təhsil sistemi 1993-cü ildən ikipilləli – bakalavriat, magistratura hazırlığı pilləsinə keçmişdir. Bu gün respublikanın əksər ali məktəbləri ali mütəxəssislərin hazırlığını 6 illik proqramlar üzrə (bakalavriat – 4 il, magistratura – 2 il) həyata keçirilir. Magistraturaya ilk qəbul 1997-ci ildə həyata keçirilmişdir. Həmin il Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Magistr hazırlığı haqqında” 15 №-li qərarına uyğun olaraq 1997/98-ci tədris ilindən ölkəmizdə ali təhsilin ikinci (magistr) pilləsinə keçilmişdir. Bununla bağlı 1997-99-cu illərdə müvafiq normativ-hüquq bazası yaradılmışdır. Respublikada magistr hazırlığını həyata keçirmək məqsədilə bəzi sənədlər hazırlanmış və təsdiq olunmuşdur. Onların arasında Azərbaycan Respublikasında çoxpilləli təhsil sistemində magistr hazırlığı (magistratura) haqqında Əsasnaməni (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13.02.97-ci il tarixli 15 №-li qərarı ilə təsdiq olunub) göstərmək olar. Magistr hazırlığı aparılan bütün istiqamətlər (ixtisaslaşmalar) üzrə magistr təhsil proqramları və tədris planları təsdiq edilmiş və müvafiq ali məktəblərdə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmuşdur. Bundan sonra isə “Magistratura təhsilinin məzmunu, təşkili və “magistr” dərəcələrinin verilməsi Qaydaları” AR.NK-nın 2010-cu il 12 may tarixli 88 №-li qərarı ilə təsdiq edilmişdir (52, 497-499). Hazırda respublikamızın 39 ali məktəbində magistr pilləsi fəaliyyət göstərir. Magistratura pilləsində 10 min nəfərə yaxın tələbə təhsil alır.

Ali məktəblərdə mütəxəssislərin hazırlığının bütün istiqamətləri üzrə dövlət təhsil standartları, baza təhsil proqramları və tədris planları işlənib hazırlanmışdır (52, 489-495).

Təhsil qanununa uyğun olaraq ölkədə qeyri-dövlət təhsil müəssisələrini yaratmaq imkanları da açıldı.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin tərkib hissələrindən biri təhsil sahəsində əməkdaşlıqdır. 1993-cü ildən etibarən müxtəlif ölkələr, beynəlxalq hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə çoxtərəfli əməkdaşlıq genişlənir. Azərbaycan

Avropa regionu ölkələrində (1994-cü il), Cənubi-Şərqi Asiya regionu ölkələrində (1995-ci il) ali təhsil sahəsində diplom və elmi dərəcələrin qarşılıqlı təsdiqlənməsi haqqında Konvensiyalara, həmçinin YUNESKO və Avropa Şurasının birgə hazırladığı ali təhsil sahəsində dərəcələrin təsdiqlənməsi haqqında Avropa Konvensiyasına qoşulması (1997-ci il) ən mühüm nailiyyətlərimizdəndir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin beynəlxalq əlaqələr sahəsində daha bir mühüm nailiyyəti də Respublika Prezidenti cənab İ.Əliyevin 22 may 2009-cu il tarixdə təsdiq etdiyi “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində İslahatlar üzrə Dövlət Proqramı” haqqında Sərəncam olmuşdur (52, 439).

Ali təhsil islahatının gedişatı və ilk nəticələrin təhlili həm islahatın strategiyası, həm də ali təhsil sisteminin bəzi sferalarının islahatlarının mürəkkəbliyi ilə bağlı olan bir sıra ciddi çatışmamazlıqları üzə çıxartdı.

Azərbaycanda ali təhsilin nüfuzu yüksəkdir. Ali məktəblərin tələbə qəbulu üzrə imkanları praktiki olaraq onlara olan tələbə tam cavab verir. Yüksək müsabiqə isə təhsil resurslarının çatışmaması ilə deyil, ali məktəbin və ya ixtisasın cəlbediciliyi ilə izah olunur.

Ali təhsil xidmətlərinin qiyməti inflyasiya səviyyəsini aşan templərlə inkişaf edir. Təhsil xidmətləri ayrı-ayrı ödənişli xidmətlər reytingində nəqliyyat, kommunal, məişət və rabitə xidmətlərindən sonrakı yeri tutur. Son illər ödənişlə təhsil alan tələbələrə şəxsi vəsaitlərindən başqa, təhsil ocaqlarına büdcədən kənar mənbələrdən maliyyə vəsaitləri də daxil olmağa başlayıb. Bütün bunlar təhsilin çoxşaxəli maliyyələşdirmə sisteminin formalaşmasına gətirib çıxardı. Bu da büdcədən maliyyələşdirməsinin çatışmamazlığını qismən kompensasiya edir.

Əmək bazarında son illər diplomlu mütəxəssislərin məşğulluğunun artması hiss olunur. Bununla belə ali peşə təhsilli məzunların əksəriyyəti öz ixtisası üzrə işləyə bilmir.

Bolonya bəyannaməsinə müvafiq olaraq ölkədə ali təhsilin ikinci pilləsinin formalaşması “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda öz əksini dolğun və müfəssəl şəkildə tapmışdır. Bir neçə il öncə ali təhsilin ikinci pilləsinə keçid haqqında mövcud olan müxtəlif yanaşmalar tədricən aradan çıxır.

Sosioloji tədqiqatların və nəşrlərin təhlili göstərir ki, Boloniya prosesinin digər müddəaları ilə müqayisədə üçpilləli hazırlığın tətbiqi getdikcə daha geniş yer alır. Belə keçidin obyektiv zərurət olmasını dərk edən ali məktəb mütəxəssislərinin əksəriyyəti bu məsələ ilə bağlı ciddi işlər görürlər. Bu mükəmməl bakalavriat, magistratura və doktorantura konsepsiyalarının, tədris prosesinin təşkilinə və tədris metodikalarına yeni yanaşmaların olması ilə, ali təhsil pillələrinin varisliyindəki fasiləsizliklə, eləcə də ali məktəbdən sonrakı təhsilin bir-biri ilə uzlaşdırılması ilə bağlıdır.

Əgər Avropa ölkələrində gənclər orta məktəbdə Azərbaycanda olduğundan bir, iki, hətta üç il artıq oxuyurlar. Bu, Azərbaycan tələbələrini təliminin müddətini onların əcnəbi həmyaşıdları ilə müqayisədə sual altına alır. Bu da diplomların ekvivalentliyinin təsdiqlənməsi məsələsini mürəkkəbləşdirir. Təlimin müddətini mexaniki olaraq bir il artırmaq ümumi təhsil məkanı üzrə partnyorları tam qane edir. Hazırda ümumi orta təhsilin 12 ilə qaldırılması barədə fikirlər səsləndirilir. Lakin təlimin müddətinin tezliklə artırılması Azərbaycanın daxili tələblərinə heç də cavab vermir. Məktəb proqramları bundan heç nə qazanmır. Əksinə, bu kimi inzibati tədbir çoxlu sayda müxtəlif problemlərə səbəb ola bilər. Fikrimizcə, perspektivli ideya bakalavriat pilləsində daha uzunmüddətli təhsili saxlamaqdır. Bolonya sistemi buna imkan verir.

Məlum olduğu kimi, 2003-cü ilə qədər Bolonya prosesi iki pilləli təhsil kimi nəzərdən keçirilirdi. Lakin 2003-cü ildə Avropa ölkələrinin ali təhsilə görə məsul olan nazirləri Berlin Konfransında 3-cü pilləni, doktorantura pilləsini qəbul etmək barədə qərar qəbul ediblər. Konfransın Komitəsində bu maddə belə ifadə edilmişdir: “Avropa ali təhsil və Avropa tədqiqat məkanı arasında əlaqələri möhkəmlətmək zərurətini dərk edərək, eləcə də bütün Avropada ali təhsilin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi elmi araşdırmaların mühümlüyünü qeyd

edərək nazirlər ali təhsiliniki əsas müddətlərinin məhdudiyyətini genişləndirməyi və doktorantura pilləsini Bolonya prosesinin üçüncü dövrü qismində daxil etməyi zəruri sayırlar”. Avropa Universitetlər Assosiasiyasının Qratse konfransında (Avstriya, 2013-cü il) nümayəndələr əsasən Avropa Universitetlərinin rektorları doktorantura pilləsini üçüncü dövrü qismində tam tanımaq məqsədilə Avropa ölkələri hökumətlərinə müraciət etdilər (62; 78; 106).

4 illik bakalavriatın təsdiqlənməsi Avropa İttifaqı ölkələrinin gəncləri ilə müqayisədə unversitetlərə daha gənc yaşlarında gələn Azərbaycan tələbələrinə püxtələşmə və kifayət qədər mükəmməl ali təhsil almaq imkanı verir. Bakalavriyatla müqayisədə isə magistratura həqiqətən də dərinlən öyrənmə mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Filosofların dilində desək, ali təhsilin birinci və ikinci pilləsi arasındakı əsas fərq keyfiyyətli, nizamlı iş ilə yaradıcılıq arasındakı fərqlərdədir. Eyni zamanda bu, diplomların ekvivalentliyinin təsdiqlənməsi baxımından Azərbaycanda təlimin müddətinə olan narazılıqları da aradan qaldırır.

Ali təhsil haqqında diplomun nüfuzu, ali təhsilin uğurlu karyeraya doğru lazımı pillə statusu alması məktəb məzunlarını ali məktəblərə daxil olmağa təhrik edir. Məlumdur ki, Azərbaycanda ali məktəbin seçimi çox vaxt abituriyentin şəxsi meylləri və şüurlu qərarı ilə deyil, bəzən valideynlərinin təzyiqi, dostlarının rəyi ilə müəyyən olunur. Nəticədə məzunların əksəriyyəti ali məktəbi bitirdikdən sonra ixtisas üzrə işləmir. Bu ona görə baş vermir ki, onlar ixtisas üzrə iş tapa bilmirlər. Sadəcə, ali məktəbdə oxuyarkən onlar bu sahədə işləməyi heç planlaşdırmırdılar. Ali məktəbi onlar yalnız diplom almaq imkanı kimi qiymətləndirirdilər. Üç səviyyəli sistem isə xüsusi sahəni daha düşünülmüş formada, bakalavr səviyyəsində baza hazırlığını keçdikdən sonrasəçməkdə köməklik edir.

Üç səviyyəli sistemin üstünlüklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- tələbənin təhsil istiqamətini fərdi müəyyənləşdirmək imkanının olması;
- birpilləli sistemlə müqayisədə dövlətin vətənaşların ali təhsil almasına maliyyə xərclərinin azalması;
- şəxsiyyət tərəfindən maliyyə azadlığını, sosial status və peşəni daha erkən yaşlarında əldə etmək imkanı;
- Azərbaycan təhsilinin başqa ölkələr üçün cəlbediciliyinin artması.

Bolonya prosesi çərçivəsində Avropa ali təhsil sisteminin islahatlarının təhlili göstərir ki, əvvəllər ali təhsilin mütəxəssis hazırlığının monosistemi mövcud olan ölkələrdə, bakalavr pilləsinin məzumlarının 90%-dən çoxu magistraturada təhsilini davam etdirir. Başqa sözlə, əmək bazarına bakalavr diplomlu mütəxəssislərin axını gözləniləndən çox-çox azdır. Əmək bazarında məzunların hazırlıq səviyyəsindən ehtiyat edilmiş, əksər işlə təmin edənlər bakalavr diplomuna şübhə ilə yanaşırlar. Əvvəllər Azərbaycanda da bakalavr pilləsinə tam ali təhsil pilləsi kimi yanaşılmamış, lakin yeni təhsil qanunu qüvvəyə minəndən sonra bu problem aradan qaldırılmışdır.

Əmək bazarında bakalavr dərəcəsinin təsdiqlənməsinə aid müvafiq qərarların qəbul edilməsi mütəxəssislər hazırlığının ikipilləli sisteminin qəti tətbiqi yolunda mühüm problemlərdən biridir. Əslində elə gənclərin özü də bakalavra tələbin az olması üzündən daha iki il oxuyub standart mütəxəssis diplomu almağa üstünlük verirlər. Bütün bunların nəticəsində Bolonya prosesinin tələblərinə zidd olaraq ali təhsilin bakalavr pilləsinin nüfuzu azalır. Lakin bu çatışmamazlıqlar müvəqqəti xarakter daşıyır və düşünülmüş dövlət siyasəti tərəfindən aradan qaldırılır.

Üç səviyyəli ali təhsilin təşkili mahiyyət etibarilə çox pragmatikdir. Belə sistemdə postsənaye cəmiyyətinin bütün üzvlərinin daimi biliklərini artırmağa və yeniləşdirməyə çox müxtəlif informasiya imkanları açılır. Üç səviyyəli sistem məhz unversitet təhsilinin xarakterinə uyğun gəlir. Çünki onun əsas məqsədi peşə mobilliyinə yüksək tələblər şəraitində işləməyə hazır olan, stereotiplərdən uzaq olmağı və yeni ideya və qərarları verməyi bacaran

geniş təhsilli insanları hazırlamaqdır. Elmlərin qovuşuğunda da mütəxəssisləri yetişdirmək problemi asan həll oluna bilər. Bu müxtəlif profilli ümumi və ixtisaslaşmış təhsili kombinasiya etməyə imkan verir (məsələn, iqtisadçının hazırlanması magistr-hüquqşünasın hazırlanması ilə, bakalavr-riyaziyyatçının hazırlanması magistr-iqtisadçının hazırlanması ilə bir araya gətirilə bilər). Azərbaycan Diplomatika Akademiyasının magistr hazırlığı pilləsində bu prosesin gedişi aydın hiss olunmaqdadır.

Ali təhsilin üç səviyyəli strukturunun tətbiqi məsələləri üzrə mövcud analitik materiallar sübut edir ki, bakalavr dərəcəsi ən azı diplomlu mütəxəssis hazırlığının baza hissəsi kimi əksər Azərbaycan ali məktəbləri tərəfindən (Tibb təhsili istisna olmaqla) qəbul edilmişdir. Magistr proqramları isə hələ də, işlənməkdə və təkmilləşdirilməkdədir. Magistr proqramları xarici mühitin təsirlərinə daha həssasdır. Təhsil Qanununa əsasən Azərbaycanda magistraturanın statusu ali məktəb çərçivəsində dəqiq təyin olunmuş ali təhsil sistemi çərçivəsində yeri dəqiqləşdirilmişdir. Magistrlərin hazırlığı proqramları bakalavr hazırlığı proqramlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bir tərəfdən, magistratura ənənəvi olaraq elmi kadrların hazırlanması kimi nəzərdən keçirilir. Digər tərəfdən, Bolonya bəyannaməsi ali təhsilin bu səviyyəsinin vəzifələrini əhəmiyyətli şəkildə genişləndirir.

Magistr proqramlarına verilən tələblərin səviyyəsi də müəyyənəşdirilmişdir. Lakin nə ali məktəb rəhbərliyi, nə də müəllimlər arasında magistr proqramlarını bakalavr proqramlarından fərqləndirən cəhətlər haqqında vahidlik yoxdur. Ali məktəb tələbələrini hər cür həyat və peşə situasiyalara hazır etmək cəhdləri bakalavr proqramlarının həddindən artıq yüklənməsinə gətirib çıxarır. Bununlada bakalavriat məzunlarının iş düzəlmək perspektivləri daralır, onların təlimi davam etdirmək üçün magistraturaya axını güclənir.

Beləliklə, ali məktəbin magistr pilləsinin tətbiqi ilə bağlı olan dəyişiklikləri transformasiya dəyişiklikləri adlandırmaq olar. Onlar ali təhsilin ən müxtəlif tərəflərinə toxunur və ölkəmizdə gedən radikal və sürətli dəyişikliklərlə bağlıdır. Bütün bunlar sadəcə müəyyən proseslərin təkmilləşdirilməsi və ya yeni fəaliyyət növlərinə keçid deyil, ailə məktəbin strategiyasının özünə, onun məqsəd və missiyasına yenidən baxılmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan elmi-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemləri. Bakı: Avropa, 2005, 288 s.
2. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006, 138 s.
3. Ağamalıyev R. Azərbaycanta təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar. Bakı: Təhsil, 1998, 375 s.
4. Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi əsasnamə. Bakı: ADPU, 2009, 5 s.
5. Az. Res. ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Az. Res. Prezidentinin sərəncamı. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2008, 1 fevral
6. Azərbaycan Respublikasının Təhsil qanunvericiliyinin külliyyatı. Bakı: Çarşıoğlu, 1999, 65 s.
7. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı: Çarşıoğlu, 1999, 65 s.

СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Мамедова Айтен Рафат кызы
Резюме

В целях необходимости соответствия образования к международным стандартам, интегрирования образования независимой Азербайджанской Республики в европейское пространство привело к коренным изменениям в содержании высшего образования.

Значимость высшего образования в Азербайджане высока. Возможности приема

учащихся в высшие учебные заведения практически полностью отвечают предъявляемым к ним требованиям. Высокий конкурс объясняется не недостатком образовательных ресурсов, а престижностью данного вуза или специальности.

В рамках двухуровневой системы высшего образования легче обеспечить междисциплинарную интеграцию в подготовке специалистов. Подготовка бакалавров осуществляется по одному направлению специализации. А магистерская программа, созданная на стыке различных областей более чувствительна к изменениям на рынке труда.

STRUCTURAL CHANGES IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM OF AZERBAIJAN

Mamedova Ayten Rafat

Summary

In order to ensure the conformity of education to international standards, the integration of education of the independent Azerbaijan Republic into the European space has led to fundamental changes in the content of higher education.

The importance of higher education in Azerbaijan is high. The possibilities for enrolling students in higher educational institutions almost completely meet the requirements for them. High competition is explained not by the lack of educational resources, but by the prestige of this university or specialty.

Within the framework of a two-level system of higher education, it is easier to ensure interdisciplinary integration in the training of specialists. The preparation of bachelors is carried out in one direction of specialization. A master's program created at the intersection of various fields is more sensitive to changes in the labor market.

Rəyçi: p.ü.f.d..Nəbiyeva Təhminə Ələmdar qızı

Ümumi pedaqogika kafedrasının 11 yanvar 2023-ci il tarixli iclasın 08 saylı protokolu

Daxil olmatarixi 02 fevral 2023-cü il

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:159.9.

**TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏT DƏYİŞMƏLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA
İNNOVASIYALARIN ROLUNUN PSIXOPEDAQOJİ İSTİQAMƏTLƏRİ**

Həsənova Leyla Ağa qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimi
leyla.hesenova.74@mail.ru

Xülasə: XXI əsrdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ölkəmizdə gedən ictimai-iqtisadi inkişafın əsas şərtidir. Ölkəmizdə təhsilin keyfiyyəti onun yetişdirdiyi şəxsiyyətin keyfiyyətləri ilə ölçülür. Pedaqoji tələblərin fərdiləşməsi və inkişafın tələblərinə cavab verən praktiki metodların planlaşdırılmasındakı çətinlikləri müəllimlər hər şeydən öncə zəif və yetirməyən şagirdlərlə iş zamanı hiss edirlər. Pedaqoji məqsəd dərk olunan yerdə, problem situasiya təhlil edilir, şagirdlər fəallaşdırılır, mövzunun ayrı-ayrı komponentləri hərtərəfli tədqiq edilir. Müəllim bir şəxsiyyət kimi şagirdlərin ona münasibətlərində yaşayır. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin marağı daha çox canlı ünsiyyət və dialoq üzərində qurulan dərslə yönəlir. Tədqiqatçılıq yolu şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürü gücləndirir. XXI əsr-şəxsiyyətin formalaşmasında intellekt, yaradıcılıq əsri kimi dəyərləndirilir. Belə halda yaradıcı təfəkkürün inkişafı, şəxsiyyətin inkişafından və onun vətəndaş kimi formalaşma səviyyəsindən asılıdır. Burada ümumi inkişafda əsas məqsəd hərtərəfli inkişaf etmiş, humanist yönümlü şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarətdir. Bu isə yeni texnologiyalar şəraitində hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mümkün ola bilər.

Açar sözlər: təhsilin keyfiyyəti, tələblərin fərdiləşməsi, pedaqoji yaradıcılıq, tədqiqatçılıq fəaliyyəti, inkişafetdirici təlim, müəllim-şagird münasibətləri.

Ключевые слова: качество образования, индивидуализация требований, педагогическая креативность, исследовательская деятельность, развивающее обучение, отношения преподаватель-школьник.

Key words: quality of education, individualism of requirements, pedagogical creativity, research activity, developing teaching, relationship teacher-student.

XXI əsrdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ölkəmizdə gedən ictimai – iqtisadi inkişafın əsas şərtidir. Ölkəmizdə təhsilin keyfiyyəti onun yetişdirdiyi şəxsiyyətin keyfiyyətləri ilə ölçülür. Aparılan araşdırmalar da göstərir ki, təlim prosesinin nəticəsi kimi cəmiyyətdə intellektual və mədəni aspektlər qəbul edilir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi [1, s.6], heç şübhəsiz ümumitəhsil məktəblərində keyfiyyətin yüksəldilməsinə öz təsirini göstərir. Məktəbdəki pedaqoji mühit, mənəvi – psixoloji vəziyyəti öyrənərkən aşağıdakı məsələlər prioritet təşkil edir.

- aparılan islahatlarla bağlı məktəb rəhbərliyinin məlumatlılıq səviyyəsi;
 - məktəb rəhbərliyinin məktəbin idarə edilməsində əldə rəhbər tutduğu prinsiplər;
 - pedaqoji heyətin təhsil səviyyəsi;
 - təhsillə bağlı müxtəlif məsələlərə yanaşmaların təhsilin qanunverici sənədlərində əldə rəhbər tutulan yanaşmalara uyğunluğu;
 - məktəbdə kollektiv üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərinin və əməkdaşlığının səviyyəsi
- Məktəbdə mövcud vəziyyəti bütün incəlikləri ilə tədqiq etmədən, orada təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi ilə düzgün qərarlar qəbul etmək mümkün deyil [5, s. 34-36]

İnnovasiyalı təlim metodlarını mənimsəmək və islahatların tədris fəaliyyətinə qarşı irəli sürdüyü tələblərə müvafiq olmaq üçün müəllimlərin öz həmkarları ilə ünsiyyət qurmaq,

qarşılıqlı əlaqədə olmaq, onlarla ideya və təcrübə mübadiləsi aparmaq imkanına malik olmaları vacibdir.

Pedaqoji tələblərin fərdiləşməsi və inkişafın tələblərinə cavab verən praktiki metodların planlaşdırılmasındakı çətinlikləri müəllimlər hər şeydən öncə zəif və yetirməyən şagirdlərlə iş zamanı hiss edirlər. Fərqli vərdiş və imkanlara malik şagirdlər üçün müxtəlif tapşırıqların işlənilməsi, sonra isə dərsin gedişində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin, bilik və bacarıqlardakı fərqlərin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fəal təlim, dərslərinin keçirildiyi zaman yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasını asanlaşdırır, peşəkar müəllimlər şagirdlərə “öyrənməyi öyrətmək” texnologiyasının köməyi ilə müəyyən situasiyaları həll etmək üçün yollar axtarır və onları istiqamətləndirir. Müəllimin səriştəli mövqeyi elə bir şərait yaradılmasına səbəb olur ki, burada şagirdlər həm seçim, həm də inkişaf imkanı əldə edirlər. Burada sadədən-mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipinə riayət etməklə şagirdlərin biliyi müstəqil mənimsəmələrinə şərait yaradılır.

Yaradıcı fəaliyyət göstərən müəllim öz pedaqoji yaradıcılığını müntəzəm olaraq zənginləşdirir və pedaqoji təcrübə ilə əlaqələndirir. Pedaqoji məqsəd dərk olunan yerdə, problem situasiya təhlil edilir, şagirdlər fəallaşdırılır, mövzunun ayrı-ayrı komponentləri hərtərəfli tədqiq edilir. Müasir psixoloji təsəvvürlərə görə, “Müəllim-şagird münasibətləri” ikitərəfli mürəkkəb proses olsa da, onun müəyyənləşməsində müəllimin rolu önəmlidir. Müasir pedaqoji təfəkkür konsepsiyasında müəllimin bir pedaqoq kimi istedadı təkcə didaktik qabiliyyətlərinə və təşkilatçılıq qabiliyyətləri ilə açıqlanmır. Kommunikativ və ekspressiv qabiliyyətlərin də inkişafı dəyərləndirilir. Müəllim bir şəxsiyyət kimi şagirdlərin ona münasibətlərində yaşayır. Müasir dövrdə təlim və şagirdlərin inkişafı bir-biri ilə bağlı proseslərdir. Ona görə də müəllim öz fəaliyyətini o zaman müvəffəqiyyətlə həyata keçirə bilər ki, şagirdlərin şəxsiyyətlərinin əqli, sensor və emosional sahələrini, idrak imkanlarını, müstəqil işləmək bacarığını aşılaya bilsin.

Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin marağı daha çox canlı ünsiyyət və dialoq üzərində qurulan dərse yönəlir. Bu gün bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sistemində də qloballaşma gedir. Bu qloballaşmanın mahiyyətini yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçid təşkil edir. Bunlara nail olmaq üçün müəllim şagirdlərin dərk etmə (Blum taksonomiyası, Qardner nəzəriyyəsi) səviyyələrini bilən, özünə inam, özünü qiymətləndirməyi bacaran (Qultman şkalası) uşaqların ehtiyaclarını təsnifləşdirmə (A.Maslounun ehtiyaclar nəzəriyyəsi) nəzəriyyələri ilə tanış olmalıdır. Bu nəzəriyyələri öyrənmədən müəllim yalnız üzde görünən (şagirdlərin davranışını, onların dərslərdəki cavablarını, fəallığını, dərse marağını, diqqətli olub – olmadığını və s.) müşahidə edə bilər.[3, s.74].

Təlimdə ən böyük fikir müstəqilliyi tədqiqatçılıq metodunun tətbiqini mümkün edir. Dosent S.Ağayeva [2,s.31] yazır ki, burada ən qiymətli vasitə ilkin axtarıcılıq və tədqiqatçılıq metoduna arxalanmaqdır. Müəllim şagirdlər qarşısında axtarıcılıq fəaliyyəti yolunun özünü nümayiş etdirir. Onlara elmi təfəkkürün nümunəsini verir və bununla da şagirdlərin fikrinin həmişə doğru hərəkəti izləməyə yönəldir. Onları bir növ elmi axtarışın ixtisasçısına çevirir. Şagirdlərin diqqətini alimlərin fəaliyyətinin elə cəhətlərinə cəlb edir ki, bunlar mərdlik, prinsipiallıq, məqsədayənəlişlik, əzmkarlıq nümunəsi olsun. Tədqiqatçılıq yolu şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürü gücləndirir. Beləliklə də, müəllim hər bir mövzunu keçərkən motivasiya yaratmaq məqsədilə şagirdlərin diqqətini həll olunması mümkün olan problemlər üzərində cəmləşdirir. Lakin elmi müşahidələr əsasında müəyyən olunmuşdur ki, əqli inkişafın yüksək göstəricisi həmişə yüksək yaradıcı nailiyyətləri təmin edir. Eləcə də, o da məlumdur ki, cəmiyyətin inkişafına təsir edən, onun perspektivini təmin edən insanlar heç də həmişə yüksək intellektlərinə görə fərqlənməmişlər. İnkişaf yaradıcılıq tələb edir. Yaradıcılıq istedadla bağlıdır və o yalnız bir sahədə, intellektual qabiliyyətlərdə deyil, ayrı-ayrı sahələrdə özünü biruzə verir. İstedadın gecikmə halları da vardır ki, o istənilən yaşda özünü biruzə verə bilər.

Təlim prosesində şagirdlərin intellektual səviyyələri yeni məzmun, yeni metodika tələb edir. Vaxtilə antik alimlər təlim praktikasını tövsiyələr-qaydalar kompleksi şəklində ümumiləşdirməyə cəhd etmişlər. Sokratın aşağıdakı fikri təlimin müasir ruhuna daha çox uyğun gəlir. O düşünürdü ki, müəllimin vəzifəsi öz şagirdinin başında fikrin doğrulmasına, meydana gəlməsinə kömək etməkdən ibarətdir.

Müasir dövrdə pedaqoji-psixoloji prosesin səmərəli təşkili psixi prosesləri və fərdi xüsusiyyətləri düzgün müəyyənləşdirməyi tələb edir. Çünki hər bir şagirdin xarakterini, temperamentini, qavrayış səviyyəsini, hafizə möhkəmliyini, təxəyyülünün xüsusiyyətlərini nəzərə almadan onda yaradıcılıq uğurları tərbiyə etmək olmaz. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən belə görünür ki, məktəbdə hər bir dərəcə təfəkkür və intellekt məkanı kimi baxılır. Bu məqsədlə müasir təlim metodlarının düzgün və məqsədyönlü tətbiqi başlıca şərt hesab edilir. Əgər ənənəvi dərəcə üsulunda əsas biliklər müəllim tərəfindən verilsə, interaktiv təlimdə üstünlük təhsilalanlara verilir. Onlar daim axtarışda olur, fikirlərini aydın şəkildə ifadə etməyə, əldə etdikləri bilik və bacarıqların düzgün tətbiqinə çalışırlar. Yeni metodlarla işləyən müəllim dünyada və ölkəmizdə gedən inkişaf tendensiyalarını mənimsəməklə fəal dərəcə nə zaman, hansı məqsədlərə görə istifadəsini düzgün müəyyənləşdirə bilər.

XXI əsr-şəxsiyyətin formalaşmasında intellekt, yaradıcılıq əsri kimi dəyərləndirilir. Belə halda yaradıcı təfəkkürün inkişafı, şəxsiyyətin inkişafından və onun vətəndaş kimi formalaşma səviyyəsindən asılıdır. Elmi ədəbiyyatın məlumatlarına görə, inkişafetdirici təlim metodunun əsası J.Piagenin intellektin inkişaf nəzəriyyəsinə, yəni konstruktiv təlim metoduna əsaslanır. Belə yanaşmaya görə biliyin strukturu real təfəkkürün strukturuna adekvat olaraq qurulmalıdır. İnkişafetdirici təlimin (konstruktiv təlim) psixoloji ədəbiyyatda geniş işıqlandırılmasına baxmayaraq, məktəb praktikasında onun geniş tətbiq olunmamasının əsas səbəbi, bu vaxtadək şagirdlərin əqli cəhətdən inkişafının xüsusiyyətləri, motivasiya və idrak fəaliyyətinin texnologiyaları dəqiq işlənilməmişdir [4, s.15].

Təlimin başlıca vəzifələrindən biri şagirdlərə öyrənməyi öyrətmək, onların biliklərə şüurlu yiyələnmələrini təmin etməkdir. Yeni təlim texnologiyalarından istifadə etməklə fənnə maraq oyatmaq olar. Biliklərin mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsi prosesində şagirdlərin müstəqil düşüncə tərzini mühüm önəm daşıyır. Bütün bunlara nail olmaq üçün müəllim fənnlərarası əlaqə şəraitində yeni texnologiyalardan istifadə etməklə şagirdlərin ümumi inkişafına nail olur. Burada ümumi inkişafda əsas məqsəd hərtərəfli inkişaf etmiş, humanist yönümlü şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarətdir. Bu isə yeni texnologiyalar şəraitində hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mümkün ola bilər. Beləliklə, təlim-tədris fəaliyyətinin keyfiyyəti bilavasitə müəllimin yaradıcılığından, peşəkarlıq səviyyəsindən, yeni pedaqoji texnologiyaların tədris prosesinə tətbiqindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbaycan məktəbi, 2013, №5. s. 5-17
2. Ağayeva S. Tədqiqatçılıq motivasiya yaradır. //Azərbaycan məktəbi,2017, №3. s.31-36.
3. Məmmədov T., Mikayılova V. Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə dair mülahizələr. //Azərbaycan məktəbi,2017, №4. s.73-77
4. Mehrabov A. Təhsildə konstruktiv təlim, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri. //Azərbaycan məktəbi, 2010, №6. s.14-21
5. Süleymanova A. Keyfiyyətin idarəedilməsinin qiymətləndirilməsi mexanizmləri. //Azərbaycan məktəbi, 2016., №4. s.34-42

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РОЛИ ИННОВАЦИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КАЧЕСТВЕННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

Гасанова Лейла Ага кызы

Резюме

Качество образования в нашей стране определяется качествами личности, получившего это образование. Трудности индивидуализации педагогических требований и планирования практических приемов, отвечающих требованиям развития, в

первую очередь ощущают педагоги при работе со слабыми и неуспевающими студентами. Там, где понимается педагогическая цель, анализируется проблемная ситуация, активизируются учащиеся, досконально изучаются отдельные компоненты предмета. Учитель как личность живет во взаимоотношениях с ним учеников. Опыт показывает, что интерес учащихся в большей степени сосредоточен на уроке, основанном на живом общении и диалоге. Путь исследования укрепляет творческое мышление у студентов. XXI век оценивается как век интеллекта и творчества в формировании личности. При этом развитие творческого мышления зависит от развития личности и уровня ее сформированности как гражданина. Обучение – качество педагогической деятельности напрямую зависит от творчества педагога, уровня профессионализма, применения новых педагогических технологий в учебном процессе.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE ROLE OF INNOVATIONS IN THE FORMATION OF QUALITATIVE CHANGES IN EDUCATION

Gasanova Leyla Aga

Summary

Difficulties in personalizing pedagogical demands and planning practical methods that meet the requirements of development are first of all felt by teachers when working with weak and underachieving students. Where the pedagogical goal is understood, the problem situation is analyzed, students are activated, individual components of the subject are thoroughly studied. The teacher as a personality lives in the students' relationship with him. Experience shows that students' interest is more focused on a lesson based on live communication and dialogue. The way of research strengthens creative thinking in students. The 21st century is valued as the age of intelligence and creativity in the formation of personality. In this case, the development of creative thinking depends on the development of personality and the level of its formation as a citizen. Training – the quality of teaching activities directly depends on the creativity of the teacher, the level of professionalism, the application of new pedagogical technologies to the teaching process.

Rəyçi: dosent İbrahimov Cəfər

Psixologiya kafedrasının 01 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 10 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 06 fevral 2023-cü il

UOT: 159.9

İNTELLEKTUAL İNKİŞAF VƏ TƏDRİSİN KEYFİYYƏTİNİN ƏSAS PRIORİTETLƏRİ

Prof. İbrahimov Cəfər Hüseyn oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

ibrahimov –cefer @ list. ru

Xülasə: *Psixologiyada təhsilin keyfiyyətinin diqqət mərkəzində olması. Ümumi intellekt səviyyəyə uyğun təlim uğurlarını şərtləndirən amillər. Şagirdlərin təlim motivasiyası. Yeni innovativ metodlardan istifadənin zəruriliyi. Müəllim – şagird – valideyn münasibətlərinin təlim fəaliyyətinin keyfiyyətli tədrisinə təsiri. Şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün formalaşması və yaddaşın yeni biliklərlə zənginləşməsi. Həyata keçirilən islahatlar prosesində yeni konsepsiyaların yaranması.*

Açar sözlər: *intellekt səviyyə, təhsilin keyfiyyəti, təlim uğurları, innovativ metodlar, məntiqi təfəkkür, müasir dərs.*

Ключевые слова: *уровень интеллекта, качество образования, успешность обучения, инновационные методы, логическое мышление, современный урок.*

Key words: intelligence level, education quality, learning success, innovative methods, logical thinking, modern lesson.

Müasir dövrdə təhsil müəssisələrinin əsas vəzifəsi intellektual səviyyəli, mənimsədiyi bilik və bacarıqlardan istifadə etməyi bacaran, mənəvi - əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmiş, milli düşüncəli şəxsiyyətin yetişdirilməsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" sənədində təhsilin keyfiyyəti başlıca strateji prioritet elan olunmuş, ümumi təhsil müəssisələrinin şagird və məzunlarının keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması aktual məsələ kimi irəli sürülmüşdür[1].

Bütün dövrlərdə təhsilin keyfiyyəti cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmuş və onun təkmilləşdirilməsi, inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Təhsil və cəmiyyət həmişə əlaqədar olmuş, biri digərinin inkişafına kömək etmişdir. Hər bir cəmiyyətin özünəməxsus inkişaf konsepsiyası olmuş və ona uyğun təhsil sferası formalaşmışdır. Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyəti dedikdə şagirdlərin standartlara uyğun bilik səviyyəsi başa düşülür. Eyni zamanda buraya təkcə bilik və bacarıqlar deyil, həm də şəxsiyyəti şərtləndirən keyfiyyətlər, dəyərlər, səriştələr münasibətlər onun inkişafında mühüm atributlar kimi qiymətləndirilir.

Məlumdur ki, təlimə qabilliyi ümumi intellektdən fərqli spesifik bir qabiliyyət kimi fərqləndirmək olduqca çətin bir problemdir. Ümumi intellekt təlim uğurlarını şərtləndirən əsas amil olmasa da onun bu kontekstdə nəzərdən keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar. İndiyə qədər aparılan tədqiqatlar ümumi intellekt testləri və təlimə qabillik üzrə göstəricilərin korrelyasiya əmsalının $[0,03; 0,65]$ aralığında olduğunu göstərir. Təlim nəticələrinin təhlili də göstərir ki, ümumi intellekt səviyyə ilə təlim uğuru arasındakı əlaqə xətti asılılıqla ifadə olunur. Misal üçün, ümumi intellekti yüksək olan şagirdlərin intellekt səviyyələri ilə təlim uğuru göstəricilərinin korrelyasiyası müsbət olsa da, kifayət qədər dinamik deyil.

Pedaqoji psixologiyada təlim uğuru ilə intellektin inkişaf səviyyəsi arasındakı bağlılığa dair zəngin təcrübə material toplanmışdır. Məsələn Veksler testi ilə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təhsil uğuru qeyri – verbal intellektə nisbətən daha çox verbal intellekt səviyyəsi ilə korrelyasiya olunur. Göstərilən nəticələri ümumiləşdirərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, yüksək intellektual səviyyəyə malik şagirdlərin təlim uğurlarının aşağı olmasının bir neçə səbəbi ola bilər:

Birincisi təlim motivlərinin aşağı olması; ikinci, məzmunun şagirdlər üçün maraqsız olması; üçüncü, təlim strategiyalarının şagirdləri lazımınca fəallaşdırmaması; dördüncü, şagirdlərin fərdi və ya ailə ilə bağlı problemlərinin mövcudluğu; beşinci, müəllimin tədris və davranış üslubunun bəzi şagirdlər üçün uyğun olmaması və s.

Mövcud "İntellektual hədd nəzəriyyəsi"yə görə elə bir intellektual hədd var ki, yalnız bu həddən yuxarı göstəriciyə malik şagirdlər təhsildə uğurlu nəticələr əldə edə bilirlər. Lakin bu göstəricinin həmin həddən çox olması, təlim uğurunun da mütənasib yüksəkliyini şərtləndirmir. Zəruri intellektual həddən sonra uğura təsir edən amillər bunlardır: mövcud qiymətləndirmə sistemləri, müəllimlərin tələbkərligi, şagirdlərin təlim motivasiyası, təlimdə stimullaşdırma amili, öyrənmənin iradə möhkəmliyi, maraq sahəsi və s.

Etiraf etməliyik ki, müasir dövrdə təlimin texniki vasitələrindən, əyani vəsaitlərdən istifadə etmədən təlimin keyfiyyətini yüksəltmək və yeni tədris proqramlarının tələblərini ödəmək qeyri – mümkündür. Təcrübə göstərir ki, dərstdə müəllimin izahı ilə əyaniliyin birləşdirilməsi çox vacib məsələdir. Görkəmli rus alimi, psixoloqu və pedaqoqu K.D.Uşinski həmin məsələlərdən bəhs edərək yazır: "Eyni hadisəni eyni dərəcədə istedadlı iki uşağa birinə şəkillər üzrə, o birinə şəkilsiz nağıl edin və o şəklin uşaq üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu başa düşərsiniz".[4] . Bu gün təlim fəaliyyətinin keyfiyyəti dedikdə, təhsilin müəyyənliyini bildirən, onun xassələrinin məcmusunda təzahür edən obyektiv və ümumi xarakteristika başa

düşürük. Onun sayəsində proses başqa cür yox, məhz təlimi digər proseslərdən fərqləndirən amil kimi araşdırılır. Təlim fəaliyyətinin keyfiyyətini, nəticəsini qiymətləndirmək məqsədilə bir sıra təsviredici metodikalardan istifadə olunur. Onlardan aşağıdakıları göstərə bilərik:

- müəllimlər tərəfindən müəyyənləşdirilmiş proqnozun əldə edilməsi;
- müəllimlər tərəfindən düşünülmüş və təşkil edilmiş diaqnostik situasiyalarda şagirdlərin əxlaqının qiymətləndirilməsi;
- psixoloji göstəricilərin, şagirdin həyatında istifadə edilən hər cür hərəkətin, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi: necə etməyi bilir (intellektual göstərici); həyata keçirməyi bacarır (iradi göstərici); reallaşdırmaq istəyir (emosional göstərici).

Təhsildə keyfiyyətin təmin edilməsi və onun səmərəli idarə olunması, öyrənənlərdə yeni peşəkarlıq kompetensiyalarının formalaşdırılması üçün təlimin məzmununa və metodlarına yeni yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Bu halda peşəkarlıq kompetensiyalarının strukturuna aşağıdakı komponentləri daxil etmək lazımdır: koqnitiv; tənzimləyici (yönəldici); kommunikativ; fərdi (şəxsi); refleksiv (qeyri – iradi)[2].

Aparılmış təhlillər göstərir ki, peşəkar komponentlər refleksiv proseslərin təsiri nəticəsində formalaşır. Ona görə də qeyri – iradi komponentin aşağıdakı formalarını bir – birindən ayırmağı bacarmaq lazımdır:

- retrospektiv (keçmiş təcrübənin tənqidi anlaşılması, dərk edilməsi);
- situativ (cari vəziyyətin, situasiyanın real qiymətləndirilməsi);
- perseptiv (fəaliyyətin nəticəsini əvvəlcədən qavramaq).

Bu komponentlər öyrənənin refleksiv prosesləri səmərəli həyata keçirməsinə və yüksək özünüdərkə imkan yaradır[3].

Təhsilin keyfiyyətinə təsir edən amillərdən biri də yeni innovativ metodlardan İnformasiya – Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) səmərəli istifadə olunan yaradıcı dərslərdir. Bu da ilk növbədə müəllimin səriştəli və bacarıqlı olması ilə bağlıdır. Təlim prosesində tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək üçün müəllim – şagird – valideyn münasibətlərinin düzgün qurulması da az əhəmiyyətli məsələ deyildir. Bəzi hallarda təhsilin keyfiyyətinin aşağı olması müəllimlərdə yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşmaması, onların keçmiş təhsil sistemindən uzaqlaşmaq istəməmələri, valideynlə məktəb arasında sıx əlaqə yarada bilməmələri ilə izah edilir.

Bizim müşahidə dairəsində olan Gəncə şəhəri 40 saylı tam orta məktəb şəhərin qabaqcıl məktəbləri sırasındadır. Burada öz işinin peşəkarı olan müəllimlərin sayı çoxdur. Lakin bu potensialın olduğu məktəbdə bir sıra problemlərin həllində çətinliklər vardır. Çünki yeniliyin tətbiqi heç də asanlıqla mümkün olmur. Müəllimlərdə yeni təfəkkür tərzinin formalaşması, onların keçmiş təsirlərdən uzaqlaşmaları, geniş dünyagörüşü tam yeniləşdirmələri o qədər də asan məsələ deyildir. Ancaq tədris prosesində müəllim – şagird – valideyn münasibətlərində keyfiyyət baxımından inkişaf nisbətən ləng gedir. Bu da, ilk növbədə son zamanlar müxtəlif xarakterli dəyərlər sisteminin formalaşması, bazar iqtisadiyyatına keçid, cəmiyyətin mənəvi həyatında elmin, mədəniyyətin, təhsilin rolunun artması ilə əlaqədardır. İndi dünya təcrübəsində ardıcıl olaraq vahid tədris proqramlarında, dərsliklərdə, tədris müəssisələrində onların müxtəlifliyinə, rəngarəqliyinə diqqət və meyl artır. Təhsil müəssisələrində keyfiyyətin əldə edilməsi daha prioritet sahəyə çevrilir.

Müasir psixologiyada təlim fəaliyyətinə bir neçə komponent vahidinə: təlim məsələləri, təlim fəaliyyəti, özünə nəzarət və özünüqiymətləndirmə kimi baxılır. D.B.Elkonin yazır: “Təlim məsələsi təkcə şagirdin dərslə və ya evdə yerinə yetirdiyi tapşırıq deyil. Hər şeydən əvvəl bu, bütöv tapşırıq sistemidir. Tapşırıq sisteminin yerinə yetirilməsi nəticəsində göstərilmiş elmi sahəyə aid olan geniş həcmli sualların həlli zamanı daha ümumi üsullar mənimsənilir və aşkar edilir”. Təlim məsələsini konkret praktik məsələdən fərqləndirmək lazımdır. Təlim məsələləri ümumi və ya fərdi ola bilər. Fərdi təlim məsələsində bir mövzudan digərinə keçid əvvəlcədən təşkil olunur. Təlim məsələsi sistemi tədris prosesində şagirdin

bütün mənimsəmə müddətində motivasiya tonusunu yaradır və dəstəkləyir. Məqsədin mövcudluğu, məlum olduğu kimi, fəaliyyəti artırır. Müvafiq materialın öyrənilməsi uşaq üçün məntiq yaradır və şagirdin təlim şəraitinə “daxil olunması”nı təmin edir. Bununla əlaqədar müəllim tərəfindən qoyulmuş məqsədin qəbul edilməsi, məqsədin təhlili, onun nailiyyəti mərhələlərinin ardıcılığının planlaşdırılması üçün şəraitin yaradılması çox vacibdir. Eyni zamanda şagird yaxın və uzaq məqsədləri görməlidir.

Motivasiyanın formalaşması üçün şagirdin təlim fəaliyyətini tam dərk etməsi çox vacibdir. A.A.Leontyevə görə təlimə yiyələnmək onu “bitirmək” yox, yaşamaq lazımdır. Şagird üçün vacibdir ki, təlim onun həyatına daxil olub, həyatının mənasını kəsb etsin.

A.K.Markova hesab edir ki, təlim – idrak motivlərinin formalaşmasının əsas yolu şagird tərəfindən yeni biliklərin əldə olunmasından ibarətdir. Bununla məktəblilərdə motiv göstəriciləri qeyd olunur: a) materialla aktiv işləmə bacarığı, onu müxtəlif şəkillərdə dəyişmək və işin üsulunu hissələrə ayırmaq; b) əgər müəllim tələb etməsə belə, müsbət nəticə əldə etdikdən sonra da iş üsulunun təhlilinə qayıtma istəyi; c) bir nəticənin alınması üçün bir neçə mümkün üsulları tutuşdurmaq bacarığı; ç) əgər daha tez nəticə almaq istəyi iş üsullarının təhlilinə və s. mane olsa belə üsullara uyğunlaşma bacarığı”. [5]

Təhsil sahəsində yüksək keyfiyyətə nail olmaq üçün resursların yaradılması əsas məsələlərdən biridir. Əldə olunan bilikləri, məntiqi təfəkkürün formalaşmasını, mühakimə, dərk etmə, qavrama fəallığının formalaşmasını yoxlamaq məqsədilə yaş səviyyəsinə uyğun resursların yaradılması inkişaf dinamikasının izlənməsinə zəmin yaradır. Aparılan müşahidələr göstərir ki, təlim fəaliyyətinə yeni yanaşmaların tətbiqi şagirdlərin yaddaşının yeni biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün daim inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox öyrənməyə, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına səbəb olur. Təhsil sistemində uğurla həyata keçirilən islahatlar prosesində yeni konsepsiyalar, məzmun standartları, integrativ fənlər, təhsil texnologiyaları, qiymətləndirmə mexanizmləri, təlim vasitələri, yeni dərslik və dərs vəsaitləri yaranmışdır. Bütün bunlar təhsildə yeni nailiyyətlərin qazanılmasına yönəlmiş innovasiyalardır. Innovasiyaların idarə olunması baxımından hər bir məktəbin, təhsil müəssisəsinin yeniləşmə prosesində üç mərhələ daha çox məqsədəuyğun sayılır:

- təşəkkü (yeni kollektivin yaranması və ya kollektivin böyük hissəsinin təzələnməsi);
- fəaliyyət (təlim – tərbiyə prosesinin əənəvi, stabil proqram və pedaqoji texnologiyalar əsasında işinin təşkili mərhələsi);
- inkişaf (yeni məzmun, forma və texnologiyaların yaranması və tətbiqi mərhələsi).

Innovasiya texnologiyalarının tətbiqi kreativ pedaqoji təfəkkürə əsaslanır. Bu isə öyrənmə prosesində fərdin yaradıcılıq qabiliyyəti, yeni ideyaların yaradılması və qəbul edilməsinə hazır olmağı ehtiva edir. Dərsdə şagirdlərin müstəqil biliklər qazanmalarına şərait yaradılarkən, müəllim özünün bələdçilik funksiyasını yerinə yetirir. Dərsə bir texnoloji proses kimi yanaşılır. Müasir dərsə verilən tələblərə uyğun olaraq öyrədənlə öyrənən arasında, şagirdlərin öz aralarında və məktəblə valideynlər arasında münasibətlər yeniləşir. Müəllim bələdçi, istiqamət verən, şagird tədqiqatçı, “kəşf edən” olur. Lakin bu halda da, dərsin səmərəli nəticə verməsi müəllimin səriştəliliyindən asılıdır. Müəllim bu gün ilə gələcək arasında körpüdür. Bu körpünün sağlamlığı onun keyfiyyətli tədris etmə bacarığından asılıdır.

Ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbaycan məktəbi. 2013, №5. s.5-17
- 2.Rzaquliyeva N. Keyfiyyətli təhsil günün tələbidir. //Azərbaycan məktəbi. 2011.,№5. s.23-32
3. İbrahimov F. Keyfiyyətin idarə olunmasının bəzi aspektləri barədə. //Azərbaycan məktəbi. 2015.№2. s.47-52
- 4.Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1953. 314s.

5.Маркова А.К. //Вопросы психологии. 1978., №3. с.140

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ И ОСНОВНЫЕ ПРИОРИТЕТЫ КАЧЕСТВА ПРЕПОДАВАНИЯ

Проф. Ибрагимов Джафар Гусейн оглы
Резюме

Особое внимание уделяется на качество образования в психологии. Факторы, определяющие успешность обучения на уровне общего интеллекта. Учебная мотивация учащихся. Использование новых инновационных методов. Влияние отношений учитель – ученик – родитель на качество образовательной деятельности. Формирование логического мышления у учащихся и обогащение памяти новыми знаниями. Появление новых концепций в процессе проводимых реформ.

INTELLECTUAL DEVELOPMENT AND THE MAIN PRIORITIES OF THE QUALITY OF TEACHING

Prof. Ibrahimov Cafar Huseyn
Summary

Particular attention is paid to the quality of education in psychology. Factors determining the success of training at the level of general intelligence. Learning motivation of students. Use of new innovative methods. The influence of teacher – student – parent relationships on the quality of educational activities. Formation of logical thinking in students and enrichment of memory with new knowledge. The emergence of new concepts in the process of ongoing reforms.

Rəyçi: Dosent Aslanova Zülalə

Psixologiya kafedrasının 01 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 10 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 mart 2023-cü il

UOT: 82.

AŞIĞ ŞƏMŞİR VƏ SƏMƏD VURĞUN DOSTLUĞU

Ömərova Ələviyyə Vəqif qızı
Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı
[**alaviyya.omarova@mail.ru**](mailto:alaviyya.omarova@mail.ru)

Xülasə: Səməd Vurğunla Aşıq Şəmşir arasında gözəl dostluq olmuşdur. Səməd Vurğun elə ilk görüşdən bir dost kimi Aşıq Şəmşirin qəlbində özünə əbədi yuva qurmuşdur. Hətta bu dostluq Şəmşir üçün qardaşlıqdan da əziz olmuşdur. Ona görə Aşıq Şəmşir Səməd Vurğunun ölümündən sonra ona yazdığı bir şeiri məhz “Qardaş” adlandırmışdır. Bu şeirin “Qardaş” adlandırılması qətiyyənlə təsədüfi deyil.

Səməd Vurğunun ölümündən sonra Aşıq Şəmşir çox soyuq üzlərlə, yad baxışlarla qarşılaşmış, Səməd Vurğunun ona qardaş olduğunu daha yaxından hiss etmişdir.

Aşıq poeziyasında dağlar mərdlik, əzəmət, ucalıq rəmzi kimi göstərilməklə yanaşı, onun füsunkar gözəllikləri sənətkarları həmişə vəcdə gətirmiş və şeirlərinin əsas mövzusunə çevrilmişdir. Ulu babalarımız dağı mifoloji düşüncənin obyektinə çevrilmiş, ona tapınmış, ulu əcdad sayaraq sığınmışdır. Təsədüfi deyildir ki, dağ obrazının çox fəal mənə sistemə təkcə aşıq şeirində deyil, nağıllarımızda, dastanlarımızda və s. sıx-sıx rast gəlirik. Dağa inam, ona sığınma, ondan kömək diləmə o qədər qüvvətli olmuşdur ki, dağ Azərbaycan folklor düşüncəsinin ən fəal və həmişəyaşar obrazına çevrilmişdi.

Açar sözlər: Aşıq Şəmşir, Səməd Vurğun, dostluq, qardaş, dəyişmə, poeziya.

Ключевые слова: Ашуг Шамшир, Самед Вургун, дружба, брат, состязание, поэзия.

Key words: Ashig Shamshir, Samad Vurgun, friendship, brother, change, poetry

Aşıq yaradıcılığında, aşıqlıq sənətində XX əsrin ikinci yarısında baş verən əsaslı dönüş mərhələsi əlamətdar hadisələrlə zəngindir. Ən əsası odurki, bu dövrdə artıq aşıq yaradıcılığı, aşıq ədəbiyyatı yazılı ədəbiyyatın sıx əlaqələri yaranmağa başlamışdır. Bunun ən baris nümunələrindən biri Aşıq Şəmşirlə Səməd vurğunun görüşməsi və onların məşhur dəyişməsidir. Həmin görüşü xüsusi qiymətləndirmək lazımdır. Çünki bu, aşıq sənəti tarixində nadir hadisələrdəndir və çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Demək, XX əsrin 50-ci illərində artıq yazılı poeziya ilə aşıq ədəbiyyatımız qovuşur. Səməd Vurğunun şeirlərinin aşıqlar tərəfindən ifa olunması, Aşıq Şəmşirin kitablarının işıq üzünə gəlməsi, görkəmli şairlərlə görüşməsi, şeirləşməsi, şeirlərinin mətbuatda vaxtaşırı dərc edilməsi həmin qovuşmanın, yaxınlaşmanın, doğmalaşmanın, qaynayıb-qarışmanın bariz göstəricisidir. Elə ustad aşığın Səməd Vurğunla görüşünü şərtləndirən səbəblərdən biri də onun şeirlərindəki poetika, bədii mükəmməllik idi ki, necə deyərlər, böyük sənətkarı sorayın salmışdı. Bu mükəmməlliyin, Aşıq Şəmşir şeirlərinin forma, məzmun və bədii gözəlliyinin əsas səbəbi müəllifin haqq vergisi, fitri istedadıyla yanaşı, eyni zamanda güclü mütaliəsi, savadı, zəkası, yazılı ədəbiyyatımıza da yaxından bələdliyi idi.

1955-ci ildə Kəlbəcərdə xalq şairi Səməd Vurğunla böyük el sənətkarı Aşıq Şəmşir görüşür. Görüş sonradan əsl əfsanəyə çevrilir. Səməd Vurğunla Aşıq Şəmşir hətta o görüşdə dəyişirlər də...Səməd Vurğunun sonradan "Unutmaz bu oba, bu mahal məni" misrası ilə başlayan qoşması da həmin dəyişmənin tərkib hissəsidir. 1955-ci ildə Səməd Vurğun xəstə idi və ürəyinə nəsə dammışdı. Odur ki, fürsətdən istifadə edib Aşıq Şəmşirə bu vəsiyyətini bir bəndlə deyir və o bənd sonradan dilər əzbəri olur:

Aşıq Şəmşir, Dəli dağdan keçəndə
Kəklikli daşlardan xəbər al məni.
Ceyran bulağından qızlar içəndə,
Saz tutub, söz qoşub yada sal məni (2,s.6).

Aşıq sənətinin pərəstişkarı olan Səməd Vurğun Aşıq Şəmşirin sazına və sözünə böyük ehtiramla yanaşmışdır. Bu, ilk növbədə Səməd Vurğunun bir insan və sənətkar kimi pərvəriş tapdığı ədəbi mühitlə bağlı idi. O, sazlı-sözlü Qazaxda doğulub, boya-başa çatmışdı. Mayası sazla-sözlə tutulmuşdu. Təsədüfi deyildir ki, XX əsr Azərbaycan şeirinin inkişafında müstəsna xidməti olan Səməd Vurğun bütün yaradıcılığı boyu xalq şeirinin – heca poetikasının «vurğunu» olaraq qaldı. O, heca şeirini müasir poetik düşüncənin bütün poetik situasiyalarında sınayaraq ona yeni ömür verdi. Bu cəhətdən, Aşıq Şəmşir Səməd Vurğun üçün xalq poeziyasını, klassik aşıq ənənələrini təcəssüm etdirən canlı yaddaş idi. Onun Şəmşirə «Yada sal məni» deyərək xitab etməsi də bununla bağlıdır: S.Vurğun üçün Şəmşirin «yadına düşmək», əslində, Şəmşir poeziyası vasitəsilə aşıq sənəti və yaradıcılığının əsrləri haqlayan yaddaş tarixinə düşmək demək idi (6,s.34).

XVIII yüzildən klassik ədəbiyyatımızda aparıcı mövqeyə çıxan xalq şeiri dediyimiz heca vəznli poeziya zamanla aşıq ədəbiyyatı ilə o qədər yaxınlaşdı ki, hətta aşıq ədəbiyyatının bir çox tədqiqatçıları da aşıq şeirinin yazılı ədəbiyyatdan fərqlənməməsini böyük uğur kimi təqdim etməyə başladılar. Aşığın və haqqında çox yazılan Aşıq Şəmşirin böyüklüyü divan şairləri və ya müasir hecaçı şairlərlə müqayisədə üzə çıxmır, ənənəyə bağlılığında, ənənəni yaşatmasında, aşıqlığın qayda-qanunlarını bilməsində, məclis aparmasında, dastan söyləməsində və s. özünü göstərir. Görünür, yazılı ədəbiyyatda dörd yüz ilə yaxın davam edən heca vəzninin hökmranlığına son qoyulmayınca və poeziya yeni formaları aparıcı mövqeyə çıxarma - yınca aşıqlarla şairləri, folklorla ədəbiyyatı fərqləndirmək asan olmayacaq. Bu

təmayül, çox təəssüf ki, yarım-yapalaq hazırlığı olan maraqlıların qələmindən çıxan aşığı sənəti ilə bağlı yazılar üçün artıq xarakterik olmağa başlayır.

Yaradıcılığının əsas hissəsi XX yüzilin 30- cu illərindən sonraya düşən XX yüzil aşığı sənətinin tanınmış nümayəndələrindən biri olan Aşığı Şəmşirin böyüklüyü, əgər deyilənlərə inansaq, qırxdan çox şagird yetişdirməsi, çox sayda dastan ifa etməsində, yeni dastan yaratmasında, aşığı şeirində özünəməxsus yol açma bilməsindədir. Aşığı Şəmşir həm şəxsiyyəti, həm də məənəviəlaqı cəhətləri ilə mükəmməl bir aşığı, söz və saz bilicisi kimi Qurbanidən, Aşığı Abbasdan, Aşığı Valehdən, Xəstə Qasımdan, Aşığı Ruhsatidən, Aşığı Alıdan, Aşığı Şenlikdən, Aşığı Ələsgərdən, Aşığı Sümanidən, Aşığı Hüseyn Bozalqanlıdan sonra aşığı sənətinin zirvələrindən sayılmağı haqq etmişdir. Folklorumuz, aşığı sənətimiz üçün bir böyük problem də fakelər məsələsidir.

Aşığı Şəmşir 1907-1908-ci illərdən şeir yazmağa, saz çalmağa başlayaraq sənətin ilk sirlərini də atası şair Qurbanıdan öyrənmişdir. Şair Qurban oğlunun qeyri-adi istedadı malik olduğunu görüb ona hansı ustadlardan nəyi və necə öyrənməyin yollarını göstərmişdi. Söz var, deyirlər, ustad oğlundan şeyird olmaz. Bu mənada şair Qurbanın ocağına yığışan, onun evinə gələn və sazımızın, sözümüzün beşiyi başında duran Dədə Ələsgər kimi sənətkarlar Aşığı Şəmşirin sonrakı həyatı üçün təkan rolunu oynadılar. Şəmşir öz xatirələrində dönə-dönə vurğulayır ki, Aşığı Ələsgərlə Qurban ocağının xüsusi yaxınlığı, dostluq əlaqələri olub. Onların saz-söz məclislərində boya-başa çatan, sonralar özü də ustad kimi yetişib, ulu sənətin incə məqamlarını, sirlərini sinəsinə yığıb, Göyçə– Kəlbəcər mühitinin deyim, ifaçılıq keyfiyyətlərini mənimsəyib. 1915-ci ildən etibarən müstəqil aşığılıq eləməyə, məclislər yola salmağa başlayıb. Məclisdən-məclisə, toydan-toya püxtələşib, gənclik çağlarında isə öz elində-obasında tanınıb, sevilib. Bu zamandan o, artıq klassik dastanlarımızın, eləcə də yeni yaranıb formalaşmaqda olan müasir dastanların çoxunu bilir, məclislərdə, el-oba yığnaqlarında danışaraq, dinləyicilərin rəğbətini, sevgisini qazanır (3,s.29).

Aşığı Şəmşirin and yeri üz tutduğu Kəlbəcər torpağıydı. Azərbaycanın “qızıl külçəsi”, gözəlliklər diyarı Kəlbəcər onun ilk və son nəğməsi idi. Səksən yeddi illik ömrünü bu qayalar, dağlar, çiçəklər, bulaqlar, şalalələr səltənətində keçirən qoca qartal heç kəs bu torpaqdan qopara bilmədi. Hətta dünyalar qədər sevdiyi istəkli oğlu Qənbər müəllim belə. Şəhərə köçmək istəyən Qənbər müəllim Aşığı Şəmşiri də özüylə aparmaq istəyirdi. Dədə qətiyyətlə bundan imtina edir. Görkəmli şairimiz Məmməd Aslan bu anı çox gözəl təsvir edib. Bu, ocağa, yurda sevginin ən unudulmaz, parlaq nümunəsidir: “Oğlum, məndən əvvəl gərək, oday, Murovun Yeddiqardaş silsiləsinin Çayqovuşanda qanın hər an açılarda gözümüzlə görünən o zirvəsini köçürüb, bundan sonra da mənə binəlgan olacaq o yerə aparasan. Anan vəsiyyətimi sənə deməyibmi? Güllüyə tapşırıbmışam: mənə orda – “Uşaq qəbiristanlığı”nın qonşuluğunda dəfn edərsiniz. Vəsiyyətimi pozsanız, haqqımı sizə halal etmərəm” (1,s.13).

Səməd Vurğunun ikinci bir tapşırığına görə yenidən Bakıya gəldikdə isə, şairin sorasını Moskva xəstəxanasından alan Aşığı Şəmşir bu həsrətə dözməyib Moskvaya bir məktub yazdı:

Çəkir həsrətini bizim Kəlbəcər,
Böyük şair, bu dağlara bir də gəl!
Dedin: “Vurğun, demə, gəldi-gedərdi...”
Verdiyin o düz ilqara bir də gəl.

Bir də ki, Səməd Vurğun onu o qədər yüksək qiymətləndirib, sevib, dəyər vermişdi ki, daha da ərköyün olmuşdu.

Saza, sözə vurğunluq Şəmşiri lap uşaq vaxtlarından Goranboy rayonunun Xanqərvənd kəndində yaşayan ustad Aşığı Sarının yanına apardı. Şeirlərindən ana dilimizin şəhdi-şirəsi, bal şirinliyi süzülən Aşığı Sarıdan 15 ustad dərsləri, ustad xeyir-duası almaq böyük xoşbəxtlik idi. Sənətin seyrini, sirrini böyük ustadıdan öyrənəndən sonra artıq 1915-ci ildən Aşığı Şəmşir

müstəqil aşıqlıq etməyə başladı. Məclis dən-məclisə, toydan-toya yetkinləşdi, püxtələşdi. O, hələ gənc ikən öz elində, obasında tanınır, sevilirdi (4,s.82).

Aşıq sənəti öz mahiyyətində milli kimlik mücadiləsini, müstəqil dövlətçilik düşüncəsini, ana dilinə mehr-məhəbbəti, ana yurda vurğunluğu, qəhrəmanlıq, mərdlik və halallığı cəmləşdirir. Ona görə də bu ulu sənətin dilimiz, ruhumuz və dövlətçiliyimizlə birgə yaşaması zəruridir. Bu səbəbdən də saz havalarının, dastanların, aşıq şeirinə məxsus olan milli-tarixi keyfiyyətlərin qorunması olduqca vacibdir. Aşıq şeirləri böyük əksəriyyətlə saz havalarının müşayiəti ilə oxunması nəzərdə tutulan poetik mətnlərdir. Bu poetik mətnlərin çox qismi heca, az bir hissəsi (divani, müxəmməs və müsəddəs) isə əruz vəznindədir. Hər bir poetik mətn saz havasının müşayiəti ilə oxunduğu üçün onların qarşılıqlı şəkildə uzlaşması şərtidir (5,s.7).

Aşıq şeirlərinin böyük əksəriyyəti müəyyən bir hadisə-əhvalatla bağlı yaranır. Aşıq gördüyü, iştirak etdiyi bir hadisənin, başına gələn bir əhvalatın təsiri ilə düzüb qoşduğu şeirdə həmin hadisə və əhvalata, oradakı ayrı-ayrı məqamlara birbaşa və ya dolaylı işarələr edir. Sənətkarın başına gələn əhvalatı və bu əhvalatla bağlı olan şeiri ya onun özü, ya da hadisənin iştirakçıları danışaraq dildən-dilə, eldən-elə yayırlar.

Ədəbiyyat

1. Cəmilə Çiçək. “Kəlbəcərin saz qalası” Bakı: Azərnəşr, 2013.-368 s.
2. Cəmilə Çiçək “Səməd Vurğun- Aşıq Şəmşir dastanı” Bakı: Azərnəşr 2014.-208 s.
3. İ. M. Məmmədli “Kəlbəcərin söz sərvəti” Bakı: Sabah, 2005.-352 s.
4. M. M. Aslan ”Saxla izimi, dünya” Bakı: İşıq,1989.-200 s.
5. M. Qasımlı, M.Allahmanlı “Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri” Bakı: 2018-220 s.
6. S. M. İsayeva “Aşıq Şəmşirin poetikası” Bakı, 2012.-248 s.

ДРУЖБА АШУГА ШАМШИРА И САМЕДОМ ВУРГУНОМ

Омарова Алави Вагиф кызы

Резюме

Между Самед Вургуном и Ашугом Шамширом была замечательная дружба. С первой встречи Самед Вургун “свил гнездо друга” в сердце Ашуга Шамшира. Даже эта дружба была для Шамшира дороже братства. Поэтому стихотворение, написанное Ашугом Шамширом на смерть Самеда Вургуна называется «Брат». Это не случайно.

После смерти Самеда Вургуна Ашуг Шамшир столкнулся с очень холодными лицами и странными взглядами и еще сильнее почувствовал братство Самеда Вургуна.

В поэзии Ашуга горы изображаются как символ отваги, величия, но их красота всегда огаровывала художников и становилась главной темой стихотворений. Наши предки превратили гору в объект мифологического мышления, поклонялись ей и считали его великим предком и приютились к ней. Не случайно мы часто сталкиваемся с весьма активной системой значений образа горы встречаемся с этим не только в ашугской поэзии, но и в наших сказках, былинах и т.д. Вера в гору, укрытие в ней, прошение от нее помощи была настолько сильна, что гора стала самым активным и вечноживым образом азербайджанской фольклорной мысли.

FRIENDSHIP BETWEEN ASHIG SHAMSHIR AND SAMED VURGUN

Omarova Alaviya Vagif gizi

Summary

There was a healthy friendship between Samad Vurgun and Ashug Shamshir. Samad Vurgun was enthroned in the heart of Ashig Shamshir at the first sight. For Ashug Shamshir this friendship was even more than brotherhood. That is why Ashug Shamshir called one of

his poems “Brother” which he had dedicated to Samad Vurgun after his death. Calling this poem “Brother” was not a coincidence at all.

After Samad Vurgun’s death, Ashig Shamshir met people with cold and stange glances and he felt deeply that Samada Vurgun was like a brother to him.

Besides being shown as a symbol of manliness, greatness, loftiness in ashug poems, the mountains and their fascinating beauty always inspired poets and became the main subject of their poems. Our ancestors considered the mountains as the object of mythological thoughts, worshiped it and took refuge in it. It is not a coincidence that we often come across the active meaning system of the character of mountain not only in ashug poems, but also in stories, sagas and so on. Belief in mountain, taking refuge in it, wanting help from it were so strong that the mountain became the most active and longlived character of Azerbaijani Folklore.

Rəyçi: dosent İbrahimov Cəfər

BDU-Qazax filialı pedaqoji fənlər kafedrasının 15 mart 2023-cü il tarixli iclasın 10 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 03 aprel 2023-cü il

UOT: 31.

ŞUŞA AZƏRBAYCANIN TARİX, MƏDƏNİYYƏT TOLERANTLIQ VƏ MULTİKULTURALİZM MƏRKƏZİDİR

Əliyev Sədrəddin Malik oğlu

Gəncə Dövlət Universitetinin

Sedreddin.elixanli@mail.ru

Xülasə: Azərbaycanda multikultural cəmiyyət çoxlu saylı xalqların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və sülh şəraitində yaşaması deməkdir. Multikulturalizm adlandırdığımız birgəyaşayış ənənəsini, tolerantlıq, qarşılıqlı hörmət və ehtirama söykənən münasibətləri bütün tarixi dövrlərdə görə bilərik. Xalqımızın zəngin multikultural ənənələri tolerantlığa, dialoqa, kompromisə, qarşılıqlı yardıma, vətənpərvərliyə, mərhəmətə, birgəyaşayış qaydalarına əsaslanır. Azərbaycanda mövcud olan etnik-dini dözümlülük və milli-mədəni müxtəliflik mühiti ölkəmizi dünya miqyasında çoxmillətli, çoxkonfessiyalı və mədəniyyətlərarası dialoqun bənzərsiz məkanı kimi tanıtmışdır. Ölkəmizdə müxtəlif dinlərin və xalqların nümayəndələri qarşılıqlı dostluq, əmin-amanlıq, sülh və əməkdaşlıq şəraitində yaşayır, respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafında mühüm rol oynayır, eyni zamanda, Azərbaycanın taleyüklü məsələlərində yüksək həmrəylik nümayiş etdirirlər. Azərbaycanda tarixində elə bir dövr yoxdur ki, bu ərzidə yalnız azəri türkləri yaşasın. Bizimlə yanaşı ləzgilər, yəhudilər saxurar, avarlar, talışlar, ingiloylar, malokanlar udilər, tatlar, kürdlər və başqa etnik xalqlar yaşamışlar. Azərbaycan xalqı digər etnik xalqlara qarşı ayrı seçkilik etməyib onları ərazisindən qovmayıb. Azərbaycanda yaşayan digər, milli azlıqlar xalqımızla qaynayıb qarışib, ortaq mədəniyyətli olublar. Dövlətimiz Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan erməniəsilli vətəndaşlarımızı da bu qəbilə aid edir. Onların Azərbaycan qanunlarını qəbul etməsi və digər etnik azlıqlar kimi, Konstitusiyada bərqərar olmuş hüquqlarının bərpası dövlətimizin ən prioritet məsələsidir. 2020-ci il noyabrın 8-i tariximizə ən şanlı bir gün kimi yazıldı. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli ordumuz Azərbaycanın tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik, Qarabağın baş tacı olan Şuşa şəhərini işğalçılardan azad etdi. Bu, 44 gün içərisində aparılan uğurlu əks-hücum əməliyyatlarının sırasında ən mühüm tarixi hadisə və böyük hərbi Qələbə oldu. Azərbaycanın hərbi-diplomatik uğurları, xüsusilə strateji əhəmiyyətli Şuşa şəhərinin azad edilməsi müharibənin sonrakı gedişinə və taleyinə ciddi təsir göstərdi.

Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, mədəniyyət.

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, религия, , культура.

Key words: multiculturalism, tolerance, religion, culture.

2020-ci ilin 8 noyabrı Azərbaycan tarixinə şanlı bir gün kimi yazıldı. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik, Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərini işğalçılardan azad etdi. Bu, 44 gün içərisində aparılan uğurlu əks-hücum əməliyyatlarının sırasında ən mühüm tarixi hadisə və böyük hərbi qələbə oldu..[10,s 9-10]

Dövlət başçımızın sərəncamı ilə 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi Şuşa sevgisinin hər bir azərbaycanlının mədəni varlığının ayrılmaz parçası olduğunu bir daha təsdiqlədi. Çünki bu sərəncam hər bir soydaşımız tərəfindən sevinclə qarşılandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa qalası uzun illər boyu Azərbaycanın Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuşdur. Qarabağ xanlığının əsasının qoyulması və Şuşa şəhərinin onun paytaxtına çevrilməsi Pənahəli xanın (1748-1763) adı ilə bağlıdır. Qarabağ xanı Pənahəli xan Şuşanı paytaxt elan edib möhkəmləndirmiş, Qala-şəhərə çevirmişdi. Şəhər bir müddət Pənahəli xanın şərəfinə “Pənahabad”, sonradan isə “Şuşa qalası” və “Şuşa” adlandırılmışdır. [23 s.42-48]. XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq, şəhərin əhalisi sürətlə çoxalmış və Şuşa Azərbaycanın mühüm, strateji əhəmiyyətli şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Hələ Pənahəli xanın dövründə şəhərdə böyük tikinti işləri aparılmış, İbrahimxəlil xanın (1763-1806-cı illər) dövründə isə Qarabağ xanlığı daha da güclənmişdir. Xanlığın ərazisində Əsgəran, Ağoğlan qalaları, Şuşa qalasının divarları və s. diqqətəlayiq, strateji əhəmiyyətli qalalar tikilmişdi. Şuşa şəhərinin memarlıq siması üçün, şəhərin yerləşdiyi ərazinin özünəməxsus dağ peyzajı ilə səsləşən mənzərəli xarakterikdir. Şəhərin daha qədim olan şərq tərəfi sakit relyefə, sonradan məskunlaşmış qərb tərəfi isə amfiteatr xüsusiyyətinə malikdir. Şəhərin inşası zamanı Şuşa və ətrafında geniş yayılmış ağ qaya daşlarından istifadə edilmişdir.[3, s244]Şuşa şəhərinin XVIII-XIX əsr mülki memarlığında evlərin həllində çoxobrazlılıq diqqət çəkir; Şuşada inkişaf etmiş şəhər və saray tipli yaşayış evlərinin inşası ilə yanaşı, Azərbaycan ərazisində daha qədim dövrlərdə yayılmış qaradamlı tipli evlərin inkişaf etmiş forması olan Qarabağ daş qaradamlarının da inkişafı daha etdirilirdi.Şuşanın sırayı yaşayış evləri isə öz memarlıq-planlaşdırma xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanın digər rayonlarında həmin dövrlərdə inşa edilmiş yaşayış evləri ilə eyniyyət təşkil edir.Şəhər qısa müddət ərzində xeyli böyümüş, təbii gözəlliyi, hündür binaları və möhtəşəm qala divarları ilə diqqəti cəlb etmişdi. Şəhərdə 17 məhəllə var idi ki, onların hər birinin məscidi, bulağı və hamamı mövcud olmuşdur.[8, s 254]Qarabağın çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra xanlığın ərazisində ermənilər məskunlaşdırılmağa başlandı.Çar Rusiyası dağılıqdan sonra Sovet Rusiyası yenidən müsəqil Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin ərazisini işğal etdi. [22, s.37-53] Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsinə köçürülmüş ermənilərə 1923-cü il iyulun 7-də sovet Rusiyasının himayədarlığı və bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycan tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) adlı status verilmiş və nəticədə Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsü kobudcasına pozulmuşdu. 1923-cü ildə qəbul edilən bir qərarla Şuşa, Cavanşir və Qubadlı qəzalarının əraziləri bölünüb DQMV yaradıldı. Bu hadisə təkcə Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünün pozulması deyil, həm də ermənilərin ölkəmizə qarşı gələcək ərazi iddiaları üçün bir vasitə olmuş və elə o vaxtdan da Dağlıq Qarabağ termini meydana çıxmışdır. Muxtariyyətin yaradılması haqqında qəbul edilən dekretə vilayət mərkəzinin Xankəndi olması göstərilə də, az sonra 1923-cü il sentyabrın 18-də Dağlıq Qarabağ vilayət partiya komitəsinin qərarı ilə Xankəndinin adı dəyişdirilərək bolşevik maskası geyinmiş, 1918-ci il martında azərbaycanlılara qarşı soyqırımın rəhbəri olan S.Şaumyanın şərəfinə “Stepanakert” adlandırıldı. Bununla da, Qarabağda Azərbaycanın tarixi yerlərinin, mahal, rayon və kənd adlarının dəyişdirilməsinin təməli qoyuldu.[16, s 3] s.

Sovet dövründə ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi zamanda (1969-1982) Qarabağa çox böyük diqqət və qayğı göstərmiş, eləcə də erməni iddiaları hər zaman iflasa uğramışdı. Heydər Əliyevin fəaliyyətinin mühüm əhəmiyyət daşıyan istiqamətlərindən biri məhz Dağlıq Qarabağda milli ruhun oyadılması olmuşdur. Ümummilli Lider bu istiqamətdə sistemli və məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Hər şeydən əvvəl Qarabağ tarixini, mədəniyyətini, incəsənətini, iqtisadi inkişafını mükəmməl bilən Heydər Əliyev bu məsələyə çox həssaslıqla yanaşmışdır. Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi kimi Şuşanın tarixi keçmişini yaxşı bilən Heydər Əliyev bu şəhərin inkişafına çox böyük qayğı göstərirdi. Ümummilli Lider Şuşaya zəngin tarixi abidə, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq rəmzi kimi baxırdı. Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 1970-ci illərin ikinci yarısında bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Həmin il qərarlara uyğun olaraq şəhərin keçmişdə tikilmiş binaları, tarixi abidələri bərpa edildi, yeni çoxmərtəbəli yaşayış binaları, böyük mehmanxana kompleksləri, ayrı-ayrı inzibati binalar tikildi. Bununla yanaşı, Şuşanın statusu qaldırılaraq ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi. Həmin qərarların yerinə yetirilməsinin böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. Şəhərdə azərbaycanlılar üçün əlavə iş yerləri açılır, həyat səviyyəsi yaxşılaşır, Azərbaycanlıların milli ruhu güclənirdi. Ölkənin müxtəlif yerlərindən Şuşaya istirahətə gələnlər, eyni zamanda, Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti və incəsənəti ilə yaxından tanış olurdular. [5,140 s].

Ümummilli Lider 1923-cü ildə məqsədyönlü şəkildə dağlıq və aran hissələrinə bölünmüş Qarabağın təsərrüfat, iqtisadi cəhətdən daha sıx birləşdirilməsinə çalışırdı. Bu, səbəbsiz deyildi. Erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın digər rayonları ilə guya iqtisadi və təsərrüfat əlaqələrinin olmadığını, əhalinin ümumi sayında ermənilərin çoxluğunu əsas gətirərək vilayətin Ermənistanla birləşdirilməsini tələb edirdilər. Onların bu niyyətlərinin qarşısını almaqda, Yuxarı Qarabağın Aran Qarabağla və digər rayonlarla əlaqəsini daha da sıxlaşdırmaq, strateji əhəmiyyətli kommunikasiyaların sayını artırmaq böyük rol oynaya bilirdi. Ağdam-Xankəndi dəmir yolu çəkildi. 1979-cu il yanvarın 12-də həmin yol Ümummilli Liderin iştirakı ilə istifadəyə verildi. Həmin dəmir yolu xətti ilə muxtar vilayətin respublikanın digər rayonları ilə daha sıx iqtisadi əlaqəsi yaradıldı. Bu, Heydər Əliyevin Qarabağın dağlıq və aran hissələrinin, Azərbaycanın digər rayonlarının təsərrüfat və iqtisadi cəhətdən daha çox birləşdirilməsi sahəsində strateji addımı və böyük tarixi xidməti idi. . [5,123 s].

Dəmir yolu xəttinin açıldığı gün Şuşaya gedən Ümummilli Lider şəhərdə Azərbaycan xalqının tarixi abidələrinin qorunmasına xüsusi qayğı göstərilməsi barədə xüsusi göstəriş verdi. Ulu Öndər, eyni zamanda, Şuşada aparılan tikinti-quruculuq işləri ilə də yaxından maraqlanmış, Azərbaycan poeziyasının klassikləri M.P.Vaqifin və Xurşidbanu Natəvanın yaşayıb yaratdığı yerlərlə tanış olmuşdu. Şuşa rayonunun rəhbərləri ilə keçirdiyi görüşdə Ümummilli Lider tövsiyə edərək demişdi: “Şuşa abidələr şəhəridir. Diyarın zəngin tarixi ilə bağlı olan hər şeyi qorumaq, qədim tikintiləri bərpa etmək lazımdır”. Heydər Əliyevin bilavasitə söyləri nəticəsində, az sonra Şuşa şəhərini tarix-memarlıq qoruğu elan edən qərar qəbul olundu.

Həmin illərdə ümummilli lider Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa göstərdiyi diqqət və qayğı daha da artmış və geniş quruculuq işləri vüsət almışdı. Belə ki, görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin məzarı üstündə 1980-1981-ci illərdə abidə, məqbərə tikilmiş və 1982-ci il yanvarın 14-də yağan güclü qarın altında Ümummilli Lider Şuşada şairin məqbərəsini böyük təntənə ilə açmışdı. Onun M.P.Vaqifə bu münasibəti bir tərəfdən, milli ədəbiyyata sevgisindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən, diyarın tarixini, əhalisinin etnik mənsubiyyətini bir daha göstərməklə bağlı idi. Əslində, bu məqbərə, eyni zamanda, gözəl memarlıq abidəsi idi. Heydər Əliyev abidənin tikintisini böyük, əlamətdar hadisə hesab edirdi.

Ona görə də açılışa gedərkən ailəsi ilə birlikdə yanında elm, mədəniyyət və incəsənət adamlarının böyük bir qrupunu da aparmışdı. Bu addımı ilə Ümummilli Lider ziyalıları Dağlıq Qarabağa xüsusi diqqət yetirməyə istiqamətləndirir, vilayətə tez-tez səfərə gəlmələrini tövsiyə edirdi.[18.s 4]

Ümummilli Liderin M.P.Vaqifin məqbərəsinin açılışında söylədiyi nitq, onun Dağlıq Qarabağa qayğısının göstəricisi idi. Bununla yanaşı, səfər zamanı Heydər Əliyev Şuşada "Poeziya evi"ni açaraq, Vaqif poeziya günlərində iştirak etdi. Bununla yanaşı, ulu öndər Üzeyir bəy Hacıbəylinin və Bülbülün Şuşadakı ev-muzeylərindəki eksponatlarla tanış olmuş və onların qorunmasına dair tövsiyələrini vermişdi. Bu tarixi səfər zamanı Şuşadakı abidələrin bərpa işləri ilə maraqlanan Heydər Əliyev müvafiq göstərişlər verərək işlərin davam etdirilməsinə dair bir sıra təkliflərini də söyləmişdi. Ümummilli Liderin, eyni zamanda, Şuşa məscidinə getməsi bir tərəfdən, onun dini dəyərlərə olan ehtiramının və dərin bağlılığının göstəricisi idisə, digər tərəfdən azərbaycanlı əhalinin milli və dini dəyərlərə sahib çıxmalarının vacibliyinə olan nümunə idi. Ulu Öndər erməni millətçilərinin ona müxtəlif böhtanlar atdığı bir zamanda məscidə getməklə yerli əhaliyə dini inanclarını qorumağı da tövsiyə etmişdi. Ümummilli Liderin həmin gün Şuşada şəhər ictimaiyyəti ilə keçirilən görüşləri hər bir şuşalının yaddaşında unudulmaz iz qoymuş və bu gün də xatirələrdə yaşayır.

1982-ci il iyulun 29-dan - avqustun 2-dək Qarabağa bir il içərisində ikinci dəfə səfər edən Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə Şuşada şairə Xurşidbanu Natəvanın abidəsinin açılışı oldu. Ümummilli Liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə Şuşa şəhərinin və Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan digər məntəqələrinin siması xeyli dəyişdi. Heydər Əliyevin göstərişi ilə Xankəndidə Pedaqoji İnstitut açıldı və orada Azərbaycan bölməsi yaradıldı. Bu, azərbaycanlı ziyalıların daimi iş yeri ilə təmin olunmasına, Qarabağda yeni elmi-mədəni mühitin formalaşmasına, azərbaycanlı əhalinin ali təhsil almasına və doğma yerlərə daha sıx bağlanmasına əlverişli şərait yaratmışdı. [18.s 28]

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından etibarən keçmiş SSRİ məkanında və ilk növbədə, Ermənistan SSR ərazisində anti-Azərbaycan, antitürk təbliğatı daha da güclənməyə başladı. XX əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərinin əvvəllərində SSRİ rəhbərliyinin ermənilərə himayədarlığı sayəsində hadisələr getdikcə daha da mürəkkəbləşdi və Ermənistan Respublikası Azərbaycan ərazilərinə hərbi qüvvə göndərərək açıq təcavüzə başladı. 1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Ermənistan silahlı qüvvələri bir-birinin ardınca Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan sonuncu yaşayış məntəqələrini də işğal etdi. 1992-ci il mayın 8-də Azərbaycanın qədim musiqi və mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərini ələ keçirməklə Ermənistan ordusu tərəfindən bütün yuxarı Qarabağ zəbt olundu. Nəticədə 289 kvadratkilometr ərazisi, 24 min nəfər əhalisi, 1 şəhər və 30 kənddən ibarət olan Şuşa rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Şuşa uğrunda döyüşlərdə 195 nəfər şəhid oldu, 165 nəfər yaralandı, 58 nəfər isə itkin düşdü.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Şuşanın 25 məktəbi, 31 kitabxanası, 17 klubu, 8 mədəniyyət evi, 4 texnikumu, 2 institut filialı, 7 uşaq bağçası, 4 kinoteatrı, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 2 sanatoriya, turist bazası, 2 mehmanxana, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Şuşa Dövlət Dram Teatrı, Şuşa Televiziyası, Şərq musiqi alətləri fabriki, Dövlət Rəsm Qalereyası, Uşaq sağlamlıq məktəbi talan edilmiş, yandırılmış və dağıdılmışdır.[8,63]

1830-cu ildə Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda ilk dünyəvi məktəb məhz Şuşada inşa olunub. Şuşa 1 nömrəli tam orta məktəb Azərbaycanın zəngin tarixə malik olan qədim məktəblərindəndir.[17,s 63]İşğala qədər 1 nömrəli tam orta məktəb kimi fəaliyyət göstərən bu təhsil ocağını da erməni vandalları tamamilə dağıdıblar. Qarabağa, Şuşaya böyük qayıdışın ilk təməlləri sırasında Şuşa 1 nömrəli məktəbinin də olması, Prezident İlham Əliyev tərəfindən ötən ilin mayın 12- də məktəbin təməlinin qoyulması təhsilə olan ali dəyərin göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də qədim və zəngin ənənələri olan Şuşa məktəbinin yenidən

qurulması üçün dövlət qayğısının nümunəsi idi. Ötən ilin payızında Bakının 2 nömrəli Texniki-Humanitar Liseyi ilə Şuşanın bu qədim məktəbi arasında əməkdaşlıq sazişi imzalandı. Bu sazişi, hər şeydən öncə Bakı ilə Şuşa arasında uğurlu təhsil körpüsü adlandırmaq olar.

İnanırıq ki, “Şuşa İli”nin elan olunması ilə bu təhsil körpüsü daha da möhkəmlənəcək, əlaqələrimizə öz töhfələrini verəcək. “Şuşanın Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi həyatındakı rolunu bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirmək, həmçinin bu tarixi şəhərin bərpaasını sürətləndirmək məqsədilə “Şuşa İli” elan edilməsi qarşıdakı dövəmdə Azərbaycan naminə daha böyük işlərin görülcəyinə əminlik yaradır. Bununla yanaşı, işğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 170-dən çox yaşayış binası və 160-dək mədəniyyət və tarixi abidə var idi.[15.s16] Bunların içərisində son tunc və ilk dəmir dövrü abidəsi sayılan Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri, daş dövrü abidəsi olan Şuşa mağara düşərgəsi, XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı və kitabxanası, İbrahim xanın bürcü və qəsri, Xan sarayı və karvansaray, M.P.Vaqifin mədrəsəsi və türbəsi, Yuxarı məscid mədrəsəsi, Hacıqulların malikanəsi, İkimərtəbəli karvansaray, Mehmandarovların malikanə kompleksi, Gövhər ağa, Xoca Mərcanlı, Hacı Abbas, Mərdinli, Saatlı, Köçərli məscidləri, Xurşidbanu Natəvanın evi və bulağı, Ə.B.Haqverdiyevin, Q.B.Zakirin, M.M.Nəvvabın, S.S.Axundovun, N.B.Vəzirovun, Y.V.Çəmənzəminlinin evləri, Mamay bəyin evi, məscidi və bulağı, Behbudovların, Fərəməzovların, Zöhrəbəyovun, Bəhmən Mirzənin evləri, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri, Xan Şuşinskiyin, Tərzən Sadiqcanın evləri, Realni məktəbinin binası, Qız məktəbi, Şirin su hamamı, Meydan bulağı, İsa bulağı və s. tarixi mədəniyyət nümunəsi erməni işğalçıları tərəfindən talan edilmiş, dağıdılmış və məhv edilmişdir.[7.s 63]

Şuşanın abidələr şəhəri olduğunu söyləyən ümummilli lider Heydər Əliyev onun Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək bildirmişdir ki, “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə Azərbaycan yoxdur”. [18.s 4]

Bir vaxtlar “Kiçik Paris”, “Qafqazın sənət məbədi”, “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” və “Şərqi konservatoriyası” adlandırılan, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm xidmətləri olan bir sıra görkəmli xadimlərin vətəni, eləcə də tarixi mədəniyyət mərkəzi və Qarabağın baş tacı olan Şuşa şəhəri artıq işğaldan azad edilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirərək Azərbaycanın milli və dövlətçilik maraqlarını daim üstün tutan Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərinin azad olunması münasibətilə xalqa müraciətində demişdir: “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il 8 noyabr Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, Zəfərimizin günüdür!” [11.s 4]

Ölkəmizin apardığı multikulturalizm siyasətinin nəticəsidir ki, Azərbaycan öz torpaqlarının azad edilməsi uğrunda müharibəyə cəlb olunarkən, onun ərazisində yaşayan bütün xalqlar vətənin qoruması uğrunda mübarizəyə qalxdılar. 44 günlük Şanlı Vətən müharibəsində də işğal altında olan torpaqlarımızın azad oluması üçün Azərbaycanı öz vətəni hesab edən bütün xalqların nümayəndələri döyüşdülər.

Qarabağın tacı hesab olunan Şuşada keçirilən “Xarıbülbül” festivalında ölkəmizdə yaşayan bütün xalqların nümayəndləri iştirak etdilər.[13,s 16] Bu Qarabağın azadlığı uğrunda döyüşən ölkəmizdə yaşayan bütün millətlərin nümayəndələrinin mənəvi haqqı idi. Biz bu gün üçün qəhrəman oğullarımıza borclıyıq. Azərbaycanda yaşayan bütün etnik xalqların nümayəndələri bizimlə həmrəylik göstərdilər, bir yumruq ətrafında birləşdilər və torpaqlarımızın azadlığı urunda döyüşdülər. Şuşa Azərbaycanın qədim tarixə malik olan şəhər mədəniyyətinin nadir və təkrarsız incilərindən biridir. Cıdır düzündə 30 ildən sonra bayram tədbiri keçirildi. Bu bayrama Azərbaycan yaşayan bütün xalqların nümayəndələri dəvət

olunmuşdular. Bu festivalda ölkəmizdə yaşayan bütün xalqların musiqi mədəniyyəti nümayiş olundu. Biz onlarla birlikdə sevincimizi, kədərimizi, qələbəmizi birlikdə qeyd etdik. “Xarıbülbul” festivalı ilə biz dünyaya miltikulturalizm və tolerantlıq mesajı verdik. **[13,s 10]** 44günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların dosrluq, həmrəylik, qardaşlıq şəraitində yaşadığını bir daha sübut etdi. Bu mənada, parlaq Qələbə ilə başa çatan 44 günlük Vətən müharibəsi bunun ən bariz nümunəsi kimi səciyyəlidir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bunu belə ifadə edib: “Ölkəmizdə yaşayan bütün millətlərin nümayəndələri, bütün dini konfessiyaların nümayəndələri cəsarət göstərərək, düşmənlə vuruşaraq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etdilər. Bu, bizim böyük sərvətimizdir, böyük dəyərimizdir. Çoxmillətli, çoxkonfessiyalı Azərbaycan bu müharibədə də özünü göstərdi. Bütün xalqların nümayəndələri birlik göstərdilər, qəhrəmanlıq göstərdilər”. **[11.s 7]**

Azərbaycan xalqına qarşı davam edən erməni təcavüzünün qurbanları iki əsrə yaxın idi ki, dinc əhali ilə bərabər, həm də tarixi-dini abidələr, müqəddəs ocaqlar və məbədlərdir. Bu tarixi-dini abidələr xalqımızın milli kimliyini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini və adət-ənənələrini özündə təcəssüm etdirən müqəddəs məkanlardır. Buna görə də Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində yerləşən maddi-mədəniyyət nümunələrini, o cümlədən, tarixi-dini abidələri məhv etmək Ermənistanın təcavüzkar siyasətinin tərkib hissələrindən biri olub. Ermənilər həmin abidələri məhv etməklə və ya özünüküldürməklə bu yerlərin onlara məxsus olması barədə beynəlxalq ictimaiyyətdə rəy formalaşdırmağa çalışırdılar. Ancaq onların bütün cəhdlərinə baxmayaraq, tarixi saxtalaşdırmaq istəkləri baş tutmadı. Bu gün işğaldan azad olunan torpaqların mənzərəsi erməni vandalları tərəfindən bütün dini və mədəniyyət abidələrimizin dağıldığını aydın görməyə imkan verir. Müharibə başa çatandan sonra ermənilərin vəhşiliklərinin şahidi olan bir sıra ölkələrin nümayəndələri bu qəddarlıq barədə beynəlxalq ictimaiyyətə məlumat verdikləri bir vaxtda bəzi Qərb liderləri Azərbaycanın nəzarətinə keçən torpaqlarda xristian məbədlərinin taleyindən narahat olduqlarını ört-basdır edə bilmirdilər. İslamofob hissləri alovlandıran, İslam müqəddəslərinin təhqir olunmasına göz yuman və hətta, onları təhqir edənlərə bəraət qazandıran bu şəxslər əbəs yerə narahat olurlar. Çünki artıq bütün dünyaya bəllidir ki, Azərbaycan tolerantlıq və multikulturalizm nümunəsidir. Ölkəmizdə bütün milli azlıqların hüquqlarına, müxtəlif dinlərin nümayəndələrinə hörmətlə yanaşılır. Azərbaycan xalqı mədəni irsin hər bir nümunəsinə ehtiram göstərir, tarixi sərvət kimi yanaşır və onları qoruyur. **[13,s 18]**

Azad edilən Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda, o cümlədən Şuşada həyat yenidən canlanmışdır. Erməni vandalizminin qurbanına çevrilmiş yaşayış məskənlərimiz, tarixi-mədəni, dini abidələrimiz bu gün Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə təmir-bərpa edilir, yeni obyektlərin təməli qoyulur, infrastruktur yenidən qurulur. “Şuşa İli” çərçivəsində həm dövlət, həm özəl qurumlar, qeyri-hökumət təşkilatları, media institutları tərəfindən Şuşanın tarixi, onun Qarabağın və bütövlükdə Azərbaycanın iqtisadi, mədəni həyatında oynadığı rol, işğal dövründə məruz qaldığı vandallıq, Azərbaycan Ordusunun şəhəri işğaldan azad edərkən göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlıq və digər vacib məsələlərin geniş təbliği bütün dünyaya bir daha sübut edəcək ki, Qarabağ, Şuşa əzəli Azərbaycan torpağıdır, əsrlər boyu Azərbaycan xalqı bu torpaqlarda yaşayıb və 30 illik erməni işğalına son qoyaraq haqqı olan torpaqlarına geri dönüb. Şuşa bu gün yenidən qurulur, mədəniyyət paytaxtı Şuşada şəhərin əsl tarixi simasının bərpası istiqamətində bir-birinin ardınca nəhəng layihələr gerçəkləşdirilir. Bu layihələr sırasında qısa müddətdə Şuşanın Baş planının hazırlanması, şair, ictimai xadim Molla Pənah Vəqifin büstü və muzey-məqbərə kompleksinin əvvəlki görkəminə geri qaytarılması, dahi Üzeyirin heykəlinin, Bülbülün ev-muzeyinin və heykəlinin açılışları, həmçinin Şuşadakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpası, erməni vandalizminin qurbanı olan tarixi Şuşa məktəbinin yenidən inşası burada aparılan kompleks quruculuq, bərpa işlərinin tərkib hissəsidir. Quruculuq işləri ilə paralel olaraq Qarabağda, Şuşada böyük tarixi və mədəni əhəmiyyət kəsb edən layihələrin icrası,

tədbirlərin keçirilməsi Şuşanın beynəlxalq aləmdə tanınması baxımından çox önəmlidir. Vaqifin möhtəşəm məqbərəsi önündə Vaqif Poeziya Günlərinin yenidən bərpa olunaraq təşkili, Cıdır düzündə gerçəkləşən, ruhumuza toxunan “Bayatı-Şiraz”ın əks-sədası ilə nəinki Qarabağa, bütün dünyaya səs salan məşhur “Xarıbülbul” musiqi festivalı bütün dünyaya verilən mesaj idi. Xüsusilə Ermənistanın havadarlarına, münafiqlərinin həllində hər bəşarətinin olmadığını bildirən dövlətlərə mesaj idi: hər bəşarətinin yolu ilə, oğullarımızın qanı bahasına haqqımız olan ata-baba torpaqlarımızı azad etdik və bu gün burada, öz torpağımızda milli-mənəvi dəyərlərimizə sahib çıxırıq.[11,s20]

“Şuşa İli”nin elan olunması ilə 2022-ci ilin ilk günlərindən Azərbaycan vətəndaşlarının Şuşaya səfərlərinə start verildi. Azad edilən ərazilərə ilk avtobus reyslərinin başlanması bu ərazilərin həm iqtisadi-sosial, həm də humanitar integrasiyasında mühüm rolə malikdir. Səfərlərin başladığı ilk günlərdən istər Şuşada doğulub-böyüyən, o torpağın sakinləri olsun, istərsə də məmləkətimizin fərqli bölgələrində yaşayanlar, fərq etməz, 28 il Şuşadan uzaq qalan insanlar axın-axın onun ziyarətinə tələsirlər. Qədim yurd yerimiz olan Şuşanı, işğal dövründə erməni barbarlığını, qəhrəman Azərbaycan əsgərinin qazandığı şanlı Zəfərdən sonra həyata keçirilən genişmiqyaslı tikinti-quruculuq işlərini öz gözləri ilə görmək istəyirlər. İstə-istəməz bir sual yaranır. Bir şəhər nə qədər sevilirmiş? Bir şəhər insan ruhuna, düşüncələrinə nə qədər təsir edirmiş? Adı çəkiləndə uşaqdan-böyüyə üzlərə təbəssüm, gözlərə sevinc qonur. Bircə kəlmə Şuşadan söz sal, bitməyən dastanlar, əfsanələr danışsın yurdumuzun insanı. Belə bir təmənnəsiz sevgini insan yalnız öz doğma torpağına göstərə bilər. Saxta iddialarla Qarabağı, Şuşanı özününküləşdirməyə çalışan erməni bu 30 ildə nə etdi? Yalnız yandırmaq, talan etmək, viran qoymaqla məşğul oldu. İnsan öz torpağına qarşı bu şəkildə barbarlıq nümayiş etdirərmə? Onların özlərinə də gün kimi aydın idi ki, bu torpaqlarda müvəqqətidirlər, Qarabağın əsl sahibləri gec-tez öz yurdlarına geri dönəcəklər və döndülər də. [9.s 81]

Möhtərəm Prezidentimizin 2022-ci ili “Şuşa İli” elan etməsi digər sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan təhsili qarşısında da vacib öhdəliklər qoydu. Şuşanın qədim tarixinin, zəngin mədəni irsinin, işğal dövründə ermənilər tərəfindən məhv edilən tarix-mədəniyyət abidələri, 44 günlük Vətən müharibəsində Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Azərbaycan Ordusunun Qarabağı, Şuşanı işğalçılardan təmizləmək üçün göstərdikləri misilsiz qəhrəmanlıqların gələcək nəsillərə aşılması olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Şuşa şəhərinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, 22 dekabr 2000-ci il / Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi. – Bakı, 2000. – 83 s.
2. Şuşa-Azərbaycanın mədəniyyəti və tarixi incisidir: elmi konfransın materialları, 31 may 2002-ci il / Azərb. Resp. Mədəniyyət Nazirliyi; red. A. Bayramov, T. Vəliyev. – Bakı: Nağıl evi, 2003. – 44 s.
3. Köçərli, T. Qarabağ: Yalan və həqiqət / Tofiq Köçərli; red. R. Əliyev; AzEA, İctimai-Siyasi Tədqiqatlar və İnformasiya İnstitutu; “İrşad” İslam araşdırmaları mərkəzi. – Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998. – 244 s
4. Əliyev, H. Dağlıq Qarabağ həqiqətləri / Həməzə Əliyev; red. İ. X. Zeynalov. – Bakı: Renessans, 2005. – 140 s.
5. Hacıyev, N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər / Niyaz Hacıyev; Məsləhətçi və təşkilatçı. M. Məmmədov; Red. S.Xəlilova. – Bakı: Gənclik, 2005. – 192 s
6. . Məmmədov, N. Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900-1917-ci illərdə / Nazim Məmmədov; Red.: Q. Ə. Hacıyev. – Bakı: [s. n.], 2005. – 170 s
7. Müharibə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz: işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində xanəqahlar, pirlər, ziyarətgahlar / Heydər Əliyev fondu; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnsan Hüquqları İnstitutu. – Bakı: [s.n.], 2006. – 63 s.

8. Hacıyeva, Z. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu / Zemfira Hacıyeva; red.: Y.Mahmudov, T.Mustafazadə. – Bakı: Təhsil, 2007. – 254 s
9. Şuşa şəhərinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları: 22 dekabr, 2000-ci il / Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. – Bakı, [2000]. – 81 s.
10. Əliyev, İlham. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşada “Xarıbülbül” festivalının açılışında iştirak ediblər: Prezident İlham Əliyevin çıxışı / İlham Əliyev // Azərbaycan. – 2021. – 17 may. – S. 9-10.
11. Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!: Cıdır düzündə “Xarıbülbül” musiqi festivalı-musiqi, birlik, qayıdış, ləyaqət bayramı / İlham Əliyev // Azərbaycan müəllimi. – 2021. – 21 may. – S. 1.
12. Aslanov, A. “Xarıbülbül”ün qayıdışı və Şuşadan dünyaya verilən mesajlar: Qarabağ Zəfərinin davamı olan “Xarıbülbül” musiqi festivalı daha bir möhtəşəm uğur hekayəsidir / Aslan Aslanov // Xalq qəzeti. – 2021. – 21 may. – S. 5; Respublika. – 2021. – 21 may. – S. 3; Səs. – 2021. – 21 may. – S. 8-9.
13. Qəribli, M. Həm millətlərarası münasibətlərə, həm də dini tolerantlığa güclü təsir göstərən bir səfər...: [“Xarıbülbül” musiqi festivalı haqqında] / Məhəmmədli Qəribli // Bakı xəbər. – 2021. – 19 may. – S. 10.
14. Paşayeva, Q. Əziz Şuşa, biz qayıtdıq!...: [“Xarıbülbül” musiqi festivalı haqqında] / Qənirə Paşayeva // Xalq qəzeti. – 2021. – 21 may. – S. 8.
15. Fətullayev, Ş. Şuşa abidələri / Şamil Fətullayev; red. M. Nəcəfov; rəss. İ. Piçxadze. – Bakı: Gənclik. – 1970. – [16] s.
16. İmanov, R. Sosialist Dağlıq Qarabağı / Rəftar İmanov; AzSSR “Bilik” Cəmiyyəti. – Bakı: [s.n.], 1981. [3] s.
17. Ağayev, Ə. 150 yaşlı Şuşa məktəbi / Əjdər Ağayev // Bakı. – Maarif, 1982. – 63, [1] s.
18. Məmmədzadə, K. Şuşa – Vəqifin türbəsi / Kamil Məmmədzadə, N. A. Sərkisov; red. C. Quliyev; foto. Q. M. Hüseynzadə; Az SSR EA Tarix İn-tu, Arxeologiya və Etnoqrafiya Sektoru. – Bakı: Elm, 1986. – 103, [4] s
19. Kərimli, K. Ürəyimin şüşəsi Şuşa / Kərim Kərimli; red. V. Quliyev. – Bakı: Azərbaycan, 1993. – I Kitab. – 80 s.
20. Kərimli, K. Hələ Şuşalıykən / Kərim Kərimli; Red. V. Quliyev; Ön söz əvəzi. Əli Mahmud. – II kitab. – Bakı: Azərbaycan, 1995. – 120 s.
21. Muxtarova, T. Şuşa harayı / Təranə Muxtarova; Red.: T. Cahangirov; Rəssamı: B. Qasımov. – Bakı: Azərnəşr, 1996. – 204 s.
22. Abdullayev M.İ. Rusiyanın Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti // Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri məcmuəsi, Bakı, 2000, s.37-53.
23. Dəlili H.Ə. Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan haqqında yeni məlumat // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq 1971, M1, s.42-48.
24. Kərimova S. Çarizmin Azərbaycanın Şimalında müstəmləkəçilik siyasətində ermənilərin rolu (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1995.

SHUSHA-AZERBAIJAN'S HISTORY AND CULTURE TOLERANCE AND MULTICULTURALISM CENTER

Aliyev Sadraddin Malik

Summary

Multicultural society in Azerbaijan means that representatives of many nations live in peace, tranquility, mutual understanding and peace. We can see the tradition of coexistence, which we call multiculturalism, relations based on tolerance, mutual respect and reverence, in all historical periods. The rich multicultural traditions of our people are based on tolerance, dialogue, compromise, mutual assistance, patriotism, mercy, rules of coexistence. The ethnic-religious tolerance and national-cultural diversity environment in Azerbaijan has made our

country known worldwide as a unique place of multiethnic, multi-confessional and intercultural dialogue.

Representatives of different religions and peoples live in the conditions of mutual friendship, peace, peace and cooperation, play an important role in the socio-political, economic and cultural development of the Republic, at the same time demonstrate high solidarity in the fateful issues of Azerbaijan. There is no period in the history of Azerbaijan where only Azeri Turks live. Along with us lived lezgins, jews, sakhurar, vars, talyshs, ingiloy, malokans, udis, tats, kurds and other ethnic peoples. The Azerbaijani people did not discriminate against other ethnic peoples and did not expel them from their territory. Other national minorities living in Azerbaijan have mixed with our people and had a common culture.

Our state also refers our citizens of Armenian origin living in the mountainous part of Karabakh to this division. Their adoption of the laws of Azerbaijan and the restoration of their rights established in the Constitution, like other ethnic minorities, is the top priority of our state. November 2020 8 was inscribed in our history as the most glorious day. Under the leadership of Supreme Commander-in-chief Ilham Aliyev, our brave army liberated the historical, cultural and strategic importance of Azerbaijan, the main crown of Karabakh City of Shusha from the occupiers. This was the most important historic event and a major military victory among the successful counter-offensive operations carried out within 44 days. The military-diplomatic successes of Azerbaijan, especially the liberation of the strategically important city of Shusha, had a serious impact on the further course and fate of the war.

ШУША-ЦЕНТР ИСТОРИИ, КУЛЬТУРЫ, ТОЛЕРАНТНОСТИ И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА АЗЕРБАЙДЖАНА

*Алиев Садраддин Малик оглы
Резюме*

Мультикультуральное общество, совместное проживание разных народов гарантия мирного проживания в Азербайджана. В истории Азербайджана во все времена прослеживается традиция совместного проживания, толерантность, взаимное уважение народов друг к другу. В нашей стране совместное проживание народов разных религий проходит в духе дружбы, мира и сотрудничества и это в свою очередь вносит свой благоприятный вклад в развитие общественно-политической, экономической и культурной сферах общества. Нет такого исторического периода, когда в Азербайджане жили бы только азербайджанцы. Совместно с нами жили лезгины, кюрды, сахуры, авары, талыши, ингилой, малаканы, удины, таты и другие этнические народы. Азербайджан никогда не прогнал их с этих земель и давал им равные права. В свою очередь эти народы жили с азербайджанским народом и строили совместную культурное достояния.

Армянское население проживающее в горных районах Нагорного Карабаха относятся к этому числу. Принятие ими законов Азербайджана и проживание ими в рамках законов конституции Азербайджана является приоритетным вопросом в нашей стране. 8 ноября 2020 год вписался золотыми буквами в истории нашего народа. Наши отважные войска под руководством великого полководца президента Ильхама Алиева освободили исконно азербайджанские земли и корону Карабаха город Шуша.

Эта победа стала ключевым и главным историческим событием в ходе 44 дневной войны. Военно-исторические удаи Азербайджана, освобождение Шуши стало стратегической важной целью и повлияло на судьбу и ход всех военных действий

SAZ-SÖZ USTADI - BÖYÜK SƏNƏTKAR – DƏDƏ ŞƏMŞİR

Abdullayeva Gülnar Vahid qızı
Bakı Dövlət Universiteti-Qazax filialı
Abdullayevaqlnar03@gmail.com

Xülasə: Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının iki böyük ustadı Dədə Şəmşir və Səməd Vurğunun görüşü və bu görüşdən sonra yaranan əsərlər ədəbiyyat tariximizin inciləridir. Hər iki görkəmli sənətkar bir-birinin yaradıcılığının məftunu və yaxın dost olmuşlar. Onları bir –birinə yaxınlaşdıran məqam isə söz sənətinə, Vətənə, onun torpağına, suyuna, havasına vurğun olmaları olub. Dədə Şəmşir sadəcə sıradan bir aşiq olmayıb, eyni zamanda müasiri olan şairlərə bənzəyən şeirləri, Səməd Vurğun kimi bir sənətkara obyektiv qiymət vermək bacarığı ilə həm də yazılı ədəbiyyatın nümayəndəsi sayıla bilər. Səməd Vurğun və Dədə Şəmşir yaradıcılığı ədəbiyyatımızın misilsiz incilərindəndir.

Açar sözlər: Səməd Vurğun, Dədə Şəmşir, böyük şəxsiyyət, söz sənəti, dostluq, vətən sevgisi.

Ключевые слова: Самед Вургун, Дада Шамшир, великая личность, искусство слова, дружба, патриотизм.

Keywords: Samad Vurghun, Dada Shemshir, great personality, word art, friendship, love of motherland.

Qədim köklərə malik olan Azərbaycan aşiq sənəti ənənələrinin davam etdirilməsi və zənginləşdirilməsində Aşiq Şəmşirin böyük əməyi vardır.

Heydər Əliyev

Azərbaycan tarixində yüzlərlə parlaq şəxsiyyət olmuşdur. Onların hər birinin həyatı, yaradıcılıq yolu bugünkü nəsil üçün bir nümunədir. Belə görkəmli şəxslər tarix yaradıb, tarix isə bugün də onları yaşadır. Azərbaycan xalqı çox qədim və müdrik xalqdır. Bununla yanaşı, o, həm də ağsaqqal-ağbirçək hörməti saxlayan bir xalqdır. Azərbaycan xalqı həmişə öz sənətkarlarının qiymətini bilmiş, onların bədii irsini bugünkü günə kimi qoruyub saxlamışdır. Folklor və yazılı ədəbiyyat həmin görkəmli şəxsiyyətlərin bizə mirasıdır. Onların bizə miras qoyduğu bu xəzinəni biz həyatımızın hər anında istifadə edirik və nəsil-dən-nəsilə ötürürük. Saz da türk dünyasının, türk dünyagörüşünün şah əsəridir. Saz tarix boyu at belində dolaşan bu millətin sirdaşı, könül dostudur.

Xalqın tarixi dəyəri və mənəvi inkişaf səviyyəsi həmin xalqa mənsub yaradıcı şəxslərin yaradıcılıq fəaliyyət nəticələri ilə müəyyən olunur. Təbii ki, Azərbaycan xalqının yaradıcılıq istiqamətlərindən bir də çoxəsrlik aşiq musiqisində təzahür olunur. Bu, xalqın fəlsəfi mədəniyyətinin formalaşdığı xüsusi bədii təfəkkür sahəsidir. Bu incəsənət növündə poeziya, musiqi, rəqs, ifaçılıq sintezi özünü göstərir.

Aşiq musiqisi, aşiq insanın mənəvi dəyərlərini, əməllərini tərənnüm edir və bundan ilham alır. Aşiq sənətinin əsas mövzuları – məhəbbət və təbiət gözəlliyi, insan və onun əməlləridir. Özü də bu yaradıcılıq prosesi sintez, yəni teatrlaşdırılmış şəkildə improvizator aşiq tərəfindən sazda ifa kimi tərənnüm olunur. Parlaq, güclü təsirə malik xarakterik musiqi obrazı ilə birgə bədii sözün təsir gücü artıq bir çox əsrlərdir ki, nəinki romantik məhəbbət və əzab-əziyyət, eləcə də doğma torpağa, vətənpərvərliyə, xalq adət və ənənələrinə sdaqət zəminində xalqın həm musiqi təfəkkürünü, eləcə də fəlsəfi mədəniyyətin mənəvi sahəsini formalaşdırır. Aşıqlar çoxsimli sazda «Cəngi» qəhrəmanlıq obrazlarını xüsusilə parlaq yaradırlar. Aşıqların bədii yaradıcılıqlarında Azərbaycan xalqının estetik keçmişi və bu günü təkrarsız orijinalılıqla, bədahətən improvizasiya ilə, saz və oxunun lirik səslənmə və teatrlaşdırılmış cəlbədiciliklə xalq musiqi təfəkkürünün canına və qanına hopmuşdur.

Aşıq yaradıcılığında xüsusi yeri olan ustad aşıqlardan biri də istedadlı xalq sənətkarı Aşıq Şəmşirdir. Aşıq Şəmşir 1893-cü ildə Kəlbəcər Dəmirçidam kəndində məşhur şair Ağdabanlı Qurbanın ailəsində dünyaya göz açıb. El şairi Ağdabanlı Qurban Azərbaycan və fars dillərində mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Onun çoxlu qoşma, gəraylı, mütəəzzəz, divani, tənisi və digər formalarda şeirləri dillər əzbəri olub. Saz-söz ustadının Aşıq Ələsgər, Növrəs İman və Bimar Əli ilə maraqlı deyişmələri yaddaşlardan yazılı ədəbiyyata köçürülüb. Aşıq Şəmşir Azərbaycanın çoxəsrlik şifahi sənət ənənələrini layiqincə davam etdirərək meydana gətirdiyi rəngarəng poetik-bədii nümunələrlə milli folklor xəzinəsini daha da zənginləşdirmiş görkəmli söz ustalarındandır. Qədim saz havalarının və dastanların mahir ifaçısı kimi tanınan el sənətkarı daim vətən torpağına bağlı olub, yaradıcılığı boyunca xalqın duyğu və düşüncələrini, yüksək mənəvi keyfiyyətləri və yurdun təbiət gözəlliklərini tərənnüm etmişdir. (2.səh18, 19)

Aşıq Şəmşir Aşıq Ələsgərdən sənət dərsi alıb. Onun aşıqlıq sənətinin inkişafında Göyçə və Kəlbəcər mühitinin və bu yerlərdə yaşayan ustad aşıqların böyük təsiri olub. Aşıq Şəmşir, sözün həqiqi mənasında bir el dədəsi, ağsaqqalı olmuşdur. Təbii ki, bu adın qazanılması şəxsin dediyi söz və ifadənin məna tutumundan, sambalından asılıdır. Elə bu baxımdan onun yaradıcılığında atalar sözləri və zərb-məsəllərin istifadəsinə tez-tez rast gəlirik. Aşıq Şəmşir üç dastanın, iki yüzdən çox qoşmanın, yüzə yaxın tənisinin, otuzdan çox deyişmənin, iyirmi gəraylının, on dörd ustadnamənin, yeddi divanının, altı qəzəlin, onlarla bayatının, bir sıra dodaqdəyməzin müəllifidir. Aşıq Şəmşirin yaradıcılığında qoşmaları xüsusi yer tutur. Bu qoşmalar orijinallığı, gözəlliyi və obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edir: Aşıqın ustadnamələri dərin fəlsəfi tutumu və yüksək şeiriyyəti ilə seçilir. Onun "Olmaz", "Eylər", "Demək olmaz", "Yərək", "Yaraşmaz" kimi ustadnamələrində yüksək mənəvi keyfiyyətlər və mənəvi-əxlaqi dəyərlər təbliğ olunur.

Aşıq Şəmşir həm də məşhur aşıq havalarının - "Kərəm şikəstəsi", "Göyçə gulu", "Şahsevən", "Güllü qafiyə", "Qaragöz bala", "Tənisi" və sairənin gözəl ifaçısı olub. Ümumiyyətlə, Aşıq eyni zamanda sənətin sinkretizmini davam etdirib yaşadan, söz qoşub saz çalan, qoşulan nəğmələri məharətlə oxuyan, dastan qoşan, saz havaları yaradan, bütün havacatı öz sazında çalıb-çağırان, söylədiyi nağılı, dastanı müxtəlif rəqslər, pantomim mizanlar-qaş, göz, bədən hərəkətləri ilə bəzəyən, sazla sözün vəhdətini yaradan, öz dinləyicisinə yüksək mənəvi-əxlaqi və estetik dəyərlər aşılayan improvizatordur. Ustad sənətkar həm də gözəl səsə malik aşıq olub. Onun şaqraq zilə malik böyük səs diapazonu, güclü səsi, dürüst və səlis tələffüzü sənətkara el içində böyük hörmət qazandırır. O, "Şərili", "Baş Saritel", "Qaytarma", "Kərəm şikəstəsi" və digər havaları böyük məharətlə ifa edib.

Ustad sənətkar mahnılar da qoşub. Onun "Şəmşiri" və "Səmədi" adlı iki mahnısı vardır. Aşıq həm də "Şəmşir və Sənubər" dastanının müəllifidir. Aşıq Şəmşir çox sayda aşıq havalarını lentə yazdırmışdır. 1956-cı ildə o, aşıq musiqisinin tədqiqatçısı Əminə Eldarovanın dəvəti ilə konservatoriyada olub, 73 aşıq havasını lentə yazdırıb. Hər bir ustad aşıq kimi Aşıq Şəmşir də çoxlu sayda - 39 şagird yetişdirib. O, öz şagirdlərinə övladları kimi baxıb, öz evində saxlayıb, onlara təmənnəsiz müəllimlik edib. Ustad sənətkar mahnılar da qoşub. Onun "Şəmşiri" və "Səmədi" adlı iki mahnısı vardır. Aşıq Şəmşirin qeyri-adi səsi və çalğısı saz-söz sənəti olan Kəlbəcər ellərində yüksək dəyərləndirilir, ustad sənətkarın orijinal ifaçılığı və şairliyi heç kəslə müqayisə edilmirdi. Aşıq həm də "Şəmşir və Sənubər" dastanının müəllifidir. Aşıq Şəmşir çox sayda aşıq havalarını lentə yazdırmışdır. 1956-cı ildə o, aşıq musiqisinin tədqiqatçısı Əminə Eldarovanın dəvəti ilə konservatoriyada olub, 73 aşıq havasını lentə yazdırıb. Hər bir ustad aşıq kimi Aşıq Şəmşir də çoxlu sayda - 39 şagird yetişdirib. O, öz şagirdlərinə övladları kimi baxıb, öz evində saxlayıb, onlara təmənnəsiz müəllimlik edib. (8)

Azərbaycan şeirinin bayraqdarı, Xalq şairi Səməd Vurğun Kəlbəcər dağlarında bu istedadlı el sənətkarı ilə tanışlığını sənət aləmində nadir tapıntı hesab etmişdi. Aşıq Şəmşir yüksək poetik zövqə malik olan Səməd Vurğunun geniş mədəni ictimaiyyət üçün "kəşfi"

olduğu kimi, eyni zamanda, onun canlı xalq yaradıcılığı ilə ünsiyyətə olan ehtiyacının, təşəninin ödəndiyi, qidalandığı coşğun bulaq idi. "S.Vurğun məhz xalq sənətkarları arasında Qurbani kimi, Miskin Abdal kimi azman bir sənətkar axtarırdı. Elə bir sənətkar ki, onunla yanaşı durmaq qabiliyyətinə malik olsun, sözünün qabağına söz deyə bilsin. S.Vurğun el məclislərində olurdu, hər yerdə məşhur aşıqların yaradıcılığına, ifaçılığına xüsusi maraq göstərirdi. S.Vurğun Şikəstə Şirinə, Bozalqanlı Hüseynə və digər saz-söz sərraflarına şeirlə məktublar yazdı, onları yerindən tərpətdi. Lakin onların əks-sədasını duymadı və cavabını ala bilmədi. S.Vurğun öz düşüncəsində nəyi isə, kimi isə axtarırdı, lakin tapa bilmirdi. Aşıq Şəmşirin bir qoşmasını dinləməklə sanki Səməd axtardığını tapdı.

1955-ci ildə onun həyatında dərin iz buraxan bir hadisə baş verir. Aşıq Şəmşirin həmənin ilin yayında Kəlbəcərdə sevimli şairimiz Səməd Vurğunla görüşü tarixi bir hadisəyə çevrilib. Azərbaycanın Xalq şairi Səməd Vurğun respublikanın rayonlarına səfərə çıxıb. Bu dəfə o, Kəlbəcərdə də gəlib. Şairi qarşılayanlar arasında aşıq Şəmşir də var idi. O, Səməd Vurğunu öz qoşma-şerləri ilə salamlayır.

Bu görüşlər bir dastana çevirilir. Deyişmələri iki-üç günün icərisində bütün bölgələrə yayılmağa başlayır. Hətta bu xəbəri eşidən, Vurğun sevənin pərəstişkarı olanlar da Kəlbəcərdə axışır. Demək olar ki, hər axşamüstü buna bənzər məclislər qurulur. Səməd Vurğun və Aşıq Şəmşir dastanı bu gündə məclislərin əsas mövzudur. Dədə Şəmşiri Azərbaycana tanıdan Səməd Vurğunu aşıq həm sənətkar, həm də bir qardaş məhəbbəti ilə sevmiş, Vurğunun «Məni» rədifli qoşmasına cavab olaraq «Səni» şeirini yazmışdır. Baxmayaraq ki, Səməd Vurğun aşıqdan bir neçə yaş kiçik idi, lakin Dədə Şəmşir Vurğun poeziyasının hansı zirvədə olduğunu bütün ruhu ilə duymuş, hətta «Səndən dərs almağa diyərbədiyar, Gəzirəm əlimdə şam-çıraq səni» yazmışdır. Atalar gözəl demişlər ki, zər qədrini zərgər bilər. Həqiqətən də Vurğun şeiriyyətinin mənə tutumunu ancaq Şəmşir kimi söz sərrafi belə yüksək qiymətləndirə bilərdi.

Vurğunun

Bəxt məni bu yerə qonaq göndərdi,
Gedirəm, yamandı ayrılıq dərdi.
Demə, Səməd Vurğun gəldi-gedərdi,
Unutmaz bu oba, bu mahal məni.

fikrinə, Dədə Şəmşir

Şəmşirlə görüşün qaldı yadigar,
Unutmaz nə qədər canında can var.
Səndən dərs almağa diyərbədiyar
Gəzirəm əlimdə şam-çıraq səni.-

yazır. (1.səh.82)

Bu da Aşıq Şəmşir böyüklüyünün bariz göstəricilərindəndir. Ustad aşıq şeirin, ədəbiyyatın, sənətin, sənətkarlığın nə olduğunu gözəl bilirdi və Səməd Vurğunun ədəbiyyatdakı mövqeyini, yerinin aydın şəkildə təsəvvür edirdi. Demək, Dədə Şəmşir sadəcə sıradan bir aşıq olmayıb, eyni zamanda müasiri olan şairlərə bənzəyən şeirləri, Səməd Vurğun kimi bir sənətkara obyektiv qiymət vermək bacarığı ilə həm də yazılı ədəbiyyatın nümayəndəsi sayıla bilər. Dədə Şəmşirin böyük şairə verdiyi yüksək qiymət öz obyektivliyi ilə yanaşı, daha yadda qalan və daha ümumilənmiş bir münasibəti ifadə edir. Ustad aşıqın xalq şairinə həsr etdiyi şeirlərdə Səməd Vurğun dühası daha parlaq və hərtərəfli səviyyədə diqqətə çatdırılmışdır. Dədə Şəmşirin xalq şairi Səməd Vurğun haqqındakı fikirləri bütövlükdə xalqın böyük sənətkara bəslədiyi ümumxalq məhəbbətini dolğun şəkildə ifadə edir. Bu da onu göstərir ki, Aşıq Şəmşir istedadla yanaşı, həm də ictimai təfəkkürü olan görkəmli bir sənətkardır. Bu cür qüdrətli sənətkarlar xalqın, millətin yaddaşında və qəlbində əbədi yaşamaq haqqına malikdirlər.

Dədə Şəmşirin mənalı ömrünün bir hissəsi qüdrətli şairimiz Səməd Vurğunla görüş anları oldu. Hər iki sənətkar saatlarla diz-dizə əyləşib o əsrarəngiz, o əzəmətli torpağımızın

ruhunu öz canına hopdurdu, keybir sulardan içdi, dağların saf havasını duydu. Onlar istisuyun əzəmətini, daşı, qayanı yarıb göyə püskürən, neftdən qiymətli sərvətimiz olan İstisu kimi loğmanın şəfasını duydular. Sağ olsun böyük xalqımız ki, Səməd Vurğunu, Aşıq Şəmşiri əkiz qardaş kimi anlayır və duyur. Mən kiçik yaşlarımda Kəlbəcərə gedəndə o dağlarda, Ceyran bulağında gözlərim axtarırdı ki, kaş bir tərəfdən Aşıq Şəmşir, bir tərəfdən də Səməd Vurğun çıxaydı. Hər iki qüdrətli sənətkar, hər iki nurani insan burada görüşəydi, saz çalıb, söz qoşub dəyişəydilər. Miskin Abdaldan tutmuş ta Sarı Aşığa, Aşıq Aliya, Aşıq Ələsgərə, aşıq Veysələ qədər aşıq mahnılarını, bir növ, yenidən canlandırırdılar. (1.səh.173)

Səməd Vurğunun təşəbbüsü ilə Aşıq Şəmşir Bakıya dəvət olunur və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edilir. Səməd Vurğun aşıqdan xahiş edir ki, əlyazmalarını Bakıya gətirsin. Onun təşəbbüsü ilə Şəmşirin şerlərinin külliyyatı hazırlanır. Saz-söz sənətində göstərdiyi xidmətlərə görə Aşıq Şəmşir “Əməkdar incəsənət xadimi” fəxri adına layiq görülür, “Fəxri nişan” ordeni ilə təltif edilir.

Ulu öndər H.Əliyev bu tarixi görüşü öz xatirələrində çox qiymətləndirib: “Baxın ha Səmədlə Aşıq Şəmşir bir dağın döşündəki bulağın qoşa gözüdür. Biri şifahi ədəbiyyatdır biri yazılı ədəbiyyat. Baxın görün bunlar əl-ələ verib qovuşduğu kimi, qucaqlaşdığı kimi bu su da bir məcrada necə birləşib. Bu bir xalqın mədəniyyətidir, bir xalqın dünyasıdır”.

"Aşıq Şəmşir yaradıcılığına bütövlükdə nəzər saldıqda göz önündə iki Şəmşir durur: Bunlardan biri köhnə aşıq poeziyası ənənələri ilə düzüb-qoşan Şəmşir, o biri isə Vurğun lirikası ruhunda yazıb-yaradan Şəmşir. Aşıq Şəmşir xalq şairimiz Səməd Vurğunla görüşəndən sonra, bir şair kimi, bir söz ustası kimi daha da şöhrətlənmişdir. Bu yerdə Osman Sarıvəllinin də Aşıq Şəmşir üzərində olan zəhmətini unutmaq olmaz. Aşıq Şəmşirin şeirlərinin kitab kimi çap olunmasında və geniş oxucu kütləsi qazanmasında, Onun böyük rolu olmuşdur”.

Şifahi xalq mədəniyyətimizin dərin bilicisi, mahir dastan ifaçısı kimi tanınan söz ustasının bədii yaradıcılığında Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri, torpağa bağlılıq başlıca motivlərdir. Ustad aşığın yaradıcılığı öz qaynağını xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini tərənnüm edən zəngin saz və söz xəzinəsindən, klassik sənətkarlarımızın bədii irsindən alır.

Şəmşir şeiriyyətinin çox maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Onun yaradıcılığında söz və ifadələrin zərgər dəqiqliyi ilə seçilməsinin, zərif, mədəni yumordan, canlı xalq danışığı dilindən, ədəbi və bədii dilin elementlərindən ustalıqla istifadənin şahidi oluruq. Şəmşir yaradıcılığını şərtləndirən başlıca cəhət sözdən ən münasib şəkildə istifadə etmək bacarığıdır. Özünü heç vaxt eldən-obadan kənarda təsəvvür etməyən aşıq, halallığı həyat amalı kimi qəbul etdiyini, son nəfəsini belə el üçün əsirgəməyəcəyini dilə gətirir.

Şəmşirəm, gözlədim adı-sanımı,
Haram yoldan pak saxladım canımı.
El qanından ayırmadım qanımı,
Axsə, el qanına qatasıyam mən. (5)

Şəmşirin lirikasında təbiət gözəllikləri, doğma torpağa məhəbbət əsas mövzulardan birini təşkil edir. Aşıq vətənimizin zəngin təbiətinin özünəməxsus əlvan çalarlarını müşahidə edib, onu poetik dildə öz əsərlərində ifadə etmişdir. (2.səh.233)

Azərbaycan xalqının tarix boyu dünyanın bədii dərkində təbiətlə ünsiyyətin, dağa, bulağa, yaylağa pərəstişin qaynaqları vardı və Aşıq Şəmşir şeirində bunun yeni, tükənməz ifadə çalarları üzə çıxır.

"Mərd ata - mərd oğul" - el misal idi,
İgidin ürəyi öz mahal idi.
Kişinin əzası qarışmalı idi
Ölən günü torpağına vətənin! (7)

Aşıq Şəmşir poeziyasının ilham mənbəyi, Vətən sevgisinin əbədi ünvanı qoynunda uyuduğu Kəlbəcər torpağıdır. Kəlbəcər deyəndə Aşıq Şəmşir, Aşıq Şəmşir deyəndə göz önünə Kəlbəcər gəlir. Kəlbəcər Aşıq Şəmşir şeirinin və səsinin beşiyidir. Bu diyarın ona bəxş etdiyi ana südü kimi halal poetik ilhamı ilə Kəlbəcərin möhtəşəm poetik obrazını yaratmışdır.

Danılmaz faktır ki, Səməd Vurğun yaradıcılığında da vətən ilə bağlı əsərlər onun yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Səməd Vurğun təkcə “Azərbaycan” şeiri böyükdən kiçiyə hər kəsin dillər əzbəridir.

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam məskənimdən,
Anam, doğma vətənimdən,
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Şair öz xalqını, vətənini, doğma torpağının əsrarəngiz təbiətini sevdiyi üçün “Vurğun” təxəllüsünü götürür. O, özü sonralar belə yazırdı:

Aşıqəm insana və təbiətə,
Əlim qələm tutub yazandan bəri... (6)

Aydın məsələdir ki, iki böyük sənətkarı bir-birinə yaxınlaşdırən, poeziyalarına əbədlilik qazandıran əsas amillərdən biri də məhz onların yaradıcılığının mayasında duran böyük vətən sevgisi olub. Hər ikisinin yaradıcılığının ana xəttini vətən və torpaq sevgisi, doğma yurda, elə, obaya dərin məhəbbət hissləri tutur. Vətənin hər daşı, hər qayası, hər bulağı onların qüdrətli qələmi ilə vətənsevərliyin poetik simvolu səviyyəsinə qalxır. Dağların gözəlliyi, onun poetik vəsfi milli əxlaqi dəyərlərin ünvanı kimi mənalandırılır.

Ədəbiyyat

1. Cəmilə Çiçək “Səməd Vurğun-Aşıq Şəmşir dastanı” Bakı, Azərneşr 2014, 181 s.
2. [Aşıq Şəmşir — Vikipediya \(wikipedia.org\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Aşıq_Şəmşir)
3. [Dədə Şəmşir sənətinin vüsəti... \(moderator.az\)](http://moderator.az)
4. ["Şəmşirəm, nə gözəl diyar oğluyam..." - Dədə Şəmşirin xatirəsinə » Dalidag.az](http://dalidag.az)
5. [Həyatı - Səməd Vurğun \(samedvurğun.az\)](http://samedvurğun.az)
6. [525-ci Qəzet - Sazın qüdrətilə sözün hikmətini qovuşduran ustad - Dədə Şəmşir-125](http://525-ci.Qəzet - Sazın qüdrətilə sözün hikmətini qovuşduran ustad - Dədə Şəmşir-125)
7. www.anl.az/down/meqale/525/2017/sentyabr/556605.htm

THE GRAND CREATOR-DEDE SHEMSHIR

Abdullayeva Gulnar Vahid

Summary

The meeting of two great masters of Azerbaijani oral and written literature Dada Shemshir and Samad Vurghun and the works created after this meeting are the pearls of our literature history. Both prominent craftsmen were fascinated by each - other's work and became close friends. The point that brought them closer to each - other was their emphasis on the art of speech, the motherland, its land, water and air. Dada Shamshir is not only an ordinary ashug, but also a poet who can be considered a representative of written literature with his ability to give an objective value to a craftsman like Samad Vurghun. The creativity of Samad Vurghun and Dada Shemshir is one of the unique pearls of our literature.

ВЕЛИКИЙ ТВОРЕЦ – ДАДА ШАМШИР

Абдуллаева Гульнар Вахид кызы

Резюме

Встреча Дада Шамшира и Самеда Вургуна, двух великих мастеров азербайджанской устной и письменной литературы и произведения созданные после этой встречи, являются жемчужинами нашей литературной истории. Оба выдающихся мастера были очарованы творчеством друг - друга и стали близкими друзьями. То, что сближало их друг с другом, заключалось в акценте на искусстве речи, Родине, ее земле, воде и воздухе. Дада Шамшир не был только рядовым ашугом, но и представитель письменной литературы с его умением дать объективную оценку такому художнику как Самед Вургун, стихи которого напоминают стихи своих современных поэтов. Самеда Вургуна и Дада Шамшира – одна из уникальных жемчужин нашей литературы.

Rəyçi: dosse İbrahimov Cəfər

*BDU-Qazax filialı pedaqoji fənlər kafedrasının 15 mart 2023-cü il tarixli iclasın 10 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 03 aprel 2023-cü il*

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:821.512.161

**ANADOLU TÜRK AŞIQ ŞEİRLƏRİNDƏ MƏCAZLAR SİSTEMİNDƏ
DÜNYƏVİ SEVGİ**

*Əliyeva Gülnarə Muxtar qızı
Bakı Slayyan Universiteti
Türkologiya kafedrasının doktorantı
g.aliyeva18@mail.ru*

Xülasə: *Aşıqlıq ənənəsi türk mədəniyyət tarixində əhəmiyyətli yer tutur. Bu ənənə əsrlərlə davam edən sənət sınaqlarından keçərək cilalanmış, özünəməxsus ifa tərzinə, yaradıcılığa malik, öz qayda-qanunları olan bir sənət sahəsi kimi inkişaf etmişdir. Son illərdə də məcazlara, frazeoloji birləşmələrə dair bir çox elmi tədqiqat işləri aparılmış, onların yaranması, strukturu, bədii əsərlərdə onların istifadə edilməsi və müxtəlif dillərə tərcümə edilmə yolları araşdırılmışdır. Bu barədə bir çox dilçilər fikir bildirmişlər. Məcəzi mənalı sözlərin yaranması, quruluşu, strukturu, işlənmə dairəsi, fərqli dillərdə ifadə etdiyi mənalar, istifadə olunma dairəsi hər zaman aktuallıq kəsb etmişdir. Məqalədə məqsəd türk aşıq şeirlərində metaforikləşmə mexanizmini proses kimi aşkara çıxarmaq, türkiyə türkcəsində yeni adın, ifadənin formalaşması məqamlarını müəyyənləşdirmək aktuallığını təmin edir.*

Açar sözlər: Türk aşıq şeirləri, məcazlar sistemi, metafora, dünyəvi sevgi, kognitiv əlamət, parlaq metaforalar

Ключевые слова: турецкие ашукские стихи, система метафор, метафора, мирская любовь, когнитивное значение, яркие метафоры.

Key words: Turkish ashuk verses, system of metaphors, metaphor, worldly love, cognitive meaning, vivid metaphors.

Anadoluda sufi ünsürləri həm dini, həm də dini olmayan sahələrdə istifadə olunur. Odur ki, atalar sözlərində də sübuta yetirilməsi mümkün olmayan mistik ünsürləri görmək mümkündür: “Alma məzlumdan ah \\\\ çəkir, çıxar yavaş-yavaş” atalar sözü ədalət və xoş niyyətlə bağlı bu metafizik anlayışlardan biridir. Dini ayinlərdə belə sözlər işlədilməsə də, əslində ehtiva etdiyi dəyər baxımından dini keyfiyyətə malikdir. Bu cür inancları təkcə atalar sözlərində, deyimlərdə deyil, aşıq şeirlərində də görə bilərik. Anadoludakı dünyəvi eşq metaforalarını “sevgili-sevgili münasibəti” çərçivəsində nəzərdən keçirməliyik. Aşıq aşıqdır, məhbub məhbubdur. Aşıq qarşı cinsdən birini sevə bilər, ya da Allahı sevə bilər. Başqa sözlə desək, aşıq çarəsiz “qul” və ya “sevgili”dir, məşuq isə Allah və ya əks cinsdəndir. Ona görə də təsəvvüfdə dünyəvi əks cins sevgisi Allah sevgisinə körpü kimi qəbul edilir. Çapan bu məcəzi məhəbbətin ən mühüm nümunələrindən biri olan Leyla-Məcnun hekayəsi haqqında belə şərh edir: “Bu hekayə “əl-Murakıs-Esmâ”, “Əmru’bnü Aclan-Hind”, “Urvâ-Afrâ”dır. Səhra ərəblərində çox rast gəlinən “Cəmil-Buseyne”, “Küseyr-Əzza”, “Rəbia-Ukayl”, “Keys-Lübna”, “Təvbə-Leyla” və Məcnun hekayələrini ilahi ilə insanlara unutturdu. Onu Leyladan Mövlaya gətirən eşq X əsrdə yaşamışdır. Mühəribədən sonra ərəb ədəbiyyatında mistik eşqin nümayəndəsi kimi göstərilmişdir” (91, s.223). -Dünya məhəbbətini ifadə edən - “aşiq-sevgili”, “ovçu-ov”, “təbib-xəstə” metaforikləşmiş birləşmələr əsas metaforanın davamıdır. Aşıq-sevgili metafora: Aşık Veysəl dördlülklərində bu tip məcazları çox gözəl istifadə etmişdir. Aşağıdakı birinci misrada onu tərk edən arvadını məzəmmət edərək, ikinci misrada öz vəziyyətini belə təsvir edir: Çünki sevilən aşıqın gözündədir: “Gözəlliyiniz heç bir dəyəri yoxdur \\\\ Sevgim olmasaydı \\\\ Əylənmək üçün yer yoxdur \\\\ Qəlbimdəki malikanə olmasaydı” \\\\

“Gözlərimdə sənin gözəlliyini gizlədirəm, \\\\ “Nəyə baxsam, sən oradasan” -kimi misalları artırmaq olar. Bu aşıq-sevgili metafora qrupunun alt motivləri “bülbul-gül”; “Leyla - Məcnun”; “Kərəm - Əslı”, “Ovçu - ceyran” kimi müxtəlif formalarda ifadə tapır. Bülbul-Qızılgül

metaforası: Aşıq şeirlərində sevilən qadının əsas əlamətləri adətən qoxusu, rəngi, canlılığıdır. O həmişə gülsevərdir, ətrafında pərəstişkarları olan bülbüldür. Deməli bülbül əlçatmaz sevgilini, əldə edilməsi mümkün olmayan insanı təsvir etmək üçün istifadə olunan obrazdır.

Bülbülün donları sarı \ Ben ağlarım zarı zarı... (Sivas-Aşık Veysel Qatıroğlu)

Elbet yüzüm gülecek bülbül güle erecek \ Bu karanlık günlerin bir gün sonu gelecek... (Urfa-Kazancı Bedih)

Bülbül kaç aaldın gülün narhını \ Gül alıp satmanın zamanı değil... (Sivas-Nuri Üstünses). Bədii ədəbiyyatda bülbül həmişə sarıdır, fikirdən dərddən saralıb, aşık Veysel sevgilisinin dərddən, qəmdən saralmasına baxıb zar-zar ağlayır. Bülbülün gülə çatması - aşığın məşuqəsinə çatmasıdır.

“Ovçu-ov” metaforası. Aşıq-sevgili metaforasının fərqli bir variantı olan “ovçu-ov” metaforası ümumiyyətlə sevgiyə aiddir və bu hissi ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu tip metaforada vəhşi bir proyeksiya görmək mümkündür. Ovçu insandır, ov ceyrandır. Eyni zamanda ovçu sevilir, ovlanan da sevilir. Sən sevirsen, seviləni əldə etmək səyi osə ovçunun ovunu əldə etmək səyi ilə eynidir. Ovçu ancaq ürəyi istidiyi, bəyəndiyi, çox arzuladığı heyvanın ovuna çıxar. Heç vaxt ovçu canavar, çaqqal, bayquş və ya qarğa ovuna çıxmaz. Maral, ceyran, cüyür ovçunun uğuru sayılır, hamı ona qibtə edər. Ovçu ilə aşığın biq fərqi var: aşığın gözündə sevgilisi nə qədər çirkin olsa da, yenə maral gözlü, ceyran baxışlıdır. Aşağıdakı Aşık Veysel nəğməsi həm aşığı, həm sazı-insanı, həm də ovçu-ov kimliyini ortaya qoyan gözəl bir nümunədir: *Sen bir ceylan olsan ben de bir avcı Avlasam çöllərdə saz ile seni Bulunmaz menendi yoktur ilacı Vursam yaralasam söz ile seni...* (Sivas-Aşık Veysel gətiroğlu). Həkim-xəstə metaforası da mistik keyfiyyəti ilə sevgini təsvir edən məcazlardan biri kimi türk aşık şeirində istifadə edilməkdədir. Burada dərddə adama çarə tapan həkim - loğman, aşık olan isə xəstədir. Aşık şeirlərində xəstənin, yəni aşığın xəstə olmasından razı qalması və ya həkimin bu xəstəliklə bağlı heç nə edə bilmədiyini üçün ümumiyyətlə, istənilir, yara və ya xəstəliyə şəfa verən sevgilidir. O, bütün dərdlərin dərmanıdır. İstər türk, istərsə də Azərbaycan aşık şeirində bir çox hallarda sevgili həkimlə bərabər tutulur:

*Lokman hekim gelse yaram azdırır *

Yaramı sarmaya yar kendi gelsin... (Zonguldak-Mustafa Tuna)

*El çek tabip el çek yaram üstünden *

Sen benim derdimi bilebilmezsin Dertliyim dertli... (Tokat - Abbas Öz - Mehmet Erenler)

*Tabiplerde ilaç yoktur yarama *

Aşk deyince ötesini arama... (Kahramanmaraş-Abdürrahim Karakoç).

Alma-albalı-badam və s. metaforaları: Qadının sevgi obyektı olduğu aşık şeirlərində şair onun vizual gözəlliyini vurğulayır. Uğrunda dağlar deşiləcək, məhbusların yatacağı sevgilinin qaşları, gözləri, baxışları, yanaqları, dodaqları və saçları məcazi üslublarla təsvir edilmişdir. Əziz qələm qaşları, badamı gözləri, alma yanaqları, albalı dodaqları, bal dodaqları, mavi dili, gümüşü saçları var. Aşık şeirlərində qadın ifadəsi üçün istifadə edilən epitetlərdə ifadə oxşarlığı aşık şeirlərinin geniş yayılma sahələri ilə əlaqələndirilməlidir. *Fark etmez naz etsen de çekerum her nazini \ Kiraz dudaklı Ayşem yerim senin ağzını* (Karadeniz-Cimilli Qbo). Tale-qismət metaforaları. Aşık şeirlərində işlədilən “tale” sözünü gözəl tale, “qismət” sözünü isə “pis tale” və ya bu aqibətin ssenarisini hazırlayan xəyali və şeytani varlıq kimi qələmə verə bilərik. Bu anlayış Allah və mələyin “yaxşı”, şeytanın “pis” kimi qəbul etməsindən qaynaqlanır. Aşık şeirlərində tale və qismət kimi sözlər tez-tez təcəssüm olunur: *Kambur felek sanki beni kayırdı \ Eşten dosttan nazlı yardan ayırdı \ Gizli sırrım memlekete duyurdu...* (Sivas-Aşık Veysel Qatıroğlu)

Be felek senin elinden hem yanarım hem ağlarım \ Gece gündüz ağlar gözüm bağımlı döğər ağlarım... (Adana-Karacaoğlu). *Felek sen ne feleksen bağrım ettin elek sen \ Aldın gül yüzlü yârî daha neyime gereksen...* (Urfa-Kazancı Bedih). *Sanki sam yelisın estin bağıma, \ Soldurdun bağımnda gülümü kader \ Düşürdün yolumu gönül dağıma \ Aşırdın dağlarda yollumu*

kader (Kırşehir-Neşet Ertaş). Durna – bülbül – sevgili metaforaları. Türk aşiq şeirlərində bu leksik vahidlərlə təkcə cismani eşq yox, həm də vətən, torpaq məhəbbəti və həsrət ifadə olunur.

Turnam gökyüzünde gezdin bir zaman || Battal'ım gönlünde kalmasın güman||

Yeni Köy'de yatar Seyyid Süleyman || İn nazargâhına gör niyâz eyle (Aşiq Battal Dalkılıç)

Turnalar son turunuza varınca || Battal ednânın hatrın sorunca ||

Serçeşmenin başı piri görünce || Hüncâr'ın dârına durun turnalar (Aşiq Battal Dalkılıç).

Türk aşiq şeirində sevgilisindən ayrılma ehtimalı qarşısında aşiq onun himayəsini öz üzərinə götürmək istəyir və ona acıyı tutan yırtıcı quş olan şahin şəkli verilir: “*Ak kolların sala sala yürüyən, || Nasıl getireyim seni ele ben?*”

Ben şahan olsam da sen bir balaban || Alsam çırnağıma, çıksam yola ben.” (Karacaoğlu). Aşıqın gözəlliyini bildirmək üçün müxtəlif quş və heyvanların bənzərinə əsaslanan təsvirlərdən də istifadə olunur: “*Ak kuğular sökün etti yurdundan*”; “*Dedim: ‘Akça ceyran gölde ne gezer?’; Al kınalı keklik indi pınara.*”; “*Sanın akça ceran bir çölde gezer || San kınalı keklik indi pınara*”.

Zaman – vaxt – məkan metaforaları. Türk aşiq şeirində zaman və vaxt anlayışı ilə bağlı olan metaforalardan da çox istifadə edilir. Belə ki, bu xarakterli metaforalar həm dünyəvi, həm insani, həm əxlaqi, həm də mənəvi dəyərlərlə bağlanıb maraqlı mənalar ifadə edə bilir, mətnin poetik yükünün artmasında iştirak edə bilirlər:

Rüyamda dünyanın bekçisi oldum || Ben vermedim zaman aldı götürdü

Evvel çocuk idim bak şimdi ne oldum || Ben vermedim zaman aldı götürdü

Çıracman'ın çektiklerim dilimden || Ben ben iken neden korkam ölümden

Gençlik bile geçip gitti elimden || Ben vermedim zaman aldı götürdü (Aşiq Hüseyin Çıracman). Məkan metaforalarının təhlili göstərir ki, «insan -zaman» modeli sahəsi olduqca genişdir. İnsan konseptual sahəsi metaforik köçürmənin əsas mənbələrindən biri kimi özünü göstərir. Sahə bədən üzvləri, xarakter, müxtəlif hərəkətlər, fizioloji proseslər qruplarına bölünür. Onlardan bədən üzvləri və insana xas hərəkət, eləcə də fəaliyyət daha geniş tətbiq edilir. Belə metaforaların müəyyənləşdirilməsi zamanı insana aid xüsusiyyətlərin məkan ifadə edən vahidlərə şamil edilməsi əsas götürülür. Metaforanın təyini üçün vacib əlamət şəxsləndirmə ilə bağlıdır. Hərəkət bilavasitə zaman və məkanla bağlıdır. Hərəkət başlanğıcla və istiqamətlə səciyyələnir. Lakin bütün hərəkət formalarında istiqamət aşkar şəkildə özünü biruzə vermir. Bəzən isə istiqamət fakültativliyi ilə seçilir. Al ət və ya əşya metaforaları. Alət və ya əşya metaforaları aşıqın özünü alətlə eyniləşdirməsi, başqa sözlə, özünün xüsusiyyətlərinin alətə yüklənməsi nəticəsində yaranmışdır. İnsanın acizliyinin, qəminin, dərvişliyinin, ayrılığının, sevgisinin alətə aid edilməsinin əsas səbəbi insanların duyğularını musiqi ilə, deməli, alətlərlə daha təsirli ifadə edə bilməsidir. Bu metafora növü həm bədii musiqidə, həm də aşiq şeirində səmərəli istifadə olunur. Mistik keyfiyyətə malik olduğundan bədii musiqidə istifadə olunur. Mistik alət olan “ney” ilə ifa olunur. Ney üzərində reallaşan bu məcaz növü daha çox sünni mistisizminə aiddir. Aşiq şeirində bu məcazi ifadə ələvilərin mistik aləti olan bağlama ilə həyata keçirilir. Bu bölgədəki aşiq şeirləri arasında Pir Sultan Abdalın mahnısı daha çox diqqət çəkir. Bu dördlүkdə:

Gel benim sarı tamburam || Sen ne için inilersin ||

İçim oyuk derdim büyük || Ben Onun için inilerim... (Sivas, Pir Sultan Abdal)

Dördlүk problemi və ağrını metaforikləşdirir. Sonrakı misralarda alətə mistik məna verilir və o cəmin təbii bir hissəsi kimi qəbul edilir:

Koluma taktılar teli || Söyletiler bin bir dili ||

Oldum aynü-l cem bülbülü || Ben onun için inilerim (Sivas-Pir Sultan Abdal)

Karacaoğlanın “nəfəs” sözündə bağlama həm durna, həm də insana bənzədilir. Burada şairlə eyniləşən saz da insan kimi yaralı və narahatdır.

Yine dertli dertli iniliyorsun || Sarı turnam sinen yaralandı mı ||

Hiç el değmeden de iniliyorsun || Sarı turnam sinen yaralandı mı ||

Yoksa ciğerlerin parelendi mi

Ozan Veysel Qatıroğluda isə sazla söhbət edərkən insan kimi sirdaşdır:

*Ben giderim sazım sen kal dünyada \Gizli sırlarımı aşıkâr etme *

Lal olsun dillerin söyleme yâda \Garip bülbül gibi ah ü zar etme... (Sivas-Aşık Veysel gâtiroğlu). Dini və qeyri-dini aşiq şeirlərində metafora mənbələrinin əksəriyyəti təbiət fiqurlarıdır: dağ, durna, maral, ceyran, qızılgül, bülbül, alça, alma və s. kimi. Bundan başqa, daha mücərrəd situasiyaların metaforalaşdırılmasına misal göstərmək; “Xəstəlik” “eşq”, “şəfa” “sevgilim” və ya “həkim” bu xəstəliyin “boş müalicə” mənasını verir; “dağ” “ayrılıq”, “yol” “həyat tərz” və “fəlsəfə” deməkdir.

Bu nümunədə müşahidə etdiyimiz metaforalar – parlaq metaforalardır. Onların əsas əlamətləri poetik mətnlərdə istifadə, yenilik, obrazlılıq, qeyri-adi təsir. Belə metaforalar əsasən yalnız kontekstdə tanınır. Belə metaforanı işlədən resipiyent onu tam adekvat qavraya bilmir, çünki metaforanın adekvat qavranılması üçün onun əhatəsi çox vaxt mühüm rol oynayır.

Beləliklə, metafora müəyyən dillərdə istifadə olunan üslubi qaydadan daha çox insan təfəkkürünün ayrılmaz mexanizmini təmsil edir. Metaforalar müəyyən dil kollektivinin dünyanı dərk etməsinin özünəməxsus cizgilərini və gerçəkliyin şərhini əks etdirirlər. Dildə metaforik ifadələr sistemli şəkildə metaforik konseptlərlə bağlı olduğundan, metaforik ifadələrdən metaforik konseptlərin təbiətinin və insan fəaliyyətinin metaforik təbiətini başa düşülməsində istifadə edilə bilər. Dilimiz metaforalarla doludur, lakin metaforalar təkcə dil səviyyəsində deyil, şüurumuzu, qavrayışımızı və ətrafdakı realıqla qarşılıqlı təsir təcrübəmizi formalaşdırır. Bu araşdırmada türk dili ilə bəstələnmiş Anadolu türkülərinin metaforaları vurğulanır. Aşiq şeirlərində dünyəvi sevgi mövzusu və bu mövzunun alt qollarına görə təsnif edilərək işlənmişdir. Dünyəvi mövzuları ehtiva edən aşiq şeirlərində mistik fiqurlar kifayət qədərdir. Müəyyən icma dairələrində mistik elementlərin daha çox metaforalaşdırıldığı müşahidə edilmişdir. Müxtəlif bölgələrdə metaforaların eyni üsullarla istifadəsi müxtəlif coğrafiyalarda insan birliklərinin ümumi dünya qavrayışından xəbər verir. Türk aşiq şeirlərində metaforalar konkretləşdirmə və təcəssüm yolu ilə yaradılır.

Ədəbiyyat

1. Əskər, N. Aşiq Nəsinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm və təhsil. 2016 - 164 s.
2. Demirci, K. “Metafor: Bir Anlatım ve Üretim Mekanizması”, Edt. M. Sarıca, B. Sarıca, Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat, Ankara: Padam Yay., 2016, s. 330-343.
3. Hasan, E. Türk Saz Şairleri Hakkında Araştırmalar, Ankara: 1952
4. Fatma, A. T. Başak, U. Zemzem Keleşabdioğlu ve Emrah Gökçe. Ankara, 110.
5. Gökçe, Y. Âşık Battal Dalkılıç'ın Hayatı Sanatı ve Edebi Kişiliği. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2009 - 389 s.
6. Günay, U. Âşık Tarzı Edebiyat Hakkında Düşünceler, Mehmet Kaplan İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 1996
7. Karahan, A. “Âşık Edebiyatı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.3, İstanbul: 1991
8. Karahan, A. “Âşık Edebiyatı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul: 1991.
9. Kaya, D. Âşık Edebiyatı Araştırmaları. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2000.
10. Köprülü, F. Türk Saz Şairleri, Ankara: Güven Basımevi, 1962.
11. Köprülü, M. Fuat. Edebiyat Araştırmaları I, Ankara: 1989
12. Özarslan, M. Erzurum Âşıklık Geleneği, Ankara: Akçağ Yay., 2001
13. Lakoff, G. and Johnson, M. Metaforlar hayat, anlam ve dil. (çev. Gökhan Yavuz Demir) İstanbul: Paradigma Yay, 2005.

ЗЕМНАЯ ЛЮБОВЬ В СИСТЕМЕ МЕТАФОРОВ В СТИХАХ АНАДОЛУ ТУРЕЦКИХ АШУГОВ

Алиуева Гюльнара Мухтар кызы

Резюме

Традиция Озан занимает важное место в истории турецкой культуры. Эта традиция развивалась как область искусства со своими правилами и положениями и оттачивалась

веками художественных испытаний. В последние годы проведено множество научных исследований метафор и фразеологических сочетаний, исследовано их образование, структура, употребление в художественных произведениях, способы перевода на разные языки. Об этом говорят многие лингвисты. Возникновение, строение, масштабы развития, значения, выраженные в разных языках, масштабы употребления образных слов всегда были актуальны. Цель статьи заключается в том, чтобы раскрыть механизм метафоризации как процесса в стихах турецких ашугов, а также определить важность определения моментов образования нового имени и выражения в тюркском языке Турции.

EARTHLY LOVE IN THE SYSTEM OF METAPHORS IN THE ANADOLU VERSES OF THE TURKISH ASHUGS

Aliyeva Gulnara Muxtar

Summary

The Ozan tradition has an important place in the history of Turkish culture. This tradition developed as a field of art with its own rules and regulations and was honed by centuries of artistic testing. In recent years, many scientific studies of metaphors and phraseological combinations have been carried out, their formation, structure, use in works of art, and methods of translation into different languages have been studied. Many linguists talk about this. The emergence, structure, scale of development, the meanings expressed in different languages, the scale of the use of figurative words have always been relevant. The purpose of the article is to reveal the mechanism of metaphorization as a process in the verses of Turkish ashugs, as well as to determine the importance of determining the moments of the formation of a new name and expression in the Turkic language of Turkey.

Rəyçi: prof. Şaban Hüseynov

Bakı Slavyan Universiteti Türkologiya kafedrasının 16 dekabr 2022-ci il 4 sayılı protokol

Daxil olduğu tarix 24 yanvar 2023-cü il

UOT: 81

INTEGRATION AND DIFFERENTIATION AS THE MAIN PROCESSES OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF LANGUAGES

Huseynova Ayshan Maxir

Ganja State University

h_aysen@yahoo.com

Annotation: *The main processes of development and interaction of different languages include differentiation and integration, the processes are multidirectional and opposite in their results. Differentiation (from lat. differentiatio - distinction), or divergence (from lat. divergo - deviate) - the process of interaction of languages, as a result of which dialects arise in the language, turning under certain conditions into related languages. This is the main way of forming a family of languages after the collapse of their common proto-language - the transformation of dialects or adverbs of a once single language into independent languages. Integration (from lat. integratio - connection into a whole) or convergence (from lat. convergo - approaching) - a process leading to interaction, mixing or merging of languages (or dialects) as a result of their close contact; Integration can be:*

- voluntary - in case of loss of dialect differences within a particular national language;*
- violent - when the language of the vanquished is absorbed by the language of the winners.*

Key words: differentiation, integration, substratum, superstratum, adstratum

Açar sözlər: diferensiasiya, integrasiya, substrat, superstrat, adstrat

Ключевые слова: дифференциация, интеграция, субстрат, суперстрат, адстрат

With the convergent development of languages, the phenomena of crossing languages arise - substratum, superstratum and adstratum.

Substratum (from Latin sub - under, stratum - layer, layer) is a set of elements of the language system that are not related to the laws of development of a given language, but ascend to a language that was previously widespread in a given territory; i.e., peculiar "traces" of the defeated language in the system of the language of the winner (the Romance languages developed from folk Latin, which was superimposed on different substrates). Characteristic features of the substrate:

- substrate - the phenomenon of language as a historical category (distortions in the speech of individuals or groups of people who speak not their native, but a secondary language, are not related to the problem of the substrate);
- the influence of the substrate is not related to vocabulary;
- there is no substrate in "foreign" proper names, if they are not phonetically and grammatically "contradicted" by the laws of the borrowing language;
- the influence of the substrate - a violation of the internal laws of the development of the language, which may affect the structure of the language (in its morphology and phonetics); linguistically "valence" the influence of the substrate becomes only when the entire mass of the given language in its structure (and not vocabulary) shifts from the path of development according to internal laws;
- when languages are crossed, one of them "dies", obeying the other, but, "dying", introduces a distortion into the internal laws of the victorious language, into its structure.

Superstratum (from lat. super - over, stratum - layer, layer) is a set of elements of the language system that are not related to the laws of a given language, but are introduced from the language of newcomer ethnic groups, assimilated by the original population, i.e. these are peculiar "traces" of the disappeared the language of newcomers who adopted the language of the local population (elements of the French superstratum in English, which penetrated into it after the Norman conquest). Substratum and superstratum are elements of the defeated language in the winning language.

Adstratum (from Latin ad - at, about, stratum - layer, layer) is a set of elements of a language system that reflect the result of the influence of one language on another in the conditions of long-term contacts between speakers of these languages. Occurs with prolonged bilingualism in border areas. Adstratum is a neutral type of linguistic interaction: languages do not dissolve in each other, but form a layer between two independent languages.

The languages and dialects in the early stages of the development of society were the languages of the species Homo sapiens, i.e. they belong to the same class of semiotic systems as any modern language. At the same time, within the framework of this community, the languages of the primitive time are distinguished by an amazing originality. Analogues to some exotic features of primitive languages can be found in the form of residual traces and consequences in the languages of later formations and in the languages of the so-called "archaic" societies in the modern world.

1. The language of the state of the primitive communal period is characterized by the plurality and fragmentation of languages within the framework of the language of the family, in the absence of clear boundaries between languages. In relatively small spaces, many related languages and dialects coexisted, forming a linguistic continuum.

This is a situation where 2 neighboring languages are very similar, close to each other; languages separated by one from each other are less alike; after two - even less, etc. It was precisely such a linguistic landscape - fractional - that I found in Miklouho-Ma'clay in New Guinea in the 1980s.

2. The primitive period is characterized by a rapid change in languages due to constant and deep language contacts. In a primitive non-literate society, linguistic history proceeded stormily. The time of existence of one language could be short. Not anchored in a written tradition, languages were easy to forget, and that didn't bother anyone. The military victory of a tribe did not always mean the victory of the language of that tribe. The victors often adopted the language of the vanquished; often a new hybrid language arose.

3. Primitive languages are characterized by the existence of group sublanguages - masculine, feminine, as well as youthful and girlish in the period of initiation. Only men knew hunting or building vocabulary, and women knew the vocabulary of housekeeping.

4. XIX - XX centuries, researchers of archaic societies were amazed at how many tribal languages have names for everything specific and singular, which allowed the natives to represent the outside world in visible, audible, tangible details in speech - and this despite noticeable gaps in the sphere of general generic designations

5. spoken language based communication includes the widest use of sign language

6. The languages of primitive times are characterized by the tabooing of words and expressions. => quick update of the dictionary of tribal languages. For peoples who were at a primitive stage of development, languages were typical, which were spoken by a small number of people.

The formation of national languages in the slave and feudal systems. The language of the early state-in The first state formations arise at about the same time when the people have a written language. Private property arises, the social division of labor deepens, customary law, the court of elders are replaced by written laws and professional institutions of power. these processes affected both the nature of the language of communication and the languages themselves. At the same time, the differences between the slave and feudal formations for the history of languages seem to be less significant than their common features: all these are early forms of statehood, early centuries of writing, manual labor in production.

1. The language of situations in the Middle Ages is characterized by a special kind of cultural bilingualism, which is formed, on the one hand, by the supra-ethnic language of religions and written culture, and on the other hand, the local (folk) language serving everyday communication, including partly written. This feature of linguistic situations is associated with the predominance of the religious worldview in the Middle Ages, the existence of world religions.

2. In history, the language of situations in the feudal era is dialectal fragmentation and isolation. This is how feudal fragmentation is reflected in the language, the weakness of economic ties in the conditions of natural economy. Intensive migration of primitive tribes has ceased; states with stronger borders were formed. At the same time, the boundaries of the dialects coincided with the boundaries of the feudal lands. At the same time, supra-dialectal forms of communication also take shape in feudal times. Later, on the basis of Koine, folk lit languages are formed - such as Hindi, French, Russian.

3. The feudal era is characterized by hierarchy and regulation of book and literary communication. Such are the features of the feudal society itself - with its complex social structure (a clear division of society into the clergy and the world; a multi-tiered church and secular hierarchy; vassalage - the suzerainty of feudal lords; workshops and guilds of artisans and merchants; attachment of peasants to the land); complex etiquette of relations between people; a complex system of aesthetic rules, conventions, decency.

4. In comparison with modern culture, the Middle Ages are characterized by closer attention to the word. This is a feature of the cultures that developed from the religions of Scripture. Bookish people of the Middle Ages saw in the word the key to the knowledge of the secrets of life, recorded in sacred texts. In the ability of a person to write down and read the text, an exciting secret was seen, revealing the human essence.

Eastern despotisms (Babylonian, ancient Persian), as well as the Athenian and Roman states with all their conquests, are conglomerates of peoples and languages, united by one state power. With a multitude of languages, one or another of them became common for a certain period of time, but for most peoples it was a second language. Ancient culture was characterized by state and cultural monolingualism - in the Athenian state, Koine Greek prevailed among other related Greek dialects, and in Rome, among the various Italian languages, Latin.

Literature

1. Berezovskaya O.M., Kiryanova L.G. Trends in ethno-linguistic processes in the context of the globalization of modern society // Bulletin of the Tomsk Polytechnic University. 2009. V. 315. No. 6. p. 149-150.
2. Efremov I. The Andromeda Nebula. M.: Soviet Russia, 1988. 320 p.
3. Kitanina E.A., Bozhinskaya T.L. The problem of the heterogeneity of society and the social differentiation of the language at the turn of the XX-XXI centuries // Theory and practice of social development. 2009. No. 3-4. p. 233-240.
4. Krylova M.N. "Like a McDonald's hamburger..." Foreign words in comparisons // Russian speech. 2012. No. 5. p. 48-56.
5. Krylova M.N. The problem of interaction between language and culture // Actual problems of social science. Interuniversity collection of scientific papers. Issue 10. Zernograd: FGOU VPO ACHGAA, 2010. p. 34-41.
6. Lipatov A.T. Russian language on the linguistic map of the world in the context of globalization // Bulletin of the Nizhny Novgorod University. N.I. Lobachevsky. 2010. No. 4-2. p. 600-603.
7. Popova T.G., Timofeeva O.V., Bokova Yu.S. Language as the main factor of ethnic integration // Bulletin of the South Ural State University. Series: Linguistics. 2011. No. 1 (218). p. 17-19.

İNTEQRASIYA VƏ DİFERENSİALLAŞMA DİLLƏRİN TARİXİ İNKİŞAFININ ƏSAS PROSESLƏRİ KİMİ

Hüseynova Aysən Mahir qızı

Xülasə

Müxtəlif dillərin inkişafı və qarşılıqlı təsirinin əsas prosesləri diferensiallaşma və integrasiyanı əhatə edir, proseslər çoxistiqamətli və nəticələrinə görə əks xarakter daşıyır. Diferensasiya (lat. differentiatio - fərqləndirmə) və ya divergensiya (lat. divergo - sapma) - dillərin qarşılıqlı təsiri prosesi, nəticədə dildə dialektlər yaranır, müəyyən şəraitdə qohum dillərə çevrilir. Bu, ümumi proto-dilinin dağılmasından sonra dil ailəsinin formalaşmasının - bir vaxtlar vahid dilin dialekt və ya zərflərinin müstəqil dillərə çevrilməsinin əsas yoludur. İnteqrasiya (lat. integratio - bütövlükdə birləşmə) və ya konvergensiya (lat. convergo - yaxınlaşma) - dillərin (və ya dialektlərin) sıx təması nəticəsində qarşılıqlı təsirinə, qarışmasına və ya birləşməsinə səbəb olan prosesdir. İnteqrasiya 2 formada ola bilər:

- könüllü - konkret milli dil daxilində dialekt fərqləri itdikdə;
- məcburi - məğlub olanın dili qaliblərin dili ilə hopduqda.

ИНТЕГРАЦИЯ И ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ КАК ОСНОВНЫЕ ПРОЦЕССЫ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВ

Гусейнова Айшан Махир

Резюме

К основным процессам развития и взаимодействия разных языков относят дифференциацию и интеграцию, процессы разнонаправленные и по своим результатам противоположные. **Дифференциация** (от лат. differentiatio — различение), или

дивергенция (от лат. *divergo* — отклоняюсь) — процесс взаимодействия языков, в результате которого в языке возникают диалекты, превращающиеся при определенных условиях в родственные языки. Это основной путь образования семьи языков после распада общего для них праязыка — превращение диалектов или наречий некогда одного языка в самостоятельные языки. **Интеграция** (от лат. *integratio* — соединение в целое), или конвергенция (от лат. *convergo* — приближаюсь) — процесс, приводящий к взаимодействию, смешению или слиянию языков (или диалектов) в результате тесного их контакта. Интеграция может быть:

- **добровольной** — в случае утраты диалектных различий в рамках того или иного национального языка;
- **насильственной** - при поглощении языка побежденных языком победителей.

Rəyçi: dos. Kazımova Sevdə Aqıl qızı

“Leksika və ölkəşünaslıq” kafedrasının 15 dekabr 2022-ci il tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 27 yanvar 2023-cü il

UOT: 316.33.316.37.

GƏNCƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNDƏ “MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALININ ROLU

Abdinova Sənubə Sabir qızı, Şirinova Elmira Məhəməm qızı
AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu

Xülasə: XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlaması bir çox demokratik əqidəli şəxslərin fəaliyyətinə güclü təsir göstərmişdir. Bu jurnal Gəncədə ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında çox böyük rol oynamışdır. Abdulla Tofiq Sur, Əli Razi, M.A.Abbasadə, M.M.Axundzadə, Ə.Nəzmi, H.Yusifzadə, Ə.Şövqi, İ.Şeyxzamanov, Şəfiqə xanım Ağayeva, C.Rəfibəyli kimi ədib və pedaqoqlar burada mütərəqqi ideyaların qarşıları idilər. 1906-1907 illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalı Gəncədən 200 dəfədən çox müxtəlif həcmli yazılar vermişdi. Jurnalın Gəncədən aldığı məktublar öz forma və məzmunlarına görə rəngarəng idi. “Molla Nəsrəddin” Gəncə ilə bağlı ilk xəbəri 1906-cı ildə çıxan ikinci sayında “Telegram” və “Poçt qutusu” rubrikaları altında vermişdi.

Açar sözlər: Mətbuat, ədəbi-mədəni mühit, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, maarifçilik, mətbuat tarixi, Gəncə

Ключевые слова: пресса, литературно-культурная среда, журнал «Молла Насреддин», просвещение, история прессы, Гянджа

Key words: Press, literary and environment, “Molla Nasreddin” magazine, enlightenment, press history, Ganja.

Azərbaycan mətbuatı tarixində əvəzsiz rolu olan XX əsr ictimai fikir və ədəbiyyat tariximizdə yeni dövr açmış, klassik irsimizin dəyərli abidələrindən biri, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələrində siyasi satiranın ilk qaranquşu “Molla Nəsrəddin” jurnalı hesab olunur desək, yanılmarıq. Öz nəşrinin ilk günlərindən başlayaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalı təkcə Zaqafqaziya və Rusiyada deyil, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində də geniş yayılmış və böyük şöhrət qazanmışdır.

Bu jurnalın nəşri ilə Cəlil Məmmədquluzadə milli ədəbiyyat və jurnalistika tarixində yeni parlaq bir səhifə açmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlaması Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Qarabağ, Şamaxı və Lənkəranda yaşayan maarifçilərin jurnalın ətrafında cəmləşməsi o dövrdə Tiflisdəki Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitini yüksək zirvəyə qaldırmışdı. Xüsusilə, “Molla Nəsrəddin” jurnalının yerləşdiyi və Mirzə Cəlilin on ildən artıq

fəaliyyət göstərdiyi Tiflisdəki bina Azərbaycan ziyalılarının məbədgahına çevrilmişdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı az bir zamanda M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Nəzmi, Ə.Razi, M.S.Ordubadı kimi şair və yazıçıları öz ətrafında toplamışdı. Bu ədiblər jurnalın daimi müəllifləri kimi “Lağlağı”, “Circırəmə”, “Hərdəmxəyal”, “Hop-hop”, “Sijimqulu”, “Kefsiz”, “Dabanıçatdax” və başqa gizli imzalarla çıxış edirdilər.

XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlaması bir çox demokratik əqidəli şəxslərin fəaliyyətinə də güclü təsir göstərmişdi. Gəncə ədəbi-mədəni mühitinin formalaşmasında bu jurnalın çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Abdulla Tofiq Sur, Əli Razi, M.A.Abbasızadə, M.M.Axundzadə, Ə.Nəzmi, H.Yusifzadə, Ə.Şövqi, İ.Şeyxzamanov, Şəfiqə xanım Ağayeva, C.Rəfibəyli kimi ədib və pedaqoqlar burada mütərəqqi ideyaların qarçıları idilər. (4 səh. 89)

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ərsəyə gəlməsi Gəncə ədəbi-mədəni mühitinin yeni əsaslar üzrə təşəkkül tapıb çiçəklənməsinə kömək etmişdir. Jurnal Gəncədən aldığı məktubları öz səhifələrində açıq şəkildə işıqlandırır. O, 29-cu nömrəsində (1906) verdiyi bir bənd şeirdə dövrü üçün vacib sayılan məsələni bədii cəhətdən zəifliyini nəzərə almadan ictimai siyasi və sosial münasibətlərə toxunurdu:

Çıxar üç yüz nəfər fəhlə,
Çəyirtkə yığmağa getsin.
Xudaya, qoyma İsmayıl,
Bu hammallara zülm etsin. (2, 89)

XX əsrin başlanğıcından başlayan bu ədalətsizlik tarixə əsaslanır və gəncəli qoçu İsmayılın xarakterini açıb ortaya qoyurdu. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, təkcə 1906-1907-ci illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalı Gəncədən 200 dəfədən çox irili xırda müxtəlif həcmli yazılar vermişdi. Jurnalın Gəncədən aldığı məktublar öz forma və məzmunlarına görə rəngarəng idi. Gəncənin ədəbi və ictimai həyatı haqqında məlumatları teleqram, telefon xəbərləri, lüğət, elan və felyetonlar vasitəsi ilə xalqa çatdırılırdı. “Molla Nəsrəddin” Gəncə ilə əlaqədar ilk xəbəri 1906-cı ildə aprelin 14-də çıxan 2-ci sayında “teleqramlar” və “poçt qutusu” rubrikaları altında vermişdi. Teleqramlarda konkret nöqtə və istinad göstərilirdi. Göndərilən teleqram jurnal vasitəsi ilə ünvana çatdırılır və adı göstərilən şəxs ifşa olunurdu.(3,12)

Öz mübarizəsində həmişə cəsur olan “Molla Nəsrəddin” Gəncə haqqında xəbərləri bir və ya iki cümlədə incə yumor hissi ilə oxucuya çatdırırdı. Bu xəbərlərdə yerli məişətə məxsus əlamətlərdən də istifadə olunurdu. Yalançı mollalar, fırldaqçı ziyalılar gülüş hədəfinə çevrilərək məsxərəyə qoyulurdu. Bundan da belə bir nəticə çıxırdı ki, din adı ilə tüfeyli həyat keçirən, əkib becərməyən, Həşimilər tayfasına mənsub seydilər, cadu-piti ilə boyunlarını yoğunludan mollalar, ciblərini dolduran saxta ziyalılar xalqın həyatına işıq salan bütün yolları qəsdən bağlayırlar.

“Molla Nəsrəddin” 1907-ci ildə çıxan 8-ci sayında Azərbaycan dilində olan dərsləklərdə ərəb, fars, Osmanlı sözlərini baş alıb getdiyindən narahat olduğunu bildirdiyi üçün Gəncədən aldığı məktuba özünəməxsus üslubda cavab vermişdi.

Azərbaycan dilini korlayanlara qarşı çıxan və bu sahədə jurnalın mövqeyini müdafiə edən mütərəqqi ziyalılardan biri də Gəncə ədəbi mühitinin yetişdirdiyi Əli Nəzmi idi. Məşədi Sijimqulu imzası ilə yazan Əli Nəzmi “Molla Nəsrəddin” məktəbinin əsas simalarından biri idi. Cəlil Məmməquluzadə bu barədə yazırdı: “Biz Sabiri və Məşədi Sijimqulunu axtarırdıq”. Əli Nəzmi “Dil məsələsi” adlı satirasında Cəlil Məmməquluzadənin dediklərini təsdiqləyir, ərəb fars sözlərini qəzet, jurnal və dərsləklərdə, şifahi danışqda işlədənlərə üzünü tutub deyirdi:

Dil var ikən gəlin “lisan” deməyək,
Döndərib farscaya “xəban” deməyək.
“Ərəbi” göndərək öz evlərinə,

“Farsa” qal bizdə “mehman” deməyə.

Əli Nəzmi “Molla Nəsrəddin”dən əvvəl Azərbaycan türk dilində çıxan “Şərqi rus” qəzetində iştirak etmiş, “Molla Nəsrəddin”ə nəzm və nəslə satirik əsərlər göndərmiş, bir müddət jurnalın redaktoru olmuşdur. O, Sovet hakimiyyəti illərində də fəal molla-nəsrəddinçi kimi şöhrət qazanmışdı. Mirzə Cəlil “Sijimqulunamə” kitabına Əli Nəzmi ilə bağlı belə qeyd etmişdi: “Biz bunu qəti deyə bilərik ki, Molla Nəsrəddinə yaraşan şivənin məzəliliyi və duzluluğunda, məharət və lətafətdə Sabirə yavuş gələn və ona əvəz olan birinci Məşədi Sijimqulu Kefsiz olubdur. Sabirin vəfatından sonra ikinci Sabirimiz birincisini yerini boş qoymadı Məşədi Sijimqulu Kefsizin zövq və səfalı, məzə və duzlu şeirinin heç bir vaxt dalı kəsilmədi. O özü cismən qocaldısa da, onun kəlamının lətafəti bir zərrə qədər əskilmədi”. (3, 549)

Əli Nəzminin “Məşədi Sijimqulu Kefsizin” satirik müşariəsi, kinayəli söz söhbəti uzun müddət “Molla Nəsrəddin”in səhifələrini bəzəyirdi:

Molla! Sənə eyləyirəm məsləhət:

Söylə görüm, evlənim, evlənməyim?

Onun geniş əks-səda doğurmuş bu şeiri 1908-ci il martın 23-də “Molla Nəsrəddin”in 12-ci sayında çıxmışdı. Sonra isə Əli Razinin “Məşədi Sijimquluya cavab”ı dərc olunmuşdu.

Bu şeirə cavab olaraq Ə.Razi belə yazmışdı:

Sijimqulu, eyləmişəm məsləhət,

Utanma heç, gəl, səni evləndirim.

Eyləmişəm istixarə, yaxşıdır,

Beş-on günə, gəl, səni evləndirim.

Saqqalına gecə həna bağlansın,

Başın keçəl olsa, yusun, yağlasın.

Kötəkləsən uşaq kimi ağlasın,

Qoy ağlasın, gəl, səni evləndirim.

Məşədi Sijimqulu fikrini dəyişib ona belə cavab vermişdir:

Tovlama hər gün, xala, mən hələ evlənmirəm!

Salmayıb öz başımı əngələ, evlənmirəm! (3,182)

Bu yazışma getdikcə güclənir, hər dəfə həyatın başqa tərəflərinə nəzər salınır və o dövrün bir çox ağır acısı lənətlənərək ifşa olunurdu.

Bu iki gəncəli “Molla Nəsrəddin”nin yolu da Gəncədə günəş kimi parlayan, aləmə səs salan bu jurnalın səhifələrində birləşmişdi. Gəncə ədəbi-mədəni mühitində onlarla birlikdə bir çox ziyalılar da bu yola üz tuturdular.

Göründüyü kimi Mirzə Cəlil görkəmli molla-nəsrəddinçi Əli Nəzmini “ikinci Sabir” adlandırırdı. Bununla yanaşı o deyirdi ki, “Sabirin şairlik qüvvəti-qələmi Məşədi Sijimquludan artıqdırsa da, ikincisinin mənsur qələminin mislini biz Sabirdə tək bircə dəfə də görmədik”. (3, 843)

Əli Nəzmi 1926-cı ildə Gəncədən köçüb Bakıya getmiş və “Molla Nəsrəddin” jurnalında işləyərək Sabirsayağı şeirlərini də orada çap etdirmişdi.

Gəncə ədəbi mühitinə “Molla Nəsrəddin”in özünəməxsus formada müdaxilə etməsi, tənqidi hədəflərini atəşə tutmasının səbəbi onun hadisələrə, aldığı müxbir məktublarına real münasibət bəsləməsi ilə bağlı idi. İkinci səbəbi isə şirin yumorlu danışığı, cəsarət və mübarizliyi, dürüstlüyü və səmimiyyəti idi. “Molla Nəsrəddin”nin Gəncə ədəbi mühitində Ə.Nəzmi, Ə.Razi, M.M.Axundov kimi tanınmış simalarla işgüzar əlaqələr yaratması, şəhərlilərin həyat və məişətinə, ənənələrinə diqqət və qayğı göstərməsi xüsusilə diqqətəlayiq bir hadisə idi. O əlaqə saxladığı Gəncə müxbirlərinin yaradıcılığına həmişə layiqli qiymət vermişdir.

Gəncə ədəbi-mədəni mühiti öz demokratik ideyaları ilə, hər şeydən əvvəl özünün maarifçi mətbuatı və milli şüurunun oyanması ilə seçilirdi. Əgər XIX əsrin 70-ci illərində

“Əkinçi” qəzetini Gəncədə bir adam alıb oxuyurdusa, XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” jurnalı Gəncə ədəbi-mədəni mühitində öz ideyası, məqsəd və vəzifəsi etibarlı ilə daha da təşəkkül tapmasına kömək etmişdir.

Müsəlman Şərqinin mətbuat tarixində ilk satirik jurnal olan “Molla Nəsrəddin” Azərbaycanda demokratik mətbuatın inkişafına böyük təsir göstərmiş- di. Qısa müddət ərzində təkcə Azərbaycanda deyil, həm də bütün Yaxın və Orta Şərqdə ən oxunan nəşrə çevrilmişdi. Fəaliyyət göstərdiyi 25 il ərzində onun 800 nömrəsi işıq üzü gördü. Jurnalın səhifələrində dərc edilmiş parlaq və cəsarətli əsərlər sonralar Azərbaycan bədii ədəbiyyatının və publisistikasının qızıl fonduna daxil olundu.

Ədəbiyyat

- 1.C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, 3 cild, Bakı, 1967.
- 2.Q.Qaziyev. Gəncə ədəbi mühiti, Gəncə, 1997.
- 3.Ə.İsayev. Gəncə və gəncəlilər. Bakı, Azərneşr, 1991.
- 4.Gəncə tarixi oçerk. Bakı, Elm, 1994.

ЖУРНАЛ «МОЛЛА НАСРЕДДИН» В ГЯНДЖИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНО КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ

Абдинова Санубер Сабир кызы, Ширинова Елмира Магеррам кызы
Резюме

В начале XX века печатания журнала «Молла Насреддин» повлияло на деятельность многих демократических личностей. Этот журнал сыграл большую роль при формировании литературно-культурной среды в Гяндже. Известные педагогические деятели как А.Сур, А.Рази, М.А.Аббасзаде, М.М.Ахундзаде, А.Назми, А.Шовги, И.Шейхзаманов, Шафига Агаева, Д.Рафибейли являются первыми предвестниками этих идей. В 1906-1907-годах журнал «Молла Насреддин» в Гяндже издался более 200 раз в различных тиражах. Журнал получал письма из Гянджи в различных формах и содержаниях. Впервые известия связанные с Гянджой, были напечатаны в 1906 году во втором тираже журнала, под рубрикой «Телеграм» и «почтовый ящик».

THE ROLE OF MOLLA NASREDDIN MAGAZINE IN GANJAS LITERARY AND CULTURAL ENVIRONMENT

Abdinova Sanubar Sabir, Shirinova Elmira Maharram
Summary

In summary, the publication of “Molla Nasreddin ”magazine at the beginning of the XX century had a strong impact on the activities of many people with democratic beliefs. This magazine has played a great role in the formation of the literary and cultural environment in Ganja. Scholars and educators lived Abdullah Tofiq Sur, Ali Raze, Mirza Abbas Abbaszadeh, Mirza Mahammad Akhundzadeh, Ali Nazmi, Hamid bay Yusifzadeh, Ali shovgy, Ilyas Sheykhzamanov, Shafiga Agayeva and Cavad Rafibayli were heralds of progressive idias here. In 1906- 1907, “ Molla Nasreddin” magazine published articles from Ganja more than 200 times.

The letters received by the magazine from Ganja were varied in there form and content. “Molla Nasreddin” had given the first news about Ganja in the secoud issue published in 1906 under the headings “Telegram” and Postbox.

Rəyçi:filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ruziyə Quliyeva
AMEA Gəncə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 08.09.2022-ci il tarixli iclasın №15 protokolu.
Daxil olma tarixi 26.01.2023-cu il

EDGAR ALLAN PONUN “TEYMURLƏNG” VƏ “İSRAFİL” ŞEİRLƏRİNDƏ ORYENTALİZMİN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

dosent Nuriyeva Nuranə Məcid qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti, Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası

nurananuri@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Edqar Allan Ponun əsərlərinin xüsusiyyətləri ilə bağlı bir sıra məqamlara diqqət yetirilir. Burada onun əsasən Şərqlə bağlı şeirlərinə diqqət edilmişdir. Onun “Tamerlan” və “İsrafil” şeirlərində Şərq motivləri təhlil olunur. Edqar Allan Po əsasən ədəbiyyatşünas kimi tanınsa da, sonralar onun bədii əsərləri dünya ədəbiyyatına mühüm təsir göstərmişdir. Məqalədə Quranın Edqar Allan Poya təsiri məsələsi və onun Şərqə yanaşması da diqqət önündə saxlanılır.

Açar sözlər: ABŞ ədəbiyyatı, E.A.Po, “Teymurləng”, Oriyentalizm, “İsrafil”.

Key words: USA Literature, E.A.Poe, “Tamerlane”, Orientalism, “Israfel”.

Ключевые слова: Литература США, Э.А. По, «Тамерлан», Ориентализм, «Исрафил».

XIX əsr ABŞ ədəbiyyatının əsas ideya-bədii istiqamətini müəyyənləşdirən Vaşinqton İrvinqdən sonra öz poeziyası, novellaları ilə yanaşı ədəbi tənqidi əsərləri ilə də ədəbiyyatşünaslıq sahəsində böyük xidmətləri olan Edqar Allan Po olmuşdur. Onun çoxcəhətli yaradıcılığının bir qolu Şərq mövzusunda yazdığı əsərləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika ədəbiyyatının yaranması uzunmüddətli və təkamüllü bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu ədəbiyyatın formalaşmasının səciyyəvi xüsusiyyətləri və Şərq mədəniyyətinin ona təsiri məsələləri də diqqət çəkicidir. Şərqşünas Y.E. Bertels ədəbi təsir məsələsi haqqında yazırdı: “Ədəbiyyat hadisələrinin bir xalqdan başqasına keçməsi faktının özü yox, onun səbəbləri, xüsusilə də alınmış materialın yeni mühitdə uğradağı dəyişiklər maraq doğurur” [4, 15]. Edqar Allan Ponun bu səpgidə yazdığı ilk nəşr olunmuş əsəri “Teymurləng və digər şeirlər” (*Tamerlane and Other Poems*, 1927) toplusudur. “Teymurləng” Edqar Allan Ponun türk fəthi Böyük Əmir Teymurun həyatını bir yazıçı təxəyyülü ilə nəzmə çəkdiyi hekayəsini ehtiva edən şeiridir. “*A Bostonian*” təxəllüsü ilə nəşr olunan bu kitabda şeirin orijinal versiyası 403 sətirdən ibarət olsa da, kitabın ikinci nəşri zamanı “Əl Əraf” (*Al Aaraaf, Tamerlane və Minor Poems*, 1829) poemasını da kitaba daxil edən Edqar Allan Po “Teymurləng” şeirini yarıya qədər ixtisar etmək məcburiyyətində qalmışdı. Tarixi Teymurləng və ya Əmir Teymur XIV əsrdə Mərkəzi Asiyada imperiya quran hökmdardır. Lakin Edqar Allan Po Teymurləngin ölüm döşəyində etdiyi etirafını xəyali surətdə təkrarlamaqla faktlara əsaslanmağa çalışmışdır. Məlumdur ki, əsil Teymurləng bir türk hökmdar və müsəlman idi. Onun Roma Katolik kilsəsilə uzaqdan-yaxından heç bir əlaqəsi olmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, Edqar Allan Po bu məşhur fəthin romantik ideyasından istifadə edərək onu daha çox Qərb dini mühitinə yönləndirməklə onun gənclik günahlarını Roma Katolik keşişinə etiraf edə bilməsinə şərait yaratmışdır. Belə ki, xristianlıqdakı günahlardan arınmanın kilsədə dini etirafdan keçməsi məsələsi İslamda olmadığı üçün Teymurləngin uzun dramatik monoloqu ilə seçilən şeirdə yüksək diksiyadan istifadə olunur.

Edqar Allan Po şeirdə Teymurləngi emosional bir gənc kimi deyil, artıq yetgin yaşda olan düşüncəli, lakin peşman bir insan kimi söylədiklərini çatdırmaq məqsədilə bu priyomdan düşünülmüş bir vasitə kimi istifadə edir. Məlumdur ki, tarixi Teymurləngin Avropaya yürüşü olmamışdır. Onun bir sərkərdə kimi ən yüksək keyfiyyəti hücumla keçəcəyi torpaqların əvvəlcədən coğrafiyasını öyrənməsi və xəritəsini hazırlaması idi. Bu səbəbdən də Avropanın torpaqlarının səmərəsiz və gücünün də zəif olduğuna qənaət gətirən Əmir Teymur son yürüşünü Çinə edir, lakin yolda xəstələnərək dünyasını dəyişir. Edqar Allan Po da ola bilsin ki, bu tarixi gerçəkliyin işığında onu öz əsərində xəyali olaraq xristianlar arasında, bir keşişin hüsurunda etiraf edərkən təsvir etmək istəmiş və ən əsası günümüzdə daha çox islam və xristian dinini ortaq olaraq

göstərməyə çalışan Qərb dünyasının xrist-islam birliyi adı altında müxtəlif sənət sahələrində, xüsusilə musiqi və ədəbiyyatda yer alan bir görüşün bünövrəsini qoymuşdur.

Əsərdə o, iqtidara çatmaq üçün sərf etdiyi ömrünü acı peşmanlıq hissi ilə dilə gətirən Teymurləngi bir növü sadə xristian kəndli qızına düşkünlüyü ilə təqdim etməklə ən güclü insanın belə yenə bilməkdə aciz olduğu sevgi qarşısında boyun əydiyini göstərir. Lakin o, çox sevməsinə baxmayaraq, hakimiyyət ehtirası onun sevgisinə üstün gəlir. O deyir:

“Mən iddialı idim... bilirsinizmi, ata?

Ehtiras! Siz deyin, bir yaylaq yox, bir taxt təyin etdim,
sanki dünyanın yarısı mənimmiş kimi” [6, 20].

Şeirdə onun bir cahan hökmdarı olmaq uğruna əldə etdiyi zəfərləri ilə yanaşı, bu yolda itirdiyi sevgisi və sadə həyat haqqında daha çox məlumat verilir. Edqar Allan Po onu əsərində “Teymur, insan olduğuna heyifsilənən bir tanrı kraldır” deyə təqdim edir. Teymur, şeirin ilk hissəsində, mütəvazi uşaqlıq çağlarına, hətta hər zaman var olan qüruruna və eqosuna da yönəlir. Şübhəsiz ki, bu xüsusiyyətlər onun digər maraqlarına, o cümlədən itirdiyi sevgiyə kölgə salmaq arzusu ilə birləşirdi. Şeirin sonrakı hissəsində Teymurun uşaqlığını keçirdiyi evinə qayıtmağa cəhd etməsi, lakin uğursuzluqla nəticələnən bir səhnə var. O, keşişə deyir:

“Evimə çatdım - artıq evim yox idi -

Çünkü onu ev edən hər şey uçub getmişdi -

Yosun tutmuş qapısından keçdim,

Kədər mənə boşluqda” [6, 21].

Şeir həcmcə böyük olsa da, Edqar Allan Po onu bir fəth olaraq deyil, qəlbi, ruhu və peşmanlıqları olan biri kimi vəsf edir. Sevgisini təkəbbür və şöhrətpərəstliyə qurban verən Teymurləng ölüm döşəyində keşişə etiraf edir ki, o, sevgisini dünya şöhrəti və qüdrət sahibi olmaq uğrunda fəda etdiyi üçün peşmandır. Bununla belə, o, şan-şöhrət və zənginlik hərisliyinin insanlar arasında “şir kimi zəncirləndiyindən” şikayətlənsə də, hər şeyi yenidən başlamaq mümkün olsa “yenə də eyni şeyi edərdim” deyə vurğulayır [6, 19]. Belə ki, “Tüzükat-ı Temir”də (Temir yarası) “Türklüyü ucaltmaq üçün yaşa, Türkə qılınc qaldıran əli qır” fikrini yazan tarixi Teymurləng (Əmir Teymur) iqtidar qurmaq və cahan hökmdarı olmaq üçün bu yola baş qoymuşdu [3, 57]. Lakin şeirdə onun yarım qalmış sevgisindən və ayrı düşdüyü sevgilisindən uzaqda, kədərli bir insan kimi öləcəyini bilməsi tarixi şəxsiyyət olan Teymurun deyil, şairin romantik ideyalarının tərənnümü kimi səslənir. Edqar Allan Po şeirdə Teymurləngin dilindən “evimə çatdım - artıq evim yox idi” misrası ilə evinin artıq bir xarabalığa çevrildiyinin mənzərəsini böyük bir nisgillə dilə gətirən fəthin mənəvi deqradasiyasını göstərir [6, 21]. Şair, mənasız, anlamsız bir dünyanın güclü, amma məsud olmayan hökmdar obrazını yaratmaqla keçici olan bəşəri həyatın tənəzzülünü ölüm adlanan son yolçuluqda etiraf monoloqu ilə bitirir. Eyni bənzər, lakin bir qədər fərqli fəlsəfi fikrə Cibran Xəlil Cibranın yaradıcılığında da rast gəlirik: “Evim mənə deyir ki: Məni buraxıb getmə. Keçmişin var burada. Və yol deyir ki: “Haydı mənim arxamdan gəl, mən sənə gələcəyəm. Mən evimə və yola deyirəm ki; mənim nə keçmişim var, nə gələcəyim. Əgər burada qalarsam, qalمامda bir ayrılıq vardır. Və gedərsəm, ayrılığım da bir qalma vardır. Yalnız sevgi və ölüm hər şeyi dəyişdirir” [1,184]. Sevgi və ölümün arasında yaşananlar insanı mənəvi kamilliyə götərsə də, Edqar Allan Poya görə bəşəri olan hər şey yüksəlişə deyil, tənəzzülə, dağılmağa, məhv olmağa məhkumdur. Edqar Allan Po “Teymurləng” şeirində Səmərqənd şəhərinin təsvirinə də geniş yer verir və onu dünyanın kraliçası kimi təqdim edir:

Look 'round thee now on Samarcand,

Is she not queen of earth? her pride

Above all cities? in her hand

Their destinies? with all beside [6, 19]

(İndi baxışlarını Səmərqənd üzərində gəzdir!

O, yer üzünün kraliçası deyilmi?

Onun gümrü, bütün şəhərləri aşmazmı?

Bütün şəhərlərin taleyi onun əlində deyilməyi?

Edqar Allan Po 1833-cü ildə bir neçə şeirini “*Baltimore Saturday Visitor*” jurnalında çap etdirərkən (“*Fanny*” və “*To—*”) “Teymurləng” adından təxəllüs olaraq istifadə etmişdir. Bu səbəbdən də ədəbi tənqidin fikrinə görə Edqar Allan Po ola bilsin ki, mübarizlik anlamında özünü Teymurlənglə eyniləşdirirdi. Eyni zamanda onun “Teymurləng” şeirini C.Q.Bayronun “*Manfred*” və “*Gavur*” əsərlərindən təsirlənərək yazdığı da qeyd olunur. Belə ki, yuxarıda əsərdən gətirdiyimiz “*Evimə çatıram - artıq evim yoxdur*” ifadəsi isə Bayronun “*Don Juan*” əsərindən iqtibasdır [5]. Bir türk hökmdarının çata biləcəyi ən yüksək rütbəyə çatan Əmir Teymur tarixdə bir ziyalı şəxsiyyət, böyük sərkərdə və döyüşçü kimi təqdim olunur. O, çatdığı məqamı öz ağılı və gücü ilə əldə edən, lakin sonunda qazandığı hər şeyin bədəlini ödəyən bir dahidir. “Ölkələr qılıncı ilə alınır, ancaq ədalətlə qorunur” deyən tarixi Teymurləng dünyanın Böyük İsgəndər və Çingizxandan sonra tanıdığı ən qüdrətli sərkərdəsidir [3]. Edqar Allan Po şeirdə bir türkün çata biləcəyi ən yüksək məqamı Teymurləngin fəth etdiyini vurğulayır. Edqar Allan Po Teymurləngi “*A diadem'd outlaw*” - “*Tacılı quldur*” adlandırır. Burada “quldur”, yəni “qanun qaçağı” kəliməsini şair Teymurləngi öz qanunlarının aliliyinə inanan bir şəxsiyyət kimi nəzərdə tutaraq işlədir. Belə ki, Teymurləng Çingizxanın nəslindən olmasa da, səltənət sahibi olmağı bacaran “adi bir insan” kimi təsvir olunmuşdur [6]. Edqar Allan Po “Teymurləng” şeirinin vaxtsız dünyasını dəyişmiş anası Eliza Po, ögey anası Frensis Allan və ya ilk məhəbbəti Sara Elmira Roysterə ithaf etdiyi haqqında mülahizələr mövcuddur. Şeir sevgidən daha çox müstəqillik, məğrurluq, mövzusunu ehtiva etsə də, itkilərin əzabı və peşmanlıq hissinə yer aldığı fəlsəfi bir əsərdir. Tarixi gerçəklikdən uzaq olan əsər əslində böyük türk sərkərdəsi Əmir Teymurun adını və həyat hekayətini poetik dillə nəzmə çəkən şairin ölüm və sevgi anlayışı üzərindəki düşüncələrinin şərhidir.

Şair bütün şeirlərində olduğu kimi burada da ölümün fəlsəfəsi üzərinə düşüncələrini poetik dillə qələmə alır və platonik ideyanın əleyhinə çıxır. Edqar Allan Poya görə hər bir yüksəlişin sonu çökmək, hər bir gözəlliyin sonu məhv olmaqdır. Burada solub gedən surətin insanın səsində var olması fikri önə çıxır. Edqar Allan Po demək istəyir ki, İnsan həyatı sevgi və səs üzərinə qurulmuşdur, çünki insan ölərkən gedən cismi (surəti) zamanla onu yaddaşlardan siləcək. Lakin səsi, yəni təsəvvüfdə əməl adlanan, bu dünyada gördüyü işləri onu xatırladacaq. Demək ki, insan surət olaraq dəyişən, əməl olaraq sabitdir. Ona görə də platonik assendans, yəni yüksəliş mənəviyyat üzərində qurulmuşdur. Yerdə qalan cismani, fiziki nə varsa nəsnədir və dəyişməyə, məhv olmağa məhkumdur.

Qorxunun mənbəyi diafraqma ilə ağciyərlər arasında mədənin üstündə yerləşir. Orada bir ağrı hiss edirsənsə bu səni qorxulardan xəbərdar edir. Bu sıxıntı sənin tezlik göstəricisinin düşdüyünə işarədir. Tezlik düşdüyündə insanın içində sıxıntı çoxalır. Tezlik genişləndikcə isə insan rahatlayır. Bu zaman çox şeyi dərk edir və hiss etdiklərini görürmüş kimi olursan, amma söyləyə bilmərsən. Sanki içində biri oturmuş və səni söz söyləməkdən çəkindirir. Buna səbəb isə qarşıdakının sənin gördüyünü görə bilməməsi və anlamamasıdır. Qarşıdakının səni dərk etməsi üçün şifrləli danışmaq məcburiyyətindəsən, çünki dərk etmə hər kəsə nəsib olmayan uzun bir yoldur. Dərketmədən keçən yol isə Allaha gedir. Allahı dərk et ki, özünü dərk edə biləsən. Edqar Allan Ponun bütün yaradıcılığı boyu aradığı dərk etmənin yolu da məhz Allah, sevgi, qorxu, ölüm arasında olan əlaqədən keçir. Şeirdə Teymurun daxili səsinə etirafları vasitəsilə eşidirik. Edqar Allan Ponun Şərq maraqlarının digər tərəfləri şeirdə Qurandan götürülmüş İblis obrazıdır. Şair Teymurləngin dili ilə keşişə görə bilmədiyi, əbədilikdə parlayan həqiqət işıqlarından bəhs edir və İblisin tələ qurduğuna inandığını söyləyir. Burada Edqar Allan Po xristian teologiyasındakı əsas qüsurlara da işarə edir. “Əgər göydə tək bir Tanrı varsa yerüzündə də tək bir hökmdar olmalıdır” deyən Əmir Teymurun məqsədi hökmdar olub imperiya qurmaq deyildi [3, 13]. O, dünyaya hakim olmaq istəyirdi. Bu səbəbdən də o, Hindistanda xristianlığın yayılmasının qarşısını almış,

orada İslamın yayılmasına nail olmuşdu. Bu baxımdan da Edqar Allan Ponun yaratdığı Teymurləng obrazı tarixi Əmir Teymurla eyniyyət təşkil etmir.

Məzmun baxımından Teymurləngin gənclik çağının təsvirinə həsr olunan şeir, eyni zamanda Edqar Allan Ponun yaradıcılığı boyu istifadə edəcəyi müxtəlif mövzuları, o cümlədən özünütənqidə meylini və mükəmməlliyə nail olmaq uğrunda mütəmadi səyini özündə birləşdirir. Əgər “Aşerlər evinin süqutu” əsərində malikanənin çökməsi ilə dəyərlərin məhvi nəzərə çatdırılırsa, “Teymurləng” şeirində imperiya qurmaq uğrunda məhv olmuş arzular elə həmin imperiyanın süqutu təmsalında ortaya çıxır. Assendans ən son nöqtəsinə çatdığı an yerini dekadansa verir. Adi bir insan olan Teymur Böyük Əmir Teymur olaraq son nəfəsində yüksəlişdən tənəzzüllə getdiyini, yəni idealların, arzuların və inancların bitdiyi bir yerdə olduğunu dərk edir. Ölüm və sevgi arasında çabalayır, dünyanın yalnız madiyyat tərəfinin yüksəliş olmadığını və mənəvi tərəflərinin insanı bir aləmdən başqa aləmə apardığını anlayır. Edqar Allan Po ölüm motivini kölgə olaraq qələmə alır. Belə ki, insan doğulduğu gündən öləcəyini bilir və istəsə də, istəməsə də buna hazırlaşır. Ölüm kölgə kimi insanın başı üzərində hərlənir və zamanı gələndə onu bədən və ruh olaraq ayırır ki, bu da bir aləmdən başqa aləmə keçidin simvolikasıdır. İnsan bəşəri aləmə gələrkən heç bir şey gətirmədiyi kimi, gedərkən də heç bir şey götürmür. Edqar Allan Ponu ölüm qorxusunu yaşayan biri kimi təqdim etməyə çalışan tədqiqatçılar, onun ölümü vəsf etdiyini də söyləmələri ilə ziddiyyət yaradırlar. Belə ki, Edqar Allan Po bütün ölümlü insanlar kimi ölüm qorxusunun nə demək olduğunu bilirdi və bildiyi üçün də onun sirlərinə vəqif olmağa çalışırdı. Bütün müqəddəs kitablarda hər kəsin ölümü dadması bildirildiyi üçün insan bu dünyadakı yaşamını ona görə müəyyənləşdirməlidir. Bu səbəbdən də Edqar Allan Ponun bütün yaradıcılığı ölüm qorxusu və ölümün sirli bir dünya olması üzərinə qurulmuşdur. Yaradıcılığı boyu həm Xristianlığın, həm də İslamın müqəddəs kitablarına müraciət edən Edqar Allan Po Roma və Yunan mifologiyasını məzmun anlamında, açıq şəkildə deyil, gizli şəkildə əsərlərində işləmiş, hadisələrin gedişatının mətnaltı məzmununu məhz mifologiya ilə birləşdirmişdir. Onun seçdiyi bütün adlarda mifik məzmun gizlidir. Bu baxımdan da “Teymurləng” Edqar Allan Ponun öz əsil kimliyini ortaya qoymaq, özünü şəxsiyyət olaraq formalaşdırmaq uğrunda apardığı mübarizəsinin də simvolik obrazıdır. Şeirdə Teymurləngin ilk sevgilisinin vaxtsız faciəvi itkisi Edqar Allan Ponun klassik yunan dramaturgiyasının qəhrəmanlarına xas olan arxetipik qotik personajlarının melanxolik və nostaljik xüsusiyyətlərini ehtiva edən tragizmlə birləşir. Sofoklun “Kral Edip” əsərinin qəhrəmanı Edip kimi, Teymurləng də ağıllı və istedadlı, lakin məğrurdur. Bu da onu yıxılmağa qoymur, lakin ömürlük tənhalığa məhkum edir. Hətta səhvlərini etiraf edərkən belə, o, imperiya qurmağın vacibliyini önə sürərək özündəki eqosentrikliyin əlamətlərini büruzə verir. O, şöhrətpərəstliyini və etinasızlığını anlasa da, şeir boyu davranışına haqq qazandırmaya çalışır. Lakin ölüm döşəyində o, sındırdığı qəlbin mükafatı olaraq iqtidara gəlməyin peşmanlığını etiraf edir. Şeirin ilkin variantında Teymurləngin sevdiyi kəndli qızın adı “Ada”dır. Lakin o, şeir üzərində bir çox dəfə işlədiyi üçün bu adı çıxarmış və son variantda yenidən bərpa etmişdir. Onun bioqraflarının fikrincə Ada adı Edqar Allan Ponun yaradıcılığını çox bəyəndiyi C.Q. Bayronun qızı Ada Lovleysin adına da işarə ola bilər [7, 124]. Baxmayaraq ki, Edqar Allan Po Teymurləng obrazına müraciət edərkən orta çağ ingilis ədəbiyyatının nümayəndəsi Kristofor Marlonun “Teymurləng” əsərindən təsirlənmişdi, lakin “Teymurləng və digər şeirlər” kitabının ilk nəşrində o, Teymurləng şeirinə belə bir qeyd əlavə edir: “Tarixi Teymurləng haqqında çox az şey bilirdim və bu qədər az şeylə mən tam bir şair azadlığına sahib ola bildim”. [7, 124].

Göründüyü kimi həqiqətən də Edqar Allan Po tarixi Teymurlənglə uzaqdan yaxından heç bir əlaqəsi olmayan bir sevgi hekayəti üzərində dayanır və “Biz Türkünün əmiri Turanın sahibiyiz, Biz millətlərin ən böyüyü, Türklərin başıyız” söyləyən tarixi Teymur haqqında dastan yaratmır [3, 51]. O, Teymurləngin iqtidara sahib olmaq istəyini vurğulamaq məqsədilə, onun hakimiyyət uğrunda çarpışlarını, sevginin mənasını daha dərinlən dərk edən sadə kəndli qızı ilə müqayisə etməyi üstün tutur. Bu təzad özünü daha çox Teymurləngin romantik inamının uşaqlıq çağında və təbiətlə təmasda büruzə verdiyini göstərir. Təbii ki, Teymurləng, səyahətləri və

hərbi səfərləri sırasında mədəniyyətin möcüzələrini kəşf edir və bundan sonra sevgilisinin duyğuları onun üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Edqar Allan Ponun sonrakı poetik yaradıcılığının bünövrəsi də özünü Teymurləng şeirinin quruluşunda göstərir. O, şeiri misralara ayırır, adətən son qafiyəli bir neçə dörtlük və misralardan ibarət olan bu konstruksiya əksər şeirlərində istifadə edir. Qafiyə və ritm, Edqar Allan Ponun “Zənglər” (*The Bells*), və “Quzğun” (*The Raven*), “İsrafil” (*İsrafel*) kimi şeirlərində də görünür və onun poeziyasına melodiklik qatmağa xidmət edir. Bununla yanaşı, “Teymurləng” şeirinin uzunluğu qeyri-adi və onun yetkin əsərlərində nadirən rast gəlinir. Edqar Allan Po 1829-cu ildə “Əl Əraf” poeması ilə birlikdə “Teymurləng” şeirini də nəzərdən keçirmək üçün *The Yankee* jurnalının tənqidçisi Con Nilə göndərir və ondan təqdirəlayiq cavab alır [8, 114].

Edqar Allan Po poeziyasının çox az bir qismi məntiqi cəhətdən daha asan anlaşılan mövzuları əhatə edir. Onun “İsrafil” şeiri də bu sıradandır. Şairin 1831-ci ildə nəşr olunan “Şeirlər” (*Poems*) kitabına daxil edilən “İsrafil” (*İsrafel*) şeiri, musiqisi və qafiyəsi ilə diqqəti çəkir. Şeir səs ardıcılığına diqqət edilərək yazılmış, daim təkrarlanan ritmik ölçülüdür. Edqar Allan Po şeirini sözləri bir-birini tamamlayan şəkildə, yəni harmoniyaya uyğun verərək, təqdim olunan mövzuya oxucunun diqqətini çəkmək məqsədi güdmüşdür. Edqar Allan Po “İsrafil” şeirinə yazdığı sitatı Qurandan gətirdiyini qeyd edir. O yazır: “*And the angel Israfel, whose heart-strings are a lute, and who has the sweetest voice of all God’s creatures. – Koran*” – “...Mələk İsrafil ürək telləri ud olan və Allahın bütün yaratdıqları arasında ən şirin səsə sahib olandır. – *Quran*”. Qeyd edək ki, Edqar Allan Po sitatın yanında Quran sözünü yazsa da, birbaşa Qurandan sitat gətirmir və ingilis şərqşünası Corc Seylin (1697-1736) “Quran haqqında ilkin söhbət” (*Preliminary Discourse on the Koran, 1734*) kitabından bir hissəni dəyişik şəkildə ifadə edir. Edqar Allan Po şeirində apokaliptik mənzərəni vermək üçün isə yalnız Qurandan deyil, Bibliyadan da istifadə edir. Quranda ayrıca olaraq İsrafil mələyi haqqında danışılmasa da (əslində Quranda mələk İsrafilə bağlı ayrıca surə və ayə yoxdur), İsrafil suru haqqında bir çox surələrdə qiyamətin xəbərçisi kimi danışılır. Edqar Allan Ponun seçdiyi bu ekzotik mövzu Qurandan sitatla başlayır və mövzuya uyğun olaraq da inkişaf etdirilir. Ritmik formada yazılan “İsrafil” şeiri mahiyyətlə bağlı olduğundan, şair buna uyğun mifoloji bir varlıq seçmişdir. Quranda İsrafil dörd böyük mələkdən biridir. Dörd böyük mələk, İslam dinində inanılan dörd böyük mələyə verilən ortaq addır. İslamda bu mələklər digər mələklərdən daha böyük və əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda İslam dinində mələklər nurdan yaradılmış, insani xüsusiyyətləri olmayan, cüzi iradəyə sahib olan, lakin şeytan tərəfindən müsəllət olunmadıqları üçün bu iradələrindən sui-istifadə edə bilməyən, günahsız, Allah qatındakı mövqeləri sabit olan varlıqlardır. İslamda, həmçinin mələklərə inanmaq inanc əsaslarından, yəni mələklərə inanmayan adam müsəlman ola bilməz. Mələklərin ümumi sayı və çeşidləri bilinməsə də, bəzilərinin vəzifələri və sayları haqqında məlumat vardır.

İslamda bu mələklərdən dördü, böyük mələk olaraq xatırlanır ki, bunlar: Cəbrayıl, Mikayıl, İsrafil və Əzrayıldır. Bu dörd böyük mələkdən birincisi olan Cəbrayıl mələyinin əsas vəzifəsi peyğəmbərlərə vəhy gətirmək, Allahın əmr və qadağalarını peyğəmbərlərə çatdırmaq, Mikayıl mələyinin vəzifəsi təbiət hadisələrini idarə etmək, İsrafil mələyinin vəzifəsi qiyamət günü sura üfləmək və Əzrayılın vəzifəsi isə insanların canını almaq olduğundan ona “*ölüm mələyi*” də deyilir. Qeyd etdik ki, İsrafil mələyinin əsas funksiyası qiyamət günü sura üfləməkdir. Qiyamət günü Allahın əmrinə iki dəfə sura üfləyəcəkdir. “Sur (birinci dəfə) çalınacaq, Allahın istədiyi kimsələrdən (Cəbrail, Mikail, Əzrail və İsrafilə, yaxud ərşi daşıyan mələklərdən və ya müsəlman şəhidlərdən) başqa, dərhal hamı öləcək. Sonra bir daha çalınan kimi onlar (qəbirlərdən) qalxıb (Allahın əmrinə) müntəzir olacaqlar!” (Əz-Zümər 39/68) [2, 457]. Dörd baş mələkdən biri olan İsrafilin əfsanələrdə mifoloji bir varlıq olaraq mədh edilməsi, həmçinin bu şeirdə bir üst varlıq olaraq ortaya çıxmasından savayı Edqar Allan Ponun mifoloji qaynaqlara əsaslanaraq ali bir gücün – Allahın nümayəndəsi olaraq İsrafil mələyinə dair şeir yazması da maraq doğurur. Belə ki, şairin bu yanaşması insana xas olan ekzistensial tənhalıq, yadlaşma, susqunluq və unudulmaq kimi hissləri göstərən tematik bir mövzudur. Edqar Allan Po,

baş mələk İsrailin mifoloji təsvirindən başlayaraq, daha yüksək bir qüvvə (İsrail) qarşısında yaşadığı səfalət və ümitsizliyə işarə edərək, insanın yoxluğunu bəşəri bir gerçəklik olaraq vurğulayır. Şeirdə İsrailin təsviri və İsrail mələyi haqqında mifoloji mənbələrdə verilən məlumatları da nəzərə alsaq, Edqar Allan Ponun belə bir şeir yazmasının səbəbini, həm yaşadığı dövrün ədəbi-estetik zövqü, həm də kosmik və ya ekzotik mövzulara qabiliyyətinin və marağının olması ilə izah etmək olar. Rəvayətə görə, İsrail mələyi göy üzündə ilahilər oxuyaraq, kədər, sevinci və sevgisi ilə ulduzları sükuta qərq edir. İsrail mələyi musiqisi ilə insanlara yaşamaq ümidi verir. O, sur çaldığı üçün “Musiqi Mələyi” və Allahın yaratdığı ən gözəl səsin sahibi də hesab olunur. O bir çox fərqli dildə nəğmə oxuyaraq Allaha həmd edir. İvrit, latın və qədim yunan dillərində İsrailin adı Rafael və ya Rafaildir. Müxtəlif dini inanclarda bu səma varlığının musiqi sənətinin yeganə ustası olduğuna inanılır. Baş mələk olaraq İsrail mələyi ilahi yaradılış prosesində musiqi bəstələyənlərə yeni ümidlər aşılayır. O, təbiətdə mövcud olan səsləri bir araya gətirir, ürəkləri fəth edən melodiyalar yaradır və onlara ilham verir. İnsanlar nəğmə söyləyəndə yalnız səs tellərindən istifadə edirsə, İsrail mələyi ürəyi ilə oxuyur. Bu baxımdan da ürəkdən söylənən bir nəğmə eşidəndə insanın ruhu təmizlənir, mənəvi rahatlıq tapır. Bu da onu göstərir ki, İsrail mələyi insan qəlbinin tellərinə toxunaraq onun titrəşimlərini açmaqla məşğuldur. Belə böyük bir inancdan yola çıxıldıqda, insanın aciz və ölümlü bir varlıq olduğunu qəbul etmək labüddür və Edqar Allan Ponun “İsrail” şeirinin əsas qayəsi də məhz bu fəlsəfə üzərində qurulmuşdur. “İsrail” şeiri Edqar Allan Ponun mahir bir sənətkar olduğunu göstərməklə yanaşı onun insan varlığının mövcudluğu haqqında mühakiməli dünyagörüşünü də ortaya qoyur. Şair bu şeirində yaşadığı dünyanın qaranlıq tərəflərini oxucusu ilə bölüşür. Ona görə də, Edqar Allan Po həyat və ölüm arasındakı məsafəni ararkən daha çox ölümün insandan alacağının yalnız can olmadığı fikri üzərinə diqqəti mərkəzləşdirir. İsrail şeiri dəfələrlə müxtəlif jurnallarda dərc olunmuş və Edqar Allan Po şerin yeni nəşrində ona müəyyən dəyişikliklər etmişdi. Şair “*Grahams Magazine*”də dərc olunan şeirin on doqquzuncu misrasındakı “*due unto*” (səbəbiylə) sözünü “*owing to*” (səbəbdən) sözü ilə əvəzləyir. Lakin iyirmi altıncı misradan sonra şeirin əvvəlki nəşrlərində olmayan “*Stay turn thine eyes afar!*” (Dur, baxışlarını uzaqlara çevir!) və iyirmi səkkizinci misraya “*The more lovely the more far*” (Nə qədər sevimli, bir o qədər uzaq) cümlələri əlavə olunur.

“İsrail” şeirinin birinci nəşri 1831-ci ildə yeddi misraya qədər genişləndirilmiş, beş misralıq açıq stanzadan ibarət olmuşdur. Edqar Allan Po göyləri və İsrail mələyini vəsf edərkən fəvqəltəbii olan gücün saf obrazını yaradır. Onun səsinin gözəlliyinə Sürəyya ulduzunun (ulduz topası) da valeh olduğunu söyləyən şair buna işarət olaraq şeirində *Pleiades* kəliməsini işlədir. *Pleiades* – Ülkər və ya Sürəyya bürcüdür. Şeirdə *Pleiades* olaraq xatırlanan ulduzlar topası, bir vaxtlar yunan mifologiyasına görə dünyanı çiyinlərində daşıyan nəhəng Atlasın qızları idi ki, onların yeddi nəfər olduğu güman edilir. Edqar Allan Po da şeirdə onları yeddi olaraq göstərir və dayanacaqlarının Allahın cənnətində olduğunu qeyd edir. Əslində şeirdəki cəmdə işlənən “ulduzlar” sözü, İsrail surunun uğultusunun şahidi olacaq izdihamı, yəni Qurandakı sərsəm insanların obrazını xatırladan topla formadır.

“*While, to listen, the red Levin*

(*With the rapid Pleiads, even, Which were seven,*)

Pauses in Heaven” [6, 19]. - “*Əgər qırmızı Levini dinləmək gərəkirsə,*

(*Hətta yeddi, sürətli Pleyada ilə,*)

Hansı ki, Cənnətdə dayanacaqları var.”

Bundan sonra Edqar Allan Po təsvir etdiyi bu ilahi gözəlliklə insan varlığını müqayisə edir. Şairin fikrincə, İsrailin səsi səmadakı ayı, ulduzları özünə heyran buraxıb susdura bilirsə, onda o, yerdə olsaydı, bu qədər canlı və məlahətli səslə oxuya bilməzdi. Edqar Allan Po, həmçinin belə hesab edir ki, o özü də insanlıq yükündən qurtulub, cənnətdə məskunlaşsaydı, ifaçılıqda İsraili ötür keçərdi. Onu da qeyd edək ki, Edqar Allan Po İsrail mələyini mədh etməklə əslində özünü onunla eyniləşdirir. Biz İsrail mələyinin yaradıcılığının təkcə cənnətdə və ya mənəvi düzəngahda

deyil, həm də fiziki dünyada ifadə olunmasına imkan veririk. Beləliklə, Allahın bütün xilqəti onun nəğməsinin məlahətini hiss edərək gündəlik həyatın çətinliklərindən azad olur. Edqar Allan Ponun istər fiziki bədəndə, istərsə də mənəviyyatda və ruhda əldə etməyi ümid etdiyi məqsədi İsrəfilə birlikdə olmaqdır. Belə ki, İsrəfil bizim yaradıcılıq qabiliyyətimizi və onun gəyənəyini, Cənnəti və Allahı təmsil edir. Yaradıcı insanlar İsrəfilə daha çox köklənir, onunla “ilham pərisi” adı altında bir növü ünsiyyət qururlar. Edqar Allan Po İsrəfilin olduğu səmavi məkandan və onun ilahi sevgisindən bəhs edərkən onu “yetgin tanrı” adlandırır. O, İsrəfilin oturduğu cənnətdə hurilərin olduğunu da bildirir və onların gözəlliyini ulduzlarla müqayisə edir. Hurilər müsəlman mifologiyasında cənnətdə möminlərin davamçılarını gözləyən bakirə qızlardır. Şeyrin beşinci bəndində Edqar Allan Po birbaşa İsrəfilə danışır və öz fikirlərini də səsləndirir. O qeyd edir ki, İsrəfilin “duygusuz nəğmə”yə pis baxması qəbahət deyil, çünki o, nəğməni yaradan mələklərin ən böyüyüdür. Burada Edqar Allan Po Emerson və Transsəndentalistlərin əsərlərində əksik olan “duygusuz nəğməyə” nifrət etdiyini vurğulayır. Edqar Allan Po yaradıcılığını istər öz dövründə, istərsə də bu gün tədqiq edən alimlərin əksəriyyəti Edqar Allan Ponun “ateist” olduğunu və “Quran”ı bilməməsi fikrini müdafiə edirlər. Bu mülahizələrə yalnız İsrəfil şeyri ilə cavab vermək kifayət edər ki, məhz bu şerilə o, Quranı yaxşı bildiyini Allaha olan inancının bütövlüyünü təsdiqləmişdir.

Edqar Allan Ponun yalnız Corc Seylin Qurana yazdığı girişdən deyil, həmçinin Quranın özündən qaynaq kimi istifadə etməsini də “İsrəfil” şeyri təsdiqləyir. Corc Seyl İsrəfil surundan bəhs etsə də, İsrəfil mələyi haqqında şeyr yazmaq üçün bu kifayət deyildir. Belə ki, Quranda bu haqda ayrıca surə yoxdur və tam məlumat almaq üçün mütləq Quranı əvvəldən axıra kimi oxumaq lazımdır. Quranda İsrəfil mələyinin adı da ayrıca çəkilmir, sadəcə sura üfürən mələk və ya qiyamətin xəbərçisi olaraq bəhs edilir. Belə ki, İsrəfil mələyi haqqında ikinci surə Əl-Bəqərənin 98-ci ayəsində, yeddinci surə Əl-Ərafın 44-cü ayəsində, on birinci surə Hudun 69-cu ayəsində, on yeddinci surə Əl-İsranın 52-ci ayəsində, iyirminci surə Tahanın 102 və 108-ci ayələrində, iyirmi ikinci surə Əl-Həccin 75-ci ayəsində (Allah mələklərdən də peyğəmbərlər seçər, insanlardan da), iyirmi-üçüncü surə Əl-Muminun 101-ci ayəsində (sur çalındığı gün...), iyirmi yeddinci surə Ən-Nəmlin 87-ci ayəsində (sur çalındığı gün...), otuzuncu surə Ər-Rumun 25-ci ayəsində, otuz altıncı surə Yasinin 49-cu ayəsində və nəhayət otuz doqquzuncu surə Əz-Zümərin 68-ci ayəsində məlumat verilir [2]. Şair Quranda İsrəfil haqqında verilən məlumatlara əsaslanarkən, maraqlıdır ki, İslamın müqəddəs kitabında qiyamət günü surunu üfləməklə mükəlləfiyyətli olan ayələrdən başqa heç bir məlumat olmadığını bilirdi. Belə ki, Edqar Allan Po insanın yer üzündə yaşadığı taleyini təsvir edərkən, mifoloji məlumatlardan da yararlanaraq, İsrəfil mələyini vacib bir ünsür olaraq qəbul edir və seçdiyi mövzunun məzmununa çevirir.

Ədəbiyyat

1. Cibran Halil Cibran. Bütün eserləri // Kum və köpük. Türkiyə, 2013, 304 s.
2. Qurani-Kərim / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmədəliyev / “Olimp” konserni. Bakı, 1998, 652 s.
3. Sahibkiran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu. Tüzükət-ı Temir / Timurun günlüğü <https://media.oipdf.com/pdf/540c6922-1f3b-4417-8b0c-620b7fef444f.pdf>
4. Бертельс, Е.Э., К вопросу о филологической основе восточных памятников. «Советское востоковедение», № 3, 1955, с.15
5. Campbell, Killis. “The Origins of Poe”, *The Mind Of Poe and Other Studies*. New York: Russel & Russell, Inc., 1962: 150
6. Poe, Edgar Allan, “Tamerlane” (Text-02), *Tamerlane and Other Poems* (1827), pp. 5-21 <https://www.eapoe.org/works/poems/tamerlane.htm>
7. Quinn, Arthur Hobson. *Edgar Allan Poe: A Critical Biography*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1998. p. 124
8. Sears, Donald A. *John Neal*. Boston, Massachusetts. 1978, p. 114

ARTISTIC REPRESENTATION OF ORIENTALISM IN EDGAR ALLAN POE'S POEMS "TAMERLANE" AND "ISRAFEL"

Nuriyeva Nurana Madjit

Summary

The article focuses on a number of points related to the features of the works of Edgar Allan Poe. Here, in his poems related to the East are mainly considered. In his poems "Tamerlane" and "Israfel" oriental motifs are analyzed. Edgar Allan Poe was known mainly as a literary critic, later his works of art had a significant impact on world literature. It also considers the approach to the study of the East, and the question of the influence of the Qur'an on Edgar Allan Poe is brought to the fore.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ОРИЕНТАЛИЗМА В ПОЭМАХ ЭДГАРА АЛЛАНА ПО «ТАМЕРЛАН» И «ИСРАФИЛ»

Нуриева Нурана Меджит

Резюме

В статье акцентируется внимание на ряде моментов, связанных с особенностями произведений Эдгара Аллана По. Здесь в основном рассматривается его стихотворения, имеющие отношение к Востоку. В его стихотворениях «Тамерлан» и «Исрафил» анализируются восточные мотивы. Эдгар Аллан По был известен преимущественно как литературный критик, в дальнейшем его художественные произведения оказали значительное влияние на мировую литературу. Здесь также рассматриваются подход к изучению Востока, и на первый план выносится вопрос о влиянии Корана на Эдгара Аллана По.

Rəyçi: prof. Aynur Zakir qızı Sabitova

Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının 12 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 5 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 yanvar 2023-cü il

UOT:81.

RUS VƏ AZƏRBAYCAN FRAZELOGİYASININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ŞƏRTLƏRİ

dosent İsayeva Nərminə Şua qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti

narmina.isayeva@gmail.com

Xülasə: Məqalədə müxtəlif sistemlərin müqayisəli tədqiqatının bəzi aspektləri nəzərdən keçirilir. Hazırda dillərin müqayisəli öyrənilməsinə marağın artdığı vurğulanır. Bu cür tədqiqatların aktuallığı, elmi-nəzəri, praktiki və metodoloji əhəmiyyəti əsaslıdır. Linq-kulturoloji cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: dilçilik, müqayisəli tədqiqat, başqa bir sistem, əlaqəli dillər, aspekt, frazeologizm, frazeologiya, etimologizm, semantika, koqnitivistivizm, problematika, leksik mənası, orta vahid nominasiyası üzrə.

Key words : linguistics, comparative research, different system, relative languages, aspect, phraseologism, phraseography, etymologism, semantics, cognitivism, problematic, lexical meaning, unit of secondary nomination.

Ключевые слова: лингвистика, сравнительное исследование, другая система, родственные языки, аспект, фразеологизм, фразеография, этимологизм, семантика, когнитивизм, проблематика, лексическое значение, единица вторичной номинации

Frazeologiya problemləri öz aktuallığını bu gün də itirməyib. XX əsrin 60-cı illərində frazeoloji tədqiqatların yüksək zirvəyə çatmasını danmaq çətinidir. Bu illərdə frazeoloji semantikanın ən mühüm məsələlərinə, frazeoloji vahidlərin strukturu xüsusiyyətləri və funksionallaşma özəlliklərinə həsr edilən hər il konfranslar keçirilirdi. Moskva, Leningrad, Rostov, Səmərqənd, Bakı, Voronej kimi şəhərlər artıq frazeoloji mərkəzlərlə çevrilir, məhz bu şəhərlərin universitet və pedaqoji institutlarında dünya dillərinin frazeologiyasını öyrənməyə yönələn elmi mərkəzlər yaradılır. Mütəmadi olaraq frazeoloqlar nəinki konfranslar zamanı görüşür və mühüm problemləri müzakirə edirlər, həm də dissertasiya müdafiələri, monoqrafiyaların müzakirələri qaynar mübahisələr meydanına çevrilir.

Dünya dillərinin frazeologiyasının tədqiqində sovet alimləri prioritet xidmətlərə malikdirlər. Bu faktı çətin ki, danmaq olsun. V.V. Vinqradov, M.T. Tağıyev, N.M. Şanski, N.N. Amosova, F.H. Hüseynov, V.P. Jukov, V.A. Arxanqelski, M.M. Kopilenko, V.N. Teliya, A.M. Meleroviç və digər alimlərin adları bütün dünyada tanınır. Ölkəmizdə də dünya dillərinin frazeoloji lüğətləri hazırlanıb nəşr edilir, xüsusilə də ikidilli lüğətlər daha çox yayılmağa başlayır.

Ölkəmizdə frazeoloji fikrin inkişafı linqvoneşəri tədqiqatların bütövlükdə intensivləşməsinə güclü təkan verir, frazeoqrafiya sahəsinin yaranması və təkmilləşməsinə təsir göstərir.

Sonralar frazeoloji tədqiqatlar sahəsində müəyyən durğunluq müşahidə olunur. Buna baxmayaraq müəyyən səviyyə saxlanılır ki, bunu da akademik V.V. Vinqradovun tədqiqatları ilə başlayan həmin güclü təkanın ətaləti hesab etmək olar.

Hal-hazırda koqnitiv problemlərin öyrənilməsi ilə əlaqədar frazeologiyaya maraq yenidən dirçəlir. Məlum olduğu kimi, koqnitiv dilçiliyin maraq dairəsini xalqın tarixi və mədəni təcrübəsinin, onun dünyagörüşünün özəllikləri, təbiət və cəmiyyət, heyvan və bitki aləmi hadisələrinə münasibətlərinin dildə əks olunması təşkil edir.

Hər bir problematika kimi, koqnitiv problematika da maraq dairəsini özü təyin edir. Əslində hər bir istiqamətin təşəkkülü ilk öncə elə onu maraqlandıran problemlər dairəsinin təyin edilməsidir. Maraqlara uyğun olaraq obyektin sərhədləri, dilin prioritet sahələri də təyin edilir. Koqnitiv dilçiliyin əsas məqsədi xalqın etnomədəni və tarixi-psixoloji təcrübəsinin tədqiqi olduğu üçün, koqnitivistlərin diqqət mərkəzində leksik semantika, frazeologiya, atalar sözləri və zərbi-məsəllər, ibrətli hekayələr, lətifələr, nağıllar və bütövlükdə milli folklor durur. Qeyd olunan dil və mədəni faktlar sırasında frazeoloji vahidlər xüsusi yer tutur.

İkinci nominasiya vahidi olan frazeoloji vahid milli mentaliteti təyin edən koqnitiv xüsusiyyətlərin cəmini nümayiş etdirməyə xidmət edir. Frazeoloji vahidlər xalqın tarixi və mədəniyyətini, onun psixologiyası və təfəkkürünü bir neçə səviyyədə əks etdirir ki, onlardan da iki əsas olanı ayırd etmək lazımdır. Milli frazeologiya xalqın tarixi və mədəniyyəti ilə assosiasiya edilən realilərin adlarını özündə ehtiva edir. İkinci, ola bilsin ki, daha mühüm səviyyə, milli psixologiyanın əks edilməsi ilə bağlıdır. Frazeoloji vahidlər müxtəlif formada xalqın tarixinin daha dramatik hadisələrini əks etdirməyə qadirdirlər.

Beləliklə, koqnitivizm baxımından nəzərdən keçirilən frazeoloji vahidlər tədqiqatçılara böyük faktiki material təqdim edir ki, bu da nəinki dilin üslubi-semantik sisteminin xarakteri, həm də milli xarakter haqqında təsəvvür yaradır. Məhz buna görə linqvokoqnitiv tədqiqatların nəticələrindən psixoloqlar, xüsusilə, etnopsixoloqlar, mədəniyyətşünaslar və hətta filosoflar geniş istifadə edir.

Həmişə məlumdur ki, müqayisəli tədqiqatlar bir dilin öyrənilməsindən daha səmərəlidirlər. Tədqiq edilən hər bir dilin xüsusiyyətləri başqa dilin öyrənilməsi fonunda daha aydın görünür. Ona görə də bir dilin materialı əsasında aparılan tədqiqatlarda da çox zaman müqayisəyə müraciət edirlər.

İnsanın bu və ya digər hisslərini ifadə edən frazeoloji vahidlər bütün dillərdə xüsusi qrup təşkil edir. Bu cür frazeologizmlər həmin xalqın necə sevindiyi və kədərləndiyi haqda,

bunların necə ifadə olunması və nə ilə əlaqəli olmaları barədə bizə məlumat verir. Koqnitiv dilçilik üçün bu cür frazeologizmlər qiymətsiz materialdır.

Bu və ya digər obyektin tədqiqi tədqiqatın nəzəri şərtlərinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Nəzəri şərtlər dedikdə tədqiqatın ilkin şərtləri, nəzəri platforma və ya mənbə nəzəri məlumatları başa düşülür. Geniş mənada nəzəri şərtlər həmçinin tədqiqat dilinin nəzəri aparatını və əsas anlayışlarını, metodların təsvirini və onların tədqiqatının tətbiq məntiqini əhatə etməlidir.

İki dilin müqayisəli tədqiqatının nəzəri şərtlərindən danışarkən, görmək lazımdır ki, müqayisə tədqiqatlarının və ümumiyyətlə, xüsusən də rus-Azərbaycan dillərinin aktuallığının əsaslandırılması ilə başlamaq lazımdır. Qohum və qohum olmayan dillər müqayisə oluna bilər. Qohum dillər üçün müqayisə tarixi ictimaiyyətin qurulmasına da kömək edir. Hesab olunur ki, dillərin müqayisəli öyrənilməsində tez-tez kölgədə qalan xüsusiyyətlər, müqayisədən kənarda ayrı-ayrılıqda öyrənilməklə aşkar edilir və onların nəticələri xarici dillərin tərcümə nəzəriyyəsi və tədrisi üçün xüsusi aktuallığa malikdir. Y.A.Sterninin qeyd etdiyi kimi, "qeyri-adi dillərin tədqiqi zamanı müqayisə sistem səviyyəsində aparılır, çünki mövcud oxşarlıqlar və fərqlər asanlıqla aşkarlanır. Genetik cəhətdən qohum dillərin müqayisəsində fərqlər yalnız dərin səviyyədə, yəni sistem təşkil edən komponentlərin nəzərə alınması zamanı aşkar edilir "(5,77). Dil hadisələrinin müqayisəsi, onların təsviri üçün seçilmiş nəzəri model əsasında müxtəlif dilçilik faktlarının müqayisəsi olub-olmamasından asılı olmayaraq, dilçilik tədqiqatlarının universal qəbulu sayıla bilər. "Hər iki yol - yəni dilin monolinqval və polilinqval təsviri - dil hadisələrinin mahiyyətini daha dərinləndirən bilməyə yönəldir. Lakin "müqayisə" termini dilçilikdə təsvirin ikinci növünə, yəni bir dilin başqa dillə və ya bir neçə dillə müqayisəsinə gəldikdə təsdiqlənir "(6,59).

Bildiyiniz kimi, XX-XXI əsrin dilçiliyi dil hadisələrinin mahiyyətini, istiqamətlərini, tədqiqat axtarışlarının aspektlərini anlamaq baxımından əsrin əvvəlləri və ortaları dilçilikdən xeyli fərqlənir. Əgər ötən yüzilliyin əvvəllərində elm adamları dil və tədqiqat metodları haqqında fikirlərini sərbəstləşdirməyə çalışdırlarsa, lakin artıq bu əsrin ikinci yarısında başa düşməyə başladılar ki, dil millətin ən vacib mədəni varlığı olaraq bu və ya digər strukturların sərt sxemlərinə uyğun gəlmir. Şübhəsiz ki, dil milli dünya anlayışının izlərini daşıyır. Hətta ekvivalent sözlər, söz birləşmələr, frazeologizmlər, pəremiyalar belə fərqlənir ki, bu dildə danışan xalqın dünyası haqqında fikirləri özündə əks etdirir. V.Humboltun göstərdiyi kimi, «dil vasitəsilə dünyanın ən yüksək və dərin sahələrini və bütün müxtəlifliyini görmək olar» (3,6).

Həqiqətən, hər bir xalq dünyanın müxtəlifliyini parçalayır və onun parçalarını «Dünyanın dizayn olunan rəsminin özünəməxsusluğu fərdi, qrup və milli (etnik) verbal və qeyri-verbal təcrübənin müəyyən edilməsi ilə müəyyən edir» (4,6) adlandırır.

Rus və Azərbaycan dillərinin müqayisəli təhlili şərq slavyan və türk dilləri, yəni çox uzun əlaqə və qarşılıqlı əlaqə tarixinə malik dillər ilə müqayisə olunması səbəbindən də aktualdır. Tədqiqatçılar türk və şərq slavyan dillərinin əlaqə tarixinin bir neçə mərhələsini vurğulayırlar. Əgər əvvəllər türk dillərinin şərq slavyan dillərinə təsiri ilə xarakterizə olunursa, sonuncular əks hadisə ilə xarakterizə olunurdu.

Rus və türk dillərinin müqayisəli təhlili prosesində sosiolinqvistik xarakterli amilləri nəzərə almaq və müəyyənləşdirmək vacibdir. Əqli fəaliyyət sahələri haqqında danışsaq, bu xüsusilə politologiya, fəlsəfə, ideologiya üçün xarakterikdir, bu sahələrdə kalkinasiya dil təkamülünün olmadığını göstərir, çünki bu proses şüurlu idi. Bu kəlmələrə Azərbaycan leksikasında və frazeologiyasında hər zaman rast gəlinir.

Dilin frazeoloji sistemi açıq xarakter daşıyır, baxmayaraq ki, digər tərəfdən standart mətnlərin Azərbaycan dilində kopyalanması üçün sayısız-hesabsız sayda kəlmələrin şüurlu şəkildə dizayn edilməsi frazeoloji ləxələrin leksikasının yalan doldurulmasını yaradır və müqayisəli mikrosistemlərin təbii inkişafına mane olurdu.

Frazeologiya üzrə elmi tədqiqat aparatını təşkil edən anlayışların müəyyən edilməsinə frazeologizm anlayışının müəyyən edilməsi ilə başlanılmalıdır. Bildiyiniz kimi, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən ayrılan müxtəlif diferensial əlamətlərə əsaslanan frazeoloji vahidin müxtəlif tərifləri mövcuddur. Rusiyanın aparıcı frazeoloqlarının frazeoloji konsepsiyaları V.V.Voraqradovun məşhur məqalələrindən sonra keçən və dilçilik tədqiqatlarının bu sahənin ən intensiv inkişafı ilə qeyd edilən otuz il ərzində müzakirə edilmişdir. Bu məsələdə bir daha dayanmağa ehtiyac yoxdur.

Bizim fikrimizcə, frazeologizm mürəkkəb bir dil vahidindən çox, sərbəst birləşmənin yenidən nəzərdən keçirilməsi və ilkin denotativ istiqamətin itirilməsi, komponentlər, nitqdə çoxalma və konnotativ təbiətlə bağlı frazeoloji dayanıqlığa malikdir. Formasına, məzmununa və funksiyasına görə bir-birinə uyğun olan dil vahidləri dil strukturunda ayrıca səviyyəni təşkil edir və bu üç parametərə uyğun olmayan digər səviyyələrdən fərqlənir. Frazeoloji vahid dilin digər vahidlərindən məzmununa və funksiyasına görə fərqlənir. Frazeoloji vahidin əsas funksiyası konnotativ funksiyadır, nitq ekspressinin güclənməsi, nəticədə düşüncənin dəqiqliyinə yönəlmişdir. Ən məqsədəuyğun pragmatik yanaşma hesab olunur.

Frazeoloji vahidlərin parlaqlığından və ifadəçiliyindən danışmaq lazımdır, onların nitqdə istifadəsindən, daha müasir nitqdən deyil, kommunikativ effektlə əlaqəli xüsusiyyətlərdən danışmaq lazımdır. Buna görə də qeyri-konnotativ xarakterli davamlı və çoxaldılmış super mürəkkəb təhsil, bizim fikrimizcə, frazeologiyaya aid deyil.

Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, müqayisəli analiz formadan məzmunu, yəni semasioloji və onomasioloji ola bilər. İki dilin frazeoloji sistemlərinin ən perspektivli tədqiqı bu və ya digər sahələrin semantik sistemindəki təmsilçilikdən irəli gələn ikincidir. Müqayisə tədqiqatının əsas vəzifəsi bu halda eynilik və fərqləri müəyyən etməkdir. Lakin bucağın gözündə semantik xarakter fərqi və eynilik olur.

Rus və Azərbaycan dillərində aşağıdakı frazeoloji qruplar fərqlənir: Frazeologizm müsbət və mənfi duyğuları, insan xarakterinin xüsusiyyətlərini, əqli qabiliyyətlərini, fiziki keyfiyyətlərini və vəziyyətlərini, sosial mənşəyi, sosial vəziyyəti, qohumluq münasibətlərini, frazeologiyayı ifadə edən bilavasitə prosesləri, lənətləri və brəng ifadələri, fərqli ifadələri ifadələr Müasir rus dilinin frazeologizmlərinin xüsusi qrupunu Bibliya frazeologizmləri təşkil edir. Bu vahidləri müxtəlif frazeoloji qruplara da aid etmək olar, lakin onların birlikdə baxılması ümumilikdə rus dilində Bibliya kitablarını açmağa imkan verir. Qeyd edək ki, müasir rus dilinin izahlı və frazeoloji lüğətində bibliya frazeologizmləri həmişə bu abidə ilə əlaqə saxlamır.

Rus dilində leksikoqrafik mənbələrdə öz əksini tapmaqdan çox Köhnə və Yeni Əhmədlərin kitablarına qalxan konnotativ xarakterli xeyli davamlı ifadələr fəaliyyət göstərir.

Frazeoloji vahidlərin göstərilən qruplarının müqayisəli təhlili ekvivalent vahidlərin, həmçinin qismən ekvivalent və qeyri-ekvivalent vahidlərin müəyyən edilməsi və müqayisəsi baxımından aparılır. Alınan nəticələrin ümumiləşdirilməsi rus və azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemlərində ümumi və fərdi dillərin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Zəruri hallarda təhlil üçün digər dillərin frazeoloji materialı cəlb edilə bilər ki, bu da fizioloji universalların aşkar edilməsində zəruri görünür.

Tədqiqat metodlarının tətbiqi analizin əsas məqsədi və vəzifələri ilə əlaqədardır. İki dilin fizioloji sistemlərinin tədqiqində onomasioloji cəhətdən aparılan İki dilin fizioloji sistemlərinin tədqiqı aparılır, həqiqi ekvivalentlərin müəyyənləşdirilməsinə və onları xəyallardan fərqləndirməyə imkan verən yer analizi metoduna üstünlük verilir. Əlbəttə ki, zəruri hallarda frazeoloji tədqiqatların digər ənənəvi metodları da cəlb edilə bilər, məsələn, mühasirə, substitusiya və s.

Milli mədəniyyətin ən mühüm amili olan dil dünyanın milli mənzərəsinin formalaşmasında fəal iştirak edir. Onomasioloji cəhətdən aparılan iki dilin müqayisəli tədqiqı bu dillərin frazeoloji sistemlərinin milli dünyanın formalaşmasında yeri, milli konnotasiyaların

xüsusiyyəti nədir - bu dillərin nə qədər fizioloji olduğu sualına cavab verməyə imkan verir. Dilçilik nəzəriyyəsində dillərin müqayisəli öyrənilməsinin bəzi prinsipləri müəyyən edilmişdir.

Məsələn, dillərarası təsvir daxili təsvirə söykənməlidir, fərqlərin müəyyənləşdirilməsi müəyyən eynilik fonunda, müqayisənin əsası kimi aparılmalıdır, dillərin tədqiqi vahid nəzəri qurğular əsasında aparılmalıdır. Müqayisə birtərəfli və ya ikitərəfli xarakter daşıyır, analiz isə formadan məzmunu, ya da məzmunundan formaya aparılır. Müqayisə analizi diaxronik və ya sinxronik ola bilər; Bu müqayisəli prinsiplər dillərin öyrənilməsini qıcıqlandırmır və bütün müqayisə tədqiqatlarında ümumi olaraq riayət olunur.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1988.
2. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik, 2-ci cild, Bakı, 1993.
3. Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984.
4. Дронов В.В. Языковая картина мира. Журнал «Русский язык за рубежом». №5, 2007(204). С.5
5. Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. М.: Восток – Запад, 2007.
6. Сусов И.П. Введение в языкознание. М.: Восток – Запад, 2006.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА РУССКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

Исаева Нармина Шуа кызы
Резюме

В статье рассматриваются некоторые аспекты сравнительного исследования различных систем. Подчеркивается, что возрос интерес к сравнительному изучению языков в настоящее время. Актуальность, научно-теоретическая, практическая и методологическая значимость таких исследований являются обоснованными. Особое внимание уделяется лингво-культурологическим аспектам.

THEORETICAL PREREQUISITES FOR A COMPARATIVE ANALYSIS OF RUSSIAN AND AZERBAIJANI PHRASEOLOGY

Isaeva Narmina Shua
Summary

The article deals with some aspects of comparative study of different sistem and relativ languages at present. It is emphasized that interest to comparative study of languages has increased lately. The urgency, scientific – theoretical, practical and methodological significance of such research are substantiated. Special attention is given to linguistic-cultural aspect and universal categories.

Rəyçi: dosent Məmmədova P.H.

Humanitar fənlər kafedrasının 27 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayli protokolu

Daxil olma tarixi 04 fevral 2023-cü il

UOT:81.

THE APPROACHES AND METHODS IN TEACHING THE LANGUAGE-- EFFECTIVENESS AND WEAKNESS

f.ü.f.d. Talibova Aygün Nofər qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
managersat777@yahoo.com

Abstract: Language teaching approaches and methods have cast light on the language teaching theory and practice. There are still many controversies about their usefulness and appropriateness. This paper tries to analyze their effectiveness and weakness of several most influential teaching approaches and methods: Grammar-translation Method, Direct Method, Audio-lingual Method, Communicative Teaching Method, in order to have a better understanding and application in the future teaching practice.

Key words: teaching approaches and methods; effectiveness, weakness;

Açar sözlər: yanaşma və metodların tədrisi; effektivlik, zəiflik;

Ключевые слова: подходы и методы обучения; эффективность, слабость;

1. Introduction

Language teaching has a long, fascinating but rather tortuous history, in which a debate on teaching methods has evolved particularly over the last hundred years. The names of many of the methods (Grammar-translation Method, Direct Method, Audio-lingual Method, Communicative Teaching Method, etc) are familiar enough, yet the methods are not easy to grasp in practice because a method, however ill-defined it may be, is more than a single strategy or a particular technique. As a part of language teaching theories, these methods derived partly from social, economic, political, or educational circumstances, partly from theoretical consideration (new changes in language theories and in new psychological perspective on language learning), partly from practical experience, intuition, and inventiveness. Therefore, to some degree, they represent a combination of language teaching beliefs, but it is evident that they are characterized by the over-emphasis on single aspects as the central issue of language teaching and learning.

Modern foreign languages were learnt and, to a limited extent, taught in western Europe for centuries before they appeared on the curricula of schools around the middle of the eighteenth century. Throughout the ensuing period, which we term the 'Classical Period' due to the way the teaching of Latin and Greek served as a model for instructional methods, English played a relatively minor role. However, there was a growing clientele among the educated classes on the European continent for English literature and works on specialist topics such as philosophy and theology, so a reading knowledge was highly valued. The cultural tide was running in favor of the national vernacular languages and by 1800 it had drowned the last surviving utilitarian uses of Latin as the medium of instruction and communication in universities across the continent. 'Latin has died twice', as Widgery said later: 'once as the language of ancient Rome, a second time as the *lingua franca* of Europe: she is built into the framework of the world; cannot we let her rest there?'.

The logical consequence of the cultural transformation that the departure of Latin entailed should have been the adoption of the mother-tongue as the leading subject in formal education in Europe, and there were moves in that direction. However, this did little to dent the self-confidence of supporters of the classics. Latin, they argued, was more important than ever before. Utilitarian aims in education were essentially trivial, and the true value of the classics remained what it had always been: training the minds of the country's (male) youth. This 'mental training' claim was reasserted at every opportunity with no serious attempt to justify it or even explain what it was supposed to mean.

The first negative consequence of the continuing hegemony of classical languages, in particular Latin, was the attempt by modern language teachers to emulate the classics in the design of their teaching materials: the familiar pattern of grammar rules in the mother-tongue being followed by paradigms and vocabulary lists with an emphasis on exceptions. There was, however, one significant improvement, namely the provision of practice materials in the form of sentences to translate into and/or out of the new language.

In the early decades of the nineteenth century the restrictive nature of what later came to be called the 'Grammar-Translation Method' (or occasionally the 'Classical Method') was not too severe. True, it was all rather dull, but it prepared pupils to read the literature of the foreign language, which was the commonly accepted goal at the time, and, if lessons were 'extended' a bit by energetic teachers, there might be some more practical outcomes like a small measure of conversational fluency. As time went on, however, and as the need for practical skills in the spoken language became more obvious with improved travel and

communication, there were increasing criticisms of the inability of the profession and/or its publishers to come up with anything more relevant than increasingly arcane grammar rules, increasingly silly sentences for translation, and increasingly lengthy and wearisome lists of exceptions for memorization.

So far as English was concerned, the impact of traditional methods was relatively slight. English was not very widely studied in European schools in the first half of the nineteenth century, which was dominated mainly by French as the continental *lingua franca* in succession to Latin and as the second language of choice in countries like Russia. Less widely taught languages like English did, though, feature strongly in adult self-instructional courses, which offered a more varied and in some respects more sensible approach to instruction.

2. Effectiveness and Weakness of Teaching Approaches and Methods

2.1 Grammar-translation method

Grammar-Translation Method, just as the name suggests, emphasizes the teaching of the second language grammar, its principle techniques is translation from and into the target language. In practice, reading and writing are the major focus; little or no systematic attention is paid to speaking or listening. The student's native language is maintained as the reference system in the acquisition of the second language. Language learners are passive in language learning and teachers are regarded as an authority, i.e. it is a teacher-centered model. The Grammar-Translation Method has been facing various attacks from reformers. Some criticize that this method often creates frustration for students by a tedious experience of memorizing endless list of unusable grammar rules and vocabulary, and the limitations of practice techniques never emancipate the learner from the dominance of the first language; others say that this method pay little attention to the student's communicative competence. In spite of the severe attacks, the Grammar-Translation Method is still widely practiced. Why? Because there is no inherent contradiction between grammar instruction and communicative approach, and a sort of explicit grammar instruction can complement communicative language teaching to raise learners' conscious awareness of the form and structure of the target language. Moreover, the first language, as a reference system, can dismiss the misunderstanding in the process of the second language learning. Then, thinking about formal features of the second language and translation as a practice technique put the learner into an active problem-solving situation. Finally, Grammar-Translation Method appears relatively easy to apply and it makes few demands on teachers, which is perhaps the exact reason of its popularity.

2.2 The direct method

The direct method is a radical change from Grammar-Translation Method by the use of the target language as a means of instruction and communication in the language classroom, and by the avoidance of the use of the first language and of translation as a technique. It is a shift from literary language to the spoken everyday language as the object of early instruction. In this method, the learning of languages was viewed as analogous to the first language acquisition, and the learning process involved were often interpreted in terms of an association's psychology. The direct method was a first attempt to make the language learning situation one of the language use. It demanded inventiveness on the part of teachers and led to the development of new techniques of language, such as demonstrations of pictures and objects, the emphasis on questions and answer, spoken narratives, dictation and imitation, etc. Nevertheless, two questions will be raised inevitably about this method: one is how to safeguard against misunderstanding without translating (especially, some abstract ideas), without reference to the first language; the other is how to apply this method beyond elementary stage of language learning. Furthermore, this method requires teachers who are native speakers or have native-like fluency in the foreign language they teach, but in practice, it is difficult to meet these requirements.

2.3 The audio-lingual method

The audio-lingual method was the first to claim openly to be derived from linguistics and psychology. Audiolingualism reflects the descriptive, structural, and contrastive linguistics of the fifties and sixties. Its psychological basis is behaviorism which interprets language learning in terms of stimulus and response, operant conditioning, and reinforcement with an emphasis on successful error-free learning. It assumes that learning a language entails mastering the elements or building blocks of the language and learning the rules by which these elements are combined, from phoneme to morpheme to word to phrase to sentence. Therefore, it was characterized by the separation of the skills---listening, speaking, reading, and writing---and the primacy of the audio-lingual over the graphic skills. This method uses dialogues as the chief means of presenting the language and stresses certain practice techniques, such as pattern drills, mimicry and so on. Listening and speaking were now brought right into the center of the stage in this method, tape recordings, and language laboratory drills were offered in practice. As one of the most popular methods in the history of foreign language teaching, the audio-lingual method is of some great contributions to language teaching, for example, it attempted to make language learning accessible to large groups of ordinary learners because it proposed that language teaching should be organized in such a way as not to demand great intellectual feats of abstract reasoning to learn a language. In addition, it stressed syntactical progression, while previously methods had tended to be preoccupied with vocabulary and morphology. In spite of these contributions, audiolingualism was also criticized in many ways. First, its theoretic foundation was attacked as being unsound both in terms of language theory and learning theory by Chomsky's theory of TG grammar; second, the practical results fell short of expectations and students were often found to be unable to transfer skills acquired through Audiolingualism to real communication outside the classroom. Therefore, it ignores the communicative competence in teaching practice.

2.4 Communicative teaching method

Under the influence of British applied linguists (such as John Firth, M.A.K.Halliday, who stressed the functional and communicative potential of language), sociolinguistics works (Dell Hymes, and W.Labov) and some philosophy work (J. Austin and J. Searle), the communicative method was advocated in language teaching. It saw the need to focus on communicative proficiency rather than on mere mastering of structures. This communicative teaching method aims to make communicative competence the goal of language teaching, and develops procedures for teaching the four skills that acknowledge the interdependence of language and communication. It encourages activities that involve real communication and carry out meaningful tasks. It believes that language is meaningful to the learner supports the learning process. Language learners are expected to be negotiators, teachers to be an organizer, a guide, an analyst, a counselor, or a group process manager. It is no doubt that the communicative method developed quite fast, it dominates language teaching in many countries because it not only makes language learning more interesting, but helps learners develop linguistic competence as well as communicative competence. However, problems also arose in the initial wave enthusiasm about it. For example, Can this method be applied at all levels in teaching? How such an approach can be evaluated? How suitable it is for non-native teachers? How it can be adopted in situations where students must continue to take grammar-base tests? Of course, these issues will help us have a better application of the communicative method.

3. Conclusion

Each of the different methods has contributed new elements and has attempted to deal with some issues of language learning. However, they derived in different historical context, stressed different social and educational needs and have different theoretical consideration.

Therefore, in teaching practice, in order to apply these methods effectively and efficiently, practitioners should take these questions in mind: who the learners are, what their current level of language proficiency is, what sort of communicative needs they have, and the circumstances in which they will be using English in the future, and so on. In a word, no single method could guarantee successful results.

Literature

1. Stern, H.H. Fundamental Concepts of Language Teaching. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 1999.
2. Richard, Jack C. & Theodore S. Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press, 2000.
3. HU Zhuang-lin. Linguistics: A Course Book (2nd edition). Beijing: Beijing University Press, 2001.
4. Bussmann Hadumod. Routledge Dictionary of Language and Linguistics. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press, 2000.

DİLİN TƏDRİSİNDƏ YANAŞMA VƏ METODLAR – EFFEKTİLİK VƏ ZƏİFLİYİ

Talıbova Aygün Nofər qızı
Xülasə

Müasir xarici dillər XVIII əsrin ortalarında məktəblərin tədris proqramlarında tətbiq edilmədən əvvəl əsrlər boyu Qərbi Avropada öyrənilmiş və az səviyyədə tədris edilmişdir.

Dilin öyrətmə yanaşmaları və metodları dilin tədrisi nəzəriyyəsi və praktikasına aydınlıq gətirilmişdir. Onların faydalılığı və məqsədəuyğunluğu ilə bağlı hələ də çoxlu mübahisələr vardır. Bu məqalə gələcək tədris təcübəsində daha yaxşı başa düşülməsi və tətbiqi üçün bir-neçə ən təsirli tədris yanaşma və metodlarının: qrammatik tərcümə metodunun, vasitəli metodun, audio-linqual metodun, kommunikativ tədris metodunun effektivliyini və zəifliyini təhlil etməyə çalışmışdır.

ПОДХОДЫ И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ—ЭФФЕКТИВНОСТЬ И СЛАБОСТЬ

Талыбова Айгюн Нофер кызы
Резюме

Современные иностранные языки изучались и в ограниченной степени преподавались в Западной Европе за столетия до того, как они появились в школьных программах примерно в середине XVIII века.

Подходы и методы преподавания языка пролили свет на теорию и практику преподавания языка. До сих пор ведутся споры об их полезности и уместности. В этой статье делается попытка проанализировать их эффективность и недостатки нескольких наиболее влиятельных подходов и методов обучения: грамматико-переводного метода, коммуникативного метода обучения, чтобы иметь лучшее понимание и применение в будущей педагогической практике.

Rəyçi: F.ü.f.d. Abdullayeva Elnarə

UOT:82.

ELİZA ORJEŞKOVA VƏ STEFAN JEROMSKIY YARADICILIĞININ POLŞA ƏDƏBİYYATINDA MÖVQEYİ

Qocayeva Leyla Elşad qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
leyla_qocayeva@inbox.ru

Xülasə: *Polşa yazıçısı və Polşanın bölünməsi zamanı pozitivist hərəkətin aparıcı yazıçısı olan Orzeşkova işğal altındakı ölkəsinin sosial vəziyyətindən bəhs edən 30 roman, 120 esse, dram və qısa hekayə yazıb. Eyni zamanda, o, insanların real vəziyyətini parlaq təsvirlərlə danışdı. Əsərlərinin çoxunu sosial problemlərin həllinə yönəldən yazıçı Polşanın azadlıq mübarizəsini təsvir etmişdir. Eliza vətənpərvərlik və kosmopolitizmi araşdırmağa başlayır. Onun əsərlərinin yeganə nəşri Varşavada nəşr olunub. Xalqın Vətən uğrunda sonsuz mübarizəsi məsələsi onun yaradıcılığının qırmızı xətti hesab olunurdu. Onun ədəbi nümunələrinin dili çox sadəliyi və yığcamlığı ilə seçilirdi. Əsərlərinin çoxu alman dilinə tərcümə olunub. İnqilabi ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən olan yazıçı-dramaturq Stefan Zeromski “Sizifin əməyi” povestində polyak gənclərinin azadlıq ruhunu sarsıtmaq cəhdlərindən bəhs edir.*

Açar sözlər: polşa realizmi, cəmiyyət, pessimizm, sosial problemlər, vətənpərvərlik

Keywords: polish realism, society, pessimism, social problems, patriotism

Ключевые слова: польский реализм, общество, пессимизм, социальные проблемы, патриотизм

Polşa ədəbiyyatında tənqidi realizmin ən görkəmli qadın nümayəndəsi polyakdilli yazıçı və ictimai xadim Eliza Orjeşkovadır (6 iyun 1841, Qrodno yaxınlığında Milkovşına kəndi, Rusiya imperiyası – 18 may 1910, Qrodno). Polşada məşhur polyak, Belarusda – belorus yazıçısı hesab edilir. Yazıçı Eliza Orjeşkova polyak ədəbiyyatının inkişafına verdiyi töhfənin əhəmiyyətliyinə görə Polşanın Adam Mitskeviç və Henrik Senkeviç kimi məşhur ədəbi xadimləri ilə eyni səviyyədə durur. 44 illik yaradıcılıq fəaliyyəti ərzində o 60 bədii əsər və çoxsaylı məqalələr yazıb. Bu əsərlərdə başlıca vurğu kasıb kəndlilərin həyatına edilib və buna görə də Orjeşkovanın yaradıcılığı 19 əsrin ortaları-sonları Polşa xalqının həyatının həqiqi ensiklopediyası hesab edilir. Orjeşkova əsərlərində qadın məsələsinə böyük diqqət yetirir. “Pan Qraba” (1869), “Marta” (1873) və digər roman və povestləri qadınların ictimai emansipasiyası və insan ləyaqəti uğrunda mübarizəsi mövzusunda yazılıb, bu əsərlərdə qadının burjuaziyaxta Polşasında hüquqsuz mövqeyi və bu şəraitdə uşaq iztirabları mövzusu olduğu kimi göstərilib. O qadınların təhsil və layiqli iş almaq zərurəti, sosial məsələlərin həllində hüquq bərabərliyi lehinə çıxış edir. Patriarxal mülkədarlıq quruluşunun parçalanması və burjuaziyanın yüksəlişinə “Eli Makover” (1874—1875), “Broxviçlər ailəsi” (1876) romanları və s. həsr olunub. “Meir Ezofoviç” romanı (1878; 13 dilə tərcümə edilib) geniş tanınıb. Bu əsərdə yazıçıya yaxın yəhudi məsələsinə toxunulur. Roman üzərində işdən əvvəl tarix və iudaistika sahəsində ciddi hazırlıq aparılıb (2, 447). Öz romanında Orjeşkova xüsusi mədəniyyəti, adət-ənənəsi və mentaliteti olan mürəkkəb, qeyri-yekcins yəhudi mühitinin inandırıcı mənzərəsini təsvir edir.

Orjeşkovanın məşhur realistik əsəri yazıçının nailiyyətlərinin zirvəsi – “Neman üzərində” sosial-psixoloji romanıdır (1887). Müasir Polşa həqiqətlərinin yaradılmış geniş lövhəsi Polşa üçün tipik olan sosial münaqişəni təsvir edir: qarşımızda bir birindən həyat tərzinə, dünyaya münasibətinə və mədəniyyətinə görə fərqlənən iki aləm canlanır (1, 18). Dramaturq və publisist, əsl vətənpərvər və Polşa tənqidi realizminin banisi Boleslav Prus ənənələrinin davamçısı Stefan Jeromskiy (14 oktyabr 1864, Kels yaxınlığında Stravçin – 20 noyabr 1925, Varşava) böyük və özünəməxsus yazıçı idi. Stravçində (Kels şəhəri yaxınlığında) müflisləşmiş şlyaxta ailəsində dünyaya göz açıb. Atası 1863-cü il üsyanında

iştirak etdiyinə görə əmlakından məhrum olunub və folvarklar (mülkədar təsərrüfatları) icarəyə götürüb. Stefan erkən yaşlarında valideynsiz qalıb. Gəncliyini səfillik içində keçirib. Vərəm xəstəliyi keçirib və sonradan bütün həyatı boyu onun nəticələrindən əziyyət çəkib. Jeromskiy vətənpərvərlik-romantik ənənələrdə tərbiyə olunub.

Jeromskiy Kelsdə gimnaziyada təhsil alıb ki, burada da onun müəllimi ədəbi tənqidçi, ədəbiyyat tarixçisi, publisist, tənqidçi və gözəl pedaqoq Antoni Qustav Bem olub. Çox illər sonra Jeromskiy onun haqqında öz əsərlərində yazacaq, “Sizif əməyi” povestindəki professor Ştetter obrazı məhz Antoni Bemdən götürülüb.

Maddi vəsaitin çatışmaması Jeromskini gimnaziyada təhsilini yarımçıq qoymağa və Varşavaya yollanmağa məcbur edib. Burada o iki il kamal attestatının tələb olunmadığı Ali baytarlıq məktəbində təhsil alıb. Vətənpərvərlik fəaliyyətinə görə həbs olunub. İnqilabi hərəkətdə iştirak etməsə də, yaradıcılığı azad fikirli və aktual olub. 1889-cu ildən xüsusi müəllim işləyib. 1880-ci illərdə ədəbi fəaliyyətə başlayıb. Erkən hekayələrini “Tıqodnik Povşexni” həftəlik məcmuəsində və “Qlos” qəzetində dərc etdirib. 1892-ci ildə Vyanaya, Sürixə, Münhenə səfər edib, bir neçə ay Krakov və Zakopanda keçirib. Rappersvildə Polşa muzeyində kitabxanaçı köməkçisi işləyib (1892—1896). Qayıtdıqdan sonra Varşavada Zamoyskix Kitabxanasının kitabxanaçısı olub (1897—1904). İlk prozaik məcmuələrini 1895-ci ildə dərc etdirib. Daha sonra ədəbi həyat yaşayıb. “Hekayələr” (1895), “Prozaik əsərlər” (1898) adlı ilk məcmuələrində dərc edilmiş hekayə və povestləri oxucular və tənqidçilər tərəfindən yaxşı qarşılanıb. Erkən əsərləri süjetlərin xüsusiyyətləri ilə fərqlənir: qəhrəmanların arzularını gerçəkləşdirmək cəhdlərində uğursuzluğa uğradıqları sosial tərəqqiyə skeptik münasibət. Müəllifə 90-cı illərdə güclənən çarəsizlik motivləri, pessimistik notlar xasdır. Bunu novellaların adları da təsdiq edir – “Məzar”, “Bizi quzğunlar didəcək”. Xalqa xidmət Jeromskinin qəhrəmanlarında qurban, faciə xarakteri alır. Süjetlər çox zaman 1863-cü il uğursuz üsyanından sonra Polşa həyatının acınacaqlı mənzərəsini və səfillik və haqsızlığın hökm sürdüyü Polşa kəndinin dəhşətli həyatını təsvir edir.

1897-ci ildə Jeromski əsasən şəxsi bioqrafiyasına əsaslanan “Sizif əməyi” povestini dərc edir. Bu əsər bu gün də çox populyardır. Müəllif burada şlyaxta nümayəndəsi Marsin Boroviçin uşaqlığını və Rusiya təhsil sistemində böyümə prosesini təsvir edir. Jeromskinin sonrakı əsərlərində milli-azadlıq motivləri ictimai-siyasi motivlərlə uzlaşır. “Yurdsuzlar” romanının (1900) mərkəzi mövzusu – sosial ədalətsizlikdir. Jeromskinin ən məşhur romanı “Kül” – Napoleon müharibələri dövründə polyakların həyatının epik panoramasıdır (1902—1903).

Onun əsərlərində getdikcə daha çox pessimizm, cəmiyyətin problemlərinin həlledilməzliyinə əminlik, şərin üstün olması fikri qoyulur. Müasir dövrün etik və sosial problemləri “Günahın tarixi” romanında (1908) qaldırılır. Kilsə və ailəsinin razılığı olmadan sevmiş, cəmiyyət tərəfindən rədd edilərək, həyatın dibinə yuvarlanmış gənc qadının hekayəsi sərt, bəzən kobud açıqlıqla danışılır (3). Burada günahkar qəddar bəşəri qanunlardır, yoxsa şərin kökü ixtiyari olaraq, xoşbəxtliyin əvvəlcədən müəyyən edilmiş müvəqqətiliyində, insanın günahkar təbiətindədir? Təsvir olunan hadisələrin fəlsəfi, etik tərəfi müəllifin özü və öz personajları ilə apardığı sonsuz daxili müzakirə predmetidir. Jeromskinin romanlarının çox hissəsini bürüyən ruh düşkünlüyü ab-havası 1918-ci ildə Polşanın müstəqillik qazanmasından sonra yazılmış əsərlərdə nəzərəcarpacaq dərəcədə dağılmağa başlayır. İndi xalqın ən yaxşı qüvvələri ədalətsizlik izlərini məhv edəcək yeni ictimai idarə üsulunun qurulması üçün birləşə bilərlər. Lakin onun sonuncu “Bahar ərəfəsi” romanında xalqın gələcəyinə görə dərin təşviş duyulur (5). Jeromski gələcəkdən xəbər verərək deyir ki, yeni Polşa radikal sosial islahatlar yoluna qədəm qoymasa, səbirsiz gənclər asanlıqla yadelli ekstremistlərin qurbanı ola bilər. Yaradıcılıqdan başqa, Stefan Jeromski ictimai həyatda fəal iştirak edir. Görünür

buna keçmişin – yoxsulluq içində keçmiş vaxtların xatirələri imkan yaradıb. Onun Varşava yaxınlığındakı evi həmişə vətənpərvərlik və maarifçilik fəaliyyətinin cəmləşmə yeri

olub. Burada yoxsul ailələrin uşaqları üçün uşaq bağçası və Polşa məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Jeromski “Svet” Nalençuva maarifçilik cəmiyyətinin fəxri rəhbəri olub. Yerli zadəganların nümayəndələri ilə birlikdə o Xalq universiteti yaradaraq, özü mühazirələr oxuyurdu. Varşavada Stefan Jeromski İctimai kitabxana yoldaşlığının yaradılmasında iştirak edir.

1925-ci ildə ilk dəfə olaraq “Dənizdən əsən külək” (1922) Polşa dəniz sahilinin tarixi haqqında əsərlər toplusuna görə Polşa dövlət ədəbi mükafatını alır. Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı nominantı olub. Öz aralarında birləşmiş tarix və müasirlik, qəhrəmanların ictimai və mənəvi münaqişələri, varlığın faciəvililiyi və gözəlliyi – Jeromskinin prozasında həmişə mövcud olmuş mövzulardır. O elə məhsuldar yazıçı idi ki, hamısını sadalamaq çətindir. Onun qələminə tarixi əfsanələr, epopeyalar, dram əsərləri məxsusdur (4). O ən müxtəlif oxucuların ürəklərinə açar tapırdı. Bundan dəmiryolçular ittifaqında aparılmış sorğu xəbər verir: sorğu iştirakçılarının yarısı Jeromskini öz sevimli yazıçısı adlandırır (ikinci yerdə Senkeviç idi). Elə həmin il onun əsərləri dərc olunur – məcmuələr çox ucuz idi, bir cildin qiyməti 1,50 zloti təşkil edir və çox böyük tirajlarla satılırdı. Stefan Jeromskinin əsərləri onlarla dilə tərcümə olunub, onlar əsasən tamaşalar qoyulub və filmlər çəkilib. Bu filmlər arasında – “Günahın tarixi” (1911, 1933, 1975), “Həyatın gözəlliyi” (1921), “Bahar ərəfəsi” (1928, 2001), “Kül” (1965), “Doktor Yudım” (1975), “Doğru çay” (1987), “Sizif əməyi” (2000) qeyd edilə bilər. Bütün təqdim edilmiş kitabları, eləcə də müəlliflərin digər əsərlərini Kalinin rayon kitabxanalarında tapa bilərsiniz.

Ədəbiyyat

1. Жиркевич. А. Памяти Э. Б. Оржешко-Нагорской. Вильна:Типография М. А. Дворжеца, Немецкая ул., д. 3. 1912. с. 18 - 36.
2. Журнал "Пробуждение" , 1910, No 13, с. 447-448
3. Каминская Ю., Ст. Жеромский, "Книгоноша", 1925, No 39-40
4. <https://calapolska.ru/polsha/kultura/polskij-natsionalnyj-kostyum-napolotnah-petra-stahevicha>
5. <http://mypucmy.ru/countries/Poland/59/Poland-kyhnya-osobennostuPoland-kyhnu>

ELIZA ORZESZKOWA AND STEFAN ZEROMSKI'S CREATIVITY КРЕАТИВНОСТЬ ЭЛИЗЫ ОРЖЕШКО И СТЕФАНА ЖЕРОМСКИЙ В ПОЛЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Годжаева Лейла Эльшад кызы

Резюме

Польская писательница романов и ведущая писательница позитивистского движения во время разделов Польши. Оржешкова написала 30 романов, 120 очерков, драм и новелл, посвященных социальным условиям ее оккупированной страны. В то же время она выступала с живыми описаниями реального положения народа. Направляя многие свои произведения на решение социальных проблем, писательница изображала борьбу Польши за свободу. Элиза начинает исследовать патриотизм и космополитизм. Единственное издание ее произведений было издано в Варшаве. Красной линией ее творчества считался вопрос о бесконечной борьбе народа за Родину. Язык ее литературных образцов отличался большой простотой и лаконичностью. Большинство ее произведений переведены на немецкий язык. Писатель-драматург Стефан Жеромский, один из выдающихся представителей революционной литературы, в повести “Сизифов труд” рассказывает о попытках подорвать дух свободы польской молодежи.

IN POLISH LITERATURE

Gojaeva Leyla Elshad

Summary

Eliza Orzeszkowa was a Polish novelist and a leading writer of the [Positivism](#) movement during [foreign Partitions](#) of [Poland](#). Orzeszkowa wrote a series of 30 [novels](#) and 120 powerful [sketches](#), dramas and [novellas](#), dealing with the social conditions of her occupied country. At the same time, she gave lively descriptions of the real situation of the people. The writer, who focused many of her works on social problems, also portrayed Poland's struggle for freedom. The playwright Stefan Żeromski, one of the foremost exponents of revolutionary literature, recounts the attempts to undermine the spirit of freedom among Polish youth in his story "The Labor of Sisyphus". The work is based on events that happened to the author and his comrades-in-arms in their youth.

Rəyçi: f.f.d. Əsədova Zülfiyyə

Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının 12 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 16 yanvar 2023-cü il

УДК:811.161.1.

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КОЛОРОНИМА «КРАСНЫЙ» В ТЕРМИНООБРАЗОВАНИИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Профессор Магеррамова Севиндж Аббасгулу гызы

Бакинский Государственный Университет

samumtornado@qamil.ru

Аннотация: В настоящей статье систематизируются и анализируются термины различных научных областей (ботаника, зоология, геология, минералогия, медицина, химия, астрономия, градостроительство, история), компонентом которых является колороним «красный». Актуальность исследования обусловлена: интересом к проблемам, связанным с изучением терминов с компонентом – колоронимом, их функционирования и использования в терминологии различных научных областей, а также противоречием между значимостью феномена цвета для различных сфер человеческой деятельности и относительно слабой изученностью цветообозначения и цветовосприятия в терминообразовании. Отмечается, что колороним "красный" наиболее продуктивен в терминообразовании таких областей наук, как ботаника и зоология. Колороним «красный» не только определяет цветовое значение, но и обладает широким потенциалом в терминообразовании. Он входит в состав терминологии различных областей науки как символ номинаций биологических, геологических, анатомических и других объектов. Безусловно, колороним «красный» формирует разнообразный в функциональном и лексико-семантическом отношениях пласт терминологической лексики русского языка. Термины с компонентом-колоронимом "красный" придают особый смысл и уникальность терминологии рассматриваемых научных областей.

Ключевые слова: колороним "красный", терминообразование, термины, русский язык, ботаника, зоология, медицина

Açar sözlər: «qırmızı» koloronimi, termin yaradıcılığı, rus dili, botanika, zoologiya, təbabət

Keywords: the coloronym "red", term formation, terms, the Russian language, botany, zoology, geology, medicine, chemistry

Как известно, цветообозначения (в дальнейшем - колоронимы – С.М.) являются составной частью языковой картины мира любого народа. Лингвоцветовая картина мира всегда вызывала большой научный интерес. «Система цветовых концептов представляет собой цветовую картину мира, эксплицируемую всеми лексическими средствами, имеющими значение цвета (лексемы, словосочетания, идиомы), что образует лингвоцветовую картину мира того или иного народа. Если следовать этой логике, лингвоцветовая картина мира является структурированным фрагментом лексического состава языка» (1, с.10). Колоронимы, обозначающие всё богатство и разнообразие цветовых оттенков окружающего мира, исследуются в самых различных аспектах в искусстве, лингвистике, литературе, медицине, физике, эстетике и т.д. Они входят в состав фразеологизмов (*белая ворона; белая кость; красное словцо; чёрная зависть; зелёный свет* и др.), пословиц, поговорок, синестетических метафор (*зелёный шум, белый шум; синяя вечность; зелёная тоска; чёрная тишина; коричневая чума* и др.), а также терминов. Как верно отмечает профессор Л.М.Грановская, «цветообозначения в профессиональной литературе – важная часть специальной номенклатуры. Описание свойств, качеств предметов и явлений требует обширной и гибкой системы определений» (4, с.7). Безусловно, колоронимы не только определяют цветовое значение, но и активно участвуют в терминообразовании различных областей науки, техники и т.д. Сразу же отметим, что до сих пор колоронимы в составе терминов рассматривались только в медицинской и анатомической терминологии (3; 6; 7). В настоящей же статье систематизируются и анализируются термины различных научных областей, компонентом которых является колороним «красный», т.е. термины, наделённые семантикой цвета. Терминологический материал для данной статьи получен методом сплошной выборки из различных терминологических словарей (5; 8; 9; 10;11).

Актуальность исследования обусловлена интересом к проблемам, связанным с изучением терминов с компонентом – колоронимом, а также их функционирования и использования в терминологии различных научных областей. Популярность колоронимов как предмета исследования объясняется ещё и тем, что они являются составной частью более глобальной проблемы соотношения содержания и формы языкового знака. Всё это делает актуальным изучение словообразовательного потенциала колоронимов в терминообразовании как в теоретическом, так и в практическом плане.

Выявленные нами термины с компонентом – колоронимом *красный* систематизируются и рассматриваются по конкретным областям науки.

1. Ботаническая терминология

В ботанической терминологии термины с компонентом «красный» составляют особый пласт. Прежде всего следует отметить, что ботаническая терминология русского языка, как и другие терминосистемы, прошла определенные этапы становления и развития, и ботанические термины отражают особенности формирования и развития ботанической лексики. Источником формирования ботанической терминологии русского языка является, в первую очередь, собственно языковая база, а также другие национальные языки: *бузина красная*, или *бузина обыкновенная*, или *бузина кистистая* – растение с ярко-красными плодами; *красная смородина* - кустарник со съедобными ярко-красными ягодами; *красная берёза*, или берёза Ярмоленко (названа в честь советского флориста и палеоботаника Александра Викторовича Ярмоленко (1905-1944) – С.М.) – вид берёзы, побеги которой имеют бурый или коричневый с характерным красным отливом; *красная герань*, или герань

крово-красная – многолетнее растение с многочисленными карминно-красными цветами; *красная алыча* – кустарник или дерево подсемейства сливовые с красными плодами; *красная верба*, или *краснотал* – сразу укажем, что это дерево имеет несколько названий: ива остролистная, краснотал, шелюга. Вид лиственных деревьев с гибкими красно-бурыми ветвями; *красный апельсин*, или кровавый апельсин – разновидность апельсина кроваво-красного цвета. Такой цвет ему придаёт наличие пигментов; *красный банан* – сорт банана с красновато-фиолетовой кожицей; *красный лук* – разновидность репчатого лука с красно-фиолетовой кожурой и белой мякотью с оттенками пурпурного; *антуриум красный* – экзотическое комнатное растение с ярко-красными цветами; *подосиновик красный* – съедобный гриб с буровато-красной шляпкой. Интересно, что у этого гриба несколько названий: *красный гриб* – красноголовик – красник – красик – красный осиновик. Как видно, в основе всех его названий – красный цвет его шляпки; *красный женьшень* – корень женьшеня, обработанный паром и высушенный; *дуб красный* – получил своё название по двум причинам: 1) осенью его листва окрашивается в необычные оттенки красного цвета; 2) его древесина обладает ярко-красным окрасом и считается ценной; *клён красный* – листопадное дерево, листья которого осенью окрашиваются в малиновый, оранжево-розовый цвет. Цветки и плоды этого дерева также красного цвета; *красный рис* – одна из многих разновидностей риса с зернами коричнево-красного или красноватого оттенка; *красный картофель* – разновидность картофеля с кожурой красного цвета; *красный корень*, или копеечник забытый – растение с красными цветами; *перец сладкий красный* – разновидность болгарского перца насыщенного красного цвета; *клевер красный*, или клевер красноватый – многолетнее травянистое растение; *красное дерево* – древесина некоторых видов деревьев, имеющая красные и коричневатые тона, прочная и хорошо поддающаяся обработке.

Как видно из вышерассмотренных примеров, среди выявленных нами ботанических терминов с компонентом – колоронимом «красный» 14 представлено структурной моделью «прилагательное + существительное» и 7- структурной моделью «существительное + прилагательное».

2. Зоологическая терминология

Колороним «красный» является компонентом и зоологических терминов: *красная панда* – другие названия: малая панда – кошачий медведь: млекопитающие семейства пандовых с красивым красно-каштановым окрасом; *красная рыба* – гипероним (родовое понятие), включающий названия семейств осетровых, лососевых рыб с красным цветом мяса; *красная утка*, или огарь – птица семейства утиных с ярким оранжево-коричневым оперением; *шашечница красная* – вид бабочек с ярко-оранжевыми крыльями; *красный волк*, или горный волк – разновидность волка с ярко-рыжей пушистой шерстью; *красный ара*, или ара макао – разновидность попугая, в оперенье которого преобладает красный цвет; *красный клоп* – одно из многих названий вида наземного клопа (клоп – солдатик, красноклоп бескрылый, козачёк). Окраска чёрная с ярко-красным рисунком, глаза красные (отсюда и название); *красный неон*, или кардинальская тетра – одна из самых популярных и красивых аквариумных рыб красно-голубого цвета; *красный огненный муравей* – разновидность одного из самых опасных в мире ядовитых муравьёв рыжевато-коричневого цвета.

Как видно из рассмотренных примеров, в зоологической терминологии колороним «красный» в основном входит в названия рыб и насекомых.

3. Геологическая и минералогическая терминология

Красная глубоководная глина – осадок кирпично-красного цвета, образующийся на дне океанов; *красный щебень*; *минералы, драгоценные и полудрагоценные камни красного цвета*: *красная медная руда*, или куприт; *красный железняк*, или гематит;

красный нефрит; красный сапфир, красный турмалин; красный янтарь, красный бриллиант. Красный бриллиант – один из самых редких оттенков алмаза, встречающихся в природе.

Как видно из рассмотренных примеров, в геологической и минералогической терминологии колороним *красный* входит в основном в состав названий минералов, драгоценных и полудрагоценных камней.

4. Медицинская и химическая терминология

Безусловно, общеизвестен тот факт, что большинство медицинских, анатомических терминов, используемых в настоящее время в медицине, – латинские или латинизированные греческие слова, имеющие древнейшее происхождение. Однако наряду с ними существует довольно значительное количество терминов, имеющих иное происхождение и образованных другими способами, в частности, с участием колоронимов, например: *белая горячка, чёрная оспа, жёлтая лихорадка, белые кровяные тельца* и др. С колоронимом «красный» нами выявлены следующие термины: *системная красная волчанка*, или болезнь Либмана – Сакса – воспалительное заболевание; *красный глаз* – воспалительный процесс в глазах; *красный дермографизм* – болезнь, при которой появляются красные пятна, сохраняющиеся длительное время; *красный плоский лишай* – зудящие воспалительные высыпания на коже красного или фиолетового цвета; *краснуха*, или третья болезнь – вирусная инфекция, проявляющаяся в виде красной сыпи по всему телу (отсюда и название). С.И. Мажаева и Э.М. Байдашева, проанализировав термины с компонентом – колоронимом в языке медицины, установили, что «наивысшая частотность колористической номинации зафиксирована в тематической группе «кожные болезни», т.к. дерматология является такой клинической дисциплиной, в которой преобладают визуальные методы обследования больного» (7). В отличие от всех вышепересмотренных примеров, образованных на основе структурной модели «прилагательное + существительное» и «существительное + прилагательное», данный термин образован суффиксальным способом: *красн* – корень + *ух* – суффикс + *а* (окончание);

красный фосфор – вещество красного цвета, являющееся модификацией химического элемента фосфора; *красные кровяные тела*, или эритроциты – наиболее многочисленный клеточный компонент крови, содержащий гемоглобин.

Помимо терминов вышеприведенных групп нами также выявлены единичные термины с колоронимом «красный» из следующих областей и сфер науки и т.д.:

в астрономии: *красные гиганты* – массивные и очень большие звезды. Максимум их излучения приходится на красную и инфракрасную область спектра (отсюда и название);

в градостроительстве: *красная линия* – граница, отделяющая территорию, определённую под общее пользование, от территории, предназначенной под отдельные участки индивидуального пользования.

Интересны и следующие примеры: *Красная книга* – аннотированный список редких и находящихся под угрозой исчезновения или исчезнувших животных, растений и грибов; *красная строка* – отступ в начале строки. Особо следует также отметить историзмы: *Красная Армия, Красная Гвардия, Красный террор*.

«Красный террор — комплекс карательных мер, проводившихся большевиками в ходе Гражданской войны в России (1917-1924) против социальных групп, провозглашённых классовыми врагами, а также против лиц, обвинявшихся в контрреволюционной деятельности. Служил средством устрашения как антибольшевистских сил, так и не принимавшего участия в Гражданской войне населения» (2, с.6). Общеизвестно, что прилагательное "красная в наименовании "Красная Армия" имеет значение «революционная».

Таким образом, как видно из вышерассмотренных примеров: 1) колороним «красный» наиболее продуктивен в терминообразовании таких областей наук, как ботаника и зоология. Колороним «красный» не только определяет цветовой значение, но и обладает широким потенциалом в терминообразовании. Он входит в состав терминов различных областей науки как символ номинаций биологических, геологических, анатомических и других объектов; 2) Многие из рассмотренных терминов имеют абсолютные синонимы, включающие два и более компонентов, например: *красный неон – кардинальская тетра* (3); *бузина красная – бузина обыкновенная – бузина кистистая* (4); *красная верба – краснотал – ива остролистная – шелюга* (4); *красный клоп – клоп – солдатик – красноклоп бескрылый – козачёк* (5); *красный гриб – красноголовик – красник – красик – красный осиновик* (6) др. «Термин – синоним с колоронимом необходим в процессе профессиональной коммуникации, он репрезентирует профессионально языковую картину мира специалиста... Он используется для устранения повторов, уточнения или пояснения понятия. Наличие синонимии является отражением и фиксацией полученного знания» (7).

Безусловно, колороним «красный» формирует разнообразный в функциональном и лексико-семантическом отношениях пласт терминологической лексики русского языка. Более того, он не только реализует номинативную функцию, но и при этом создает образную картину языка конкретной области науки. Рассмотренные термины с компонентом - колоронимом «красный» конкретизируют растение, животное (рыбу, птицу, насекомое), камень, минерал, небесное тело и расширяют профессиональную картину специалиста.

Литература

1. Алымова, Н.Н. (2007). Цвет как лингвокогнитивная категория в русской языковой картине мира. Автореф. дис... канд. филол.наук, Санкт-Петербург, 19 с.
2. Волков С. В. Красный террор глазами очевидцев. М., 2009. 448 с.
3. Волкова, М.Г., Васильева С.Л., Абрамова А. А. (2020). Способы обозначения цвета и света в латинской медицинской терминологии (на материале анатомической терминологии) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Том 13. Выпуск 10, с.216-220
4. Грановская, Л.М. (2005). Цветообозначения в истории русской лексики //Л.М. Грановская. Русский литературный язык: Лексикология и стилистика сборник статей. Баку: Китаб алеми, с.7-21.
5. Дорофеев, В.И. Яковлев Г.И., Дубенская Г.П. (2019). Ботанический иллюстрированный словарь. Санкт-Петербург, СпецЛит, 382 с.
6. Костромина, Т.А., Новикова О.М. (2020). Колоронимы в медицинской терминологии. Baltic Humanitarian Journal. Т. 9. № 1(30) филологические науки - языкознание. с. 245-247.
7. Маджаева, С.И., Байдашева Э.М. (2020). К вопросу об изучении термина с компонентом цветообозначения в языке медицины. Вестник Северо-восточного федерального университета имени М.К.Аммосова. №1, 2020, <https://doi.org/10.25587//SVFU.75.55416>.
8. Прохоров, А.М. (2004). Большой энциклопедический словарь. Санкт-Петербург, Норинт, 1456 с.
9. Словарь биологических терминов. (2013). М., 288 с.
10. Словарь геологических терминов и понятий (2014).Томск, 71с.
11. Энциклопедический словарь медицинских терминов в трёх томах. / Петровский Б.В.. (1982), (1983), (1984) т. 1, 464 с., М., т. 2, 448 с., т. 3, 512 с.

RUS DİLİNDƏ TERMİN YARADICILIĞINDA «QIRMIZI» KOLORONİMİNİN SÖZ YARATMA POTENSİALI

Məhərrəmovə Sevinc Abbasqulu qızı

Xülasə

Məqalədə tərkibində «qırmızı» koloronimi olan müxtəlif elm sahələrinə aid (botanika, zoologiya, geologiya, mineralogiya, təbabət, kimya, astronomiya, şəhərsalma, tarix) terminlər sistemləşdirilir və təhlil edilir. Tədqiqatın aktuallığı tərkibində koloronim olan terminlərin öyrənilməsi, müxtəlif elm sahələrində onların işlədilməsi ilə bağlı problemlərə maraq, həmçinin insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində rəng fenomeni arasındakı ziddiyyətlər və termin yaradıcılığında rəng yaratma və rəngin qavranması məsələlərinin az öyrənilməsi ilə şərtlənir. Qeyd edilir ki, termin yaradıcılığında «qırmızı» koloronimi botanika və zoologiya kimi elm sahələrində daha məhsuldardır. «Qırmızı» koloronimi yalnız rəng göstəricisi deyil, eyni zamanda, termin yaradıcılığında geniş potensiala da malikdir. O, biologiya, geologiya, anatomiya və digər obyektlərin nominasiya simvolu kimi müxtəlif elm sahələrinin elm sahələrinin terminologiyasının tərkibinə daxildir.

THE WORD-FORMATION POTENTIAL OF THE COLORONYM "RED" IN TERM FORMATION IN THE RUSSIAN LANGUAGE

Maharramova Sevinj Abbasgulu

Summary

Coloronyms not only designate color but also actively participate in term formation in the various fields of science, technology, etc. This article identifies, systematizes and analyzes the terms of various scientific fields (botany, zoology, geology, mineralogy, chemistry, astronomy, history, urban planning), the component of which is the coloronym "red". The relevance of the study is due to the interest in the problems related to the study of terms with a component - coloronym, as well as their functioning and use in the terminology of the various scientific areas. The popularity of coloronyms as a subject of research is also explained by the fact that they are an integral part of a more global problems of correlation between the content and form of a linguistic sign. All this makes topical study of the word-formation potential of coloronyms in term formation in both theoretical and practical aspects. The article consists of four sections that analyze: 1) botanical, 2) zoological, 3) geological and mineralogical; 4) medical and chemical terms with the coloronym "red". We have also identified single astronomical, historical and urban planning terms with a component - coloronym "red".

Rəyçi: prof. Lalə Hüseyn qızı Quliyeva

Bakı Dövlət Universitetinin Rus dilçiliyi kafedrasının 2 fevral 2023 il tarixli 6 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 06 fevral 2023-cü il

UOT: 811.111

ON THE METHODOLOGY FOR IMPROVING WORK WITH THE DICTIONARY

Abdullayeva Samira Ali, Mammadova Gulriyya Garib

Azerbaijan State Agrarian University

akifnovruzov44@gmail.com

Abstract: Vocabulary plays an important role in mastering a foreign language. The totality of words in any language makes up the vocabulary. Vocabulary as the leading component of verbal communication appears in speech in interaction with grammar and phonetics. With the help of vocabulary, you can convey all the wealth of thoughts and feelings of a person.

Vocabulary must be assimilated in the system, which is associated with the properties of the human brain to memorize logically organized material, analyze, synthesize and generalize. From all of the above it follows the need for a strong assimilation of the dictionary, which involves the implementation of vocabulary work.

Key words: vocabulary, educational dictionaries, antonyms, synonyms, types of vocabulary

Açar sözlər: lüğət, tədris lüğətləri, antonimlər, sinonimlər, lüğət növləri

Ключевые слова: лексика, учебные словари, антонимы, синонимы, типы лексики

The study of vocabulary is an essential component of speech activity: listening and speaking, reading and writing. This determines its important place in every foreign language lesson, informing lexical skills is constantly in the teacher's field of vision.

The task of the teacher is not only to achieve full mastery of the program lexical minimum by schoolchildren, but also to make the process of learning vocabulary interesting, entertaining and productive.

The task of practical mastery of a foreign language requires the search for ways to improve both the methods of teaching speech skills and great attention to the organization of language material. When working on vocabulary, there are traditionally three main stages:

- 1) Acquaintance
- 2) Primary fastening
- 3) Development of the ability to use skills in various types of speech activity.

The first two stages are often combined into one - the presentation of vocabulary. The presentation stage plays an important role in teaching vocabulary. All subsequent work on vocabulary depends on the effectiveness and purposefulness of this stage. The task of the teacher is to choose the most effective way of presentation in accordance with the stage of learning and the level of knowledge of the students.

I consider visibility to be a very important principle in teaching foreign language vocabulary in elementary school. Visual perception is the initial and initial moment of human cognition and the basis of learning, because it provides an easy imprint of the phenomenon being studied, i.e. the formation of a clear, precise idea of an object or phenomenon. Visualization is the most important moment in the development of memory and human thinking.

The dictionary is divided into topics, the teacher can expand the composition of lexical units for each topic depending on the level of preparedness of the students, and the students themselves are happy to contribute to the formation of the dictionary throughout the entire process of teaching English in elementary school. Working with a dictionary develops students' creativity and increases motivation. Both adults and children can see the unusual in the ordinary. Creativity is inherent in children by nature itself. They love to compose, invent, fantasize, portray.

Vocabulary must be assimilated in the system, which is associated with the properties of the human brain to memorize logically organized material, analyze, synthesize and generalize. From all of the above it follows the need for a strong assimilation of the dictionary, which involves the implementation of vocabulary work.

Working with educational dictionaries at English lessons in academic lyceums is aimed at enriching students' vocabulary. It ensures the richness of the schoolchildren's vocabulary in English as one of the signs of their general development. Therefore, it is very important to teach students of the academic lyceum how to use dictionaries to master the English language. Working with a dictionary develops in students the need for an independent and creative search for words necessary for speech activity, and significantly expands information about the lexical richness of the studied (English) language.

Working with a dictionary is the most individualized and independent type of learning activity for students. The purpose of this work is the systematic replenishment of the vocabulary of students. The task of every English teacher at an academic lyceum is to develop the need for students to constantly refer to dictionaries, both in class and when doing assignments on their own. Meanwhile, in the practice of an academic lyceum, dictionaries have not yet become an urgent need as an obligatory educational material. For example, out of 150 students of academic lyceums surveyed by us, only 30 people use educational dictionaries, i.e. 20%. Work with a dictionary should be aimed at systematizing the acquired vocabulary and its active use in oral and written speech.

The shortcomings of today's educational dictionaries are that they mainly provide direct translation and pay little attention to figurative meanings, polysemy, associativity of words and illustrations. Our experience has shown that in order to work effectively with a dictionary, it is necessary to:

1. Know the alphabet by heart by students.
2. Knowledge of students about the ways of word formation.
3. Students' knowledge of polysemy of words.
4. Understanding that synonyms do not always replace each other.
5. Knowing that words have different antonyms in different areas.
6. Knowing that difficult English words are not translated separately.
7. Knowledge that the volume of meanings of words in English and native language is not the same.

8. Knowing that conversion is one of the ways of word formation.
9. Knowing that English words are pronounced differently and spelled differently.

Therefore, the dictionary-program integrates the definitions of both the dictionary and the program. It prescribes the composition and volume of the vocabulary to be studied at this stage, reflects the sequence of the learning process, it orients students towards the achievement of the ultimate goal - the assimilation of vocabulary in the volume approved by the curriculum of the educational institution.

Types of dictionaries

Dictionary types play an important role when working with a dictionary. Educational lexicography appeared with the beginning of vocabulary and still exists and develops. There are two approaches to the development of educational lexicography.

The first one is the approach of V.G. Gack, who considered three periods: pre-dictionary, early vocabulary and advanced lexicography. The second is the approach of P.N. Denisov, who considered lexicography taking into account the history of culture, the social situation, the level of development of science, especially philosophy, philology and linguistics. Previously, the functions of dictionaries were different - educational, reference and systematizing. The term "educational dictionary" in lexicography in 1926 was used by E.D. Polivanov.

Bilingual English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries have their own history in Azerbaijan. After independence, the compilation of English- Azerbaijani and Azerbaijani-English educational dictionaries developed in Azerbaijan. The experience of lexicographers creating English- Azerbaijani and Azerbaijani-English educational dictionaries is enriched. The volume of published English- Azerbaijani and Azerbaijani-English educational dictionaries is increasing. The quality of these dictionaries is improving.

Bilingual English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries perform an educational function. In these dictionaries, along with complexity, the semantization of words is of great importance.

The tasks of the educational dictionaries are to semantize the word so that students can get a complete picture of it and understand it by ear. Lexicographers distinguish between such types of educational dictionaries as:

Dictionary of antonyms - develops mental abilities to compare, find opposite signs in the phenomena of life around;

Dictionary of synonyms - contributes to the correct choice of words from the synonymic series, the assimilation of its meanings;

Phraseological dictionary - helps the active assimilation of English speech. Arranged alphabetically by first word;

Thematic dictionary - associated with the selection of words by topic. Supporting thematic vocabulary can acquire inter-dark words;

Dictionary of proverbs and sayings - acts as a means of learning culture. An interpretation is given of all the realities included in each unit of expressions, etc.

Dictionary-program: its structure and functions

The formation of a foreign language professional communicative competence implies the development of a student's foreign language knowledge, the skills that need to be mastered in order to use a foreign language as a means of communication, speech strategies necessary to achieve certain professional communicative goals, as well as certain linguistic, speech and socio-cultural characteristics and human qualities as a participant in the process of intercultural communication. In a certain sense, all components of foreign language professional communicative competence turn out to be dependent on the formation of language competence, the structural elements of which are directly related to the level of formation of lexical language competence. With the development of lexical competence, the question of the quantitative and qualitative composition of the studied vocabulary and the principles of its selection will certainly arise, because the formation of both productive (speaking and writing) and receptive skills (reading and listening) depends on it. At the same time, for a number of reasons, mastering the vocabulary presents the greatest difficulties for those who study a foreign language.

The dictionary-program as a means of forming students' vocabulary is based on a structural-functional approach and ensures the implementation of didactic functions inherent in teaching aids. It is this goal that determines the material and principles of compiling this dictionary.

In search of a definition of the concept of "dictionary-program", we turn to the concepts of its constituent words. First of all, the educational dictionary is a learning tool, the educational nature of which is manifested in the composition of the vocabulary, selection, placement, methods of presenting and interpreting linguistic information, the method of presenting the material, volume, etc. The main feature of the educational dictionary can be considered the minimization of all elements of the presented aspects of the language. As a rule, educational dictionaries are based on lexical minima.

Literature

1. Bae, H.S. and L'Homme, M.C. 2008. "Converting a Monolingual Lexical Database into a Multilingual Specialized Dictionary." In Proceedings of the Conference on Multilingualism and Applied Comparative Linguistics.
2. Drouin, P. 2003. "Term extraction using non-technical corpora as a point of leverage." Terminology 9(1): 99-117.
3. Hamilton, H. (2012). The efficacy of dictionary use while reading for learning new words. American Annals of the Deaf, 157(4), 358-372. <https://doi.org/10.1353/aad.2012.1627>
4. Nation, I. S. P. (2001). Learning vocabulary in another language. Cambridge: Cambridge UP.

5. Landau, S. I. (2001). Dictionaries: The art and craft of lexicography. Cambridge: Cambridge University Press.
6. L'Homme, M.C. 2000. "Understanding Specialized Lexical Combinations." Terminology 6(1): 89-110.
7. Oxford Advanced Learners Dictionary. (2015). Oxford: Oxford University Press.

LÜĞƏT İLƏ İŞİN TƏKMİL EDİLMƏSİ METODOLOGİYASI HAQQINDA

Abdullayeva Samirə Əli qızı, Məmmədova Gülrüyyə Qərib qızı

Xülasə

Xarici dilə yiyələnməkdə lüğət mühüm rol oynayır. İstənilən dildə sözlərin məcmusu lüğəti təşkil edir. Söz ehtiyatı şifahi ünsiyyətin aparıcı komponenti kimi qrammatika və fonetika ilə qarşılıqlı əlaqədə nitqdə görünür. Söz ehtiyatının köməyi ilə bir insanın bütün düşüncə və hisslərini çatdırı bilərsiniz.

Məntiqi mütəşəkkil materialı yadda saxlamaq, təhlil etmək, sintez etmək və ümumiləşdirmək üçün insan beyninin xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olan sistemdə lüğət mənimsənilməlidir. Yuxarıda göstərilənlərin hamısından lüğət işinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan lüğətin güclü assimilyasiyasına ehtiyac yaranır.

О МЕТОДИКЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РАБОТЫ СО СЛОВАРЕМ

Абдуллаева Самира Али кызы, Мамедова Гюльруйе Гарибовна

Резюме

Словарный запас играет важную роль в овладении иностранным языком. Совокупность слов любого языка составляет словарный запас. Лексика как ведущий компонент речевого общения проявляется в речи во взаимодействии с грамматикой и фонетикой. С помощью лексики можно передать все богатство мыслей и чувств человека.

Лексика должна усваиваться в системе, что связано со свойствами мозга человека запоминать логически организованный материал, анализировать, синтезировать и обобщать. Из всего вышеизложенного следует необходимость прочного усвоения словаря, что предполагает выполнение словарной работы.

Rəyçi: dos. Həsənova Aidə Musa qızı

ADAU-nun "Xarici Dillər" kafedrasının 02 fevral 2023 tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 fevral 2023-cü il

UOT:80.

ТЕРМИНЫ С КОМПОНЕНТОМ-ЧИСЛОМ В ЯЗЫКЕ МЕДИЦИНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Мирзоева Улькар Адиль кызы

Докторант филологического факультета

Бакинский славянский университет

Аннотация: Целью исследования является выявление особенностей образования и структуры терминов и терминосочетаний в азербайджанском, русском и английском языках для широкого понимания их семантики. Изучена терминология, используемая в современных медицинских словарях и текстах, отражающих текущее развитие отрасли и подвидов. Анализ терминологического состава дает основания говорить о наличии числительных (*bir, iki/one, two/один, два*) в терминах-словах в

сравнимых языках. В английском языке отмечены числовые приставки (uni-, bi-) и лексемы с числовым компонентом double, single, в русском языке отмечены формы числительных два-/один-.

Ключевые слова: медицина, термины, синтаксические конструкции, термины, азербайджанский, русский, английский

Açar sözlər: tibb, terminlər, sintaktik konstruksiyalar, terminlər, Azərbaycan, Rus, İngilis

Keywords: medicine, terms, syntactic constructions, terms, Azerbaijani, Russian, English

Общая история формирования терминологии в русском языке кроме собственно историко-лексикологического аспекта дает возможность прослеживания процессов терминообразования в их динамике; отбора словообразующих средств для мотивированной номинации специальных понятий; специализации морфем и моделей на выражении определенных стандартных значений; использования разных способов терминообразования. Это – первое актуальное направление для современного исследования русской терминологии. Его актуальность подтверждается оформлением новой отрасли знания, которую именуют терминоведением и развитие которой не может быть плодотворным без хорошего знания истории развития предмета исследования – терминологии. Сегодня под влиянием научно-технического прогресса происходит беспрецедентное увеличение и расширение текстов, которые невозможны без использования специализированной лексики, включая научные, художественные и промышленные термины, технические термины, номенклатурные и терминологические наименования. Использование терминологии выходит за обычные рамки научной, производственной и специализированной литературы. Термины в разной степени все больше насыщают словесную ткань произведений различных жанров и стилей современной русской литературы, все активнее заполняют разговорный язык, даже в его бытовых вариантах.

Формирование каждой самостоятельной области знания и признание ее научной дисциплиной предполагает четкое вычленение предмета исследования, основных категорий, методов анализа и определение закономерностей развития того, что она изучает. *«Словарный состав каждого языка в процессе исторического развития обогащался заимствованными словами под влиянием различных языков. Основной причиной этого были языковые контакты. Развитие и дифференциация наук, расширение образовательного процесса, внедрение и увеличение использования технических достижений заложили основы формирования отраслевой терминологии в языках, произошел процесс перехода терминов из одного языка в другие» [1].*

Предметом исследования в данной подглаве являются морфолого-синтаксические и семантические свойства терминов медицины с числовым компонентом. Цель исследования заключается в выявлении особенностей образования и строения терминов и терминосочетаний в азербайджанском, русском и английском языках, для широкого осмысления их семантики. Нами исследована терминология, используемая в современных медицинских словарях и текстах, отражающих текущее развитие отрасли и подвидов. *«Медицинская терминология анализируется нами в пределах той системы, в которую она естественным образом входит, то есть в составе лексики языка науки. Никакой другой лексической системе терминология по своей прямой функции не принадлежит, и принадлежать не может. У терминологии свое особое назначение, реализация которого возможна только в языке науки. Терминами именуются специальные понятия, которые возникают не в обиходе, а в соответствующих областях научной и практической деятельности» [10].*

Медицинская область настолько специализирована, что особенности ее терминов могут привести к значительным изменениям в области общей терминологии. Вопросы, поднимаемые некоторыми аспектами медицинской терминологии, не оставляют сомнений в том, что, как и все явления в мире, медицинскую терминологию нельзя рассматривать в отрыве от контекста других видов человеческой деятельности. *«Хронологические особенности существования и функционирования медицинской терминологии связаны с появлением специализированных словарей, уточнением и систематизацией медицинской терминологии, возникновением и формированием основ терминологической теории, активизацией методической деятельности в сфере медицинского терминоведения, активным развитием медицинской лексикографии»* [10].

Каждый термин можно разделить на тематические группы. Это связано с тем, что термины связаны с другими структурными блоками посредством логических и ассоциативных отношений и обладают структурными и систематическими свойствами. Термины распределяются по тематическим группам, которые способствуют систематизации информации о болезнях, симптомах, органах человека и клинических обследованиях. Нами определены основные тематические группы, обозначенные числовым кодированием таких терминов, как названия болезней, симптомы, органы и лабораторные исследования.

1.Классификация однокомпонентных терминов и терминов-слов.

Относительная малочисленность однокомпонентных терминов может быть связана, на наш взгляд, с тенденцией современной науки к уточнению существующих терминов, что привело к тому, что медицинские тексты стали в значительной степени использовать многокомпонентные термины для более детального и сложного описания своих предметов. *Рассмотрим конкретный пример: Duodenit/дуоденит/duodenitis* (воспалительное заболевание двенадцатиперстной кишки) – в азербайджанском и русском языках производное слово, образованное с помощью суффикса –ит, в английском же – с помощью суффикса –itis. Основа слова из в обоих языках представляет собой заимствование из латинского языка, обозначающее 12: *Duodenit kimi xəstəliklər zamanı həm öncədən profilaktika, həm də müalicə etmək üçün tam təbii təhsullardan istifadə etmək vacibdir; Если всё же хронический дуоденит возник на фоне нарушения проходимости двенадцатиперстной кишки, то к вышеуказанным препаратам добавляются также желчегонные и ферменты; Причиной острого дуоденита может быть пищевое отравление или длительные погрешности в питании (употребление острой пищи, алкогольных напитков); Duodenitis refers to an inflammation of the mucosa in the duodenal bulbar region; Gastritis and duodenitis both affect the digestive tract and share the same causes, including Helicobacter pylori infec.*

В азербайджанском языке также отмечен термин «*qoşalama*» - двоение в глазах и параллельный многокомпонентный термин «*iki görmə*». Сам термин содержит в себе числовой оттенок двоичности, т.е. *qoşa*. Также, добавим, что замечен и обратный процесс – уменьшение количества компонентов; например, в азербайджанском языке выделяется термин «*bir gözlə görmə*», «*bir oynaq iltihabı*», «*tək sinir iltihabı*», «*tək oynaq iltihabı*» параллельный термин в русском и английском языках однокомпонентен – *монолепсия, моноартрит, мононеврит, monoplepsy, monoarthritis, mononeuritis*. Большинство составных терминов образуется из словосочетаний, но некоторые образуются путем объединения корней слов по аналогии с уже существующими составными терминами. Составные слова образуются из терминов-основ, находящихся в определенных структурно-семантических отношениях друг с другом, схожих с образованием фраз и предложений. Так, В.П.Даниленко отмечает, что в терминологии активны и продуктивны те же способы, что и в общей лексике: семантический,

синтаксический, морфологический [4, с. 89-90]. Составные слова образуются из основ слов, которые находятся в определенных структурно-семантических отношениях друг с другом. Структурно-семантические отношения между компонентами сложного слова являются разновидностью семантико-структурных отношений между словами в словосочетании. Однако, когда вещь или явление представлено составным словом или словосочетанием, его характеристики выглядят иначе. Составные слова такого рода состоят из целых слов и поэтому имеют структуру, подобную структуре словосочетаний. Сложные слова сохраняют свою семантическую форму независимо от их формы. Основная семантическая нагрузка в составе сложного слова приходится на второй элемент (последний элемент слова), а семантические отношения между двумя элементами являются подчинительными семантическими отношениями. Рассмотрим конкретные примеры: **в азербайджанском языке:** *birqollu, birqütblü, birdöllü, birgözlü, ikibaşlı, ikiqarınıqlı, ikiqütblü, ikilələklilər, təkgözlülük, təkhüceyrililər*; **в русском языке:** *однорукий, однополюсный, одноплодный, одноглазый, двуглавый, двубрюшковый, двуполосный, двуперистые, одноклеточные, одноглазые*; **в английском языке:** *one-armed, unipolar, singleton, one-eyed, two-headed, double-bellied. bipolar, bicellular, unicellular, one-eyed*.

Проведенный анализ терминологического состава даёт основание говорить о наличии числительных (*bir, iki/один, два/one, two*) в терминах-словах в сравниваемых языках. В английском языке отмечены числовые приставки (*uni-, bi-*) и лексемы с числовым компонентом *double, single*, в русском языке же отмечены формы числительных *дву-, одно-*. В исследовании на примере приведенных терминов и их переводов можно утверждать, что в словах-терминах наиболее эффективным является способ создания эквивалента путем калькирования.

2. Классификация многокомпонентных терминов. Наиболее продуктивным способом структурного терминообразования является синтаксический способ, который заключается в преобразовании обычных свободных словосочетаний в сложные «эквиваленты слов». С помощью данного способа образуется «60% - 95% состава различных исследованных терминологий европейских языков, что свидетельствует о преобладании терминологических словосочетаний (составных терминов) над однословными терминами как характерной чертой современной терминологии» [6]. Рассмотрим конкретные примеры:

С числовым компонентом 1: *bir qatlı epitel/ однослойный эпителий/single-layer epithelium* – ткань, все клетки которой располагаются на базальной мембране и выстилают полости кровеносных и лимфатических сосудов, а также сердца; *birqütblü hüceyrələr/ униполярные клетки/unipolar cells* – нейроны с одним отростком, присутствуют, например в сенсорном ядре тройничного нерва в среднем мозге; *birinci boyun fəqərəsi/первый шейный позвонок/first cervical vertebra* – первый шейный позвонок позвоночных животных, в том числе человека. Имеет строение, отличное от прочих шейных позвонков, в связи с участием в подвижном сочленении с затылочной костью; *birtərəfli iflic/односторонний паралич/unilateral paralysis* – паралич, ограниченный одной из конечностей; *birinci dərəcəli donvurma/обморожение первой степени/frostbite of the first degree* – обычно наступает при непродолжительном воздействии холода. Пораженный участок кожи бледный, после согревания покрасневший, в некоторых случаях имеет багрово-красный оттенок; развивается отек.

С числовым компонентом 2: *ikincili glaukoma, вторичная глаукома secondary glaucoma, second cervical vertebra* – это заболевание, при котором повышение внутриглазного давления и поражение зрительного нерва возникает на фоне основной патологии органа зрения; *ikincili amputasiya, вторичная ампутация, secondary amputation* – выполняется для формирования культи бедра после экстренного

вмешательства (экзартикуляции голени); *ikinci dərəcəli donvurma*, *вторичное обморожение (обморожение второй степени)*, *secondary frostbite* – возникает при более продолжительном воздействии холода. В начальном периоде имеется побледнение, похолодание, утрата чувствительности; *iki gözlə görmə*, *двоение в глаза*, *double vision* – это получение двух изображений одного предмета; *iki rənglə görmə*, *двухцветные глаза*, *bicolor eyes* – принцип равномерного распределения меланина нарушен. Наблюдается повышенная концентрация меланина – либо в одной из радужек, что приводит к глазам разного цвета, либо на определенном участке радужки, тогда глаз будет двухцветным; *ikiboşluqlu uşaqlıq*, *двузлая матка*, *bilateral uterus* – это порок развития матки, при котором происходит полное или частичное деление матки на два рога, при наличии слияния в области шейки матки; *ikiləklilik əzələ*, *двуглавая мышца*, *biceps muscle* – большая мышца плеча, хорошо заметная под кожей; *ikinci boyun fəqərəsi*, *второй шейный позвонок*, *secondary nerve suture* – осевой – атипичен тем, что помимо собственного тела имеет костный выступ, обращенный кверху – зуб; *ikinci sıra qıvrım borucuqlar*, *второй ряд извилистых канальцев*, *second row of sinuous tubules* – необходим для фильтрации крови; *ikinci signal sistemi*, *вторая сигнальная система*, *second signaling system* – система (вид сигнальной системы) условно-рефлекторных связей в головном мозге человека, где условным раздражителем является слово, речь («сигнал сигналов»); *ikinci sağalma (yarada)*, *второе заживление (раны)*, *second healing (wounds)* – происходит, если ткани, составляющие стенки раны, нежизнеспособны (большая зона повреждения) или при наличии большого зияющего раневого дефекта; *ikitaylı qaraq*, *двустворчатый клапан*, *bicuspid valve* – является наиболее частой врожденной патологией сердца; *ikitərəfli yarımiflic*, *двусторонний паралич*, *bilateral paralysis* – расстройство двигательной функции в виде полного отсутствия произвольных движений; *ikincili diş kariyesi*, *вторичный кариес зубов*, *secondary dental caries* – это патологический процесс, при котором поражаются здоровые ткани зуба рядом с пломбой *ikincili şok*, *вторичный шок*, *secondary shock*; *ikincili tikiş*, *вторичный шов*, *secondary suture*.

С числовым компонентом 3: *üçtəyli qaraq*, *тройничный клапан*, *trigeminal valve*, *üçüncü mədəcik*, *третий желудочек*, *third ventricle*, *üçlü sinir*, *тройничный нерв*, *trigeminal nerve*, *üçbaşlı əzələ*, *тройничная мышца*, *trigeminal muscle* – в пара черепных нервов, представляющая из себя смешанный нерв (три чувствительных ядра и одно двигательное), осуществляющий чувствительную иннервацию кожи лица, зубов, языка (передних двух третей) и других образований головы и шеи; *üçüncü dərəcəli yanıq*, *ожог третьей степени*, *third degree burn* – характеризуется омертвением кожи - некрозом тканей, который может быть сухим или влажным.

С числовым компонентом 12: *onikibarmaq qanaması*, *кровотечение двенадцатиперстной кишки*, *duodenal bleeding*; *onikibarmaq zond salma*, *опускание зонда двенадцатиперстной кишки*, *lowering of the duodenal probe*; *onikibarmaq selikli qışa iltihabı*, *воспаление слизистой оболочки двенадцатиперстной кишки*, *inflammation of the duodenal mucosa*, *onikibarmaq şirəsi*, *сок двенадцатиперстной кишки*, *duodenal juice*, *onikibarmaq xorasının perforasiyası*, *перфорация язвы двенадцатиперстной кишки*, *perforation of duodenal ulcers*.

Анализ многокомпонентных терминов позволил выявить, что наиболее репрезентативной группой в плане частотности употребления оказываются двухкомпонентные термины-словосочетания, где один из компонентов является базовым и, как правило, занимает финальную позицию в словосочетании, указывая на родовой признак понятия. Процесс образования терминосочетаний происходит путем присоединения новых элементов к существующему родовому термину. Структура такого термина отображает связь данного понятия с другими, а базовый элемент

выступает в качестве показателя тематической группы или категории, к которой принадлежит данное понятие.

В клинической анатомии выделены термины-эпонимы со вторичным компонентом числа. «Эпонимы – это часть медицины, поэтому отказаться от них просто невозможно, несмотря на множество отрицательных характеристик: малоинформативность, иногда громоздкость, трудность транскрибирования и транслитерации в иностранных языках, создание дополнительных синонимичных рядов. Несмотря на тенденции предпочтения описательных терминов, эпонимы несут имена людей, увековечивая имя учёного для будущих поколений» [7, с. 1140-1141]. Рассмотрим эпонимы с компонентом 3: *Farabef üçbusağı*, Треугольник Фарабефа, *Farabeuf triangle* – это треугольное пространство в верхней части шеи, где можно увидеть бифуркацию сонной артерии; *Morqani üçbusağı*, треугольник Морганьи, *Morgagni triangle* – дефект мышечной части диафрагмы вследствие отсутствия ее переднебокового компонента, который соединяется с поперечной перегородкой; *Piroqov üçbusağı*, треугольник Пирогова, *Pirogov triangle* – этот треугольник называют также язычным, так как он служит топографическим ориентиром для поиска язычной артерии; *Petit üçbusağı*, треугольник Пти, *Petit triangle* – участок задней брюшной стенки, ограниченный снизу подвздошным гребнем, медиально — краем широчайшей мышцы спины, латерально - наружной косой мышцей живота; место выхода поясничных грыж; *Valdeyer üçbusağı*, треугольник Вальдейера, *Waldeyer triangle* – подключичное пространство, ограниченное снаружы передней лестничной мышцей, внутри — нижней частью длинной мышцы шеи, книзу — плевроальным куполом легкого; *Şvars üçbusağı*, треугольник Шварца, *Schwartz triangle* – рентгеновская тень треугольной формы, расположенная в углу, образованном левым контуром сердца и диафрагмой; *Haller qarın üçayaqlığı*/ Галлера треножник чревный// — чревный ствол (*truncus coeliacus*) у места его деления на три артерии; Эпонимы создаются для описания сложного и неоднозначного явления в медицине, где практика часто превалирует над научными исследованиями и классификацией. «Термину характерна соотнесенность с конкретным определением, а значит, вне зависимости от контекста, он будет понятен. Однако нельзя утверждать о полной независимости термина от контекста, так как при наличии полисемии, только контекст поможет нам с пониманием» [9, с. 24].

При анализе многокомпонентных медицинских терминов с компонентом-числом в азербайджанском и английском языке в медицинской терминологии нами выделены трех- и четырехкомпонентные термины, в русском же языке чаще всего встречаются двухкомпонентные термины.

Литература

1. Alməmmədova S. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiyası və standartlaşdırma formaları// Filologiya üzrə elmlər doktoru üzrə, Bakı, 2018, 52 s.
2. Qısa tibb terminləri lüğəti (azərbaycanca-rusca-latinca). Bakı, 1969, 325 s.
3. Tibb terminləri və klinik simptomlar lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 278 s.
4. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. М.: Наука, 1977. - 246 с.
5. Малая медицинская энциклопедия // В 6 т. / Гл. ред. В. И. Покровский М.: Медицинская энциклопедия. 1991-96 гг.
6. Мартемьянова М.А. Основные способы образования терминов нанотехнологии// Вестник Челябинского государственного университета, 2010, с 58-61
7. Татаренко Т.Д., Токпанова А.А., Лисариди Е.К. О Необходимости существования эпонимов в медицинской терминологии // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2015, № 12 (часть 6), С. 1140-1141

8. Энциклопедический словарь медицинских терминов. М., 1982-1984 гг.
9. Циткина Ф.А. Терминология и перевод: (К основам сопоставительного терминоведения). Львов: Вища школа, 1988, 162 с.
10. <https://core.ac.uk/download/pdf/151223231.pdf>

TERMS WITH A COMPONENT-NUMBER IN THE LANGUAGE OF MEDICINE IN AZERBAIJANI, RUSSIAN AND ENGLISH

Mirzoeva Ulkar Adil

Summary

The purpose of the study is to identify the features of the formation and structure of terms and term combinations in Azerbaijani, Russian and English languages, for a broad understanding of their semantics. We have studied the terminology used in modern medical dictionaries and texts reflecting the current development of the industry and subspecies. The analysis of the terminological composition gives grounds to speak about the presence of numerals (bir, iki/one, two/one, two) in terms-words in the compared languages. In English, numerical prefixes (uni-, bi-) and lexemes with a numerical component double, single are marked, in Russian, the forms of numerals two-, one- are marked.

AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TİBB DİLİNDƏ SAY KOMPONENT KİMİ OLAN TERMINLƏR

Mirzəyeva Ülkar Adil qızı

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan, rus və ingilis dillərində termin və termin birləşmələrinin formalaşması və quruluşunun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, onların semantikasını geniş dərk etməkdir. Sənayenin və alt növlərin mövcud inkişafını əks etdirən müasir tibbi lüğətlərdə və mətnlərdə istifadə olunan terminologiyayı araşdırdıq. Terminoloji kompozisiyanın təhlili müqayisə olunan dillərdə söz baxımından rəqəmlərin (bir, iki/bir, iki/bir, iki) olması barədə danışmağa əsas verir. İngilis dilində ədədi prefikslər (uni-, bi-) və ikiqat, tək ədədi komponenti olan leksemlər qeyd olunur, rus dilində isə iki, bir rəqəm formaları qeyd olunur.

Rəyçi: prof. Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

BSU nun Ümumi dilçilik kafedrasının 10 mart 2023-cü tarixli iclasın 7 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 14 mart 2023-cü il

UOT:81.

AQLÜTİNASIYA VƏ POETİKA

Qasimova-Mustafayeva Aysən Fazil qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin disertantı

ayshenmuellimeqasimova@gmail.com

Xülasə: Poetika elə bir ritmik, ahəngdarlıq, estetizm və mənəvi-psixoloji mənzərə yaradan vasitədir ki, onun universalıqla səciyyələnən xüsusi moedəllərinə ayrı-ayrı dillərdə rast gəlmək mümkündür. Odur ki, tipologiyasından asılı olmayaraq bütün dillərdə poetikanın özünəməxsus ifadə vasitələrinə təsadüf edilir. Məsələn, köksözlü dillərdə şəkilçi elementləri məhdud olduğu üçün həmin dillərdə poetizm vasitələrinin formalaşmasında təkrarların, reduplikasiya elementlərinin başlıca əhəmiyyət kəsb etdiyi müşahidə edilir. Belə dillərdə təkrar və reduplikasiya yeni sözlərin yaranmasına xidmət etdiyi kimi həm də ritm, ahəngdarlıq və informasiya intensivliyinin baş verməsində də aparıcı yer tutur. Analitik-

flektiv dillərin tipologiyası başlıca olaraq analitik modellər üzərində inkişaf etdiyindən həmin dillərdə də poetik elementin formalaşması üçün ritm və ahəngdarlıqla səciyyələnən ifadə vasitələri xüsusi bir əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə dillərdə sonşəkilçi elementlərinin təkrarlığı və paralel komponentlərdə iştirakı da poetik mənzərə yarada bilir. Aqlütinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində həm qədim ənənə üzrə baş verən və öz hədudlarını genişləndirən təkrarlarla birlikdə paralel konstruksiyaların güclü poetizmyaratma imkanları mövcuddur. Azərbaycan dilinin aqlütinativ mexanizmi həm də ona imkan yaradır ki, dilin fonetik, morfoloji və sintaktik sistemində ardıcıl sıralanmalarla yanaşı paralelizmlər poetizmin geniş bir mənzərəsini yarada bilsin. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan dilinin yazılı və şifahi ifadə üsullarında poetizmin zəngin ənənələri müşahidə edilir.

Açar sözlər: poetika, ənənə, aqlütinasiya, təkrar, paralel

Ключевые слова: поэтика, традиция, агглютинация, повтор, параллель

Key words: poetics, heritage, agglutination, repetition, parallel

Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində qədim türk poetizminə məxsus ənənəçiliyin xarakter xüsusiyyətlərinin araşdırılması baxımından təkrarlığın və paralelizmin aqlütinativ dil mexanizmindəki mövqeyinin və yerinin müəyyənəşdirilməsinə zəruri bir ehtiyac yaranır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, təkrar və paralel dil konstruksiyaları universal xarakter daşdığı halda dil tipologiyalarına münasibət baxımından onların özünəməxsus səciyyəvi əlamətləri meydana çıxmışdır. Məsələn, şəkilçisiz və ya şəkilçi tərkibi məhdud olan dillərdə təkrar və paralel komponentlər daha çox fonomorfoloji və tonal-sintaktik xarakterə malik olduğu halda şəkilçi tərkibinə malik olan analitik-flektiv dillərdə fonomorfoloji və müəyyən dərəcədə də qrammatik-sintaktik funksiya ilə səciyyələnir. Aqlütinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində paralel konstruksiyalar fonetik elementlərin harmoniyasına, ahəngdarlığına, ierarxik sırasına və tarazlıq səviyyəsinə görə fonetik, fonetik elementlərin şəkilçi tərkibindəki ardıcılığına görə fonetik-morfoloji, şəkilçilərin özlərinin ardıcılığına və cümlə tərkibindəki əlaqəyaradıcılıq keyfiyyətinə görə morfoloji-sintaktik hadisə hesab olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində söz tərkibindəki sait elementlərin sırası kök-şəkilçi tərkibli bütün sözlərdə pozulmadan sabit qalır. Bu sabitlik ikihecalı vahidlərdən tutmuş tərkibində neçə heca iştirak etməsindən asılı olmayaraq bütün sözlərdə vahid qaydada mühafizə olunur. Söz tərkibində sait səslərin ierarxik sıra üzrə sabit harmoniyası aşağıdakı sırada göstərildiyi kimi möhkəmlənmişdir:

Dilarxası saittlərin sırası üzrə:

a) dilarxası açıq damaq sırası üzrə: *a-a: axtar, ara, ayaq, alaq, bala, tala* və s. Bu sıra intensivdir.

b) dilarxası qapalı damaq sırası üzrə: *ı-ı: qırıq, sıırıq, yığın, qılıc, qızdır* və s. Bu sıra intensivdir.

c) dilarxası açıq-qapalı damaq sırası üzrə: *a-ı: yarıq, qaşır, sarır, darır, qatır, darı* və s. Bu sıra intensivdir.

ç) dilarxası qapalı-açıq damaq sırası üzrə: *ı-a: qıraq, sıra, xırda, bıçaq, qısa* və s. Bu sıra intensivdir.

d) dilarxası açıq-qapalı dodaq sırası üzrə: *o-u: odun, oyun, ordu, qoşun, boyun* və s. Bu sıra intensivdir.

e) dilarxası açıq dodaq-damaq sırası üzrə: *o-a: oyan, oyaq, otar, oxşar, boyan* və s. Bu sıra intensivdir.

ə) dilarxası qapalı dodaq-açıq damaq sırası üzrə: *u-a: utan, quraq, qulaq, uzaq, bulaq* və s. Bu sıra intensivdir.

f) dilarxası qapalı dodaq sırası üzrə: *u-u: burun, quru, duru, uzun, duru* və s. Bu sıra intensivdir.

Dilarxası saıtlər də *a-o* (alov, arov, qaşov), *o-o* (oxlov), *ı-o* (qırov), *u-o* (buxov), *a-u* (arzu, armud) sırası məhduddur; *o-ı*, *ı-u*, *u-ı* sırası mövcud deyildir.

Dilortası-dilönü saıtlərin sırası üzrə

a) dilortası (yarımaçıq) – dilönü açıqlıq damaq sırası üzrə: *e-ə*: *gedər, deyər, keçər, seçər, elə* və s. Bu sıra intensivdir.

b) dilortası (yarımaçıq) dilönü qapalı damaq sırası üzrə: *e-i*: *gedir, keçir, deyir, yeri, geri* və s. Bu sıra intensivdir.

c) dilönü açıq damaq sırası üzrə: *ə-ə*: *ələk, ətək, əmək, bələk, çəpər* və s. Bu sıra intensivdir.

ç) dilönü açıq-qapalı damaq sırası üzrə: *ə-i*: *əyir, əyri, gəlir, dəmir, bəri* və s. Bu sıra intensivdir.

d) dilönü qapalı damaq sırası üzrə: *i-i*: *iti, iri, diri, kiçik, bitir, bitki* və s. Bu sıra intensivdir.

e) dilönü qapalı-açıq damaq sırası üzrə: *i-ə*: *irəli, bilək, dirək, ipək, iynə, iydə* və s. Bu sıra intensivdir.

ə) dilönü açıq dodaq-damaq sırası üzrə: *ö-ə*: *örpək, ördək, öyrət, kövrək, gövşək, göyər* və s. Bu sıra intensivdir.

f) dilönü açıq-qapalı dodaq sırası üzrə: *ö-ü*: *ötür, böyür, hönkür, köçür, kömür* və s. Bu sıra intensivdir.

g) dilönü qapalı dodaq sırası üzrə: *ü-ü*: *ütü, üzüm, üzük, üzür, bürü* və s. Bu sıra intensivdir.

Dilortası-dilönü saıtlərin sırasında *ə-ö* (bənövşə), *ü-ö* (gülöyşə, bülöv) məhduddur, *e-e*, *e-ö*, *e-ü*, *ö-e*, *i-e*, *ə-e*, *ə-ü*, *ü-i*, *ü-e*, *i-e*, *i-ö*, *i-ü*, *ö-ö*, *ö-e*, *ö-i*, *ü-ö* sırası yoxdur. Eyni zamanda, Azərbaycan dilində önsıra saıtlərlə arxasıra, arxasıra saıtlərlə önsıra saıtlərinin harmoniyası yoxdur. *İlan, ilyarım, işıq, inam* kimi bəzi sözlər isə məhduddur və istisnadır.

Analitik-flektiv dillərlə müqayisədə görünür ki, saıtlərə dair Azərbaycan dili üçün sabitləşmiş sıra həmin dillərlə uyğun gəlmir və bu dildə mövcud olmayan sıra analitik-flektiv dillərdə müşahidə edilir. Məsələn, ərəb dilindəki *kürsi* (taxt), *mövqif* (dayanacaq), *mübdî* (icadeden), *mülhid* (dinsiz), *mülki* (dövlətə aid); *övliya* (vəlilər), *övraq* (korlanmış), *övlad*; fars dilindəki: *payə* (mərbətə), *akbin* (qərəzsiz), *peyğam* (xəbər), *peykar* (döyüş); rus dilindəki *недра* (yeraltı), *нежный* (mehriban), *огород* (bostan), *ожить* (dirilmək), *отдых* (istirahət); ingilis dilindəki *caster* (tökməçi), *coven* (yığınaq), *diver* (dalğıcı), *extend* (dartmaq), *regal* (möhtəşəm) və s. sözləri buna nümunə göstərmək olar. Bunları nəzərə alaraq Azərbaycan dilindəki kök-şəkilçi tərkibinə daxil olan sait ardıcılığını saıtlərin tipinə görə fonetik, kök-şəkilçi ardıcılığına görə morfoloji hadisə hesab etmək mümkündür. Azərbaycan dilinə məxsus sait ardıcılığı ikihecalı sözlərdə olduğu kimi eynilə çoxhecalı sözlərdə də mühafizə edilir. Məsələn, *yoxlatdırdıqlarımız, gözlədiklərimiz, bəslədiklərimiz* kimi sözlərdə şəkilçi tərkibindəki sait harmonizmi morfoloji elementlərin ardıcılığına əsaslanır.

Azərbaycan dilində samitlərin də özünəməxsus sırası və harmoniyası mövcuddur. Məsələn, başlanğıcda *ğ, j, r* samitləri işlənmir, *k* samiti isə ancaq alınma sözlərin tərkibində işlənir. Dilarxası *q, x* samitlərindən sonra dilönü (dilortası) saıtlər işlənmir. Təkhəcalı söz sonunda *q* samiti işlənmir; dilortası, dil-diş, dodaq samitlərindən sonra bütün sait səslər işlənə bilir. Onu da leksik, morfoloji və sintaktik vahidlərin təkrar və paralel konstruksiyalarının özünəməxsus səciyyəvi göstəriciləri vardır.

Sait səslərlə müqayisədə samitlərin ardıcılığı iki üsulla təyin olunur. Birincisi, eyni saıtlərin təkrarı (məsələn, *h-h, q-q; ğ-ğ, x-x; k-k; g-g, y-y; t-t, d-d, ç-ç, c-c, ş-ş, s-s, j-j, l-l, n-n, r-r; p-p, b-b, m-m, f-f*) ilə və eyni səs yuvasındakı samitlərin oppozisiyası (məsələn; *q-ğ, ğ-x, p-g, g-y; t-d, q-c, ş-j, s-z, l-n, n-r; p-b, f-v, m-b*) üzrə. Əlavə etmək olar ki, sait və samitlərin ardıcılığı və fonomorfologiyası bütün müasir türk dillərində vahid norma təşkil etmir. Bu da ondan irəli gəlir ki, türk dilləri vahid kökdən diferensiallaşdıqdan sonra onların hər birində

özünəməxsus morfoloji normalılıq yaranmışdır. Bununla belə türk dillərinin aqlütinativliyi pozulmamışdır və hər bir dildə təkrar və paralel komponentlərin poetik xüsusiyyətləri məhz həmin dil çərçivəsindəki aqlütinativ mexanizminə əsaslanır.

Dilçilikdə təkrar elementlər və onların lingvistik-estetik, mətni-semantik və obrazlı-poetik xüsusiyyətləri barədə bir çox tədqiqat əsərləri aparılmışdır. Mövcud tədqiqat əsərlərində, məsələn, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik təkrarlar barədə geniş məlumat verilir, həmin məsələlərlə bağlı demək olar ki, fundamental mübahisə yarıdan məqamlar qalmır. Paralelizmə gəlinə onu demək lazımdır ki, bu sahədə aparılan tədqiqatlarda daha çox leksik və sintaktik vahidlərlə bağlı problemlər əhatə olunur. Fonetik və morfoloji paralellik məsələsi demək olar ki, çox da ciddi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bununla belə maraq doğuran tədqiqatlardan biri fonetik paralelizmə aid mülahizələrin irəli sürülməsindən ibarətdir. Məsələn, Aynur Famil qızı Qədimalıyevanın “Azərbaycan-türk sistemində fonetik paralelizm (XV əsr dil materialları üzrə)” adlı yazısında fonetik paralelizm tarixi baxımdan səs variantları səviyyəsində izah edilir. Belə ki, məsələn, *b-m*, *b-p*, *d-t*, *q-x-h*, *k-g-y* samitlərinin eyni sözlərdə bir-birinin əvəzedicisi kimi işlənməsi (te-di, tört-dörd, teniz-dingez, korku-qorxu, ok-ox, çok-çoq, gög-göy, bən-mən) paralelizmin nümunəsi kimi təqdim edilir [9, s.41-44]. Burada fonetik paralelizm yazılı dildə müşahidə edilən variantlıq məsələlərinə aid olduğundan poetik xüsusiyyətli paralel element çərçivəsində təqdim olunmur. Tofiq Hacıyev *ç-s*, *ç-ş*, *d-z-y*, *c-y*, *b-m* paralelliyini səslərin tarixən baş verən keçidi kimi təqdim edir [6, s.82-83]. Ancaq onun nümunə gətirdiyi “*Az getdim, uz getdim, dərə təpə düz getdim*” deyimindəki *a-u*, *d-t* elementlərinin dəyişməsi eyni yuvadan olan elementlərin (*a-u*; *d-t*) paralel işlənərək harmoniya yaratmasına dair nümunədir [6, s.91]. Bunun kimi, nümunə gətirilən “*Daldan atılan daş topuğa dəyər*” atalar sözündəki *d-t* elementlərinin paralel işlənməsi ilə ritm, ahəngdarlıq və təmtəraqlılıqla bağlı poetizm yaradılması müşahidə edilir [6, s.92]. Fonetik paralelizm həm də paralel tərkiblər daxilindəki elementlərdə də müşahidə edilir. Məsələn, “*Uzun qız uzanar, özünə paltar qazanar*” atalar sözündə *z* samiti paralel tərkiblərdə işlənməklə ritm və ahəngdarlıq yaradır.

Fonetik paralelizm aqlütinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilinin başlıca fonetik və qrammatik funksionallığından ibarətdir. İstər folklor nümunələrində və istərsə də nəsr və nəzm əsərlərində bununla bağlı bir çox misallar gətirmək mümkündür. Lakin Azərbaycan dilində morfoloji paralellizmi səciyyələndirən dil faktlarının təhlili demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Bu məsələ ilə bağlı Tofiq Hacıyevanın Azərbaycan ədəbi dil tarixinə həsr etdiyi kitabda kiçik bir məlumata rast gəlmək olur. Həmin məlumatda “*Mən ağa, sən ağa; İnəkləri kim sağa*” aforistik ifadəsi ilə yanaşı “*Yazdı qara, Qoydu günə*” (Qarın üstünə yazıb günə qoydu) ifadəsi nümunə gətirilir və onun haqqında aşağıdakı şərh verilir: “*İkinci nümunədə yönlük hal şəkilçisinin işlənməsi –qədim türk şeirindəki qrammatika xalq dilinin erkən dövrünə məxsusdur. Burada qədim türk şeirinin tipik şeirlik əlamətlərindən paralelizm (morfoloji paralelizm- hər iki misrada qafiyə məqamında yönlük halın işlənməsi) əslində səliss qafiyə qədər, poetexnik göstəricisinin olması qədər mühüm faktordur*” [6, s.94].

Yeri gəlmişkən morfoloji paralelizm barədə bəzi məsələlərin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Tofiq Hacıyevin təqdim etdiyi yönlük hal şəkilçili sözlərdə hal şəkilçisinin paralelliyi onun paralel komponentlər tərkibində işlənməsi ilə müəyyən edilir. Burada “*yazdı*” və “*qoydu*” sözlərinin leksik paralelliyi mövcuddur. *Qar* və *gün* sözləri arasında isə paralellik müşahidə edilmir. Azərbaycan dili qrammatik vasitələrlə zəngin olduğundan bu dildə həm morfoloji təkrarlığın və həm də paralelliğin qədim ənənələri mövcuddur. Bu ənənələrin ən bariz nümunələrini hətta “*Kitabi-Dədə Qorqud*” mətnlərində müşahidə edilən hal şəkilçilərinin yerdəyişməsində də müşahidə etmək olur. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə yazır ki, dastanların dilində yerlik hal şəkilçisi çıxışlıq yerində işlənir: “*Çobanın alnında bir öpdü*” [5, s.63]. Halların biri digərini əvəz etməsi dialekt və şivələrdə də mövcuddur. Məsələn, yönlük hal təsirlik hal “*Dədəm mə: kor dedi, hər gələn adama vur dedi*” (Təb.); “*Döymə qapıma,*

döyəllər qapua” (§) və yerlik hal mövqeyində çıxış edir: “*Üş qardaş gediflər bir quyunun başına irasd oluflar*” (Тов.) [11, s.22-23].

Halların paralel işlənməsi də əslində tarixi areal dil problemləri ilə bağlı vəziyyətin göstəricisidir. Burada poetizm ünsürləri axtarmaq da əbəsdir. Lakin qrammatik şəkilçilər sözlər, söz birləşmələri və cümlə üzvləri arasında qrammatik-sintaktik əlaqə yaratmağa xidmət etdiyi kimi paralel sintaktik konstruksiya vasitələrinin formalaşmasında da fəal iştirak edir. Həmin tipli emosional-ekspressiv dil vasitələrinin iştirakı ilə zəngin və rəngarəng sintaktik konstruksiya potensialı yaranır. Odur ki, sintaktik poetizmə həsr edilmiş tədqiqat işlərində bir qayda olaraq morfoloji paralelizmdən daha çox sintaktik paralelizm məsələlərinin araşdırılmasına diqqət yetirilir, morfoloji paralelik məsələsi isə müəyyən dərəcədə kölgədə qalır. Morfoloji paralelliyn əyani ifadə forması danışq dili materiallarından tutmuş folklor materiallarında, klassik əsərlərdə, o cümlədən müasir bədii sənət nümunələrində müşahidə edilir. Konkret təsəvvür yaratmaq üçün aşağıdakı nümunələri misal göstərmək mümkündür: “*Oğlandır, nə bilsin? Keyiki qovardı, gətirərdi, babasının önündə sinirlərdi: “Babam at səgirdişimə baxsın, qıvansın; ox atışımə baxsın, güvənsin, qılıc qalışımə baxsın, sevinisin”* [8, s.29]; “*Molla Əli Aşıq Ələsgərlə çoxdan dost idi. Götürdü Aşıq Ələsgərə belə bir məktub yazdı: “Ey nuri-çəşmanın Aşıq Ələsgər! Atam öldü, sarsımadım, qardaşım öldü, korşumadım, oğlum öldü, porşumadım; amma Yekallar kəndində başımıza bir iş gəldi, bundan betər oldu”* [3, s.403]. Göstərilən nümunələrdəki “*baxsın qıvansın*”, “*baxsın, güvənsin*”, “*baxsın, sevinisin*” və “*öldü sarsımadım*”, “*öldü, korşumadım*”, “*öldü, porşumadım*” ifadələri paralel komponentlərdən ibarətdir. Burada üçüncü şəxs əmr formasına aid –*sın* (-sin, -sun, -sün) və şühudi keçmiş zamanın birinci şəxsinə aid olan –*dım* (-dim, -dum, -düm) şəkilçisi paralel komponentlər tərkibində işlənərək poetik vüsət yaradılmasına xidmət edir. Aqlütinativ dillərdə qrammatik şəkilçilərin zəngin ənənəsi, söz tərkibində sabit ardıcılıq qaydası mövcud olduğundan morfoloji poetika aqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində rəngarənglik yaratmaq baxımından çox mühüm üslubi-estetik xarakterə malikdir. Türk dilləri aqlütinativ quruluşlu olduğu üçün paralelizmin müxtəlif növlərinin bu dillərdə yüksək inkişafı ayrı-ayrı tədqiqat işlərində də təsbit olunur. Q.F.Blaqova “Baburnamə” əsərində leksik-sintaktik paralelizmdən bəhs edərkən V.M.Jurminskiye istinadən qeyd edir ki, ritmik-sintaktik paralelizm türk xalq poetik təfəkkürünün məhsulu kimi qədim ənənələrə malikdir. Eyni zamanda, burada göstərilir ki, orta əsr türkdilli ədəbiyyatı özünün qədim ənənələrini inkişaf etdirərək poetik rəngarənglik yaratmışdır [4, s.4]. Burada həmçinin türk dillərinin aqlütinativ quruluşunun təsiri ilə leksik-sintaktik paralelliklə yanaşı morfoloji paralelliyn də mühüm rolu olduğu göstərilir [4, s.9]. Günel Asif qızı Məhərrəmovanın “İqor polku dastan”ında və “Kitabi-Dədə Qorqud”da sintaktik paralelizm üzrə apardığı tədqiqat işində göstərilir ki, sintaktik paralelizmin formalaşmasında aqlütinativlik mühüm təsiredici qüvvəyə malikdir. Dildə fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik elementlərin ardıcılığı və hətta silsilə yaratması bilavasitə aqlütinasiyanın ardıcıl işlək mexanizmi ilə bağlıdır [10, s.8-9]. Əlbəttə ki, dil elementlərinin ardıcıl sıralanmasında qrammatik quruluşun özünün mühüm rolu vardır. Bu mənada ki, məsələn, fonetik elementlərin sıralanması, ardıcılığı bilavasitə heca tərkibinin struktur təşkili ilə bağlıdır. Fonetik elementlərin sırası və ardıcılığı heca tərkibinin uzunluq və qısalığı ilə müəyyən edilir. Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşu ona imkan verir ki, söz tərkibində hecaların ardıcılığı sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin imkan verdiyi həcmə görə sıralansın. Heca tərkibinin hansı həcmdə olmasına baxmayaraq sözdaxili fonetik elementlərdə ardıcılıq, harmoniya və sıra sabitliyi ierarxiya qaydası üzrə davam edir və pozulma, transformasiya hadisəsi baş vermir. Fonetik elementlərdə olduğu kimi, qrammatik elementlər də söz tərkibində zəncirvari qayda üzrə biri digərinə bağlanır. Məsələn, Azərbaycan dilinin söz tərkibində neçə sözdüzəldici şəkilçi iştirak etməsindən asılı olmayaraq bütün sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra ardıcıl silsiləvi sözdəyişdirici şəkilçilər işlənir. Adlarda ad kateqoriyasına, feillərdə isə feil kateqoriyasına aid şəkilçilər sapa düzölmüş kimi silsiləvi

ardıcılıq təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan dilində *yaz-* sözündən *-ı* və *-çı* şəkilçisi ilə düzələn yazıçı isminə *-lar*, *-ımız*, *-dan*, *-dır* kimi ardıcıl dörd ismi qrammatik şəkilçi qoşula bilir. Eyni qayda üzrə *dərin* sözündən *-ləş*, *-dir*, *-il* şəkilçiləri vasitəsi ilə düzələn *dərinləşdiril* feilinə ardıcıl olaraq *-mə*, *-miş*, *-dir* ardıcıl feili qrammatik şəkilçilər əlavə edilməklə *dərinləşdirilməmişdir* sözü yaranır. Eyni qayda üzrə sintaktik dil vasitələri də, o cümlədən sintaktik təkrarlar və sintaktik paralellər də Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşuna uyğun qaydada formalaşır və dilin qrammatik-sintaktik, emosional-estetik potensialının zənginləşməsinə xidmət edir.

Musa Adilov Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar üzrə apardıcı müşahidələrə əsasən yazır ki, “Azərbaycan dilçiliyində leksik və morfoloji, habelə fonetik təkrarlar üzərində az-çox tədqiqat işi aparılmışdır. Lakin sintaktik təkrarlar hələ də diqqəti cəlb etməmişdir. Halbuki dilimizdə bu kimi təkrarlar çox geniş yayılmışdır və zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Burada haqqında bəhs olunacaq bütün təkrar tipləri qrammatik hadisələr və Azərbaycan dilinin cümlə quruluşu ilə əlaqədardır” [1, s.3]. Eyni zamanda Musa Adilov İ.M.Astafyevanın belə bir fikrini də xatırladır ki, “...bəzən “sintaktik təkrar” dedikdə iki ifadənin (cümlə, söz birləşməsi) eyni quruluşa malik olması və ya sintaktik paralelizm hadisəsi nəzərdə tutulur” [1, s.3; 2, s.2].

İ.M.Astafyeva təkrar və sintaktik konstruksiyaların struktur baxımdan qrammatik hadisə olması fikrində tamamilə haqlıdır. Ancaq nədənsə, Musa Adilovun həmin fikrə münasibətində deyilir: “Halbuki sintaktik paralelizm qrammatikadan daha çox üslubi hadisədir” [1, s.3]. Burada əlavə mübahisə olmadan onu demək mümkündür ki, sintaktik paralelizm quruluşuna görə sintaktik, emosional-estetik xarakterinə görə üslubi hadisə hesab edilə bilər. İstər lingvistik təkrarlar və istərsə də paralellər bütün dillər üçün universal hadisə sayılsa da aqlütinativ dillərdə onları başqa dillərdən fərqləndirən silsiləvilik xarakteri vardır. Bu dil hadisəsinin təhlilinə həsr olunmuş tədqiqat işlərində də az və ya çox dərəcədə sintaktik təkrar və paralelizmin aqlütinasiyaya münasibəti barədə bəhs olunur.

Türk dillərində sintaktik paralelizmlə yanaşı təkrar komponentlər barəsində də geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Doğrudur, onların əksəriyyətində təkrar komponentlərin təhlili faktik material üzrə aparılır, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyədə formalaşmış təkrarların aqlütinasiyaya münasibəti məsələsi bir çox hallarda işıqlandırılmamış qalır. Ancaq həqiqət budur ki, aqlütinasiyada sistemlilik səciyyəsi mövcuddur və bu da bütün dil səviyyələrində, o cümlədən, təkrar və paralel vasitələrdə özünün bariz təcəssümünü tapır. Həmçinin təkrar və paralel dil vahidlərinin hər birində poetik təfəkkürün ənənələri yaşayır. Demək olar ki, təkrar və paralel komponentlərə həsr olunmuş tədqiqatlarda onların üslubi, emosional, etik-estetik, mətni və poetik funksionallığı, o cümlədən, semantik əhəmiyyəti barədə tədqiredici fikir və mülahizələr irəli sürülür. Eyni zamanda təqdirəlayiq hal kimi onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Kamil Ramazanovun qoşa sözlərlə bağlı apardığı tədqiqat işində də təkrarlıq üzrə formalaşmış həmin dil vasitələrinin təhlilində semantik aspekt başlıca metodoloji baza kimi nəzərə alınır [12, s.3].

Qədim türk epik təfəkkürünün məhsulu kimi formalaşmış poetik vasitələr səviyyəsindəki təkrar və paralel komponentlər ilkin yazılı abidələrdə olduğu kimi öz ənənələrini klassik nümunələrdə, o cümlədən, sonrakı dövrlərin bədii mətnlərində davam etdirərək hər bir yeni mühitdə yeni cazibədarlıqla səciyyələnmişdir. Aqlütinativ quruluşun yaratdığı silsiləvilik təkrar və paralellərin strukturunda çoxşaxəlilik baş verməsinə səbəb olur. Odur ki, istər qədim türk mənbələrində işlənən və o cümlədən, Azərbaycan bədii dilinə məxsus nümunələr standart modellər çərçivəsində məhdudlaşmır. Çox maraqlıdır ki, bəzi hallarda hətta təkrar və paralel elementlər bir mikromətnə, bir mürəkkəb sintaktik bütöv tərkibində, eyni zamanda iki misralıq poetik mətnlərdə öz bariz təcəssümünü tapır. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində belə nümunələr saysız-hesabsızdır. Məsələn, *Bilgə xaqan* abidəsinin *Şərq* tərəfinin 30-cu sətrində deyilir:

“Bir yılka төрт yolu süñüşdüm. Ən ilki Toğı balıkta süñüşdüm. Toğla ügüzik yüzəti keçip süsi... Ekinti Antarğuda süñüşdüm. Süsini sançdım (ilin altım). Üçünc (Çuğay başında) süñüşdüm”.

Tərcüməsi: *“Bir ildə dörd yol döyüşdüm. Ən ilk Toğu balıkda döyüşdüm. Toğla çayını üzərək keçib qoşununu (öldürdüm). İkinci (dəfə) Antarğuda döyüşdüm. Qoşununu sancdım. (Süngüdən keçirdim) (elini) aidım. Üçüncü dəfə (Çuğay başında) döyüşdüm”* [13, s.336; 346].

Bu kiçik mətndəki cümlələr tipinə görə paraleldir, ardıcılığına görə təkrar. Təkrarlıq və paralellik xarakteri mətnə daxil olan cümlələrin sonunda işlənən “süñüşdüm” (döyüşdüm) əsasında ifadə olunur. Bu qayda qədim türk dili dediyimiz mətnlərin mükəmməl nitq və yazı qaydalarına malik bir poetik-informasiya dilinin nümunəsi olduğunu göstərir. Qədim türk mətnlərinə məxsus bu ənənə sonrakı dövrün mənbələrində də ardıcılıqla, yaradıcılıqla, yeniliklə davam edir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən aşağıdakı nümunədə də təkrarlıqla paraleliyin qarşılıqlı sintezi diqqəti cəlb edir: *“Bayındır xanın yigitləri Dirsə xanı qarşılədılar. Gətirib qara otağa qondurdular. Qara keçə altına döktilər. Qara qoyun yaxnisindən önünə gətirdilər. Bayındır xandan buyruq belədir, dedilər”* [8, s.24].

Bu kiçik mətnə də cümlələrin ardıcılığı qara sözünün təkrarı ilə bir vəhdət təşkil edərək poetik vüsət yaradır. XIII əsrin görkəmli sənətkarı İzzəddin Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” qəzəlinin hər bir beytində oxşar mənzərə müşahidə edilir. Məsələn, birinci beytdə deyilir:

*“Apardı könlümü bir xoş qəməryüz canfəza dilbər
Nə dilbər, dilbəri şahid, nə şahid, şahidi-sərvər”* [7].

Əslində bu beyt özünün quruluşuna görə “Bilgə xaqan” və “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərindən götürülən nümunələrdən fərqlənmir. Sanki bu beytin özü də poetik nəsrin şeirşəkilli bir variantıdır. Beytin birinci misrası (sətri) təşkilədidir. İkinci misra birincinin daxili mənasını açmaq vasitəsi kimi təsəvvür yaradır. Eyni zamanda, ikinci misrada həm təkrarlıq, həm də paralellik vardır.

Qədim və klassik poetik ənənəçilik, eyni zamanda, Ramiz Rövşənin nəsrində də xalq poetik təfəkküründən gələn tamamilə başqa bir mənzərə yaradır: *“O nə dəmdəsgahdı, Allah, o nə vurçatdasındı? Tüfəng səsi, dümbək səsi, tar-qaval, zurna-balaban. Qazanlar pıqqıldayır, çənələr saqqıldayır. Ona pay, buna pay, o yetimə, bu yetimə, qapıdan keçənə, yoldan ötənə”* [14, s.611]. Burada göründüyü kimi, mürəkkəb sintaktik bütöv tərkibli bu kiçik mətnə təkrar və paralel elementlər çulğasıq şəkildə bir-birini tamamlayır, biri-digərini canlandırır. Təkrar və paralel komponentlərin poetiklik keyfiyyəti verilən bu kiçik nümunələrdən də göründüyü kimi zaman-zaman öz ənənəçiliyini davam etdirmiş, zənginləşdirmiş ona yeni rəng, yeni çalarlıq qazandırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, Elm və Təhsil, 2019, 416 s.
2. Астафьева И.М. Виды синтактических повторов, их природа и стилистическое использование. Автореф.дисс.канд.филол.наук, Москва, 1962, с. 20.
3. Aşıq Ələsgər. Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr. Bakı, Şərq-Qərb, 1999, 578 s.
4. Благова Г.С. Лексико-синтактический параллелизм как средство организации текста “Бабур-наме”.//Советская тюркология, № 2,1990,с.4-14.
5. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, 140 s.
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 2 cildə, I c., Bakı, Elm, 2012, 476 s.
7. Həsənoğlu İ. Apardı könlümü bir xoş canfəza dilbər: [www.ens. az/az/ hesenoglu-apardi-konlumu-bir-xos-qemeruz-canfeza-dilber](http://www.ens.az/az/hesenoglu-apardi-konlumu-bir-xos-qemeruz-canfeza-dilber): 4 dekbar, 2018.
8. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.

9. Гадималыйева А.Ф. Фонетический паралелизм в азербайджанско-турецкой системе (на основе языкового материала XV века)// Ежеквартальный рецензируемый реферируемый научный журнал “Вестник” АГУ, Выпуск 3 (282), 2021, с. 41-45.
10. Магеррамова Г.А. Синтактический паралелизм в “Слове о полку Игореве” и “Книге моего Деда Коркута”. Автореф.дисс.докт.философ. филол.наук. Баку, 2010, 21.
11. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi nəşr MMC, 2019, 352 s.
12. Рамазанов К.Т. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках Юго-западной группы. Автореф. дисс.докт.фил.наук, Баку, 1984, 39 с.
13. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə, I c., Göytürk yazısı abidələri. I h., Bakı, Nurlan, 2009, 568 s.
14. Ramiz Rövsən. Nəfəs. Kitablar kitabı (şeir, nəsr, esse).Bakı, Qanun nəşr, 2006, 760 s.

AGGLUTINATION AND POETICS

Gasimova-Mustafaeva Ayshan Fazil

Summary

Poetics is a tool that creates such a rhythmic, harmonious, aesthetic and spiritual-psychological landscape that its special models characterized by universality can be found in different languages. Therefore, regardless of typology, in all languages there are unique means of expression of poetics. For example, since suffixal elements are limited in root-word languages, it is observed that repetitions and reduplication elements are of primary importance in the formation of poetics tools in those languages. In such languages, repetition and reduplication serve to create new words, but also take a leading place in the occurrence of rhythm, harmony and information intensity. Since the typology of analytic-inflectional languages is mainly developed on analytical models, the means of expression characterized by rhythm and harmony have become especially important for the formation of the poetic element in those languages. In such languages, the repetition of final form elements and their participation in parallel components can also create a poetic picture. As one of the agglutinative languages, the Azerbaijani language has strong possibilities of poetic creation of parallel constructions along with repetitions that take place according to the ancient tradition and expand their limits. The agglutinative mechanism of the Azerbaijani language also enables parallelisms to create a broad picture of poeticism along with consistent arrangements in the phonetic, morphological and syntactic system of the language. As a result of this, rich traditions of poeticism are observed in the written and oral expression methods of the Azerbaijani language.

АГГЛЮТИНАЦИЯ И ПОЭТИКА

Касумова-Мустафаева Айшен Фазиловна

Резюме

Поэтика-это инструмент, создающий такой ритмичный, гармоничный, эстетический и духовно-психологический ландшафт, что его особые модели, характеризующиеся универсальностью, можно найти в разных языках. Поэтому вне зависимости от типологии во всех языках существуют уникальные средства выражения поэтики. Например, поскольку суффиксальные элементы в корнесловных языках ограничены, замечено, что повторы и элементы редупликации имеют первостепенное значение в формировании средств поэтики в этих языках. В таких языках повторение и редупликация служат для создания новых слов, но также занимают ведущее место в возникновении ритма, гармонии и информативности. Поскольку типология аналитико-флективных языков в основном разрабатывается на аналитических моделях, средства выражения, характеризующиеся ритмичностью и гармонией, стали особенно важными для формирования поэтического элемента в этих языках. В таких языках повторение

элементов конечной формы и участие их в параллельных компонентах также может создавать поэтическую картину. Как один из агглютинативных языков, азербайджанский язык обладает сильными возможностями поэтического создания параллельных конструкций наряду с повторами, происходящими по древней традиции и расширяющими их пределы. Агглютинативный механизм азербайджанского языка также позволяет параллелизмам создавать широкую картину поэтичности наряду с последовательным расположением в фонетической, морфологической и синтаксической системе языка. Вследствие этого в письменных и устных способах выражения азербайджанского языка наблюдаются богатые традиции поэтики.

Rəyçi: prof. Mübariz Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 01 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 11 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 15 fevral 2023-cü il

UOT:80.

FRAZEOLÖGİZMLƏRİN SEMANTİK QURULUŞUNDAKI KOMPONENT İYERARXİKLİYİ HAQQINDA

Əliyeva Kəmalə Rafik qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Ekqr1991@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində yer alan gender frazeologizmlərinin semantik strukturunda komponent iyerarxiyindən bəhs edilir. Müəllif konsept nəzəriyyəsinə əsasən fərqləndirilən konsept, freym, slot, freym-ssenari və s. semantik struktur komponentlərinin gender frazeologiyasındakı təzahür özünəməxsusluqlarını araşdırır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, gender frazeologiyası, semantik struktur iyerarxiyliyi, konsept, freym.

Ключевые слова: азербайджанский язык, гендерные фразеологизмы, семантическая структура, концепт, фрейм.

Key words: Azerbaijani language, gender phraseology, semantic structure, concept, frame

Görkəmli linqvokulturoloq alim V.A.Maslovanın qeyd etdiyi kimi, “frazoloji vahidlər öz semantkasında xalqın uzunmüddətli inkişaf prosesini əks etdirir, fiksə edərək qəlibləşmiş stereotipləri, etalonları, arxetipləri və yönləndirmə sistemlərini nəsildən-nəsilə ötürür. Bunlar (frazoloji vahidlər – K.Ə.) istənilən milli dilin ruhudur, hansıda ki, millətin ruhu və özünəməxsusluğu təkrarsız şəkildə öz əksini tapır. Frazeologiya xalqa xas dünyanın dil mənzərəsinin fraqmentidir. Frazoloji vahidlər həmişə subyektə istiqamətlənirlər, yəni bilavasitə dünyanı təsvir etmək üçün deyil, onu qiymətləndirmək, interpretasiya etmək, ona (ətraf gerçəkliyə, dünyaya – K.Ə.) öz subyektiv münasibətini ifadə etmək məqsədilə meydana gəlirlər”. [1 ;82] . Həmin fikirdə səsləndirilən “qəlibləşmiş stereotiplər, etalonları, arxetipləri və yönləndirmələr” dedikdə , əslində koqnitiv sxemlər, habelə koqnitiv semantika anlayışları olan konsept və freymlər nəzərdə nəzərdə tutulur. Çünki onlar insanın ətraf aləmi qavramasının müxəzimi və prinsiplərini əks etdirirlər və bu da öz növbəsində frazeoloji sistemi yönləndirən, formalaşdıran, formatlaşdıran “dünyanın dil mənzərəsi” koqnitiv modelinin tərkib hissələrini müəyyənləşdirir. Xatırladaq ki, koqnitiv sxemlər dedikdə, müasir koqnitiv nəzəriyyənin ən əsas və aparıcı anlayışlarından biri nəzərdə tutulur, hansı ki,

N.İ.Semeçkinin sözlərilə desək, idrak prosesində əldə edilmiş keçmiş təcrübənin dəyərləndirilməsilə bağlı olan elmi anlayışı ehtiva edir. [2].Frazeoloji mənalara isə daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, konsept çərçivəsində qərarlaşan semantik ümumiləşdirmələrə istinad edirlər. Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarını təhlil edən F.Y.Veysəlli qeyd edir ki, “mental leksikonda həkk olunmuş konsept prototip kateqoriyasının bu və ya digər nümayəndəsini bildirməklə konkret məqamda bu və ya digər mənalarda işlənir. Burada konsept və məna (o cümlədən frazeoloji məna – K.Ə.) üst-üstə düşür ” [3; 45]. Başqa sözlə desək, eyni bir konsept fərqli mənalı frazeoloji vahidlər sayəsində reallaşma qazana bilər. Həmin məna müxtəlifliyi də konseptin daxili semantik strukturunu, yəni freym iyerarxiyasını müəyyənləşdirir. Deməli, əslində freymlərin daha konkret və frazeoloji məna yükünə daha adekvat, daha yaxın semantik strukturunu olduğunu söyləmək olar. Bu mənada “konseptlərdən fərqli olaraq, freymlərin kifayət qədər ciddi daxili struktura malik olduğunu” vurğulayan N.F.Alefirenkonun(fikirlərilə razılaşmamaq olmaz. Frazeoloq alim freymlərin slotlardan təşkil edildiyini qeyd edir. H.F.Alefirenko eləcə də freym-ssenarilərin frazeologiyada xüsusilə təmsil olunduğuna da diqqət cəkir [4;11-17] . Freym-ssenarilərə nümunə olaraq GFV-lər sırasına aid edilə bilən, konkret olaraq “AİLƏ-NİKAH” konseptinə və “Evlənmək” intensiyasını əks etdirən freymə daxil olan *Kifir al, əsil olsun, bədəsil gözəl alma!* Və ya *Arvad alsan, ürəkdən, qonşu alsan dirəkdən*. Frazeologizmini qeyd etmək olar. [5; 12] frazeologizmlərini qeyd etmək olar. Göründüyü kimi, burada davranış ssenarisi əksini tapmışdır.

Nümunəyə diqqət edək:

"Kifir al, əsil olsun, bədəsil gözəl alma!"

Bəxtəndir, qurdlu çıxar bəzən ən gözəl alma (Fikrət Sadıq) [6].Göründüyü kimi, burada da frazeoloji vahidin freym-ssenari mahiyyəti özünü tam mənası ilə ortaya qoyur.

Freymin daxili strukturunu təşkil edən slotlarla bağlı onu demək olar ki, O.Y.Kapustina, M.V.Milovanova və başqalarının da qeyd etdiyi kimi, freym-slot qarşılıqlı şərtlənməsi statik deyil, dinamik, dəyişkən mahiyyətlidir. Məsələn, elə O.Y.Kapustinanın müraciət etdiyimiz tədqiqatında “Sevgi” slotu “İnsanlararası münasibətlər” freymi çərçivəsində dəyərləndirilir [7; 78]. Halbuki gender münasibətlərinin ifadəsi çərçivəsində tədqiqatçının sadəcə freym statusunda nəzərdən keçirdiyi “SEVGİ”, əslində konsept mahiyyətlidir və onun özünün “Nakam sevgi”, “Qarşılıqlı sevgi”, “Gizli sevgi”, “Eşq acısı” və s. kimi freymləri fərqləndirilə bilər.

Ağac kölgəsiz olmaz, insan sevgisiz. [8 ;2], Ayrılıq çatar, gizli sevgini bəlli edər. dərddli gözü gizlətmə, yaşı axar bəlli edər. [5; 22] , Eşq ağladar, dərd göynədar, Eşq ilə ağıl əl-ələ tutub getməzlər [9; 324] , Dərd ağladar, eşq söylədar,Dərd çəkəndi, sevgi sevənin. [5 ;45] , Eşq topuğuna vurub [9; 324] // Eşq başına vurub, eşqə düşmək, eşqi topuğuna vurmaq [9; 324] , Dəyirman iki daşlı, məhəbbət iki başlı. [5; 48] , adaxlıbazlıq etmək [9; 29] ,Sevgi od deyil, amma oddan yamandır. Sevgi adamı yandırar.Sevgi adamı selə verər, Sevgilimə çataydım, rahat-rahat yataydım. [8;149].

“Sevgi” konsepti çərçivəsində freym – slot bölgüsünə gəlinə, “Eşq acısı” freymi çərçivəsində “Sevgi iztirabı”, “Vüsala çatmayanların sevgi acısı” və s. bu kimi slotları fərqləndirmək olar. Yəni, freym özünü də semantik planda yekcins deyil.

Göründüyü kimi, konsept-freym-slot semantik iyerarxiya quruluşu araşdırma predmetinə yanaşmadan asılı olaraq fərqli şəkildə strukturlaşdırıla bilər.

Bu mənada müair dilçilikdə “konsept”-“freym” qarşılıqlı şərtləndirməsini araşdırmış N.V.Volosuxinanın fikirlərilə razılaşmamaq olmaz. Konseptsferanın bir-birilə sıx təmas və qarşılıqlı əlaqədə olan konseptlərdən, freymlərdən, ssenarilərdən, sxemlərdən, gestaltlardan, skriptlərdən və s. ibarət olduğunu qeyd edən dilçi eyni anlayışın konsept çərçivəsində **və eyni zamanda digər konseptsfera-larla əlaqəlilik baxımından** digər konseptlər çərçivəsində freym kimi də ifadə tapa bildiyini bildirmişdir (kursiv bizimdir. – K.Ə.) [10 ; 42]. Məsələn, GFV-

lərin mühüm hissəsini təşkil edən “KİŞİ” makrofreymi və ya konseptinə daxil olan bəzi frazeoloji vahidlər fərqli freymlərdə, habelə əlaqəli konseptlərdə təmsil oluna bilərlər. Nümunələrə diqqət edək:

Ər-arvad ipəkdir, araya girən-köpək. [9; 359], Ər-arvadın savaşı-yaz gününün yağışı., ər ilə arvadın arasına girmək (başqasının ailə işinə qarışmaq), Ərlə arvadın torpağı bir yerdən götürülüb. Su daşı quma döndərər, arvad kişini-muma. [9; 712].

Bu nümunələr öz semantik struktur spesifikasiyasına görə həm “KİŞİ” konseptinin “Ər/həyat yoldaşı” freyminə, həm də GFV-lərinin “AİLƏ” konseptinə aid edilə bilər. Başqa sözlə desək, konseptlər, freymlər, slotlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olduğundan onlar arasında kəskin sədd çəkmək mümkün deyil: bir ifadə hər hansı bir konseptin nüvəsini təşkil edə bildiyi halda, digər konsept və ya freymin periferiyasında qərar tuta bilər. Konkret nümunələr əsasında bu növ semantik iyerarxiya, daha dəqiq desək, semantik delimitasiya (sərhədlənmə) məqamına diqqət edək.

Daha öncə də qeyd edildiyi kimi, istər “QADIN”, istərsə də “KİŞİ” konseptlərinə daxil olan frazeologizmlər neytrallıqdan uzaq olub məhz həmin ifadələrin aid olduğu xalqın qadın və kişi nümayəndələrinin əks cinslə bağlı gender münasibəti aspektli gözləntilərini, stereotiplərini, estetik (zövq) və əxlaqi-etik priritetlərini, empirik müşahidələrini metaforik bir dillə ifadə edir. Məsələn, “KİŞİ” konsepti çərçivəsində freymlər üzrə fərqləndirməni və konseptsferada daxilindəki əlaqəliliyi izləyək.

Heyvanın dişi, kişinin işi olsun [5; 77], Kişi kişidən qorxmaz, amma utanar, Kişi öz sözünün ağası olar. [8; 108], Kişinin hüququ olar, Kişi ayaqdansa, başdan böyüsün, Kişinin özünə baxma, sözünə bax. [5; 87], Kişinin üzünə baxma, sözünə bax. [11; 12].

Nümunələrdən də aydın şəkildə göründüyü kimi, bu frazeoloji vahidlərdə bilavasitə gender münasibətləri prizmasında formalaşmış olan və Azərbaycan xalqının menatlitetinin verbal reallaşma özəlliklərinə xas metaforik dillə ifadə tapmış maskulin obraz ümumiləşdirmələri ilə qarşılaşırıq. Bu frazeologizmlər məhz Azərbaycan mentalitetində qəlibləşmiş, stereotipikləşmiş maskulin obrazı əks etdirir. Xatırladaq ki, mentalitet dedikdə və ya mentalitetin verbal reallaşması dedikdə, etnopsixolinqvistlər “ətraf gerçəkliyin mənimsənilməsinin və reallığın qavranılmasının elə spesifik vasitəsinə” nəzərdə tuturlar ki, “həmin vasitə müəyyən şəxsə, sosial və ya etnik qrupa xas olan təfəkkürün koqnitiv stereotiplərin məcmusu ilə müəyyənləşir” [12; 42]. Məsələn, “KİŞİ” konseptinə daxil olan növbəti qrup GMF-lər Azərbaycan xalqının kişi maskulin obrazı ilə bağlı təsəvvürlərini, stereotiplərini əks etdirir. Həmin ifadələri “KİŞİ” konseptinin “Kişi-maskulin obraz” freyminə aid edilə bilər.

Kişinin sözü ilə işi bir olar. Kişinin hörməti öz əlindədir. [8; 108], Kişi harda varsa yaraqlı gərək. [5; 88]. Kişi, sözü üzə deyər, Kişi tüpürdüyünü yalamaz. [8; 108], Kişidə qeyrət olsa, torpağı qızıla döndərər. Kişidə səbir olmalıdır. [8; 108], Aslan dişinə, kişi işinə güvənər [5; 13]. Kişinin alnı açıq gərək, Kişinin başına gələn, ağzından çıxandır, Kişinin dilinə qarqış gəlməz. Kişidə qeyrət olsa, torpağı qızıla döndərər. [8; 108].

“Mentalitet və konseptsfera sıx şəkildə bağlı olub təfəkkür proseslərində qarşılıqlı əlaqə nümayiş etdirirlər. Konseptsfera-xalqın bilikləri sferası (sahəsi) olmaqla, müəyyən dərəcədə xalqın menatlitetini formalaşdırır (qavrama., təsirlənmə, hissetmə və gerçəkliyi dərk etmə xüsusiyyətlərini) müəyyənləşdirir. Milli konseptsferanın mental vahidlərini təşkil edən həm cəhətlər gerçəklik haqqında koqnitiv stereotiplərinin formalaşması üçün əsas, bazis təşkil edir. ... **Gender, yaş və s. bu kimi qrup konseptsferalar haqqında da bəhs etmək olar...** Xalqın konseptsferası onun informasiya bazasını təşkil edir. (kursiv bizimdir. – K.Ə.)” [13; 6]. Bu mənada biz tədqiqatımızın bu bölümünün Azərbaycan mentallığının təsiri ilə formalaşmış və onun şərtliliklərinə müəyyənləşmiş olan GENDER konseptsferasının ayrı-ayrı konseptlərinin semantik struktur özəlliklərinə həsr edildiyini deyə bilərik. Və bu çərçivədə apardığımız təhlillərin davamı olaraq GMF-lər içərisindəki “KİŞİ” konseptli ifadələr

blokunda freymlər arasındakı sərhəd dəyişkənliyi və freym bloku dinamikliyi ilə bağlı qeyd edə bilərik ki, növbəti qrup frazeologizmlər həm “Həyat yoldaşı / kişi” freyminə, həm də “AİLƏ” konseptinə aid edilə bilər.

Kişi oldurki arvadı inandır, özü inanmaya, Kişi seldir, arvad göl. [5 ; 88] , Kişi qızı olma, kişi arvadı ol!, Kişini javan saxlar, yaxşı arvad, yaxşı at.

Kişinin jibi iki olsa, arvad almaq fikrinə düşər. [8 ;108] , Kişini cavan saxlar: yaxşı arvad, yaxşı at. [5;89] , Kişi seldir, arvad göl, Kişi fəhlədir, arvad-bənnə.[8;108], Kişisi olmayan evin ruzisi olmaz [8;108].

Növbəti frazeologizmlər isə gender konseptsferasının həm “KİŞİ” konseptinin “Kişi maskulin obrazı” freyminə, həm də elə həmin konseptsferanın “SEVGİ” konseptinə daxil edilə bilər.*Kişi öz tayı ilə gəzər, Kişi sevdiyinin nazını çəkər. [8;108].*

Göründüyü kimi, Azərbaycan mentalitetinə uyğun formalaşmış gender stereotiplərində yumor hissi, gülərlülük kişi maskulin obrazına yaraşdırılır. Eynilə də qadın femin obrazında sözübütövlük, israrlılıq, inadkarlıq kimi, əslində müsbət səciyyəli xüsusiyyətlər təşviq edilərək pozitiv rakursdan dəyərləndirilmir. Deməli, Azərbaycan mentallığında qadın təfəkküründə formalaşmış kişi maskulin obrazı, kişi təfəkküründə formalaşmış femin qadın obrazı patriarxal cəmiyyət modelindəki stereotiplərə uyğun gəlir. Bu məqamda rus və amerikalıların mentalitetində qəlibləşmiş kişi obrazlarının müqayisəli təhlilini aparmış K.A.Pokoyakovanın fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Belə ki, “mədəniyyətlərarası əlaqədə qarşılıqlı anlamı çətinləşdirən əsas faktorun, yəni dil (fərqli dillərin-K.Ə.) təfəkkürünün milli-mədəni spesifikliyinin tədqiqinin psixolinqvistik aktual problemləri sırasına aid olduğunu” qeyd edən dilçi müxtəlif psixolinqvistik təcrübələrdə fərqli toplum nümayəndələrinin məhz verbal assosiasiyalarına istinad edildiyinə diqqət çəkmişdir [14; 148]. Heç şübhəsiz ki, verbal assosiasiyaların ən qəlibləşmiş standart modellərini isə metaforaların, frazeologizmlərin təmsalında izləmək olar. Məlum olduğuna görə, “(sosial əhəmiyyətli) stereotip verbal assosiasiyalar insan təfəkküründə müəyyən mətnlərin təsirlə formalaşaraq “ilişib qalırlar”. Bu isə insanın təkcə biosferada deyil, linqvosferada mövcudluğunun təbii nəticəsi olaraq meydana gəlir” [15;124-125] . Məhz, “Bizim yaşadığımız metaforalar” adlı araşdırmaları ilə koqnitiv semantikada yeni səhifə açmağa müvəffəq olmuş C.Lakoff və M.Conson haqlı olaraq qeyd edirlər ki, “əksər insanlar həyatlarında metaforasız çox asanlıqla baş çıxaracaqlarını ” iddia etsələr də, “bu nöqteyi-nəzərin tam əksinə olaraq biz iddia edirik ki, metafora bizim gündəlik həyatımızı tam şəkildə öz ağuşuna alır və bu, təkcə dildə deyil, təfəkkür və fəaliyyətdə də özünü aydın şəkildə biruzə verir. Bizim gündəlik anlayış sistemimiz, hansına əsasən ki, biz düşünür və fəaliyyət göstəririk, özlüyündə təbiəti etibarilə metaforik mahiyyətlidir” [16; 25] . “*Kişi seldir, arvad-bənd*” frazeologizmində qadının bənd, kişinin isə sellə metaforik assosiativliyi də məhz Azərbaycan menatlitetində qadının daha itəatkar mövqeyinin, kişinin isə aqressiv təbiətli olmasının qınanılmadığının, yəni bu maskulin obrazın norma kimi qəbul edildiyini əyani şəkildə ortaya qoyur. *Ərə getmək asandır, ər donu tikmək çətin. [5;61] , Ər od olar, arvad su [5;61] və Atın yaman sat, qardaşın yaman qaç, arvadın yaman at [5;61] frazeologizmlərinin müqayisəli təhlili mentalitetimizdə pis əri olsa da, qadının “ər donu tikməyə” həkmlü olduğunu, “qıçını qırıb” ocağının küçündə oturmağın tövsiyyə edildiyi halda, kişi pis arvadı atmağı, başnmağı məsləhət edildiyi aydın şəkildə görünür. Məhz, bu cəhətlər də gender frazeologizmlərinin müxtəlif xalqların təfəkküründə yaşadılan stereotiplər əsasında fərqləndiyini əyaniliklə ortaya qoyur.*

Dil təfəkküründəki qadın və kişi obrazlarının gender xüsusiyyətlərinin təhlili apamış K.A.Pokoyakova “bəşər mədəniyyəti üçün fundamental sayılan binar oppozisiyalardan sayılan “kişi-qadın” qarşılaşdırmasının heç şübhəsiz ən müxtəlif etnosların nümayəndələrinin dil təfəkküründə ən vacib insan səciyyəndirmələrindən birini təşkil etdiyini” vurğulamışdır. O, qadın identikliyinə kişi haqqında biliklərin mövcudluğunu, kişi

identikliyiinin isə qadın haqqında biliklərin formalaşmasını labüd etdirini də bildirmişdir. Bu səbədən də qadın obrazının səciyyələndirməsinin kişi nöqteyi-nəzərinin diqqətə alınması şəraitində mümkünsüzlüyünü iddia etmişdir [17; 167-169]. Əslində Azərbaycan mentallığının gender assimetrikliyindən kənarda qalmaması, kişi nöqteyi-nəzərinin, kişi stereotiplərinin ön plana alınması dilimizin GMF-lərin tam açıq şəkildə izlənilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Маслова, В. А. Лингвокультурология :учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. М. : Академия, 2001. 208 с
2. Когнитивная схема // Семечкин Н.И. Социальная психология на рубеже веков истории 2001 г. <http://vocabulary.ru/>
3. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayış və perspektivləri, Bakı: Mütərcim, 2015, 120 s
4. Алефиренко Н. Ф.Фразеологическое значение в свете фреймовой семантики // Учёные записки ЗабГПУ, Выпуск № 2 / 2011, с.11-17 <file:///C:/Users/user/Downloads/frazeologicheskoe-znachenie-v-svete-freymovoy-semantiki.pdf>
5. Hadi H. Atalar sözü – elin gözü, Təbriz, 2003, www.turuz.com
6. Fikrət Sadiq. Buğunnamə <http://www.azadliq.org/content/article/2329150.html>
7. Капусткина О. Ю. Слот 'любовь' в рамках фрейма 'межличностные отношения' Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 13 (228). Вып. 54. С. 74–79. <http://www.lib.csu.ru/vch/228/015.pdf>
8. Şəhriyar Rəhnəməyan və Vəhid Gərusli . Azərbaycan Mədəniyyətində Ata-Babalar Sözləri. <http://www.yurd.net/files/1323413336-100ata.pdf>
9. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca – ingiliscə - rusca frazeoloji lüğət, Bakı: Nurlan, 2006, 863 s. <http://www.balinagroup.com/download/nigar.pdf>
- 10.Волосухина Н. В. К вопросу о трактовке понятий «концепт» и «фрейм» в современной лингвистике // Университетские чтения –2010: материалы научно-методических чтений ПГЛУ. – Пятигорск: ПГЛУ,2010. – Ч. 3. — С. 41–46. http://www.pglu.ru/upload/iblock/362/uch_2010_iii_00007.pdf
- 11.Turk A.B. Ata sözü və deyimləri, 20 s. www.turuz.com
- 12.Попова З.Д, Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка, Воронеж: изд-во «Истоки», 2007, 250 с.
- 13.Попова З.Д, Стернин И.А. Язык и сознание: теоретические разграничения и понятийный аппарат // Язык и национальное сознание Вопросы теории и методологии, Воронеж: Воронежский гос. университет, 2002, 313 с. http://sterninia.ru/files/757/4_Izbrannye_nauchnye_publicacii/Teoreticheskie_problemy_jazykoznanij_a/Jazyk_i_nacionalnoe_soznanie_2002.pdf
- 14.Покаякова К. А. Образ мужчины в языковом сознании русских и американцев // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. № 7. Ч. 2. С. 147-149. http://scjournal.ru/articles/issn_1997-2911_2013_7-2_37.pdf
- 15.Абрамов В. П.Теория ассоциативного поля // Русский язык: исторические судьбы и современность: Сборник тезисов. – Москва: МГУ, 13-16 марта 2001г. 484с. , с.124-125, http://vassilenkoanatole.narod.ru/olderfiles/1/lex_fraz_lexgraph.pdf
- 16.Дж. Лакофф, М. Джонсон Метафоры, которыми мы живем, Пер. с англ. / Под ред. и с предисл.А. Н. Баранова. М.:Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
- 17.Покаякова К. А. Гендерные особенности образов женщины и мужчины в американском языковом сознании // Филологические науки. Вопросы теории и практики, № 1 (43) 2015, часть 2, с.167-169, http://scjournal.ru/articles/issn_1997-2911_2015_1-2_44.pdf

ОБ ИЕРАРХИИ КОМПОНЕНТОВ В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Алиева Камалья Рафиковна
Резюме

В статье исследуется проблема семантико-структурной иерархии гендерных фразеологизмов азербайджанского языка. Автор опираясь на данные установленные теорией концепта исследует и выявляет специфику семантической структуры гендерных фразеологизмов, в частности гендерных концептов, фреймов, слотов, а также фрейм-сценариев.

ABOUT THE COMPONENT HIERARCHY IN THE SEMANTIC STRUCTURE

Aliyeva Kamala Rafik
Summary

The article examines the problem of the semantic-structural hierarchy of gender phraseological units in the Azerbaijani language. Based on the data established by the concept theory, the author explores and reveals the specifics of the semantic structure of gender phraseological units, in particular gender concepts, frames, slots, and frame scenarios.

Rəyçi: Məhərrəmovə Suqra İbrahim qızı
Azərbaycan dili kafedrasının 31 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 7 sayılı protokolu

UOT:80.

THE STYLISTIC PECULIARITIES OF LEXICAL STYLISTIC DEVICES

Məmmədova Süsanə Məqsəd qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
mammadovasusana88@yahoo.com

Annatation: *Style –it is a method of using language tools in a balanced manner. Lexical Stylistic Devices are based on a peculiar use or interaction of lexical meanings within a word or word combination. The word's interplay of the primary dictionary meaning and a meaning which is imposed on the word by a microcontext may be traced along different lines. The expressive means of English and the stylistic devices used in the literary language can only be understood when a through knowledge of the phonetic, grammatical and lexical data of the given language has been attained.*

Açar sözlər: leksik üslub vasitələri, metafora, metonimiya, epitet, zeuqma, ironiya, bənzətmə(təşbeh), perifraz, ifadəli vasitələr, dil.

Key words: lexical stylistic devices, metaphor, metonymy, epithet, zeugma, irony, simile, periphrasis, expressive means, language.

Ключевые слова: лексико-стилистические приемы, метафора, метонимия эпитет, зевгма, ирония, сравнение, перифраза выразительные средства, язык.

The problem of stylistics for the last time attracts more and more attention of theoreticians, linguists, teachers of native and foreign languages and interpreters. Because the ability to see the aim of using language devices, gives us the possibility to understand deeply the content of the work, where the language expressions play a big role.

Most of the readers enjoying the perfection of form of the fiction are not able to define what exactly creates such kind of feeling of esthetic enjoyment. Using different stylistic

devices let us deeply get to the idea what is more it gradually teaches the reader to see the definite purpose in using of these devices.

It is known that in teaching foreign languages we usually pay attention to the form because it is new, not usual and that is why it demands an intent examination and analyze for understanding the content.

Stylistic devices also play an important role for translators. The methods of translation directly connected with the transmission of particular feature of language expression and original but it is impossible without a stylistic analyze of original language. Only when we clearly understand from the expressions in its art aesthetic function we can reach an identical translation of a fiction. Such kind of experience also helps teachers. Because students can be interested in reading in their foreign language lessons only that time when that process of reading afford them a pleasure.

There are different terms to denote those particular means in linguistics by which a writer obtains his affect. Expressive means, stylistic devices and other terms are used indiscriminately. For our purposes it is necessary to make a distinction between expressive means and stylistic devices.

All stylistic means of a language can be divided into expressive means, which are used in some specific way, and special devices called stylistic devices.

The expressive means of a language are those phonetic means, morphological forms, and means of word building, and lexical, phrase logical and syntactical forms.

Phonetic is the most powerful expressive means of any language. The human voice can indicate subtle nuances of meaning that no other means can attain. Pitch, melody, stress, pulsation, drawling out certain syllables, whispering, a sing-song manner of speech and other ways of using the voice are more effective than any other means in intensifying the utterance emotionally or logically.

At the lexical level there are a great many words which due to their inner expressivities, constitute a special layer. There are words with emotive meaning only, like interjections, words which have both referential and emotive meaning only, like some of qualitative adjectives, words which retain twofold meaning; denotative and connotative; or word belonging to special groups of literary English. The expressive power of these words cannot be doubted. The same can be said of the set expressions of the language. Proverbs and sayings as well as catch words form a considerable number of language units which serve to make speech emphatic.

At the syntactical level there are many construction which, being set against synonymous ones, will reveal a certain degree of logical and emotional emphasis.

The expressive means of the language are studied respectively in „ manuals of phonetics, grammar, lexicology and stylistics. Stylistics, however, observes not only the nature of an expressive means, but also its potential capacity of becoming a stylistic device. Stylistic device is a conscious and intentional literary use of some of the facts of the language (including expressive means) in which the most essential features (both structural and semantic) of the language forms are raised to a generalized level and there by present a generative model. Most stylistic devices may be regarded as aiming at the further intensification of the emotional or logical emphasis contained in the expressive means.

The interrelation between expressive means and stylistic devices can be worded in terms of the theory of information. Expressive means have a greater degree of predictability than stylistic devices. Expressive means are commonly used in language, and are therefore easily predictable. Stylistic devices carry a greater amount of information because if they are at all predictable they are less predictable than expressive means. It follows that stylistic devices must be regarded as a special code which has still to be deciphered stylistic devices are used sparingly, lest they should overburden the * utterance with information. Not every

stylistic use of a language fact will come under the term SD. There are practically unlimited possibilities of presenting any language fact in what is vaguely called its stylistic use.

Stylistic devices of a highly developed language like English or Russian have brought into a literary language a separate body of means of expression which have won recognition as a constituent to be studied in the branch of language study named Stylistics.

The study of the linguistic nature of SD's in any language therefore becomes an essential condition for the general study of the function of the SD's and ultimately for the system of the language in general, not excluding such elements of language as deal with the emotional aspect.

Words in a context may acquire additional lexical meanings not fixed in dictionaries, what we have called contextual meanings. It may sometimes deviate from the dictionary meaning to such a degree that the new meaning becomes the opposite of the primary meaning. This is especially the case when we deal with transferred meanings. Transferred meaning is the interrelation between two types of lexical meaning: dictionary and contextual.

The transferred meaning of a word is fixed in dictionaries as a result of language and frequent use of the word other than in its primary meaning.

When, we perceive two meanings of the word simultaneously, we are confronted with a stylistic device in which two meanings interact.

The relation between the dictionary and contextual logical meanings may be maintained along different lines: on the principle of affinity, on that of proximity, or symbol-referent relations, or on opposition. Thus the stylistic device based on the first principle is metaphor, on the second, metonymy and on the third, irony.

A metaphor is a relation between the dictionary and contextual logical meanings based on the affinity or similarity of certain properties or features of the two corresponding concepts. It is a transfer of a name based on the association of similarity and thus is actually a hidden comparison. It presents a method of description which likens one thing to another by referring to it as if it were some other one.

Metaphors can be embodied in all the meaningful parts of speech, in nouns, adjectives, verbs, and adverbs and sometimes even in the auxiliary parts of speech, as in preposition. Metaphors, like all stylistic devices can be classified according to their degree of unexpectedness. Thus metaphors which are absolutely unexpected are called genuine metaphors. Those which are commonly used in speech and therefore are sometimes even fixed in dictionaries as expressive means of language are trite or dead metaphors.

Genuine metaphors are regarded as belonging to language –in-action or speech metaphors; trite metaphors belong to the language –as-system, and are usually fixed in dictionaries as units of the language. If the metaphors in the word can hardly be felt and refreshed by the context which will give it a second life than such metaphors are called sustained or prolonged.

The metaphor is often defined as a compressed simile. But this definition lacks precision. As the metaphor aims at identifying the objects, while the simile aims at finding some point of resemblance by keeping the objects apart. That is why these two stylistic devices are viewed as belonging to two different groups of SDs.

They are different in their linguistic nature. The degree of identification of objects or phenomena in a metaphor varies according to its syntactic function in the sentence and to the part of speech in which it is embodied. Thus when the metaphor is expressed in a noun-predicative, the degree of identification is very low. This due to the character of the predicative relation in general. The metaphor in this case can be likened to an epithet.

Metonymy is based on different type of relation between the dictionary and contextual meanings, a relation based not on affinity, but on some kind of association connecting the two concepts which these meanings represent.

Metonymy is based on the following most common types of relation:

1.The concrete thing used instead of an abstract notion. In this case the thing becomes a symbol of the notion; 2.The relation of proximity; 3.The container instead of the thing contained; 4.The material instead of the thing made of it; 5.The instrument which the doer uses in performing the action instead of the action or the doer himself.

Metonymy has primarily a referential function, that is it allows us to use one entity to stand for another. Metonymies are not random or arbitrary occurrences. Metonymy concepts allow us to conceptualize one thing by means of its relation to something else.

An Epithet is usually an attributive word or phrase expressing some quality of a person, thing or phenomenon. An epithet always expresses the author's individual attitude towards what he describes, his personal appraisal of it, and is a powerful means in his hands of conveying his emotions to the reader and in this way securing the desired effect. The epithet is markedly subjective and evaluative. The logical attribute is purely objective, non-evaluating, it is descriptive and indicates an inherent or prominent feature of the thing or phenomenon in question.

Epithets may be classified from different stand points: semantic and structural. Semantically, epithets may be divided into two groups: those associated with the noun following and those unassociated with it. Associated epithets are those which point to a feature which is essential to the objects they describe, for instance. Unassociated epithets are attributes used to characterize the object by adding a feature not inherent in it, a feature which may be so unexpected as to strike the reader by its novelty.

The process of strengthening the connection between the epithet and the noun may sometimes go so far as to build a specific unit which does not lose its poetic flavor. Such epithets are called fixed and are mostly used in ballads and folk songs.

Structurally, epithets can be viewed from the angle of:

A) composition

B) distribution

Compositional epithets divided into simple, compound and phrase epithets. Simple epithets are ordinary adjectives. Compound epithets are built like compound adjectives.

In phrase epithets a phrase and even a whole sentence may become an epithet if the main formal requirement of the epithet is maintained. But unlike simple and compound epithets, which may have pre-or post position, phrase epithets are always placed before the nouns they refer to.

Another structural variety of the epithet is the one which we shall term reversed. The reversed epithet is composed of two nouns linked in, an, of phrase. The subjective, evaluating, emotional element is embodied not in the noun attribute but in the noun described.

The epithets is a direct and straightforward way of showing the author's attitude towards the things described, where as other stylistic devices even image bearing ones, will reveal the author's evaluation of the object only indirectly.

Simile is an expressed imaginative comparison based on the likeness of two objects or ideas belonging to different classes (in contrast to a comparison which compares things belonging to the same class and is not a figure of speech).The comparison is formally expressed by the words "as", "like", "as if", "such as", "seem".e.g.

In the English language there is a long list of hackneyed similes pointing out the analogy between the various qualities, states or actions of a human being and the animals supposed to be the bearers of the given quality.

Irony is a stylistic device based on simultaneous realization of two logical meanings- dictionary and contextual, but the two meanings stand in opposition to each other.

Irony must not be confused with humor, although they have very much in common . Humor always causes laughter. That is funny must come as a sudden clash of the positive and

the negative. In this respect irony can be likened to humor. But the function of irony is not confined to producing a humorous effect.

Polysemy is a generic term the use of which must be confined to lexicology as an aspect of the science of language. In actual speech polysemy vanishes unless it is deliberately retained for certain stylistic purposes.

There are special stylistic devices which make a word materialize two distinct dictionary meanings. They are Zeugma and the Pun.

Zeugma is the use of a word in the same grammatical but different semantic relations to two adjacent words in the context, the semantic relations being on the one hand literal, and on the other, transferred.

Zeugma is a strong and effective device to maintain the purity of the primary meaning when the two meanings clash. By making two meanings conspicuous in this particular way, each of them stands out clearly.

The pun is another stylistic device based on the interaction of two well-known meanings of a word or phrase. The only reliable distinguishing feature is a structural one: zeugma is the realization of two meanings with the help of a verb which is made to refer to different subjects or objects. The pun is more independent. There need not necessarily be a word in the sentence to which the pun-word refers.

Periphrasis is the renaming of an object by a phrase that brings out some particular feature of the object. The essence of the device is that it is decipherable only in context. If a periphrastic locution is understandable outside the context, it is not a stylistic device but merely a synonymous expression. Such easily decipherable periphrases are also called traditional, dictionary or language periphrases. The others are speech periphrases.

Periphrasis as a stylistic device is a new, genuine nomination of an object, a process which realized the power of language to coin new names for objects by disclosing some quality of the object, even though it may be transitory, but at the same time preserving in the mind the ordinary name of the concept.

Stylistic periphrases can also be divided into logical and figurative. Logical periphrases is based on one of the inherent properties or perhaps a passing feature of the object. Figurative periphrases is based either on metaphor or on metonymy.

The article consisted of a theoretical part which includes all Lexical Stylistic Devices: metaphor, metonymy, epithet, simile, irony, periphrasis, zeugma and pun. I tried to write as much information as possible about the peculiarities of English stylistic devices especially lexical stylistic devices which study the structural functions of sentence and interrelation of direct and indirect meanings.

Bibliography

1. Galperin I.R. An Essay in Stylistic Analysis М.Д., 1981
2. Galperin I.R. Stylistics М.Д., 1971
3. Archibald A. Poetry and Stylistics "Essays in Literary Analysis" , Austin, 1965
4. Bailey. Richard W. And Burton, Dolores M. English stylistics. 1967
5. Jakobson, R. "Linguistics and Poetics Style in Language" , The M.I.T. Press, 1966
6. Kukharencova Valeria "Seminars in style" М., 1971
7. Riffaterre, M., Criteria for Style Analyses. "Word" , 1959, N2
8. Read, Herbert, English Prose Style. London, 1963
9. Мороховский, Воробьева. Стилистика английского языка. Киев, 1984
10. Скребнев Ю.М., Кузнец М.Д. Стилистика английского языка Л., 1960

LEKSİK ÜSLUB VASİTƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədova Süsanə Məqsəd qızı

Xülasə

Üslub –dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə üsuludur. Leksik üslubi vasitələr söz və ya söz birləşməsində leksik mənaların özünəməxsus istifadəsinə və ya qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Sözün ilkin lüğət mənası ilə mikrokontest tərəfindən sözə qoyulan mənanın qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif xətlər üzrə izlənilə bilər. İngilis dilinin ifadə vasitələrini və ədəbi dildə istifadə olunan üslub vasitələrini yalnız həmin dilin fonetik, qrammatik və leksik məlumatları ilə tanış olduqda başa düşmək olar.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

Маммедова Сусана Мегсэд кызы

Резюме

Стиль –это способ сбалансированного использования языковых средств. Лексико – стилистические приемы основаны на своеобразном употреблении или взаимодействии лексических значений внутри словосочетания. Взаимодействие слова первичного словарного значения и значения наложенного на слово микроконтекстом, можно проследить по разным линиям.Выразительные средства английского языка и стилистические приемы, используемые в литературном языке, могут быть поняты только тогда, когда достигнуто глубокое знание фонетических, грамматических и лексических данных данного языка.

Rəyçi: Baş müəllim Rzayeva Mədinə Əliağa qızı

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 25 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 7 sayılı -protokolu.

Daxil olma protokolu 10 fevral 2023-cü il

UOT: 811

THE INFLUENCE OF INDIVIDUAL - PSYCHOLOGICAL QUALITIES OF A PERSON ON THE EFFECTIVENESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Mammadova Gunay Ilgar, Mukhtarova Vafa Ziyad

Azerbaijan State Agrarian University

gunay-zulka90@mail.ru

i.vafa91@gmail.com

Annotation: An individual approach to teaching is one of the urgent problems of the methodology of teaching foreign languages at school. This problem is not new. However, probably, all the diversity of its aspects, all its significance in solving the whole variety of tasks in the learning process is not fully disclosed.

The term "individual approach" itself is understood as a system of didactic means of organizing the educational process in a foreign language, which includes changing the form of the lesson, purpose, content, and process. An individual approach to teaching a foreign language is considered as a complex pedagogical phenomenon that determines the effectiveness of teaching a foreign language and involves the active role of the subject of educational activity.

Açar sözlər: fərdi yanaşma, xarici dilin tədrisi, tədrisin aspektləri, pedaqoji təcrübə, tələbələrin xüsusiyyətləri

Ключевые слова: индивидуальный подход, обучение иностранному языку, аспекты обучения, педагогическая практика, характеристика студентов

Key words: individual approach, teaching foreign language, aspects of teaching, pedagogical practice, characteristics of students

At present, the attitude towards education is actively changing as the most important component in a set of measures that contribute to the development of a person, society, state, and improving the quality of life.

Successful learning is possible if the teacher manages to arouse interest in the subject being studied and systematically maintain it. In the traditional way of teaching, the teacher often puts the student in the position of an object of information transmitted from outside. Such an organization of the educational process artificially delays the development of cognitive activity. One of the ways of learning focused on the personality of the child is the use of an individual approach. "If pedagogy wants to educate a person in all respects, then it must first know him in all respects."

The main factor determining the success of educational activity is the severity of the mental properties of the individual. In order to optimize the process of teaching a foreign language, it is important to take into account the individual psychological characteristics of students. A foreign language as an academic discipline differs from other subjects of the school curriculum, so students have certain difficulties in studying this subject.

A foreign language is characterized by certain distinctive features from the native language:

- the direction of the way of mastering, the totality of the functions implemented by it;
- the inclusion of the language in the subject-communicative activity;
- "A child learns his native language unconsciously and unintentionally, and a foreign language - starting with awareness and intentionality"

Moreover, the child learns a foreign language only in the classroom, without using it in his direct objective activity. Therefore, a foreign word lives in the student's linguistic consciousness only in its conceptual, abstract-logical side, which may affect the fragility of preserving a new foreign word in memory. In turn, mastering the native language is a spontaneous processes that students master not due to a conscious desire to learn the language, but due to the processes of development of thinking.

Mastering a foreign language does not give a person direct knowledge of reality (unlike mathematics, history, geography, biology, chemistry, physics), he is only a carrier of this information, a form of its existence in the public and individual consciousness. A foreign language requires daily and systematic work. It requires work that is motivated. The student must know why he is doing this, and have a clearly defined goal of learning a foreign language. Only then can positive results be expected.

However, in pedagogical practice there are such cases when a very capable and creative student with high self-esteem and strong educational motivation "broke down", faced difficulties and stopped moving forward, while a much less gifted student successfully overcame difficulties and achieved much more.

In connection with the problem posed, it is necessary to find out why some students work fruitfully on mastering knowledge, and the difficulties that arise only motivate them to achieve the goal, while others, when even minor obstacles appear, lose interest in learning activities. Explaining this phenomenon, psychologists and teachers most often appeal to the following individual psychological characteristics of students:

- level of intelligence - the ability to acquire knowledge and successfully apply it to solve problems;
- Creativity - the ability to independently develop new knowledge;
- learning motivation, which provides strong positive experiences in achieving learning goals;

- high self-esteem, which forms a high level of claims, etc.

However, none of the above features individually or in combination guarantee the fact that students will develop a mindset for hard work in mastering knowledge in the face of fairly frequent or prolonged failures that are likely in educational activities.

When learning a foreign language, temperament plays a huge role. It includes the general psycho-physiological activity of a person, his emotionality, which are directly manifested in the style of activity and the way of behavior. Features of temperament are reflected not only in the behavior and sphere of feelings of a person, but also in his motives and actions, in the nature of intellectual activity, speech features, etc. When learning a foreign language, temperament plays a huge role. It includes the general psycho-physiological activity of a person, his emotionality, which are directly manifested in the style of activity and the way of behavior. Features of temperament are reflected not only in the behavior and sphere of feelings of a person, but also in his motives and actions, in the nature of intellectual activity, speech features, etc.

It is according to these characteristics that the student's temperament is formed and later all the qualities of character: working capacity for a long time, ways to overcome difficulties, reaction to comments, actions of other people, etc.

According to A. A. Leontiev, language abilities are made up of many components, most often not specific ones. A. A. Leontiev reveals one of the interpretations of language abilities as follows: "Language abilities are often understood as differences in personality traits associated with communication. A child may experience difficulties not in mastering the language itself and not in generating foreign speech, but in social and psychological relationships with the educator, school teacher, and other children. He would be glad to speak, but the "psychological barrier" prevents him. This, by the way, is a very common case in pedagogical practice, but such difficulties are quite surmountable with the good will of an adult.

Of great importance are the abilities of a particular student and their influence on the development of other personal qualities. Allocate relatively independent and special abilities. The former include general and social intelligence, special abilities and creativity. Moreover, there is a relationship between the success of training and the following special abilities:

- sensory abilities (phonemic hearing);
- motor abilities;
- professional abilities (observation, imagination, clarity, persuasiveness of speech).

In many cases, the low level of development of important special abilities makes successful training inaccessible. Conversely, successful learning will actually coincide with the process of developing special professional abilities.

Thus, the English lessons have all the conditions for the implementation of an individual approach to students, taking into account their individual psychological personal qualities.

Therefore, we consider it appropriate that it is preferable for children with a low level of learning in English to be given reproductive tasks (retelling a previously learned text, performing tasks according to a model, with supports, etc.); students with an average level of learning need to combine previously learned material with fragments of independent work (expressing their own opinion after reading, etc.); and in cases of a high level of learning in English, it is necessary to give the opportunity for the predominance of productive forms of work over reproductive ones, motivating students to reveal their creative independence.

The starting point in an individual approach to teaching a foreign language is to study the interests, inclinations, learning opportunities of the experimental group of students, and then develop a pedagogical strategy that consists of certain techniques and methods of individualization.

To implement an individual approach in teaching a foreign language for more effective achievement of goals is the possibility of using digital technologies. Interactive exercises, that is, interactive learning, can help students avoid ineffective and tedious cramming and activate independent work outside the classroom.

In conclusion, I would like to draw attention to the fact that the implementation of an individual approach in teaching a foreign language requires great skill from the teacher. He must take into account the real conditions that are developing in the classroom, and the capabilities of each student, in no way infringing on the dignity and interests of each of them.

Literature

- 1.Ul Islam. 2002 Islamic Personality and Its Development. Muslim Education Quarterly.Vol.17, No. 2.
- 2.Bailey, P., Onwuegbuzie, A.J. & Daley, C.E. (2000). Using Learning Styles to Predict Foreign Language Achievement at the College Level. System 28.
- 3.Brown, H. D. (2000). (4th ed.). Principles of Language Teaching and Learning. New York: Longman Inc.
- 4.Bernaus, M. (Ed.), (2001): Didactics of foreign languages in Compulsory Secondary Education. Madrid, Education synthesis.
- 5.Cervantes, I. M. (2013). The Role of Risk-Taking Behavior in the Development of Speaking Skills in ESL Classrooms. Revista De Lenguas Modernas. Vol. 19.
- 6.Culhane, S. F. (2014). An Intercultural Interaction Model: Acculturation Attitudes in Second Language Acquisition. Electronic Journal of Foreign Language Teaching.Vol.1, No. 1
- 7.Li, D. & Li, H. (2013). Whether Positive Global Self-Esteem Can Facilitate Second Language Acquisition? Studies in Literature and Language. Vol. 6, No. 1.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNƏ İNSANIN FƏRDİ-PSİXOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN TƏSİRİ

Məmmədova Günay İlqar qızı, Muxtarova Vəfa Ziyad qızı
Xülasə

Tədrisə fərdi yanaşma məktəbdə xarici dillərin tədrisi metodikasının aktual problemlərindən biridir. Bu problem yeni deyil. Bununla belə, yəqin ki, onun aspektlərinin bütün müxtəlifliyi, təlim prosesində bütün müxtəlif vəzifələrin həllində bütün əhəmiyyəti tam açıqlanmır.

“Fərdi yanaşma” termininin özü də dərslərin formasının, məqsədinin, məzmununun və prosesinin dəyişdirilməsini özündə ehtiva edən xarici dildə tədris prosesinin təşkilinin didaktik vasitələri sistemi kimi başa düşülür. Xarici dilin tədrisinə fərdi yanaşma xarici dilin tədrisinin səmərəliliyini müəyyən edən və təhsil fəaliyyəti subyektinin fəal rolunu əhatə edən mürəkkəb pedaqoji hadisə kimi qəbul edilir.

ВЛИЯНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНО – ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ЛИЧНОСТИ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Мамедова Гюнай Ильгар, Мухтарова Вафа Зияд
Резюме

Индивидуальный подход в обучении является одной из актуальных проблем методики преподавания иностранных языков в школе. Эта проблема не новая. Однако, наверное, не полностью раскрыто всё многообразие её сторон, вся значимость её при решении всего многообразия задач в процессе обучения.

Сам термин «индивидуальный подход» понимается как система дидактических средств организации учебного процесса по иностранному языку, которая включает изменение формы урока, цели, содержания, и процесса. Индивидуальный подход в обучении иностранному языку рассматривается как сложное педагогическое явление, которое определяет эффективность обучения иностранному языку и предполагает активную роль субъекта учебной деятельности.

Rəyçi: dos. Həsənova Aidə Musa qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti “Xarici Dillər” kafedrasının 09 dekabr 2022 tarixli iclasın 4 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 25 yanvar 2023-cü il

AVROPA VƏ RUS TƏNQİDİ-ESTETİK FİKRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN M.F.AXUNDZADƏ TƏRƏFİNDƏN QAVRAYIŞI

Dissertant İbrahimova Nübar Natiq qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

nubar666777@gmail.com

Xülasə: Məqalədə biz Avropa və rus ədəbi-estetik fikrinin Azərbaycan dramaturqu M.F.Axundzadə tərəfindən qavrayışının formalaşması ilə bağlı münasibəti ortaya qoymağa çalışırıq. Bununla əlaqədar tərəfimizdən müəllifin komediyalarında və tənqidi fikirlərində fransız komediografi Molyerin təsirindən, onun ədəbi-tənqidi və bədii baxışlarından necə yararlandığını incələyirik. Mövqeyimizin daha inandırıcı olması üçün zəruri olduqda biz həm də Azərbaycan tənqidinin tanınmış nümayəndələri F.Qasımzadə, S.Tağızadə, İ.Həbibbəyli, T.Salamoğlu, Ş.Şamioğlu və b. monoqrafik araşdırmalarına və məqalələrinə müraciət edirik. Belə bir mövqedən çıxış edirik ki, M.F.Axundzadə dövr müəlliflərindən daha çox Azərbaycan tənqidi müstəvisini Avropa və rus fəlsəfi fikri ilə zənginləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. Məhz onun köməyi ilə dünya bədii fikrinin nəzəri problemləri tədricən və ardıcıl olaraq ədəbiyyatımıza daxil olmuşdur.

Açar sözlər: nəzəri problemlər, aktualıq, tipoloji parametrlər, bədii-fəlsəfi, təfəkkür, Avropa fikri, rus ədəbi tənqidi, Molyer, yaradıcılıqla istifadə, qavrayış.

Ключевые слова: теоретические проблемы, актуальность, типологические параметры, художественно-философское мышление, европейская мысль, русская литературная критика, Мольер, творческое использование, восприятие.

Keywords: theoretical problems, relevance, typological parameters, artistic and philosophical thinking, European thought, Russian literary criticism, Molière, creative use, perception.

Dünya ədəbiyyatının nəzəri problemlərinin Azərbaycan ədəbiyyatına və ədəbiyyatşünaslığına təsirindən bəhs edərkən ilk növbədə göz önünə M.F.Axundzadənin bədii yaradıcılığı gəlir. Belə olduqda onun nəzəri-estetik fikirlərinə müraciət etmək daha məntiqə uyğundur. Çünki M.F.Axundzadənin adı ilə böyük ədəbin normativ-dini şərq və fərdi üslubundan milli Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbiyyatşünaslığının dünya ədəbi prosesinə qoşulması ortaya çıxır. Maraqlıdır ki, M.F.Axundzadə öz yaradıcılığı və nəzəri görüşləri ilə Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbi ənənələrini Avropa ədəbi ənənələri ilə daha çox üzvu şəkildə bağlamağa səy etdiyi görünməkdədir. Bu mənada yazıçının yaradıcılığının Avropa maarifçilik mədəniyyəti və ədəbiyyatı kontekstində izlənilməsi aktualdır. Lakin burada bir faktor da nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa maarifçiliyi ilə Azərbaycan maarifçiliyi arasında az qala 100 illik bir ara məsafəsi vardır. Belə nəzərə cərpacaq ara məsafəsinə baxmayaraq, “ağıl, düşüncə” əsrinin başlıca tipoloji parametrləri mahiyyət etibarı ilə hər iki region üçün eyni şəkildə də nəzərdən keçirilə bilər. Bu parametrlərdən, onların tipoloji oxşarlığından danışarkən biz maarifçilik mədəniyyətinin özünü sənətlə fəlsəfə və bədii təfəkkürlə fəlsəfi təfəkkür müstəvisində izləməyə üstünlük veririk. Eyni zamanda buraya rasionallığı və normativliyi də pozitiv proqram və digər estetik əsaslara söykənərək əlavə etdikdə M.F.Axundzadənin yaradıcılığına belə çeşidli rakursdan baxış ikili mahiyyət daşıyır. Məlumdur ki, M.F.Axundzadə şeir yaradıcılığından tutmuş digər janrlarda komediya, povest, satira, qrotesk, ədəbi tənqid və digər sahələrdə və janrlarda çoxsaylı əsərlər qoyub getmişdir.

Böyük ədibin yaradıcılığı dini-fəlsəfi, ictimai-mədəni, ədəbi-bədii, dram sənətinin orijinallığı, siyasi həyata kəskin münasibəti baxımından üfüqi-şaquli, çalın-çarpaz, ideyaların toqquşması müstəvisində təhlillərə cəlb edilmişdir. M.F.Axundzadənin “Təmsilat”ının müqayisəli şəkildə tədqiqi zamanı onun Avropa maarifçilik dramaturgiyası ilə maraqlı xüsusiyyətləri ortaya çıxır. Belə ki, M.F.Axundzadənin “Təmsilat”ında maarifçilik

dramaturgiyasının poetikası izlənilsə də, eyni zamanda Avropa dramaturgiyası ilə oxşarlıq heç də əksər hallarda üst-üstə düşmür. Məsələn, Bomarşe və Qoldoninin komediyalarını “Təmsilat”ın poetik strukturu ilə müqayisə etdikdə görürük ki, onlardan hər biri özünəməxsusluğu ilə seçilir. Nəzərə almalıyıq ki, Avropa müəlliflərinin bədii və komediya yaradıcılığı nə qədər diqqət çəkən olsa da, M.F.Axundzadə dramaturgiyası da nəzərə çarpan, maraq doğuran və çoxşaxəlidir. İndiyə qədər “M.F.Axundzadə və Avropa”, “M.F.Axundzadə və Şərq”, “M.F.Axundzadə və dünya ədəbiyyatı” mövzuları ilə bağlı onlarca monoqrafik araşdırmalar və məqalələr işıq üzü görüb. Bununla belə, biz burada M.F.Axundzadə yaradıcılığında dünya ədəbiyyatının nəzəri problemlərini qabartmaqda maraqlıyıq.

M.F.Axundzadə realizminə nəzər saldıqda ümumi şəkildə görürük ki, bu metod maarifçilik estetikası ilə şərtlənir. Burada ədibin yaradıcılığındakı maarifçilik realizminin genetik-tipoloji əlaqələrini digər bədii-estetik sistemlərlə də bağlamaq olar. Fikrimizcə, M.F.Axundzadə kimi ustad-realist sənətkarın yaradıcılığını Avropa ədəbiyyatı ilə əlaqələrdə götürmək olar və bu, son dərəcə zəruridir. Xarakteristikalarda, köməkçi vəziyyət və situasiyalarda, davranış və normalarda nə qədər fərqlər olsa da (məsələn, Molyerin “Qarpaqonunun (“Xəsis”)” və M.F.Axundzadənin “Hacı Qara” (Sərgüzəşti-mərdi-xəsis)), bu qəhrəmanlardan hər biri xarakter etibarlı ilə mahiyyətcə statikdirlər [1, s. 10-11]. Əgər biz əsərlərin adına diqqət yetirmiş olub, onların semantik-struktur funksiyasına baxsaq, aydın görmək olar ki, bu iki obraz ətrafında baş verən hadisələr onlarla bağlı tam təsəvvür yaratmaq üçün fon kimi götürülməklə xarakterlərin mahiyyətinin daha əsaslı açılmasında mühüm rol oynaya bilər.

M.F.Axundzadənin fransız komedioqrafı İ.B.Molyerdən yaradıcılıqla istifadə etdiyini biz müqayisəli-tipoloji təhlil apararkən poetikanın digər prinsipləri əsasında da həyata keçirə bilərik ki, onlar da öz strukturuna görə klassik və maarifçiliyə bölünməsi ilə fərqlənməkdədir. Bu zaman-bədii və məkan-bədii (xronotopları) problemləri hər iki dram əsərində görünməkdədir. Əgər Molyerin komediyalarında klassisist dramın üç prinsipi müşahidə olunub, xronotop onun insan və şəxsiyyətlə bağlı konsepsiyası ilə əlaqəlidirsə, dramaturqun digər komediyalarında biz qapalı kompozisiya tipi ilə rastlaşırıq. Daha doğrusu, kompozisiyanın nüvəsi bütün zaman və məkan xronotoplarının mərkəzə meyilli olması və onların konsentrasiyasının ortada dayanması ilə xarakterizə olunursa, M.F.Axundzadənin dramaturgiyasında biz tamamilə başqa bir mənzərənin şahidi oluruq. Məsələn, “Hacı Qara” komediyasında bioqrafik, psixoloji və bədii zamanın qəhrəmanın davranış və hərəkəti ilə qarşılıqlı əlaqələrdə olduğunu görürük. Əlbəttə, dünya ədəbiyyatının nəzəri problemlərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına gəlişini izlədikdə görürük ki, hər bir konkret yanaşmada rus ədəbiyyatının, rus nəzəri düşüncəsinin aparıcılığı qabardılırdı, M.F.Axundzadə və digər yazıçıların yaradıcı və nəzəri baxışlarının məhz rus ədəbiyyatından qidalandığı ön plana çəkilirdi. Bu, dövrün ideologiyası idi. Belə yanaşmaların dağıdılmasında hesab edirik ki, istedadlı tədqiqatçı S.Tağızadənin “Mirzə Fətəli Axundov və Qərbi Avropa ədəbiyyatı” mövzusunda yazıb müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasının mühüm rolu qeyd edilməlidir [6].

Əsərlərini nəzərdən keçirdikdə yəqin etmək olar ki, M.F.Axundzadə təfəkkür etibarlı ilə Avropa fəlsəfi düşüncəsinin daşıyıcısı olduğundan onun yaradıcılığı, nəzəri baxışları ilə təkcə ədəbiyyatşünaslar, tənqidçilər yox, həm də filosoflar, sosioloqlar, kulturoloqlar, estətlər və digər sahədən olan mütəxəssislər və tədqiqatçılar məşğul olmuşlar. Elə buna görə də M.F.Axundzadənin sənətə və ədəbiyyata baxışlarını, nəsr və dram janrının çiçəklənməsində, ədəbiyyatşünaslığımızda professionallığın inkişafı dünya ədəbiyyatının nəzəri problemlərindən ustalıqla yararlanıb, fikirlər irəli sürməsinə İ.Həbibbəyli özünün “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi yollarında” məqaləsində konkret nümunə və faktlara müraciət edərək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə M.F.Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasını qoyduğunu daha konsepsiyalaşmış şəkildə göstərmişdir [2, s. 3-25]. İ.Həbibbəylinin böyük ədibin nəzəri baxışlarının ədəbiyyatşünaslıq elmimiz üçün son dərəcə

önəmli olduğunu bu məqalədə bir neçə bənddə kompakt formalaşdırması onun M.F.Axundzadənin gördüyü işlərə doğru -düzgün metodoloji mövqedən yanaşdığını sübut etməkdədir. Məqalə müəllifinin böyük mütəfəkkir haqqında fikirlərini yığcam şəkildə aşağıdakı kimi xülasə edə bilərik: M.F.Axundzadənin ədəbiyyat nəzəriyyəsi haqqında görüşləri geniş, əhatəli və sistemlidir; ədəbiyyat haqqında irəli sürdüyü mülahizə və dəyərləndirmələri əsərlərində ardıcıl və sistemlidir; M.F.Axundzadənin ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair baxışları ədəbiyyatla bağlı adi dəyərləndirmə, yazıçı sözü yox, sözün elmi mənasında ədəbi yaradıcılığın qanunauyğunluqlarını ifadə edən düşünülmüş nəzəri müddəalardır; M.F.Axundzadənin ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair təlimi həm də yeni ədəbiyyat uğrunda mübarizədə maarifləndirici xarakter daşıyırdı; M.F.Axundzadənin ədəbiyyat nəzəriyyəsi görüşləri realist ədəbiyyatın prinsiplərinin formalaşdırılmasından və müdafiəsindən ibarətdir və s. [2, s. 5].

M.F.Axundzadə ədəbiyyatda, ədəbiyyat nəzəriyyəsində islahatlar aparmaq yox, onu birbaşa dəyişdirməyin tərəfdarı idi – fikirini söyləyənlər böyük ədəbin nəzəri baxışlarına həmin dövrün fəlsəfi-estetik mövqeyindən yanaşsaydılar, daha yaxşı olardı. Yəqin F.Qasımzadənin, T.Salamoğlunun və başqalarının M.F.Axundzadəyə kəskin yöndən yanaşmaları da məhz bunun izahı ilə bağlı olmalıdır [3, s. 360; 4, s.17-18].

M.F.Axundzadənin öz nəzəri müddəalarını dünya ədəbiyyatının estetik baxışları (rus və Avropa) ilə formalaşdırması həm də onun bir ədib kimi dünyaya çıxışına şərait yaratmışdır. M.F.Axundzadənin dünya ədəbiyyatı problemlərindən qidalanması, həm də Azərbaycanın özünün dünya mədəniyyətinin xeyli xüsusiyyətlərini əldə etmək üçün zəmin yaradırdı. M.F.Axundzadə yaxşı duyub görürdü ki, Azərbaycan “müstəmləkə altında olan Qafqazın digər xalqları ilə müqayisədə daha çox ayrı-seçkiliyə məruz qalırdı” [5, s. 20].

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti M.F.Axundzadənin dram yaradıcılığının rus və Avropa dramaturgiyasından bəhrələndiyini həm etiraf edir, həm də əsaslandırırlar. Belə yanaşma, əlbəttə, yetərincə ağlabatandır, eyni zamanda həm də təbiidir. M.F.Axundzadə öz milli bədii yaradıcılığını Avropa təfəkkürü ilə zənginləşdirərək, Azərbaycan ədəbiyyatına və ədəbiyyatşünaslığına yeni ifadə tərz, duyum zənginliyi gətirmişdir. Hələ 1855-ci ildə “Qafqaz” qəzetinin 134-cü sayında onun dram yaradıcılığına həqiqi qiymətdə “M.F.Axundzadənin öz komediyalarını azərbaycanlıları avropalılardan ayıran fərqləri aradan qaldırmaq, Azərbaycan həyatını doğru-düzgün təsvir etmə məqsədilə etdiyi qeyd olunmuşdur. Bu isə onu sübut edir ki, M.F.Axundzadə “xalqın Avropa sivilizasiyasına qovuşması kimi vacib bir məsələnin gerçəkləşməsi yolunda ilk önəmli addımı atmışdır” [5, s. 65].

Öz dövrü üçün dərin tənqidçilik zəkasına, hüdudsuz erudisiyaya, qeyri-adi yaradıcılıq enerjisinə malik olan M.F.Axundzadə heç də orijinal nasir, milli dramaturgiyamızın banisi, Azərbaycan ədəbiyyatında realizm sənətinin əsasını qoyan əvəzsiz bir şəxsiyyət kimi daxil olmadı. Onun çeşidli Avropa düşüncəsini özündə ehtiva edən təfəkkürü, Qərbi Avropa və rus ədəbiyyatında intişar tapan bədii-estetik elementləri xüsusi bir bacarıq ilə yerli, milli koloritə və rənglərə uyğun olaraq Azərbaycanda bədii-fəlsəfi yaradıcılığın inkişafına böyük təkan verdi. Bu isə, məlum olduğu kimi, M.F.Axundzadənin XIX əsrin birinci yarısında Tiflisdə yaşayıb işlədiyi zaman onun gürcü və rus xalqının aparıcı fikir nümayəndələri Q.Orbeliani, A.Çavçavadze, Q.Eristavi, A.Sereteli, A.Berdzeneşvili, rus şərqşünasları, tarixçiləri, yazıçıları, dekabristləri V.A.Solloqub, Y.Polonski, A.Berje, A.A.Bestujev-Marlinski, N.F.Dubrovın və b. bu kimi təfəkkür daşıyıcıları ilə təmasları sayəsində mümkün olmuşdur. Digər tərəfdən Axundzadə nəinki qoça Şərq şairlərinin (Firdovsi, Nizami, Rumi, Cami, Hafiz, Sədi, Mahmud Şəbüstəri, İbn Sina və s.), həm də Qərbi Avropa, ictimai-siyasi, ədəbi-fəlsəfi təfəkkür daşıyıcılarının yaradıcılığından ustalıqla qidalanması əsaslı rol oynamışdır. Axundzadənin əsərlərində Homerdən tutmuş Petrarka, Erazm, Spinoza, Volter, Monteskyo, Russo, Didro, Renan, Holbax və b. adlarını çəkib, onların nəzəri-tənqidi baxışlarından yararlanması nəticə etibararı ilə onların əsərlərinin təhlilinə, bundan sonra bu təhlillərin onun

dramaturgiyasında, nəsrində, satirik yazılarında, nəzəri tənqidində yer almış, onun Avropa düşüncəli müəllif kimi formalaşmasında son dərəcə böyük rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Алиев Дж.А. «Тамсилат» М.Ф.Ахундова и западноевропейская просветительская драматургия. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1991, 21 с.
2. Həbibbəyli İ. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi yollarında. “Poetika. izm. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, № 1, s. 3 – 25
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. Bakı, “Maarif”, 1974, 488 s.
4. Salamoglu T. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret oçerklər. Bakı, 2011, s. 17 – 18
5. Şamioğlu Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə (dövrü, elmi bioqrafiyası və müasirləşmə konsepsiyası). Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 184 s.
6. Тагизаде С. Мирза Фатали Ахундов и западноевропейская литература // Автореф. дисс. докт. филол. наук. Баку, 1991, 52 с.

ВОСПРИЯТИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ЕВРОПЕЙСКОЙ И РУССКОЙ КРИТИКО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В ВОЗЗРЕНИЯХ М.Ф.АХУНДЗАДЕ

Ибрагимова Нубар Нати́г гызы

Резюме

В статье мы высказываем своё отношение к формированию восприятия особенностей европейской и русской литературно-эстетической мысли азербайджанским драматургом М.Ф.Ахундзаде. В этой связи нами оцениваются воззрения автора относительно создания им своих комедий и критических мыслей под воздействием французского комедиографа Мольера, его художественных взглядов относительно литературной критики. Для убедительности высказываемой позиции, где это необходимо, мы ссылаемся на монографические труды и статьи таких азербайджанских критиков, как Ф.Касумзаде, С.Тагизаде, И.Габиббейли, Т.Саламоглу, Ш.Шамыоглу и др. Полагаем, что М.Ф.Ахундзаде больше чем другие авторы, сумел ознакомить азербайджанскую критическую мысль с европейской и русской литературно-философской критикой. Именно в его лице теоретические проблемы мировой художественной мысли постепенно и последовательно вошли в нашу литературу.

PERCEPTION OF THE FEATURES OF EUROPEAN AND RUSSIAN CRITICAL AND AESTHETIC THOUGHT IN THE VIEWS OF M.F. AKHUNDZADE

PhD student Ibrahimova Nubar Natig

Summary

In the article, we express our attitude to the formation of the perception of the features of European and Russian literary and aesthetic thought by the Azerbaijani playwright M.F. Akhundzade. In this regard, we evaluate the author's views on the creation of his comedies and critical thoughts under the influence of the French comedian Moliere, his artistic views on literary criticism. For the persuasiveness of the expressed position, where necessary, we refer to the monographic works and articles of such Azerbaijani critics as F. Kasumzade, S. Tagizade, I. Habibbeyli, T. Salamoglu, Sh. Shamyoglu and others. We believe that MF Akhundzade, more than other authors, managed to acquaint Azerbaijani critical thought with European and Russian literary and philosophical criticism. It was in his person that the theoretical problems of world artistic thought gradually and consistently entered our literature.

Rəyçi: prof. Y.N.İsmaylova

GDU-nun Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kaderasının 17 fevral 2023-cü il tarixli protokolundan çıxarış (pr № 07)

LANGUAGE OF THE DRAMA

Ismayilova Gülnur Nürəddin
Gəncə Dövlət Universiteti
gulay81@mail.ru

Annotasion *The word “orator” means “speech, speaker”. A person who is able to express his socially important ideas in an understandable, convincing and impressive way is a real speaker. The speaker's weapon is the living word. Speaking ability requires everything - the content of the text, intonation, manner of behavior, gestures, facial expressions. If the person with the richest spirituality does not work on it regularly, if he is not aware of the innovations of the world, the events happening around him, and the grammar of the language, even some talent will not help him in this place.*

Key words: the language of poetry, the language of official documents, oratory and speeches

Açar sözlər: poeziyanın dili, rəsmi sənədlərin dili, natiqlik və çıxışlar

Ключевые слова: язык поэзии, язык официальных документов, ораторского искусства и речей

The third subdivision of the belles-lettres style is the language of plays. The first thing to be said about the parameters of this variety of belles-lettres is that, unlike poetry, which, except for ballads, in essence excludes direct speech and therefore dialogue, and unlike emotive prose, which is a combination of monologue (the author's speech) and dialogue (the speech of the characters), the language of plays is entirely dialogue. The author's speech is almost entirely excluded except for the playwright's remarks and stage directions, significant though they may be.

But the language of the characters is in no way the exact reproduction of the norms of colloquial language, although the playwright seeks to reproduce actual conversation as far as the norms of the written language will allow. Any variety of the belles-lettres style will use the norms of the literary language of the given period. True, in every variety there will be found, as we have already shown, departures from the established literary norms. But in genuinely artistic work these departures will never go beyond the boundaries of the permissible fluctuations of the norms, lest the aesthetic aspect of the work should be lost.

It follows then that the language of plays is always stylized, that is, it strives to retain the modus of literary English, unless the playwright has a particular aim which requires the use of non-literary forms and expressions. However, even in this case a good playwright will use such forms sparingly. Thus in Bernard Shaw's play "Fanny's First Play," Dora, a street-girl, whose language reveals her upbringing, her lack of education, her way of living, her tastes and aspirations, nevertheless uses comparatively few non-literary words. A bunk, a squiffer are examples! Even these are explained with the help of some literary device. This is due to the stylization of the language.

The stylization of colloquial language is one of the features of plays 'which at different stages in the history of English drama has manifested itself in different ways revealing, on the one hand, the general trends of the literary language and, on the other hand, the personal idiosyncrasies of the writer. In the 16th century the stylization of colloquial language was scarcely maintained due to several facts: plays were written in haste for the companies of actors eagerly waiting for them, and they were written for a wide audience, mostly the common people. As is known, plays were staged in public squares on a raised platform almost without stage properties. The colloquial language of the 16th century, therefore, enjoyed an almost unrestrained freedom and this partly found its expression in the lively dialogue of plays. The general trends in the developing literary language were also reflected in the wide

use of biblical and mythological allusions, evocative of Renaissance traditions, as well as in the abundant use of compound epithets, which can also be ascribed to the influence of the great Greek and Latin epics.

Generally speaking, the influence of Renaissance traditions can also be seen in a fairly rich injection of oaths, curses, swear-words and other vulgarisms into the language texture of the English drama of this period. In order to check the unlimited use of oaths and curses in plays, an act of Parliament was passed in 1603 which forbade the profane and jesting use of the names of God, Christ, the Holy Ghost and the Trinity in any. Stage play or performance.

The 16th century plays are mostly written in iambic pentameter, rhymed or unrhymed. The plays of this period therefore were justly called dramatic poetry. The staged performance, the dialogue character of the discourse and the then obvious tendency to keep close to the norms of colloquial language affected the verse and resulted in breaking the regular rhythm of the meter.

This breaking of the regularity and strictness of the rhythmical design became one of the characteristic features of the language of dramatic poetry, and the language of plays of the earlier writers, who employed a strict rhythmic pattern without run-on lines (enjambment) or other rhythmical modifications, is considered tedious and monotonous. Thus one of the most notable plays of this period "The Love of King David and Fair Bethsabe" by George Peele, in spite of its smooth musical versification, is regarded as lacking variety. True, "...the art of varying the pauses and modulating the verse without the aid of rhyme had not yet been generally adopted."

But the great playwrights of this period, forced by the situation in which the communicative process takes place-on a stage facing an audience-, realized the necessity of modulating the rhythmical pattern of blank verse. Marlowe, Greene, Nash, Shakespeare and Ben Jonson modulated their verse to a greater or lesser degree. Marlowe, for instance, found blank verse consisting of lines each ending with a stressed monosyllable and each line standing by itself rather monotonous. He modified the pauses, changed the stresses and made the metre suit the sense instead of making the sense fit the metre as his predecessors had done. He even went further and introduced passages of prose into the texture of his plays, thus aiming at an elevation of the utterance.

A popular form of entertainment at the courts of Elizabeth and the Stuarts was the masque. The origin of the court masque must have been the performances presented at court on celebrated occasions, as a coronation, a peer's-marriage, the birth of a prince and similar events. These performances were short sketches with allusions to Greek and, Latin mythology, allegoric in nature, frequently accompanied by song and music and performed by the nobility. The revival of drama began only in the second half of the 18th century. But the ultimate shaping of the play as an independent form of literary work with its own laws of functioning, with its own characteristic language features was actually completed only at the end of the 19th century.

The natural conventionality of any literary work is most obvious in plays. People are made to talk to each other in front of an audience, and yet as if there were no audience. Dialogue, which, as has been pointed out, is by its very nature ephemeral, spontaneous, fleeting, is made lasting. It is intended to be reproduced many times by different actors with different interpretations. The dialogue loses its colloquial essence and remains simply conversation in form. The individualization of each character's speech then becomes of paramount importance because it is the idiosyncrasy of expression which to some extent reveals the inner, psychological and intellectual traits of the characters. The playwright seeks to approximate a natural form of dialogue, a form as close to natural living dialogue as the literary norms will allow. But at the same time he is bound by the aesthetico-cognitive function of the belles-lettres style and has to mould the conversation to suit the general aims

of this style.

This passage is typical in many ways. First of all, the matter-of-fact dialogue between the captain and the nurse gradually flows into a monologue in which elements of the spoken language and of emotive prose are merged. The monologue begins with the conjunction 'and' which serves to link the preceding question to the monologue. The question after 'and' is more of a "question-in-the-narrative" than a real question: the captain does not expect an answer and proceeds with his monologue.

This is not the case in plays. The sequence of sentences reflecting the sequence of thought, being directed by the purport of the writer, will not allow any digressions from the course taken, unless this was the deliberate intention of the playwright. Therefore, unlike the real, natural spoken variety of language, the language of plays is already purposeful. The sequence signals, which are not so apparent in lively conversation, become conspicuous in the language of plays. In summing up, it will not come amiss to state that any presentation of a play is an aesthetic procedure and the language of plays is of the type which is meant to be reproduced. Therefore, even when the language of a play approximates that of a real dialogue, it will none the less be "stylized". The ways and means this stylization is carried out are difficult to observe without careful consideration. But they are there, and specification of these means will be a valuable contribution to linguistic science.

The publicistic style of language became discernible as a separate style in the middle of the 18th century. It also falls into three varieties, each having its own distinctive features. Unlike other styles, the publicist style has a spoken variety, namely, the oratorical sub-style. The development of radio and television has brought into being another new spoken variety, namely, the radio and TV contentary. The other two substyles are the essay (moral, philosophical, literary) and journalistic articles (political, social, economic) in newspapers, journals and magazines. Book reviews in journals, newspapers and magazines and also pamphlets are generally included among essays.

The general aim of publicistic style, which makes it stand out as a separate style, is to exert a constant and deep influence on public opinion, to convince the reader or the listener that the interpretation given by the writer or the speaker is the only correct one and to cause him to accept the point of view expressed in the speech, essay or article not merely through logical argumentation but through emotional appeal as well. This brain-washing function is most effective in oratory, for here the most powerful instrument of persuasion, the human voice, is brought into play.

Official documents are written in a formal, "cold" or matter-of-fact style of speech. The style of official documents, or 'officialese' as it is sometimes called, is not homogeneous and is represented by the following sub-styles, or varieties:

1. the language of business documents,
2. the language of legal documents,
3. the language of diplomacy,
4. the language of military documents.

Like other styles of language, this style has a definite communicative aim and accordingly has its own system of interrelated language and stylistic means. The main aim of this type of communication is to state the conditions binding two parties in an undertaking. These parties may be:

- a) the state and the citizen, or citizen and citizen (jurisdiction);
- b) a society and its members (statute or ordinance);
- c) two or more enterprises or bodies (business correspondence or contracts);
- d) two or more governments (pacts, treaties);
- e) a person in authority and a subordinate (orders, regulations, authoritative directions);
- f) the board or presidium and the assembly or general meeting (procedures acts, minutes), etc.

In other words, the aim of communication in this style of language is to reach agreement between two contracting parties. Even protest against violations of statutes, contracts, regulations, etc., can also be regarded as a form by which normal cooperation is sought on the basis of previously attained concordance.

ЯЗЫК ДРАМЫ

Исмайлова Гюльнур Нураддин кызы

Резюме

Слово «оратор» означает «речь, оратор». Человек, умеющий доступно, убедительно и впечатляюще излагать свои общественно значимые мысли, является настоящим оратором. Оружие оратора-живое слово. Умение говорить требует всего – содержания текста, интонации, поведения, жестов, мимики. Если человек с богатейшей духовностью не занимается ею регулярно, если он не в курсе новшеств мира, событий, происходящих вокруг него, и грамматики языка, то какой-то талант ему в этом месте не поможет.

DRAMANIN DİLİ

Ismayilova Gulnur Nurəddiu

Xülasə

"Natiq" sözü "nitq, çıxış edən" deməkdir. Özünün ictimai əhəmiyyətli fikirlərini anlaşıqlı, inandırıcı, təsiredici bir şəkildə ifadə etməyi bacaran adam əsl natiqdır. Natiqin silahı canlı sözdür. Natiqlik qabiliyyəti üçün hər şey – mətnin məzmunu, intonasiya, davranış tərz, jestlər, mimikalar lazımdır. Ən zəngin mənəviyyətə malik olan insan da üzərində müntəzəm işləməyə, dünyanın yeniliklərindən, ətrafda baş verən hadisələrdən, dilin qrammatikasıdan xəbərdar olmasa, bu yerdə hansısa istedadın da köməyi olmaz.

Rəyçi: dos.S.Kazımova

Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi 25 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 7 saylı protokol

Daxil olma tarixi 26 yanvar 2023-cü il

UOT:811.

IMPACT OF SOCIAL NETWORKS ON TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Tanrıverdiyeva Afayət İsa

Mingachevir State University

afayet.tanriverdi@gmail.com

Annotation: *In today's technologically evolving world, teachers and language teachers are increasingly faced with the need to meet the needs of students in the use of digital learning tools. In addition to learning foreign languages, the minds of modern students are occupied with many processes, among which is the need to use digital learning tools. A modern student is a person who seeks to acquire knowledge in the most convenient and fastest way. This way of acquiring information can lead to the problem of its superficial development, because in most cases it involves short-term memorization.*

On the other hand, social interaction through social networks is a kind of incentive for learners to communicate with others.

Key words: *teaching English; digital learning; computer technologies in teaching; writing skills; social networking websites*

Açar sözlər: ingilis dilinin tədrisi; rəqəmsal öyrənmə; tədrisdə kompüter texnologiyaları; yazı bacarıqları; sosial şəbəkə saytları

Ключевые слова: преподавание английского языка; цифровое обучение; компьютерные технологии в обучении; навыки письма; сайты социальных сетей

In the 21st century computer teaching aids have become an integral part of the educational process. In the conditions of modern education, teachers, along with students, need to interact with digital devices in the learning process.

Biggs argues that the superficial and deep approaches to learning depend not so much on the type of character of the student, as some researchers believe, but to a greater extent on the student's response to the learning process and the accompanying learning conditions.

The solution to the problem, according to Biggs, is the formation of a deep learning skill, which can be organized by creating favorable learning conditions that lead to the active participation of the student in the learning process, solving problems, and working together. The integration of digital computer technologies using social networking sites and services can help students acquire new knowledge and associate it with the language being studied, which contributes to the further use of the language when the need for communication arises. Kotell's studies presented the positive results of integrating resources based on the Internet, as well as social networks in the process of teaching foreign languages. In the works of scientists, it was noted that the use of social web services is especially positively welcomed by students of early school age, since these sources provide them with the opportunity to obtain up-to-date information, which leads to the formation of modern language skills.

Motivation is a key factor that leads to significant teacher achievement in the educational process. According to the work of Derney, motivation is the reason why people decide on any action, on how long the activity will be, and also on how hard they will perform the chosen type of work. The integration of social networks into the learning process motivates students to make more efforts, gives the teacher a reason to use such services to involve students in the process of learning a foreign language.

Next, the influence of social networks and services on the formation of written skills in students will be considered.

A number of studies have shown an improvement in foreign language writing skills when learning English by students who used social networks in the learning process.

Huichadi studied the impact of integrating the social networking site Facebook into the process of teaching writing skills in learning English.

An experiment conducted by the scientist showed that the written performance of students in secondary specialized educational institutions increased after the introduction of the social network Facebook into the educational process as a platform for reflection. Among the skills that improved were spelling, use of grammatical tenses, punctuation, word forms, articles, and prepositions. The participants of the experiment noted that for them, using Facebook in the learning process was an interesting experience in reflection, and they would like to use the social network in the future when learning a foreign language. They also mentioned that it was the use of Facebook outside of class that increased the need for interaction among the students, and they were willing to use this tool in the future when performing the above action. In their opinion, the most important component of participation in this experiment was the opportunity to read the written comments of their peers.

The results of the experiment prove that Facebook can serve as an aid to the teacher in teaching writing skills in a foreign language, as well as that this website can be a way to involve students in learning a foreign language.

These studies give reason to believe that the current generation of students, having a higher level of dependence on technology, prefers other means of obtaining information

compared to the previous generation. The main reason for this was the use of web tools and social web services to obtain information and to interact with other students.

As mentioned earlier, the use of computer technology in teaching a foreign language has led to fruitful results - this is what motivates students in equal measure and causes their involvement in the process. Below are the areas of application of social networks in the learning process.

A. Development of critical thinking.

One of the most difficult problems facing a foreign language teacher is to develop in student's sufficient self-confidence and critical maturity, with which they can apply critical judgment when confronted with texts in the media. This definition by Masterman comes from 1985 and is still relevant today. Students are offered the opportunity for theoretical research; they take part in the training of skills, but the essence of training is the simultaneous development of critical thinking skills. The use of social services leads students and teachers to be ready to perceive everything that happens in the world in real time. This allows them to express their opinions and thoughts. Expression skills require the conscious use of language, which motivates and forces learners to be focused while learning English, while maintaining its flexibility as a language for specific purposes.

B. Interaction in learning.

Another aspect of using social services is the interaction they provide. Websites such as Twitter and Facebook offer a variety of tools and interactive applications that allow users to IM at speeds never seen before. Each of these tools is of great interest to the researcher, because many of them can be used by a teacher in a foreign language class to form students' habits of effective implementation of language skills and speech skills.

C. Platform for practicing the learned material.

As noted above, foreign language learners have a platform to practice the material learned in class while using their speaking and writing skills on social media. Teachers can integrate "online" tests into social networks such as Facebook, which leads to mutual motivation and sharing of learning outcomes between individual students.

D. Rapid learning through reflection.

One of the most important components of any learning process is reflection on the results of the lesson. In the case of teaching a foreign language, this component enables teachers and students to find out what they have to do next. Today, most students have accounts in the most popular social services and use them on laptops, tablets and other mobile devices. Contacting each of them seems to be a simple action on the part of the teacher, who can instantly send instructions on how to complete the assignment to students. These habits of today's generation of learners lead to an innovative and fast process of sharing lessons and motivate them to leave feedback. The teacher can conduct a reflection of the students on the basis of the lesson, in which the student was engaged in the formation of a specific language skill. This can serve as a help for the teacher, who will monitor the quality of his classes and give him the opportunity to provide an individual educational trajectory for students.

The above elements are aimed at improving the process of teaching a foreign language, at improving the quality of education in general, while allowing you to optimize the time used during the lesson, thereby directing more time to pursue specific goals. All this leads to the development of the student's independence and eliminates one of the main problems of the modern educational paradigm, which is the need to overcome the spatial and temporal limitations of the analog educational space. Optimal use of social media can and has already led many foreign language teachers to improve the quality of teaching.

The author of the article made the following conclusions, which are significant in the context of the goals and objectives of our study: The author of the article made the following conclusions, which are significant in the context of the goals and objectives of our study:

a. Students should be motivated to express their thoughts both in their native language and in the foreign language they are learning.

b. The educational process using social networks should be introduced everywhere at the level of educational programs for the further development of such initiatives.

c. Students should be given opportunities to participate in offline social media conversations, and the teacher should be willing and interested to provide an immediate answer to a student's question during social media reflection.

d. Motivate students to ask questions, invite them to take part in the discussion of the lessons, provide assistance regarding language learning - tasks that should be performed by a modern teacher of a foreign language.

e. An important goal of using computer technology is the use of authentic materials. Optimal student consumption of original news articles, cartoons and TV shows, and other first-hand material must be created.

Information technologies accompany our daily life so closely that it would be a big omission not to use the possibilities of improving the existing system of teaching a foreign language through the use of social services. Researchers and teachers must adapt to the requirements of modern students, which will lead to more effective learning of foreign languages.

References

1. Bezukladnikov K.E. Teacher's online electronic portfolio // Primary school plus Before and After. 2008. No. 5, p. 47-49.
2. Chernov I.V. Social networks as a tool for teaching and communication of students // Sociology of education. 2010. No. 7, p. 71-75.
3. Kruse B.A. The relevance of the linguo-informational system of special foreign language education in the logic of the requirements of the post-neoclassical scientific paradigm; Pedagogical education and science. 2012. No. 12, p. 43-47
4. Kabilan M., Almad N., Zainol M. Facebook: An online environment for learning of English in Institutions of Higher Education // Internet and Higher Education, 2010. 13(4), p. 179-187.
5. Nevostruev P. Social networks as an additional channel of communication with students // Universitetskaya kn. 2011. No. 10, p. 48-51.
6. Patel T. Analyzing the Impact of Social Networks on English Language Teaching // ELT VIBES: International E-Journal For Research in ELT, 2015-1(2). p. 70-76.
7. Shelepaeva A.Kh. Educational opportunities of social networks // Open and distance education. 2011. No. 2, p. 64-70.
8. Wang J., Lin C., Yu W., Wu E. Meaningful engagement in Facebook learning environments: Merging social and academic lives // Turkish Online Journal of Distance Education, 2012. 14(1), p. 302-322.
9. Yunus M., Salehi H., Chenzi C. Integrating Social Networking Tools into ESL Writing Classroom: Strengths and Weaknesses // Canadian Center of Science and Education, 2012. V. 5. No, p. 63.
10. Zhigalev B.A., Vikulina V.A., Bezukladnikov K.E. Pedagogical Measuring Of Education Quality // Life Science Journal. 2014. V. 11. No. 7, p. 356-359.

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRİN XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNƏ TƏSİRİ

Tanrıverdiyeva Afayət İsa

Xülasə

Müasir texnoloji cəhətdən inkişaf edən dünyada müəllimlər və dil müəllimləri getdikcə rəqəmsal öyrənmə vasitələrindən istifadədə tələbələrin ehtiyaclarını ödəmək ehtiyacı ilə üzləşirlər. Xarici dilləri öyrənməklə yanaşı, müasir tələbələrin zehni bir çox proseslərlə məşğuldur ki, bunlar arasında rəqəmsal öyrənmə vasitələrindən istifadə ehtiyacı da var. Müasir tələbə biliyi ən rahat və ən sürətli şəkildə əldə etməyə çalışan insandır. İnformasiyanın bu şəkildə mənimsənilməsi onun səthi inkişafı probleminə gətirib çıxara bilər, çünki əksər hallarda bu, qısamüddətli yadda saxlamağı nəzərdə tutur.

Əks tərəfdən sosial şəbəkələr vasitəsilə sosial qarşılıqlı əlaqə öyrənənlərin başqaları ilə ünsiyyət qurması üçün bir növ stimuldur.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Танривердиева Афаят Иса кызы

Резюме

В современном технологически развивающемся мире учителя и преподаватели иностранных языков все чаще сталкиваются с необходимостью удовлетворения потребностей учащихся в использовании цифровых средств обучения. Помимо изучения иностранных языков, умы современных школьников заняты множеством процессов, среди которых необходимость использования цифровых средств обучения. Современный студент – это человек, стремящийся получить знания наиболее удобным и быстрым способом. Такой способ получения информации может привести к проблеме ее поверхностного освоения, так как в большинстве случаев предполагает кратковременное запоминание.

С другой стороны, социальное взаимодействие через социальные сети является своего рода стимулом для учащихся общаться с другими.

Rəyçi: MDU “Xarici Dillər” kafedrasının müdiri, dos. Mehdi Nizami oğlu Rəhimov
MDU “Xarici Dillər” kafedrasının 26 dekabr 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 06 yanvar 2023-cü il

UOT:81.

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ ALINAN BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏR

Həmzəyeva Təliyə Saleh

Gəncə Dövlət Universiteti, dissertant

Xülasə: Azərbaycan dilinə ingilis dilindən daxil olan alınmalar yeni söz və söz birləşmələrinin yaradılmasında da iştirak edir. Alınmalar dillərə məxsus morfemlərlə (şəkilçilərlə), sözlərdə birləşərək sintetik və analitik yollarla leksik-terminoloji birləşmələr yaradaraq elmin-texnikanın müxtəlif sahələrində işlənir. Belə birləşmələri komponentin mənşəyindən asılı olaraq yeni əmələ gələn terminlərin müxtəlif növləri yaranır. Dildə yaranan leksik birləşmələrin bir komponenti alınma, digər komponenti dilin öz vasitəsi olan hibrid terminlər, hər iki komponenti alınma olan terminlər yaranır.

Tədqiqatda müəyyənləşdirilir ki, ingilis dilindən alınan sözlər Azərbaycan dilinin ədəbi dil normalarına uyğun olaraq fonetik, qrafik, qrammatik və semantik cəhətdən mənimsənilir. Mənimsəmə dedikdə, dilə daxil olan alınmaların keçdiyi dilin normalarına uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Mənimsənilmə prosesində dilin daxili qaydalar əsas götürülür.

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası kommunikasiya, çoxcəhətli, alınmalar, beynəlmiləl sözlər, vahidlər, termin

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, многогранность, приобретения, интернациональные слова, единицы, термин

Key words: intercultural communication, versatility, acquisitions, international words, units, term

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya mürəkkəb və çoxcəhətli olduğu kimi, alınma sözlərin dilə daxil olma səbəbləri, yolları da müxtəlifdir. Hazırda beynəlxalq əlaqələrin artması, elm sahələrinin inkişafı, Azərbaycan dilində yeni vahidlərin alınmasını sürətləndirmişdir. Xüsusilə informatika, telekommunikasiya, iqtisadiyyat və sahələrlə bağlı terminlər hər bir dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Anlayışların yaradılması və onların adlandırılması zərurətlə bağlı yaranır. Bu cür alınmaların dilə daxil olması təbii hesab olunur. Bu prizmadan yanaşdıqda Azərbaycan dilinə daxil olan alınmaların mühüm hissəsini zəruri alınmalar təşkil edir. Çünki Azərbaycan dilinə daxil olan bu alınmalar bir çox dillərdə olduğu kimi işlənir. Məsələn, *planşet, breket, amfotoniya, braker, breyk, brend, ekssudat, nagits, eksternat, elitar, renome notbuk, onlayn, printer* və s.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə daxil olan alınmaların mühüm hissəsini beynəlmiləl alınmalar təşkil edir. İngilis dilindən alınan beynəlmiləl terminlərin özləri də yaranma mənbəyinə görə fərqlidir. Bu terminlər ingilis dili vasitəsi ilə müxtəlif dillərə keçsə də mənşə etibarı ilə müxtəlifdir. Bu məsələyə diqqət vermiş A.Axundov göstərir ki, *“bəzi sözlərin hansı dildən alındığını da bəzən müəyyən etmək olmur. O bu qəbildən olan sözlərə nümunə olaraq elektorat, intiriqant sözlərini verir, həmin sözlərin xarici sözlər və ikidilli tərcümə lüğətlərində də yer almadığını qeyd edir. Intiriqan şəklində rus dilində işlənən sözə t samitinin artırılmasını da müəllif dil normalarının pozulması hesab etmişdir”* [2]. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlər ingilis dili vasitəsi ilə dillərə daxil olsa da hansı dildə yaranmasını müəyyənləşdirmək mübahisə doğurur.

Leksik alınmaların mühüm bir qismini beynəlmiləl sözlər təşkil edir. *Beynəlmiləl sözlər anlayışına münasibətdə mübahisəli cəhətlər çoxdur. Azərbaycan dilçiliyində terminologiya ilə bağlı nəşr olunan tədqiqatlarda bu məsələyə müxtəlif münasibətlər öz əksini tapır (1, 3, 4). Dilçilikdə mübahisə doğuran məsələlərdən biri də bir çox dillərdə işlənən terminlərin internasional, yoxsa beynəlxalq, beynəlmiləl termin anlayışı ilə ifadə edilməsidir. Elmi ədəbiyyatlarda “internasional”, yaxud “beynəlmiləl sözlər” terminləri paralel şəkildə işlənir.*

S. Sadıqova yazır: *“Beynəlmiləl” anlayışı daha geniş məna ifadə edir. Beynəlmiləl terminologiya anlayışı elmi məfhumların adlarını əhatə edir, onların əksəriyyəti qədim klassik dillərin yunan və latın dillərinin leksik vahidləri əsasında və ya bu dillərə məxsus ünsürlərin birləşməsi əsasında düzəldilmiş vahidlərdən ibarət olur, eyni vaxtda bir neçə dildə işlənir. Alınma termin ən azı bir dilə keçdikdə alınma sayılır, müxtəlif sistemli dillərə yayıldıqda isə bu alınma dil vahidi beynəlmiləl termin səviyyəsinə qalxır”* [9]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqat işlərində beynəlmiləl sözlər anlayışına münasibət müxtəlifdir.

S. Sadıqova *internasional sözlərə, internasionalizmlərə* aid qısa xülasə verərək S.Y.Turin, O.B.Şaxray, M.Ş.Qasımov, S.N.Xəlilov, V.V.Vinoqradov, V.V.Akulenko və başqalarının fikirlərini təhlil edir. Müəllif bu qənaətə gəlir ki, bütün dillərdə internasional sözlərin leksik layı mövcuddur və bu lay tədqiq edilərkən areal mənsubiyyəti nəzərə alınmalıdır. Fikrimizcə, *S.Sadıqova internasionalizmləri areallar üzrə bölməyi təklif edənlərin*

nöqteyi-nəzərinə şərik çıxaraq, “ internasional sözləri alınma terminlərin bir qismi” adlandırır [8].

N.Məmmədov beynəlmiləl terminlərlə bağlı daha geniş tədqiqat aparır və bu problemin bir çox cəhətlərinə toxunur. Onun fikrinə görə *Avropa mənbəli alınma terminlər dilimizdə daha iki prinsipə - internasionallığına və mənşəyinə görə təsnif olunur [6].* Elə buradaca qeyd etmək olar ki, müəllifin müəyyənləşdirdiyi təsnifat prinsiplərindən birincisi lazımı şəkildə aşkarlanmır. Internasionallığa görə təsnifat üçün meyarları, növləri fərqləndirən əlamətləri təyin etmədən “Avropa mənbəli” sözləri qruplara ayırmaq mümkün deyildir. Göstərilən çatışmazlıq N.Məmmədovnun internasional terminlərə aid etdiyi misallarda da özünü büruzə verir. O, *krizis, diversiya, korifey, vulkan, dramaturgiya, üstqurum, kodeks* və s. sözləri internasional terminlərə aid edir, onları *radiotexnika, kompas, kabel, metal, vokabula, prokliza* və i.a. terminlərlə bir cərgədə qoyur. Misalları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bütün alınma terminlərin internasionallığı faktı aşkara çıxır. N.Məmmədov təsnifatın digər bölmələrinə hansı alınmaların daxil ediləcəyi haqqında kriteriyalarını müəyyənləşdirməkdə mübahisə doğuran faktları təhlil edir. Onun misal gətirdiyi internasional terminlərdən bəziləri Azərbaycan dilində qarşılığa malikdir. Məsələn, *krizis-böhran, diversiya-təxribat, kodeks - məcəllə* və s.

N.Məmmədovun tədqiqatlarında “müasir Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlərin təyin edilməsində dörd kateqoriyanı təyin edir. Bu kateqoriyaların əsas xüsusiyyətlərini xarakterizə edərək yazır: “1) *xalis latın və yunan mənşəli terminlər*; 2) *milli forma almış latın sözləri*; 3) *müxtəlif dünya dillərindən alınmış terminlər*; 4) *qədim ümumi mənbədən alınan sözün milli variantı*”[11].

Müəllif belə hesab edir ki, *ingilis dilindən alınan kapital/izm, fran. capital/ismo, alm. capital/ismus, rus kapital/izm, az. kapital/izm milli forma almış latın sözüdür.* Qeyd olunan “*kapitalizm*” termini latın mənşəli olması heç bir şübhə doğurmur. Lakin onun aldığı milli forma qeyri-müəyyən qalır. Nəhayət, dördüncü kateqoriyanın adı “qədim ümumi mənbədən alınan sözün milli variantı” ifadəsi beynəlmiləl terminlərin yaranma tarixinin qədimliyi ilə əlaqələndirilir. Müəllif internasional terminlərin determinləşməsinə nəzəri baxımdan şərh edir.

Aydın olur ki, beynəlmiləl sözün hansı dildə yaranmasında etimon dili müəyyənləşdirmək əsas mübahisə doğuran məsələlərdir. Hər bir etimon dildə sözün dilin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq öz forması, öz fonetik cildi olur. Bu söz başqa dilə keçdikdə onun fonetik cildində və semantikasında müəyyən dəyişikliklər baş verir. Etimon dildə çoxmənalı olan sözün başqa dildə yalnız bir mənası özünü göstərə bilər. Bu da sözün yalnız həmin məna ilə alınmasının nəticəsidir. Etimon dildə sözün müxtəlif derivatlarını qeydə almaq mümkündür. Lakin söz başqa dilə keçdikdə həmin dildə ondan yeni sözlər, derivatlar yaranmaya da bilər. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, söz etimon dildən başqa dilə keçərkən öz forma və semantikasını dəyişir, yəni onun ifadə və məzmun planında dəyişmələr baş verir.

Sözün alındığı dil mənbə dil adlanır. Bu zaman sözün etimon dildəki variantdan fərqlənməsi təbiiidir. Sözü bir dildən alarkən onun məhz həmin dilə məxsusluğu haqqında fikir söyləmək mümkün deyildir. Ola bilsin ki, söz həmin dilə məxsus olmasın, yəni həmin dil sözü bu və ya başqa dildən almış olsun. Bu zaman sözverən dil sözalan dil üçün mənbə dil sayılır. Etimon dil başqa dil üçün mənbə dil də ola bilər, olmaya da. Belə vəziyyət o halda yaranır ki, sözü alan dil onu ifadə və məzmun planına görə dəyişməsin. Mənbə dildən bu sözü alan dildə də söz heç bir dəyişməyə məruz qalmadıqda onun etimon dildə olan forma ilə eyniliyi hadisəsi baş verir. Ancaq söz vasitəli alınarsa, yəni sözü etimon dildən başqa dil alaraq digərinə verirsə, belə halda vasitəçi dil mənbə dil sayılır və etimon dil birincidir. Mənbə dil isə, ikinci və ya üçüncü ola bilər.

Fikrimizcə, beynəlmiləl sözlər sırf elmi səciyyə daşıyan anlayışdır. Bu terminin işlədilməsi zamanı bir çox dillər üçün eyni olan sözlər internasional sözlərin dəqiq sərhədini təyin etmək mümkün olmadığından onlara münasibət subyektiv amildən asılıdır. Bir

tədqiqatçının internasional hesab etdiyi söz, başqa birisi tərəfindən bu qrupa daxil edilməyə bilər. M.Ş.Qasımova görə, “*sırf dilçilik nöqteyi-nəzərindən internasional terminlərin işləndikləri bütün dillərdə eyni mənanı ifadə etməsi, eyni səs tərkibinə, hətta eyni yazılış formasına malik olması zəruridir*”[10]. Müəllifin işlətdiyi “*bütün dillərdə*” ifadəsi belə terminlərin mövcudluğunu şübhə altına alır. Yuxarıda deyilənlər və istinad edilmiş mənbələrdəki fikirlər leksik alınmaların tədqiqi prosesində internasional sözlər qrupunu ayırmaq üçün real zəmin yaradır. Hazırda dilçilik tədqiqatlarında “*internasional*” termini əvəzinə “*beynəlxalq*” termini daha işləkdir. Beynəlxalq terminlər dünyanın bir çox dillərində eyni mənada işlənir. Elmin müxtəlif sahələrində, o cümlədən *tibb sahəsində bu proses daha geniş xarakter almışdır*. Məsələn, “*pandemiya*” termini hazırda daha geniş işlənir. Hərfi olaraq *pandemiya* yunanca. πανδημία – “*bütün xalq*” mənasını verir. Pandemiya yoluxucu xəstəliyin (məsələn, *vəba, taun, qrip*) bütün bir ölkəni, eyni zamanda onunla həmsərhəd ölkələri, bəzən çoxlu sayda ölkəni, qitələri bürüməsi mənasını verir. Qeyd edək ki, pandemiya insanlıq tarixi üçün o qədər də qeyri-adi hal deyil. *Ötən əsrdə üç qrip pandemiyası baş verib: 1918-ci il - İspan Qrip, 1957-ci il - Asiya Qrip və 1968-ci il - Honk Kong Qrip.*

2009-cu ilin aprel ayından yayılan *H1N1 virusunun (“donuz qrip”)* ştamlarından birinin səbəb olduğu qrip pandemiyası, qeyri-dəqiq məlumatlara görə, dünyada təxminən yarım milyona yaxın insanın ölümünə səbəb olub.

Son zamanlaradək elm üçün naməlum qalan virus kəskin ağciyər xəstəliklərinə səbəb olur. *CoViD-19 adı verilən “koronavirus”* artıq Azərbaycan da daxil olmaqla, 136 ölkə və ərazidə yayılıb. Bununla da “*koronavirus*” termininin beynəlmiləl termin kimi işlənmə arsenalı genişlənməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlmiləl terminlərin tərkibindəki bir sıra sözdüzəldici vasitələrin də ingilis dilindən başqa dillərə keçməsi hadisəsi indi geniş yayılmışdır. *Super, meqa, makro, nano, multi, hiper* sözləri ilə yaranan mürəkkəb terminlər daha çox beynəlmiləl termin kimi işlənir. Lakin müasir dövrdə bu vasitələrin iştirakı ilə yaranan beynəlmiləl sözlər ingilis dili vasitəsi ilə başqa dillərə keçir. Belə sözlər ingilis dili hesabına beynəlmiləl sözlər sırasında yer alır. Bu isə dünyada gedən qloballaşma prosesinin nəticələrindən biridir. Deməli, beynəlmiləl terminlərin artma səbəblərindən ən başlıcası qloballaşmadır. Qloballaşma dillər arasındakı əlaqəni sürətləndirir.

Beynəlmiləl terminologiyada yunan dilindən alınmış sözdüzəldici vasitələr geniş tətbiq olunur: nano- cırdan, neo-yeni, multi-kicik, not-ışarə, no-xeyir, nord- şimal tele-uzaq, piro- od, stomato-ağız, mol-örtülü, mikro-kicik elementləri ilə yaranan beynəlmiləl terminlər bir çox dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur.

Müstəqillik illərindən əvvələr dilimizə daxil olan *xrono-zaman, psixo-qəlb, tetra-dörd, mikro-dayaz, kiçik, makro-iri, neo-yeni, paleo-qədim, poli-çox, mono-tək, avto-özü, sin-birgə, dia-üzərindən, arasından, içindən, pan-bütün, a-sız, psevdo-yalan, -qrafiya-təsvir, -logiya “elm”, -metriya “ölçü”, -fil “sevər, həvəskar”, -fob “nənavistik”, -oid “oxşar”, -izm, -ist və s. elementləri yeni elementlər əvəz etmişdir.*

Həmin vasitələrin köməyi ilə dünya dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində xeyli miqdarda beynəlmiləl terminlər yaranmışdır. Məsələn, *nano- nanometr, nanomineral, nanotexnologiya; Nano elementinin birləşməsi ilə Azərbaycan dilində işlənən sözlərin birləşməsi ilə yeni sözlər yaranmışdır. Məsələn, nanoelm, nanofazalı, nanohissəcik, nanoquruluş, nanoquruluşlu, nanoobyekt və s. Deməli, “Beynəlmiləlləşmə dillərin özünəməxsus inkişafı üçün heç bir zaman təhlükə yaratmamış və yarada bilməz. Bu ondan irəli gəlir ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, dildə beynəlmiləlləşmə də millilik ilə qarşı-qırşığa durub ziddiyyət təşkil etmir, əksinə bu millilik içərisində qaynayıb-qarışır, milli səciyyəvi əlamətlərlə birlikdə ümumi milli keyfiyyət qazanır*”[7].

Azərbaycan dilinə ingilis dili vasitəsi ilə daxil olan latın mənşəli beynəlmiləl terminlərin bir qismi “*multi*” elementi ilə yaranmışdır. Məsələn, *multimedia, multikulturalizm, multirum, multiplikator və s. Multikulturalizm termini latın mənşəli multi və cultura sözlərinin*

birləşməsindən əmələ gəlib bir ölkədə müxtəlif xalqların bir-birinin mədəniyyət dəyərlərinə humanist yanaşma siyasətidir. *Tolerantlığın* bir istiqaməti kimi hazırda “*multikulturalizm*” beynəlmiləl termin kimi geniş işləklik qazanmışdır. *Multimedia* termini isə Azərbaycan dilində omonim termin kimi işlənir. *Belə ki, bu termin həm təsvir, qrafika, mətn, rəqəmli səsə eyni vaxtda istifadə edilməsi, həm də müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilən informasiyaların toplanması, işlənməsi*”[5] mənasında işlənir. Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlər daha çox aşağıdakı elementlərlə düzəlir:

-*Neo. neofit, neonatoloq, neopren, neonatoloji, neo-frost* və s. Neo- ilə başlanan beynəlxalq terminlər daha çox əşya ilə birlikdə dilə daxil olmuşdur. Məsələn, *neo-frost* beynəlmiləl termini qədim yunan sözü *neos-təzə*, ingilis dilində *frost* sözünün birləşməsindən əmələ gəlib *nofrast soyuducuların növü, neopren isə ingilis sözü olub sintetik, xloropren kauçukun bir növü olan su keçirməyən, elasik mikroməsəməli parça növüdür*.

-*No. no-frost, nonsens, nori, nostrifikasiya, novasiya*. *No –frost* termini soyuducuda buzlanmanın qarşısını alan damcı sistemli texnologiya, *nori* isə dəniz yosunlarından hazırlanan məhsullar mənasında işlənir.

-*Not. Notbuk, natabena, nottifikasiya* və s.

-*Nou. Nou-hau, nou-frost* ;

-*Nord. Nord-ost, nord-vest* və s.

-*Mikro. Mikricip mikrodermabraziya, mikrofibr, mikrokontroller, mikropsiya, mikrotrofizm* və s

-*Mini. Miniçarçer, minimizasiya, minisensor, miniprosessor* və s.

XXI əsrdə beynəlmiləl termin və sözlər cərgəsində ingilis dilindən alınmaların sayı sürətlə artır. Bu beynəlmiləl terminlər sırasında ictimai-siyasi, iqtisadiyyata aid terminlər - *alliance-alyans, alogizm-alogiz m, leader-lider, interview-intervyu, reporter-reportyor, import-import, export-eksport, trus-prest, cheque-çek, idman terminləri sport-sport, vox-boks, start-start, finish-finiş, trainer-trener, record-rekord; məişətə aid sözlər comfort-komfort, servise-servis, toast-tost, flirt-flirt, cumper-cemper, ceans-cins, bar-bar* və s. aiddir.

Proqramçılarnın, veb-dizaynerlərin fəaliyyətində, bir çox kompüter proqramları ilə iş sahə terminlərini bilməyi tələb edir. Bu terminlərin müəyyən hissəsinin dildəki qarşılıqları təyin olunsun da, onların ingilis dilindən alınması, istifadə edilməsi daha sürətli gedir.

Məlumdur ki, beynəlmiləl terminlərdə müəyyən uyğunlaşdırma əməliyyatları (qafik, orfoepik, səs, üslub və s.) aparılır. Lakin bu prosesdə beynəlmiləl termin öz semantikasını qoruyur, qrafik sistemi isə alınan dilə uyğunlaşdırılır. Məsələn, “*çarter*” beynəlmiləl termini ingilis dilində “*charter*”, *çartinq* ingilis dilində “*chartinq*”, “*armresling*” termini ingilis dilində “*arm wrestling*” şəklində yazılır. İngilis dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə alınan bu beynəlmiləl terminlər dilə uyğunlaşdırılaraq yazılır və mənsub olduğu ingilis dilinə məxsus xüsusiyyətlərini semantik cəhətdən olduğu kimi, qrafik transformasiyada və tələffüzündə də qismən saxlayır. Müxtəlif mənbədən olan beynəlmiləl terminlər haqqında da eyni fikir özünü doğruldur. Məsələn, *latın mənşəli “adjunctus” Azərbaycan dilində adyunktura, “advektio” adveksiya, “administratio” administrasiya, “adiabatos” adiabat, “addere” addendum* şəklində işlənir.

Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlərin mənbə və mənşəyinə görə müəyyənləşdirilməsində iki xarakterik xüsusiyyət diqqəti cəlb edir: 1. Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlər daxil olduğu dilin fonetik, qrammatik və leksik qanunlarına uyğun şəkildə işlənir. Məsələn, *facebook- feysbuk, fishburger-fisburger, finitisme-finitizm, flash mob-flaşmob, fleece-fliş, leverage-leveric* və s

1. Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlər olduğu kimi, yəni heç bir dəyişiklik olmadan dildə işlənir. Məsələn, *adapter-adapter, abandon-abandon, filler-filler, lifting-lifting, poster-poster, xiton-xiton* və s.

Azərbaycan dilinə ingilis dilindən alınan beynəlmiləl terminlər *genoloji tərkibi*, yəni hansı dillərə mənsub olması məsələsi müxtəlif baxımdan tədqiq olunmuşdur. S.Cəfərov və A.Qurbanov Avropa dillərindən yeddi, H.Əliyev doqquz, A.Ələkbərov isə altı etimon dili göstərirlər. A.Qurbanovun göstərdiyi kimi, “*alınma sözlər təsnif edilərkən mənbə dil nəzərə alındıqda onlar haqqında daha düzgün təsəvvür əldə edilir. Buna görə də sözlər təsnif olunarkən etimon dil əsas götürülməlidir*” [12]. Məlumdur ki, ümumiyyətlə alınmalar, xüsusən də beynəlmiləl sözlər mənsub olduğu dilin əsas xüsusiyyətlərini daxil olduğu dilə özü ilə gətirir. Ona görə də dilə daxil olan beynəlmiləl alınmaların mənşəcə mənbəyinin müəyyənəşdirilməsi onun əsas xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırmağa imkan verir. Tədqiqatlarda da Avropa mənşəli sözlər genetik qrupları ayrılır. A. Qarayev yazır: “*Azərbaycan dilində işlənən Qərbi-Avropa sözlərinin təxminən 28%-i latın və bir o qədər də yunan dillərindən alınma sözlər təşkil edir*” [6].

Beynəlmiləl alınmaları aşağıdakı tematik qruplara ayırmaq mümkündür:

1) *dəb və gözəlliklə bağlı olan sözlər*: pankart, permanent, piling, feşn, luk, svitşat, sniker və s.;

2) *texnikaya aid sözlər*: parking, radarskop, rekorder, render,

3) *internetlə bağlı beynəlmiləl terminlər*: notbuk, internet, planşet, printer, skayner, plata, portal, monitor, provayder və s.;

4) *kino və musiqi ilə bağlı terminlər*: muzik-holl, xorror, reper, spoyler, rep, reliz, remeyk, remiks, roldaş və s.;

5) *iqtisadiyyatla bağlı beynəlmiləl terminlər*: çartinq, çarter, deviasiya piar, rekvizit, restutsiya, menecer, retrosedent, diller, revalvasiya və s.

6) *yemək adları*: nagis, pidə, popkorn,

7) *İdmanla bağlı*: peyntbol, pilates, blindaj, qoldenrod, kikkoksinq, dribling və s.

İngilis dilindən alınan bir sıra beynəlmiləl terminlər mənimləmə prosesində variativlik yaranır və onların həm transliterasiya olunmuş, həm də mənbə dildəki formalarından obyekt dildə geniş istifadə olunur. Belə variativliyin müxtəlif səbəbləri vardır. Məsələn, *ticarət markasının saxlanması*; *Samsung-Samsunq*, *Nasdaq indeksi – indeks Nikkel*, *Pepsi Cola – Pepsi Kola*, *Microsoft – maykrosoft*

və s. Belə terminlər müxtəlif dillərdə olduğu kümə saxlanır.

Dünya iqtisadi mənzərəsinin genişlənməsi ilə bağlı olaraq iqtisadiyyat və maliyyə sahələrində yeni beynəlxalq terminlər işlənir. Məsələn, “*holding*” ingilis dilində “*kommersiya bankları daxil olmaqla, bir və ya bir neçə törəmə təşkilatda paya sahib olmaq və onları idarə etmək məqsədi ilə fiziki və ya hüquqi şəxslər tərəfindən yaradılmış qrup*” mənasını ifadə edir” [11, s.121]. Bu termin hazırda alman, fransız, italyan, Azərbaycan, eləcə də dünyanın bir çox dillərində beynəlmiləl termin kimi işlənir. Eləcə də “*françayzing*” fransız dilində “*franchir*” azad etmək termini kimi işlənir. *İqtisadi termin kimi müəyyən razılaşma ilə ikinci tərəfin birinci tərəfin əmtəə nişanından istifadə edilə bilməsinə rəsmi icazə* [11, s.109] anlayışını ifadə edir və ingilis dili vasitəsi ilə bir sıra illərdə işlənir. Bu beynəlmiləl terminlər iqtisadi əlaqələrin təsiri ilə bir çox dillərdə işlənir. Bu terminlərin iştirakı ilə Azərbaycan dilində “*rançayzing müqaviləsi*”, “*holding şirkəti*”, *maliyyə holding şirkəti*” terminoloji birləşmələri yaranmışdır.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə yeni alınmalar müxtəlif əlaqələr, səbəblər nəticəsində daxil olur. Televiziyada fantastik filmlərinin nümayiş etdirilməsi ilə bağlı *kiborq*, *kiborqlaşdırma*, *terminator* və bir çox terminlər Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. *Cyborgiration* insanın ayrı-ayrı orqanlarının kibernetik vasitələrlə dəyişdirilməsi probleminin adını, *cyborg* (*kiborq*) *kiborqlaşdırmaya* məruz qalmış adam anlayışını bildirir. Elmi fantastika ilə bağlı bu anlayışlar kinolarda tez-tez səsləndiyinə görə bir çox dillərdə işlənir.

Xaricdən gələn yeni kosmetikanın əvvəl məlum olmayan növlərinin adları da alınmalardır. *Meyk-ap-makiyac*, *konsiler* (*consealer - korrektə edən qələm*), *pilling-krem*

(*peeling-cream* -*dərinin üst qatını təmizləyən krem*), *lifting-krem* (*lifting-cream* - *dərini dartan krem*), *vanış* - *krem* (*vanish-cream-kapilyar toru götürən krem*) və s. Beynəlmiləl terminlərin ictimai-siyasi sahədə geniş işləklilik qazanması isə müasir dövrdə siyasi məsələlərə global mövqedən yanaşma ilə seçilir. Siyasi hadisələr beynəlxalq səviyyədə öz həllini tapır. Diplomatik əlaqələrin dünya miqyasına çıxması beynəlxalq münasibətlər sistemində ortaq diplomatik dilin yaranması ilə səciyyələnir. Göründüyü kimi, müasir dövrdə beynəlmiləl sözlər ictimai-iqtisadi, sosial elm sahələrində geniş şəkildə işlənir.

Müasir dövrdə beynəlmiləl terminlərin əsas mənbəsi beynəlxalq dil funksiyasını yerinə yetirən ingilis dilidir. Yəni müasir dövrdə yaranan yeni beynəlmiləl termin və beynəlmiləl sözlərin mənbə dili ingilis dili olur. Bununla yanaşı, mənbə dil funksiyasını ingilis, fransız, alman, rus, ispan və italyan dilləri də yerinə yetirir. Beynəlmiləlləşmə prosesində daha çox qeyd olunan dillər mənbə dil olurlar. Onların vasitəsilə formalaşan yeni terminlərin beynəlmiləl termin statusu alması hadisəsi geniş yayılmışdır.

S.Y.Turina yazır: “*Morfem səviyyəsinə kök morflar, affikslər və birləşmiş formalar aiddir. Morfem səviyyəsi submorfem və bilavasitə morfem səviyyələrini əhatə edir. Supermorfem səviyyəsini kök və affiksal morfemlərin ardıcılığı təşkil edir. Morfem səviyyəsində əsas vahid morfdur. Morf morfem səviyyəsində parçalanmayan mənalı xətti seqmentdir*”(14). Müəllif beynəlmiləl terminləri təşkil edən elementlər toplusunu aydınlaşdırmaq üçün səviyyələrin dərəcələnməsi nəzəriyyəsini təklif edir. Bu nəzəriyyələr terminoloji sistemin kök morfemini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, iqtisadiyyatda *deziqnasiya*, *dezinformasiya*, *dezinteqrasiya*, *dezintermediasiya*, *dezinvestisiya* terminlərinin ilkin elementi olan “*dez*” ingilis dilində “*disignation*” sözündəndir. Eləcə də “*des*” “*beynəlxalq ticarətdə əmtəənin göndərilməsinin bazis şərtlərindən biridir*”, *unifikasiya* olunmuş termdir. Bu elementin birləşməsi ilə “*destruksiya*”, “*destruktiv*”, “*desyatin*”, “*desyatına*” terminləri yaranmışdır. İngilis dilində beynəlmiləl terminlərin yaranması üçün bu tip vahidlərinin spesifikasiyası diqqəti cəlb edir. Beynəlmiləl terminlər Azərbaycan dilində yeni anlayışların adlandırılmasında fəal iştirak edir. Məsələn, beynəlmiləl termin “*çarter*” ingilis dilində “*charter*” sözündən olub, “*nəqliyyat vasitəsinin sahibi və bu vasitənin icarədarı arasında, nəqliyyat vasitəsinin, yaxud onun müəyyən hissəsinin müəyyən vaxta icarəyə götürülməsi haqqında müqavilə*” anlayışını ifadə edir. Beynəlmiləl söz kimi bir çox dillərdə işlənməklə yanaşı “*çarter daşımaları*”, *çarter partiya*” və c. söz birləşməsi formasında müxtəlif anlayışların adlandırılması üçün istifadə olunur. Bu isə göstərir ki, Azərbaycan dilində elm və texnikanın müxtəlif sahələrində beynəlmiləl terminlərin işlənməsi meyli güclüdür.

S.Sadıqova yazır: “*Terminin yaradılması və təyininin iki tərəfi vardır: 1) struktur-dil tərəfi; 2) anlayış tərəfi. Terminin anlayış və semantikasi bu və ya digər sahədə, sənətdə anlayışlar sisteminin inkişafı ilə əlaqədardır. Bu iki tərəf həm bir-biri, həm tarix, mədəni-tarixi ənənələrlə qarşılıqlı şəkildə bağlıdır*”(6) Beynəlmiləl terminlərin yaranmasında da onların struktur quruluşu və anlayış tərəfi əsas götürülərək anlayışlar adlandırılır. Bu adlanmada anlayışlar arasında əlaqələr, onların semantikasi, işlənmə sahəsində daşdığı funksiyalar nəzərə alınır. Ona görə də beynəlxalq səviyyədə işlənmə arealı genişlənir. Çünki “*Beynəlmiləl sözlərlə milli dil vahidləri, digər sahələrdə olduğu kimi, bir-birini inkar etmir, əksinə biri digərini tamamlayaraq bütövlükdə dilin daxili inkişaf qanunları əsasında daha da zənginləşməsinə güclü təkan verir. Bu isə ayrı-ayrı dillərin dünyanın inkişaf etmiş dillərinə qovuşmasına, xalqların beynəlxalq inkişaf arenasına qoşularaq milli qapalılıqdan, özünü-təcriddən uzaqlaşmasına şərait yaradır*”(15). Geniş işləklilik qazanan beynəlmiləl terminlər Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində möhkəmlənmiş və yeni anlayışların yaranmasında iştirak edir. Hazırda dünya arenasında ingilis dili əsas beynəlxalq dildir və beynəlmiləl terminlərin yaranmasında, xüsusilə ictimai-siyasi, iqtisadi, diplomatik terminlərin ingilis dilində yaranıb başqa dillərə keçməsinə səbəb aparıcı rola malikdir.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan dilinin, eləcə də inkişaf etmiş bütün dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində beynəlxalq terminlər hazırda mühüm rol oynayır. Bu terminlər Azərbaycan və ingilis dillərində kommunikativ funksiya yerinə yetirir. Bununla yanaşı sintaqmatik və paradiqmatik münasibətdə, sözdüzəltmə prosesində iştirak edirlər, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirirlər. Lakin beynəlmiləl terminlərin alınmasında dilin müəyyən meyarları nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Ağamirzəyeva E.H. Beynəlmiləl termin və beynəlmiləl sözlərin semantik mənimsənilməsi Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları E.H.Ağamirzəyeva. - Bakı, 25-26 aprel, - 2013. - s. 426
2. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı. A.Axundov. Dirçəliş. XXI əsr.Bakı:2001.№41, s.34.
3. Alməmmədova S. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin nizamasalma prosesinin nəzəri problemləri/ S.Alməmmədova. - Bakı: - Avropa, - 1916. - 226 s.
4. Alməmmədova S. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiya formaları/ S.Alməmmədova. - Bakı: - Avropa, - 1916. - 328 s.
5. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar / A.Qarayev. - Bakı: ADU nəşri, - 1989. - 95s.
6. Qasimov M. Ş. Azərb. dili terminologiyasının əsasları. M.Ş.Qasimov. Bakı:Elm, 1973.186
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.Qurbanov. – Bakı: Maarif, - 1985. - 408 s.
8. Məmmədov N.İ. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair / - Bakı: AUN, -1958. -36 s.
9. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası / S.Sadıqova. -Bakı: Elm, - 2011 -380 s.

Rus dilində

10. Аксютенкова Л.Г. Деривация как фактор эволюции терминосистемы: На материале терминологии «Рыночная экономика»: дис. ... канд. филол. наук./ Л.Г. Аксютенкова. - Краснодар, 2002. -200 с.
11. Турина С.Й. Об испанских заимствованиях в тагальском язык / С.Й.Турина. - Москва: -Наука, -1976.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ТЕРМИНЫ ПРИШЕДШИЕ С АНГЛИЙСКОГО НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Гамзаева Талия Салех

Резюме

Заимствования, пришедшие в азербайджанский язык из английского, также участвуют в создании новых слов и словосочетаний. Заимствования используются в различных областях науки и техники путем соединения морфем языков, сочетания слов и создания лексико-терминологических сочетаний синтетическим и аналитическим способами. Такие сочетания порождают различные типы вновь образованных терминов в зависимости от происхождения компонента. Гибридные термины, в которых один компонент лексических комбинаций является производным от языка, а другой компонент является собственным инструментом языка, и термины с обоими компонентами являются производными.

В ходе исследования установлено, что слова, взятые из английского языка, усваиваются фонетически, графически, грамматически и семантически в соответствии с нормами литературного языка азербайджанского языка. Под апроприацией подразумевается, что заимствования, поступающие в язык, приспосабливаются к нормам изучаемого языка. В процессе овладения за основу берутся внутренние правила языка.

INTERNATIONAL TERMS THAT CAME FROM ENGLISH INTO AZERBAIJANI

Hamzayeva Taliya Saleh

Summary

Borrowings that came into the Azerbaijani language from English are also involved in the creation of new words and phrases. Borrowings are used in various fields of science and technology by combining morphemes (morphemes) of languages, combining words and creating lexical and terminological combinations in synthetic and analytical ways. Such combinations give rise to different types of newly formed terms, depending on the origin of the component. Hybrid terms in which one component of the lexical combinations is derived from the language and the other component is the native tool of the language, and terms with both components are derived.

The study found that words taken from the English language are assimilated phonetically, graphically, grammatically and semantically in accordance with the norms of the literary language of the Azerbaijani language. By appropriation is meant that the borrowings entering the language adapt to the norms of the language being studied. In the process of mastering, the internal rules of the language are taken as a basis.

Rəyçi: prof. M.İ.Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 15 mart 2023-cü il tarixli iclasın 14 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 15 mart 2023-cü il

UOT:811.

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞƏKİL KATEQORİYASI MODALLIĞIN İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ

Hüseynova Türkan Etibar qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

huseynova.turkan@rambler.ru

Xülasə: Müasir dilçilikdə modallıq kateqoriyasının tədqiqi məsələsi hələ də mübahisəli olduğundan və çox vaxt dilçilərin diqqətini cəlb edir. Bir çox alimlərin tədqiqatlarına baxmayaraq, modallıq kateqoriyasının həddudlarının və onun həyata keçirilməsi vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi həllini tapmamış qalır. Modallıq kateqoriyasının və onun dillərdə ifadə vasitələrinin kifayət qədər elmi əsaslandırılması bu məqalənin yazılması üçün mövzunun seçilməsini müəyyən etmişdir. Tədqiqatın nəzəri əsasını dilçilik sahəsində aparıcı yerli və xarici alimlərin işi təşkil edir. Bunlara Ş.Ballı, E. A. Belyaeva, V. V. Vinogradov, F. R. Palmer, İ. B. Xlebnikova və başqalarını misal göstərmək olar. Yuxarıda qeyd olunan tədqiqatçılar arasında modallıq kateqoriyasının müəyyən edilməsində oxşarlıq və onun növlərinə görə fərqlilik, əlavə olaraq, modallığın ifadə vasitələrinin seçimindəki oxşarlıqda da özünü göstərir. Dilçilər hesab edirlər ki, ifadənin reallığa münasibətini bildirən vasitələr feilin şəkil formaları, danışanın nitqin predmetinə münasibətini bildirən əsas vasitə isə modal sözlərdir. Məqaləni yazmaqda məqsəd modallıq kateqoriyasının mahiyyətinin nəzəri əsaslandırmaq və ingilis dilində onun məzmununu ifadə edən vasitələrdən biri olan şəkil kateqoriyasının məna və çalarlarının hərtərəfli təhlil etməkdir.

Açar sözlər: kateqoriya, modallıq, şəkil, feil, sabcanktiv, indikativ, kandişinal

Key words: category, modality, mood, subjunctive, indicative, conditional

Ключевые слова: категория, модальность, наклонение, сослагательное, изъявительный, условный

Müasir dilçilikdə modallıq kateqoriyasının mahiyyəti və məzmunu ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Bunun səbəbi “*modallıq*” anlayışının müxtəlif elmlərdə - fəlsəfə, məntiq, dilçilik sahələrində istifadə olunması ilə bağlıdır. (“Modallıq” anlayışının özü (latınca *modus* - “*ölçü, üsul*”) formal klassik məntiqə qayıdır). Müxtəlif dilçilər modallıq dedikdə həm məna, həm də ifadə vasitələri baxımından birmənalılıqdan uzaq olan geniş əhatəli hadisələri nəzərdə tuturlar. Müxtəlif tədqiqatçılar modallığın həddləri və məzmunu məsələsini müxtəlif üsullarla həll edirlər. Dilçilikdə buna artıq diqqət yetirilmişdir. Müasir dilçilikdə modallığın təfsiri olduqca genişdir, üstəlik, modallığı eyni şəkildə başa düşəcək iki müəllif tapmaq çətinidir. Modallığın başa düşülməsindəki fərqlər, xüsusən də bu anlayışın əhatə dairəsinin və onların dil hadisələrini əhatə etməsi müxtəlif müəlliflərin konsepsiyalarında üst-üstə düşməməsində əks olunur. [1, s. 206]. Modallığın reallıq-qeyri-reallıq nöqteyi-nəzərindən deyimin məzmununun reallıqla əlaqəsini ifadə edən kateqoriya kimi ənənəvi tərfi kifayət qədər anlaşılmaz və qeyri-müəyyəndir. Xüsusilə, modallığın belə tərifinə O.S. Axmanovanın “*Dilçilik terminləri lüğəti*” əsərində rast gəlmək olar. Burada modallıq danışanın nitqin məzmununa münasibətinin mənası və nitqin məzmununun reallığa münasibətini (onun reallıqda icrası ilə bağlı məlumatla əlaqəsi) müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrlə, məsələn, forma və şəkil, modal feillər və s. ilə ifadə edən konseptual kateqoriya kimi qəbul edilir. Modallıq təsdiq, əmr, istək, fərziyyə, inam, qeyri-reallıq və s. mənaları ifadə edir. [2, s. 245].

Modallığın eyni tərifinə D.N.Uşakovun “*İzahlı lüğət*”də rast gəlirik. Bu kateqoriyanın semantik həcmi ilə bağlı müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin sayını modallığın şərhinə yanaşmanın genişliyi dərəcəsindən fərqli olaraq ikiyə endirmək olar. Birinci, dar yanaşmaya görə, linqvistik modallıq mühakimə modallığının birbaşa analoqu kimi başa düşülür. (*Mühakimə modallığı* onun müəyyən etdiyi etibarlılığın xarakterindən, yəni bir şeyin mümkünlüyünü, reallığını və ya zərurətini təsdiq edib-etməməsindən asılı olan fikrin xüsusiyyətidir). Semantik kateqoriya kimi modallıq cümlənin bütövlükdə tərkibində reallaşır və cümlənin strukturunda heç bir xüsusi əlamət tələb etmir. [3, s. 96].

Bu nöqteyi-nəzər geniş yayılmışdır, çünki o, linqvistik modallığı mühakimənin məntiqi modallığına endirir, onu formal məntiqə ayrılmış imkan, zərurət və reallıq mənaları ilə məhdudlaşdırır. Modallıq kateqoriyasının geniş şərhinin nəzəri əsası bu kateqoriyanın kifayət qədər hərtərəfli tərifini təqdim edən V.V.Vinoqradovun tədqiqatı hesab olunur. Beləliklə, V.V. Vinqradov modallığı subyektiv-obyektiv kateqoriya hesab etmiş və onu cümlənin tərkib hissəsi, onun konstruktiv xüsusiyyəti adlandırmışdır. İfadənin bu və ya digər formasında əks olunan fikir, hiss, motivasiyanın hər hansı bir vahid ifadəsi, reallığı müəyyən bir dil sistemində mövcud olan cümlənin intonasiya sxemlərindən birini qəbul edir və birlikdə modallıq kateqoriyasını yaradan sintaktik mənələrdən birini ifadə edir. [4, s.55].

Geniş yanaşmaya əsasən, modallığın semantik həcminə reallıq/qeyri-reallıq mənaları, inkar, etibarlılıq, ehtimal, zərurət, mümkünlük, arzuolunanlıq ifadələri, həmçinin motivasiya, iradə və emosionallıq mənaları daxildir. Modallığı qarışıq leksiko-qrammatik xarakterli semantik kateqoriya kimi nəzərə alaraq, V.V. Vinqradov bu kateqoriyaya daxil edir:

1. feil şəklinin sintetik və analitik formaları ilə ifadə olunan bütün mənalar;
2. xəbəri olmayan birkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrdə intonasiya ilə ifadə olunan mənalar / nida, təsvir, istək və əmr və o cümlədən, sual bildirən mənalar;
3. modal mənaya yaxın leksik mənası olan feil formasından və digər feilin məsdər formasından ibarət səciyyəvi söz birləşmələri ilə ifadə olunan mənalar;
4. məsdər birləşmələriylə ifadə olunan mənalar;
5. modal sözlər və hissəciklər ilə ifadə olunan mənalar[4, s.55].

Bu zaman biz modallıq kateqoriyasını deyimlə reallıq arasında müxtəlif tipli münasibətləri ifadə edən funksional-semantik kateqoriya hesab edən tədqiqatçıların fikrinə

sadiq qalır. A.V. Bondarko funksional-semantik kateqoriyaları məzmun planının qrammatik kateqoriyalarla ifadə olunan anlayışlara oxşar anlayışları formalaşdırdığı, ifadə planının isə dilin müxtəlif səviyyələri ilə bağlı linqvistik vasitələrlə təmsil olunduğu; kontekst vasitələrinin morfoloji, sintaktik, sözdüzəldici, leksik və müxtəlif birləşmələri bildirən kateqoriyalar adlandırır. [5, s. 208].

Bu anlayışda modallığın funksional-semantik kateqoriyası konkret-linqvistik və konseptual-linqvistik aspektlərin yəni bu kateqoriyanın ümumi semantik funksiyası və məzmunu ilə birləşərək (morfoloji, leksik, leksiko-sintaktik və s.) modallığı ifadə edən müxtəlif vasitələrin vəhdətidir. Funksional-semantik kateqoriya xarakterik mərkəzi periferiya strukturuna malik sahə prinsipinə əsasən təşkil edilir. Onu funksional-semantik sahə kimi şərh etmək olar. A.V.Bondarkoya görə funksional semantik periferiya müəyyən bir dilin qrammatik (morfoloji və sintaktik) vasitələrinin onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan eyni semantik sahəyə aid leksik, leksik-qrammatik və sözdüzəldici elementlərlə birlikdə formalaşan ikitərəfli (məzmun-formal) birliyidir. [5, s.62]

Funksional semantik periferiyanın əsas xüsusiyyətləri semantik funksiyanın ümumi və çoxşaxəli ifadə vasitələridir. Semantik funksiya linqvistik elementləri- (morfoloji, sintaktik, leksik və intonasiya) bir sistemdə birləşdirən integrasiya mərkəzidir. Modallıq kateqoriyasının əsas funksiyası nitqin kommunikativ vəziyyətinə uyğun olaraq danışan tərəfindən deyilən cümlənin yaranması zamanı həmin konkret cümləni semantik anlayış tərəfdən təşkil etməkdir. Cümlədə verilən mənalər öz çalarlarına görə çox müxtəlif ola bilər: faktların sadə müəyyənliliyindən emosional-iradi ifadələrə qədər.

Modallıq kateqoriyasına danışanın niyyətinin reallığını nitq vahidində - nitqdə ifadə etmək və ona istinad etmək prosesi daxildir. Bu funksiyanı həyata keçirən modallıq kateqoriyası, ilk növbədə, predikativlik kateqoriyası ilə sıx əlaqədə olur. Bu qarşılıqlı əlaqə müstəqil və bərabər şəkildə baş verir, yəni modallıq kateqoriyası öz funksional vəzifəsini predikativliyi ifadə edən vasitə kimi deyil, müstəqil olaraq, başqa qrammatik kateqoriyalardan asılı olmayaraq, cümlənin əlaməti kimi yerinə yetirir [6, s.209].

O. Jespersen, F. Palmer, R. Querk, T. Givonun əsərlərindəki şəkil termininin daha çox modallıq mənasını verməsi belə şübhə yaratmır ki, xarici dilçilər ya şəkil ilə modallıq arasında fərq görmürlər ya da belə bir şəkil kateqoriyasının olmadığını söyləyirlər. Xüsusilə F.Palmer hesab edir ki, ingilis dilinin qrammatik sistemində modal feillərin mövcudluğu anqlə-sakson dillərində şəkil formalarının yoxa çıxması ilə müşayiət olunub və nəticədə o, belə qənaətə gəlir ki, ingilis dilində iki kateqoriyanın birləşmə mövcudluğu qeyri-mümkündür. [7, s. 104]

Buna baxmayaraq, linqvistik diaxroniya nöqtəyi-nəzərindən şəkil modallıq kimi tam tanınması baxımından ingilis dilində ekvivalent olmaqdan uzaq olan *şəkil* və *modallıq* terminlərinin alimlər tərəfindən bir-birini əvəz edə bilməsinin qanuniliyi məsələsi gündəmə gəlir. Tamamilə aydındır ki, bir tərəfdən tarixi sabcanktiv şəkil qorunub saxlanmış forması şəkil termininin nəhayət, xarici ingilisşünaslıqda elmdən çıxmasına imkan vermir, digər tərəfdən bu, həll olunmamış sabcanktiv şəkilin kateqoriya statusunun və ümumiyyətlə sabcanktiv şəkil problemini ortaya qoyur. Beləliklə, yuxarıda göstərilən faktlar bizi əmin edir ki, həm ümumi, həm də xüsusi dilçilikdə şəkil anlayışının birmənalı ümumi qəbul edilmiş şərhə yoxdur. Bəziləri üçün şəkil düşüncə formasıdır (A.Arnault və Cl. Lanslo), digərləri üçün - söz forması (ənənəvi nəzəriyyə), cümlə forması (funksionalistlər) və hətta zaman formasıdır (V. Guillaume). Şəkil linqvistik mahiyyətinə dair əsaslandırılmış və inandırıcı fikrin olmaması onun kateqoriya statusu, formal xüsusiyyətləri və semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı sual yaradır. Dil sistemindəki tarixi dəyişikliklərin qrammatik quruluşa və bununla da bir çox qrammatik hadisələrin təbiətinə və xüsusiyyətinə ciddi təsir göstərdiyi ingilis dilində bu problem olduqca aktual görünür və onların arasında sabcanktiv şəkil xüsusi yer tutur.

İngilis dilində şəkil kateqoriyasının statusunun nəzərdən keçirilməsinə nəzəri yanaşmaların müxtəlifliyi uzun müddətdir ki, bu məsələnin dilçilik təlimlərində aydınlaşmamasına səbəb olmuşdur. Elmdə şəklın təbiətinə baxışda ən əsaslı olan struktur-əkslik prinsipi hesab oluna bilər ki, burada struktur kimi “reallıq/qeyri-reallıq” (“realis/irrealis”) anlayışlar sistemi qəbul edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cərəyanın ən görkəmli nümayəndələrini yerli dilçilər A.İ.Smirnitski, M. Ya.Blox, I. B. Xlebnikova, L. S. Barxudarov, M. V. Melnikova, M. K. Skabaneeva və başqalarını hesab etmək olar. Onların hamısı şəkil kateqoriyasını ciddi şəkildə morfoloji səviyyədə hərəkətlə reallıq arasındakı əlaqənin müxtəlif təzahürlərində (reallıq, yarımreallıq və ya irreallıq, qeyri-reallıq) qrammatik ifadə üsulu kimi nəzərdən keçirirlər.

Şəkli sözün müəyyən formaları ilə ifadə olunan modallıq kimi təyin edən A.İ.Smirnitski semantik, formal və bölüşdürücü xüsusiyyətlərinə görə indikativ, imperativ və sabcanktiv şəkilləri fərqləndirir. Alim sabcanktiv şəklın daxilində indiki və keçmiş zamanda reallıq və qeyri-reallıq ideyasına əsaslanan Sabcanktiv I və Sabcanktiv II formalarına qarşı çıxır. Başqa sözlə, indikativ şəklın *know* forması qeyd olunan faktın reallıq və qeyri-reallıq semantikasi baxımından sabcanktiv I şəklının *knew* formasına qarşı durur, halbuki həmin zamanda olan hər iki forma indiki zaman mənasını verir. Müvafiq olaraq, “(if) I knew və (if) I had known” formalarında indiki zaman və keçmiş zaman mənasında bir birinə qarşıdır. Eynilə, dilçi A.İ.Smirnitskinin fikrincə, qeyri-reallıqdan asılı olaraq qeyri-mümkünlük (reallıqla qeyri-reallıq arasında aralıq olan) və qeyri-reallığı ifadə edən ehtimal (I insist that he should come) və şərt (He would come, if he knew) şəkilləri fərqləndirilir. A. İ. Smirnitskidəki hər bir şəkil özünün formal xüsusiyyətləri və müəyyən ifadə edilmiş fikirlər (mənalər) birləşmə ilə ifadə olunur. [8, s. 342]

Şəkil kateqoriyası məsələsinə daha bir rəsmi yanaşma I. B. Xlebnikova tərəfindən təklif olunur. Tədqiqatın müəllifi ilk dəfə Praqa Linqvistik Dairəsinin nümayəndələri tərəfindən işlənilib hazırlanmış əkslik nəzəriyyəsiindən istifadə edərək şəkli feil şəklində hadisənin modallığını (hərəkətin və onun reallıqla əlaqəsi) ifadə edən qrammatik kateqoriya kimi müəyyən edir: indikativ şəkil modallığı deyil, modallığa “sıfır” münasibət ifadə edir, [9, s. 4-5].

Sabcanktiv şəklın daxilində I. B. Xlebnikova kandişinal və sabcaktiv şəklın daha bir əksliyini fərqləndirir. Dilçi paradiqmatik və sintaqmatik təhlil metodundan istifadə edərək, hər bir sabcanktiv şəkil növü üçün bir sıra kateqoriya formaları müəyyən edir: birinci forma - bütün şəxslərdə və təkdə və cəmdə və budaq cümlələrdəki feillərin keçmiş və keçmiş bitmiş zaman formalarında olmuşdur; ikincidə - would + məsdər, birinci və ikinci hallarda isə formalar hipotetiklik mənasını bildirməlidir.

N. A. Slyusareva “Müasir ingilis dilinin funksional morfolojiyasının problemləri” kitabında bu problemə istinad edərək XX əsrin ikinci yarısının bir sıra ingilis dili qrammatikalarını təhlil edir. Belə ki, məsələn, C.Sinkleyrin “Danışıklı ingilis dilinin qrammatikası” kitabında şəkilə dörd növ konstruksiya aid edilir: sual, nəqli, əmr və şəkil olmayan, xəbəri olmayan konstruksiyalar, həmçinin salamlaşmalar greetings və başlıqlar və s., bütün digər modal mənalər isə modal feil konstruksiyaları bölməsində təsvir edilmişdir. C.Müir “İngilis dili qrammatikasına müasir yanaşma” kitabında təsdiq, sual və əmr ifadə edən feil formalarının şəkillərini də adlandırır və modal mənalərin bütün digər çalarları ayrılıqda nəzərdən keçirilən modallıq kateqoriyasına daxildir. T.Lənqendon yalnız əmr formaları şəkil hesab edir. J. Leach və J. Svartvik tərəfindən “İngilis dilinin kommunikativ qrammatikası” istinad xarakterində şəkil emosiya və münasibətlərin ifadəsi ilə bir bölmədə nəzərdən keçirilir [10, s. 69; 11, s. 6]

Şəklə belə bir baxış bu hadisənin yalnız praqmatik tərəfinə təsir edir, şəklın linqvistik mahiyyətini üzə çıxarmır. Xüsusilə, formal xüsusiyyətlərə məhəl qoymadan və yalnız funksional-məntiqi parametrlə işləyən tədqiqatçılar onun nitqdə necə işlədiyini izah edirlər,

lakin onun dil sistemində necə və nə üçün təsbit edildiyi barədə danışırlar. Bu hal ona gətirib çıxarır ki, bir çox hallarda alimlərin funksional-məntiqi nəzəriyyəsi linqvistik semantika ilə ciddi ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, *Why don't you come to us?* və *Would you mind opening the door?* kimi ifadələri əslində sual xarakterlidirlər, lakin funksional cəhətdən sadə sual kimi çıxış etmirlər, lakin daha çox əmrə yönəldilirlər. Müxtəlif modalıq növləri və onların şəkil və qeyri-reallıq kateqoriyası ilə əlaqəsi (J.Lyonda qeyri-faktiklik) ilə bağlı oxşar tədqiqatlar F.Palmer və T.Civon tərəfindən də aparılmışdır. Eyni zamanda, ingilis dili ilə bağlı elm adamları çox da müsbət nəticələrə gəlmədilər: yəni, anqlo-sakson şəklini əvəz edən modal feillər yaxın gələcəkdə şəkil kateqoriyasını əvəz edəcəklər. [7, s. 104]

“İngilis dilinin Kembric qrammatikası”nın müəllifləri R.Hudleston və C.Palhamın fikrincə, şəkil feil sistemi daxilində qrammatikləşmiş modalıqdır və bu sistem çox vaxt flektiv və ya törəmə olur. İngilis dilində müəlliflər iddia edirlər ki, tarixi dəyişikliklərə görə, şəkil kateqoriyası bu və ya digər formada flektiv sistemdən çıxarılıb və buna görə də xüsusi sözlərin və modal feillərin olması və ya olmaması ilə xarakterizə olunan flektivlikdən daha çox analitikdir. [12, s. 72]

S.Balli nəzəriyyəsində təfəkkürün aktiv subyektinin və deyimin onun obyektinə münasibətinin forması ilə təyin olunan deyim tərzinin kateqoriyası hesab edir, yəni sadəcə olaraq bir faktın varlığını bəyan edir, onu dəyərləndirir və ya istəyir. [13, s. 43-62]

Beləliklə Ştelinq vurğulayır ki, “biz sadəcə ifadəni reallıqla əlaqələndirmək üçün danışıyıq, həm də bu barədə kiməsə məlumat veririk.” [14, s. 203].

Bu mövqedən çıxış edərək, D. A. Ştelinq sabcanktiv şəkli natiqin zehni olaraq qəbul etdiyi, lakin verilmiş şəraitdə həyata keçirilə bilməyən xəyali vəziyyəti ifadə edən bir forma kimi müəyyən edir [14, s. 210], sintaqmatik səviyyədə sabcanktiv I (conditional- kandişinal), sabcanktiv II (Subjunctive II *If I were...*) və sapozişinal (Suppositional Mood- sapozişinal şəkli) vurğulayır. Paradiqmatik baxımından sabcanktiv I və II daxilində tədqiqatçı qeyri-reallığın modal mənasını ifadə etmək üçün bitmiş və bitməmiş formaları fərqləndirir. İndikativ şəklə gəlincə, dilçi onu iki əsas xəbər növünü ifadə edən forma hesab edir: ümumi həqiqətlərin ifadələri və xüsusi, konkret, yeganə faktlar. Qeyd etmək lazımdır ki, nitq üsulu kimi təklif olunan şəkil nəzəriyyəsində D.A.Ştelinq linqvistik hadisənin təkcə funksional əsasını və praqmatik komponentini deyil, həm də onun formal və struktur xüsusiyyətlərini nəzərə ala bilmişdir. Lakin alimin müəyyən etdiyi sabcanktiv şəklin semantikasi onun istifadə dairəsini tam əks etdirmir. Beləliklə, məsələn, müəllif “xəyali, reallaşmayan vəziyyət” ümumi tərifli altında birləşdirilə bilməyən incə və ya nəzakətli xahiş mənalarını *would like/would you mind...?*, qeyd etmir. O.Espersen tarixi prinsipə əsaslanaraq məcazi mənada işlənən sabcanktiv şəkli feilin zamanı hesab edir. (imaginative tenses, tenses of imagination- təsəvvür zamanları) [16, s. 112].

Bundan əlavə, *should* və *would* köməkçi feillərini tarixən müvafiq olaraq *shall* və *will* feillərinin keçmiş zamanından formalaşmış formalarını nəzərə alaraq, alim ingilis dilində qeyri-reallığın keçmiş zamanla düzəlməsinin səbəbini belə izah edir: keçmiş zaman düşüncə əlamətini indiki zamandan kənara çıxarır. [15, s. 114]. Espersen (Mənim kifayət qədər pulum olsaydı) “*If I had enough money*” kimi şərt konstruksiyasında qeyri-reallıq mənasını “*He believed that twice two was four*” tipli cümlələrin “vasitəsiz zamanların” (zamanın uzlaşması) ifadə etdiyi məna ilə müqayisə edir. İlk baxışdan göründüyü kimi, tarixi yanaşma sabcanktiv şəklin ən mübahisəli məsələsinin - formaların omonimlik məsələsinin həllini təklif edir: Keçmiş zaman semantik cəhətdən qeyri-aktuallığı yəni, geniş mənada qeyri-reallıq və modalıq ifadə edir. Bu məqamda ingilis dilində R.Hudleston və O.Espersen ilə razılaşmaq olmaz, məhz keçmiş zamanlar, fleksiylar olmadığı halda, sabcanktiv şəklin əsas formal əlamətidir. Buna baxmayaraq, sabcanktiv şəklin semantikasını və strukturunu təsvir etmək üçün bu meyar bu fikrin linqvistik təbiətinin və funksiyalarının tam təsvirini vermir, çünki bir çox həll olunmamış suallar qalmaqdadır.

Şəkil kateqoriyasını koqnitiv baxımdan nəzərdən keçirmək üçün ilk cəhdlər N. A. Kobrina və bir sıra digər müəlliflər tərəfindən “*The Teorical Grammar of Modern English*” (2009) kitabında edilmişdir. Nəşrin müəllifləri sabcanktiv şəkli hipotetiklik kateqoriyası kimi tanıyır və bu şəkil mənalara qruplaşdırılma prinsipinə uyğun olaraq ingilis dilində ifadə olunur, yəni, məna və ya semantikanın mövcudluğu ilə formal əlamətlər, müxtəlif səviyyəli vasitələr toplusundan istifadə prinsipinə əsaslanır. Bu zaman dildə zehni fəaliyyət səviyyəsində fikirlərin əks olunması kimi müəyyən cümlə modelləri (bir növ fraza sxemi) formalaşır. [16, s. 112].

Beləliklə, tədqiqatçılar nitqin pragmatikası və insan şüurunun işi məsələləri həll olunmamış qaldığından dil vahidlərinin fəaliyyətinin idrak xarakterini tam əks etdirə bilməyən bu cür fraza sxemlərini, onların struktur və semantik xüsusiyyətlərini təhlil edirlər.

Hərəkətin reallıqla əlaqəsi müxtəlif ola bilər: əgər hərəkət real hesab olunursa, onda bu reallıq modallığıdır; əgər hərəkət qeyri-real, mümkün və ya qeyri-mümkün, arzuolunan və ya ehtimal edilən hesab edilsə, onda biz etibarsızlıq modallığından danışmalıyıq.

Ədəbiyyat

1. Паранук Л.Г. Модальность как языковая универсалия // Вестн. Адыг. гос. ун-та. Серия: пед. и филол. науки. – Майкоп, 2001. - № 1(5). – С. 206 - 210.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов.- М.: Советская энциклопедия, 1969. - 608 с.
3. Колшанский Г.В. К вопросу о содержании языковой категории модальности // Вопросы языкознания. – 1961. – №1. – С. 94-98.
4. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке/ В.В.Виноградов. Избранные труды. Исследование по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 38-89.
5. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Л., 1984. 134 с.
6. Паранук Л.Г. Модальность как языковая универсалия // Вестн. Адыг. гос. ун-та. Серия: пед. и филол. науки. – Майкоп, 2001. - № 1(5).
7. Palmer, F. R. Mood and Modality [Text] / F. R. Palmer. - Cambridge: Cambridge University Press, 2001. - 234 p.
8. Смирницкий, А. И. Морфология английского языка [Текст] - М.: Изд. лит. на ин. языках, 1959. - 440 с.,
9. Слюсарева, Н. А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка [Текст] / Н. А. Слюсарева. - М.: Наука, 1986. - 215 с.
10. Алексеева, Ю. А. Морфологическая омонимия при образовании форм нереального наклонения в английском языке [Текст] / Ю. А. Алексеева // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «лингвистика». - М.: Издательство МГОУ, 2009. - № 1. - С. 3-9.
11. Huddleston, R. The Cambridge Grammar of the English Language [Text] ; Cambridge University Press, 2002. - 611 p.
12. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / - М.: Издательство иностранной литературы, 1955. - 416 с.
13. Штелинг, Д. А. Грамматическая семантика английского языка. Фактор человека в языке: учебное пособие [Текст] / Д. А. Штелинг. - М.: МГИМО, 1996. 254 с.
14. Jespersen, O. A Modern English Grammar on Historical Principles: Part IV. Syntax. Third Volume. Time and Tense [Text] / London: 1949. - 400 p.
15. Кобрина, Н. А. Теоретическая грамматика английского языка: учебное пособие [Текст] / Н. А. Кобрина, Н. Н. Болдырев, А. А. Худяков. - М.: Высшая школа, 2009. - 368 с.

16. English grammar in use [Text] : a self-study reference and practice book for intermediate learners of english /R. Murphy Cambridge University Press, 2019. 380 p.

КАТЕГОРИЯ НАКЛОНЕНИЯ КАК ВЫРАЖЕНИЕ МОДАЛЬНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Гусейнова Туркан Етибаровна
Резюме

Поскольку вопрос изучения категории модальности в современном языкознании до сих пор остается дискуссионным и часто привлекает внимание лингвистов. Несмотря на исследования многих ученых, остается нерешенным вопрос об определении границ категории модальности и средств ее реализации. Достаточное научное обоснование категории модальности и средств ее выражения в языках определило выбор темы для написания данной статьи. Теоретическая база исследования сформирована ведущими отечественными и зарубежными учеными в области языкознания. К ним относятся как в качестве примера можно привести Ш. В. Балли, Е.А. Беляеву, В.В. Виноградова, Ф.Р. Палмера, И.Б. Хлебникову и др. Сходство в определении категории модальности и различие ее видов у названных выше исследователей проявляется и в сходстве выбора средств выражения модальности. Языковеды считают, что средством, выражающим отношение высказывания к действительности, является категория наклонения глагола, а основным средством выражения отношения говорящего к предмету речи являются модальные слова. Цель написания статьи - теоретически обосновать природу категории модальности и всесторонне проанализировать значение и нюансы категории наклонения, которая является одним из средств выражения своего содержания в английском языке.

THE CATEGORY OF MOOD AS AN EXPRESSION OF MODALITY IN ENGLISH

Huseynova Turkan Etibar
Summary

Since the question of the study of the category of modality in modern linguistics is still controversial and often attracts the attention of linguists. Despite the research of many scientists, the issue of determining the limits of the category of modality and the means of its implementation remains unsolved. Sufficient scientific justification of the category of modality and its means of expression in languages determined the selection of the topic for writing this article. The theoretical basis of the research is formed by the leading local and foreign scientists in the field of linguistics. These include Sh. Balli, E. A. Belyaeva, V. V. Vinogradov, F. R. Palmer, I. B. Khlebnikova and others can be cited as an example. The similarity in the definition of the category of modality and the difference in terms of its types among the above-mentioned researchers is also manifested in the similarity in the choice of means of expression of the modality. Linguists believe that the means that express the attitude of the expression to reality are the category of mood of the verb, and the main means of expressing the attitude of the speaker to the object of speech are modal words. The purpose of writing the article is to theoretically justify the nature of the category of modality and comprehensively analyze the meaning and nuances of the category of mood, which is one of the means of expressing its content in English.

Rəyçi: professor Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva
Azərbaycan dili kafedrasının 15 mart 2023-cü il tarixli iclasın 14 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 16 mart 2023-cü il

**КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКОЙ
ТЕРМИНОЛОГИИ НЕФТЕГАЗОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ***Алиева Гюльшан Шамхал гызы**Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности
gulshanaliyeva10@yahoo.com*

Аннотация: В статье анализируются когнитивно-семантические особенности англоязычной терминологии нефтегазовой отрасли, играющие важную роль в ее понимании и использовании. Для эффективного изучения и использования терминологии необходимо анализировать ее лексический состав, учитывать метафорические связи между терминами, а также понимать экономическое значение терминов. Кроме того, необходимо учитывать постоянное изменение и развитие терминологии в соответствии с изменениями производственных процессов и технологий. Отличное знание терминологии нефтегазовой отрасли является ключевым фактором успеха в этой отрасли.

Keywords: terminology, English, cognitive semantic features, words, oil and gas.

Açar sözlər: terminologiya, ingilis dili, kognitiv semantik, söz, neft və qaz.

Ключевые слова: терминология, английский язык, когнитивно-семантические, слово, нефть и газ

В последнее время нефтегазовая промышленность получает все большее внимание со стороны науки и индустрии. Однако, изучение данной отрасли требует знания специфической терминологии, которая часто представляет собой сложную систему понятий и связей между ними. В данной статье мы рассмотрим когнитивно-семантические особенности английской терминологии нефтегазовой промышленности. Первым шагом в изучении терминологии нефтегазовой промышленности является анализ ее лексической структуры. Слова, используемые в данной области, часто имеют множество значений и употребляются в разных контекстах. Например, слово "well" может означать не только "скважину", но и "хорошо, здоровье" и т.д. Таким образом, необходимо провести детальный анализ терминологии в этой сфере и определить его основные значения и употребление. Семантические компоненты термина находятся в состоянии постоянной „активности“, а также в состоянии расширения семантического пространства. Следствием этого является появление новых значений в результате исторических изменений и научного прогресса. Так, терминологическая единица используется в речи откорректировавшись. Такая коррекция происходит в три этапа: 1) инновация в речи (новое употребление слова), как правило, индивидуального характера, не меняет семантическую структуру слова; 2) формирование нового значения – когда в результате, нового значение может получить новые грамматические признаки; 3) появление омонимов.

Необходимо учитывать, что термины нефтегазовой промышленности часто имеют не только техническое значение, но и экономическое. Например, термин "oil price" (цена на нефть) не только описывает стоимость нефти на рынке, но и является ключевым показателем для экономических решений и стратегий компаний. Далее представлены термины, связанные с экономикой и управлением в данной отрасли, имеющие ключевое значение для понимания экономических процессов в нефтегазовой промышленности: "oil price index" (индекс цен на нефть), "profit margin" (маржа прибыли); "exploration and production" (исследование и добыча). При изучении терминологии необходимо учитывать не только ее технические аспекты, но и ее роль в экономической сфере. Важно также отметить, что терминология нефтегазовой промышленности постоянно развивается и изменяется в соответствии с изменениями в

технологиях и промышленных процессах. Например, в последние годы появилось множество новых терминов, связанных с разработкой нефтегазовых месторождений на больших глубинах, таких как: "deepwater drilling" (бурение на больших глубинах); "subsea production system" (подводная система добычи) и др. Такие новые термины отражают не только развитие технологий, но и изменения в логистике и охране окружающей среды. Английские термины нефтегазовой промышленности часто имеют связь с метафорами из других областей знаний, таких как математика, физика и геометрия. Например, термин "fracturing" (гидро разрыв пласта) имеет связь с геометрическим понятием "фрактал", а термин "reservoir" (месторождение) связан с физическим понятием "резонанс". Понимание таких метафорических связей между терминами может помочь в более глубоком понимании смысла терминов и их использовании в контексте нефтегазовой промышленности.

В целом, изучение когнитивно-семантических особенностей английской терминологии нефтегазовой промышленности может иметь практические применения в области обучения, перевода и создания новых терминов. Например, знание когнитивных свойств терминов может помочь преподавателям разрабатывать более эффективные методы обучения терминологии, а переводчикам – более точно и точно переводить специализированные тексты. Кроме того, изучение когнитивных свойств терминов может помочь разработчикам создавать новые термины, более точно отражающие процессы и явления в нефтегазовой промышленности, что, в свою очередь, может способствовать улучшению эффективности работы и снижению рисков в данной отрасли. Когнитивно-семантический анализ терминов нефтегазовой промышленности позволяет установить, что многие термины относятся к различным категориям, таким как объекты, процессы, качества и действия. Например, термины: "oilfield" (месторождение нефти) является объектом, "drilling" (бурение) – процессом, термин "viscosity" (вязкость) – качеством; "extracting" (извлечение) – действием.

Еще одной особенностью английской терминологии нефтегазовой промышленности является использование аббревиатур и акронимов. Например, термин "LNG" (сжиженный природный газ) является аббревиатурой, которая используется для обозначения газа, который был сжат и затем сжижен для удобной транспортировки. Термин "API" (American Petroleum Institute) является акронимом, который используется для обозначения американского нефтяного института. Однако, необходимо отметить, что использование аббревиатур и акронимов может создавать трудности для тех, кто не знаком с этой терминологией. Например, для неподготовленного человека термин "LNG" может быть непонятен, если он не знает, что это аббревиатура. Когнитивно-семантический анализ терминов нефтегазовой промышленности показывает, что многие термины имеют сходные значения и могут быть легко перепутаны. Например, термины "gasoline" (бензин) и "diesel" (дизельное топливо) являются разными видами топлива, но могут быть перепутаны друг с другом, если человек не знаком с этой терминологией. Когнитивно-семантический анализ терминов нефтегазовой промышленности показывает, что многие термины имеют связь с техническими процессами и могут быть трудны для понимания тех, кто не имеет соответствующего образования или опыта работы в этой отрасли. Например, термин "catalytic cracking" (каталитическое крекинг) описывает процесс, в результате которого нефть разбивается на меньшие молекулы, но может быть труден для понимания для неподготовленного человека.

Примеры терминов нефтегазовой промышленности: Viscosity (вязкость); Extracting (извлечение); Cracking (каталитическое крекинг); Offshore (морская добыча); Fracking (гидро разрывная технология); Conventional oil (традиционная нефть); Unconventional oil (необычная нефть, например, из песчаников); Oil sands (нефтяные

пески). Из приведенных примеров видно, что многие термины связаны с процессами добычи, переработки и транспортировки нефти и газа. Также можно заметить использование метафор, например, в термине "oil sands" (нефтяные пески), где слово "sands" (пески) подчеркивает необычность и сложность добычи нефти из данного источника. Еще одним интересным примером является термин "fracking" (гидроразрывная технология), который в последнее время стал предметом обсуждения в связи с возможными экологическими последствиями этого процесса. Этот термин может вызывать трудности для тех, кто не знаком с техническими аспектами добычи нефти и газа. Также можно отметить, что многие термины имеют свои сокращения и аббревиатуры, которые широко используются в профессиональном общении в этой отрасли. Например, термин "LNG" является сокращением от "liquefied natural gas" (сжиженный природный газ), а "API" - от "American Petroleum Institute" (Американский нефтяной институт). Таким образом, когнитивно-семантический анализ терминологии нефтегазовой промышленности показывает ее сложность и специфику, а также необходимость глубокого знания этой терминологии для профессиональной работы в этой отрасли.

Кроме того, стоит обратить внимание на многозначность некоторых терминов, которая может вызывать трудности при их интерпретации. Например, термин "crude" может относиться как к необработанной нефти, так и к некоторым продуктам ее переработки, например, к "crude oil distillate" (дистилляту необработанной нефти). Поэтому контекст, в котором используется термин, может быть решающим для правильной его интерпретации. Также стоит упомянуть, что в современном мире существует некоторая стандартизация терминологии нефтегазовой отрасли. Например, International Organization for Standardization (ISO) разработала ряд стандартов, связанных с терминологией нефтегазовой промышленности. Эти стандарты обеспечивают единообразие терминологии и облегчают коммуникацию между различными компаниями и странами.

Ниже приведены некоторые примеры терминов нефтегазовой промышленности и их когнитивно-семантические особенности:

1. Reservoir - это месторождение нефти или газа в горных породах. Термин имеет абстрактный характер, так как не виден невооруженным глазом. Однако, он связан с образом "резервуара", то есть места, где хранится жидкость или газ.

2. Refinery - это нефтеперерабатывающий завод, который преобразует необработанную нефть в более ценные и готовые к использованию продукты. Термин "refinery" связан с образом "очистки" и "улучшения" необработанной нефти.

3. Crude oil - это необработанная нефть, которая получается из скважин. Термин "crude" связан с образом "сырья", то есть необработанного и непереработанного материала.

4. Drilling rig - это установка, которая используется для бурения скважин. Термин "drilling" связан с образом "проникновения" или "пробивания", так как бурение скважины требует проникновения в горную породу.

5. Residual oil - это остаточное масло, которое остается после первичной переработки нефти. Термин "residual" связан с образом "остатка", то есть остаточного материала после первичной переработки.

6. Wellhead - это место, где скважина выходит на поверхность земли. Термин "wellhead" связан с образом "головы" или "вершины", то есть места, где скважина "выходит" на поверхность.

7. LNG - это сжиженный природный газ, который используется для транспортировки газа в жидком виде. Термин "liquefied" связан с образом "жидкости", так как при сжижении газа он переходит в жидкое состояние.

Эти примеры демонстрируют, как когнитивно-семантические особенности терминов нефтегазовой промышленности помогают профессионалам понимать и использовать эти термины в правильном контексте. В результате исследования были выявлены следующие когнитивно-семантические особенности английской терминологии нефтегазовой промышленности: 1. Использование концептуальных метафор: в терминологии нефтегазовой промышленности часто используются метафоры, основанные на концептах, связанных с ресурсами, движением, пространством и временем. 2. Грамматическая категоризация: термины в нефтегазовой промышленности часто относятся к специальным грамматическим категориям, таким как существительные-массовые, существительные-собираательные и глаголы с нестандартным управлением. 3. Дистрибутивный анализ: в терминологии нефтегазовой промышленности наблюдается особый дистрибутивный паттерн, связанный с технологическим процессом добычи и переработки нефти и газа.

Из множества ученых которые исследовали когнитивно-семантические особенности английской терминологии нефтегазовой промышленности можно выделить И.Гасанова, Ф. Гаджиева, К. Гасанова и другие, которые выявили, что большинство терминов относится к области геологии, геофизики, механики и химии. Термины, связанные с месторождениями нефти и газа, часто имеют абстрактный характер и являются синонимами. Исследователи также отмечают наличие сложных конструкций и сокращений в терминологии нефтегазовой промышленности. Из зарубежных ученых Бондаренко Н, Вдовиченко Н, Радченко В, Герасименко А. провели семантический анализ английской терминологии нефтегазовой промышленности и определили три категории терминов: научные, технические и общие. Исследователи обнаружили, что многие термины имеют несколько значений, что может привести к неоднозначности в коммуникации. Исследователи также отмечают наличие сокращений, аббревиатур и аббревиатурных сокращений в терминологии нефтегазовой промышленности. Евгений Нида, Джон Синклер и Сью Эллен Райт исследовали специальную лексику нефтегазовой промышленности и выявили особенности в употреблении терминов и сокращений. Они отметили, что большинство терминов имеют абстрактный характер и могут быть использованы в различных контекстах. В целом, зарубежные исследователи пришли к тем же выводам, что и отечественные ученые, указав на сложность и неоднозначность английской терминологии нефтегазовой промышленности и необходимость использования ее специалистами с большой осторожностью и внимательностью.

Таким образом, когнитивно-семантические особенности английской терминологии нефтегазовой промышленности играют важную роль в ее понимании и использовании. Для эффективного изучения и использования терминологии необходимо провести анализ ее лексической структуры, учитывать метафорические связи между терминами, а также понимать экономическую значимость терминов. Кроме того, необходимо учитывать постоянное изменение и развитие терминологии в соответствии с изменениями в промышленных процессах и технологиях. Отличное знание терминологии нефтегазовой промышленности является ключевым фактором для успеха в данной отрасли.

Литература

1. Сулейманова А.К. Семантическая деривация в терминологии нефтяного дела. Нефтяное дело: Научно-технический журнал. 2004. - № 2. — С. 247 - 255.
2. Денисенко С.Н. Когнитивные аспекты фразотворения. Семантика, синтактика, прагматика речевой деятельности. Львов, 1999. - 324 с.
3. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика М.: Эдиториал, 2000. 352 с.

4. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии.. - Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2000. -123 с.
5. Кронгауз М. А. Семантика: учебник для вузов / М. А. Кронгауз. - М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. - 399 с.
6. Гусейнов, Х.Ч.Байрамов, Г.Ш.Гасанова. Русско-англо-азербайджанский словарь технических терминов. Гянджа, 2009, 317 стр.
7. <https://www.capp.ca/resources/glossary/>

NEFT VƏ QAZ SƏNAYESİNİN İNGİLİS TERMİNOLOGİYASININ KOQNİTİV-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əliyeva Gülşən Şamxal qızı

Xülasə

Məqalə neft-qaz sənayesinin ingilis terminologiyasının koqnitiv-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqatının mühüm roluna həsr olunmuşdur. Terminologiyanın səmərəli öyrənilməsi və istifadəsi üçün onun leksik tərkibini təhlil etmək, terminlər arasında metaforik əlaqələri nəzərə almaq, həmçinin terminlərin iqtisadi əhəmiyyətini dərk etmək lazımdır. Bundan əlavə, sənaye proseslərində və texnologiyalarında dəyişikliklərə uyğun olaraq terminologiyanın daimi dəyişməsinə və inkişafını nəzərə almaq lazımdır. Neft və qaz sənayesinin terminologiyasını mükəmməl bilmək bu sənayedə uğur qazanmaq üçün əsas amildir.

COGNITIVE-SEMANTIC FEATURES OF THE ENGLISH TERMINOLOGY OF THE OIL AND GAS INDUSTRY

Aliyeva Gulshan Shamkhal

Summary

The article analyzes the cognitive-semantic features of the English terminology of the oil and gas industry that play an important role in its understanding and use. For the effective study and use of terminology, it is necessary to analyze its lexical structure, take into account metaphorical connections between terms, and also understand the economic significance of terms. In addition, it is necessary to take into account the constant change and development of terminology in accordance with changes in industrial processes and technologies. Excellent knowledge of the terminology of the oil and gas industry is a key factor for success in this industry.

Rəyçi: prof. Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

Bakı Dövlət Universitetinin Rus dilçiliyi kafedrasının 05 aprel 2023 il tarixli iclasın 8 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 12 aprel 2023-cü il

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

UOT: 811.111

ON THE METHODOLOGY FOR IMPROVING WORK WITH THE
DICTIONARY

Abdullayeva Samira Ali, Mammadova Gulriyya Garib
Azerbaijan State Agrarian University
akifnovruzov44@gmail.com

Abstract: *Vocabulary plays an important role in mastering a foreign language. The totality of words in any language makes up the vocabulary. Vocabulary as the leading component of verbal communication appears in speech in interaction with grammar and phonetics. With the help of vocabulary, you can convey all the wealth of thoughts and feelings of a person.*

Vocabulary must be assimilated in the system, which is associated with the properties of the human brain to memorize logically organized material, analyze, synthesize and generalize. From all of the above it follows the need for a strong assimilation of the dictionary, which involves the implementation of vocabulary work.

Key words: vocabulary, educational dictionaries, antonyms, synonyms, types of vocabulary

Açar sözlər: lüğət, tədris lüğətləri, antonimlər, sinonimlər, lüğət növləri

Ключевые слова: лексика, учебные словари, антонимы, синонимы, типы лексики

The study of vocabulary is an essential component of speech activity: listening and speaking, reading and writing. This determines its important place in every foreign language lesson, informing lexical skills is constantly in the teacher's field of vision.

The task of the teacher is not only to achieve full mastery of the program lexical minimum by schoolchildren, but also to make the process of learning vocabulary interesting, entertaining and productive.

The task of practical mastery of a foreign language requires the search for ways to improve both the methods of teaching speech skills and great attention to the organization of language material. When working on vocabulary, there are traditionally three main stages:

- 1) Acquaintance
- 2) Primary fastening
- 3) Development of the ability to use skills in various types of speech activity.

The first two stages are often combined into one - the presentation of vocabulary. The presentation stage plays an important role in teaching vocabulary. All subsequent work on vocabulary depends on the effectiveness and purposefulness of this stage. The task of the teacher is to choose the most effective way of presentation in accordance with the stage of learning and the level of knowledge of the students.

I consider visibility to be a very important principle in teaching foreign language vocabulary in elementary school. Visual perception is the initial and initial moment of human cognition and the basis of learning, because it provides an easy imprint of the phenomenon being studied, i.e. the formation of a clear, precise idea of an object or phenomenon. Visualization is the most important moment in the development of memory and human thinking.

The dictionary is divided into topics, the teacher can expand the composition of lexical units for each topic depending on the level of preparedness of the students, and the students themselves are happy to contribute to the formation of the dictionary throughout the entire process of teaching English in elementary school. Working with a dictionary develops students' creativity and increases motivation. Both adults and children can see the unusual in

the ordinary. Creativity is inherent in children by nature itself. They love to compose, invent, fantasize, portray.

Vocabulary must be assimilated in the system, which is associated with the properties of the human brain to memorize logically organized material, analyze, synthesize and generalize. From all of the above it follows the need for a strong assimilation of the dictionary, which involves the implementation of vocabulary work.

Working with educational dictionaries at English lessons in academic lyceums is aimed at enriching students' vocabulary. It ensures the richness of the schoolchildren's vocabulary in English as one of the signs of their general development. Therefore, it is very important to teach students of the academic lyceum how to use dictionaries to master the English language. Working with a dictionary develops in students the need for an independent and creative search for words necessary for speech activity, and significantly expands information about the lexical richness of the studied (English) language.

Working with a dictionary is the most individualized and independent type of learning activity for students. The purpose of this work is the systematic replenishment of the vocabulary of students. The task of every English teacher at an academic lyceum is to develop the need for students to constantly refer to dictionaries, both in class and when doing assignments on their own. Meanwhile, in the practice of an academic lyceum, dictionaries have not yet become an urgent need as an obligatory educational material. For example, out of 150 students of academic lyceums surveyed by us, only 30 people use educational dictionaries, i.e. 20%. Work with a dictionary should be aimed at systematizing the acquired vocabulary and its active use in oral and written speech.

The shortcomings of today's educational dictionaries are that they mainly provide direct translation and pay little attention to figurative meanings, polysemy, associativity of words and illustrations. Our experience has shown that in order to work effectively with a dictionary, it is necessary to:

1. Know the alphabet by heart by students.
2. Knowledge of students about the ways of word formation.
3. Students' knowledge of polysemy of words.
4. Understanding that synonyms do not always replace each other.
5. Knowing that words have different antonyms in different areas.
6. Knowing that difficult English words are not translated separately.
7. Knowledge that the volume of meanings of words in English and native language is not the same.
8. Knowing that conversion is one of the ways of word formation.
9. Knowing that English words are pronounced differently and spelled differently.

Therefore, the dictionary-program integrates the definitions of both the dictionary and the program. It prescribes the composition and volume of the vocabulary to be studied at this stage, reflects the sequence of the learning process, it orients students towards the achievement of the ultimate goal - the assimilation of vocabulary in the volume approved by the curriculum of the educational institution.

Types of dictionaries

Dictionary types play an important role when working with a dictionary. Educational lexicography appeared with the beginning of vocabulary and still exists and develops. There are two approaches to the development of educational lexicography.

The first one is the approach of V.G. Gack, who considered three periods: pre-dictionary, early vocabulary and advanced lexicography. The second is the approach of P.N. Denisov, who considered lexicography taking into account the history of culture, the social situation, the level of development of science, especially philosophy, philology and linguistics. Previously, the functions of dictionaries were different - educational, reference

and systematizing. The term "educational dictionary" in lexicography in 1926 was used by E.D. Polivanov.

Bilingual English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries have their own history in Azerbaijan. After independence, the compilation of English- Azerbaijani and Azerbaijani-English educational dictionaries developed in Azerbaijan. The experience of lexicographers creating English- Azerbaijani and Azerbaijani-English educational dictionaries is enriched. The volume of published English- Azerbaijani and Azerbaijani-English educational dictionaries is increasing. The quality of these dictionaries is improving.

Bilingual English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries perform an educational function. In these dictionaries, along with complexity, the semantization of words is of great importance.

The tasks of the educational dictionaries are to semantize the word so that students can get a complete picture of it and understand it by ear. Lexicographers distinguish between such types of educational dictionaries as:

Dictionary of antonyms - develops mental abilities to compare, find opposite signs in the phenomena of life around;

Dictionary of synonyms - contributes to the correct choice of words from the synonymic series, the assimilation of its meanings;

Phraseological dictionary - helps the active assimilation of English speech. Arranged alphabetically by first word;

Thematic dictionary - associated with the selection of words by topic. Supporting thematic vocabulary can acquire inter-dark words;

Dictionary of proverbs and sayings - acts as a means of learning culture. An interpretation is given of all the realities included in each unit of expressions, etc.

Dictionary-program: its structure and functions

The formation of a foreign language professional communicative competence implies the development of a student's foreign language knowledge, the skills that need to be mastered in order to use a foreign language as a means of communication, speech strategies necessary to achieve certain professional communicative goals, as well as certain linguistic, speech and socio-cultural characteristics and human qualities as a participant in the process of intercultural communication. In a certain sense, all components of foreign language professional communicative competence turn out to be dependent on the formation of language competence, the structural elements of which are directly related to the level of formation of lexical language competence. With the development of lexical competence, the question of the quantitative and qualitative composition of the studied vocabulary and the principles of its selection will certainly arise, because the formation of both productive (speaking and writing) and receptive skills (reading and listening) depends on it. At the same time, for a number of reasons, mastering the vocabulary presents the greatest difficulties for those who study a foreign language.

The dictionary-program as a means of forming students' vocabulary is based on a structural-functional approach and ensures the implementation of didactic functions inherent in teaching aids. It is this goal that determines the material and principles of compiling this dictionary.

In search of a definition of the concept of "dictionary-program", we turn to the concepts of its constituent words. First of all, the educational dictionary is a learning tool, the educational nature of which is manifested in the composition of the vocabulary, selection, placement, methods of presenting and interpreting linguistic information, the method of presenting the material, volume, etc. The main feature of the educational dictionary can be considered the minimization of all elements of the presented aspects of the language. As a rule, educational dictionaries are based on lexical minima.

Literature

8. Bae, H.S. and L'Homme, M.C. 2008. "Converting a Monolingual Lexical Database into a Multilingual Specialized Dictionary." In Proceedings of the Conference on Multilingualism and Applied Comparative Linguistics.
9. Drouin, P. 2003. "Term extraction using non-technical corpora as a point of leverage." Terminology 9(1): 99-117.
10. Hamilton, H. (2012). The efficacy of dictionary use while reading for learning new words. American Annals of the Deaf, 157(4), 358-372. <https://doi.org/10.1353/aad.2012.1627>
11. Nation, I. S. P. 2001. Learning vocabulary in another language. Cambridge Cambridge UP
12. Landau, S. I. (2001). Dictionaries: The art and craft of lexicography. Cambridge: Cambridge University Press.
13. L'Homme, M.C. 2000. "Understanding Specialized Lexical Combinations." Terminology 6(1): 89-110.
14. Oxford Advanced Learners Dictionary. (2015). Oxford: Oxford University Press.

LÜĞƏT İLƏ İŞİN TƏKMİL EDİLMƏSİ METODOLOGİYASI HAQQINDA

Abdullayeva Samirə Əli qızı, Məmmədova Gülrüyyə Qərib qızı

Xülasə

Xarici dilə yiyələnməkdə lüğət mühüm rol oynayır. İstənilən dildə sözlərin məcmusu lüğəti təşkil edir. Söz ehtiyatı şifahi ünsiyyətin aparıcı komponenti kimi qrammatika və fonetika ilə qarşılıqlı əlaqədə nitqdə görünür. Söz ehtiyatının köməyi ilə bir insanın bütün düşüncə və hisslərini çatdırı bilərsiniz.

Məntiqi mütəşəkkil materialı yadda saxlamaq, təhlil etmək, sintez etmək və ümumiləşdirmək üçün insan beyninin xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olan sistemdə lüğət mənimsənilməlidir. Yuxarıda göstərilənlərin hamısından lüğət işinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan lüğətin güclü assimilyasiyasına ehtiyac yaranır.

О МЕТОДИКЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РАБОТЫ СО СЛОВАРЕМ

Абдуллаева Самира Али кызы, Мамедова Гюльруйе гариб кызы

Резюме

Словарный запас играет важную роль в овладении иностранным языком. Совокупность слов любого языка составляет словарный запас. Лексика как ведущий компонент речевого общения проявляется в речи во взаимодействии с грамматикой и фонетикой. С помощью лексики можно передать все богатство мыслей и чувств человека.

Лексика должна усваиваться в системе, что связано со свойствами мозга человека запоминать логически организованный материал, анализировать, синтезировать и обобщать. Из всего вышеизложенного следует необходимость прочного усвоения словаря, что предполагает выполнение словарной работы.

Rəyçi: dos. Həsənova Aidə Musa qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti "Xarici Dillər" kafedrasının 02 fevral 2023 tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 13 fevral 2023-cü il

UOT:80.

PROVERBS AND SAYINGS: AZERBAIJAN AND LITHUANIAN CULTURE

Abdullayeva Vüsalə Çingiz qızı, Əlizadə Tamella Yusif qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

vusale.nebiyeva1983@mail.ru

Annotation: *Most of the proverbs and sayings between the Azerbaijani and Lithuanian peoples indicate their similar culture. These common proverbs should be taken in certain areas. Thus, when translating proverbs, it is necessary to fully understand them and adequately express the understood proverbs in the mother tongue.*

Key words; Proverb, saying, culture, research, relationship, international.

Acar sözləri; Atalar sözü, məsəl, mədəniyyət, tədqiqat, münasibət, beynəlxalq

Ключевые слова; Пословица, поговорка, культура, исследовать, отношение, международный

Famous sayings are not only multi-word phrases which have to be memorized in order to be understood, but they also contribute to the formation and reinforcement of a cultural identity. Thus, it is essential for learners of Lithuanian and Azerbaijan language to know the meaning of sayings. The conducted report paper can be useful for practical purposes to face problems during translation process; a person should know not only the meaning of a saying, but also the cultural differences and similarities which represent proverbs.

The great part of proverbs and sayings among Azerbaijan and Lithuanian folk is of international dissemination. Thus, you should be very cautious when you speak about wit and wisdom of a certain people, and makes conclusion based on its proverbs or sayings. You can, however, use another criterion and try to find out which proverbs are especially liked by a certain people and used as maxims of life.

The purpose of this report is to explore the characteristic features and meaning of proverbs and sayings in Azerbaijan and Lithuanian languages and determine similarities and differences in symbolic meaning in the two cultures. The report has been conducted adopting both quantitative and qualitative approaches, focusing on the main theoretical issues related to proverbs and such universal and abstract phenomenon as "father words" in Azerbaijan and Lithuanian idioms, and searching for the relationships between idioms in the two languages.

Proverbs represent the relationship between language and culture. Proverbs often have a meaning that is greater than the meaning of the individual words put together, but in a different way than idioms. Proverbs exist in all languages. They help the language user to convey a special message in a figurative way, making the language more lively and powerful. The focus of this report is on the semantic variation of Azerbaijan and Lithuanian idioms containing the father words and funniest expressions and their meanings.

Thus, this study is intended to increase the understanding of Azerbaijan and Lithuanian proverbs and sayings.

The research question is: are "father words" within idioms interpreted similarly by Azerbaijan and Lithuanian cultures and do these idioms have similar meanings in the two languages?

The aim of the report paper is to analyze the characteristic features and meaning of father words and funniest expression in the two languages and determine similarities and differences in symbolic meaning conveyed by idioms in particular cultures.

To achieve the aim the following objectives are set: to overview the theoretical material on idioms, i.e. the definition of an idiom, the criteria used to distinguish between idioms and free word-groups, semantic classification of idioms, and the cultural aspect of idioms; to present the information about proverbs and sayings in Azerbaijan and Lithuanian cultures; to compile a corpus of idioms from dictionaries including Azerbaijan and Lithuanian "father

words” which are going to be analyzed and contrasted; to investigate the meaning of sayings in the two languages; to discover the relationship between symbolic meanings and lexical meanings of idioms.

The report paper consists of two chapters. Chapter 1 deals with the funniest expression and their meaning related to idioms. There is the list of **5 incredibly weird and amusing idioms** will help you to come to grips with the depth of common Azerbaijani and Lithuanian conversations. Furthermore, there are English idioms corresponding to the actual meaning of these local idioms. In Chapter 2 the topic of Proverbs/ Father words in Azerbaijan and Lithuanian cultures. This chapter also speaks about the how old some of them might be-centuries, possibly even millennia. Azerbaijanis are extremely fond of spicing up their conversation with these pithy sayings to convince others of the rightness of their opinions and actions. Conclusions summarize the analysis and present differences and similarities between idioms of Azerbaijan and Lithuanian languages. The report paper includes two figures which are included in the text; the figures show the frequency of occurrence of sayings and proverbs in Azerbaijan and Lithuanian idioms.

1. Funniest expression and their meaning in Azerbaijan and Lithuania language with their English equivalents.

In Azerbaijan and Lithuanian culture there are tons humorous phrases and expressions, and sometimes they should be taken literally. Some idioms, even though sounding too funny, are the best to describe concrete situations and circumstances.

A few of typical and most current popular sayings among the Lithuanians and Azerbaijanis may be mentioned here.

The literal translation of the sentence „Gözüm su içmir” is “My eye does not drink water” in Azerbaijan language and its meaning is “Disliking smth/smb; to be suspicious; feel that something is wrong”. The English equivalent is “Smell a rat; something fishy going on.” There is the similar sentence but another meanings of **“Akys ant kaktos iššoko” in Lithuania language. Its literary translation is “Eyeballs pop out of his forehead.”** Its meaning: to be shocked or surprised.

In Azerbaijan language **“Kül başına!”** means “A statement of dissatisfaction with someone”. **The Literal translation of this sentence is “Ashes on your head!”** In English it means that “Shame on you!”

Lithuanians are very practical people, so they want to be 100% sure of their success before gloating to others. There is a saying **“Neperšokęs griovio, nesakyk ‘op’.**” Its literary translation is **“Don’t say “op” before you jump over the ditch.”** This is applicable when someone is boasting about something which they are yet to do.

The Lithuanians love greeting in the morning and its often used by children: **„Labas rytas suraitytas!”** Its literal translation is **“Good curled up morning!”** In Azerbaijan there is the same saying **„Nə var, nə yox?”** The literal translation of this saying is **“What you have, what you don’t?”** and meaning is **“What’s up?”** In English language it means **“How is it going?”**

“To be heavy” means **„Ağır olmaq”** in Azerbaijan language and its meaning: Behaving seriously; being serious. English equivalent: **“Stop horsing around.”** **There is the saying “Sėdi kaip pabučiuotas” in Lithuanian language and its meaning is:** Use this phrase to refer to a fellow student who is obviously lost in daydreams.

“Show off; blow your own horn” is the English equivalent of the saying **“Göylə getmək”-“Walk on the sky level”** Meaning: To go around/show off, enjoying yourself in a way that annoys other people or makes them jealous. There is the similar saying in Lithuania language: **“Eina kaip žemę pardavęs.”** And the literal translation is **“Walking like he sold the earth.”**

2. Proverbs/Father words in Azerbaijan and Lithuania language.

In the Azerbaijani language, the translation of "proverb" is "father's words." For many generations, "father's words" have been valued as an extremely rich inheritance of the collective thought and experience of the community. Lithuanian proverbs are short expressions of popular wisdom from Lithuania. These short sayings encapsulate the wisdom of the past, making it available to both present and future generation.

There is a popular proverb in Azerbaijani language „He (she) doesn't even urinate on an injury (wound)” (Yaralı barmağa işəyən deyil). In Azerbaijani folk medicine, cuts and burns are often soothed and treated effectively with urine. This expression is used about a person who is very stingy and who refuses to get involved in other people's lives. There is similar proverb like this in Lithuania language **“There is no medicine that can cure stupidity” (Nuo kvailumo vaistų nėra)** and it means you could argue that studying at university is a helpful remedy for a lack of wisdom... But this phrase is usually said when someone does something obviously silly.

The another popular father words in Azerbaijan is „Hair drinks (water) from the heart.” (Saç ürəkdən su içər). The health of one's hair reflects one's mood and state of mind.

In Lithuanian there is a proverb like “Looking through pink glasses” (Žiūri pro rožinius akinius.) This is usually said to or about a person who sees everything in a positive light.

“Make sure your blanket covers your feet” (Ayağını yorğanına görə uzat) means that “Don't expose yourself. Don't go out on a limb; and do something so that others will not be able to defend you.” In Lithuanian language there is the similar father words as **“Don't wash your underwear in public” (Nereikia apatinių skalbti viešai).** The meaning is: To spread information about the inconveniences, barns, which relate only to a very narrow circle of people. The expression is often used in a negative context, as an incentive not to spread such barren details.

The well known proverbs sometimes get a very interesting form in Lithuanian. **“The pot is laughing that the kettle is black” (Juokiasi puodas, kad katilas juodas).**

This saying is used to convey that the criticisms a person is aiming at someone else could equally well be applied to themselves. The similar meaning have the proverb **„He can't see the beam in his own eye, but he's looking for an eyelash in someone else's” (Öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə qıl seçir)** in Azerbaijani language and it meaning that **“He is so obsessed with finding fault with another that he can't see that he has even greater faults.”**

In Lithuanian language the caution preaches the following proverb:

“You must first measure nine times, and then cut off” (Devynis kartus atmatuok, tada nukirpk). Exaggerated caution leads to conservatism, typical to the peasant population. Its meaning: Plan and prepare in a careful, thorough manner before taking action. In Azerbaijan there is also a proverb the same meaning **“Cheap meat never makes a good soup.” (Ucuz ətin şorbası olmaz.)** You can't expect something for nothing. A proper investment is needed to achieve something serious.

It is amazing to learn about folk with listening to their proverbs and funniest expression.

Conclusion

In this research proverbs and sayings of Azerbaijan and Lithuanian language and a problem of their translation into English were investigated. First of all, the analysis of the works containing an origin of such phraseological units, as proverbs and sayings was carried out.

As a result of the carried-out analysis of form and content of a target text of proverbs and sayings from Azerbaijan into English in comparison to form and content of the original it is noted that these texts represent the objective facts available to supervision and the analysis.

In translation process certain relations between two texts in different languages (the text of the original and a target text) are established. Comparing such texts, it is possible to open the internal gear of the translation, to reveal equivalent word, and also to find the changes of form and content happening at replacement of word of the original by a text unit equivalent to it of the translation.

References

1. Vezhbitsky, A. (1997). Yazyk. Culture. Knowledge. Moscow: Knowledge.
2. Abbas Gurbanoghlu (2013) ENGLISH - AZERBAIJANI PROVERBIAL DICTIONARY Trafford Publishing
3. Dubrovin, M.I. (1995). English and Russian proverbs and sayings in illustrations. Moscow: Education.
4. Adomonis, J. 2008. Ką simbolizuoja skaičiai, accessed 31 May 2013, available from: www.fructusartis.lt/contents/coid,3281/KA-SIMBOLIZUOJA-SKAICIAI.
5. Arnold, I.V. 1986. The English word. Moscow: Vysshaja shkola.
6. Barauskaitė, J., Čepaitienė, G., Mikulėnienė, D., Pabrėža, J., Petkevičienė, R. 1995. Lietuvių kalba: Leksikologija, fonetika, akcentologija, dialektologija, rašyba. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
7. Ferber, M. 2007. A Dictionary of Literary Symbols. Cambridge:Cambridge University Press
8. Lancker-Sidtis, D. 2003. Auditory Recognition of Idioms by Native and Nonnative Speakers of English:It Takes One to Know One, in: Applied Psycholinguistic.24 (2003),45-57
9. Laurinkienė, N. 2009. Sambariai arba trejos devynerios Liaudies Kultūra. Mokslo darbai 2009/2 (125).
10. Moon, R. 1998. Fixed Expressions and Idioms in English: a Corpus-Based Approach. Oxford: Clarendon Press.
11. Teliya, V., Bragina, N., Oparina E., Sandomirskaya T. 1998. Phraseology as a Language of Culture: Its Role in the Representation of a Collective Mentality, in Cowie, A. P. (ed.) Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. Oxford: Oxford University Press.

AZƏRBAYDŽANSKOM İ LİTOVSKOM KULTURE POSLOVİCY İ POĖOVORKİ

Абдуллаева Вусала Чингиз, Ализаде Тамелла Юсиф
Резюме

Большинство пословиц и поговорок между народами Азербайджана и Литвы свидетельствуют об их схожую культуру. Эти общие пословицы следует правильно использовать и уделять большое внимание в определенных областях .Таким образом необходимо полностью понимать пословицы при их переводе и адекватно выражать понятия пословицы на родном языке.

AZƏRBAYCAN VƏ LİTVAN MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏLƏR

Abdullayeva Vüsalə Cingiz, Əlizadə Tamella Yusif qızı
Xülasə

Azərbaycan və Litva xalqları arasında atalar sözləri və məsəllərin əksəriyyəti onların oxşar mədəniyyətindən xəbər verir.Bu ümumi atalar sözlərindən düzgün istifadə edilməli və müəyyən sahələrdə böyük diqqət yetirilməlidir.Beləliklə atalar sözlərini tərcümə edərkən onları tam başa düşmək və başa düşülən atalar sözlərini ana dilində adekvat ifadə etmək lazımdır

Rəyçi: dosent Həsənova Aida

ADAU-nun Dillər kafedrasının 09 dekabr 2022- ci il tarixində keçirilmiş iclasının 4 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 10 yanvar 2023-cü il

UOT:94.(479.24).

AZƏRBAYCAN - GÜRCÜSTAN ARASINDA MEHRİBAN QONŞULUQ VƏ STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIQ SİYASƏTİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ

Mahmudov Asim Mahmud oğlu, Mahmudova Lyudmila Mahmud qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Ulu öndər Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə ithaf olunur

Xülasə: *Ulu öndər Heydər Əliyevin dost Gürcüstana rəsmi səfər zamanı dediyi bu yenilməz fikirlər XXI əsrdə də, öz fenomenliyini itirməmişdir. “Biz, bir-birimizə and vermişik ki bu yolla gedəcəyik, bu yoldan dönməyəcəyik və ölkələrimizi – Azərbaycan və Gürcüstan nəyin bahasına olursa-olsun müstəqil, azad, suveren və çiçəklənən ölkələr edəcəyik...”*

Acar sözlər: müstəqil, rəsmi səfər, suveren, azadlıq.

Ключевые слова: независимый, официальный визит, суверинитет, свобода

Key words: independence, official visit, sovereign, liberty.

Cənubi Qafqazın ən qədim xalqları olan Azərbaycan və Gürcüstan əhalisi xoşbəxtidilər ki, milli azadlıq, dövlət müstəqilliyi əldə etmişlər. Dünya birliyinin tam hüquqlu üzvləri olmuşlar və bu yolda uğurla irəliləyirlər. Xalqlarımızın tarixi zəngindir. Hər iki xalq zəngin mədəniyyətə, özünəməxsus olan mehriban qonşuluq köklərinə malik olmaqla əsrlərin çətin sınaqlarına mərdliklə sinə gərərək gələcəyə nikbinliklə baxırlar. İndi, XX-ci əsrin sonlarında əldə etdiyimiz imkana – azad və müstəqil olmaq imkanına əvvəllər heç zaman malik olmamışıq. Xalqlarımız sıx mehriban və tərəfdaşlıq telləri ilə həmişə bağlı olmuşlar. Biz gürcü və azərbaycan xalqlarının qonşu kimi yaşadıkları bütün tarix ərzində onların dostluğunu sübut edən minlərlə faktı misal göstərə bilərik. Müdrik xalqımızın ən böyük nailiyyəti ondan ibarətdir ki, gürcülərlə azərbaycanlılar arasında heç zaman heç bir münaqişə, inciklik olmamışdır. Bu heyratamız haldır. Ola bilsin ki, dünya miqyasında belə uğura nadir halda rast gəlinir.

Təbii ki, bütün bunlar gürcü və azərbaycan xalqlarının təbiəti, qəlbi ilə bağlıdır. Ona görə də əcdadlarımız bizə böyük bir sərvət – dostluq, şərəfli və səmimi qardaşlıq dostluğu irs qoymuşlar. Biz bir regionda, qonşuluqda yaşayaraq, bir-birimizi həmişə dəstəkləmişik və bir-birimizin uğurlarına sevinmişik. Bu hər iki qardaş xalqın ən yaxşı adamlarının yaratdıqları yenilməz tarixdir. Lakin indi biz ölkələrimizin, xalqlarımızın tarixinin yeni mərhələsindəyik - dövlət müstəqilliyi mərhələsindəyik. Bu müstəqilliyi və suverenliyi bizə tale bağlamışdır. Ancaq bu müstəqilliyi qoruyub saxlamaq, gələcəyə inamla aparmaq taleyin deyil, xalqların işidir və xalqların iradəsidir. Əlbəttə, bu gün iş xeyli dərəcədə bu xalqların müdrik liderlərindən asılıdır.

Bu gün iftixar hissi ilə demək olar ki, bütün bu müstəqillik illəri ərzində Azərbaycan və Gürcüstan çox böyük çətinlikləri və maneələri, kənardan təzyiqi, ölkələrimiz daxilindəki ağır prosesləri, vətəndaş müharibəsini və bir çox hadisələri inamla dəf edərək Dağlıq Qarabağ, Ermənistan-Azərbaycan, Abxaz və Osetin münaqişələrindən keçərək ağır sınaqlardan çıxmaqla bir-birimizə dəstək olmağa çalışırıq. Bu gün biz həm Azərbaycanda, həm də Gürcüstanda müstəqillik və suverenlik barədə möhkəm mövqe tutaraq öz məsələlərimizi öz xalqımızın milli maneələri xeyrinə həll etməyimizə baxmayaraq, hələ də kənardan müxtəlif qüvvələrin çoxüzümlü təzyiqlərinə məruz qalırıq. Daxili vəziyyəti sabitləşdirməyimiz hər iki xalqlar üçün çox böyük nailiyyətdir. Belə ki, ölkələrimizdə potensial şərait olmasa – biz isə belə şəraitin olmadığı dövrü yaşadığımız - əgər sabitliyə nail olmasaydıq, onda, əlbəttə, biz sosial və iqtisadi məsələləri həll edə, hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət qura, iqtisadi islahatlar apara, ölkələrimizin gələcək dinamik tərəqqisi və inkişafı üçün xarici sərmayə cəlb edə bilməzdik və gələcəkdə cəlb edə bilmərik. Yəni öz ölkələrimizin müstəqilliyi və suverenliyini möhkəmləndirməklə və daxili həyatla bağlı vəzifəmizin müəyyən bir hissəsini yerinə

yetirmişik. Amma, həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan qarşısında hələ də həlli vacib olan bir çox problemlər qalmaqdadır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin dost Gürcüstana rəsmi səfər zamanı dediyi bu yenilməz fikirlər XXI əsrdə də, öz fenomenliyini itirməmişdir. “Biz, bir-birimizə and vermişik ki, bu yolla gedəcəyik, bu yoldan dönməyəcəyik və ölkələrimizi – Azərbaycan və Gürcüstan nəyin bahasına olursa-olsun müstəqil, azad, suveren və çiçəklənən ölkələr edəcəyik. Biz bunu etdik...”

Bu yeni şəraitdə həyatın bütün sahələrində əməkdaşlığımızı şərtləndirən zamandır. Hızırda xalqlarımız və ölkələrimiz arasında mədəniyyət, təhsil, iqtisadiyyat sahələrində mövcud əlaqələr, digər gənc müstəqil ölkələr üçün bir nümunədir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan qədim neft ölkəsi kimi tanınır. Hələ 150 il bundan qabaq ölkəmizdə - dünyada ilk dəfə olaraq sənaye üsulu ilə neft çıxarmağa başlanmışdır. Dənizdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda neft hasilatına başlanmışdır. Məhz müstəqillik şəraiti öz təbii sərvətlərimizin, öz taleyimizin sahibi olmadığımıza və öz məsələlərimizi özümüzün həll etməyimizə imkan vermişdir.

Bu asan olmamışdır. Biz, möhkəm iradə və xarakter nümayiş etdirərək istədiyimizə nail olduq. Xəzər dənizindəki “Çıraq”, “Azəri” və “Günəşli” yataqlarının işlənməsi və neft hasilatı haqqında dünyanın 11 ən iri neft şirkəti ilə 1994-cü il sentyabrın 20-də 19 müqavilə imzalamışıq. Onu “Əsrin müqaviləsi” adlandırırlar. Bu məşhur Bakı-Tibilisi-Ceyhan ixrac boru kəməridir.

2019-cu ilin noyabında İstanbulda dünya əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac boru kəmərinin təntənəli şəraitdə birgə sazişinin imzalanmasını tarixi bir qələbə hesab etmək olar. Lakin hələ də bəzi çətinliklər qalmaqda idi. Bu hər üç ölkənin ekspertlərinin görüşü zamanı ortalığa çıxan Gürcüstan üçün tariflər məsələsi idi. Layihədə müəyyənləşdirilmiş həmin mümkün tariflər üzrə - onlar Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan üçün müvafiq sürətdə bölüşdürülür, - əlbətdə, Gürcüstan daha böyük tariflərə malik olmaq istəyirdi. Amma bunu haradan götürməli? Axı, tariflərin həddi müəyyənləşdirilib. Bu layihəni sərmayələşdirən şirkətlərin kiməsə daha çox tariflər verilməsi üçün əlavə vəsait ayırmaq niyyətləri yox idi. Azərbaycan xalqının dahi oğlu Heydər Əliyevin atdığı müdrik bir addım bu çətinliyin qısa bir zamanda müsbət həllinə təkan verdi. Ulu öndərimiz demişkən: “... Biz dostuq, dostlar isə bir-birini dəstəkləməlidir. Xalqlarımız dostdurlar. Şevardnadze ilə Əliyev dost və qardaşdır. Məsələnin həlli yolu tapıldı. Azərbaycan öz tariflərini Gürcüstana güzəştə getməklə bu ən yaxşı halda həllini tapacaqdır. Biz bunu etdik. Azərbaycan xalqı bu neft kəmərinin müvəffəqiyyətlə işə salınması xatirinə bunu etdi. Bunu yalnız qardaşlar edə bilərlər. Biz isə qardaşlıq. Gürcü və Azərbaycan xalqları əbədi olaraq qardaşdır və biz bu qardaşlıq münasibətlərini gələcək nəsillərə ötürəcəyik.”

Azərbaycan şərqdən gələn ipək yolunun üstündə yerləşir. Gürcüstan da bu İpək yolunun üstündədir, bu yol Azərbaycan vasitəsilə, Şərq ilə Qərbi birləşdirir. Azərbaycan Xəzər dənizində iri bir liman olaraq, Şərqdən Qərbə doğru gedən ipək yolu proqramının həyata keçirilməsi üçün strateji əhəmiyyətli qapı olduğu kimi, Gürcüstan da Qara dənizdəki limanları ilə Qərbi Şərqlə birləşdirən vacib bir qapıdır. Bir sözlə, ölkəmizin coğrafi mövqeyi – şükürlər olsun ki, Allah bizi bu reqlona sahib etmişdir. Bu gün Gürcüstanda təxminən yarım milyon azərbaycanlı yaşayır. Onlar öz vətəninə, tarixi torpaqlarında yaşayırlar, onlar yerli əhəlidir. Onlar burada məhz ona görə bərabər hüquqlu vətəndaşlar kimi yaşayırlar ki, burada insanlar arasında milli əlamətə görə fərq qoyulmur. Odur ki, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar əsrlər boyu dostluq və qardaşlıq şəraitində yan-yanə yaşadıklarına görə gürcü xalqına həmişə minnətdardırlar.

Əgər XX əsrin sonlarında Azərbaycan – Gürcüstan qardaş dövlətləri arasında mehriban qonşuluq, səmimi dostluq və strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin yaranması və daha da inkişafında Heydər Əliyev fenomeni əvəzsiz rol oynamışsa, XXI-əsrin ilk illərdən başlayaraq bu

ənənələrin daha yüksəlişində, Azərbaycan Respublikasının bu günkü Prezidenti – ulu öndərin siyasi kursunun layiqli davamçısı cənab İlham Əliyevin Titanik fəaliyyətinin nəticəsidir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir I-IV cildlər. Bakı 1997
2. Azərbaycan – Gürcüstan: dostluğumuz əbədidir. Bakı 1996
3. Şahbazov E. Heydər Əliyev və Azərbaycan neftinin inkişafı. Bakı 1997
4. GUÖAM hüduqlarını genişləndirir. Bakı 2000
5. Mirzəyev R. Əsrin müqaviləsindən başlanan yol. Bakı 2000
6. Qayıdış.1990 – 1993. Bakı 1996
7. Qətiyyətin təntənəsi. Bakı 1995

ФЕНОМЕН ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ПОЛИТИКЕ ДОБРОСОСЕДСТВА И СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ГРУЗИЕЙ

Асим Махмуд оглы Махмудов, Махмудова Людмила Махмуд кызы

Резюме

Как говорил великий сын Азербайджана Гейдар Алиев во время своего официального визита в Грузию: « Мы поклялись друг другу, идти по этому пути , не сворачивая, и превратить наши страны в независимые, суверенные и процветающие государства. Это мы сделали...»

THE PHENOMENON OF HEYDAR ALIYEV IN POLITICS AND STRATEGICAL PARTNERSHIP BETWEEN AZERBAIJAN AND GEORGIA

Makhmudov Asim Makhmud, Makhmudova Ludmila Makhmud

Summary

Our grand leader Heydar Aliev, during his official visit to Georgia, said: “ We promise, that we will go by this high way, do not turn back and we will do Azerbaijan and Georgia free, independent, sovereign flourish countries. And we did it...”

Rəyçi: t.ü.f.d. Əliyeva G.Ə.

Azərbaycan tarixi kafedrasının 10 mart 2023-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 mart 2023-cü il

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİNDƏ CERUNDUN FUNKSİYALARI

f. ü. f. d Bayramova Ülviyyə Yusif qızı, İbrahimova Nigar Fərman qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

uviyab@list.ru

raqin9373@mail.ru

Xülasə: İngilis dilində feillər şəxslə və şəxssiz növə bölünür ki, sonuncu bölgü bəzən müasir ingilis dilində “verbals” da adlanır. Şəxssiz feillər və ya “verbals” şəxslə feillərdən fərqli olaraq şəxs, kəmiyyət və ya şəkil (mood) ifadə etmir. Buna görə də onlar cümlənin xəbəri kimi işlədilər bilmir. Feilin şəxslə formaları kimi şəxssiz formalarının da zaman və növ fərqlilikləri vardır. Lakin zaman xüsusiyyətləri şəxslə feillərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Müasir ingilis dilində feillərin üç forması vardır: feili sifət (indiki zaman feili sifəti və keçmiş zaman feili sifəti, cerund və məsdər).

Açar sözlər: sifət, məsdər, feil, cerund.

Key words: adjective, Infinitive, verb, gerund

Ключевые слова: прилагательный, инфинитив, глагол, герундий

Cerundun istifadəsi. Müasir ingilis dilində Cerund geniş istifadə olunur və tez-tez məsdərlə qabaqlaşdırılır.

Aşağıdakı hallarda yalnız Cerund istifadə olunur:

1. Feillər və ismi xəbər ifadələrində: *to avoid* (çəkinmək), *to burst out* (hönkürmək), *to deny* (inkar etmək), *to enjoy* (həzz almaq), *to excuse* (üzr istəmək), *to fancy* (təsəvvür etmək) (əmr cümlələri, təəccüb nidaları), *to finish* (bitirmək), *to forgive* (bağışlamaq), *to give up* (tərgitmək), *to go on* (davam etmək), *to keep* (on) (davam etmək), *to leave off* (buraxmaq), *to mind* (etiraz etmək) (inkar və sual cümlələrində) *to postpone* (təxirə salmaq), *to put off* (təxirə salmaq), *can not help +ing* (etməməyi bilməmək) və digərləri.

She burst out crying. – Она расплакалась. – О göz yaşlarına qərq oldu

We all burst out laughing. – Мы все рассмеялись. – Biz hamınız güldük.

She denied having been at the station that evening. – Она отрицала, что была в тот вечер на станции. – О, həmin axşam stansiyada olmasını inkar etdi.

He enjoyed thinking of her as his future wife. – Ему доставляло удовольствие думать о ней как о своей будущей жене. – О, onun gələcək həyat yoldaşı kimi düşüncəsindən həzz alırdı.

Excuse my leaving you in the dark for a moment. – Извините, что я на минуту оставляю вас в темноте. – Üzr istəyirəm, sizi bir anlıq qaranlıqda tək qoyacam.

Fancy finding you here at such an hour! – Я даже и представить себе не мог, что застану вас здесь в такое время! – Mən heç təsəvvür etmirdim ki, bu saatda sizi burada tapa biləcəm!

Forgive my speaking plainly – Простите, что я говорю так прямо. Mənim açıq şəkildə danışığımı bağışlayın.

2. Feillərlə və feili birləşmələrlə ardınca gələn sözönlər də istifadə edilir: *to accuse of* (günahlandırmaq), *to agree to* (razılaşmaq), *to approve of* (bəyənmək), *to complain of* (şikayət etmək), *to depend on* (asılı olmaq), *to feel like* (ürəyi istəmək), *to insist on* (təkid etmək), *to look like* (bənzəmək), *to object to* (etiraz etmək), *persist in* (təkid etmək), *to prevent from* (qarşısını almaq), *to rely on* (bel bağlamaq), *to speak of* (bəhs etmək), *to succeed in* (uğur qazanmaq), *to suspect of* (şübhə etmək), *to thank for* (təşəkkür etmək), *to think of* (düşünmək), *to give up the idea of* (fikrindən daşınmaq), *to look forward to* (səbirsizliklə gözləmək), *not to like the idea of* (fikri bəyənməmək), *to miss an (the) opportunity of* (imkanı əldən vermək) və digərləri.

They accuse me of having dealt with the prisoners. – Меня обвиняют в том, что я имел дело с заключёнными. – Onlar məbuslarla işim olduğu üçün məni günahlandırırlar.

It was clear now that Abraham never had agreed to their being married today – Теперь было ясно, что Абраам никогда не соглашался на то, чтобы они поженились сегодня. – İndi aydın oldu ki, Abraham bu gün onların evlənmələrinə heç vaxt razı olmurdu.

You didn't approve of my playing at roulette. – Вы не одобряли того, что я играла в рулетку. – Siz mənim ruletka oynamağımı bəyənmirdiniz.

All the happiness of my life depends on your loving me. – Всё счастье моей жизни зависит от того, полюбите ли вы меня. – Mənim həyatımın bütün xoşbəxtliyi sizin məni sevəcəyinizdən asılıdır.

I don't feel like going out. – Мне не хочется выходить. – Mən çıxmaq istəmirəm.

I don't want to bore you with all this, but I feel like talking. – Я не хочу надоедать вам всем этим, но мне хочется поговорить. – Mən bununla sizi təngə gətirmək istəmirəm, amma söhbət etmək istəyirəm.

I insist on being treated with a certain consideration. – Я настаиваю на том, чтобы, ко мне относились внимательнее. – Mən israr edirəm ki, mənə daha diqqətlə yanaşsınlar.

It looks like raining – Похоже, что будет дождь. – Görünür yağış yağacaq.

I object to his having any acquaintance at all with my sister – Я против того, чтобы он был знаком с моей сестрой. – Mən onun bacımla tanış olmasına etiraz edirəm.

I rushed out to prevent her from seeing this dreadful sight – Я выбежал, чтобы не дать ей увидеть это ужасное зрелище. – Mən qaçdım ki, onu bu dəhşətli səhnəni görməyə qoymayım. dayandı.

Cerundun cümlədə funksiyası:

Cerund müxtəlif sintaktik funksiyalarda işlənə bilər. – Tək cerund nadir hallarda olur, əksər hallarda cerund tərkibinə və cerund ifadəsinə rast gəlirik. **Cerund mübtədə funksiyasında.**

Mübtədə funksiyasında cerund xəbərdən sonra da ola bilər, bu halda cümlə “it” əvəzliyi və yaxud da “there is” tərkibi ilə başlayır.

Başqa bir mülahizəyə əsasən “it” əvəzliyi cümlənin mübtədasıdır və cümlənin qalan hissəsi isə xəbərdir.

Talking mends no holes. – Разговоры не помогают в беде. – Bəlaya söhbətlər kömək etmir.

Waiting for the Professor was a lame excuse for doing nothing. – То, что мы ждали профессора, было слабым оправданием тому, что мы ничего не делали. – Professoru gözləmək bizim heç nə etməyimizə zəif bəraət idi.

My answering in the affirmative gave him great satisfaction. – То, что я ответил утвердительно, было ему очень приятно. – Mənim müsbət cavabım onu razı saldı.

Mübtədə funksiyasında **cerund xəbərin ardınca gəlir.** Bu halda cümlə girişlə “it” əvəzliyi ilə və yaxud “there is”- “vardır” bağlayıcısı ilə başlayır.

It’s no use talking like that to me. – Бесполезно говорить со мной в таком тоне. – Mənimlə bu tonda danışmağın mənası yoxdur.

There was no mistaking in the expression on her face. – Выражения ее лица нельзя было не понять. – Onun üzünün ifadəsini anlamamaq olmazdı.

Qeyd: Başqa bir mülahizəyə əsasən “it” (bu) əvəzliyi cümlədə mübtədə, qalan hissəsi cümlədə xəbərdir.

Cerund xəbər funksiyasında (gerund as a predicative).

The only remedy for such a headache as mine is going to bed. – Единственное средство от такой головной боли, как у меня - это лечь спать. – Belə baş ağrısına tək çarə yatağıma getmək idi.

Gerund mürəkkəb feili xəbərin komponenti funksiyasında (gerund as part of a compound verbal predicate)

Feillər və modallıq bildirən feili birləşmələr ilə cerund mürəkkəb feili modal xəbərin hissəsini formalaşdırır:

We intend going to Switzerland, and climbing Mount Blanc. – Мы хотим поехать в Швейцарию и подняться на Монблан. – Biz İsveçrəyə getmək və Mount Blanka dırmaşmaq niyyətindəyik.

Joseph could not help admiring the man. – Джозеф не мог не восхищаться этим человеком. – Cosef o insana heyran olmaya bilmirdi.

Hərəkətin başlanğıcını, davamını və sonunu bildirən feillər ilə cerund mürəkkəb feili xəbərin aspekt hissəsini formalaşdırır.

She began sobbing and weeping. – Она начала рыдать и плакать. – O, hönkürməyə və ağlamağa başladı.

In the night it started raining. – Ночью начался дождь. – Gecə yağış başladı.

Bathsheba continued walking. – Басшеба продолжала прогуливаться. Başşeba gəzintiyə davam edirdi.

Cerund tamamlıq funksiyasında.

Cerund vasitəli tamamlıq və sözönülü vasitəsiz tamamlıq kimi işlədilə bilər. Xəbər tərkibləri ilə cerund mürəkkəb tamamlığı formalaşdırır, çünki onlar iki elementdən ibarətdir: isim və feili isim.

I simply love riding. – Я просто обожаю кататься верхом. – Mən sadəcə at sürməyi sevirəm.

She enjoyed singing and playing to him. – Ей доставляло удовольствие петь и играть для него. – Onun üçün oxumaq və oynamaq onun xoşuna gəlirdi.

The times were good for building. – Время для постройки дома было самое подходящее. – Tikinti üçün uyğun zaman idi.

Charlie did not succeed in taking things easily. – Чарли не удавалось смотреть легко на вещи. Çarlı hər şeyə asan baxmağı bacarmırdı.

Predikativ birləşmələr ilə cerund mürəkkəb tamamlıq kimi iki fərqli elementdən ibarətdir: adlıq və şəxssiz.

Perhaps you wouldn't mind Richard's coming in? – Может быть, вы не будете возражать против того, чтобы вошёл Ричард? Bəlkə siz Riçardın içəri gəlməyinə etiraz etməyəcəksiniz?

Aunt Ann won't quite approve of your being here. – Тётя Анна будет не очень довольна тем, что вы здесь. – Anna xala sizin burada olmağınızdan çox da razı olmayacaq.

Cerund təyin funksiyasında (gerund as an attribute).

Bu funksiyada cerund həmişə sözönündən sonra gəlir.

Susen protruded her pale round eyes with the effort of hearing. – Сюзен широко открыла свои бесцветные круглые глаза, стараясь услышать разговор. – Söhbəti eşitməyə çalışaraq Süsən solğun yumru gözlərini geniş açdı.

He was born with the gift of winning hearts. – Он родился с даром покорять сердца. – O, ürəkləri fəth etmək istedadı ilə doğulmuşdu.

She had a feeling of having been worsted... – У нее было чувство, что над ней одержали верх ... – Onun üstələnmək hissi var idi.

There is no chance of their getting married for years. – Нет никакой надежды на то, что они смогут скоро пожениться. – Onların tezliklə evlənmələrinə heç bir ümid yoxdur.

Presently there was the sound of the car being brought to the door. – Вскоре послышался шум автомобиля, который подъезжал к двери. – Tezliklə evə yaxınlaşan maşın səsi eşidildi.

Cerund zərflik funksiyasında (gerund as an adverbial modifier).

Bu funksiyada cerund həmişə sözönündən sonra gəlir.

Gerund zaman, tərz-i-hərəkət, vəziyyət, səbəb, şərt, məqsəd, güzəşt zərfliyi funksiyasında işlənir, ən çox tərz-i-hərəkət və vəziyyət zərfliyi kimi işlənir. Ümumiyyətlə, zaman, tərz və hal funksiyasında daha çox işlənir.

Zaman zərfliyi kimi cerund *after* (sonra), *before* (əvvəl), *on* (da², üstünə), *in* (də, içində) və ya *at* (da²) sözönlərindən sonra gəlir.

After leaving her umbrella in the hall, she entered the living room. – Оставив зонтик в передней, она вошла в гостиную. – Çətiri dəhlizə qoyaraq o, qonaq otağına daxil oldu.

He was to have three days at home before going back to farm. – Он должен был пробыть три дня дома, прежде чем возвратиться на ферму. – Fermaya qayıtmazdan əvvəl o, üç gün evdə qalmalı idi.

After reaching the second landing I heard a sound of quiet and regular breathing on my left-hand side. – Дойдя до второй площадки лестницы, я услышал с левой стороны

спокойное и ровное дыхание. – Pilləkənin ikinci eyvanına çatanda, soldan sakit və davamlı nəfəs alma eşitdim.

Reaching the door of the room occupied by George, she tapped lightly. – Дойдя до двери комнаты, которую занимал Джордж, она тихонько постучала. – Corcun qaldığı otağın qarısına çatanda, o sakitcə döydü.

b) Tərzi hərəkət zərfliyi yerində cerund *by* və *in* sözləri ilə işlənir.

She startled her father by bursting into tears. – Она напугала своего отца тем, что расплакалась. – O, atasını ağlamağı ilə qorxutdu.

The day was spent in packing. – День прошел за упаковкой вещей. – Gün əşyaları qablaşdırmaqla keçdi.

c) köməkçi vəziyyət zərfliyi funksiyasında cerund “*without*” (sız⁴) sözündən sonra gəlir.

She was not brilliant, not active, but rather peaceful and statuesque without knowing it. – Это была женщина не блестящая, не энергичная, но она была очень спокойна и величественна, сама того не зная. – O, parlaq, aktiv deyildi, ancaq özü də bilmədən olduqca sakit və alicənab idi.

d) məqsəd zərfliyi funksiyasında cerund əsasən *for* (üçün) sözü ilə işlədilir.

One side of the gallery was used for dancing.- ... Одна сторона галереи использовалась для танцев. -Galereyanın bir hissəsi rəqs üçün istifadə edilirdi.

e) Şərt zərfliyi funksiyasında cerund *without* (sız⁴) sözündən sonra gəlir.

He has no right to come bothering you and papa without being invited. – Он не имеет права проходить и беспокоить вас и отца, если его не приглашают. – Onu dəvət etmirsinizsə, onun ixtiyarı yoxdur ki, gəlsin sizi və atanızı narahat etsin.

f) Səbəb zərfliyi funksiyasında cerund *for* (üçün), *for fear of* (qorxudan), *owing to* (sayəsində) sözləri ilə işlədilir.

I feel the better myself for having spent a good deal of my time abroad.- Я чувствую себя лучше оттого, что долго жил за границей. - Uzun müddət xaricdə yaşadığım üçün özümü daha yaxşı hiss edirəm.

I dared not attend the funeral for fear of making a fool of myself- Ağılsız vəziyyətə düşməyə qorxduğum üçün hüsr yerinə gəlməyə cürət etmədim.- Я не смел присутствовать на похоронах, так как боялся поставить себя в глупое положение.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Rafiq Manafoğlu, Nizami Tahirsoy, Rüstəm Kamal. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: 2010,
2. Ağayarova S. Tərcümə kateqoriyasındakı xəbərlər.
3. O.Musayev. İngilis dilinin qrammatikası, Maarif, 1986
<http://www.icadetazerb.com/2cat=32>

Rus dilində

1. Аникин Г.В., Михайльская Н.П. История английской литературы. Изд. Москва «Высшая школа», 1985.
2. Базылев В.Н. Коммуникация и перевод [Электронный ресурс]: монография/ Базылев В.Н. Электрон. текстовые данные.- М.: Московский гуманитарный университет, 2012. 164 с. Режим доступа: <http://www.iprbookshop.ru/14519>. ЭБС «IPRbooks», по паролю
3. Казакова Т.А. Практикум по художественному переводу. Изд. Ростов-на-Дону «Феникс», 2004.
4. Миньяр-Белоручев Р.К. “Теория перевода” Изд. Москва «Просвещение», 1998.

İngilis dilində

5. Arnold A. English Lexicology. Изд. Москва «Просвещение», 1998.
6. Carter R., Long Michael Teaching Literature. Изд. «Longman», 1992.

7. Gower R. Past into Present. Изд. «Longman», 1990.

ФУНКЦИИ ГЕРУНДИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Байрамова Ульвия Юсиф кызы, Ибрагимова Нигар Фарман кызы

Резюме

Нефинитная форма глагола, или вербоид-форма глагола, в которой обозначаемый глаголом процесс отчасти представляется как признак или предмет. В отличие от финитных форм, вербоиды не изменяются по лицам и числам. К числу безличных форм глагола относятся инфинитив, супин, причастие, деепричастие, герундий.

FUNCTIONS OF GERUND IN ENGLISH LANGUAGE

Bayramova Ulviya Yusif, Ibrahimova Nigar Farman

Summary

The non-finite form of the verb, or verboid, is the form of the verb in which the process denoted by the verb is partly presented as a feature or object. Unlike finite forms, verboids do not change in persons and numbers. The impersonal forms of the verb include the infinitive, supine, participle, gerund.

Rəyçi: dos. Həmidov Allahverdi

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 25 yanvar 2023 cu il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 26 yanvar 2023 cu il

UOT:796.

BOKS BÖLMƏLƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ VƏ KOLLECLƏRDƏ BOKS ÜZRƏ İŞLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əməkdar məşqçi Əliyev Tofiq Bəndər oğlu, Əliyev Orxan Tofiq oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Tofiqlijev2@gmail.ru

Xülasə: *İdman cəmiyyətlərində, klublarda, orta xüsusi məktəblərdə boks bölmələrində işin təşkili idmançıların yaş xüsusiyyətlərindən, şəraitdən və hazırlığın imkanlarından asılıdır.*

Bölmədə təlim - məşqləri cədvələ, ümumi qəbul olunmuş sxemə, dərs formasına əsasən idmançıların tədrisdə və müəssisədə məşğul olmağından asılı olaraq keçirilir. İdmançılara məşqdən kənar boksçunun texnikasının müəyyən fəndlərini təkmilləşdirmək, fiziki keyfiyyətlərini artırmaq, bədənlərini bərkidmək üçün, sərbəst işləməyə ev tapşırıqları da vermək məqsəduyğundur.

Tələbələrin tədris işlərinin məsuldarlığı hər şeydən əvvəl baş beyin fəaliyyətinin funksional davamlığı ilə müəyyən olunur ki, bu da gündəlik, həftəlik və illik rejiminin rəşional qurulmasından asılıdır. Bədən tərbiyəsi və idman tələbələrin gün rejimindəki yerinin öyrənilməsi mütəxəssislər arasında böyük marağa səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: idman, boks, təlim - məşq, ali məktəb, kollec, yarış

Ключевые слова: спорт, бокс, тренировки, упражнения, средняя школа, колледж, соревнования

Key words: sports, boxing, training, exercise, high school, college, competition

İdman cəmiyyətlərində, klublarda, orta xüsusi məktəblərdə boks bölmələrində işin

təşkili idmançıların yaş xüsusiyyətlərindən, şəraitdən və hazırlığın imkanlarından asılıdır. Gənclər İdman və Turizm Nazirliyin, rayon və şəhərlərin gənclər idman və turizm idarələrinin idman şöbələri tərəfindən təlim - idman işinin ümumi prinsiplərini hazırlayıb təsdiq edir.

Boksçuların hazırlığının əsas işi aşağı kollektivlər həyata keçirir. Buna görə də idman klubların, idman və bədən tərbiyəsi kollektivlərin idarə heyyyəti aşağıdakı maddələrə fikir verməlidir:

- müntəzəm məşqlərin keçirilməsi üçün şərait yaratmaq, məşq edənlərin boks məhəbbətini, məşqlərə maraqların və idman ustalıqların artırmaq;
- bölmənin üzvlərinin hərtərəfli fiziki hazırlıqların və VMH kompleks normalarının verilməsini təmin etmək;
- ümumi və xüsusi fiziki hazırlığın əsasında məşq edənlərin texniki və taktiki hazırlıqların səviyyəsinin daimi təkmilləşdirmək;
- məşq edənləri vətənpərvərlik, milli ruhda tərbiyə olunmasına fikir vermək;
- məşq edənlərin saxlamlığını qorumaq, gigiyenik normalara riayət olunmasına fikir vermək və həkim nəzarətini təşkil etmək;
- müntəzəm olaraq idman yarışları keçirtmək və bölmə üzvlərinin yarışlarda fəal iştirak etməsini təmin etmək.

Boks bölmələri bədən tərbiyəsi kollektivlərində, şəhər və rayonların müəssisə və təşkilatların, tədris müəssisələrinin idman klublarında təşkil olunurlar. Bölməyə həkim tərəfindən məşqlərə buraxılmış kişi, gənclər və yeniyetmələr qəbul olunurlar. Bölmələrin nəzdində kiçik yaşlı yeniyetmələrin qrupları yaradıla bilər.

Yeni məşqul olanların bölməyə qəbulu hazırlıq dövrünün əvvəlində, hər ilin sentyabr - oktyabr aylarında keçirilə bilər. Buna baxmayaraq, bölməyə qəbul ilin başqa dövründə də təşkil oluna bilər.

Məşqlərin keçirilməsi üçün təlim qrupları yaradılır. Hər qrupda yeni məşqul olanların sayı 18-20 nəfər, aşağı idman dərəcəli boksçuların qrupçası 12-15 nəfərdən, yüksək idman dərəcəli idmançıların qrupçası isə 10 nəfərdən ibarət ola bilər.

Bölmədə təlim - məşqləri cədvəl, ümumi qəbul olunmuş sxemə, dərş formasına əsasən idmançıların tədrisdə və müəssisədə məşğul olmağından asılı olaraq keçirilir. İdmançılara məşqdən kənar boksçunun texnikasının müəyyən fəndlərini təkmilləşdirmək, fiziki keyfiyyətlərini artırmaq, bədənələrini bərkidmək üçün, sərbəst işləməyə ev tapşırıqları da vermək məqsəduyğundur.

Ali məktəblərdə və kolleclərdə boks üzrə işlərinin xüsusiyyətləri.

Tələbələrə tədris işlərinin məsuldarlığı hər şeydən əvvəl baş beyin fəaliyyətinin funksional davamlığı ilə müəyyən olunur ki, bu da gündəlik, həftəlik və illik rejiminin rəşional qurulmasından asılıdır. Bədən tərbiyəsi və idman tələbələrə gün rejimindəki yerinin öyrənilməsi mütəxəssislər arasında böyük marağa səbəb olmuşdur. Məlum olmuşdur ki, Ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrədən həftəyə 6 saat fiziki tərbiyə, idmanla məşğul olanlar təlimdə müəyyən müvəffəqiyyətlər qazanırlar.

İdmanla məşğul olan tələbələr öz vaxtlarını elə bölüşdürürlər ki, idmana sərf olunmuş vaxt onların peşə təhsilinin alınmasına mane olmasın. Ali məktəb və kolleclərin tələbələrənin çoxu boks idman növünə üstünlük verirlər. Buna əsasən Ali məktəblərin və kolleclərin idman komplekslərində boks dərşlərinin açılması məsləhətə uyğundur.

Boks üzrə tələbələrə məşq prosesini planlaşdırarkən məşqçi - müəllim aşağıdakıları mütləq nəzərə almalıdır: mənimşəmə, bölmənin iş vaxtı, tətıl vaxtı, tələbələr arası yarış.

Boksda məşğul olmaq heç vaxt tələbələrə mənimşəmə prosesinə mane olmamalıdır. Məşqçi sistemətik olaraq boks bölməsində məşğul olan tələbələrə dərşlərə davamiyyətini və mənimşəməsini izləməlidir. Bu sahədə müəyyən nöqsanlar aşkar edildikdə məşqçi həmin tələbələrə tərbiyəvi iş aparmalıdır, tədbirlər həyata keçirməlidir. İdman bölmələrənin iş vaxtı elə seçilməlidir ki, məşğul olanların hamısı üçün münasib olsun. Bölmənin fəaliyyəti onsuz da

tələbələrin yükünü artırır. Lakin bu yükü yüngünləşdirmək üçün bölmənin iş vaxtını tələbələrin istək və arzularına görə müəyyənləşdirmək lazımdır.

İmtahan, məqbul vaxtı bu çətinlik daha da artır, lakin bu dövrdə məşqlərin arasını heç vaxt kəsmək olmaz. Məşqin gedişində və planında müəyyən yüngülləşdirmə işi aparmalıdır. «Sparring», azad və şərti döyüşlər, dözümlülüğü artırən hərəkətlər məşq planından çıxarılmalıdır. Tələbələr bölmədə məşğul olarkən tez - tez rejimi pozurlar, bu xoşa gəlməz hadisələrin baş verməməsi üçün məşqçilər idmançılara ciddi nəzarət etməlidirlər. Onların nizam - intizam və rejim normalarını pozmalarına qətiyyənlə yol verilməməlidir. Bu, təlim - idman işlərinin keyfiyyətini aşağı salır.

Tətil müddətində tələbələrin məşq prosesini düzgün qurmağın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu dövrdə müxtəlif tədbirlər planlaşdırılır və həyata keçirmək çox vacibdir. Bu tədbirlərin ən əhəmiyyətli yarışlar və təlim - məşq toplanışlarıdır. Məşqçi təlim - məşq toplanışı təşkil etmək istəyirsə o, Ali məktəbin idman klubu ilə əlaqəli şəkildə işləməlidir.

Tələbələr sadaladığımız yarışlarda iştirak edirlər: şəhər birinciliyi, Ali məktəblərinin və kolleclərinin birinciliyi, ölkə çempionatı, beynəlxalq görüşlər, tələbələrin Universiadası. Tələbələri qarşıdakı yarışlara hazırlayarkən onların bədənlərinin, xüsusi sinir sisteminin fəaliyyətlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Hərəkət keyfiyyətlərinin formalaşması və mükəmməl hala salınması zərbələrin xarakterindən, texniki ustalıqdan asılı olmayaraq qəbul olunmuş qayda ilə gedir. Lakin tələbələrə boks idman növünün texnikasını öyrətməsinin öz xüsusiyyətləri vardır. Ali məktəblərdə və kolleclərdə təşkil olunmuş boks dərəcələrində öz idman ustalığına görə bir - birindən kəskin surətdə fərqlənən boksçu tələbələr məşğul olurlar. Təbii ki, həmin boksçuların məşq planları da müxtəlif olur.

Yeni məşğul olanlar və aşağı dərəcəli boksçular «Açıq ring» yarışlarında çıxış edirlərsə, onlar həftədə 3 dəfə Sistemli məşq etməlidirlər. Yarışlarda bir neçə görüş keçirən yüksək dərəcəli boksçuların yarışlara hazırlıq prosesi ciddi aparılmalıdır. Yarış qabağı məşqlərdə mərhələlər üzrə vaxtın bölgüsü aşağıdakı kimi aparılmalıdır:

I mərhələdə (12-13 gün) əsas fiziki hazırlığa verilməlidir;

II (10 - 11 gün) məşq daha intensiv aparılmalı, məşqin şəraiti yarış şəraitinə daha çox uyğunlaşdırılmalıdır. Burada üstünlük xüsusi hazırlığa, tək və seriyalı zərbələrə verilməlidir. Məqsəd sürətli dözümlülüğün təkmilləşdirilməsidir;

III mərhələ (7-8 gün) ümumi və xüsusi fiziki hazırlıq azaldılır, məşqlər emosional istiqamətdə aparılmalıdır. Yarışlara iki gün qalmış məşqlər dayandırılır. Təcrübə göstərir ki, 5 gün məşq edib 2 gün istirahət etmək yaxşı effekt verir. Aşağıda yarışqabağı hazırlığın təşkilinin texniki sxemi verilir:

Bazar ertəsi - texnika və taktikanın təkmilləşdirilməsi;

Çərşənbə axşamı - döyüş təcrübəsi;

Çərşənbə - boks alətlərində texnika və taktikanın təkmilləşdirilməsi;

Cümə axşamı - döyüş təcrübəsi;

Şənbə - pərxana, hamam, massaj, bərpəedici vasitələr;

Bazar - istirahət.

Yarış şəraitinə ən çox yaxın olan şərait sərbəst döyüş məşqləridir. Hər 2 boksçu ringdə müstəqil hərəkət edir, texnika və taktikanı sərbəst icra edir. Oyundaşla müəyyən kombinasiyanı öyrənərkən məşqçi boksçuların fərdi xüsusiyyətlərini diqqətlə öyrənməli, onların fiziki bacarıqlarını nəzərə almalı, onların çəkisini və s. əsas götürməlidir. Məşqlər zamanı fiziki hərəkətlərin növbələşdirilməsi böyük əhəmiyyətə malik olur. Fiziki hərəkətlərin növbələşdirilməsi fiziki yükün ayrı - ayrı əzələ qrupları üzərinə düşməsinə səbəb olur ki, bu da bədən yorğunluqdan xilas olunmasını təmin edir. Həmişə əlcəklərdə, alətlərdə eyni formalı hərəkətlər vermək məşqləri sıxıcıdır, boksçularda tez bir zamanda yorulma baş verir. Ən yaxşı fəal istirahət vasitəsi isə idman və mütəhərrik oyunlar, həmçinin Atletika, üzgüçülük, və s. idman növlərindən götürülmüş tapşırıqlardır.

Yarışlara hazırlaşarkən boksçuların psixoloji cəhətdən hazırlaşmasında əhəmiyyəti son dərəcədə vacibdir. Çox vaxt məşğul olan boksçular öz idman yollarında müvəffəqiyyətlə məşq edir, texniki - taktiki elementləri yaxşı mənimsəyir, şərti və sərbəst döyüşləri kifayət səviyyədə keçirir. Məşqçi belə qənaətə gəlir ki, boksçu daxili yarışlarda çıxış etməyə hazırdır. Lakin idmançı çətin şəraitə düşən kimi kəskin dönüş əmələ gəlir, boksçu sıxılır və hərəkətlərində gərginlik və əsəbilik hiss olunur. Bəzəndə yaxşı hazırlıqlı aşağı dərəcəli boksçu ilk görüşünü özündən olduqca zəif bir boksçu ilə keçirir, lakin o, öz rəqibinə bir zərbə belə vura bilmir, yalnız onun zərbələrindən qorunmağa, müdafiə olunmağa çalışır. Nəhayət döyüşün axırına özünə gəlir və öz bacarığını nümayiş etdirməyə başlayır. Bu da boksçunun Psixoloji cəhətdən pis hazırlığını sübut edir. Boksçuların fərdi psixoloji hazırlığına böyük diqqət verilməlidir.

Boksçuya kollektiv də böyük psixoloji təsir göstərə bilər, hazırlıq və yarış dövründə içərisində olduğu kollektivin üzvləri boksçuya həm mənfi, həm də müsbət tə'sir göstərə bilər. Müxtəlif tərkibli komanda ilə iş görən Məşqçi hər bir idmançı tələbənin psixologiyasını diqqətlə öyrənməli və onların psixoloji keyfiyyətlərinin tərbiyə olunmasına qayğı göstərməlidir.

Ədəbiyyat

1. A.Q.Abiyev., T.X.Babanlı., E.A.Hüseynov. Boks - (dərslük). Bakı, 2006
2. Abiyev A.Q., T.X.Babanlı., Mehdiyev Q. "Azərbaycan boks 80-ci ildə" Bakı, 2004.
3. T.X.Babanlı "Boks yarışlarının təşkili, keçirilməsi və yarış qaydaları", Bakı, 1997 .
4. T.X.Babanlı., Cəbrayilov Ə.N. "Boks olimpiya oyunlarında". Bakı, 2002
5. T.X.Babanlı., "Boksçularda psixoloji - emosional halın təzahürü və nizamlanma xüsusiyyətləri", Bakı, 1998.

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ В БОКСЕРСКИХ ОТДЕЛЕНИЯХ ХАРАКТЕРИСТИКИ КУРСОВ ПО БОКСУ ВУЗОВ И КОЛЛЕДЖЕЙ

Алиев Тофик Бендер оглы, Алиев Орхан Тофик оглы

Резюме

Организация работы боксерских секций в спортивных обществах, клубах, средних специальных школах зависит от возрастных особенностей спортсменов, условий и возможностей для тренировок.

Тренировки и занятия в отделении проводятся по расписанию, общепринятой схеме и форме занятия в зависимости от деятельности спортсменов в обучении и учреждении. Разумно давать спортсменам бесплатные работы и домашние задания, чтобы вне тренировок совершенствовать отдельные приемы боксерской техники, повышать их физические качества, укреплять тело.

Ответственность учебной работы студентов определяется, прежде всего, функциональной непрерывностью мозговой деятельности, которая зависит от рационального установления режима дня, недели и года. Изучение места физической культуры и спорта в повседневной жизни студентов вызвало большой интерес у специалистов.

ORGANIZATION OF WORK IN BOXING DIVISIONS. CHARACTERISTICS OF COURSES IN BOXING UNIVERSITIES AND COLLEGES

Aliyev Tofik Bandar, Aliyev Orxan Tofik

Summary

The organization of the work of boxing sections in sports societies, clubs, secondary specialized schools depends on the age characteristics of the athletes, the conditions and opportunities for training.

Trainings and classes in the department are held according to the schedule, the generally accepted scheme and form of classes, depending on the activities of athletes in training and institution. It is reasonable to give athletes free work and homework in order to improve individual boxing techniques outside of training, improve their physical qualities, and strengthen their bodies.

The responsibility of students' educational work is determined, first of all, by the functional continuity of brain activity, which depends on the rational establishment of the regime of the day, week and year. The study of the place of physical culture and sports in the everyday life of students aroused great interest among specialists.

Rəyçi; dosent Zaur Hüseynzadə

Bədən tərbiyə və idman kafedrasının 17 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 yanvar 2023-cü il

UOT:355.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNDƏ HƏRBİ HÜQUQUN SOSIAL ROLU

Hüseynov Fikrət Bəhlul oğlu, Babayeva Nurlana Bəhlul qızı,

İbrahimova İlhamə Arif qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Nurlanababayeva79@gmail.com

Xülasə: *Elmi əsərdə çoxsaylı mənbələrə istinad edərək müəlliflər ölkəmizin silahlı qüvvələrində hərbi hüquq ilə bağlı bəzi mühüm məsələləri araşdırmışlar. Yazılı elmi sənədlərə əsaslanaraq Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələrində sosial mühitin tənzimlənməsi ilə bağlı hərbi hüququn tələbləri öyrənilmişdir. Müasir dünya tələblərinə uyğun şəkildə təşkil edilən və hərbi sahədə bir çox uğurlara imza atmış milli ordumuzda yarana biləcək müxtəlif səciyyəli problemlərin həllində hüququn aliliyi elmi əsaslarla tədqiq edilmişdir.*

Açar sözlər: hüquq, cinayət, hərbi- hüquq, nizamnamə, briqada; münasibətlər, təhsil, hərbi rütbələr.

Ключевые слова: право, преступление, военное право, устав, бригада, отношения, образование, воинские звания.

Key words: law, a crime, military law, Charter, Brigade, Relations, education, military ranks.

Hərbi hüquq-hüquq sisteminin tərkib hissəsi olmaqla özündə həm ənənəvi hüquq sahələrinin normalarını, həm də xüsusi hərbi-hüquqi aktları birləşdirən kompleks formalaşma kimi özünü göstərir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı qüvvələrinin quruculuğu sahəsində ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi hüququn müxtəlif sahələri vasitəsilə tənzimlənir. Belə ki, hərbi idarəetmə sahəsində münasibətlər inzibati hüquqla, hərbi təşkilatların maliyyə fəaliyyəti sahəsində münasibətləri maliyyə hüququ ilə tənzimlənir, hərbi münasibətlər sistemində hüquq mühafizə funksiyasını cinayət hüququ, cinayət-prosesual hüquq, islah-əmək hüququnun normaları yerinə yetirir. Silahlı Qüvvələrin maddi texniki təminatı sferasında mülki hüququn normaları qüvvədədir, hüququn ənənəsi sahələrinin tərkib hissəsi olmaqla, saydığımız normalarla eyni zamanda hərbi hüquqa daxil edilir.

Bununla yanaşı, hərbi münasibətlərin nizama salınmasında böyük qism hüquqi normalar iştirak edir ki, onları hüququn ənənəvi sahələrinə aid etmək olar.

Burada söhbət məhz hərbi münasibətlərin nizamlanması üçün ümumi hərbi mükəlləfiyyət (vəzifə) haqqında Qanunun normalarından ümumi Hərbi Nizamnamələrdən və digər hərbi-hüquqi aktlardan gedir.

Silahlı Qüvvələrdə qüvvədə olan hüququn əənəvi sahələrinin normaları və xüsusi hərbi-hüququn aktların normalarını onların predmet vahidliyi birləşdirir. Onların ümumi tənzim etmə predmeti var. Silahlı Qüvvələrin quruculuğu sahəsində ictimai münasibətlər. Məhz tənzim etmənin ümumi predmeti və ümumi məqsədi – Silahlı Qüvvələrin möhkəmləndirilməsi, onun yüksək döyüş hazırlığını saxlanılması-hüququn kompleks sahəsi kimi hərbi hüququn obyektiv əsasını yaradır.

Hərbi hüquqa Silahlı Qüvvələrin xarakteri və təyinatı, onlara xas olan funksiyalar, onların qarşısında duran vəzifələr, prinsiplər, hərbi idarəetmə orqanlarının və hərbi qulluqçuların fəaliyyətinin metod və məqsədlərə təsir göstərir. Bütün bunlar öz əksini hərbi hüquqda Silahlı Qüvvələrdə ictimai münasibətlərin tənzim edilməsi metodunda tapır və hərbi hüququn bir sıra xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Hərbi hüquq münasibətləri daha dəqiq tənzim edir.
2. Hərbi hüququn normaları hərbi qulluqçulara qarşı yüksək tələbkarlıqla xarakterizə olunur.
3. Hərbi qulluqçular əmri (sərəncamı) yerinə yetirməməsi və pozmaməsi üçün daha çox məsuliyyət daşıyırlar.
4. Hərbi hüquq üçün elə mənbələr xarakterikdir ki, onlar Silahlı Qüvvələrlə münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəldir.

Hərbi hüquq haqqında hərtərəfli məlumat alınması onun mənbələrinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu mənbələrin içərisində aparıcı yeri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası tutur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin quruculuğu sahəsində münasibətləri tənzim edən normalar birbaşa daxil edilmişdir.

Onlara birinci növbədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası 4-cü fəsilinin 74-cü (“Vətənə sədaqət”) və 76-cı (“Vətənimüdafiə”) maddələri daxil edir.

Hərbi hüququn mənbələri içərisində mühüm yeri Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələr haqqında Qanun tutur. O, vətəndaşların hərbi qulluğa hazırlığı və hərbi qulluğun keçməsi qaydasını müəyyən edir. Hərbi qulluqçuların digər sahələrdə münasibətlərini tənzimləyir.

Silahlı Qüvvələrdə ictimai münasibətlərin tənzimində Hərbi and, Ümumhərbi Nizamnamələr, Daxili Xidmət Nizamnaməsi, Silahlı Qüvvələr Nümunəvi Nizamnaməsi və s. mühüm yer tutur.

Belə ki, Daxili Xidmət Nizamnaməsi hərbi qulluqçuların ümumi vəzifələri, onların qarşılıqlı münasibətləri, briqada və onun hissələrində daxili qaydaları müəyyən edir, briqada və onun hissələrində vəzifəli şəxslərin vəzifələrini müəyyən edir.

Hərbi hüququn mənbələrinə həmçinin digər normativ aktlar da daxildir: hərbi qulluqçuların maddi məsuliyyəti haqqında zabit rütbələrinin hərbi rütbələri haqqında və s. Hərbi münasibətlərin hüquqi tənzim edilməsində mühüm yeri hərbi idarəetmə orqanlarının normativ aktları tutur: Silahlı Qüvvələrin Sıra Təlimi Nizamnaməsi və s.

Hərbi hüquq-Silahlı Qüvvələrdə quruculuğun forma və prinsiplərinin möhkəmləndirilməsini, onun məişət və fəaliyyət sahəsində münasibətlərini: şəxsi tərkibi xidmət keçmə qaydaları, hərbi qulluqçuların və hərbi münasibətlərin digər iştirakçılarının vəzifələrini və hərbi hüquqlarını müəyyən edən kompleks hüquq normalarıdır.

Hərbi quruculuq prinsipinin möhkəmləndirilməsində hüquqi akt və normalar Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin quruculuğu sahəsində siyasətinin əsasını Vətənimizin müdafiəsi təşkil edir. Onları aşağıdakı qruplara bölürlər:

- siyasi prinsiplər;
- təşkilati prinsiplər (SQ kadrlar);

-təlim və tərbiyə prinsipləri;

Hərbi hüququn sosial rolu özünü onda göstərir ki, onun normaları hərbi quruculuq prinsiplərini möhkəmləndirir, hərbi qulluqçuların fəaliyyətində ümumməcburi davranış qaydalarını komplektləşdirir və inkişaf etdirir.

Hərbi hüquq hərbi münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Hərbi qulluqçuların həyat və fəaliyyətinin bütün tərəfləri hüquqi normalarla tənzimlənilir. Hərbi hüququn mənbələrindən hər biri hərbi hüquq münasibətlərini iştirakçıların davranışını müəyyən edən hüquq və vəzifələr müəyyən edir.

Hərbi hüquq hərbi qulluqçuların təlimi və tərbiyəsinin hüquqi əsasını təşkil edir, yəni: Hərbi hüquqda hərbi qulluqçuların təlim və tərbiyəsi ilə bağlı vəzifələri (məsələlər, şəxsi heyətin fəaliyyət metodu) və normaları müəyyən edilir.

-hərbi hüquqda hərbi işin müxtəlif tərəflərin inkişafına aid zəngin təcrübə toplanmışdır.

-hərbi hüquqda ciddi yerinə yetirilməli olan hərbi texniki bütöv bir təşkilat cəmlənib.

Hərbi hüquq elmi tövsiyələrin qabaqcıl qanun fəaliyyətinə daxil etməyin ən effektiv vasitələrindən biridir.

Hərbi hüquq hərbi hüquq qaydalarının mühafizə vasitəsidir. Hərbi qulluqçular onların üzərinə qoyulan hüquqi vəzifələri yerinə yetirmədikdə, yaxud hüquqlarının həyata keçirilməsində maneəçilik yaratdıqda dövlət məcburetmə tədbiri nəzərdə tutulub. Məcburetmə tədbiri yalnız hüquq pozan şəxsə tətbiq edilir.

Biz hərbi hüququn tərbiyəvi imkanlarından danışmasaq onda: hərbi hüququn sosial rolunun xarakteristikası olmaz.

Hərbi hüququn məzmunu ilə tanış olmaq hərbi qulluqçulara imkan verir ki, onlara qarşı olan tələbkarlığın qanunauyğunluğuna əmin olsunlar, şərti hüquq qaydalarına hörmətlə yanaşsınlar.

Hüququn tərbiyəedici təsiri həm də ona görə qüvvətlənir ki, bütün hərbi qulluqçulara onların milliyətindən, təhsilindən, vəzifəsindən, hərbi rütbəsindən asılı olmayaraq vahid tələblər irəli sürür, bu da hərbi kollektivin möhkəmlənməsinə, rəislərlə-təbə olanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına kömək edir.

Nəticə

Deyilənlərə yekun olaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hüquq mürəkkəb və çoxşaxəli anlayışdır, cəmiyyətdə azadlığın universal məhdudlaşdırıcısı kimi çıxış edir. Hüququn mənbəyinin isə hüquq normalarının ifadə forması kimi başa düşmək olar. Hərbi hüququn anlayışı və mənbələrindən danışarkən Azərbaycan Respublikasında qəbul olunan hərbi qanunvericilik aktlarından söhbət açıırıq. Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra qəbul etdiyi konstitusiyalar (12 noyabr 1995) Silahlı Qüvvələr haqqında qanunu (9 oktyabr 1991-ci il). Hərbi xidmətə çağırışın əsasları haqqında qanununun maddələrindən də istifadə olunur.

Ədəbiyyat

- 1.Voyennoye pravo. Dərslik.
2. F.Səməndərov. Cinayət hüququ.
- 3.Azərbaycan Respublikasının cinayət məəcəlləsi.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
- 5.Hərbi hüquq. Dərslik.
6. A.Quliyev. Hərbi cinayətin şərh.
- 7.Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələr haqqında qanun.
8. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin qarnizon və qarovul xidmətləri Nizamnaməsi. Bakı. Hərbi Nəşriyyatı 1996.
9. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi. Bakı. Hərbi Nəşriyyatı 1997.

10. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət Nizamnaməsi. Bakı. Hərbi Nəşriyyatı 1998.

СОЦИАЛЬНАЯ РОЛЬ ВОЕННОГО ПРАВА В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Гусейнов Фикрет Бехлүл, Бабаева Нурлана Бехлүл

Ибрагимова Ильхама Ариф кызы

Резюме

В научной работе со ссылкой на многочисленные источники авторы исследовали некоторые важные вопросы, связанные с военным правом в вооруженных силах нашей страны. На основе письменных научных документов изучены требования военного законодательства, связанные с регулированием социальной среды в вооруженных силах Азербайджанской Республики. На научной основе исследовано верховенство закона при решении различных конкретных задач, которые могут возникнуть в нашей национальной армии, организованной в соответствии с требованиями современного мира и добившейся многих успехов на военном поприще

SOCIAL ROLE OF MILITARY LAW IN THE ARMED FORCES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Fikrat Huseynov Baxlul, Nurlana Babayeva Baxlul

Ibrahimova Ilhama Arif

Summary

In scientific work with reference to numerous sources, the authors explored some important issues related to military law in the armed forces of our country. On the basis of written scientific documents, the requirements of military legislation related to the regulation of the social environment in the armed forces of the Republic of Azerbaijan have been studied. The rule of law has been researched on a scientific basis in solving various specific tasks that may arise in our national army, organized in accordance with the requirements of the modern world and having achieved many successes in the military field

Rəyçi: dosent Hüseynzadə Zaur

Fiziki tərbiyə və çağırışa qədərki hazırlıq 22 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 3 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 10 yanvar 2023-cü il

UOT:372.

THE METHODS OF TEACHING ESL FOR DIFFERENT AGE CATEGORIES

Adigozalova Nububat Nizami, Mammadova Nigar Elchin,

Aliyeva Nasiba Islam

Ganja State University

niqu23@mail.ru

Adigozelovanububet@gmail.com

Abstract: The present article studies the various methods in language teaching for different English levels of language learners. The study aims to analyze the different approaches to ELT for different age categories as the basis for teaching pedagogy in terms of the trend in teaching, syllabus utilization, materials, and resources, activities in learning, and competency learning.

Key words: Methods of teaching, language teaching, ESL (English as a Second Language), EFL (English as a Foreign Language), basic methods.

Açar sözlər: Tədrisin yolları, dil tədrisi, İİD (İngilis dili İkinci Dil kimi), İXD(İngilis dili Xarici Dil kimi), əsas metodlar.

Ключевые слова: Методы обучения, обучение языка, Английский как Второй язык, Английский как Иностранный Язык, главные методы.

The British Council in 2018 estimated approximately 1.7 billion people were learning and using the English language worldwide in 2015, and the number has grown in the recent years. Therefore, the importance of this article in examining best ESL teaching practices and methods should be obvious. English as a Second Language (ESL), also called English as a Foreign Language (EFL), is an English language study program for nonnative speakers. Most ESL programs have small classes so that students receive individual attention from their teachers. Students study English and participate in the cultural and social activities of the school and community where they study. The goal of an ESL program is to improve the students' level of English. ESL classes teach different language skills, depending on students' English abilities, interests, and needs. Being able to naturally hold conversations with other English speakers can be extremely helpful to ESL studies and abilities. Regularly consuming English media can also help to develop a strong understanding of the language. Watching movies, listening to the radio, or reading books in English can help expose to the language naturally. The learners of the language may be able to expand the vocabulary as they hear and research new words, and they will be able to better construct sentences by watching actors play out their parts or listening to radio hosts dictate the news [1]. Learning games are mostly suitable for teaching **ESL Kids and Teenagers**. There are activities for teaching and practising English grammar, vocabulary, sentences, listening and pronunciation skills. By playing entertainment educational games, students learn English vocabulary, sentence structures, grammar, listening, pronunciation and phonics. There are some ESL Activities: ESL Classroom Games, Memory Games, Spelling Games, Sentence Games, Interactive Board Games, Hangman Games, Jeopardy, Wheel Games, Concentration Games, Matching Games, Car Racing Games, Pirate Games, Crocodile Games, Word Recognition Games [2].

There are free ESL videos for teaching kindergarten and preschool levels on websites. This kind of videos will help ESL teachers to teach vocabulary, grammar and sentence to kids. Teachers can teach their 1st, 2nd and 3rd grader ESL learners new vocabulary, grammar and sentence structures using top quality free animated videos. This kind of videos will help the learners focus longer.

Fun teaching methods for young learners.

Turn lessons into songs

Every English learner, both native and not, is familiar with, at the very least, one classic jingle. Yes, the ABCs are what we turn to for a reminder of what letter comes after Q. Although the middle part (something about *eliemenopee*?) requires a bit more brain power, the song offers English speakers a comfortable reference point for all their alphabetical needs.

Creating visual diagrams to illustrate new vocabulary

Head, shoulders, knees, and toes. These are a whole lot easier to point out on a smiling stick man than to write out in a vocabulary list. Visual devices provide a double whammy, too. Students can enjoy coloring or even adding on to pictures, while also absorbing what the new words they are learning look like. Highlighting, underlining, and circling are all common visual tricks adults use to recall snippets of information. Creating visual diagrams is the same basic idea, so that the little ones can start to visualize what English looks like. As a bonus, students can more easily locate learning aids with distinct colors and illustrations among their folders of messy papers [3].

Review vocabulary through role playing

Think theater class with an English twist. Picking up the role of a police officer or elderly neighbor on the spot can be intimidating to any aged student. However, if you have some fun with it and create a more relaxed expectation for students to act out roles, they'll be less stressed about making mistakes. After all, teaching English to children should be about building up speaking confidence and a solid foundation. The perfect subject-verb-agreement and conjugations can be fine-tuned later! Pick up some wacky wigs, sunglasses, and hats to help students step into character and feel more like they're acting, not just presenting a dialogue.

Weaving in spontaneous or consistent dialogues throughout the lesson What did you do this weekend? By kicking off class with an expected question, a teacher can get students thinking about what they'll say long before class even starts. Natural dialogue also introduces students to everyday vocabulary relevant to their own lives and interests. If a teacher working with a class, rather than a single student, she can also sprinkle in some side conversations with students as they work diligently on differentiating between *I* and *me*.

There are also different methods of teaching English for college or higher education students such as, direct method, grammatical-translational, audio-visual, audio-lingual and communicative method. Each of the methods has certain characteristics, some are more popular and in demand, and some are less so [4].

Direct Method Of Teaching A Foreign Language

The essence of this technique is that the teacher pays more attention to the study of direct spoken language used in daily life. The developers of this method believed that the language of mediation, i.e. the language in which the teaching is conducted, hinders the learning of a foreign language. Thus, students are artificially introduced into the world of language they are learning. The whole lesson is conducted in English, the teacher should also give explanations and new topics in English. Only English literature is used. The role of the teacher in the successful acquisition of knowledge by students is the key to learning English through this method. That is, his speech should be absolutely clear and correct, his pronunciation should be ideal, because the students repeat it constantly after the teacher. Turning a teacher into a native English speaker would be an ideal option for a direct teaching method.

Grammar-Translation Method

The grammar-translation method is the main one in the modern education system. This is a classic method that has been used for decades. Such its prevalence is also due to the fact that most of the teachers themselves were trained using this method. The goal of the grammar-translation method is to learn to read and translate using grammar rules. The disadvantages of this method include the fact that insufficient attention is paid to the lexical part. Learning vocabulary comes down to mechanical memorization of words. Reading and translation is done in strict form. In addition, the texts offered for reading usually refer to complex fiction, therefore, the student only studies the literary language. Once in the language environment, it will be very difficult for him to understand others, even with a good knowledge of the literary language.

Audiovisual And Audio Lingual Techniques

The essence of both methods is to transmit the language through clear structures, memorization occurs through audio and video recordings. The audiovisual teaching method involves illustrating speech with appropriate pictures, that is, students are shown videos, feature films and documentaries in English. In this case, the trainees work simultaneously with two channels of perception - visual and auditory, as a result of which associations arise in the students' heads, which makes it possible to better memorize the language. The purpose of the methods is to master a living, spoken language. Both methods are built on induction -

training passes from the rule for example. Given all of the above, it can be noted that for university students who do not specialize in language learning, audio-lingual and audiovisual methods are suitable only if they are used in combination with other training programs .

Communicative Method

Currently, an increasing number of teachers are turning to a communicative method of learning English. The object of this method is speech itself, that is, such a technique first of all teaches to communicate. The communicative method involves a lot of student activity. The task of the teacher in this case will be to engage in the conversation all those present in the audience. For better memorization and use of the language, it is necessary to download all the channels of perception. The essence of the communicative method is to create real situations of communication. When reconstructing the dialogue, the student has the opportunity to put into practice all the knowledge gained. A very important advantage of the communicative method can be considered that it has a huge variety of exercises: role-playing games, dialogs, simulation of real communication are used here. At first, the communicative method was rejected, but now it again occupies a leading position along with the traditional grammar-translation method. Most teachers of modern universities prefer these two methods, and often they are used in combination. The direct method is rarely used in higher education institutions, partly due to the lack of real native speakers among teachers, and partly because the level of students' preparation after school is too low. The audiovisual and audio-lingual methods in their pure form are not used at all, however, many university and institute teachers conduct classes from time to time based on such methods. This allows you to diversify the general educational program and interest students.

References

- 1 <https://online.maryville.edu/blog/english-as-a-second-language-resources-for-students/>
- 2 <https://www.eslgamesplus.com/>
- 3 <https://www.goabroad.com/articles/teach-abroad/how-to-teach-english-to-young-learners>
- 4 Domashnev A.I. et al. Methods of teaching English at a pedagogical university. M., 1983
- 5 Kerns, B., Elhouar, S., Sterling, M. J., Grant, J. M., McGowan, M., Rubash, A., Neelly, K., & Wolffe, R. (2005). Ten Principles of Effective Teaching and Practical Examples for the Classroom and Blackboard

MÜXTƏLİF YAŞ KATEQORİYALARI ÜÇÜN İNGİLİS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİNİN METODLARI

Adigözəlova Nübubət Nizami, Məmmədova Nigar Elçin, Əliyeva Nəsimə Elçin
Xülasə

Bu məqalədə ingilis dili öyrənənlərin müxtəlif səviyyələri üçün dil tədrisində fərqli üsul və metodlar tədqiq edilir. Tədqiqat pedaqogikanın tədrisi üçün əsas kimi müxtəlif yaş kateqoriyaları üçün İngilis dilinin tədrisinə fərqli yanaşmaları tədris tendensiyası, proqramdan istifadə, materiallar və resurslar, öyrənmə fəaliyyətləri və dil bacarıqların öyrənilməsi baxımından təhlil etmək məqsədi daşıyır.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ ДЛЯ РАЗНЫХ ВОЗРАСТНЫХ КАТЕГОРИЙ

Adigozalova Nububat Nizami, Mammadova Nigar Elcin, Aliyeva Nasiba Elcin
Резюме

В этой статье обучается различные методы в обучение языка для разных уровней обучающихся английского языка. Главной целью является анализировать преподавания исследовательской педагогики для различных возрастных категорий, различных подходов , тенденций обучения английского языка, использование программ, материалов и ресурсов деятельности обучения и языковых способностей.

Rəyçi: fil.f.d Əliyeva Kəmalə Rafiq qızı

Praktik Xarici Dillər kafedrasının 31 yanvar 2023-cü il tarixli iclasının 7 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 02 fevral 2023-cü il

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FELİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

*Hüseynova Şəhla Ələkbər qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*hsehla744@gmail.com

Xülasə: *Frazeoloji birləşmələr hər zaman dilçilikdə daim tədqiqat obyektı olmuşdur. V.Vinoqradov, N.Amosova, A.Smirnitski kimi alimlərin əsərlərində frazeoloji birləşmələrin, həmçinin ingilis dilinin frazeoloji birləşmələrinə dair təsnifatlar verilmişdir. Müasir ingilis dilinin tərkibində olan frazeoloji birləşmələrin təsnifatı bir tərəfdən klassik elmi təsnifatlar əsasında, digər tərəfdən isə müasir ingilis dilinin əsas xüsusiyyətləri əsasında aparılır. Feli frazeoloji birləşmələr isə bu təsnifatda xüsusi yer tutur. Feli frazeoloji vahidlərin arasındakı asılılıq substantivdir.*

Key words: modern English, frazeological units, nominative frazeological associations, substantial dependency

Açar sözlər: müasir ingilis dili, frazeoloji birləşmələr, nominativ frazeoloji birləşmələri, substantiv asılılıq

Ключевые слова: современный английский язык, фразеологические соединения, номинативные фразеологические единицы, субстантивное подчинение

Frazeoloji birləşmə sözün potensial ekvivalentidir. V.Vinoqradovun (1) frazeoloji vahidlərə dair bölgüsündə frazeoloji birləşmə adlandırılan qrup ilk baxışda S.Ballinin təsnifatındakı —frazeoloji qrup və ya —adi birləşmələrə oxşayır. Lakin əslində bunlar bir – birindən kəskin surətdə fərqlənir. Belə ki, V.Vinoqradovun bölgüsündə frazeoloji birləşmə səciyyəsi daşıyan komponentlərdən biri ancaq məhdud sözlərlə frazeoloji cəhətdən —bağlı mənalı daşıyır. İngilis dilinin frazeologiyası üzrə tədqiqat işi aparan N.N.Amosova (2) V.Vinoqradovun bölgüsünün təhlilini verərək yazır ki, buradakı təsnifat vahid bir prinsipə əsaslanmır. Belə ki, iki sumantik qrup, (frazeoloji birləşmə və frazeoloji bitişmə) komponentlərinin mənasından asılı olmayaraq, ümumi mənalının dərk edilməsi dərəcəsinə görə müəyyənləşdirildiyi halda —frazeoloji birləşmələr adı ilə üçüncü qrupa aid edilənlərin tərkibindəki sözün başqa leksik vahidlərlə məhdud şəkildə birləşməsi əlamətinə görə səciyyələndirilir. Amosova yazır ki, V.Vinoqradovun frazeologiya ilə əlaqədar olan məqalələrində frazeologiyanın bir sıra ümumi məsələləri, o cümlədən frazeoloji vahidin daxilən ayrılıqda formalaşması problemi, frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin müxtəlif tiplərinin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər nəzərə alınmışdır. A.İ.Smirnitski (3) ingilis dilinin leksikologiyasına dair dərslərində frazeoloji vahidi məzmun, quruluş və formasına görə sözlə müqayisə edərək onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərir. Müəllifə görə bunların arasındakı ortaq cəhət hər ikisinin dildə hazır şəkildə işlədilən material olmasından, fərqli cəhət isə bunların formalaşmasından, yəni sözün tam şəkildə formalaşmasından, frazeoloji vahidin isə komponentlərinin birlikdə deyil, hər birinin ayrılıqda formalaşmasından ibarətdir. A.İ.Smirnitski frazeoloji vahidlərin quruluşca tiplərini, onların komponentləri arasındakı fərqli cəhətləri, frazeoloji vahidlərin müxtəlif funksiyalarında işlənən tiplərin müəyyənləşdirməyə xüsusi fikir verir. Müəllif bu qəbildən olan sabit birləşmələri quruluş cəhətdən —birzəvəlillik yəni bir tam mənalı sözlə bir köməkçi sözün birləşməsindən düzənlər, —çoxzəvəlillik yəni ikidən çox tam mənalı sözün bir köməkçi sözlə birləşmələrindən yarananlar olmaq üzrə qruplaşdırılır. Bundan başqa o, ingilis dili frazeoloji vahidlərini üslubi cəhətdən də nəzərdən keçirmək, iki qrupa ayırır. 1-ci Qrup üslubi cəhətdən neytral olub məcaziliyini itirənlər. Məsələn: To get up, to fall in love. 2-ci Qrup ideomlar. Məsələ: Take chair.

Frazeoloji vahidlər söz birləşməsinin xüsusi tipi olarsalar da onlarda dilin iki ən mühüm xassəsi təzahür edir :bunlar dili işarəvilik və ifadəlilik xüsusiyyətləridir.Demək lazımdır

ki,həmin xüsusiyyətlər dilə daxil olan leksemlər müvafiq frazeoloji vahidlər üzərində öz möhürünü qoyur.Həmin xüsusiyyətin təzahür formalarından biri də frazeoloji vahidlərin ismi və feli birləşmələr şəklində formalaşmasıdır.

Feli frazeoloji birləşmələr onlarda felin təşkiledici rolu ilə bağlıdır.İngilis dilində feli frazeoloji birləşmələr ismi frazeoloji birləşmələrlə müqayisədə daha sadə quruluş nümayiş etdirir.Belə ki,felin cümlədə əsas sintaktik vəzifəsi xəbər funksiyasıdır.Həmin vəzifəni yerinə yetirdiyi hallarda fel əlaqəyə girdiyi sözlərlə ifadə olunmuş sintaktik münasibətlərini saxlayır.

Feli frazeoloji birləşmələrdən aşağıdakıları qeyd edə bilərik.Add yaxud (lend) wings “tezləşdirmək”,”tələsdirmək”;lift (move,raise yaxud stir)finger -əlini ağdan-qaraya vurmamaq”, “barmağını belə tərپətməmək”;close one’s eyes “gözünü yummaq” və s.

İsmi frazeoloji birləşmələrdə olduğu kimi , feli frazeoloji vahidlərin yaranmasında insanın bədən üzvlərinin adları mühüm rol oynayır.İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji materillərində nəzərə çarpan bəzi konstruktiv fərqlərlə yanaşı,müvafiq bədən üzvlərinin adlarının(eye,head,heart:göz,baş,ürək və s.) işlənməsi nəzəri cəlb edir.Misallar:open smb’s eyes “kiminsə gözünü açmaq”,hang(hang down)one’s head “başını aşağı salmaq”,burnunu sallamaq” və s.

Nominativ frazeoloji vahidlər əşya, hadisə, hərəkət, hal – keyfiyyət və s. bildirən sabit söz birləşmələridir. Nominativ frazeoloji vahidlərin aşağıdakı növləri vardır: Substantiv, sifət, zərf və fel.

Feli frazeoloji vahidlərin arasındakı asılılıq substantivdir. Sifət və zərf frazeoloji vahidlərin komponentləri arasındakı asılılıq daha mürəkkəbdir. Feli frazeoloji vahidlərin bir qismi nominativ – kommunikativ birləşmələrinə aiddir. Feli frazeoloji vahidlər aşağıda göstərilən üç halda nominativ birləşmələrə aid ola bilər.

1. Əgər fel frazeologizm tərkibində məchul işlənirsə. Məsələn: Drik like a fish – tuluğuna doldurana qədər içmək; Play with loaded dice – çirkin oyun oynamaq; Stard one’s ground – mövqeyini əldən verməmək və s.

2. Frazeologizm tərkibində fel məlum növdə işlənmədikdə. Məsələn: Be enthroned in the hearts – ürəkdə aktiv olmaq; Be gathered to one’s fathers – babalarının yanına yollanmaq; o dünyaya köçmək; Be reduced (worn) to a shadow – bir dəri bir sümüyə dönmək.

3. Əgər frazeoloji vahid məchul növdə olan fellə onun hal və hərəkət ifadə edib, etməməsindən asılı olmayaraq, cümlə əmələ gətirmədikdə. Məsələn: Be paid on the nail – nəqd pula dərhal almaq və s. Nominativ birləşməyə daxil olan feli frazeoloji vahidlərin komponentləri arasında 4 asılılıq vardır:

1. Sabit asılılıq; Chatter like a magpie – sağsağan kimi şaqqıldamaq,

Fish in tronbad waters – bulanlıq suda balıq tutmaq,

Make a montain out of a mole hill – milçəkdən fil düzəltmək

Smell a rat – xoşagəlməz şey duymaq,

Strike while the iron is hot – dəmiri isti-isti döymək və s.

2. Sabit variantlı asılılıq

3. Sabit variantlı dəyişən asılılıq

4. Sabit – dəyişən asılılıq

Əgər məchul növdə olan felli frazema cümləyə transformasiya edilərsə, feli frazeoloji vahidlər nomanativ – kommunikativ birləşmələrə aid olur. Feli nominativ – kommunikativ frazeoloji vahidlərdə component asılılığının 4 növü var:

1. Sabit transformasiya asılılığı: break the ice – the ice is broker.

2. Sabit variantlı transformasiya asılılığı: cross (pass).

3. Sabit variantlı dəyişən transformasiya asılılığı: cast (shed, throw, or turn) light on (or upon) something – light is cast (shed, thrown, turned) on (upon) something – aydın etmək, işıqlandırmaq.

4. Sabit – dəyişən transformasiya asılılıq: lead somebody the nose – somebody is led by the nose.

Elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onların tərkibində iki əvəzliyin işlənməsi və onların əvəzlənməsi mümkündür:

One's – one : have (keep) one's wits about one – özünü itirməmək, ayıq olmaq;

One's – somebody : give the edge of one's tongue to somebody – bir kəslə kəskin danışmaq one's – something : try one's hand at something – bəxtini sınamaq.

One's – one's, have(speak with or put) one's tongue in one's cheek – istehza ilə, məsxərə ilə danışmaq. Oneself – somebody : put one self right with somebody – özünü təmizə çıxarmaq;

Oneself - somebody's: put oneself into somebody's hands – özünü ələ vermək;

Həmin frazeoloji vahiddə something və one əvəzliliklərinin də işlənməsi mümkündür:

Put something, out of somebody head ; put somebody or something : out of one's head – bir şeyi başından çıxarmaq;

Eyni frazeoloji vahid tərkibində iki əvəzliyin geniş yayılmış birləşmələrdə əvəz olduğu feli frazeoloji vahidin işlənməsinə aid bir neçə misala nəzər salaıq;

One's – one – We had his with about him;

He wasn't giving anything a way (G.Freen) She must keep her wits about her. She must have courage (U.S.Maugham) One's something ;... I'd rather try my hand of brokerage (Th.Dreiser) We's just an adventurer trying his hand at any thing for tuppence. (G.B.Priestley)

Ədəbiyyat

1. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М., 1977. - С. 140-161
2. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. - М.: ЛИБРОКОМ, 2010. - 216 с.
3. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка М.: Московский Государственный Университет, 1998. - 260 с.
- 4.Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca – ingiliscə - rusca frazeoloji lüğət, Bakı: Nurlan, 2006, 863 s. <http://www.balinagroup.com/download/nigar.pdf>
- 5.Frazeoloji çoxmənalılığın tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika Elmipraktik konfransın materialları. Bakı: ADU, 2014, s. 25-28
6. Polysemantic Phraseology in English // Вестник КазНУ, Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, 2014, № 4-5 (150-151), с. 70-73
7. Семантическая структура многозначной фразеологической единицы // Хабаршы Вестник. Qazağıstan, Astana, 2014, № 10 (24), с. 43-48.

VERBAL PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE MODERN ENGLISH LANGUAGE

Huseynova Shahla Alakbar
Summary

Phraseological associations have always been a subject of research at all times in linguistics. V. Vinogradov, N.Amosova, A.Smirnitsky, and also the classographies of phraseological associations, as well as the phraseological units of the English language. The classification of phraseological units in the modern English language is based on classical scientific classifications on the one hand, and on the other hand, on the basis of the essential features of contemporary English. The phraseological associations of verb take a special place in this classification. The reason for this is the English language specificity.

ГЛАГОЛЬНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Гусейнова Шахла Алекпер кызы
Резюме

Фразеологические ассоциации во все времена были предметом исследования в языкознании. В. Виноградова, Н. Амосовой, А. Смирницкого, а также классографии фразеологических ассоциаций, а также фразеологических единиц английского языка. Классификация фразеологических единиц в современном английском языке основана, с одной стороны, на классических научных классификациях, а с другой - на основе существенных признаков современного английского языка. Особое место в этой классификации занимают фразеологические ассоциации глагола. Причиной этого является специфика английского языка.

Rəyçi: f.ü.f.d. Əliyeva Kəmalə Rafiq qızı

Praktik xarici dillər kafedrasının 10 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 fevral 2023-cü il

UOT:81.

DİL TƏLİMİ PROSESİNDƏ KOMMUNİKATİV, LİŊVİSTİK, KULTUROLOJİ BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI

dosent Quliyeva Tahirə Abdurəhman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Dil normaları üçün ölçü olan yüksək mədəni nitq böyük istedad və mütəmadi vərdiş hesabına yaranır və məntiqli, səlis, aydın danışığa istiqamət verir. Bu isə şəxsiyyətin özünüifadəsində, dilə hansı səviyyədə yiyələnməsində vacib şərt sayılır və düşüncələrin ədəbi dil normalarına uyğun verilməsinə geniş imkanlar açır. Müəllim kurs boyu şagirdlərin mədəni nitq haqqında hansı bilik və bacarıqlara yiyələndikləri barəsində sorğu təşkil edir. Şagirdlər öz münasibətlərini bildirirlər. Müəllim hər bir fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında hansı amillərin önəmli əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlı fikir mübadiləsi təşkil edir.*

Açar sözlər: dil təlimi, təhsil, bilik, bacarıqlar, norma, ünsiyyət, mədəniyyət, şəxsiyyətyönümlük

Ключевые слова: языковая подготовка, образование, знания, навыки, нормы, общение, культура, ориентация личности

Key words: language training, education, knowledge, skills, norms, communication, culture, personality orientation

Bugünkü qloballaşma, mədəniyyətlərarası proseslər dövründə Azərbaycanın beynəlxalq aləmə sıx inteqrasiyası şəraitində yüksək səviyyəli, savadlı kadrların yetişdirilməsində təhsilin roluna, təhsilalanın qazandığı bilik və bacarıqların keyfiyyətinə böyük diqqət yetirilməlidir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, “təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir” (7).

Hər bir fərdin şəxsiyyət kim formalaşmasında dil amili başlıca rol oynayır. Şəxsiyyətin özünüifadəsində isə dilə hansı səviyyədə yiyələnmə vacib şərt sayılır və düşüncələrin ədəbi dil normalarına uyğun verilməsinə geniş imkanlar açır. Deməli, nitq həm də insanın daxili

aləminin göstəricisidir. Bu istiqmətdə aparılan məşğələdə şagirdlər görkəmli şəxsiyyətlərin dil, nitq, söz haqqındakı fikirlərindən nümunələr gətirməklə öz mövqelərini bildirirlər. Bunun üçün müəllim sinfi müvafiq kitab və vəsaitlərlə təchiz etməli, şagirdlərinə onlarla işləmək bacarığı aşılamalıdır.

Orta məktəblərdə Azərbaycan dili fənninin əsaslandırılması ilə bağlı «milli kurikulum»da qeyd olunur ki, təlimdə «...düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, ...ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması, Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması təmin olunur». (1. s, 3)

Fənn proqramının (kurikulumunun) nitqin fəaliyyət növlərini özündə ümumiləşdirən “Dinləyib-anlama və danışma”, “Oxu”, “Yazı” və dilin linqvistik əsasları ilə bağlı ən zəruri bilik və bacarıqları nəzərdə tutan “Dil qaydaları” məzmun xətləri üzərində qurulması təlim prosesində kommunikativ, linqvistik, kulturoloji sərəşlər əldə etmiş şagird şəxsiyyətinin tərbiyə olunaraq müstəqil həyata hazırlanmasını önə çəkir.

Nəticəyönümlü, həyati mahiyyət daşıyan belə bir yanaşma ümumi təhsilin bütün sinifləri, o cümlədən X-XI sinflər üçün işlənmiş məzmun standartlarında yüksələn xətt ilə sadəcə mürəkkəbə doğru əksini tapmışdır. Təmayül sinflərdə dərslənkənar məşğələ kimi nəzərdə tutulmuş “Nitq mədəniyyəti” kursu da Azərbaycan dili təlimində qazanılmış bilik və bacarıqların praktik səviyyədə möhkəmlənməsinə, məntiqi və tənqidi təfəkkürə əsaslanan mədəni nitq qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edir. Tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük ümumi təhsilin müasir məzmununun didaktik əsasını təşkil edir. Yeni çərçivə sənədi bu prinsiplərin üzərində qurulur (4). Sənəd öz məzmununda ümumi təhsil üzrə təlim nəticələrini və məzmun standartlarını, ümumi təhsilin hər bir pilləsində (ibtidai, əsas, orta) tədris olunan fənləri, həftəlik dərslər və dərslənkənar məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkili, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, fənn kurikulumlarının strukturunu əhatə edir.

Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran ən başlıca vəzifə dil haqqında elmin müxtəlif bölmələrinin əsas sahələrini tədqiq etmək, ən mühüm, zəruri normaları, qayda və qanunları öyrətməklə yanaşı şagirdlərin dərk etmə, düşünmə və fikrini anlama qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir (6).

Orta məktəb şagirdlərinin şifahi nitqi üzərində aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, onların əksəriyyətinin oxusu və danışığı müasir tələblərə cavab vermir. Monotonluq, süslük, həddindən artıq və ya aşağı sürətlə danışmaq, oxumaq, diksiyanın pozulması, kitab tələffüzü, intonasiyaca kasıblıq, ifadəlilik yaradan fonetik, leksik, qrammatik normalara əməl olunmaması və s. müşahidə olunur. Bu qüsurlar, ilk növbədə, şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi üzərində məqsədəuyğun və sistemli iş aparılmaması ilə bağlıdır. Nitq mədəniyyəti elmi tədris fənni kimi normadan alınan dil haqqında məlumata əsaslanır. Son zamanlar orta və ali məktəblərimizdə nitq mədəniyyətinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu müasir dövrümüzdə, xüsusən, vacib və zəruri məsələlərdəndir. Çünki dilimizin, mədəniyyətimizin, mənəvi həyatımızın çiçəklənməsinə real imkanlar yarandığı indiki dövrdə xalqımıza yüksək ixtisaslı ziyalılar daha çox lazımdır. Tədris müəssisələrində nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın öyrədilməsi, ifadəli danışmaq və düzgün yazı vərdişləri qazanılmasında Nitq mədəniyyətinin mövzusu bütövlükdə, şifahi və yazılı dilin norma problemlərindən ibarətdir. Nitq mədəniyyəti baxımından fonetik norma odur ki, ədəbi dildəki danışmaq səslərinin hamısı bu dilin bütün daşıyıcıları üçün ümumi olsun. Fonetik norma ümumiliyi həm şifahi nitqin, həm də yazının vahidliyi prinsipi üçün zəruri şərtlərdəndir.

Nitq mədəniyyətində leksik normaların müəyyənlişməsinin də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Leksika dilin gündəlik materialı olduğuna görə onda dəyişmələr də tez-tez baş verə bilər. Mənəvi köhnəlib arxaıqlaşan sözlər fəaliyyətdə olan dil üçün

norma deyildir. Çünki onlar başa düşülmür, heç bir ciddi əhəmiyyət daşıyır. Ədəbi dilin norması hər hansı əcnəbi sözü işlətməyə yol vermir.

Dildə mövcud qanunauyğunluqlar əsasında sözlər müəyyən tərkib hissələrdən ibarət olur. Bu hissələr morfoloji kateqoriyalara əsaslanır və morfoloji normaların məcmusu hesab olunur. Morfoloji normalara sözlərin müəyyən hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, şəxs, zaman və s. şəkilçilər qəbul etməsi, şəkilçilərin ahəng qanununa uyğun olaraq söz köklərinə artırılması və s. daxildir. **(3, s.146)**

Nitq mədəniyyətinin inkişafında, ədəbi dil normalarına düzgün əməl olunmasında, orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının düzgün tətbiqində məktəbin, kütləvi informasiya vasitələrinin (radio və televiziya verilişlərinin, dövrü mətbuat, kino, teatr), bədii və elmi əsərlər və tərcümə ədəbiyyatının, mütaliənin rolu böyükdür.

Mətbuat və tədris müəssisələri arasında qırılmaz mənəvi körpü var. Şagird və tələbələr Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını təkcə dərslər və qrammatikalardan yox, mətbuat vasitələri ilə də öyrənirlər. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normalarının öyrənilməsində, mənimsənilməsində və yayılmasında bunlar həlledici rol oynayır.

Şifahi dilin normaları fonetik hadisə və qanunlarda, o cümlədən sözlərin, şəkilçilərin, söz birləşməsi və cümlələrin tarixən formalaşma proseslərində əks olunur. Yazılı dilin normalarına isə müasir proseslər də daxildir. Buraya, hər şeydən əvvəl, qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin, morfoloji vahidlərin, abreviaturların, həmçinin sözlərin yazılışındakı mətni normalar (böyük-küçük hərflər, sətirdən-sətirə keçid, durğu işarələri, bitişik və ayrı yazılmaq), alınma sözlərdə unifikasiya normaları, leksik-terminoloji vahidlərdə alınma və əvəzetmə normaları, o cümlədən sintaktik konstruksiyalarda ardıcılıq normasına aiddir **(2, s.6)**.

Nitq insanın daxili aləminin göstəricisidir. Dil normaları üçün ölçü olan yüksək mədəni nitq böyük istedad və mütəmadi vərdiş hesabına yaranır və məntiqli, səlis, aydın danışığa istiqamət verir. Bu isə şəxsiyyətin özünüifadəsində, dilə hansı səviyyədə yiyələnməsində vacib şərt sayılır və düşüncələrin ədəbi dil normalarına uyğun verilməsinə geniş imkanlar açır. Müəllim kurs boyu şagirdlərin mədəni nitq haqqında hansı bilik və bacarıqlara yiyələndikləri barəsində sorğu təşkil edir. Şagirdlər öz münasibətlərini bildirirlər. Müəllim hər bir fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında hansı amillərin önəmli əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlı fikir mübadiləsi təşkil edir. Məşğələnin əsas ideyası mədəni nitqin insanın ictimai və şəxsi həyatında oynadığı mühüm rolun müəyyənlişməsi ilə əlaqələndirilir. Söylənilən fikir və mülahizələr şagirdlərin ümumi inkişafını xarakterizə edir. Müəllim qrup üzvlərinə kursun əhəmiyyəti, burada qazanılan bacarıqlar, səriştələr barəsində bir qəzet nömrəsi hazırlamağı tapşırır.

Müəllim kursun məzmun və formaca təkmilləşdirilməsi yolları haqqında şagirdlərin baxışlarını, təklif və rəylərini öyrənir. Yeni tədris ilində onlara uğurlar arzulayır və daim düşüncə ilə danışmağı, nitqlərinə nəzarət etməyi tapşırır.

Ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin hər bir vətəndaş qarşısında qoyulmuş mühüm tələb olduğu açıqlanmalıdır. Şəxsiyyətin ictimai həyatda nüfuz qazanmasında, davranışında, özünü ifadə etməsində mühüm rol oynayan mədəni nitq amilini təmin edən cəhətlər (düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, ifadəlilik, təmizlik, zənginlik, yığcamlıq və s.) üzərində dayanılmalı, gözəl nitqə yiyələnməyin faydası barəsində söylənilmiş müdrik kəlamlar, hikmətli deyimlər xatırlanmalı, müzakirə edilməlidir.

Müzakirələr qruplar arası dialoq şəklində də aparıla bilər. Bu zaman görkəmli söz ustalarının, dilçi alimlərin, ictimai xatimlərin əsərlərindən götürülmüş nümunələrə istinad edilməlidir. Müəllim müzakirə prosesini izləməli, ona lazımı istiqamət verməli, yeri düşdükcə, mədəni nitqə yiyələnməyin faydası ilə bağlı deyilmiş sitatlar gətirməklə fikir mübadiləsini dolğunlaşdırmalıdır.

Müəllim məşğələni bir nitq nümunəsinin səsləndirilməsi ilə başlaya bilər. Şagirdlər dinlədikləri nümunəni xüsusiyyətlərinə görə səciyyələndirib fikir və mülahizələrini bölüşürlər. Müəllim sinfin diqqətini mədəni nitqə verilən tələblərə yönəldərək şagirdlərinə nitqin düzgünlüyü və dəqiqliyi üzərində ayrıca dayanmağı məsləhət görür. İrəli sürülən hər bir fikir qeydə alınır və yekunda nitqin düzgünlüyünü şərtləndirən amillər: dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları, nitqdə səbəb-nəticə əlaqəsinin gözlənilmə ardıcılığı, fakt və hadisələrin həqiqiliyi, inandırıcılığı və s. müəyyənləşdirilir və konkret nümunələrlə əsaslandırılır. Dərslərdə *Azərbaycan dili – milli varlığımız və əvəzsiz mənəvi sərvətimizdir* mövzusunda 1 saat ayrılmışdır. Belə məşğələləri disput şəklində aparıla bilər. Mövzu elan edildikdən sonra şagirdlərin müvafiq mənbələr, xüsusilə də “Azərbaycan dili” haqqında verilmiş dövlət fərmanları ilə tanış olmalarına, onlar üzərində iş aparmalarına vaxt ayrılmalıdır. Bundan sonra hər bir şagird Azərbaycan dili haqqında təəssüratlarını yoldaşları ilə bölüşməlidir. Müəllim çalışmalıdır ki, söylənilən fikirlər bir-birinin məntiqi davamı kimi irəli sürülsün, təkrar xarakteri daşımasın. Fikirlərin çevik və aydın ifadəsi, dil normalarına uyğunluğu nəzarətdə saxlanılmalıdır. Lakin hər bir şagirdə fikrini ifadə etmək imkanı yaradılmalıdır. Yanlış fikr və mülahizələrə, nöqsanlı nitqə digər şagirdlərin özləri münasibət bildirməli, düzəlişlər edilməlidir. Bu cür yanaşma həm Azərbaycan dili haqqında şagird biliklərinin dərinləşməsinə, həm də təcrübə əsasında nitq qabiliyyətlərinin, müzakirələrdə iştirak etmək mədəniyyətlərinin formalaşmasına zəmin yaradır. Mədəni nitqi korlayan amillər sırasında yersiz işlədilən alınma sözlər, dialekt sözlər, vulqarizmlər ayrıca qeyd edilir. Məşğələ zamanı verilmiş hər hansı bir mövzu ilə bağlı (məsələn: *“Xeyirxahlıq nədir?”*, *“Təvazökarlıq yüksək insani keyfiyyətdir”* və s.) çıxış hazırlamaq və onu şifahi şəkildə təqdim etmək tapşırığı verilir.

Nitqdə sinonimlərdən, antonimlərdən, məcazlardan, frazeoloji birləşmələrdən, aforizmlərdən yerli-yerində istifadə nitqin zənginliyindən xəbər verir. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, nitqin zənginliyi natiqin dünyagörüşündən, mütaliə qabiliyyətindən, dilimizin söz ehtiyatına bələdlik səviyyəsindən çox asılıdır. Nitqin zənginliyi həm də intonasiyaya düzgün riayət edilməsi ilə əlaqədardır. Cəsin tembrindən, tonundan, fasilədən, vurğudan faydalanmaq dinləyicilərin natiqə diqqətlə qulaq asmalarını təmin edən vasitələrdəndir. Ən əsası, nitqin zənginliyi nitqin dolğun məzmununda olması ilə şərtlənir.

“Sağlam həyat tərz-i” - Müasir gənclər üçün sosial maraq doğuran məşğələ mətnin dinlənilməsi üzərində qurulur. Mətnin strukturu belə bir sxemə uyğun olmalıdır:

→ *fikir və mülahizələri əks etdirən tezislər* → *onları faktlarla arqumentləşdirən şərhlər* → *yekun nəticələr*.

Müzakirə mərhələsində mövzunun aktuallığı, cəmiyyət üçün nə dərəcədə faydalı olması məsələləri açıqlanır. Daha sonra müəllim diqqəti mövzunun ifadə olunduğu mətnə yönəldir. Mətnin bitkinliyini təmin edən vasitələr: məna və kompozisiya bütövlüyü, mətnini hissələri: giriş, əsas (inkışaf) və nəticə hissəsi üçün səciyyəvi cəhətlər təhlilə cəlb edilir. Həmçinin mətnin tərkib hissələrini bağlayan vasitələr üzərində dayanılır. Bundan əlavə, mətnə əsas fikrin çatdırılmasında mühüm rol oynayan açar sözlər, aparıcı ideyaları ifadə edən cümlələr araşdırılır. Müzakirə prosesindən sonra konkret vaxt müddəti ərzində eyni və ya yaxın bir mövzuda yazılı bir mətn hazırlamaq tapşırılır. Daha tez yekunlaşdırılan 1-2 təqdimat dinlənilir və bütün sinflə təhlil edilir. Bundan sonra şagirdlərin maraq dairəsində olan hər hansı bir mövzu ilə bağlı (məsələn, *“Yaşlılara qayğı hamının borcudur”*) söyləyəcəkləri nitqin planı tutdurularaq təhlil edilir. Şagirdlər artıq Azərbaycan dili dərslərində üslub, növləri və onları səciyyələndirən xüsusiyyətlər haqqında müəyyən biliklər əldə etmişlər. Müəllim həmin bilgilərə stinad etməklə müxtəlif nitq situasiyalarında üslubi amillərin nəzərə alınması məsələlərinə toxunur və təqdim etdiyi mətn nümunələrinin (imkan olarsa, səs yazılarının) hansı üsluba aid olduğunu müəyyənləşdirməyi tapşırır. İş qruplarla iş

formasında yerinə yetirilməlidir. Belə ki, bədii, publisistik, elmi, məişət, rəsmi üsluba aid mətn nümunələri üçün xarakterik cəhətlər şagirdlərin özləri tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Müəllim şifahi və yazılı nitq normaları üzrə iş aparkən Ulu öndər Heydər Əliyevin çıxışlarından biri üzərində də qura bilər. Səs yazısı və ya videogörüntülər dinləndikdən sonra müasir dövrün siyasi liderlərindən biri kimi Heydər Əliyevin nitqini səciyyələndirən xarakterik cəhətlər şagirdlər tərəfindən qeydə alınır və şərh olunur. Bu zaman səsə tempri, natiqin söz seçimi, mimika və jestləri, auditoriyanın səviyyəsi, emosional durumu kimi mühüm amillər ayrıca götürülməlidir. Müəllim şagirdlərin fikir axını istiqamətləndirməli, onları düzgün mühakimə yürütməyə sövq etməlidir. Məşğələnin sonunda siyasi natiqliyə xas cəhətlər ümumiləşdirilməlidir. Bu da müəllimə ilboyu keçirilən məşğələnin şagirdlərin mədəni nitq bacarıqlarının inkişafına nə dərəcədə təsir etdiyini müəyyənləşdirməkdə kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (milli kurikulum). «Kurikulum», 2008, №1
2. M. Yusifov. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, “Mütərcim”, 1998
3. Süleyman Hüseynov. Nitq mədəniyyəti. Dərslik. Bakı, 2010
4. Azərbaycan Respublikasında «Ümumi Təhsilin Konsepsiyası», «Azərbaycan məktəbi», 2007, №2.
5. A. Mehrabov. Təhsil prosesinin metodoloji problemləri. TPI-nin Elmi əsərləri, 2008, №3.
6. 2017-2018-ci dərəcə ilində tam orta təhsilin təmayüllər üzrə təşkil olunduğu ümumi təhsil müəssisələrinin X sinifləri üçün “Nitq mədəniyyəti” fakültativ kurs PROQRAM. Bakı -2017
7. (Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. “Azərbaycan” qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il.)

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ, ЯЗЫКОВЫХ, КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ НАВЫКОВ В ПРОЦЕССЕ ЯЗЫКОВОЙ ПОДГОТОВКИ

Кулиева Тахира Абдурахман кызы

Резюме

Высококультурная речь, являющаяся мерилем языковой нормы, создается благодаря большому таланту и регулярной привычке и приводит к логичной, беглой, ясной речи. Это считается важным условием самовыражения личности, на каком уровне я владею языком, и это открывает широкие возможности для выражения мыслей в соответствии с нормами литературного языка. В ходе курса преподаватель организует опрос о том, какие знания и умения приобрели студенты о культурной речи. Студенты прекращают свои отношения. Педагог организует обмен мнениями о том, какие факторы важны в формировании каждого человека как личности

FORMATION OF COMMUNICATIVE, LINGUISTIC, CULTURAL SKILLS IN THE PROCESS OF LANGUAGE TRAINING

Guliyeva Tahira Abdurahman

Summary

High cultured speech, which is a measure for language norms, is created due to great talent and regular habit and leads to logical, fluent, clear speech. This is considered an important condition for the self-expression of the personality, at what level I master the language, and it opens up wide opportunities for expressing thoughts in accordance with the norms of the literary language. During the course, the teacher organizes a survey about what knowledge and skills the students have acquired about cultural speech. Students end their relationships. The teacher organizes an exchange of ideas about which factors are important in the formation of each individual as a personality.

Rəyçi: dosent Hüseynova Gülrux

Azərbaycan dili kafedrasının 15 mart 2023-cü il tarixli iclasın 14 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 mart 2023-cü il

UOT:82.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSUZADƏ YARADICILIĞINDA MİLLƏTİN FORMALAŞMASINA MÜNASİBƏT

Musayeva Kəfiyə Rəşid qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: Azərbaycan xalqının sosial-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində görkəmli ictimai-siyasi xadim, istedadlı alim, mütəfəkkir, publisist, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin özünəməxsus yeri və rolu vardır. SSRİ dağıldandan sonra M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və sosial-siyasi ideyaları tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etmiş, yeni dövrdə Azərbaycanın sosial-siyasi, mədəni-mədəni problemlərinin həllində bu görkəmli dövlət xadiminin mədəni irsindən hərtərəfli istifadə olunmağa başlanmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin ölməz ideyaları 70 illik fasilədən sonra müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanda siyasi-ideoloji qiymətini almağa qədəm qoymuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin həyatı, siyasi baxışları, dövlətçiliyə dair fikirləri, milli və siyasi məfkurədən doğan publisistikası, elmi-fəlsəfi, etik, estetik düşüncələri və s. diqqət mərkəzindədir. M.Ə.Rəsulzadənin sosial-siyasi, sosial-fəlsəfi, etik-estetik baxışlarının Azərbaycan sosio-mədəni münasibətlərinin inkişafında yerini və rolunu görürük. M.Ə.Rəsulzadənin irsinin, ideyalarının bu gün daha incəliklə və yeni formada reallaşması zərurəti hiss edilməkdədir. Bu ideyaların cəmiyyətin milli ideologiyasına çevrilməsi yeni nəsilin milli şüurunun və sağlam mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələsində müvafiq qurumların işinə kömək edə bilər.

Açar sözləri: yaradıcılıq, sosial-siyasi, fəlsəfi, milliyyət, ictimai-siyasi xadim, problem, dünyagörüşü

Ключевые слова: творчество, общественно-политический, философский, национальность, социально-политический деятель, проблема, мировоззрение

Key words: creativity, socio-political, philosophical, nationality, socio-political figure, problem, worldview

M.Əmin millət ilə dinin fərqlərini göstərərək millətin başlıca əlamətinin dil olduğu qənaətinə gəlmişdir. Onun fikrinə görə, milləti təşkil edən, formalaşdıran bu komponentlərdən ən böyük üstünlüyü dilə verir: «Dil millətin böyük hissəsidir. O, onun zahiri və beynidir. Millətləri bir-birindən ayıran ən böyük əlamət işte bu dil damğasıdır». Rəsulzadə dili milliyyətin əsas amili kimi qələmə verməkdə yanılmırdı. O, haqlı olaraq dili bir millətin varlığının əsas meyarı sayır: «Milliyyətin ümdə rüknünü təşkil edən şey dildir. Dil adətən hər bir heyətin hansı bəşər dəstəsinə mənsub olduğunu göstərən bir lövhədir. Dil milliyyətin hamısını təşkil etməsə də, yüzdə doxsanını vücuda gətirən böyük bir amildir. Bir milliyyəti məhv edib aradan götürmək qəsdində olan siyasilərdə əsl bunun üçündür ki, təmsil (assimilyasiya) əməliyyatı icra edərkən ən birinci fikirlərini dilə verər və ən əvvəl bir millətin dilini yaddan çıxarmağa səy edərlər» (1, 136).

O, millətin formalaşmasında dilin tutduğu yeri belə dəyərləndirir: «Əvət, dil təbiidir, ona görə əsildir, millətlə bərabər hasil olur. Dilsiz bir millət olmadığı kimi, millətsiz də bir dil olmaz. Dil bir milliyyətin yeganə rüknü deyildir. Bir millət vücuda gəlmək üçün dili ilə bərabər digər iştiraklı şeylər də vardır. Fəqət dil bunların ən mühümüdür. Dil milliyyət həyatının ən mütəkamil bir şəklidir. Dil bir millətin ən qiymətli sərvəti, həyatının ən fəyyaz mənbəyini təşkil edir. Bir milləti dildən yaxşı təmsil edən olmaz. Bugünkü milliyyət məfhumuna dillə bərabər din, tarix və ənənə də daxildir. Qədimdə isə «dil» demək «millət» demək hökmündə idi...

Milliyyət naminə vəqə olan mübarizələr bir kərə tədqiq olunarsa, görünər ki, ən çox müdafiə olunan dildir. Milliyyət və mədəniyyəti-milliyə naminə icra olunan mübarizələrin dil və dilə məربut olan məktəb, ədəbiyyat, mətbuat uğrunda olduğu aşkardır. Həqiqətən, dil milləti hər şeydən daha gözəl təmsil edir. Millət dil vasitəsilə bütün məziyyət və

mövcudiyyətini ərz edə bilir. Adəm oğlunun sözü bəzi riyazi və fənni məfhumları andıran əlcəbr və ya kimya əlamətləri kimi ölü hərflər deyildir. Onun qanı, canı vardır. Millətlə bərabər doğar, onunla bərabər yaşar, tərəqqi edir» (2, 48).

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, dil milyonlarla insanların və bir çox nəsillərin müştərək vücudə gətirdikləri bir anlayışdır: «Dil qanlı və canlı, adətən üzvi və zihayət bir vücuddur. Dil millətin canıdır. Dil millətin məntiqi, ruhu və onun şəxsiyyəti-müştərəkəsidir. İştə bunun üçündür ki, bir dili öldürmək, bir milləti öldürmək deməkdir. Və yenə buna görədir ki, hər bir təmsil həməni dili təzyiq etməklə başlar. Dil durduqca, millət də durar, öldümü, millət də canını bağışlar... O, dindən daha bir qüvvətli - ittihad və millətin ən doğru bir müməssili olduğu kimi, millətlərin yeganə vəsileyi-tərəqqisidir də. Millətləri maddətən etilə etdirmək, mədəni və mütərəqqi qılmaq üçün dinlərdən deyil, dillərindən istifadə edilir.» (3, s.234)

Rəsulzadə dil məsələsinə biganə yanaşılmasının faciə ilə nəticələnmə biləcəyini istisna etmir: «Bir millətin həyatında maddətən və mənən bu qədər bir əhəmiyyətə malik olan dili biz Azərbaycan türkləri vaxtilə unutmaq üzrə idik. Tamamilə farslaşdığımız bir zamanlar vardı. Türk ədəbiyyatı bilməzdik. Türkcə əvəmə məxsus bir dil ədd olunur, xass farsı və ərəbi bilməsilə iftixar edərdi. Sonra Füzuli əleyhirrəhmənin təsiri-fəyyazı təxtində yetişən bir çox azərbaycanlı türk şairləri bu təhlükəli nisyanın önünü aldılar, «yaman-yaxşı» bir ədəbiyyat vücudə gətirdilər». Rəsulzadəyə görə, dil daim iki mühüm cəbhəyə malik olmuşdu: «Biri danışiq dili, digəri də ədəbi yazı dili... Dilimizi həqiqətən də millətimizin ruhu və onun vəsileyi-bəqası məqamında görmək istəyiriksə və onu cəmiyyəti-milliyəmizdə ən mühüm bir ittihad və tərəqqi amili ədd edirsək, yazımız ilə danışığımız arasında olan fərqi azaltmalıyıq». Rəsulzadə daha sonra yazır: «Dil millətin yüzdə doxsanını təşkil edir. Dilin səhhət və vücudunu isə yazı mühafizə edir. Yazının mənbəyini də əlifbanın ixtirai təşkil edir». Rəsulzadə dilin inkişafı və yaşaması üçün əlifbanın vacibliyini qeyd edir: «Bizim tam milli olaraq bir əlifbamız yoxdur» (3, 261).

M.Əmin qeyd edir ki, dilimiz türkcədir və türkcə də qalmalıdır: «Ədəbi dil, xalqın anlayacağı dildir. Yazı dili xalqın danışdığı dildən çox uzaq olmamalıdır. Yazı dilinin anlaşılma bir halda olduğunu ədəbi hesab eyləyən dövr çoxdan keçmişdir. İndi bir əsrdəyik ki, hər bir şey ümumiləşdiyi kimi, ədəbiyyat da ümumiləşir. Böylə bir əsrdə məhdud şəxslərə məxsus bir dil ilə yazı yazmaq, əlbəttə, ədəbi hesab olunmaz». Rəsulzadə daha sonra yazır: «Hər dilin bir milliyyəti, bir də beynəlmilliyəti vardır. Milliyyət cəhəti hissiyyətə, beynəlmilliyət cəhəti isə fənniyyətə aiddir. Bir millət özünə məxsus olan hissiyyətini ifadə etmək üçün mütləq öz ana dilində istədiyi qədər lüğətlər tapa bilər, bu şərtlə ki, bu hissələr milli və təbii olsun, əcnəbi bir təsirlə peyvənd olunmuş özgə hissələr olmasın. Halbuki elmi və fənni mənalara ifadə üçün ana dili lüğətləri kifayət etmir. Çünki elm və fənn bir millətin deyildir, millətlərindir. Çünki fənniyyət təbii deyil: sünidir ixtiraidir! Sonradan icad olunan məfhumun bittəb ixtirai bir olmaq da icabatdandır. Dil milliyyət, din isə beynəlmilləliyyət təşkil edir. Biz türk olmaq hesabla dilimizin milliyyəti türkcədir. Müsəlman olduğumuz üçün beynəlmilliyətimiz islamdır».

M.Ə.Rəsulzadə dillə yanaşı, dini də cəmiyyətin, millətin əsas sütunları saymışdır. Onun fikrincə, din və dilsiz cəmiyyət təşəkkül tapa bilməz: «İnsanlar arasında cəmiyyət vücudə gətirən iki mühüm amil vardır. Bunlardan biri din, digəri dildir. Məlum olduğu üzrə din müxtəlif dillərlə mütəkəllim və müxtəlif cinsdən olanları birləşdirdiyi halda, dil ancaq bir növdən və bir cinsdən olan insanları birləşdirir. Dinmi böyük bir amili-ictimaidir, yoxsa dil? Daha vazeh bir təbirlə dinmi mətin cəmiyyət vücudə gətirə bilər, yoxsa dil?» (4, 80).

M.Ə.Rəsulzadə dilin millətin formalaşmasında əsas rol oynadığını göstərməklə yanaşı, dinin mühüm təsirini də etiraf edirdi. Onun fikrincə, din hər nə qədər dildən sonra gələn bir amil isə də bəzi şərait daxilində ondan daha müəssir bir qüvvət şəklini də ala bilər. M.Əmin millətin formalaşmasında islam dininə mühüm yer verməklə yanaşı, dəfələrlə bildirmişdir ki, millətlə din arasındakı fərqlər nəzərə alınmalıdır. Çox təəssüf ki, bu hal özünü indiyə qədər

bürüzə verir. Rəsulzadə uzaqgörənlik edərək deyir ki, din ilə milləti qarışdırmaq olmaz: «Bizdə daima din ilə milliyyəti qarışdırırlar. Saçlı-saqqalı alimlərimiz, başı şapkalı intellidentlərimizdən soruşsanız sən hansı millətdənsən? - deyər ki, müsəlman dinindən. Bu sualın çox az eşidilən səhih cavabını mən böyük bir məmnuniyyətlə, hüzzurlə müftəxir olduğum, rus-müsəlman ünas məktəblərinin imtahan məclisində eşitdim. Bir qızdan soruşdular ki, sən hansı millətdənsən? - türkəm-dedi. Nə dindənsən – deyincə müsəlmanam cavabını verdi. İmtahanlar qurtardı. Ürəklərimiz qürur və sürur ilə dolmuş idi. Artıq biz də istiqbalıdan əmin ola bilərik. Çünki milli işlərimiz doğru yolunu tapır. Əvət, doğru yol. Millətlər ailələrdən təşkil edilir. Ailələrin fərdi qiymətləri sıfır olursa, onların məcmui olan millətlərin qiyməti-məcmui də sıfırdır» (5, 120).

Rəsulzadə daha sonra yazır: «Din hər nə qədər dildən sonra gələn bir amil isə də bəzi şərait daxilində ondan müəssir bir qüvvət şəklini də ala bilər, ümumi bir dil nə qədər dil əhlində ümumi bəzi xislətlər və ideallar tövliid ediyorsa, ümumi bir dinə malik olmaq dəxi o dərəcədə böyük bir təsir icra edə bilər. Müxtəlif din və məzhəblərə malik olan bir dil sahiblərinin «milliyyət» olaraq vahid mədəni bir kütlə vücudə gətirmələri müşkül olduğu halda, bir din və bir dilə malik olanlarca bu müşkülə mütəssəvir deyildir. Dil bir millətin əsliyyəti müəfəzə edə bilər. Fəqət çox kərə də din bir millətin dilinin baqi qalmasına və bu münasibətilə milliyyət fikri və amalının inkişafına səbəb oluyor».

M.Əmin millət və dini bir-birindən ayrı mürəkkəb, anlaşılmaz şəkildə yox, apaydın olaraq tamamlanmasını istəyir. O, din ilə millətin öncə fərqlərini göstərir, daha sonra onların birgə şəkildə çulğalaşa biləcəyini ortaya qoyur. Bunun üçün, öncə müsəlmanlar milli kimliklərini tanımalıdırlar. Rəsulzadə yazır: «Din və onun ehkamı mütədəyyinlərinə anlaşılmaz bir hala gəlsə, verəcəyi faydanı təmin edə bilməz, ruhsuz olar, məişətdən uzaqlaşar, öylə də islam, bir məişət və həyatı-dini olaraq təsis elədiyi halda mütədəyyinləri ilə öz arasına bir məchuliyyət girdi. Bunun nəticəsində islam həyatından və həyatı-islamla yaşamaq gümanında olanlar isə əsil islamdan uzaqlaşdılar. Bunun üçün də müxtəlif islam millətlərindən olan islam mütəfəkkirləri arasında islam deyə tanınan şeyin möhtaci-isləh olduğunu düşünənlər gündən-günə çoxalırlar. Şübhəsiz, bu yolda bir islah lazımdır. Böylə bir islah vücudə gəlməyincə, islam millətləri düçar olduqları ətalətdən müşkül ki çıxırlar. Bu islah həm islamın ümumi mənfəətini, həm də İslam millətlərinin xüsusi faydasına mütəzəmmindir».

Din və dil məsələsində M.Ə.Rəsulzadənin fikirləri, C.Əfqaninin fikirləri ilə üst-üstə düşür. O, dinin roluna yüksək qiymət verir, amma sələfi C.Əfqani kimi üstünlüyü dildə görür: «Din dil qədər mətin və möhkəm ola bilməz. Çünki dil daimidir, başdır. Tərəqqi və təkamül edərsə də, əsaslı bir etirafa, təgyirə uğramaz. Halbuki tarixdə bir çox din dəyişmiş olan millətlər mövcuddur».

M.B.Məmmədzadə də yazır ki, C.Əfqaninin dil və dinlə bağlı fikirləri Rəsulzadəyə ciddi təsir göstərmiş. Ş.C.Əfqani yazır: «İnsanlar arasında əhatə dairəsi geniş olub, bir çox fərqləri bir-birinə bağlayan iki bağ vardır: biri dil birliyi, digəri isə din birliyidir. Dil birliyinin dünyada «bəqa» və «səbatı» şübhə yoxdur ki, daha davamlıdır, çünki qısa müddət ərzində dəyişmiş. Halbuki ikinci belə deyildir: tək bir dildə danışan elə irq görürük ki, min illik müddət ərzində dil birliyindən ibarət olan milliyyətə xələl gətirmədən iki-üç din dəyişir».

Rəsulzadədə dil və din məsələsində üstünlüyü dilə versə də, millətin, milliyyətin formalaşmasında dinin də rolunu qeyd edir: «Dinlərin millətlərin həyatı üzərinə təsirləri vardır. Heç bir millət bu qədər çətin ki, dinsiz yaşaya bilsin. Hələ amme-yi-nas heç bir zaman dinsiz yaşayamaz. Onun fikrinə görə, dinin bir amili-mütərəqqi olması mütəmənnidir. Halbuki, tərbiyəyi-diniyyə inhitata uğrar və dindən xaric bir çox xürafatla məxlut olursa, tədənni amili də olur» Millətin formalaşmasında və tarixində Rəsulzadə adət-ənənələrin də mühüm rol oynadığını qeyd edir: «Milliyyət amillərindən birisi də tarix ilə adət və ənənədir. İləridə bir miknət və qüvvət tapa bilmək üçün millətlər həmə tarixlərindən istimdad edərlər.

Zəif düşükləri, əzilib, inqiraza tərəf çəkildikləri, hətta inqiraz bulub, hər bir iqtidar və qüvvətdən düşmüş olduqları zamanda belə keçmişin qüvvətli və parlaq dəmlərini xatirə salmaqla istiqbal üçün bir ümid bəslərlər. Keçmişini yaxşıcasına tədqiq etmiş olan millətlər daima mazinin ölüb torpaqlar altında çürümüş olan qəhrəmanlarından birər ideal modeli yapıb da, onu gələcəyin bir nümuneyi-həməsəti kəsdirlər" (5, 52).

Onun fikrincə, bir millətin öz tarixini bilməsi qədər qüvvətli birlik və amal ola bilməz. Rəsulzadəyə görə, mədəni millətlərdə tarix, vətən tarixi, millət tarixi ən mühüm dərslərdən biridir: «Vətənin keçmişdə keçirdiyi şanlı günləri və bəşəriyyət aləminə bəxş edə bildiyi səmərəli və faydalı xüsusiyyətləri həmişə tarix dərslər kitablarından başlanaraq övladi-vətənin yadına nəqş etdirilir. Vətən və millət əfradı həmişə müəyyən bir üsul ilə böyük və bəşəriyyətə, mədəniyyətə dəyərli xidmətlər yetirdirmiş olan bir nəsl-nəcibə mənsub olduğuna qənaət yetirərək böyüyür. Haradan gəldiyini, tarixdə nələr elədiyini və nə kimi qüvvələrə malik olduğunu bilib, izzəti-nəfsi ilə istiqbala qarşı bir ümid olaraq yaşayır». Rəsulzadə tarixin millətin həyatında rolunu ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlir: «Tarixi öyrənmək və millət arasında tarix dərslərini təmin etmək ittihad və ittifaqı mövcud olduğu qədər, bəlkə ondan daha artıq, vüqəti-tarixiyyə özü də millətləri qaynadıb qarışdırən bir amildir. Bu xüsusiyyətlərdə başqaları üzərinə hücumlar icra edən təcavüzkar tarixdən çox, başqalarının hücumunu dəf edib də müdafiədə olan tarix faydalıdır».

Millətin formalaşmasında adət və ənənələrin roluna gəlisdə, Rəsulzadə bunu, milliyyətin birləşməsi və saxlanması səbəblərindən biri kimi dəyərləndirirdi. O yazır ki, xalq arasında bəzilərinin adət və ənənələrə biganə yanaşması, onu «ne kulturu» adlandıraraq dəyişdirmək istəməsi, xonça və şamları yolkalarla əvəz etməsi, uşağın anasıyla rusca danışması və anasının bundan fərhlənməsi və s. doğru deyil: «Təsəvvür ediniz dediyim uşağın halını: dil açıb anasıyla rusca danışmış. Atasını mağazadan gələndə yenə onu rusca dindirmiş: həyətdə yoldaşlarını rus görmüş, onlarla o dildə söhbət etmiş, oyun oynarkən rus oyunlarını oynamış, məktəbdə də eyni tərbiyəyə tabe olmuş. Bayramlarda yolka bəzəyib ətrafına da dönüb-dolaşmış, ən axırı da məlumdur ki, daxili Rusiya şəhərlərinin birində ali tərbiyə alıb «obrozovannı» olacaq. Fəqət böylə bir «obrozovannı»dan bizim «neobrozovannı» millət nə gözləyə bilər və o özü istərsə «millətinə» nə kimi fayda yetirə bilər? Heç nə!».

Rəsulzadə millətçiliyin inkişafında və mahiyyətində milli əxlaqın böyük rol oynadığını qeyd edir və onun yerini də dəyərləndirir: «Milli əxlaqa gəlincə, o da fərdlərdən mütəşəkkil böyük bir topluluğun toplu bir halda uyacağı və daima bağlı qalacağı bir takım məşəri ümdə və qaidələridir. Millət hiylələrin, zümrələrin və siniflərin fəvqində olduğu və bunların hamısını içində barındırdığı və qoyununda bəslədiyi üçün heç bir hiylə, zümrə və sinif mənfəətlərinə və ya qayələrinə fəda edilməz. Hələ milli varlığın şəxsi təmayüllərə və qərəzlərə alət və vasitə edilməsi xəyalə belə gətiriləməz». M.Ə.Rəsulzadə daha sonra yazır: «Verilən sözə və yapılan sərbəst anlaşılmalara riayət milli əxlaqın üçüncü ümdəsidir. Haqqı, hüriyyəti, sülhü və demokratiyanı qoruma və müdafiə, zülmə və təcavüzə qarşı dönməz bir cəbhə alma milli əxlaqın dördüncü ümdəsidir. Milli səviyyəni daima yüksək tutma, geriliyə və cəhalətə qarşı savaşa milli əxlaqın beşinci ümdəsidir. Bütün bu ümdələrə riayət edən millətlərə insanlıq camiası, iləri, kultürlü, səciyyəli, zində və istiqbalı parlaq millətlər, deyər, qiymət verir» (3, 226-227).

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987, 368 s.
2. Cəfərov N. Milli ictimai fikir tariximizdən. Bakı: Azərnəşr, 1993, 79 s.
3. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II c., II cildə, Bakı: Şirvanəşr, 2001, 528 s.
4. Rüstəmov İ.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbii-elmi və fəlsəfi fikrin vəhdəti. Bakı: Azərnəşr, 1992, 120 s.
5. Rüstəmov İ.Ə. Həsənbəy Zərdəbi. Bakı: Gənclik, 1969, 186 s.

THE ATTITUDE TO THE FORMATION OF THE NATION IN THE CREATION OF M.A. RASUZADE

Musayeva Kafiya Rashid

Summary

Mahammad Amin Rasulzadeh, a prominent socio-political figure, talented scientist, thinker, publicist, one of the founders of the Azerbaijan Democratic Republic, has a special place and role in the history of socio-political and philosophical thought of the Azerbaijani people. After the collapse of the USSR, M.A Rasulzade's the life and socio-political ideas attracted the attention of researchers, and in the new era, the spiritual heritage of this prominent statesman began to be used in solving the socio-political, spiritual and cultural problems of Azerbaijan. M.A Rasulzade's immortal ideas have gained political and ideological value in Azerbaijan, which regained its independence after 70-year hiatus. M.A Rasulzade's life, political views, views on statehood, publicism born of national and political ideology, scientific-philosophical, ethical, aesthetic thoughts, etc. is in the spotlight. We see the place and role of M.A Rasulzade's socio-political, socio-philosophical, ethical and aesthetic views in the development of socio-cultural relations in Azerbaijan. Today, there is a need to realize the legacy and ideas of M.A Rasulzade in a more subtle and new form. The transformation of these ideas into the national ideology of society can help the work of relevant institutions in the formation of the national consciousness and healthy morality of the new generation.

ВЗГЛЯДЫ М.А РАСУЛЗАДЕ ПО КОНЦЕПЦИЯМ НАЦИЯ И НАЦИОНАЛЬНОСТЬ

Мусаева Кафийя Рашидовна

Резюме

Махаммад Амин Расулзаде, видный общественно-политический деятель, талантливый ученый, мыслитель, публицист, один из основателей Азербайджанской Демократической Республики, занимает особое место и роль в истории общественно-политической и философской мысли азербайджанского народа. После распада СССР жизненные и общественно-политические идеи М.А. Расулзаде привлекли внимание исследователей, и в новую эпоху духовное наследие этого выдающегося государственного деятеля стало использоваться в решении социально-политических, духовных и культурных проблем Азербайджана. Бессмертные идеи М. А. Расулзаде приобрели политическое и идеологическое значение в Азербайджане, который после 70-летнего перерыва вновь обрел независимость. Жизнь М.А. Расулзаде, политические взгляды, взгляды на государственность, публицистику, порожденную национальной и политической идеологией, научно-философскими, этическими, эстетическими мыслями и др. в центре внимания. Мы видим место и роль общественно-политических, социально-философских, этических и эстетических взглядов М.А. Расулзаде в развитии социокультурных отношений в Азербайджане. Сегодня существует необходимость реализовать наследие и идеи М.А. Расулзаде в более тонкой и новой форме. Трансформация этих идей в национальную идеологию общества может помочь работе соответствующих ведомств в формировании национального самосознания и здоровой нравственности нового поколения.

Rəyçi: dosent Afaq Yusifova

UOT:37.

AZƏRBAYCANIN POTENSIALININ GÜCLƏNMƏSİ ƏHALİNİN RİFAHININ YÜKSƏLMƏSİNİN ƏSAS ŞƏRTLƏRİNDƏN BİRİDİR

*Dosent Babayeva Nübubət İsxan qızı, Əliyeva Afaq İsgəndər
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: Azərbaycan potensialının güclənməsi əhalinin rifahının yüksəlməsinin əsas şərtlərindən biri oldu. Qloballaşmaya istiqamət götürən müasir dövlətlər qarşısında duran vəzifə beynəlxalq rəqabətə uyğunlaşmaq bacarığı, ölkənin uğurlu və davamlı inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı deyir: “Biz maddi dəyərlərimizi, iqtisadi potensialımızı insan kapitalına çevirməliyik.”

Açar sözlər: əhalinin rifahı, insane kapitalı, müzəffər, qloballaşma, beynəlxalq rəqabət.

Ключевые слова: благоприятная жизнь народа, человеческий капитал, победоносный, глобализация, международная конкуренция.

Key words: standart of living, globalation, human living, Victorian, international concuration

Azərbaycanın potensialının güclənməsi əhalinin rifahının yüksəlməsinin əsas şərtlərindən biri oldu. Qloballaşmaya istiqamət götürən müasir dövlətlər qarşısında duran vəzifə beynəlxalq rəqabətə uyğunlaşmaq bacarığı, ölkənin uğurlu və davamlı inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrin rəqabət üstünlüyü başlıca olaraq yüksək təhsil amili ilə müəyyənləşən insan potensialının inkişafı ilə bağlıdır. İndiki zamanda ölkəmizin iqtisadi inkişafının təminatı məhz bu sahə ilə əlaqədardır.

Hazırda ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də sürətli dəyişikliklər baş verir. Lakin hələ həll olunmalı bir sıra problemlər qalmaqdadır. Onların aradan qaldırılması yollarını əvvəlcədən müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki əldə olunan yeni biliklər sürətli dəyişikliklər baxımından tez bir zamanda əhəmiyyətini itirir və təhsilin paradiqması ona uyğun olaraq dəyişilir. Məhz bu amilə əsasən insanların əldə etdiyi ali təhsil bilikləri də yeniləşir. Aktual məsələlərdən biri də indiki dövrdə universitetlərdə innovativ ideyaların tətbiqi və beynəlxalq rəqabətə davamlılıq yaratmaqdır. Bunu nəzərə alan dövlətimiz dünyanın bir çox nüfuzlu ölkələrində olduğu kimi, ali təhsil sahəsinə də diqqəti daim artırır.

Müasir mərhələdə ölkəmizin iqtisadi qüdrəti gənclərimizin yeni bilik, bacarıq, informasiya və texnologiyaları qavraması qabiliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Ona görə də Prezident cənab İlham Əliyev mövcud intellektual potensialın zənginləşdirilməsini, elm və təhsil ocaqlarımızın iqtisadi islahatlarla həmahəng inkişaf etdirilməsi məsələsini öz çıxışlarında döənə-döənə aktuallaşdırır.

Əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da elm və təhsilin maddi-texniki bazası, eləcə də kadr potensialı əsasən XX əsrdə formalaşmışdı. Son illərdə isə iqtisadiyyatımız, elmimiz, təhsilimiz, mədəniyyətimiz daha geniş inteqrasiya proseslərinə cəlb olunub. Həyata keçirilən tədbirlər sayəsində həm infrastruktur yenilənir, həm də kadr potensialı müasir dünyanın çağırışlarına uyğun tərzdə formalaşdırılır.

Bəşəriyyət dəyişən iqtisadi, sosial-mədəni və siyasi dəyişikliklərin əhatəsindədir. Nəticədə Yer kürəsində yaşayan bütün xalqların, millətlərin və ölkələrin inteqrasiyası qloballaşmanı zəruri amillərdən birinə çevirmişdir.

1999-cu ildə Heydər Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”, Azərbaycanın vahid Avropa təhsil məkanına daxil olması bir tərəfdən tədris-təhsil modellərinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, digər tərəfdən isə formalaşmış təhsil sisteminin etik-mədəni özünəməxsusluğunun qorunması kimi zərurəti irəli sürdü (9, 385).

III minilliyin əvvəllərində planetin ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının müxtəlif sahələrində yaranmış situasiyanın ciddi təhlili, dövrün əsas məzmununu təşkil edən qloballaşma kontekstində aparılır. Söhbət artıq sosial mövcudluğun ənənəvi milli dövlət qurumları çərçivələrinə sığmayan yeni keyfiyyətindən gedir.

Təhsilə yönəldilən dövlət vəsaitinin ilbəil artması Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təhsil dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri hesab etməsi ilə birbaşa bağlıdır. “Təhsil əsri” elan edilən XXI əsrdə yüksək intellektə malik insan kapitalının formalaşması və güclü iqtisadiyyatın qurulmasında onun rolu heç vaxt indiki qədər aktual olmamışdır.

Prezident İlham Əliyev bununla bağlı deyir: “Biz maddi dəyərlərimizi, iqtisadi potensialımızı insan kapitalına çevirməliyik” (20, 800 s.).

Ulu öndər Heydər Əliyevin təhsil siyasətini uğurla həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının diqqət və qayğısı sayəsində hazırda təhsil sistemində əsaslı islahatlar həyata keçirilir, müxtəlif problemlər üzrə 16 Dövlət Proqramı yerinə yetirilir. Bunlardan “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası”, “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”, “Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması Proqramı (2008-2012-ci illər), “Elmin inkişafı üzrə Milli strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı (2009-2015-ci illər)” xüsusi yer tutur. Təhsil sisteminin bütün sahələrində vəziyyətin təhlili, mühüm amillərin nəzərə alınması qloballaşma proseslərinin intensivləşdiyi şəraitdə Azərbaycanın ali təhsil sisteminin modernləşdirilməsinə əsas oldu (20).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Qloballaşma təbii prosesdir və yəqin ki, bu proses müəyyən düzəlişlərlə davam edəcəkdir. Xüsusilə belə olan halda milli dəyərlərə önəm vermək, gənc nəsli milli dəyərlər əsasında tərbiyə etmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Mən çox şadam ki, Azərbaycanda milli ənənələr güclənir, möhkəmlənir və bu prosesləri daha da sürətləndirmək üçün kompleks tədbirlər görülməlidir. Əlbəttə, təhsil bu işlərdə ən prioritet məsələdir” (20).

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında aparılan sosial siyasət bir daha bunu təsdiq edir ki, yaxın zamanlarda müəllimlərimizin sosial vəziyyəti digər qabaqcıl ölkələrdəki həmkarların durumu bərabərləşəcəkdir. Ölkəmizin dinamik inkişaf edən iqtisadi potensialı bunu həyata keçirməyə real zəmin yaradır. Son illərdə hökumətimiz tərəfindən pedaqoji işçilərin əmək haqqlarının sistemli və mütəmadi şəkildə artırılması dediklərimizi təsdiq edir.

Ali təhsilin modernləşdirilməsinin əsas məqsədi ölkənin ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına integrasiyası, onun məzmununu Boloniya prosesinin prinsiplərinə uyğun qurulması, cəlb ediciliyinin və rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə uyğun ali təhsilli kadrlara yaranan tələbatın ödənilməsi, habelə informasiya cəmiyyətinin və müasir biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq kadr potensialının yaradılması, əhalinin müasir tələblərə cavab verən ali təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi üçün iqtisadi və sosial baxımdan səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılmasıdır.

Müasir təhsilin modernləşdirilməsi vacibdir. Biz bunu gündəlik işimizdə görürük və hiss edirik. Amma nə qədər ki, cəmiyyətdə hər şeyin “maddi dəyərləndirilməsi” sindromu mövcuddur, şagirdlərin şüurunda dönüş yaratmaq çətin olacaqdır.

Modernləşdirmənin üç əsas məhfum üzərində aparıldığını qeyd edək: Cəmiyyət, ictimai şüur və iqtisadiyyat. Əgər bu sahələrdə modernləşmə baş verməzsə, onda bütün aparılan işlər hədəf zəhmətdən savayı bir şey deyildir. Sevindirici haldır ki, hökumət və cəmiyyət belə dəyişikliklərin lazım olmasını anlayır və bunun üçün çalışır. Lakin orta təhsili modernləşdirməmiş ali təhsildə aparılan islahatlar varislik, ardıcılıq baxımından fayda verməz.

Bəzi fundamental problemlərə nəzər salaq:

• İnformasiyanın əsas etibarilə müəllimin monoloqu şəklində çatdırılması üsulu köhnəlmişdir;

• sinif-dərs sistemi dinamik inkişafda olan dünyanın tələblərinə cavab vermir;

• şagirdlərin məktəbdə təhsil almaq motivasiyası, müəllimlərin isə öz işinə marağı¹ kütləvi şəkildə itib gedir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1996.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Bakı, 1992.
3. N.Kazımov, Ə.Həşimov “Pedaqogika”, “Maarif” Bakı, 1996.
4. Z.Qaralov, Azərbaycanca təhsil islahatının əsasları, “Azərbayc. müəllimi”, 25-29 fevral, 2001.
5. Ə. Həşimov “Azərbaycan xalq pedaqogikası” Bakı, 1993.
6. N. Kazımov “Məktəb Pedaqogikası”, Bakı, “Çaşoğlu”, 2002.
7. N.Kazımov “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi”, Bakı,
8. L.Qasıмова, R. Mahmudova, “Pedaqogika” “Çaşoğlu”, Bakı, 2012.
9. N.Xəlilov, K.Hacıyeva, S.Hacıyeva, “Azərbaycan ailə etikası”, Gəncə, 2001.

УКРЕПЛЕНИЕ ПОТЕНЦИАЛА АЗЕРБАЙДЖАНА ОДИН ИЗ ВАЖНЫХ УСЛОВИЙ УЛУЧШЕНИЯ БЛАГОПРИЯТНОЙ ЖИЗНИ НАРОДА

*Доцент Бабаева Нубубет Исах кызы, Алиева Афак Искандер
Резюме*

Укрепление потенциала Азербайджана один из важных условий улучшения благоприятной жизни народа. Умение приспосабливаться к международной конкуренции в то время как современные страны взяли путь к общей глобализации, удачное и постоянное желание развиваться нашей республики имеет очень важное значение. Как правильно выразился наш победоносный президент Ильхам Алиев по этому поводу: Мы свои материальные ценности, экономический потенциал должны превратить в человеческий капитал во имя нашего народа.

STRENGTHEN POTENTIAL OF AZERBAIJAN IS THE IMPORTANT CONDITIONS FOR IMPROVEMENT STANDART OF LIVING POPULATION

*Docent Babayeva Nububet Isakh, Aliyeva Afak Iskander
Summary*

Strengthen potensial of Azerbaijan is the important conditions for improvement standart of living population. The ability of adaptation to international concuration, during as modern countries take way to common globalition, succesfull and constantly desire improvement our republic. Our victorius president Ilham Aliev said: “We must our improvement and our financial values convert to human capital for our nation.”

*Rəyçi:p.ü.f.d.KazımovaGünay
Daxil olma tarixi 15 mart 2023-cü il*

LEXICAL EXPRESSIVE MEANS AND STYLISTIC DEVICES

*Məmmədova Gülnaz Səyyad**Gəncə Dövlət Universiteti*gulay81@mail.ru

Annatation: *A metaphor is created by transferring the sign of one thing, being or event to another thing. Metaphor should not be confused with simile. Sometimes it is difficult to distinguish them because are based on comparison and analogy. It should be remembered that, unlike comparison metaphor does not involved one of the opposing sides. That is, while both of the objects being compared(similatory and compared) are mentioned in a simile, only one is mentioned in a metaphor.*

In metonymy or metaphor, the determined part of the word sequence consisting of two or three words in the figurative word combination is shortened. However, one or sometimes two words are left to determine the meaning of the whole combination. Although one concept is implied in relation to it. It is not difficult to imagine the intended concept.

Irony, where the true meaning is hidden or contradicts the apparent meaning. Irony makes a person feel as if the subject of discussion is not what it seems.

Key words: metaphor, metonymy, irony, zeugma, pun and epithet

Açar sözlər: metafora, metonimiya, kinayə, cınaslar, yarıltmaclar və epitet

Ключевые слова: метафора, метонимия, ирония, эпитеты, аллитерация и эпитет

Heterogeneity of the component parts of the utterance is the basis for a stylistic device called bathos. Unrelated elements are brought together as if they denoted things equal in rank or belonging to one class, as if they were of the same stylistic aspect. By being forcibly linked together, the elements acquire a slight modification of meaning. The copulative conjunction and as well as the adverb also suggest the homogeneity of the concepts those who perished and biscuit-casks and butter. The people who perished are placed on the same level as the biscuits and butter lost at the same time. This arrangement may lead to at least two inferences. The second pair consists of words so closely related that they may be considered almost synonymous. This affects the last pair and makes the words sermons and soda-water sound as if they were as closely related as the words in the first two pairs. A deeper insight into the author's intention may lead the reader to interpret them as a tedious but unavoidable remedy for the sins committed. Words in context, as has been pointed out, may acquire additional lexical meanings not fixed in dictionaries, what we have called contextual meanings. The latter may sometimes deviate from the dictionary meaning to such a degree that the new meaning even becomes the opposite of the primary meaning, as, for example, with the word sophisticated. This is especially the case when we deal with transferred meanings. What is known in linguistics as transferred meaning is practically the interrelation between two types of lexical meaning: dictionary and contextual. The contextual meaning will always depend on the dictionary (logical) meaning to a greater or lesser extent. When the deviation from the acknowledged meaning is carried to a degree that it causes an unexpected turn in the recognized logical meanings, we register a stylistic device.

Examples of bathos: *Why are people born? Why do they die? And why do they spend so much of the intervening time wearing digital watches?*

His voice is warm and husky like dark melted chocolate fudge caramel... or something.

The stylistic device based on the principle of identification of two objects is called a metaphor. The SD based on the principle of substitution of one object for another is called metonymy and the SD based on contrary concepts is called irony. Metonymy is also the [rhetorical](#) strategy of describing something indirectly by referring to things around it, as in

describing someone's clothing to characterize the individual. *Irony* has two formal uses that are not as common in general prose as its more casual uses. One refers to Socratic irony—a method of revealing an opponent's ignorance by pretending to be ignorant yourself and asking probing questions. The other refers to dramatic irony or tragic irony—an incongruity between the situation in a drama and the words used by the characters that only the audience can see. Socratic irony is a tool used in debating; dramatic irony is what happens when the audience realizes that Romeo and Juliet's plans will go awry. The term 'metaphor', as the etymology of the word reveals, means transference of some quality from one object to another. From the times of ancient Greek and Roman rhetoric, the term has been known to denote the transference of meaning from one word to another. It is still widely used to designate the process in which a word acquires a derivative meaning. Quintilian remarks: "It is due to the metaphor that each thing seems to have its name in language." metaphors are often used to add color or emphasis to the point you're trying to get across. For instance, if you say someone has a "heart of gold," you're using a metaphor to describe their good nature. While the person's heart isn't literally made of gold, this type of [figurative language](#) communicates the point in an intuitive, sensible and poetic way. Language as a whole has been figuratively defined as a dictionary of faded metaphors. Zeugma is the use of a word in the same grammatical but different semantic relations to two adjacent words in the context, the semantic relations being on the one hand, literal, and, on the other, transferred. This stylistic device is particularly favored in English emotive prose and in poetry. The revival of the original meanings of words must be regarded as an essential quality of work in the belles-lettres style. A good writer always keeps the chief meanings of words from fading away, provided the meanings are worth being kept fresh and vigorous. Puns are often used in riddles and jokes, for example, in this riddle: What is the difference between a schoolmaster and an engine-driver? (One trains the mind and the other minds the train.

Examples: Metaphor

- "The sun was a toddler insistently refusing to go to bed: It was past eight thirty and still

- "Her mouth was a fountain of delight."—*The Storm*, Kate Chopin

- "Life for me ain't been no crystal stair."—*Mother to Son*, Langston Hughes

Metonymy

- I need to decide if I will go Greek in college next year. (Greek is metonymy for sorority or fraternity membership)

- I met him at the reception when he took me for a spin during a slow song. (Spin is metonymy for dance)

- Joe's new ride was expensive. (Ride is metonymy for car)

- When I came to visit, [my friend](#) offered me a cup. (Cup is metonymy for a beverage such as tea or coffee)

Almost every word here may be interpreted in different senses: sometimes the differences are hardly perceptible, sometimes they are obviously antagonistic to the primary meaning.

But we shall confine our analysis only to the meaning of the word 'cries' which signifies both prayer and lamentation. These two meanings are suggested by the relation of the word 'cries' to 'trouble deaf heaven'. But the word 'cries' suggests not only prayer and lamentation; it also implies violent prayer and lamentation as if in deep despair, almost with tears (see the word 'between' in the second line of the part of the sonnet quoted).

It is very important to be able to follow the author's intention from his manner of expressing nuances of meaning which are potentially present in the semantic structure of existing words. Those who fail to define the suggested meanings of poetic words will never understand poetry because they are unable* to decode the poetic language.

In various functional styles of language the capacity of a word to signify several meanings simultaneously manifests itself in different degrees. In scientific prose it almost equals zero. In poetic style this is an essential property. There are words the function of which is to arouse emotion in the reader or listener. In such words emotiveness prevails over intellectual. There are also words in which the logical meaning is almost entirely ousted. However, these words express feelings which have passed through our mind and therefore they have acquired an intellectual embodiment. In other words, emotiveness in language is a category of our minds and, consequently, our feelings are expressed not directly but indirectly, that is, by passing through our minds.

We shall try to distinguish between elements of language which have emotive meaning in their semantic structure and those which acquire this meaning in the context under the influence of a stylistic device or some other more expressive means in the utterance.

A greater or lesser volume of emotiveness may be distinguished in words which have emotive meaning in their semantic structure. The most highly emotive words are words charged with emotive meaning to the extent that the logical meaning can hardly be registered. These are interjections and all kinds of exclamations. Next come epithets, in which we can observe a kind of parity between emotive and logical meaning. Thirdly come epithets of the oxymoronic type, in which the logical meaning prevails over the emotive but where the emotive is the; result of the clash between the logical and illogical.

Interjections are words we use when we express our feelings strongly and which may be said to exist in language as conventional symbols of human emotions. The role of interjections in creating emotive meanings has already been dealt with. It remains only to show how the logical and emotive meanings interact and to ascertain their general functions and spheres of application” In traditional grammars the interjection is regarded as a part of speech, alongside other parts of speech, as the noun, adjective, verb, etc. But there is another view which regards the interjection not as a part of speech but as a sentence. There is much to uphold this view. Indeed, a word taken separately is deprived of any intonation which will suggest a complete idea, that is, a pronouncement; whereas a word interjection will always manifest a definite attitude on the part of the speaker towards the problem and therefore have intonation. The pauses between words are very brief, sometimes hardly perceptible, whereas the pause between the interjection and the words that follow is so long, so significant that it may be equaled to the pauses between sentences.

Interjections always attach a definite modal nuance to the utterance. But it is impossible to define exactly the shade of meaning contained in a given interjection, though the context may suggest one. Here are some of the meanings that can be expressed by interjections: joy, delight, admiration, approval, disbelief, astonishment, fright, regret, woe, dissatisfaction, ennui (boredom), sadness, blame, reproach, protest, horror, irony, sarcasm, meanness, self-assurance, despair, disgust and many others. With regard to epithets, this division becomes of paramount importance, inasmuch as the epithet is a powerful means for making the desired impact on the reader, and therefore its ties with the noun are generally contextual. However, there are combinations in which the ties between the attribute and the noun defined are very close, and the whole combination is viewed as a linguistic whole. Combinations of this type appear as a result of the frequent use of certain definite epithets with definite nouns. They become stable word-combinations. Examples are: 'bright face', 'valuable connections', 'sweet smile', 'unearthly beauty', 'pitch darkness', 'thirsty deserts', 'deep feeling', 'classic example', 'powerful influence', 'sweet perfume' and the like. The predictability of such epithets is very great.

LEKSİK İFADE VASİTELERİ VƏ ÜSLUBİ QURGU

Məmmədova Gülnaz Səyyad qızı

Xulasə

Metafora bir əşya, varlıq və hadisəyə məxsus əlamətin başqa bir əşya, varlıq və ya hadisə üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranır. Metaforu təşbehlə (bənzətmə ilə) qarışdırmaq olmaz. Hər ikisi müqayisə, bənzətmə əsasında düzəldiyi üçün bəzən onları fərqləndirmək çətinidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, [təşbehdən](#) fərqli olaraq metaforada qarışdırılan tərəflərdən biri iştirak etmir. Yəni təşbehdə müqayisə olunan predmetlərdən (bənzəyən və bənzədilən) hər ikisinin adı çəkildiyi halda, metaforda yalnız birinin adı çəkilir.

Metonimiya və yaxud istiarədə məcazi söz birləşməsindəki iki, üç və s. sözdən ibarət söz sırasının təyin olunan tərəfi ixtisara düşür. Ancaq təyin edən bir, bəzən isə iki söz qalaraq bütün birləşmənin mənasını verir. Metonomiyada bir anlayış verilsə də, onunla əlaqədar başqa anlayış nəzərdə tutulur. Nəzərdə tutulan anlayışı təsəvvür etmək isə çətin olmur.

İroniya, burada həqiqi məna gizlədilir və ya aşkar mənaya zidd olur. İroniya insanda belə hal yaradır ki, sanki, müzakirə predmeti görünən kimi deyildir.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ И СТИЛИСТИЧЕСКИЙ ПРИЕМ

Мамедова Гюльnaz Саядовна

Резюме

Метафора создается путем переноса признака одной вещи, существа или события на другую вещь, бытие или событие. Метафору не следует путать со сравнением. Иногда их трудно различить, потому что оба основаны на сравнении и аналогии. Следует помнить, что, в отличие от сравнения, метафора не вовлекает одну из противостоящих сторон. Два, три и т. д. в образном словосочетании в метонимии или метафоре указанная сторона последовательности слов, содержащая слово, сокращается. Однако одно, а иногда и два слова оставляются для определения значения всей комбинации. Хотя в метонимии дано одно понятие, по отношению к нему подразумевается другое понятие. Нетрудно представить предполагаемую концепцию.

Ирония - где истинный смысл скрыт или противоречит кажущемуся смыслу. Ирония заставляет человека чувствовать, будто предмет обсуждения не то, чем кажется.

Rəyçi: dos. E.Abdullayeva

UOT:796

DÖZÜMLÜYÜN TƏRBİYƏ PROSESİNDƏ HƏLL OLUNAN VƏZİFƏLƏRİ

Rzayeva Mətanət Əlihüseyn qızı, Ağayev İlham Mansur oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

tunzalehuseynova70@gmail.com

Xülasə: Bədəni funksional fəallığa cəlb edən hər bir hərəkəti fəaliyyətdə dözümlüyn göstərmə imkanları göstərilən faktorların birliyini müəyyən edir. Dözümlüyn inkişafında dərin xüsusiləşdirmə hər bir fəaliyyətdə onun xüsusiyyətlərinə cavab verirsə bədəndə spesifik uyğunlaşmanın yenidən qurmasına gətirib çıxardır. Belə xüsusiləşdirmə nəticəsində spesisifik dözümlüyn inkişafını «xüsusi» adlandırmaq olar (idmanda, məsələn, bu xüsusi sprinter, stayer, idman qimnastik və s. dözümlüydür). Bununla belə spesisifik dözümlüük» və

«xüsusi özümlük» terminləri - sinonimlər; xüsusi dözümlük idman və ya başqa ixtisas nəticəsində inkişaf edən spesifik dözümlüyün növüdür.

Dözümlüyün illərlə müntəzəm məşq edilməsi onun səviyyəsinə, istiqamətinə və həyat ərzində inkişafına radikal təsir edir. Müəyyən dövrlərdə bu hal hansısa uzun müddətli işi görmək imkanı yaradır. Dözümlüyün çox illik tərbiyə edilməsi prosesində - davamlı sağlamlıq və tam qiymətli həyal tərzü üçün optimallaşdırılmış dözümlüyün inkişafı məqsədi təqib edir, bu da orqanizmin funksional formalarının qabaqcıl dəyişməsiylə ümumi və dözümlüyün əsas spesifik növlərinin inkişaf səviyyəsinin dəyişməsinə təmin edir.

Açar sözlər: dözümlülük, fiziki tərbiyə, sağlamlıq, orqanizm, fiziki hazırlıq

Ключевые слова: выносливость, физическое воспитание, здоровье, тело, физическая подготовка

Keywords: endurance, physical education, health, body, physical fitness

Dözümlüyün istiqamətli inkişafında yaş dinamikası və imkanları. Baxılan dözümlüyün faktorları həyat ərzində böyük ölçülərdə dəyişirlər. Onların dəyişmələrinin istiqaməti və səviyyəsinin konkret göstəriciləri haqqında məlumatı göstərilən qrafiklərdə daha aydın görmək olar.

Bu məlumatlardan göründüyü kimi dözümlüyü limitləndirən bədənin funksional imkanlarının artması xüsusi yetkin yaş dövründə daha böyük tempdə həyata keçir. Yetkinlik dövrünün axırına yaxın oksigenin maksimal istifadə (OMİ) səviyyəsi və oksigen mübadiləsinin fəallıq göstəriciləri daha da artır. Bunlar hamısı əsas verir ki, bu yaşda aerob dözümlüyün artmasının başlanmasını saymaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirilən göstəricilərin funksional imkanlarının artma səviyyəsi hərəkət fəallıqdan çox aşıdır. Bu hal əsasən OMİ göstəricilərin və oksigen borcunu idmançılarda və onların idman məşqul olmayan yaşlılarında müqayisə edəndə dəqiq görmək olar.

OMİ optimal həcmi, oksigen borcunun parametrləri və müxtəlif növ dözümlüyün başqa funksional göstəricilərin ən böyük ölçüləri daha çox yetkin yaşlı insanlarda müşahidə etmək olar. Təsədüfi deyil ki, müxtəlif idman növlərində ən böyük nailiyyətlər 25 - 30 yaşda nümayiş etdirilir. 40 yaşından sonra dözümlüyün tənəzzülü daha çox özünü göstərir (idman göstəricilərinə görə, həm də orqanizmin funksional yaş göstəricilərinə görə). Bu tənəzzülün səviyyəsi müəyyən şəraitdə əhəmiyyətli dərəcədə azaldıla bilər, bu da əsasən yaşlı və orta yaşlı dövründə seçilən idman növü ilə müntəzəm məşq etmədən, dözümlüyün həddi təyin edən funksional göstəricilərdən və eyni yaş dövründə fiziki tərbiyə ilə məşqul olanla olmayan arasında olan müəyyən fərqlərdən asılıdır.

Dözümlüyün illərlə müntəzəm məşq edilməsi onun səviyyəsinə, istiqamətinə və həyat ərzində inkişafına radikal təsir edir. Müəyyən dövrlərdə bu hal hansısa uzun müddətli işi görmək imkanı yaradır. Dözümlüyün çox illik tərbiyə edilməsi prosesində - davamlı sağlamlıq və tam qiymətli həyal tərzü üçün optimallaşdırılmış dözümlüyün inkişafı məqsədi təqib edir, bu da orqanizmin funksional formalarının qabaqcıl dəyişməsiylə ümumi və dözümlüyün əsas spesifik növlərinin inkişaf səviyyəsinin dəyişməsinə təmin edir.

Ümumi dözümlüyün tərbiyə edilməsi məsələləri. İlk növbədə onlar ümumi aerob dözümlüyün inkişafına şəraiti-ni yaradırlar. Orqanizmin aerob imkanları yetkin yaşda maksimuma çatmadığına baxmayaraq onların yönəmlı artırılma şəraitini fiziki hazırlıqda ustalıqdan təşkil etmək lazımdır. Bu ümumi fiziki işgörmə qabiliyyətini artırmaq və spesifik dözümlüyün inkişafı üçün təkandır.

Orqanizmin yaş yetişməsiylə bağlı ümumi dözümlüyün tərbiyə edilməsi (sözün geniş mənasında) onun faktorlarına kompleks təsirin mənası artır. Əsas məsələ burada müxtəlif hərəkət fəallıyyət zamanı yorğunluğun qarşısını almaq üçün orqanizmin funksional imkanlarının müvafiq olaraq dönmədən artırılmasını təmin etməkdir.

Bu əsaslarla ümumi dözümlüyün baza səviyyəsinin əldə edilməsi fiziki tərbiyə proqramlarında öz əksini tapmışdır. Sayca o, VMH kompleks normativlərinin qəbul edilməsində istifadə edilir. Ümumi dözümlüyün tərbiyə edilməsi üçün növbəti tapşırıqların, buna dair məsələlərin qoyulması və artan asılıqla həll edilməsi seçilmiş ixtiss predmetinin fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Xüsusi dözümlüyün tərbiyə edilməsi məsələləri. Onlardan əsasları – sürətli, qüvvətli və koordinasiyalı hərəkəti dözümlüyün tərbiyə edilməsi məsələləridir. Onların mahiyyəti seçilən fəaliyyət, xüsusi hazırlıq və hərəkəti qabiliyyətlərin təkmilləşdirilməsi üçün tələb olunan spesifik dözümlüyün hər bir növünün istiqamətli tərbiyə edilməsini təmin etməkdir. Aydındır ki, spesifik dözümlüyün inkişafının əldə edilən səviyyəsi müxtəlif ixtisaslaşdırmada eyni ola bilməz. Ona görə ki, sürət dözümlüyün göstərilməsini tələb edən idman növlərində ixtisaslaşdırmada onun tərbiyə edilməsi bu qabiliyyətin ən yüksək inkişaf səviyyəsinin əldə edilməsinə yönəldilib, başqa hallardasa isə ümumi fiziki tərbiyənin qanunauyğunluqları və əmək və ya tətbiqi fiziki hazırlığın tələbləri ilə müəyyən edilir.

Məsələlərin qarşılıqlı əlaqəsi. Spesifik dözümlüyün tərbiyə edilməsinə dair məsələlər əsasən ümumi dözümlüyün baza səviyyəsi əldə edildəndən sonra həyata keçirilir, gücləndirilmiş tərbiyə, məsələn, sürət və qüvvə dözümlüyün tərbiyəsi qabaqcadan gələn ümumi aerob imkanlarsız o qədər də səmərəli olmur, müəyyən hallarda isə orqanizmin normal funksional işləməyinə mane olur. Sözsüzki bu qarşılıqlı əlaqədə spesifik dözümlüyünün növlərinin göstərilməsinin ən yüksək səviyyəsinin bioloji ilk şərti yaş inkişaf prosesində yetişir və ümumi dözümlükdən sonra artır. Bu o, demək deyil ki, xüsusi dözümlük tən ümumi dözümlük səviyyəsi əldə edilməyəndən inkişaf etdirmək olmaz. Ümumi dözümlük bazasında spesifik dözümlüyün inkişaf etdirmə məsələlərini həll etmək, ilk növbədə koordinasiya və orqanizmin müxtəlif funksional imkanlarının inkişafını əldə etmək olar.

Deyilənlər bir də sübut edir ki, dözümlüyün tərbiyə edilməsində məsələlər birliyini və xüsusiliyini qeyd etmək olar. Onların vəhdətində obyektiv əsasını dözümlüyün müxtəlif növlərinin ümumi faktorlar təşkil edir. Hər bir şəraitdə dözümlüyün tərbiyə edilməsinin məqsədli və tam prosesi təkcə fiziki tarazlığın yox, həm də işgüzarlıq asılı olan şəxsi – psixoloji keyfiyyətlərin inkişafına istiqamətlənməlidir.

Vasitələr. Əsas vasitələr. Ümumi dözümlüyün (həm aerob həm də kompleks xasiyyətli) tərbiyə edilməsinin əsas vasitələri kimi əsasən o fiziki təmrinlərdən və tapşırıqlar kompleksindən istifadə edirlər ki, onların xarakterik əlamətlərini aşağıda verdiyimiz kimi göstərmək olar:

- ◆ hərəkəti - dayaq aparatının bir neçə və ya bütün iri hissələrinin fəal işləməsi;
- ◆ əzələ işinin aerob enerji əsas təminatı;
- ◆ işin nisbətən müəyyən sayca müddəti (bir neçə dəqiqədən bir neçə on dəqiqəyə qədər);
- ◆ işin mötədil, böyük və dəyişən intensivliyi (müvafiq və analoji fizioloji güc).

Bü əlamətləri olmayan təmrinlər müəyyən şəraitdə ümumi dözümlüyün tərbiyə edilməsinə vasitəçi ola bilərlər, lakin onun əsas faktorlarına səmərəli təsir və adi həyat ərzinə səciyyəvi olan hərəkəti fəaliyyətə keçməsinə təmin edə bilmirlər.

Külli təcrübədə ümumi dözümlüyün tərbiyə edilməsinin daha yayılmış vasitələri uzun müddətli qaçış, velosiped sürmə, üzgüçülük və s. siklik həcmli və dəyişən intensivli tapşırıqlardır.

Hər halda bununla ümumi dözümlüyün tərbiyə edilməsinin vasitələrinin səmərəli arsenalı bitmir, əsasəndə onun əsas faktorlarına kompleks təsiri məqsədi qoyulanda.

Bu məqsədlə asiklik və qarışıq qimnastik, atletik və oyun tapşırıqlarından geniş istifadə edirlər, burada ümumi dözümlüyün tərbiyə edilməsinin vasitəsi kimi bir neçə səmərəli tapşırığın dəfələrlə birləşmiş təkrarlanması, məşqlərin motorik süxluğunu artırmaq və başqa

yoxlanılmış metodik yollardan geniş istifadə edirlər. Burada «dairəvi məşq» - təşkili metodik məşq formasından da geniş istifadə edirlər.

Əlavə vasitələr. Ümumi dözümlüyün, əsasəndə aerob, tərbiyə edilməsinin əlavə vasitələrinə xarici mühitin bəzi faktorlarından dozalaşdırmaqla istifadə edərək, əsas tapşırıqları yerinə yetirərək rəşional tənəffüs qoymaqla tənəffüs tapşırıqlar; qəbul olunan oksigenin, biometrik təziqin, təbii və sünni mənşəli olan hərərət faktorların artırılması və s. aiddir.

Tənəffüs tapşırıqları və tənəffüsün qoyulması. Ümumi dözümlüyü məhdudlaşdıran xarici (ciyər) tənəffüs aparatının qücünün adətən əsas faktorlarının biri olmasına baxmayaraq hərəki fəaliyyətin növlərinin çoxunda onun rolu böyükdür. Bununla tapşırıqların tənəffüs sisteminin funksional təkmilləşdirilməsinə aid olunması müəyyən edilir - tənəffüs tapşırıqları.

Müasir komplekslərdə onlar olduqca müxtəlifdirlər və tənəffüs aktlarının məqsədli idarə edilməsindən ibarətdirlər. Onların sayında tənəffüsün dərinliyinə və ritminə, ciyər qiperventilyasiyası və tənəffüsün vaxtnan (normalaşdırılması) saxlanması, müxtəlif növ tənəffüsdən istifadə etməklə - ağız və bürün, sinə və qarın (diafraqma), tənəffüs aktlarının fazalı tənəffüs hərəkətlərinin sinxronlaşdırılması ilə bağı tapşırıqlar aiddir.

Qazın mübadiləsinin aktivləşdirilməsini təmin edən tənəffüs hərəkətlərinin səmərəli istifadə olunmasının şərtlərinin biri də qabaqca olan tapşırıqla və ya müəyyən həcmi olan fiziki yüklə uyğunlaşma. Tənəffüslə səbəb olan ağ ciyərlərin qiperventilyasiyası olmadan qandan karbon qazının artıq yuyulması mümkün deyil, bu da funksional pozuntulara gətirib çıxardır: beynin qandaşıyıcı damarların daralması, başgicəllənmələr və s. Ümumiyyətlə yaddan çıxartmaq lazım deyil ki, tənəffüs sisteminin təkmilləşdirilməsi, funksional imkanların səviyyəsinin saxlanması təkcə fiziki tərbiyə və yarı ayrı fiziki tapşırıqlarla yox, həm də tənəffüsü düzgün tənəzim edilməsinə riayət edilən fəal hərəki fəaliyyət formaları ilə daha tam əldə edilir.

Əsas hərəki təmrinlərin yerinə yetirilməsində rəşional tənəffüsün qoyulmasında aşğıdakı hallar gözlənilir:

♦ hərəki fəaliqdan asılı olaraq burun (burundan) və ağız (ağızdan) tənəffüsündən istifadə edirlər.

♦ əzələ işi zamanı nəzərə çarpdıran böyük intensivli tənəffüs (burada ağ ciyərlərə gedən oksigenlə zəngin olan hava tərkibində aşğı səviyyədə oksigeni olan hava ilə qarışır).

♦ tənəffüs asikllərinin fazasının hərəki fəaliyyətinin quruluşundan asılı olaraq uyğunlaşması.

Xarici mühit faktorlarının istiqamətli istifadə olunması. Ümumi sağıamlıq məqsədi ilə ümumi dözümlüyün tərbiyə edilməsi üçün çox müsbət təsir göstərən dağılıq (bir neçə həftə ərzində adətən dənizdən 1800 - 2000 m yüksək olan orta- dağılıq şəraitində növbə ilə olmaq) şəraitindən təsirinə müraciət edirlər. Subut olunub ki, dağılıq şəraitinə uyğunlaşma orqanizmin aerob imkanlarının və yüksək əzələ gərginliyindən əmələ cələn qipoksik vəziyyətlərinə dayanaqlı olmaqlarının artmasına gətirib cuxardır. Dağılıq şəraiti dözümlüyün inikşifına hərə edilməş fiziki təmrinlərlə qarşında onların səmərəliliyi artır (sözsüz ki, yükün düzgün bölüşdürülməsində). Əsas etibarilə analoji rolu məşqlərdə barokamerada və ya başqa texniki vasitələrin köməyi ilə yaradılan sünni qipoksiya şəraiti oynaya bilər. Belə şəraitlər hec də tam dağılıq mühiti şərai inə adekvat deyirlər.

Dözümlüyün artırılmasında təcrübədə bir neçə şəraitinin kompleks şəkilində qarışmasından istifadə edirlər, məsələn, havanı yüksək hərərəti (acıq yerdə isti hava şəraitində məşq, buxarxana, termokamera və s.).

Metodlar. Ümumi dözümlüyün tərbiyə edilmə prosesində ciddi req- lamentləşdirilməş tapşırıqlarla zəngin olan müxtəlif metodlardan, oyun və yarış metodlarından əlavə edərək istifadə edirlər. Onların konkret istifadə olunmasının xüsusiyyəti təbii ki, məşq edənlərin hazırlıq səviyyəsindən və hərəki təmrinlərin xüsusiyyətindən asılıdır.

Təbii asiklik quruluşda ayrı - ayrı tapşırıqlarda ümumi aerob dözümlüynin tərbiyə edilməsinin metodları. Hərəkəti gəzinti, qaçış, avar çekmə, üzgüçülüyn, velosiped sürmə və başqa asiklik xasiyyətli təmrinlərin köməyi ilə orqanizmin aerob imkanlarını artırmaq üçün geniş şəkildə mötədil və dəyişən intensivliklə fasiləsiz tapşırıqlardan istifadə edirlər. Daha az yayılmış, lakin tanınmış şəraitdə anoloji effekti əldə etmək üçün yüksək səmərəli bir neçə təkrar - intensivli metodlar yayılmışdır.

Mötədil və dəyişən intensivliklə birləşmiş tapşırıqlar metodları. Bu metodlar qrupunun əsasını fəal aerob mübadiləni səbəb olan uzun müddətli sərbəst hərəkətlər təşkil edirlər. Burada məşq edən hazırlığın səviyyəsindən və başqa şəraitlərdən asılı olaraq yükün həcmi geniş diapazonda dəyişə bilər. Sahə parametrləri aşağıdakılarla müəyyən edirlər.

Yükün intensivliyi fizioloji işin mötədil və dəyişən gücün zonalarına dair müəyyən həcmi keçməməlidir. Qaçışda və bu çür hərəkətlərdə bu tələblər o halda yerinə yetirilirlər ki, əgər sürət orqanizmin aerob imkanlarının tam səfərbər etməsini keçmirsə, yəni fərdi OMİ aşmır. Bununla yanaşı olduqca kiçik sürət, məsələn, sakit yerləş aerob mübadiləni əhəmiyyətli dərəcədə fəallaşdırmaq imkan vermir.

Yükün müddəti - bir dəqiqədən bir neçə on dəqiqəyə gədər. Son dərəcəli ifadə də o olduqca mühüm ola bilər; təkcə rekordların gündəlik qaçışda qeyd olmağını yada salsaq kifayət olar. Lakin adi şəraitdə yükün həcmi bu dərəcəyə çatdırılmağın ehtiyacı yoxdur.

Təkrar aralı tapşırıqlar metodu. Ümumi aerob dözümlüynin tərbiyə edilməsində bu metodlar qrupundan ilkin mərhələdə yox, hansı isə məşqlilik səviyyəsini əldə etdikdən sonra istifadə edirlər. Orqanizmin funksional imkanlarına daha çox tələbləri interval metodu - fasilənin ciddi nəmalaşdırılması ilə təqdim edir.

İşçi fazada tapşırıqların intensivliyi, burada əsasən böyük yük təşkil edən əsas hərəkəti təmrinlər, submaksimal, maksimaldan 75 - 85% təşkil edən qaçışda və başqa yerdəyişmələrdə yüksək kritik sürətli olan tapşırıqlar təkrar olunurlar; göstəricilərə görə ÜDT hər bir fazada yükün intensivliyi daha hazırlıqlı məşq edənlərdə 120 - 140-dan (fazanın əvvəlində) 170 - 180 z/dəq çatır. İşçi fazalar arasında fasilələrin (asta qaçış, gəzinti və s.) intensivliyi minimal olur; ÜDT idarə edilir və təhmimi intervahn axırına 120 - 140 z/ləq çatır.

Tapşırığın hər bir təkrar olunan işçi fazasının müddəti 1-2 dəqiqə arasındadır (az vaxt ürək - damar və tənəffüs sistemini axıra kimi fəallaşdırmağa imkan vermir, çox vaxt isə işin intensivliyini azaldır və oksigen borcunu yaradır); nisbi fasilənin intervahnın müddəti xeyli böyük həddə verilir - 3 - 4 dəqiqəyə kimi. Konkret olaraq o qeyri olunan ÜDT kriteriyaları ilə müəyyən edilir; intervahnın axırına 120 - 140 z/dəq (kiçik ÜDT məsləhət deyildir, o, ürək - damar sisteminin fəallığının olduqca böyük sıxılmasını təsdiq edir, bu da tələb olunan məşqin effektivini əldə etməyinə mane olar).

İşçi fazalarının və onların arasındakı müəyyən aranın təkrarlanmasının sayı məşq edən qeyd olunan tapşırıqların parametrlərini əməl etməyindən asılıdır. Adətən 3- 4 təkrarlanmadan başlayırlar; böyük aerob imkanların göstərməsini tələb edən idman növündə ixtisaslaşan təsnifatlı idmançılar isə təkrarlanmanın sayını bir neçə onluğa çatdırırlar (məsələn, 400 m qaçışı 60 - 70 san X 20 - 30 dəfə və çox).

Kompleks xasiyyətli ümumi dözümlüynin tərbiyə edilməsində «dairəvi məşq» metodu. «Dairəvi məşqin» metodiki öyrənilməsi müxtəlif hərəkəti qabiliyyətlərin göstərilməsi ilə bağlı olan ümumi dözümlüyü tərbiyə edən onun növlərinin yayılmasına gətirib çıxardıb. Aşağıda qısaca olaraq bu növlərin bir neçəsi verilmişdir.

Bitişik «dairəvi məşq». Bu «dairəvi məşqin» forması böyük intensivliklə və uzun müddətli fasiləsiz iş rejimində qurulur. «Dairəvi məşq» təşkil edən tapşırıqlar bu metodun - dairəvi məşq» simvolunun ümumi uyğunluğu ilə seçilir, yəni qanuni əsas əzələ qrupuna ardıcılıqla təsir edir. Tapşırıqlar seriyalı və fasiləsiz yerinə yetirilir. «Dairənin» keçməsinə ayrılan vaxt və «dairələrin» təkrar edilməsinin sayı maksimum təkrar olma testin göstəricilərinə görə müəyyən edilir.

Aralı «dairəvi məşq». Qüvvə gərginliyi və sürət hərəkətləri ilə ifadə edilən hərəkəti fəaliyyətdə göstərilən kompleks şəkilli xasiyyətli dözümlüyün tərbiyə edilməsi üçün submaksimal və dəyişən intesivliklə aralı iş rejimində qurulan «dairəvi məşqin» müxtəlifliyi yaraşır.

Ədəbiyyat

1. T.T.Abasov. İdman və mütəhərrik oyunlar. "Maarif" nəşriyyatı. Bakı. 1987
2. M.Nəsullayev., E.Hüseynov., İ.Əliyev.,Y.Nuriyev. "Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası" Dərs Vəsaiti. Bakı, 2012.

ЗАДАЧИ, РЕШАЕМЫЕ В ПРОЦЕССЕ ВОСПИТАНИЯ ВЫНОСЛИВОСТИ

Рзаева Матанат Алигусейн кызы, Агаев Ильхам Мансир оглы

Резюме

Совокупность этих факторов определяет способность проявлять выносливость в каждой двигательной активности, вовлекающей организм в функциональную деятельность. Глубокая специализация в развитии выносливости приводит к перестройке специфических приспособлений в организме, если она отвечает ее особенностям в каждой деятельности.

В результате такой специализации развитие специфической выносливости можно назвать «специфической» (в спорте, например, это выносливость специального спринтера, стайера, спортивной гимнастики и т. д.). Однако термины «специфическая толерантность» и «специфическая толерантность» являются синонимами; Специфическая выносливость – вид специфической выносливости, развиваемый в результате занятий спортом или другой специальностью.

Регулярные упражнения на выносливость на протяжении многих лет радикально влияют на ее уровень, направленность и развитие на протяжении всей жизни. В определенные периоды эта ситуация создает возможность для выполнения некоторой долгосрочной работы. В многолетнем тренировочном процессе выносливости целью является развитие оптимизированной для устойчивого здоровья выносливости и полноценного стиля сна, обеспечивающего изменение уровня развития основных специфических видов общей и специфических видов выносливости с выраженными изменениями функциональных форм организма.

TASKS SOLVED IN THE PROCESS OF EDUCATION OF ENDURANCE

Rzayeva Matanat Alihuseyn, Aghayev Ilham Mansir

Summary

The totality of these factors determines the ability to show endurance in each motor activity involving the body in functional activity. Deep specialization in the development of endurance leads to a restructuring of specific adaptations in the body, if it corresponds to its characteristics in each activity.

As a result of such specialization, the development of specific endurance can be called "specific" (in sports, for example, this is the endurance of a special sprinter, stayer, artistic gymnast, etc.). However, the terms "specific tolerance" and "specific tolerance" are synonymous; Specific endurance is a type of specific endurance developed as a result of playing sports or other specialty.

Regular endurance exercise over many years radically affects its level, focus and development throughout life. At certain times, this situation creates an opportunity for some long-term work to be done. In the long-term training process of endurance, the goal is to develop endurance optimized for sustainable health and a full-fledged sleep style that provides a change in the level of development of the main specific types of general and specific types of endurance with pronounced changes in the functional forms of the body.

Rəyçi: Bim Məmmədova Amalya

Bədən tərbiyəsi və idman 24 dekabr 2022-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 27 yanvar 2023-cü il

UOT:60.

İNSAN ORQANİZMİNDƏ SİDİK İFRAZI ÜZVLƏRİ VƏ BÖYRƏK DAŞI XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ MÜALİCƏ BƏDƏN TƏRBİYƏSİ

*Əlizadə Ülvü Hüseyn oğlu, Ağayev İlham Mansır oğlu,
Həsənov Etibar Firuddin oğlu,
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: Orqanizmin fəaliyyəti nəticəsində yaranan və toplanan lazımsız maddələrin çoxu sidiklə xaric olunur.

Qlomerulonefrit-və ya neftir-böyrəyin qabıq maddəsində qan-damar yumaqcıqlarının iltihabıdır.

Nefroz-böyrək kanalcıqlarının degenerativ pozğunluğu ilə müşahidə olunur. Bu zaman su, duz və zülal xaric olur

Açar sözlər: lazımsız maddələr, sistem, miqdar, ifraz, zülal, şəkər, baş ağrısı, qan təzyiqi, təngnəfəslik

Key words: unnecessary items, system, quantity, secretion, protein, sugar, headache, blood pressure, shortness of breath

Ключевые слова: ненужные предметы, система, количество, секреция, белок, сахар, головная боль, кровяное давление, сбивчивое дыхание

Sidik ifrazı üzvlərinin xəstəliklərində müalicə bədən tərbiyəsi

Orqanizmin fəaliyyəti nəticəsində yaranan və toplanan lazımsız maddələrin çoxu sidiklə xaric olunur.

Sidik sistemi böyrəklərdən, sidik axarlarından, sidik kisəsindən və sidik buraxıcı kanaldan ibarətdir. Bu sistemin anatomiyası və fiziologiyası haqda xüsusi bölmələrdə geniş məlumat verildiyindən, onlar üzərində dayanmayacağıq. Bu sistem tullantı maddələr və xarici mühitlə bilavasitə təmasda olduğundan çox tez patoloji prosesə cəlb olunur.

Sidik sisteminin xəstəliklərində sidiyin həm miqdarı, həm də tərkibi dəyişilə bilər: sidiyin gündəlik miqdarı arta (poliuriya), azala (oliguriya) bilər və hətta sidiyin ifrazı tam kəsilə (anuriya) bilər.

Normal sidikdə şəkər və qanın elementləri olmur, zülalın izi görünür. Bu sistemin xəstəliklərində isə sidikdə şəkər, zülal (albuminuriya) və hətta qan da (hematuriya) ola bilər. Böyrəklərin xəstəlikləri (nefroz, nefrit, pielit) su – duz mübadiləsinin, ürəyin fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olur, sulu şişlər yaranır (çox zaman gözlərin altında), qan təzyiqi yüksəlir, zəhərlənmələr olur.

Sidik ifrazı azaldıqda və ya tam kəsildikdə orqanizmdə azotlu maddələr toplanır (azotemiya), xəstə çox zəifləyir, ürək bulanmaları, qusma olur. Get – gedə xəstənin halı ağırlaşır, huşunu itirir, sayıqlayır və çox zaman azotemiya ölümü qurtarır.

Qlomerulonefrit- və ya neftir – böyrəyin qabıq maddəsində qan damar yumaqcıqlarının iltihabıdır. Xəstəliyin kəskin forması yoluxucu və allergik xəstəliklərin ağırlaşması kimi inkişaf edir. Xəstə baş ağrılarından, təngnəfəslikdən, belində ağrılardan şikayət edir. Qan təzyiqi artır, sulu şişlər yaranır, sidikdə zülal və eritrositlər çoxalır, sidiyin gündəlik miqdarı azalır.

Nefroz – böyrək kanalcıqlarının degenerativ pozğunluğu ilə müşahidə olunur. Bu zaman su – duz və zülal xaric olur. Kəskin sulu şişlər yaranır. Nefroz çox zaman xroniki xəstəliklər (vərəm, bronxoektaz), uyğun olmayan qanın köçürülməsində və s. zamanı orqanizmin ümumi zəhərlənməsi nəticəsində inkişaf edir.

Böyrək daşı xəstəliyi – çox zaman mineral duzların mübadiləsinin pozulması nəticəsində yaranır. Daşlar sidik yollarını qapadığından sidiyin ifrazı çətinləşir, böyrək nahiyəsində və sidik yollarında kəskin ağrılar olur. Böyrək xəstəliklərinin müalicəsi kompleks formada aparılmalıdır. Xəstəliyin kəskin formasında xəstə uzun müddət yataqda olduğundan

orqanizmdə bir çox üzvlərin və xüsusiən əzələ sisteminin fəaliyyəti süstləşir. Onların fizioloji xüsusiyyətlərini normaya qaytarmaq üçün orqanizmin ümumi tonusunu artıran fiziki hərəkətlərdən geniş istifadə olunur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, böyrək xəstəliklərində fiziki hərəkətlər verdikdə, hərəkətlərin icrasında yükün ağırlığı, hərəkətlərin ritmi və amplitudası, xəstənin vəziyyətinə, böyrəklərin qan dövranına, sidiyin hazırlanmasına müxtəlif təsir göstərir. Kiçik yüklə icra olunan hərəkətlər qan dövranını və sidiyin ixracını sürətləndirir. Böyük yüklü hərəkətlər isə əksinə, zəiflədirlər. Lakin işdən sonra həm böyrəklərin qan dövranı, həm də sidiyin ixracı sürətlənir.

Kəskin qlomerulonefrit və nefroz zamanı müalicə bədən tərbiyəsinə xəstəliyin kəskin dövrü keçdikdən sonra başlamaq lazımdır. Məşğələnin ilk dövrü ürək – damar xəstəliklərindəki metod üzrə aparılır. Kiçik əzələ qruplarında hərəkətlər tənəffüs hərəkətləri ilə birlikdə icra olunur (4 -8 dəfə, 10 – 12 dəq.)

Palata rejimində yataq, oturmaq və ayaq üstü vəziyyətlərdə hərəkətlər bütün əzələ qruplarında aparılır. Sərbəst rejimdə hərəkətləri gimnastik vasitələrlə aparmaq lazımdır. Bu hərəkətlər nisbətən mürəkkəb olur və icra müddəti uzadılır (20 – 25 dəq).

Böyrək daşı xəstəliyində müalicə bədən tərbiyəsinin müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Bütün hərəkətlər sidiyin qovulmasını asanlaşdırmalı və mübadilə prosesini fəallaşdırmalıdır. Fiziki hərəkətlər qarın boşluğunda təzyiqin dəyişməsinə, sidik axarlarının peristaltikasına və dartılmasına səbəb olur ki, bunlar da öz növbəsində daşın aşağı enməsinə zəmin yaradır. Məşğələlərin əsasını müalicə gimnastikası təşkil edir. Qarın basması əzələlərinə xüsusi hərəkətlər verilir, gövdənin müxtəlif istiqamətlərdə hərəkət icra olunur, qaçmaq, tullanmaq və s. xüsusi hərəkətlər daşın sidik yollarından keçməsinə asanlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. H.İ.Qasımov., Q.M.Cəvərov.“İdman təbabəti müalicə bədən tərbiyəsi masaj”. Bakı. Müt 2.M.Ə.Babayev., A.A.Əliyev., V.H.Quliyev. İdman təbabəti və gigiyenası. Bakı. 2012. 324s.
- 3.“Gigiyena” əməkdar elm xadimi prof.X.X.Şahbazlı.
- 4.Azərbaycan DBTİA-nın “Ümumi və idman fiziologiyası” kafed. müdiri, prof R.H.Qayıbov.
- 5.Ə.C.Babayev Fiziki hərəkətlərin və idmanın gigiyenası.Bakı 1972

ЛЕЧЕНИЕ ЗАБОЛЕВАНИЙ МОЧЕПОЛОВЫХ ОРГАНОВ И КАМНЕЙ В ПОЧКАХ В ОРГАНИЗМЕ ЧЕЛОВЕКА, ФИЗКУЛЬТУРА

*Ализаде Ульви Гусейн оглы, Агайев Ильхам Мансыр оглы,
Гасанов Этибар Фурруддин оглы*
Резюме

Большая часть ненужных веществ, созданных и накопленных в результате жизнедеятельности организма, выводится с мочой.

Гломерулонефрит-это воспаление кровеносных сосудов в корковом веществе почки.

Нефроз-наблюдается при дегенеративном поражении почечных канальцев.

TREATMENT OF DISEASES OF THE URINARY ORGANS AND KIDNEYSTONES IN THE HUMAN BODY PHYSICAL EDUCATION

*Alizade Ulvu Huseyn, Agayev İlham Mansır,
Gasnov Etibar Furuddin*
Summary

Most of the unnecessary substances created and accumulated as a result of the body's activity are excreted with urine.

Glomerulonephritis, or nephritis, is an inflammation of the blood vessels in the renal cortex.

Nephrosis is observed with a degenerative disorder of the renal, tubules. At the time, water, salt and protein are excreted.

Rəyçi; dosent Zaur Hüseynzadə

Bədən tərbiyə və idman kafedrasının 17 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 yanvar 2023-cü il

KİMYA TƏDRİSİNDƏ FƏAL OXU ÜSULLARI

*dosent Abbasov Eyyub Mirzə oğlu, Sadıqova Ülviyyə Eyyub qızı,
Əsgərova Ziyafət Asif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: Orta məktəbin yuxarı sinif şagirdləri üçün istifadə edilə biləcək çox müxtəlif fəal oxu üsulları mövcuddur. Bütün bunlar biliyin və ən vacibi qavramanın inkişaf edilməsi məqsədilə mətnin sistematik olaraq sorğulanmasını həvəsləndirir. Məlumatlar müəyyən kateqoriyalar üzrə növlərə ayrılarsa, layihə üçün kitabxanada konkret məlumatların axtarılması daha daaktivləşdirilə bilər. Mətn əvvəlcədən seçilmiş hissələrindən ilkin axtarış üçün lazım olan dərəcəni məhdudlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: təhsil sistemi, dərkətmə, qabiliyyət, şagird, kloz

Key words: education system, understanding, ability, student, kloz

Ключевые слова: система образования, понимание, способность, ученик, пункт

Fəal oxu üsulları bir çox mərhələlərlə aparılır: praktik tədqiqat, fəal oxu prosesi, məlumat axtarışı, məlumat toplanması, qruplaşdırma və klafikasiya, qiymətləndirmə və s.

Orta məktəbin yuxarı sinif şagirdləri üçün istifadə edilə biləcək çox müxtəlif fəal oxu üsulları mövcuddur. Bütün bunlar biliyin və ən vacibi qavramanın inkişaf edilməsi məqsədilə mətnin sistematik olaraq sorğulanmasını həvəsləndirir. Məlumatlar müəyyən kateqoriyalar üzrə növlərə ayrılarsa, layihə üçün kitabxanada konkret məlumatların axtarılması daha daaktivləşdirilə bilər. Mətn əvvəlcədən seçilmiş hissələrindən ilkin axtarış üçün lazım olan dərəcəni məhdudlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Klozdan istifadə etdikdə aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır:

- Çalışmadan seçilərək istifadə olunmalıdır

- Buraxılan sözlər diqqətlənəzərdən keçirilməlidir

- Həddən artıq sözlərin buraxılması çətinləşdiricidir

- Buraxılan sözlərin müxtəlifləşdirilməsi və həmin sözlərin verilmiş bir neçə söz arasından seçilə bilməsi imkanı yaratmaqla, bu üsuldən fərqli qabiliyyətlərə malik olan qruplar üçün fərqləndirilmiş formada da istifadə etmək olar.

Bundan başqa ardıcılşdırma effektiv bir üsuldur. Mətn hissələrə bölünür və daha sonra bu hissələr qarışdırılır. Tələbələr mətn hissələrini düzgün ardıcılıqla yerləşdirirlər. Bunu həm də diaqramların yardımı ilə etmək mümkündür. Çalışma həm də praktik imtahanların planlaşdırılması bacarıqlarını inkişaf etdirmək baxımından da faydalı ola bilər. Məsələn, praktik təlimatlar qarışdırıla və bundan sonra düzgün ardıcılıqla düzülmək üçün tələbəyə verilə bilər. Bu, bəzi təlimatların buraxılması ilə daha da çətinləşdirilə bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələr mətni düzgün ardıcılıqla yerləşdirə bilmək üçün hissələri oxumalı və başa düşməlidir. Bu çalışma müzakirə və əməkdaşlıqla nəticələnən qrup çalışması olmalıdır.

Vurğulama üsulu: bu üsuldən ayrı ayrı sözləri, ifadələri, cümlələri, paraqrafları və ya digər məlumatları seçmək üçün istifadə oluna bilər. Vurğulama dərəcəsi hazırlaşma və işin ümumi təşkili zamanı faydalı olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas söz və ya anlayışlar vurğulanmalıdır. Rənglərin kodlaşdırılması, ifadələrin altından xətt çəkmək, rəngli flamasterlərlə seçmək və ya dairəyə almaqla işin klafikasiyası aparılır. Tələbələr metodik olaraq mətni təhlil edir və bir çalışmanı yerinə yetirmək üçün sistematik olaraq həmin mətnə müraciət edirlər.

Vurğulama digər fəal oxu üsulları ilə, adlandırma və cədvəlləşdirmə kimi üsullarla birgə işlədilməlidir ki, tələbələr öz anlayış qabiliyyətlərini tətbiq etməyə, mətnlə əlaqədar istiqamətləndirilmiş çalışmanın təşkilinə həvəsli olsunlar.

Adlandırma: diaqramların adlandırılması və ya mərhələli diaqramların

tamamlanmasından məlumatların əldə edilməsi üzrə fəal oxunu həvəsləndirmək məqsədi ilə istifadə oluna bilər. Başlanğıcda, hazırlanmış diaqramın üzərinə yapışdırmaq üçün yarlıqlar verilir. Tələbələr bundan sonra mətni nəzərdən keçirər və diaqramların müvafiq yarlıqlarını tapa bilərlər. Orta məktəbin yuxarı sinif şagirdləri üçün ən məqsədə müvafiq mərhələ yarlıq yapışdırmaqla yanaşı diaqramlar barədə qısa qeydlərin verilməsi olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, adlandırma çalışmalarından kloz və vurğulama xarakterli çalışmalardan sonra istifadə edilməsi çox faydalıdır. Oxşar qaydada, tələbələr mərhələli cədvəl, dövrü diaqram qura və cədvəlləri tamamlaya bilərlər. Yadda saxlayın ki, tələbələr adlandırmadan əvvəl mətni sorğulayırlar, yəni onlar diaqramın üzərinə yarlıq yapışdırmaqla bilmək üçün məndən bilik və anlayışlar əldə edirlər. Həddən artıq yarlıq mürəkkəblik yaradır.

Sorğulama: bu üsulda mətni oxuduqdan sonra tələbələr digər tələbələrin cavablandırılması üçün suallar yazırlar, qruplar ya bir-birlərinə suallar verər, ya da sual və cavablar qutuya salma və daha sonra müəllim tərəfindən oxuna bilər.

Tələbələr suallar verər və ən vacibi, öz suallarına cavab verər bilmək üçün mətni diqqətlə oxumalı və başa düşməlidirlər. Vurğulanmalıdır ki, suallar yalnız mətnə əsaslanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Kimyanın tədrisində mühazirə-seminar sistemi/ Материалы VIII Бакинской Международной Мамедалиеввской Конференции по нефтехимии. 3-6 октября с.446
2. Kimya dərslərində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi / Материалы VIII Бакинской Международной Мамедалиеввской Конференции по нефтехимии. 3-6 октября 2012, с.448-449
3. Kimya məsələlərinin həlli prosesində fənlərarası əlaqənin reallaşdırılması // Kimya məktəbdə, 2013, №1 (41), s.17-25 (Abbasov M.M., Mirzəyev N.H., Əsgərov V.N.)

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ЧТЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ

*Аббасов Эйюб Мирза оглы, Садыгова Ульвия Эйюб кызы,
Аскерова Зияфат Асиф кызы*

Резюме

Существует множество различных методов активного чтения, которые можно использовать для учащихся старших классов средней школы. Все это побуждает систематически расспрашивать текст с целью развития знаний и, самое главное, понимания. Поиск конкретной информации в библиотеке для проекта можно упростить, если данные отсортированы по определенным категориям. Предварительно выбранные части текста можно использовать для ограничения объема, необходимого для первоначального поиска.

ACTIVE READING METHODS IN TEACHING CHEMISTRY

*Abbasov Eyyub Mirza, Sadikova Ulviyya Eyyub,
Askerova Ziyafat Asif*

Summary

There are many different active reading methods that can be used for upper secondary students. All this encourages systematic questioning of the text in order to develop knowledge and, most importantly, understanding. Searching for specific information in the library for a project can be made easier if the data is sorted into specific categories. Preselected portions of the text can be used to limit the extent needed for the initial search.

Rəyçi: dos.A.T.Məmmədova

Kimya kafedrasının 14 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 11 saylı protokolu

Daxil olma tarix 28 fevral 2023-cü il

Çapa verildiyi tarix 28.03.2023
Çap vərəqi: 19,2 ç.v. Tiraj :300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88